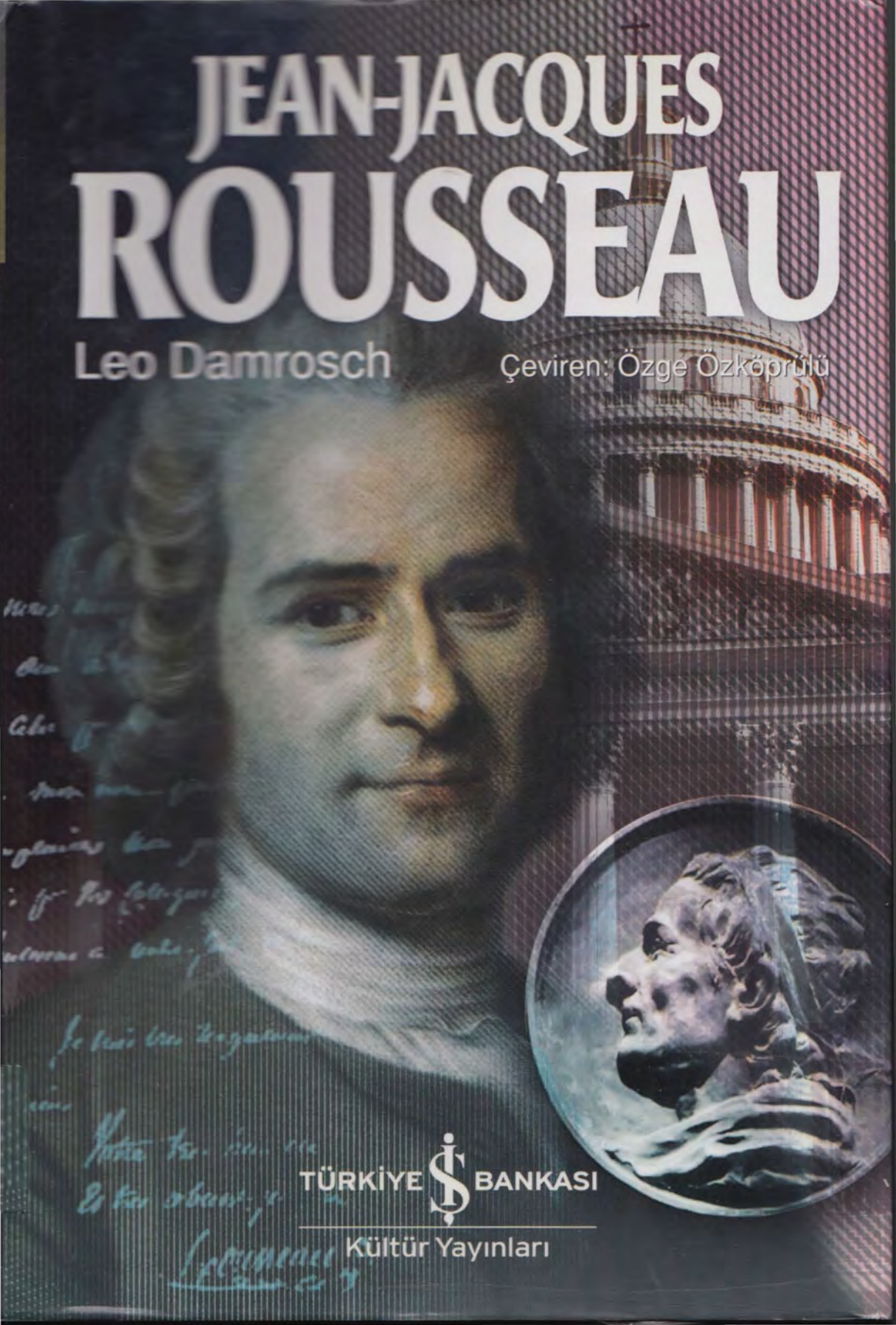
JEAN-JACQUES ROUSSEAU

Leo Damrosch

Çeviren: Özge Özköprülü

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

JEAN-JACQUES ROUSSEAU

Leo Damrosch

Çeviren: Özge Özköprülü

TÜRKİYE İŞ BANKASI

Kültür Yayınları

Genel Yayın: 2223

BİYOGRAFİ

Leo Damrosch
JEAN-JACQUES ROUSSEAU
HUZURSUZ DÂHİ

ÖZGÜN ADI
JEAN-JACQUES ROUSSEAU RESTLESS GENIUS

ÇEVİREN
ÖZGE ÖZKÖPRÜLÜ

COPYRIGHT © 2005 LEO DAMROSCH

© TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI, 2010
Sertifika No: 11213

EDİTÖR
LEVENT CİNEMRE

GÖRSEL YÖNETMEN
BİROL BAYRAM

DÜZELTİ/DİZİN
EREN BAŞAĞAN

GRAFİK TASARIM UYGULAMA
TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI

1. BASKI: MAYIS 2011

ISBN 978-605-360-246-0

BASKI
PASİFİK OFSET
CİHANGİR MAH. GÜVERCİN CAD. NO: 3/1 BAHA İŞ MERKEZİ A. BLOK
HARAMİDERE AVCILAR İSTANBUL
(0212) 412 17 77
Sertifika No: 12027

Bu kitabın tüm yayın hakları saklıdır.
Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında gerek metin, gerek görsel malzeme yayınevinden izin alınmadan hiçbir yolla çoğaltılamaz, yayımlanamaz ve dağıtılamaz.

TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI
İSTİKLAL CADDESİ, NO: 144/4 BEYOĞLU 34430 İSTANBUL
Tel. (0212) 252 39 91
Fax. (0212) 252 39 95
www.iskultur.com.tr

Leo Damrosch

Jean-Jacques Rousseau
Huzursuz Dâhi

Çeviren: Özge Özköprülü

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

Joyce Van Dyke'a

İÇİNDEKİLER

İllüstrasyonların Listesi IX
Önsöz XIII

1
Zeki Bir Çocuğun Yalnızlığı 1

2
Masumiyetin Sonu 19

3
"Hiç Bilmediğim Bir Mutluluğu Arzuladım" 37

4
Rousseau Bir Anne Bulur 63

5
Gezmekle Geçen Bir Yıl 83

6
Maman'ın Evinde 99

7
Les Charmettes Kırları 121

8
Genişleyen Ufuklar: Lyon ve Paris 147

9
Venedik Maskeleri 167

10
Bir Hayat Arkadaşı ve Günahkâr Bir Sır 183

11
Bir Yazarın Çıraklığı 195

12
Şöhretin Başlangıcı 211

13
Rousseau'nun Özgünlüğü 235

14
Cenevre'de Kahraman, Paris'te Yabancı 245

15
Bir Gönül Macerası 257

16
Aydınlanma'dan Kopuş 285

17
Sonunda Huzur ve *Julie*'nin Zaferi 307

18
Tartışmacı Rousseau: *Émile* ve *Toplum Sözleşmesi* 333

19
Dağlarda Sürgün 365

20
Bir Kere Daha Sınır Dışı 391

21
Yabancı Bir Diyarda 407

22
Geçmişi Yeniden Yaşamak 439

23
Kendi Yarattığı Labirente Doğru 453

24
Paris'teki Son Yıllar 471

Rousseau'nun Hayatının Zaman Çizelgesi 503
Notlar 507
Dizin 557

İllüstrasyonlar

—"Vue de la Ville de Genève," Jean-Benjamin Laborde. *Tableaux topographiques, pittoresques, physiques, historiques, moraux, politiques, littéraires de la Suisse* (Paris: Clousier, 1780–1786). Houghton Kütüphanesi'nin izniyle, Harvard Üniversitesi, tasnif numarası Swi 607.80*.

—Isaac Rousseau, fildişi üstüne anonim minyatür. Bibliothèque Publique et Universitaire, Cenevre.

—Saint-Gervais'deki Coutance Meydanı. Gravür: C.G. Geissler. Bibliothèque Publique et Universitaire, Cenevre.

—Rousseau'nun çocukluğunun geçtiği evin bulunduğu yer. Fotoğraf: Leo Damrosch.

—"Sukemeri!" Gravür: N.A. Monsiaux'u takiben L.L. Choffard. *Les Oeuvres de J.J. Rousseau* (Paris: Didot, 1801). Houghton Kütüphanesi'nin izniyle, Harvard Üniversitesi, tasnif numarası FL 602.01.

—Rousseau Adası'ndaki Rousseau heykeli. Fotoğraf: Leo Damrosch.

—Rousseau'nun Avrupa'sı. Harita: Jacques Chazaud.

—Kaderi Değiştiren Karşılaşma Noktası. Fotoğraf: Leo Damrosch.

—Torino'daki misafirhanenin kapısı. Fotoğraf: Leo Damrosch.

—"Vue Générale de Chambéry." Yağlıboya resim: Joseph François Marie de Martinel. Photothèque des Musées d'Art et d'Histoire de Chambéry.

—Les Charmettes'in Tepeden Görünümü. Fotoğraf: Leo Damrosch.

—Les Charmettes. Fotoğraf: Leo Damrosch.

—Denis Diderot. Terra-cotta büst: Jean Antoine Houdon. Louvre, Paris. Fotoğraf: Réunion des Musées Nationaux, Art Resource, New York.

—Rousseau Venedik'teki Fransız büyükelçisinin kâtipliğini yaparken, anonim resim. Bibliothèque Publique et Universitaire, Cenevre.

—"Portrait de Jean-Jacques Rousseau." Pastel boya resim: Maurice-Quentin de La Tour. Inv. Lt5, Musée Antoine Lécuyer, Saint-Quentin, Fransa.

—Paris Bölgesi. Harita: Jacques Chazaud.

—"Portrait de Mme d'Épinay." Jean-Étienne Liotard. Musée d'Art et d'Histoire (Cabinet des Desseins), Cenevre. Fotoğraf: Yves Siza.

—"Vue de l'Hermitage à Montmorency du Côté du Jardin." Charles Philibert, Kont Lasteyrie. *Vue de Différentes Habitations de J.J. Rousseau... pour faire Suite à ses Oeuvres* (Paris, 1819). Baskı ve Grafik Sanatlar Bölümü, Houghton Kütüphanesi, Harvard Üniversitesi Kütüphanesi, tasnif numarası Typ 815.19.5125.

—D'Houdetot Kontesi, anonim gravür. Bibliothèque Nationale, Paris: Cabinet des Estampes.

—"Maison appellée le petit mont Louis." Charles Philibert, Kont Lasteyrie. *Vue de Différentes Habitations de J.J. Rousseau... pour faire Suite à ses Oeuvres* (Paris, 1819). Baskı ve Grafik Sanatlar Bölümü, Houghton Kütüphanesi, Harvard Üniversitesi Kütüphanesi, tasnif numarası Typ 815.19.5125.

—*Donjon.* Fotoğraf: Leo Damrosch.

—"La Maréchale de Luxembourg." Anonim gravür. Musée Jean-Jacques Rousseau, Montmorency, Fransa.

—Rousseau Montmorency'de; Jean Houel'in karakalem çiziminin litografik kopyası. *Les Portraits de Jean-Jacques Rousseau* (Paris: Leroux, 1913), plaka 14.

—"Monuments Des Anciennes Amours" Rousseau, *Lettres de Deux Amans, Habitans d'une Petite Ville* (Amsterdam: Rey, 1763). Houghton Kütüphanesi'nin izniyle, Harvard Üniversitesi, tasnif numarası FC7.R7628N.1763.

—"Vue du village de Clarens," Jean-Benjamin Laborde. *Tableaux topographiques, pittoresques, physiques, historiques, moraux, politiques, littéraires de la Suisse* (Paris: Clousier, 1780–1786). Houghton Kütüphanesi'nin izniyle, Harvard Üniversitesi, tasnif numarası Swi 607.80.

—"Jean-Jacques Rousseau décrété de prise de corps par le Parlement, après la Publication de *l'Émile*, prend congé à Montmorency en 1762 de la Famille du Maréchal de Luxembourg," Claude Jacquand. Bibliothèque Publique et Universitaire, Neuchâtel, İsviçre.

—Mareşal George Keith, anonim portre. Musée d'Art et d'Histoire, Neuchâtel, İsviçre.

—Val de Travers. Fotoğraf: Leo Damrosch.

—"Vue du Village de Moutiers-Travers," Jean Benjamin Laborde. *Tableaux topographiques, pittoresques, physiques, historiques, moraux, politiques, littéraires de la Suisse* (Paris: Clousier, 1780–1786). Houghton Kütüphanesi'nin izniyle, Harvard Üniversitesi, tasnif numarası Swi 607.80*PF.

—Rousseau'nun Balkonu. Fotoğraf: Leo Damrosch.

—Pierre-Alexandre Du Peyrou, anonim portre. Bibliothèque Publique et Universitaire, Neuchâtel, İsviçre.

—Le Chasseron'dan Manzara. Fotoğraf: Leo Damrosch.

—"Pervenche, ricin, chanvre." *La Botanique de J.J. Rousseau; ornée de soixante-cinq planches, imprimés en couleurs d'après les peintures de P.J. Redouté* (Paris: Delachaussée, 1805). Houghton Kütüphanesi'nin izniyle, Harvard Üniversitesi, tasnif numarası FL6062.3*PF.

—Saint-Pierre Adası'ndaki ev. Fotoğraf: Leo Damrosch.

—"Comme j'étois fier d'être leur pilote et leur guide!" Gravür: N.A. Monsiaux'u takiben L.M. Halbou. *Les Oeuvres de J.J. Rousseau* (Paris: Didot, 1801). Houghton Kütüphanesi'nin izniyle, Harvard Üniversitesi, tasnif numarası FL 602.01.

—"Intérieur de la chambre Rousseau à l'Îsle de St.-Pierre." Charles Philibert, Kont Lasteyrie. *Vue de Différentes Habitations de J.J. Rousseau... pour faire Suite à ses Oeuvres* (Paris, 1819). Baskı ve Grafik Sanatlar Bölümü, Houghton Kütüphanesi, Harvard Üniversitesi Kütüphanesi, tasnif numarası Typ 815.19.5125.

—David Hume. Portre: Louis Carrogis de Carmotelle. The Scottish National Portrait Gallery, Edinburgh.

—Wootton Köşkü. Gravür: Samuel Williams. William Howitt, *Visits to Remarkable Places* (Londra: Longman, 1840).

—Weaver Tepesi'nden Wootton. Fotoğraf: Leo Damrosch.

—Rousseau. Portre: Allan Ramsay'i takiben Richard Purcell. The Scottish National Portrait Gallery, Edinburgh.

—Trye'deki şato. Fotoğraf: Leo Damrosch.

—Trye'deki Rousseau anıtı. Fotoğraf: Leo Damrosch.

—Monquin çiftliği. Fotoğraf: Leo Damrosch.

—"Maison habitée par J.J. Rousseau à Paris." Charles Philibert, Kont Lasteyrie. *Vue de Différentes Habitations de J.J. Rousseau... pour faire Suite à ses Oeuvres* (Paris, 1819). Baskı ve Grafik Sanatlar Bölümü, Houghton Kütüphanesi, Harvard Üniversitesi Kütüphanesi, tasnif numarası Typ 815.19.5125.

—Hayatının ileri safhalarındaki Rousseau. *Les Oeuvres de J.J. Rousseau* (Paris: Didot, 1801). Houghton Kütüphanesi'nin izniyle, Harvard Üniversitesi, tasnif numarası FL 602.01.

—"Rousseau herborisant," Frédéric Mayer. Musée Jean-Jacques Rousseau, Môtiers (Jean-Jacques Rousseau Derneği, Neuchâtel, İsviçre).

—"Monuments des Anciennes Amours." Gravür: Mérigot Fils. Promenade, ou Itinéraire des Jardins d'Ermenonville (Paris: Mérigot père, 1788). Baskı ve Grafik Sanatlar Bölümü, Houghton Kütüphanesi, Harvard Üniversitesi Kütüphanesi, tasnif numarası Typ 715.88.427.

—Ölümünün ardından Rousseau'nun yüzünden alçı ile alınan maske. Jean Antoine Houdon. Bibliothèque Publique et Universitaire, Cenevre.

—Rousseau'nun Poplars Adası'ndaki mezarı. Fotoğraf: Leo Damrosch.

—"Allégorie Révolutionnaire." N.H. Jeaurat de Berry. Musée Carnavalet, Paris, © Photothèque des Musées de la Ville de Paris.

Önsöz

JEAN-JACQUES ROUSSEAU nefret ettiği çıraklığı bırakıp kaçan, sonraki yirmi yılı arada sırada girdiği düşük seviyeli işler dışında aylaklıkla geçiren ve otuzlarına gelene dek hiçbir gelecek vaat etmiyormuş gibi görünen bir delikanlıydı. Ancak işte o zaman, kendini en yakından tanıyanları bile şaşırtarak, döneminin ve ileride anlaşılacağı üzere modern dünyanın en etkili yazarlarından biri haline geldi. O dönemde ve daha sonra yaşayan ünlü yazarların birçoğunun aksine, bir gün bile okula gitmemiş ve özünde kendi kendini eğitmiş bir insan olması, başarısını daha da şaşırtıcı kılıyordu. Aralarında en çok *Toplum Sözleşmesi*'nin tanındığı şaşırtıcı ölçüde özgün kitaplarında, Amerika'nın Kurucu Babaları'nı ve Fransız devrimcilerini derinden etkileyen politik bir kuram geliştirdi, modern antropolojinin ortaya çıkmasına katkıda bulundu ve günümüzde de ilham kaynağı olma özelliğini koruyan düşündürücü bir eğitim kavramı ortaya koydu. Ömür boyu yaşadığı duyguların izini, kendini biçimlendiren deneyimlere dek sürdüğü ve görünürdeki çelişkilerin altında derin bir benlik bütünlüğü bulduğu *İtiraflar* adlı eseri, gerçek anlamda otobiyografi türünü doğurdu; modern psikoloji ona çok şey borçludur.

Ne var ki Rousseau büyük bir etki yaratmış olmasına rağmen herhangi bir ekol kurmadı ve yazılarını yayımladığına sonradan pişman oldu. Üstelik kitapları son derece ilgi çekici olsa da, o dönemde ve sonrasında yaşayan insanların birçoğunun çelişki olarak nitelendirdiği paradokslarla doluydu. Rousseau *Toplum Sözleşmesi*'nde, her bireyin "genel irade" ile doyurucu bir bütünlük içinde yaşadığı bir toplumu savunmuş olsa da, kuramı, modern totalitarizmin rahatsız edici bir habercisi gibi görülebilir. Rousseau çocukların doğal eğilimlerine göre gelişmesine ve eğitim görmesine olanak tanınması gerektiğini düşünüyordu,

ama *Émile* adlı eserinde bu hedefe, öğrencisinin yanıtlarını kurnazca manipüle eden bir öğretmen aracılığıyla ulaşılıyordu. Üstelik Rousseau kendi çocuklarını doğar doğmaz yetimhaneye bıraktı. Ayrıca toplumsal eşitliği dâhice savunmasına rağmen, aristokratlarla yakın arkadaşlıklar kurdu; kadınların itaatkârlığı konusunda ise kendi dönemine göre bile modası geçmiş görüşlere sahipti.

Rousseau'nun çağdaşlarının, onun yazılarındaki paradoksların farkında olduğunu söylemek hafif kalır. Eleştirmenler, 1750'lerin başında yayımlanan ilk eserlerinden, ölümünden sonra, yani 1780'lerde yayımlanan eserlerine dek bu konuyu devamlı gündeme getirdiler. Eleştiriler genellikle, Rousseau'nun sürükleyici nesir tarzının, paradokslarının kofluğunu maskelediği ve diğer yazarların, özellikle de Voltaire'in, ondan çok daha derin düşünürler olduğu yönündeydi. Rousseau'nun kendisi de bu eleştirilerin gayet iyi farkındaydı, ama bütün eserlerinin arkasındaki dürtü, deneyimlerimizin vazgeçilmez bir parçası gibi görünen çelişkilerle yüzleşmek konusundaki kararlılığıydı. Çelişkilerden arınmış kuramlar ortaya koymak kolaydır, ama çelişkilerin kendisinden kurtulmak o kadar kolay değildir. Rousseau'nun döneminden itibaren iki yüz yıl boyunca sürdürülen çalışmalar, elbette onun sorularını yanıtlamanın yeni yollarını da beraberinde getirdi. Jean Starobinski'nin belirttiği gibi, "Rousseau'nun düşüncelerini anlamak için bir Kant, duygularını anlamak için ise bir Freud gerekiyordu." Ancak bu sorular önemini hâlâ korumaktadır ve Freud'un, Rousseau'nun açtığı yolda ilerlemiş olduğu kuşku götürmezdir. Voltaire'e gelince; onun, düşüncelerini büyük ölçüde başkalarından alıp türeterek halka sevdiren, zeki ve üretken bir insan olduğu, bugün açık bir biçimde görülmektedir. Döneminin en yaratıcı düşünürü Rousseau'ydu – öyle yaratıcıydı ki, o çağda yaşayan insanların birçoğu onun düşüncelerinin kudretini takdir etmeyi başaramadı.

Rousseau, *Émile*'de çok güzel ifade etmiştir: "Önyargılarla dolu bir insan olmaktansa, paradokslarla dolu bir insan olmayı tercih ederim." Önyargılar, insanın sosyal çevresiyle anlaşmasını kolaylaştıran ve kendini rahat hissetmesini sağlayan ortak varsayımlardır. Rousseau, kendimizle ve çevremizle barışık olmamızın neden bu denli zor olduğunu anlamak için toplumun bizi donattığı varsayımların ötesine erişmek istiyordu. Yazarların birçoğu, yaşamlarının okuyucuları ilgilendirmediğini ısrarla belirtir. Rousseau onlardan biri değildi. Yazılarının doğrudan hayat tec-

rübelerinin eseri olduğunu düşünüyordu; diğer yandan, benlik ve güdüler konusundaki içgörüleri, her sayfası tutkuyla dolup taşan önemli kuramsal eserlerine ışık tutmaktaydı.

Rousseau'nun bir düşünür olarak bıraktığı miras ne denli güçlü olursa olsun, ondan sonra gelenleri – yazılarını hiç okumamış olanları bile – daha çok etkileyen, onun oluşturduğu örnekti. Rousseau her şeyden önce sorgulayan, hayatın ona sunduklarıyla yetinmeyi kabullenmeyen ve önce yakalayıp ardından reddettiği başarıdan daha derin şeyler arzulayan bir insandı. Elli yaşındayken şöyle yazdı: "İçimde hiçbir şeyin dolduramadığı açıklanamaz bir boşluk buldum, hakkında hiçbir fikrimin olmadığı, ama yine de ihtiyaç duyduğum başka türlü bir mutluluğa karşı beslediğim yürekten bir özlem." Oluşturduğu örneğin insanlar için, yani kendi ifadesiyle *semblables* (benzerleri) için faydalı olacağına inanıyordu. Rousseau'nun hayat hikâyesini anlatmaya yönelik bu yeni girişimin, onun bu inancını haklı çıkarmasını umuyorum.

Rousseau'nun biyografisini kaleme alan her insan, belirsizlikler karşısında olduğu kadar, otobiyografik malzemenin bolluğu karşısında da zorlanır. Rousseau, *İtiraflar*'ın üçte birini tamamen hayatının ilk yirmi yılına, yani kendinden önce gelenlerin ve çağdaşlarının birkaç sayfada geçiştireceği bir döneme ayırmıştır. Günümüzde bir insanın ilk hayat deneyimlerinin büyük bir önem taşıdığını sorgulamadan kabulleniyoruz; bize bu şekilde düşünmeyi Rousseau'nun öğrettiğini söylemek mübalağa olmaz. Ancak hayatının o dönemine ilişkin bildiklerimiz büyük ölçüde kendisinin çok daha sonraları kaleme aldığı anılardan kaynaklanmaktadır; bu anıları ünlü bir romancı olduğunda yazmış ve hikâyesini, aslında her iyi otobiyografi yazarının yapması gerektiği gibi, edebi bir üslupla anlatmıştır. Bu da Rousseau'nun gayet iyi anladığı bir şeydi. "İnsanın hayatını kendinden başkası yazamaz; iç dünyasını ve gerçek hayatını yalnızca kendisi bilir," demiş olsa da, "İnsan hayatını yazarken maskeler, bize 'hayat hikâyesi' adı altında savunmasını sunar," diye eklemiştir. Rousseau hayatının son yıllarında, aslında aktarabileceği tek gerçeğin, kendini anlamaya yönelik çabalarına ilişkin gerçek olduğunu bile kabul etmiştir. "Delfi'deki tapınakta bulunan 'kendini tanı' ilkesini hayata geçirmek, *İtiraflar*'ı yazarken sandığım kadar kolay olmadı." Betimlediği olayların ve ilişkilerin birçoğu, onunkilerden farklı ve hatta onunkilerle çelişen yorumlara davetiye çıkarır. Yine de biz bu yorumları,

Rousseau'nun kendisi, sunduğu kanıtların öneminin farkında olduğu ve kendi güdülerini ve davranışlarını anlamak amacıyla araçlar geliştirmeye başlamış olduğu için yapabiliyoruz.

Kanıt ve yorum meselelerinin hepsinin altında, en derin mesele yatar; Rousseau'nun kişiliği ve bunun eserleriyle ilişkisi. Rousseau arayışta olan yalnız bir kişilik olarak karşımıza çıkar, ama yalnızlık her zaman cazip bir şey değildir ve insanların birçoğu onun kişiliğini çileden çıkarıcı bulmuştur. Rousseau çevresindekilerden çok şey bekleyen, gündelik davranışlarıyla çatışan soylu bir öz-imaja sahip saati saatine uymayan, güvenilmez bir insandı. Zor bir arkadaş, düş kırıklığına yol açan bir sevgili ve çekilmez bir çalışandı. Ancak en derin içgörüleri düş kırıklıklarından, hüsranlarından ve ruhsal tutarsızlıklarından kaynaklandı; yazıları gündelik yaşamın içinden yükselen dağ zirveleri gibiydi. Rousseau büyük bir dâhiydi, ama dehası yıllarca derinlerde gömülü kaldı; dehasını anlamak ve serbest bırakmak için gösterdiği çaba, dünyaya sunduğu içgörülerinden ayrılamaz.

Birinci sınıflara yönelik seminerlerden tutun da, yetişkinlere yönelik derslere kadar, farklı seviyelerde öğrencilerle birlikte yıllarca Rousseau'nun yazılarını incelemek, onun düşüncelerinin güncelliğini ve gücünü koruduğuna, bu düşüncelerin onun hayatında meydana çıkış biçiminin, anlatılmaya değer bir hikâye olduğuna inanmama yol açtı. Rousseau'nun en derin kaygısı, insanın içindeki duygularla, dışarıdan gelen toplumsal baskılar arasındaki sancılı uyumsuzluktu ve bu kişisel uyumsuzluğun farklı çeşitlerinin genel anlamda kültürümüzü etkilediğini görmüştü. Doğal durumun yitirilmesine ilişkin düşünceleri, toplumun bütün üyelerinin paylaştığı bir toplum sözleşmesine ilişkin düşleri, cinsel politikaya ilişkin kaygıları ve ruhsal bütünlüğe ilişkin özlemleri tamamen kendi deneyimlerine dayanıyordu ve bunu biliyordu. Hayatının genellikle zorluklarla ve sıkıntılarla dolu olması, onu daha derin bir anlam arayışına yöneltti; hayatının sonlarına doğru gitgide daha çok paranoyaya sürüklenmesine rağmen, yazıları sağduyu ve muhakeme bakımından gerçek birer başarıdır.

Benim amacım, Rousseau'nun olağanüstü özgün yazılarını, bu yazıları meydana getiren çalkantılı hayat hikâyesiyle birleştirmek; mümkün olduğunca onun kendi kelimelerine ve onu tanıyanların kelimelerine yer vermek, modern çalışmaların sağladığı içgörüleri genel okuyucu kitlesine

ulaştırmak ve onun düşüncelerinin insanları neden böylesine heyecanlandırdığına ilişkin önermelerde bulunmak. Siyaset bilimci Maurice Cranston'ın klasik İngilizce biyografisi son derece detaylı olmasına rağmen, Rousseau'nun deneyimlerinin garip yönlerini neredeyse kasten göz ardı ediyor. Ayrıca Cranston üçüncü ve son cildi tamamlayamadan öldüğü için, Rousseau'nun hayatının son on yılı eserlerinde hiç yer almıyor. En önemlisi ise, Cranston, Rousseau'nun güdülerine ve çelişkilerine ışık tutan başarılı araştırmacıların yorumlarından hemen hemen hiç bahsetmiyor. Raymond Trousson'un klasik Fransızca biyografisi çok daha fazla bilgi barındırıyor ama Fransız eğitim sistemi göz önünde bulundurulursa, doğal olarak Rousseau'ya önceden aşina olunduğu varsayılarak kaleme alınmış, ayrıca çevirisi de bulunmuyor.

Rousseau'nun biyografisini yazan bir insanın inceleyebileceği olağanüstü kaynaklar mevcut. Önemli araştırmacıların açıklamalarını içeren *Ouevres Complètes*, muhteşem Pléiade baskısında on bin sayfayı kaplıyor. Rousseau'nun kendi mektuplarına ilaveten çağdaşlarına ait yüzlerce metni ve belgeyi içeren elli ciltlik *Correspondance Complète,* R.A. Leigh'in yalnız başına gerçekleştirdiği büyük bir başarı; içeriği, bütünlüğü ve başından sonuna dek barındırdığı bilgilerle insanda büyük bir hayranlık uyandırıyor. Ben yorumlarda ve detaylarda, diğer yazarlara oranla daha kapsamlı olarak faydalandığım bu diziye minnettarlık duyuyorum. Daha yakın bir zamanda ise, ikisinin de editörlüğünü Raymond Trousson ile Frédéric S. Eigeldinger'in üstlendiği iki önemli eser yayımlandı; geniş kapsamlı *Dictionnaire de Jean-Jacques Rousseau* ve *Jean-Jacques Rousseau au Jour le Jour* adlı kronoloji.

Ayrıca Rousseau'ya dair yüzlerce makaleden ve kitaptan faydalandım; notları referanslarla doldurmamaya gayret etmiş olsam da, borçlu olduğumu bildiğim belirli eserleri belirttim. Bu eserlerden bazıları herkesçe biliniyor, örneğin elli yılın ardından Rousseau'ya dair en iyi çalışma olma özelliğini koruyan, Jean Starobinski'nin *Jean-Jacques Rousseau: La Transparence et l'Obstacle* adlı eseri ve Arthur Melzer'in Rousseau'nun düşüncelerine genel bir bakış yönelttiği *The Natural Goodness of Man* adlı eseri. Daha az tanınan eserler de çok faydalı oldu, örneğin Pierre-Paul Clément'in psikolojik çalışması *Jean-Jacques Rousseau: De l'Éros Coupable à l'Éros Glorieux*; Benoît Mély'nin Rousseau'nun mali durumunu ve hamileriyle ilişkilerini incelediği *Jean-Jacques Rousseau:*

Un Intellectuel en Rupture adlı eseri ve Frédéric S. Eigeldinger'in çok önemli bir dönemdeki olayları ve ilişkileri ele aldığı *"Des Pierres dans mon Jardin": Les Années Neuchâtelois de J.J Rousseau et la Crise de 1765* adlı eseri. Ancak her şeyin ötesinde, Rousseau'nun kendi sesini duyurmaya gayret ettim. Kısa pasajlar orijinaline sadık kalmak bakımından farklı görüşler barındıran değişik stillerle alıntılandığında anlam kaybına uğradığı için, kitabın başından sonuna kadar kendi çevirilerime yer verdim.

1. Bölüm

Zeki Bir Çocuğun Yalnızlığı

Rousseau *İtiraflar* adlı eserinde, "Ben *citoyen*[1] Isaac Rousseau ile *citoyenne* Suzanne Bernard'ın oğlu olarak, 1712'de Cenevre'de dünyaya geldim," diye yazdı. Yurttaşlığından daima gurur duydu; Paris'te meşhur bir yazar olduğunda imzasını şu şekilde atıyordu: *Jean-Jacques Rousseau, Citoyen de Genève*[2]. Ne var ki o dönemde çoktan Protestanlıktan vazgeçmiş ve dolayısıyla Cenevre'de yurttaşlık haklarını kaybetmişti. Üstelik ileride Cenevre'de kitapları herkesin önünde yakılacak ve döndüğü takdirde tutuklanması için karar çıkartılacaktı.

28 Haziran'daki doğumu meşumdu. Başka bir açıklama yapmaksızın, "Doğarken neredeyse ölüyormuşum, kurtulacağıma dair fazla umutları yokmuş," diye yazdı. Gerçek bir felaket, doğumunu "talihsizliklerinin ilki" kıldı. 4 Temmuz'da büyük katedralde vaftiz edilmesinden üç gün sonra annesi lohusalık humması nedeniyle hayatını kaybetti. Rousseau yarım yüzyıl sonra, çocuk gelişimi konusundaki kitabını yazarken, küçük bir çocuğun ölümü anlamasının imkânsız olduğunu belirtti. "Küçük bir çocuk henüz hissetmediği bir acıyı çekiyormuş gibi davranmayı öğrenmemiştir; birinin ölümüne sahte gözyaşları akıtmamıştır, çünkü ölümün ne demek olduğunu bilmez." Ne var ki küçük yaştaki kendi deneyimi, rahatsız edici ölçüde benzediği ve bir şekilde ölümüne yol açtığı annesinin yasını tutmasını gerektiriyordu ve bu suçluluk duygusu ilerleyen yıllarda da peşini bırakmadı. Eğer gerçekten doğarken ölüm tehlikesiyle karşı karşıya kalmışsa, annesinin yerine kendisinin ölmesinin daha iyi olacağını hissetmiş olabilir. Hayatı boyunca anneliğe karşı duygusal bir yaklaşım sergiledi; orta yaşlarında, öğüt isteyen genç bir delikanlıya ciddi bir üslupla şunları yazdı: "Annesiyle tartışan bir oğul mutlaka hatalıdır... Annelerin hakkı, bildiğim en kutsal haktır ve hiçbir koşulda, suç işlenmeksizin çiğnenemez."

ON SEKİZİNCİ YÜZYILDA CENEVRE

Leman Gölü'nün kuzey kıyısının manzarasında şehre tepeden bakan büyük katedral ve ilerideki Salève zirvesi görülüyor. Rousseau'nun on yaşındayken yaşamaya gittiği Bossey köyü Salève'e yakındır; Rhône nehri sağda görüş alanımızdan çıkan gölün içinden geçer.

Rousseau'nun, yaşları da dâhil olmak üzere, ebeveyni hakkında bilmediği birçok şey vardı; babasını, olduğundan on beş yaş genç sanıyordu. Ataları konusunda ise daha da bilgisizdi. Cenevreli ailelerin birçoğu gibi, ilk Rousseaular da, Protestanlar zulüm görmeye başlayınca Fransa'dan göç etmişlerdi. Jean-Jacques'ın büyük-büyük-büyük dedesi Didier Rousseau 1549'da Cenevre'ye geldi ve şarap tüccarı olarak iş hayatına atıldı. Paris'teyken kitapçılık yapıyordu; sakıncalı yayınlar yüzünden başının belaya girmiş olması mümkündür, tıpkı iki yüzyıl sonra başı belaya girecek olan meşhur torunu gibi. Jean-Jacques'ın, inançları için sürgünü göze alan bu atasıyla gurur duyduğunu düşünmek güzel olurdu, ama ondan haberdar olduğuna dair hiçbir kanıt bulunmamaktadır.

Didier'nin soyundan gelenler, resmi belgelerde fazla iz bırakmayan çalışkan tüccarlar ve zanaatçılar oldu, ama Jean-Jacques'ın babası Isaac ilginç bir karakterdi. Mesleki anlamda saatçiliğe başlaması şaşırtıcı değildi, çünkü dedesi, babası ve kardeşleri saatçiydi. Ne var ki Isaac, müziği de seviyor ve iyi keman çalıyordu; genç bir delikanlı iken, dans öğretmeni ol-

mak için atölyesini bıraktı. Cenevre'deki Kalvinist yönetimin yasaklamaktan vazgeçtiği dansa hâlâ iyi gözle bakılmıyordu ve Heyet – papazlardan ve papaz olmayan erkeklerden oluşan, ahlak meselelerine bakan bir kurul – dansı yalnızca, ondan vazgeçmeyi reddeden yabancılarla sınırlı tutuyordu. Isaac, kısa süre sonra kuşku uyandıran bu maceradan vazgeçti ve aile mesleğine dönüp sonunda usta bir zanaatçı oldu. Ancak asabi yapısı yıllar içinde başını devamlı belaya soktu. 1699'da kavga ettiği İngiliz subayları kılıçlarını çekip onu tehdit ettiler; yetkililer, yabancıları hoş tutmaya can attıkları için cezalandırılan Isaac oldu. Bir gün yine buna benzer bir olay, oğlunun hayatından gerçek anlamda çıkmasına yol açacaktı.

Jean-Jacques'ın bakış açısına göre, kendi doğumu, büyük bir aşk hikâyesindeki hüzünlü bir bölümdü. Annesinin ailesi, sosyal bakımdan Rousseaular'dan üstün konumdaydı ve kızlarının mütevazı bir saatçiyle evlenmesini onaylamıyorlardı ama çocukluklarından beri onları birbirinden ayırmak mümkün olmamıştı. *İtiraflar*'daki öyküye göre Suzanne, Isaac'e kendisini unutması için seyahat etmesini öğütlemiş, ama Isaac eskisinden daha da tutkulu geri dönmüştü. Suzanne iffetini korumuş, sonsuza kadar birbirlerine sadık kalacaklarına yemin etmişler ve "yeminleri cennette kutsanmıştı." Bu sırada Suzanne'in kardeşi Gabriel, Isaac'in kardeşi Théodora'ya âşık olmuş, o da çifte düğün yapılması için ısrar etmişti, yani "aşk bütün engelleri aşmış ve iki düğün aynı gün gerçekleşmişti."

Belgelerden çıkarabildiğimiz gerçekler ise bambaşka bir hikâye anlatır. Suzanne'in babası Jacques Bernard zina yüzünden hapse girmiş; bir yıl sonra ise ikinci metresinden dünyaya gelen gayrimeşru çocuğunun masraflarını üstlenmekle yükümlü kılınmıştı. Ardından üçüncü bir kadınla, yani Anne-Marie Marchard ile evlendi ve Suzanne altı ay sonra dünyaya geldi. Suzanne daha dokuz yaşındayken, otuzlarının başında olan babasını kaybetti ve aile onun anısını silmek için elinden geleni yaptı. Suzanne'i büyüten ve Jean-Jacques'ın, onun babası olduğunu zannettiği (onun doğumundan on bir yıl önce ölmüştü) müşfik Papaz Samuel Bernard, aslında onun amcasıydı.

Suzanne güzel, müziğe karşı kabiliyetli ve cesur olduğu kuşku götürmez bir genç kadındı. 1695'te, yani yirmi üç yaşındayken, Vincent Sarrasin adlı evli bir adamın kendisini ziyaret etmesine izin verdiği için Heyet'in karşısına çıkarıldı. Cenevre'de sokak gösterileri dışında kanunlara aykırı olan tiyatroya ilgi göstermesi de bir o kadar kışkırtıcıydı. Bir

gün Molard Meydanı'nda, "ilaçların satıldığı, farsların ve komedilerin sahnelendiği tiyatronun yakınlarında Bayan Bernard, erkek kılığında veya köylü kılığında görüldü." Soruşturmalar erkek kılığına değil, köylü kadın kılığına büründüğünü ortaya koydu; tanıkların ifadelerine göre, sözde sevgilisi Sarrasin tarafından tanınmadan fars izlemek istediğini iddia etmişti. Kendisi bütün bunların hiç yaşanmadığına yemin etti ama Heyet'in hükmü sertti: "Bayan Bernard'ın inkârlarına karşın, kılık değiştirme hususunda gerekli bilgileri edindiğimize karar kıldık ve kendisini bu nedenle şiddetle kınadık,... Mösyö Vincent Sarrasin ile hiçbir şekilde görüşmemesi konusunda kendisini resmi olarak uyarıyoruz."

Suzanne sekiz yıl sonra, yani otuz bir yaşındayken, Isaac Rousseau ile evlendi. Bu, dönemin standartlarına göre geç bir evlilik değildi. Reşit olma yaşı yirmi beşti ve hem Fransa'da hem de Cenevre'de ortalama evlenme yaşı yirmi sekizdi; doğum oranlarının düşük tutulmasını sağlayan bu durum, aynı zamanda maddi güvenceye önem verildiğini de yansıtmaktadır. Ne var ki Jean-Jacques'ın *İtiraflar*'da sözünü ettiği çifte düğün bir masaldan ibaretti. Isaac'in kız kardeşi gerçekten Suzanne'in kardeşiyle evlenmişti, ama bu evlilik beş yıl önce, bebeklerinin doğumundan bir hafta önce gerçekleşmiş ve Heyet'in şiddetli kınamalarına maruz kalmıştı. Bebek doğar doğmaz ölmüştü ama Jean-Jacques'ın bundan da hiç haberi olmadı. Ailesi onu, ebeveyni ve ebeveyninin kardeşleri arasında dayanılmaz bir çekim olduğuna ve aşkın bütün engelleri aştığına dair son derece romantik bir görüş beslemeye teşvik etti.

Isaac ile Suzanne'in evlilik hayatı rahat koşullar altında, Bernardlar'ın kentin gözde bir semtinde, yani Grande Sokağı No. 40'ta bulunan güzel evlerinde başladı. Kız çocuklarının yüklü drahomalar, erkeklerin ise daha düşük paralar almaları ama ailelerini geçindirebilecek bir mesleğe sahip olmaları âdettendi. Isaac Rousseau'nun, babasından kalan 1,500 florini vardı ve bu 750 Fransız livre'ine tekabül ediyordu; bir servet değilse de, düşük bir meblağ da değildi: bir aile yılda 200 livre ile geçimini sağlayabilir, 1,000 livre ile rahat koşullarda yaşabilirdi. Suzanne ise beraberinde 6,000 florinin yanı sıra Jura'da bir arsa, ceviz ağacından bir gardırop, yeşil deri kaplı bir yazı seti ve altı şeker kaşığı getirdi. Dokuz ay sonra ilk oğulları François doğdu.

Aile çok geçmeden, kısmen yaşanan genel ekonomik çöküntü yüzünden geçim sıkıntısına düştü. Onların yanında yaşayan Suzanne'in anne-

sinin, müsrif damadının hayatını gitgide daha katlanılmaz kılmış olması da büyük bir olasılıktır. Her koşulda, Isaac, François'nın doğumundan yalnızca üç ay sonra İstanbul'a gitmek üzere yola koyuldu ve sultanın saatçisi oldu. (En azından kendisinin anlattığı hikâye buydu; sultanın saatçisi olduğunu doğrulayan herhangi bir kanıt bulunmamaktadır.) Çağdaşlarından biri Cenevrelileri "dünyanın en gezgin insanları" olarak tanımladığına göre, ülkeden ayrılışı bugün bize göründüğü kadar sıra dışı bir durum değildi. Isaac'in yakın akrabaları arasında, Londra'da yaşayan bir amcası, Hamburg'da yaşayan bir başka amcası, Amsterdam'da yaşayan bir kardeşi, Venedik'te yaşayıp Güney Carolina'da ölen bir kayınbiraderi ve İran'a seyahat eden bir kuzeni bulunmaktaydı. Yine de, Raymond Trousson'un da belirttiği gibi İstanbul, insanın sadece kayınvalidesinden kaçmak için gitmeyi göze alamayacağı kadar uzaktı. Isaac orada bulunduğu sırada Cenevreliler'in oluşturduğu bir topluluğun arasında yaşadı ve bu topluluğun Kalvinist papazı yurdundaki meslektaşlarına gönderdiği ("Papalığın gölgeleri arasında sizin inancınızın ve engin bilgeliğinizin meşalesini taşıdıkları" için onları övdüğü) bir mektupta ondan da söz etti. Isaac uzaklardayken Suzanne'in nasıl bir yaşamı olduğu konusunda hemen hemen hiçbir şey bilmiyoruz, ama Jean-Jacques onun mutlu olduğuna inanıyordu. Suzanne'in görümcesiyle birlikte yürürken, aynı zamanda kardeş olan kocalar ve aynı zamanda kardeş olan eşleri için o anda uydurduğu söylenen bir şiiri kâğıda döken Jean-Jacques, özellikle Cenevre'de bulunan üst düzey bir Fransız diplomatının, namusuna asla leke sürmeksizin, kalbini Suzanne'e kaptırdığına ilişkin hikâyeden çok hoşlanıyordu.

Tam altı yıl boyunca uzaklarda olan Isaac Rousseau, kayınvalidesinin 1710'daki vefatından bir yıl sonra, kuşkusuz Suzanne'e miras kalan 10,000 florinin cazibesine kapılarak nihayet eve döndü. Dokuz ay sonra dünyaya gelen Jean-Jacques adını, ne yazık ki kısa süre sonra vefat eden, varlıklı vaftiz babasından aldı. Ardından resmi belgelerde kayıtlı olan sarsıcı kayıp yaşandı: "Yurttaş ve usta saatçi Mösyö Isaac Rousseau'nun otuz dokuz yaşındaki eşi Suzanne Bernard, 7 Temmuz 1712, Perşembe günü, saat sabah on birde, Grande Sokağı'nda, dindirilemeyen humma nedeniyle hayatını kaybetti." Evlilik hayatları toplamda yalnızca iki yıl sürmüştü.

Isaac, ölen eşinin evinde kaldı ve eşiyle adaş olan Suzanne adındaki evlenmemiş en küçük kardeşi, François ile yeni doğan bebeğin bakımına yardımcı olmak için onun yanına taşındı. Jean-Jacques bir yetişkin olarak ha-

yatının ilk yılları konusunda ancak tahminlerde bulunabilirdi, çünkü çocukluk deneyimlerine önem vermeyi insanlara herkesten çok kendisi öğretmiş olsa da, şöyle yazmıştı: "Beş ilâ altı yaşlarımdan önce ne yaptığımı bilmiyorum." O yılları izleyen sıkıntılı dönemlerin sisleri arasından geriye dönüp baktığında, çocukluğunu, huzurlu bir mutluluk evresi olarak gördü. "Kralların çocukları bile hayatlarının ilk yıllarında benim kadar şımartılmamıştır, çevremdeki herkes beni taparcasına seviyordu." Suzon olarak adlandırdığı halasıyla kuşkusuz yakın bir ilişkileri vardı. *İtiraflar*'da onu "erdemli, zeki ve aklıselim bir hanımefendi" olarak övmüştü. Onu nakış işlerken izlediği ve şarkı söylerken dinlediği anlarda yaşadığı mutluluğu sevgiyle andı. "Neşeli ve tatlı mizacı, güzel yüzü aklımda öyle iyi yer etmiş ki hallerini, tavırlarını ve yüz ifadesini hâlâ gözümde canlandırabiliyorum; sevgi dolu küçük vecizelerini anımsıyorum; nasıl giyindiğini ve saçlarını nasıl yaptığını tarif edebilirim, o günün modasına uygun bir biçimde şakaklarına düşen iki siyah bukleyi hiç unutmadım." Özellikle halasının "çok tatlı ve alçak bir sesle" söylediği şarkılarla içinde uyandırdığı müzik sevgisine minnettardı. Hayatının ileriki yıllarında bu şarkılardan özellikle birini, aşkın tehlikelerine ilişkin pastoral bir melodiyi mırıldanmak, onu hep gözyaşlarına sürükledi ve bu şarkının orijinal sözlerini bulmaya çalışmaktan kaçındığını itiraf etti. "Bu şarkıyı zavallı Suzon halam dışında başkalarının da söylediğine dair bir kanıt bulursam, şarkıyı hatırlamaktan aldığım keyfin azalacağına hemen hemen eminim."

Jean-Jacques'ın başlangıçta Suzon'un gerçek annesi olmadığını anlamış olması mümkün değildi. Altmış yıl sonra, yani Suzon seksenini devirdiğinde ve Jean-Jacques meşhur bir yazar olduğunda, Suzon yazdırttığı bir mektupta (muhtemelen gözleri zayıflamıştı) ona, daima "anne şefkati" beslediğini belirtti ve mektubu "seni seven dostun ve halan" diye imzaladı. Bir başka mektupta ise sözlerini kâğıda döken arkadaşı, "Sizden büyük bir sevgiyle söz ediyor," diye ekledi. Rousseau *İtiraflar*'da şunları yazacaktı: "Sevgili halacığım, beni hayata bağladığınız için sizi affediyorum; hayatımın ilk yıllarında bana sağladığınız şefkatli bakımı, hayatınızın son günlerinde size sağlayamamak beni çok üzüyor." Halası birkaç yıl sonra, doksan üç yaşında öldüğünde, Jean-Jacques onu bir kere daha övdü: "Onun sayesinde bu dünyada hâlâ değerli bir şeyler olduğuna inanıyorum ve insanlar ne yaparlarsa yapsınlar, bu inancı koruduğum sürece hayatı sevmeye devam edeceğim."

Küçük çocuğun yaşamında önemli rol oynayan bir kadın daha vardı: kendinden yalnızca on altı yaş büyük ve bir ayakkabı tamircisinin kızı olan dadısı veya *mie*[3], Jacqueline Faramand. Uzun süre sonra, kendi babası da Jacqueline tarafından büyütülmüş olan bir Cenevreli, onun iyi yüreği, cömertliği ve neşeli mizacı sayesinde çok sevildiğini belirtti. Küçük Jean-Jacques, talihsizlik eseri bir kitabı yırtıp da birkaç gün boyunca tavan arasına kapatıldığında, "iyi yürekli Jacqueline onun tek teselli kaynağıydı." Rousseau meşhur olduktan sonra Jacqueline'e yazdığı mektupta, onu sevmekten hiç vazgeçmediğini belirtti ve insafsızlık ederek, varlığını sürdürmesinin onun da suçu olduğunu ekledi. "Çektiğim ıstıraplar arasında kendime sık sık diyorum ki, eğer iyi yürekli Jacqueline küçüklüğümde beni korumak için o kadar büyük zahmetlere katlanmasaydı, büyüdükten sonra bu denli büyük talihsizlikler yaşamazdım."

François on iki, Jean-Jacques ise beş yaşında olduğu sıralarda, büyük bir değişiklik meydana geldi. Nakde gitgide daha çok sıkışan Isaac, karısının evini 31,500 florin gibi yüklü bir meblağ karşılığında sattı. Bu para sözde iki çocuk yirmi beş yaşına gelene dek vesayet altında kalacak ve Isaac o esnada paranın faiziyle geçinecekti ama Isaac, yıllar içinde anaparanın büyük bir bölümüne de el atmayı başardı. Aile tepenin aşağılarına, Rhône'un karşı kıyısına geçip, Saint-Gervais'nin zanaatçılar semtinde bulunan Coutance Sokağı'na taşındı. O dönemde Cenevre, yaklaşık 20 bin nüfuslu küçük bir şehirdi (Lyon'un nüfusu 100 bin Paris'in nüfusu ise en az yarım milyondu). İki ev birbirinden çok uzak değildi ama kentin yukarı ve aşağı semtleri, *du haut* ve *du bas* sakinleri arasındaki sembolik ayrım güçlüydü. Bu semt değişimi, dünürleri Rousseau ailesiyle akrabalıklarını hiçbir zaman fazla önemsememiş olan Bernard ailesinin seçkin konumundan üzücü bir düşüşü temsil ediyordu.

Isaac, Suzon ve iki çocuk, saatçilerin, gravürcülerin ve gümüşçülerin yaşadığı bir semtteki beş katlı bir apartmanın dördüncü katına yerleştiler. Isaac'in yatak odası ve atölyesi, zahmetli mesleğini icra ederken iyi ışık alabilmesi için sokağa bakıyordu. Diğer tarafta, yani bugün Rousseau Sokağı olarak adlandırılan sokağa bakan tarafta ise büyük bir mutfak ve Jean-Jacques'ın muhtemelen Suzon halası ile paylaştığı yatak odası bulunmaktaydı. Aslında Rousseau Sokağı, adını bir yanlış anlaşılmaya borçluydu. Fransız Devrimi'nin ardından, Jean-Jacques Rousseau'nun kentin sosyetik bir semtinde doğduğuna inanmayı istemeyen hayranları, Saint-Gerva-

is'deki başka bir eve, Stendhal, Dumas, Ruskin ve Dostoyevski gibi isimlerin büyük bir hürmetle incelediği bir levha asmışlardı. Oysa bu ev aslında, Jean-Jacques'ın hiçbir ilişkisinin bulunmadığı anlaşılan, soğuk ve cimri dedesi David Rousseau'ya aitti.

Cenevre'nin Fransa'dan göç eden Protestan sakinlerinin birçoğu yetenekli zanaatçılardı; küçük şehir, saatçilik ve kuyumculuk gibi zanaatlar sayesinde zenginleşti. Sarrafların hammadde tedarik ettiği ve küçük atölyelere iş dağıttığı bir sistem mevcuttu. Aslına bakılırsa, her on kişiden ikisi saatçiydi. Jean-Jacques kendini *un homme du peuple* [halk adamı] olarak görmekten daima keyif aldı ve vasıflı emeğe aşinalığı, "zanaatçı değil de sanatçı olarak adlandırılan, yalnızca aylak zenginler için çalışan ve manasız eserlerine keyfi fiyatlar biçen o önemli insanları" hor görmesine katkıda bulundu. Zanaatçılar sınıfı entelektüel kabiliyetleriyle çok gurur duyardı. Rousseau şöyle yazmıştı: "Cenevreli bir saatçi her türlü çevreye takdim edilebilir; Parisli bir saatçiyle ise ancak saatler hakkında konuşulabilir." Cenevre'yi ziyaret eden bir İngiliz, "Halkın alt tabakası bile son derece eğitimli; Avrupa'da eğitimin her tabakaya böylesine eşit yayıldığı belki de başka bir şehir yoktur," yorumunda bulunmuştu; yüzyılın ortalarında kenti ziyaret eden bir başkası ise, Cenevreli işçilerin, Locke ile Montesquieu'nun eserlerini okumaktan zevk aldığını görmüştü.

Cenevreli zanaatçılar politikayı okumakla kalmıyor Cenevre'yi yöneten ve bir gün Rousseau'nun *Toplum Sözleşmesi*'ni alevlere verecek olan seçkin sınıfa karşı verdikleri mücadeleyle politikayı yaşıyorlardı. Yakın bir zamanda, politik tahrikçilerin en yoğun olarak, Saint-Gervais'nin Rous-

ISAAC ROUSSEAU

Fildişi üstüne minyatür bu portre, Isaac'in duygusallığını yansıtmayı başaramasa da, şüpheci ve kavgacı yanlarının hakkını tam olarak veriyor. Maurice Cranston belki biraz da haksızlık ederek bu portrede, "sıradan bir karaktere işaret eden şişkin, biçimsiz, çobanlara özgü bir çehre, küçük kara gözler ve büzülmüş dudaklar" görüyor.

seaular'ın ikamet ettiği bölümünde yaşadığı ortaya çıkarıldı. Yabancılar bile sınıf bilincinin açıkça sergilenmesinden hayrete düşüyorlardı; bir İngiliz aristokratı yarım yüzyıl sonra Salève Dağı'nın yakınlarındaki bir tepeye tırmanırken, "Cenevre'nin alt tabakasına özgü o küstah terbiyesizlikle pipolarını tüttüren, boş boş konuşan ve parmaklarını şaklatan çarpık bacaklı saatçiler çetesi" tarafından rencide edildiğini belirtti.

Her şeyin ötesinde Jean-Jacques'ı en çok etkileyen, babasının oluşturduğu örnekti. Isaac Rousseau'nun birçok kusuru vardı: bencildi, kavgacıydı, güvenilmezdi ve ailesini hiç düşünmeden terk etme potansiyeline sahipti. Bunlar iyi özellikler değildi ve Jean-Jacques bunların sonuçlarına katlandı. Ancak Isaac aynı zamanda müziği, kitapları ve fikirleri seven, girişken, hayal gücü kuvvetli, sevecen bir insandı. En önemlisi, yetenekli oğlu onu bir dost gibi görüyordu; ailenin Bernard tarafının Kalvinist geleneğinde yetişen, katı ve otoriter figürlerinden çok farklıydı. Isaac, Jean-Jacques'ın kendi yolunu çizmesini destekledi ya da en azından buna olanak tanıdı ve annesinden kalan romantik romanları beraberce okudukları zamanlarda ona akranıymış gibi davrandı. Bu kitaplar – en ünlüsü Honoré d'Urfé'nin *Astraea* adlı yapıtıdır – bir önceki yüzyılda çok popüler olmuşlar ama Jean-Jacques'ın okumaya başladığı sırada artık gözden düşmekteydiler; onların yerini daha gerçekçi bir roman türü alacaktı. Başlangıçta, Jean-Jacques altı ilâ yedi yaşlarındayken, okuma becerisini geliştirmesi için Isaac ile birlikte okuyorlardı, "ama çok geçmeden kitaplar o kadar çok ilgimizi çekmeye başladı ki onları sırayla, ara vermeksizin okumaya başladık ve gecelerimizi böyle geçirdik. Kitabın sonunu getirmeden duramıyorduk. Bazen babam sabah olup da kırlangıçların sesini duyunca utançla kızararak, 'Haydi artık yatalım; ben senden daha çocuğum,' diyordu." Rousseau'nun da sonradan fark ettiği gibi, vaktinden önce okuduğu bu kitaplar, "insan yaşamına dair deneyimlerimin ve yürüttüğüm fikirlerin bile kurtulmamı sağlayamadığı tuhaf ve romantik düşünceler edinmeme neden oldu." Bu kitaplar Jean-Jacques'a çok değerli bir şey daha kattı: derin ve sezgisel bir edebiyat, ritim, vurgu ve ifade duygusu. Edebiyatla küçük yaşta tanışması, ileride Fransız nesrinin büyük ustalarından biri olmasında çok önemli bir rol oynadı. (Şiir konusunda deneyimi daha azdı ve o alanda hiçbir zaman fazla başarılı olamadı.)

Isaac oğluna zaman zaman farklı konularda da dersler veriyordu; örneğin Kopernik astronomisi konusunda verdiği ders oğlunu şaşkına çe-

virmiş ve sonraları geçmişe dönüp baktığında, çocukların soyutlamaları anlamaya hazır olmadığına kanaat getirmesine yol açmıştı. Pratik açıklamalar daha başarılı oluyordu. "Kozmografi konusunda aldığım ilk ve en iyi ders, bir saatçinin çalışma tezgâhında gerçekleşti, tek aracımız ise üstüne iğneler saplanmış bir kürecikti." Kitaplara gelince; romanların tükenmesiyle birlikte, onların yerini çok daha farklı kitaplar aldı. Annesinin papaz amcası, ardında antik ve modern klasiklerden oluşan bir koleksiyon bırakmıştı; babası çalışırken Jean-Jacques, bu kitapları yüksek sesle ona okuyordu. Özellikle Plutarkhos, favorisi haline geldi. Ona göre Plutarkhos'un *Ünlü Yunanlı ve Romalılar'ın Yaşamları* adlı eseri başka bir roman türüydü; tarihi, bir olaylar dizisi gibi değil – bu hiçbir zaman ilgisini çekmemişti – çeşitli kahramanların onurlu eylemlerinden yola çıkarak yansıtıyordu. Hayal gücü kuvvetli olan küçük çocuk, dolaylı olarak bir kere daha asalete kavuşmuştu. "Zihnim devamlı Roma ve Atina'yla meşgul olunca, bir anlamda o büyük adamların arasında yaşayınca ve en büyük tutkusu, anavatanına duyduğu sevgi olan bir babanın oğlu olunca, beni heyecanlandıran da bu örnekler oldu. Yunanlı veya Romalı olduğuma inanıyordum; kendimi hayatını okuduğum kahramanların yerine koyuyordum." Hatta bir keresinde sofrada, elinin yanıp kül olmasına göz yuman Scaevola adlı cesur bir Romalıyı taklit edip, elini içinden alevler yükselen ocaklı sahanın üstünde tutarak ailesini korkutacak kadar ileri gitti. "Ustam ve teselli kaynağım" dediği Plutarkhos'a karşı beslediği sevgi hiç azalmadı; dostlarından biri Plutarkhos'u ezbere bildiğini ve Atina sokaklarında yolunu Cenevre'den daha iyi bulabileceğini iddia etti.

Bazı bakımlardan Rousseau'nun çocukluğunun Cenevre'si, modern dünyada klasik bir şehir devletine en yakın olarak nitelendirilebilecek şeydi. Etrafı güçlü ve genellikle de tehditkâr komşularla sarılı olan Cenevre, bağımsızlığını korumayı başarmıştı ve 1814'e kadar, yani Rousseau'nun doğumunun yüz yıl sonrasına kadar İsviçre'nin bir parçası olmayacaktı. Teoride Cenevre, toplam nüfusun azınlığını oluşturan ve hepsi erkek olan yurttaşlardan meydana gelen Genel Konsey tarafından demokratik olarak yönetiliyordu; nüfusun çoğunluğunu "mukimler" denen göçmenler oluşturuyor, onların soyundan gelenlere ise "yerliler" deniyordu; hepsi de yurttaşlık haklarından mahrumdu. Gerçekte ise şehri, varlıklı ailelerden oluşan küçük bir grubun meydana getirdiği İki Yüzler Konseyi yönetiyor; on-

lar da asıl yetkiyi Küçük Konsey olarak bilinen yirmi beş üyeli bir yürütme organına aktarıyordu. İki Yüzler Konseyi'ne seçilen hiçbir Rousseau olmadı; seçilmesi *haute bourgeoisie*'ye [büyük burjuvazi] yükselmiş olmaları anlamına gelirdi.

Politik konuları tartışmayı seven bir babanın yanında, işçilerin ikamet ettiği bir semtte yaşayan Rousseau halkın egemenliğine inanarak, ama politik gücü elinde bulunduran oligarşik yönetimin bu kavramla adeta alay ettiğinin farkında olarak büyüdü. Vatansever Pierre Fatio, 1707'de demokratik reform çağrısında bulunarak, "Hiçbir egemenlik faaliyetinde bulunmayan bir egemen hayali bir varlıktır," dedi. Küçük Konsey onu kurşuna dizdirtti. Fatio olayının tek olumlu sonucu, yetkililerin *Cenevre Cumhuriyeti Bildirisi*'ni yayımlamak zorunda kalmaları ve yurttaşların aslında o zamana dek, uymaları gereken kanunları okumalarının hiçbir yolu bulunmadığını kabullenmeleriydi. Isaac Rousseau, o dönemde İstanbul'daydı ve bu heyecanı kaçırmıştı, ama babası David, Fatio'nun protestosunu destekledi ve sonucunda da cezalandırıldı.

Rousseau hayatının ileriki yıllarında babasını, yani "varlığını borçlu olduğu erdemli yurttaşı" çalışma tezgâhında derin politik düşüncelere dalmış olarak, duygusal bir portreyle hatırlamayı tercih etti. "Önündeki masaya, mesleki araç gereçlerinin yanı sıra, Tacitus, Plutarkhos ve Grotius'un yapıtlarının da yayılmış olduğunu görebiliyorum; yanında, sevgiyle büyütülen bir oğlan çocuğunun, babaların en iyisinden, pek fayda sağlayamadığı şefkatli bir eğitim aldığını görebiliyorum." Sonuçta hiç kimse Rousseau'nun çocukluğunda aldığı eğitimden faydalanmadığını söyleyemezdi. Öğrendiği şey, Cenevre'nin şehir devleti idealine ihanet ettiğiydi ve *Toplum Sözleşmesi,* halkın egemenliğine dair derin bir kuram üzerine kurulacaktı. Rousseau, tıpkı *Julie* adlı romanının kahramanı gibi *roturier*, yani halktan bir insandı ve imzasını gururla "Cenevre yurttaşı" diye atarken, bir *patrie*'nin, yani bir vatanın mensubu olduğunu beyan ediyordu. Çünkü bir yazarın 1736'da belirttiği gibi, "Günümüzde bir vatanın yurttaşı olan İsviçreli *roturier*, bir efendiye boyun eğen Türk paşadan daha fazla asalete sahiptir."

Rousseau kırklarının ortalarında, idealleştirdiği Cenevre'yi överken, çocukluğunda tanık olduğu ve yurttaşların gönüllü olarak katıldıkları halk ordusunda tatbikatlarını tamamlamalarını içeren unutulmaz bir olayı andı.

SAINT-GERVAIS'DEKİ COUTANCE MEYDANI

Rousseau'nun çocukluğunun geçtiği semtteki ana meydanın on sekizinci yüzyılın başlarındaki görünümü; taşradan at ve el arabalarıyla getirilen ürünler için kurulan pazar tezgâhlarını görüyoruz. Rousseau'nun daha sonraları meşhur ettiği sahnede, halk ordusu bu çeşmenin etrafında dans etmişti.

> Askerler ile subaylar yemeğin ardından Saint-Gervais Meydanı'nda toplandılar ve üstüne trampetçilerin, flütçülerin, meşale taşıyan insanların tırmanmış olduğu çeşmenin etrafında hep beraber dans ettiler... Kadınlar uzun süre pencerelerinde kalamadılar ve aşağı indiler. Karıları kocalarını görmeye geldi, hizmetkârlar şarap getirdi ve gürültü yüzünden uyanan çocuklar bile anneleriyle babalarının arasında yarı çıplak koşturmaya başladı. Dans uzun süre devam etti, herkes kucaklaşıyor, gülüşüyor, kadeh kaldırıyor ve öpüşüyordu. Bana sarılan babam, hâlâ hissedebildiğim ve paylaşabildiğim bir duygu yoğunluğuyla titriyordu. "Ülkeni sev Jean-Jacques," dedi bana. "Bu iyi yürekli Cenevrelileri görüyor musun? Onların hepsi dost, onların hepsi kardeş, aralarında büyük bir sevinç ve uyum hüküm sürüyor."

Rousseau'nun açıkça belirtmediği ama okuyucularının anlamasını beklediği şey, paralı askerlerin aksine halk ordularının bütün Avrupa'da, halkın ruhunun simgesi olarak görüldüğüydü. Hatta oligarşik yönetim, Ce-

ROUSSEAU'NUN ÇOCUKLUĞUNUN GEÇTİĞİ EVİN BULUNDUĞU YER

Alışveriş merkezinin kapısının hemen üstünde şöyle yazmaktadır: BURADA JEAN-JACQUES ROUSSEAU'NUN 1718 İLE 1722 YILLARI ARASINDA YAŞADIĞI EV BULUNMAKTAYDI. Halk ordusunun dans ettiği gece babasının söylediği sözler ise daha büyük harflerle yazılmıştır: ÜLKENİ SEV JEAN-JACQUES.

nevre'nin halk birliklerine büyük bir kuşkuyla yaklaşıyordu. Ancak Rousseau küçük bir çocuk olarak, en çok kendiliğinden meydana gelen kutlama havasından etkilenmiş ve nadiren yaşadığı bir gruba ait olma deneyiminin tadını çıkarmıştı. Doğduğu şehir bir gün bu anı, gururla hatırlayacaktı. Bugün çocukluğunun geçtiği evin bulunduğu yerde taştan, devasa bir levha bulunmaktadır ve bu levha babasının ciddi öğüdünü içermektedir: "*Jean-Jacques, aime ton pays.* [ülkeni sev]" Ne var ki Cenevre, Rousseau'yu koruyucu aziz mertebesine yükseltmeden önce devlet düşmanı ilan ettiği için, evin yıkılmış olması sembolik bakımdan anlamlıdır. Ev, 1960'larda gerçekleşen bir kentsel dönüşüm sürecinde yıkılmıştır; levha ise bir alışveriş merkezinin ön cephesinde oldukça aykırı durmaktadır.

Rousseau'nun ilk çocukluk yıllarını müşfik bir özlemle anmasına karşın, bu dönemin onun hatırlamak istediğinden daha sıkıntılı olduğuna inanmak için geçerli nedenler vardır. François, Isaac İstanbul'dan döndüğünde altı, Jean-Jacques'ın doğumu annesinin ölümüne yol açtığında ise yedi

yaşındaydı; küçük kardeşine duyduğu kızgınlığı mutlaka yansıtıyor olmalıydı. Daha da kötüsü, Isaac Rousseau, küçük oğlunu çok sevdiğini iddia ederken bile, onu duygusal şantaja maruz bırakıyordu. "Bana her sarıldığında, iç çekişlerinin ve kucaklamalarının arasına karışan acı pişmanlığı hissederdim... 'Ah!' derdi inleyerek, 'onu bana geri ver, beni teselli et, onun ruhumda açtığı boşluğu doldur." Üstelik Isaac, Rousseau'nun en büyük meziyetinin Suzanne'e benzemek olduğunu imâ eder ve "Yalnızca oğlum olsaydın da seni böyle sever miydim?" derdi. İlginçtir ki Jean-Jacques, Suzanne'e benzediği kadar Isaac'e de benziyordu. Kırklarındayken onunla karşılaşan bir Cenevreli şöyle demişti: "Dostum olan rahmetli babasına benzerliği sayesinde onu hemen tanıdım."

Küçük çocuğun aile algısı özünde cinselliği içermiyordu; ebeveyn olarak gördüğü kişiler eş değil, kardeşti. Babasının "zevkine düşkün" bir insan olduğunu kabul etmek zorundaydı ama yine de Isaac'in son derece iffetli davrandığına ve hayatını, kaybettiği eşinin yasını tutmaya adadığına inandı. Önünde idealleştirdiği bir örnek bulunan Jean-Jacques, uslu bir çocuktu ama François tam anlamıyla kötü bir çocuktu. Rousseau *İtiraflar*'da muğlâk bir biçimde François'nın "henüz yeterince büyümemiş olmasına rağmen sefih bir hayat sürdürdüğünü" belirtir. Resmi belgeler François'nın on üç yaşındayken, bir saatçinin çıraklığını yaptığı sıralarda "babasının isteği üzerine, *sefihliği* gerekçesiyle" (ki bu mutlaka cinsel bakımdan değil, her bakımdan kurallara aykırı davranışlar anlamına gelebilirdi) ıslahevine gönderildiğini göstermektedir. François mesleğinde çok az ilerleme kaydettiği için, dört yıl sonra yeniden, mecburen başka bir ustanın yanına çırak olarak verilmiştir.

Jean-Jacques'ın çocukluk yıllarındaki aile yaşamına dair aklında en iyi yer eden unsur, kendisinin ayrıcalıklı konumuydu ve (*İtiraflar*'da adını anmayı ihmal ettiği) ağabeyinin de onu sevdiğine inanıyordu. "Onu nadiren görüyordum ve çok iyi tanıdığımı söyleyemem, ama yine de onu seviyordum, o da beni seviyordu, bir serseri herhangi bir şeyi ne kadar sevebilirse." Rousseau çocukluğa dair kuramını geliştirirken, kardeşler arasında ancak üstünkörü ve yüzeysel bir sevgi olabileceğine kesin gözüyle baktı. "Bir çocuğun sevgisi yalnızca alışkanlıktan kaynaklanır; saatini nasıl seviyorsa, kardeşini de öyle sever." Isaac'in icra ettiği ve François'nın beceremediği meslek düşünülürse, örnek olarak saati seçmesi dikkate değerdir.

Jean-Jacques bir keresinde ağabeyi için kahramanlık yapma fırsatını elde etti. "Babam onu öfkeyle sert bir biçimde cezalandırırken, kendimi düşünmeden aralarına attığımı ve ona sıkıca sarıldığımı hatırlıyorum. Bedenimi ona siper ettim, onun alması gereken darbeleri ben aldım ve duruşumu öyle iyi korudum ki sonunda babam onu bıraktı; ya haykırışlarım ve gözyaşlarım onu yumuşattığı için, ya da bana ondan daha kötü davranmak istemediği için." Rousseau, içinde derin bir yer eden bu olayı, *Julie* adlı romanında müthiş bir aktarımla yeniden canlandırdı: Romanda öfkeden gözü dönmüş olan baba genç kızı acımasızca döverken, fedakâr annesi araya girip darbeleri alır. Küçük Jean-Jacques, belki François'nın hayatını zorlaştıran kardeşine duyduğu öfkeyi yatıştırmaya çalışıyordu, belki de cezayı kabullenmenin merhamet uyandırdığını öğrenmişti. Romanda baba, pişmanlık duyarak kızının elini öper ve onu biricik kızı olarak adlandırır; kızı ise olayı aktarırken sevgiyle şunları belirtir: "Sonucu böyle olacaksa, her gün seve seve dayak yemeyi göze alırım; hiçbir muamele, onun tek bir okşayışının yüreğimin derinliklerinden silemeyeceği kadar sert olamaz." Belki de, bugün mazoşistik olarak nitelendireceğimiz duygulara küçük yaşta maruz kalan küçük Jean-Jacques için bu, heyecanlı ve duygusal bir sahnenin tam merkezinde yer alma fırsatıydı.

Rousseau ilerleyen yıllarda, çocukluğunun büyük bir güven içinde geçtiğine inanma ihtiyacı hissetti. "Babam, halam, *mie*'m, dostlarımız, komşularımız, çevremdeki herkes elbette bana boyun eğmiyor, ama beni seviyordu ve ben de onları seviyordum. İçimde öyle nadiren istek uyanıyor ve isteklerime öyle nadiren karşı geliniyordu ki bir şeyler talep etmek aklımın ucundan bile geçmedi." Yaptığını hatırlayabildiği en kötü şey, yandaki evde yaşayan Madam Clot adlı yaşlı ve huysuz kadının tenceresine çişini yapmaktı. Hayatının bu döneminin çoğunlukla karanlıkta kaldığını kabul etmek gerekir; yaşamının dört yüz sayfayı kaplayan kronolojisinde 1720 yılına ait yalnızca iki kayıt bulunmaktadır:

> Rousseau babasıyla beraber Papaz Samuel Bernard'ın kütüphanesinde bulunan tarihçilerin ve ahlakçıların eserlerini okudu.
>
> Rousseau Madam Clot'nun tenceresine çişini yaptı.

Ancak isteklerine hiç karşı konulmadığına ilişkin olasılık dışı iddiasına, öteki benliği Saint-Preux'nün *Julie*'de söylediklerini eklemek gerekir:

"Dünyada bir çocuktan daha aciz, daha güçsüz, çevresindekilere daha muhtaç, merhamete, sevgiye ve korunmaya daha çok ihtiyaç duyan bir varlık var mıdır?"

İtiraflar'da yer almayan, ama Rousseau'nun başka yerlerde kaleme aldığı iki anekdot daha günümüze kadar ulaşmıştır ve ikisinin de fedakâr bir cömertliği sergilemesi amaçlanmıştır. Birinde, Rousseau amcalarından birinin tekstil atölyesini gezerken, dikkatsiz kuzeni yüzünden, parmakları silindirin altında kalır. Rousseau üç hafta boyunca yatağa mahkûm olur, iki ay boyunca elini kullanamaz ve bu olay elinde kalıcı yara izleri bırakır ama yine de parmaklarının üstüne taş düştüğünü iddia ederek kuzenini cesurca korur. Diğerinde ise İngilizlerin pall-mall* adını verdikleri oyunu oynarken bir arkadaşıyla kavgaya tutuşur ve arkadaşı kafasına öyle sert vurur ki kendi ifadesiyle, "biraz daha güçlü olsaydı, beynimi patlatacaktı." Yine diğer çocuk dehşet içinde ve pişman konumdayken, Jean-Jacques soylu bir biçimde onu affedecek konumdadır.

Her ne kadar Rousseau, o ilk çocukluk yıllarını huzurlu yıllar olarak hatırlamak istese de kim olduğu ve ne kadar değer verildiği konusunda derin kaygılar taşıdığı açıktır. Ne zaman çocukluğa ilişkin yazılar kaleme alsa, duygusal ilişkileri minimum düzeyde tutma eğilimi sergilemiştir. Kahramanı Julie, ideal bir anne olmasına rağmen sıra dışı bir iddiada bulunarak, dört ilâ beş yaşlarındaki bir çocuğun duygusal tepkiler verme kapasitesinin bulunmadığını öne sürer; "Biz çocuklarımızı, onlar bizim sevgimizi hissedip karşılığını veremeden çok önce sevmeye başlarız." Daha da çarpıcı olanı ise, *Émile* adlı eserinde babanın kayıplara karışması ve Émile'i yetiştiren öğretmenin asla sevgi veya şefkat beklememesidir – bu bakımdan, dengesiz ve duygusal açıdan fazlasıyla talepkâr olan Isaac Rousseau'nun tam tersidir –, çocuk "tıpkı bütün çocuklar gibi kendinden başka her şeye ve herkese karşı ilgisiz" olduğu anlayışıyla büyütülür.

Huzurlu olsun veya olmasın, Coutance Sokağı'ndaki yaşam ani ve sarsıcı bir biçimde sona erdi. Isaac şehrin dışındaki tarlalarda tavşan ve kuş avlamayı sever, akşamları eve yorgun, üstü başı diken içinde, ama mutlu dönerdi. "İlk keklik havalandığında babamın kalbinin güm güm çarptığını ve bütün gün aradığı yabani tavşanı bulduğunda yaşadığı sevinci hatırlıyorum." Ne var ki Isaac 1722'de, Jean-Jacques henüz on yaşına yeni

---

* 17. yüzyılda popüler olan, tahta top ve çekiçlerle oynanan bir oyun-ç.n.

basmışken, bu gezintilerinden birinin sonucunda korkunç bir kavgaya tutuştu. Cenevre'nin hemen dışındaki Meyrin köyünün yakınlarında Pierre Gautier adlı eski bir yüzbaşı, iki adamın, tarlasının henüz biçilmemiş bir bölümünde gezindiğini fark etmişti. İçlerinden biri Isaac Rousseau'ydu. Gautier'nin sonradan verdiği ifadeye göre, onlara gitmelerini söylediğinde, Isaac tüfeğiyle onu tehdit etmişti. Mağdur arazi şahibi yardım istemek için köye koşmuş, ama çiftçilerle birlikte geri döndüğünde, arazisine izinsiz girenler ortadan kaybolmuştu.

Ancak dört ay sonra (tam tarihi 9 Ekim olarak kayıtlara geçmiştir), Gautier iş için Cenevre'de bulunduğu sırada, bir adamın ona manalı manalı baktığını fark etmiş ve öfkeyle "Beni tepeden tırnağa süzdünüz, satın mı almak istiyorsunuz?" diye sormuştu. Gautier'ye tarladaki olayı hatırlatan Isaac, onu kolundan yakalamış ve "Bir kelime daha etmeyin; şehirden çıkıp bu meseleyi kılıçlarımızla halledelim," diye bağırmıştı. Aslına bakılırsa, zanaatçıların kılıç taşıması sıra dışı bir durumdu; belli ki Isaac haksız yere Saint-Gervais'nin avam tabakası arasına düştüğünün bir işareti olarak kılıç taşıyordu. Dolayısıyla Gautier'nin incitici bir şekilde, kılıcını çok kereler çektiğini, ama alt sınıftan insanlara karşı yalnızca sopasını kullandığını söyleyerek karşılık vermesi daha da sinir bozucu olmuştu. Bunun üzerine Isaac, görgü tanıkları araya giremeden Gautier'yi yanağından yaralamıştı. Ertesi gün bir yargıç davaya bakarken, görgü tanıkları Isaac'in devamlı "Dinleyin, şunu hiç unutmasanız iyi edersiniz: Ben bir Rousseau'yum!" diye bağırdığını bildirmişti. Bununla beraber Gautier'nin yargıç akrabaları olduğunu gayet iyi bilen Isaac, duruşmaya gelmemiş ve bir hafta sonra onu tutuklamaya giden memur onu hiçbir yerde bulamamıştı.

Jean-Jacques'a anlatılanlara göre ise Isaac, Gautier'nin burnunu kanatmış, ama kılıcını hiç çekmemiş ve onurundan ödün vermektense, Cenevre'yi sonsuza dek terk etmeyi tercih etmişti. Yetkililer onu tutuklamak için tam bir hafta beklediklerine göre, muhtemelen kaçacağını biliyorlar ve en iyi çözümün hapisten ziyade sürgün olduğunu düşünüyorlardı; böylelikle şehri öfkeli mizacı olan isyankâr bir insandan kalıcı olarak kurtarmış olacaklardı. Rousseau, hayatının ileriki yıllarında olayın politik yönünü vurguladı ve babasını sınıflar arasındaki adaletsizliğin kahraman kurbanı olarak gördü. Rousseau, bir grup burjuva sokakta konuşup gülüşürken oradan geçen bir aristokratın, şakaların kendisine yönelik olduğundan şüp-

helenerek öfkeyle, "Ben buradan geçerken neden gülüyorsunuz?" diye sorduğunu ve adamlardan birinin, "Biz gülerken neden buradan geçiyorsunuz?" diye karşılık verdiğini anlatmaktan keyif alırdı.

Ne var ki o anda Jean-Jacques'ın en derinden hissettiği duygu, babası tarafından olduğu kadar, annesi olarak gördüğü kadın tarafından da terk edildiği duygusu olmalıydı. Isaac, Bern tarafından yönetilen Vaud bölgesinde Cenevre'den yirmi beş kilometre uzaklıktaki bir göl kıyısı kenti olan Nyon'a yerleşti; ona eşlik eden Suzon, oranın yerlisi bir adamla evlenip hayatının sonuna kadar orada kaldı. Jean-Jacques arada sırada Nyon'u ziyaret ettiyse de, Isaac Cenevre'den ayrıldıktan sonra ona fazla ilgi göstermedi; Suzon da hayatından çıkmış gibiydi. İstenmeyen iki oğlan çocuğunun sorumluluğunu üstlenmek zorunda kalan Bernard ailesi, hemen harekete geçti. François'yı, yanında yaşamasını bekledikleri müşkülpesent bir ustaya çırak olarak verdiler. Jean-Jacques ile kuzeni Abraham Bernard'ı ise, şehir surlarının beş kilometre ilerisindeki Bossey köyünde bir papazın yanında yaşamaya gönderdiler.

2. Bölüm

Masumiyetin Sonu

Bossey, Cenevre'den yalnızca beş kilometre uzaklıkta şirin bir köydü; şehre o kadar yakındı ki Jean-Jacques'ın yeni evinin pencerelerinden katedralin kulesi görülebiliyordu. Köyün etrafı, şehirli çocuğu mest eden çayırlarla kaplıydı, ama sosyal ilişkiler o kadar tatmin edici değildi. Rousseau *Émile*'i yazarken şehirli çocukların acizliğini sergilemek için, oraya ilk gittiğinde, dörtnala giden bir atı yakalamaya çalıştığı ve iki kilometre ötedeki Salève Dağı'na taş attığı için köylü çocukların kendisini tam bir aptal gibi gördüğünü iddia etti. Her iki örnek de mantığa aykırı görünmekle birlikte, Jean-Jacques'ın ömür boyu eziyetini çektiği uyum sağlayamama duygusunu destekler niteliktedir. Ayrıca Jean-Jacques'ın ileri derecede miyopluğun yanı sıra bir tür algısal bozukluk yaşadığı düşünülebilir; bu örnekler yalnızca şehirli bir çocuğun şaşkınlığı gibi görünmemektedir.

Rousseau'nun, sonraki iki yıl boyunca hamiliğini üstlenen, tesadüfen adı Jean-Jacques olan Papaz Lambercier'yi ve kız kardeşi Gabrielle'i daha önce hiç görmemiş olması muhtemeldir. Yaşları Isaac Rousseau ile Suzon'a yakın olan bekâr bir erkek ile bekâr kız kardeşinin oluşturduğu ev düzeni, ilginç bir biçimde, Coutance Sokağı'ndaki ev düzeninin bir kopyasıydı. Küçük cemaatin çalkantılı zamanları da olmuştu; on yıl önce papaz ile kız kardeşinin uygunsuz bir ilişki yaşadıklarına ve hatta Gabrielle'in bir çocuk doğurduğuna ilişkin dedikodular çıkmış ama resmi soruşturmalar söylentilerin asılsız olduğunu ortaya koymuştu. Tıpkı araştırmacıların gün ışığına çıkardığı diğer aile skandalları gibi, Rousseau'nun bu skandaldan da haberdar olup olmadığı belirsizdir. Jean-Jacques, katı ahlak kurallarının hüküm sürdüğü, örneğin kusursuz bir uşağın, biraz müstehcen bir yorumda bulunduğu için kovulduğu bir ortamda yaşadığını hatırlıyordu.

François, Cenevre'de kalıp yeni çıraklığını da yüzüne gözüne bulaştırdıktan kısa bir süre sonra kayıplara karıştı. Ertesi yıl babasına Fribourg'dan birkaç mektup göndermiş olsa da, bu mektuplar kesilince, Jean-Jacques, halinden hoşnut bir biçimde belirttiği gibi, "tek oğul" haline geldi. Ancak hayatında ilk kez kendi yaşında bir arkadaşı olmuştu; o sıralarda Cenevre'yi tahkim etmekle görevlendirilmiş olan eski ordu mühendisi dayısı Gabriel Bernard'ın oğlu. Kardeşlerden meydana gelen iki çiftin birlikteliğinden doğan iki oğlan çocuğu her iki taraftan da kuzendi. İnce ve uzun boylu Abraham'ın "bedeni ne denli çelimsizse, mizacı da o denli iyi huyluydu" ve iki çocuk ilk andan itibaren duygusal olarak birbirlerine sığındılar. "İkimizin de dosta ihtiyacı vardı; bizi ayırmak neredeyse bizi yok etmek anlamına gelirdi." Ne yazık ki Abraham, Jean-Jacques'tan daha iyi muamele görüyordu; "çünkü babamdan ayrı düşünce, zavallı bir yetimden ibaret kaldım." Ancak Rousseau'nun Bossey'deki hayatını anlatırken, babasından ayrılmaktan üzüntü duyduğuna hiç değinmediğini belirtmekte yarar var. Isaac'in hassas ve kolay etkilenen oğlunun üzerinde kurduğu duygusal hâkimiyetten kurtulmak rahatlatıcı olmuş olabilir. Şefkatli halası Suzon'u kaybetmesi ise başka bir meseledir.

Mösyö Lambercier, oğlanlara Latince ve "eğitim adı altında ona eşlik eden diğer karmaşık konuları" öğretmeye koyuldu. Jean-Jacques, daha iyi bir öğrenciydi ve yanıtları Abraham'ın kulağına fısıldayıp ödevlerinde ona yardım ederdi. Aldığı eğitimin en sevdiği yanı ölçülü olmasıydı. "Mösyö Lambercier son derece mantıklı bir insandı, eğitimimizi ihmal etmemekle birlikte, bizi aşırı da zorlamazdı. Bu işi iyi yaptığının en iyi kanıtı, benim kısıtlamalardan hiç hoşlanmamama rağmen, ders saatlerimizi nefretle anmamamdır ve ondan fazla bir şey öğrenmemiş olsam bile, öğrendiklerimi zorlanmadan öğrenmiş, hiç unutmamışımdır." Nefretle anmamak çok sıcak bir iltifat olmasa da, Lambercier'nin verdiği gelişigüzel dersler, Rousseau'nun alacağı son dersler olacaktı. İleriki yıllarda eğitimindeki noksanlar onu daima utandırdı ama eksikliklerinin farkına vardıkça, onları telafi etmek için büyük bir gayretle çalıştı; hayatı boyunca bilgiye karşı, resmi eğitim alan insanların nadiren sergilediği bir açlık sergiledi.

Dersler bir yana, Rousseau o yılları daima özlemle andı. "Öğrendiklerimi ezbere okurken, odada bir hizmetçinin veya uşağın çalıştığını, pencereden bir kırlangıcın girdiğini, kafama bir sineğin konduğunu dün gibi hatırlıyorum; bulunduğumuz odanın düzenini bütünüyle gözümde canlan-

dırabiliyorum, sağda Mösyö Lambercier'nin çalışma masası, bütün papaların yer aldığı bir taşbaskı, bir barometre ve büyük bir takvim vardı; evin arkasındaki büyük bahçede ise pencereleri gölgeleyen, bazen de evin içine kadar giren ahududu çalılıkları vardı."

Doğal olarak din eğitimi de alan Rousseau, "erdemli ve dindar bir papazın evinde şefkatle büyütüldüğünü" minnettarlıkla anarken, Lambercier'nin ona "bazılarının önyargı olarak nitelendirebileceği ve aklından hiçbir zaman tam anlamıyla çıkmayan vecizeler" aşıladığını da kabul etti. Rousseau, bir zamanlar Kalvinizmi militanlık boyutuna vardığı için Protestan Roma olarak adlandırılan, ancak artık uygulamada değilse de, doktrinleri bakımından nispeten daha açık görüşlü bir yaklaşım benimsemekte olan Cenevre'de zaten din konusunda güçlü izlenimler edinmişti. Hâlâ haftanın her günü birkaç ayin düzenleniyor ve pazar günleri oldukça uzun ayinler oluyordu, ama insanlar kilisede dilediği gibi sohbet ediyor ve çocuklar koşarak içeri girip çıkıyordu; yalnızca vaazlara makul ölçüde bir özen gösteriliyordu. Bunlar teoloji bakımından değil, gevşek ahlak anlayışının kınanması, Katolikliğe karşı duyulan nefret (Lambercier'de neden papaların portreleri vardı?) ve şehirlerinin manevi itibarından duydukları gurur bakımından kayda değerdi. Bu vaazların yüzlercesini incelemiş olan bir araştırmacı, tekdüze ve usandırıcı bir katılık sergiledikleri yorumunda bulunmuştur: "Ağzını açan her kim olursa olsun, kalabalığın içinde haykıran hep aynı sesti." Rousseau, küçük bir çocukken günün birinde vaiz olmayı hayal ediyordu ve Abraham ile birlikte vaazlar hazırlıyorlardı. Müziğe beslediği sevgiden ötürü Kalvinist ayinlerinin önemli bir parçası olan ilahiler, onu özellikle duygulandırıyordu. İleriki yıllarda şunları yazdı: "İlahilerimizin dört bölüm halinde okunuşunu duyduğum zaman, öncelikle daima kendimden geçip, o dolu dolu ve canlı ahenkle coşuyorum, açılış akorları güzel seslendirildiği zaman beni neredeyse titretiyor."

Rousseau, geleneksel doktrinleri öğrenmeye çok hevesli değildi. Dili Calvin'in yaşadığı çağın gaddarlığını barındıran kateşizmi [ilmi hal, din ve ahlak bilgileri] ezbere okuduğuna değinme biçimi, esas derdinin, hatalardan kaçınmak olduğunu yansıtır. "Bocaladığımda hiçbir şey beni, Matmazel Lambercier'nin yüzünde beliren acı ve huzursuzluk belirtileri kadar üzmezdi." *Émile*'de şunları yazdı: "Eğer insanı çileden çıkaran bir aptallığı betimlemek zorunda kalsaydım, çocuklara kateşizmi öğreten bilgiç bir insanı örnek gösterirdim ve eğer bir çocuğu delirtmek isteseydim, onun

söylediklerini açıklamak zorunda bırakırdım." Gerçekten de Lambercier'yi eleştirenler, dini makamlara taşıdıkları şikâyetlerinde şunları belirtiyorlardı: "Gereken yanıtları vermeyen bütün çocuklara aptal muamelesi yapıyor, üstelik kız kardeşi de sert eleştirilerde bulunuyor." Yine de Rousseau, Lambercier'nin etkisinin olumlu olduğunu düşünüyordu; "Sıkılmak bir yana dursun, bir vaazdan hiçbir zaman duygulanmaksızın ve ahlaklı yaşamak konusunda karar almaksızın çıkmadım, hatırlayabildiğim sürece de bu kararları pek ihmal etmedim."

Köyün kilisesi bir keresinde büyük bir korkuya sahne oldu. Jean-Jacques bir akşam düşüncesizce, kuzeninin aksine karanlıktan korkmadığını söyleyerek böbürlendi ve ona bir ders vermek isteyen Lambercier, onu kürsüde bıraktığı İncil'i almaya gönderdi. Jean-Jacques, yanında hiçbir ışık bulunmamasına rağmen mezarlığın içinden geçerken gayet neşeliydi ama kilisenin zifiri karanlığında paniğe kapıldı ve kapıyı bulana kadar kilise sıralarının arasında tökezleyerek ilerledi, ardından da koşarak eve döndü. Eve vardığında gülüşmeler ve onu kurtarmaya gitmeye ilişkin konuşmalar duyması anında sakinleşmesini sağladı. Koşarak kiliseye döndü, İncil'i kolaylıkla buldu ve gururla teslim etti; "Telaşlıydım, ama onlar bana yardıma gelmeden önce döndüğüm için yüreğim sevinçle küt küt atıyordu." Çocukların mantıksız korkulara yenik düşmemesi gerektiğini göstermek için, *Émile*'de bu öyküye yer verdi: "Bunu, karanlığın gölgelerinden korkan biri için, yan odada huzur içinde konuşup gülüşen insanları duymak kadar rahatlatıcı bir şey olmadığının kanıtı olarak sunuyorum." Ne var ki yansımalarla dolu karanlıkta yaşadığı korkuyu hiç unutmadı ve orta yaşlarında, kendisine karşı büyük bir komplo hazırlandığına inanmaya başladığında, çocukluk yıllarında bilinmeze karşı genel bir korku beslediğini anımsadı. "Çocukluğumda en korkunç cisimler bile beni korkutmazdı ama beyaz çarşafın altına saklanmış bir yüz korkudan kıvranmama yol açabilirdi."

Rousseau'nun Bossey'de geçirdiği döneme ilişkin en canlı anıları, *İtiraflar*'da ruhsal gelişimi açısından çok önemli olduğunu belirttiği olayların anılarıydı. Rousseau'dan önceki anı yazarları buna benzer öykülere yer vermezlerdi; bu tür deneyimlerin insanın karakterini biçimlendirdiğini düşünmeyi dünyaya öğreten Rousseau'ydu. İlki meşhur *fessée*, yani kıçına yediği şaplaklardı. Bir gün, ufak bir yaramazlık yapan oğlanlar Matmazel Lambercier'nin şaplaklarına maruz kalmışlardı. Jean-Jacques şaşkınlıkla bun-

dan hoşlandığını fark etmişti, oysa ağabeyi tarafından cezalandırılmaktan hiçbir zaman zevk almamıştı. "Yaşadığım acıda ve hatta utançta, bu cezayı aynı kişiden yeniden görmeye ilişkin korku değil, istek duymama yol açan bir şehvet sezdim." *İtiraflar*'ın o dönemdeki okurları, bu öyküyü utanç verici ve saçma buldular ama modern çağlarda yorumların ardı arkası kesilmedi. Örneğin bir yazar cezalandırılmaktan zevk almanın suçlu bir çocuğun en iyi intikamı olduğunu öne sürdü: madem beni dövmeye kararlısın, ne âlâ, ben zaten dövülmeyi istiyorum. Bir başka yazar ise meseleyi eski bir deyişten yola çıkarak ele aldı, *Qui aime bien, châtie bien* –"Çok seven, çok cezalandırır" – ve akrabalarından fazla sevgi görmeyen Jean-Jacques'ın herkes tarafından bilinen bir gerçeği tersinden anlayıp şaplakları bir şefkat belirtisi zannettiği varsayımında bulundu. Her koşulda, olayların gelişimi heves kırıcıydı. "İkinci sefer aynı zamanda son seferdi, çünkü Matmazel Lambercier hiç kuşkusuz, cezanın amacına hizmet etmediğini anlamış ve buna bir son vereceğini söylemişti – çok yorucu oluyormuş. O zamana dek onun odasında, hatta kışları onun yatağında uyurduk. İki gün sonra bizi başka bir odaya aldılar ve o andan itibaren Matmazel Lambercier tarafından büyümüş bir delikanlı muamelesi görme şerefine eriştim ki o şerefe erişmesem de olurdu." Yani büyümek, fiziksel yakınlığın kaybı ve tensel bir zevk aldığını belli etmesi halinde, bu zevkin elinden derhal alınacağını fark etmesi anlamına geliyordu.

Kamçılanmanın insanı tahrik edebileceği fikri, sefih kişilerin çoğunun bundan zaten zevk aldığı on sekizinci yüzyılda yeni bir düşünce değildi. Bir polis raporu, Rousseau'nun sonradan Paris'te tanıştığı ve hoşlanmadığı filozof Helvétius'un, kocalık görevini ancak karısının hizmetçilerinden biri o esnada orada bulunup onu kamçılarsa yerine getirebildiği bilgisini içeriyordu. Philippe Lejeune'ün *fessée* olayının muhteşem analizinde belirttiği gibi, Rousseau'nun Matmazel Lambercier'den öğrendiği çok farklı bir şeydi; ileride fiziksel temas olmadan da paylanmanın heyecanını yaşayabilecekti, bu, tabu olduğu için etkisi daha da artan erotik bir heyecandı. *İtiraflar*'da şunları yazdı: "Buyurgan bir hanımefendinin dizlerine kapanmak, emirlerine itaat etmek ve ondan af dilemek zorunda kalmak hayattan aldığım en tatlı hazlardı," (onun kullandığı *jouissances* kelimesi, günümüzde olduğu gibi o dönemde de cinsel zevk anlamını taşıyor olabilir). Daha önce kaleme aldığı bir taslakta bunu daha da açık belirtmişti: "Teslimiyet içeren davranışlara karşı daima bir eğilim sergiledim;

yalvarıp yakaran bir aşığın tutumunu, yaptığından pişman bir çocuğun tutumuyla karıştırdım."

Elbette bu unutulmaz olay, Rousseau'nun da sonradan kabul ettiği gibi, ömür boyu süren bir yönelimin tek sebebi olamazdı. "Sekiz yaşındayken, otuz yaşındaki bir hanımefendiden aldığım bu cezanın, hayatım boyunca bütün zevklerimi, arzularımı, tutkularımı ve özünde *beni* tayin ettiğine kim inanır?" Aslında Matmazel Lambercier kırk, Jean-Jacques ise on bir yaşındaydı ki bu durum, olaya farklı bir boyut getirir ama her koşulda bu olay, gizli duygularını açığa çıkarmıştı. Rousseau içten içe, var olduğu için hep suçluluk duymuştu; Pierre-Paul Clément'in de öne sürdüğü gibi, mazoşist tutumu, zevki ancak, öncesinde bir cezalandırılma durumu olması koşuluyla tatmasına yol açıyor olabilirdi. Her durumda, bu meseleyi açık ve kesin bir biçimde ifade ederek sergilediği özgünlük son derece önemlidir. Cocteau "Jean-Jacques'ın arkası, Freud'un yükselen güneşi midir?" diye sormuştur. ("Ben daha ziyade Romantik bir *claire de lune* [ay ışığı] görüyorum," diye eklemiştir.) Freud hiç kuşkusuz, Rousseau'nun sembolik anlamda intikam sağlayan başka bir olaya gösterdiği ilgiye açıklama getirebilirdi; "Matmazel Lambercier çayırlığın bittiği noktada talihsizlik eseri düşünce, arka tarafı bütünüyle oradan geçmekte olan Sardinya kralının gözleri önüne serilmişti." Ancak Rousseau o anda yalnızca "annesi gibi, hatta belki daha da fazla sevdiği bir insan" için endişelendiğine inanmayı tercih etti. Her iki Suzanne Rousseau'yu da kaybetmiş olan Rousseau, Matmazel Lambercier'nin onların yerini doldurmasını istiyordu ama Matmazel Lambercier bu rolü üstlenmek istemiş gibi görünmemektedir.

Rousseau'nun mazoşist eğilimleri nasıl meydana gelmiş olursa olsun, küçük yaştan itibaren normal cinsellikten huzursuzluk duyduğu açıktı. Bossey'e geldiğinde seksi çoktan, fuhuşla ve hayvanların çiftleşmesiyle özdeşleştirmeye başlamıştı. *İtiraflar*'daki dikkat çekici bir gözlem bunu açıkça ortaya serer: "Sefih bir insana küçümsemeden ve hatta dehşete düşmeden bakamazdım; sefahate karşı duyduğum tiksinti, bir gün çukur bir yoldan Petit Sacconex'e yürürken, her iki tarafta da topraktaki oyukları görmemle ve insanların orada cinsel ilişkiye girdiğini öğrenmemle başladı. Onları düşününce, aklıma bu işi devamlı yapan köpekler geldi ve bunun düşüncesi bile midemi kaldırdı." Lejeune bir psikanalistin topraktaki oyuklar hakkında çok şey söyleyebileceğini belirtirken, Clément de Rousseau'nun

köpeklere *chiens* olarak değil, fahişeler anlamına gelen *chiennes* olarak değindiğine dikkati çeker. Rousseau hayatı boyunca kadın cinselliğini rahatsız edici buldu.

Bossey'de yaşadığı bir başka deneyim, ona farklı olmakla birlikte eşit ölçüde etkili bir ders verdi. Hizmetçilerden biri bacanın yanına kurumaması için taraklar bırakmış ve döndüğünde taraklardan birinin dişlerinin kırıldığını görmüştü. O odaya giren tek kişinin Jean-Jacques olduğu düşünülüyordu ama kendisi bunu inatla reddetti ve sonunda yalan söylediği için onu cezalandırmak üzere Gabriel dayısı çağrıldı. Ayrıca o sırada Abraham da bir başka yaramazlık yüzünden dayak yemekteydi. Rousseau *İtiraflar*'da, "Bu olayın üzerinden neredeyse elli yıl geçti ve bugün aynı suç yüzünden yeniden cezalandırılmaktan korkmam. Tanrı'nın huzurunda masum olduğumu ilan ediyorum. Tarağı ne kırdım ne de elledim, bacanın yanına yaklaşmadım, yaklaşmayı düşünmedim bile," der. Sonrasında kuzeniyle birlikte yataklarında oturup, "cellat" kelimesinin Latincesi olan "Carnifex, carnifex," diye bağırdılar; belli ki Lambercier onlara en azından bir parça Latince öğretmeyi başarmıştı. Dayak çok sertti, kendi tabiriyle onu "darmadağın" etmişti. Dayağı atan Gabriel Bernard'ın insanlara saldırdığı ve mobilyalarını sokağa attığı için başı belaya giren, davranışını tekrarladığı takdirde hapse atılacağına dair uyarı alan saldırgan bir kişi olduğunu biliyoruz.

Rousseau hayatı boyunca insanlara karşı açık ya da kendi tabiriyle "şeffaf" olmanın özlemini duydu; Jean Starobinski'nin muhteşem kitabı *Transparency and Obstruction*'ın ana temasını bu özlem oluşturur. Ne var ki dış görünüşün aldatıcı olabileceğini, masum bir insanın bile suçlu görünmesine yol açabileceğini öğrenmeye başlamıştı. En güvendiği insanlar onu yalancılıkla suçlamışlardı, onları gerçeğe inandırmanın hiçbir yolunu bulamamıştı ve sevmediği bir dayısı, erdemli bir insan havalarına bürünerek onu sertçe cezalandırmıştı. Rousseau *Émile*'de, bir çocuğun uyması beklenen ahlak kurallarını kavrayamayacağını öne sürecekti. "Davranışlarında ahlak kavramı yer almadığı için, ahlaksal açıdan kötü, cezalandırılmayı veya azarlanmayı gerektiren hiçbir şey yapamaz." Çocuklarda doğal bir kendini koruma içgüdüsü vardır ve tesadüfen çiğneyebilecekleri kuralları henüz gerçek anlamda öğrenmemişlerdir. Cezalandırılmaktan korktukları için, bundan kaçınmak için her şeyi söyleyebilirler. "Bundan çıkarılabilecek sonuç, çocukların yalanlarının tamamen öğretmenlerinin ese-

ri olduğu ve onlara gerçeği söylemeyi öğretmek istemenin, aslında yalan söylemeyi öğretmekten başka bir şey olmadığıdır." Rousseau'nun gerçekten o tarağı kırmış olması mümkün müdür?

Bossey'de yaşanan bir başka olay daha ümit vericiydi. Jean-Jacques ile Abraham, evin yanına bir ceviz ağacı dikilmesine eşlik eden ve muhtemelen eğlence için düzenlenen bir törene katıldılar. Ağacın etrafına suyu tutması için bir hendek kazıldı ve çocuklar suyun bir bölümünü kendi minik söğüt fidanlarına yönlendirmeye karar verdiler. Heyecanlı bir gizlilik içinde, büyük bir emek harcayarak, tahta desteklerle bir hendek hattı oluşturup üstünü örttüler ve başarıya ulaştılar. Ne var ki başarıları kısa süreli oldu, çünkü Lambercier onların sevinç çığlıklarını duydu ve sevgili ceviz ağacından su aşırdıklarını fark etti. Yapılarını hemen kazmasıyla yerle bir etti. "Avazı çıktığı kadar 'Sukemeri! Sukemeri!' diye bağırıyor ve eserimizin dört bir yanına, yüreklerimizi paramparça eden acımasız darbeler indiriyordu." Ancak bu sefer çocuklar cezalandırılmadılar. Lambercier'nin sonradan olayı kız kardeşine anlatırken kahkahalarla güldüğünü duydular ve bu olay Jean-Jacques'ın Roma'ya yönelik fantezilerini körükledi. "Kendi ellerimizle bir sukemeri inşa edebilmek, bir söğüt fidanını büyük bir ağaçla rekabet ettirmek bana şan ve şerefin doruğu gibi gelmişti ki ben daha on yaşımdayken, bu konuda Sezar'ın otuz yaşında olduğundan daha bilgiçtim." Sukemeri hikâyesi, *İtiraflar*'ı okuyanların çok hoşuna gitti ve birçok gravüre konu oldu. Bir yüzyıl sonra girişimci bir marangoz, Lambercier'nin ceviz ağacının parçalarını tasdikli belgelerle sattı. Bu olay belki de papazın, sorumluluğunu üstlendiği küçük çocukta sıra dışı bir şeyler görmesini sağladı; Rousseau uzun bir süre sonra (ancak bu ikinci elden bir bilgidir), Lambercier'nin ona "Ya çok önemli bir insan olup büyük bir şöhret kazanacaksın ya da sonun kötü olacak," dediğini söyledi.

Kuzenler artık saman altından su yürütmekte ve yalan söylemekte ustalaşmaya başlamışlardı; Rousseau'nun hatırladığına göre kır hayatından da eskisi kadar zevk almıyorlardı. Zaten oradan ayrılma vakitleri de gelmişti, çünkü çıraklık yaşına yaklaşmışlardı. 23 Ağustos 1724'te hâlâ Bossey'de olduklarını biliyoruz, çünkü Sardinya kralının oradan geçtiği (ve Matmazel Lambercier'nin arka tarafını gördüğü) tarih kayıtlara geçmişti. O sonbaharda yeniden Cenevre'ye çağrıldılar ve altı ay boyunca, Abraham'ın ailesiyle birlikte, Jean-Jacques'ın dünyaya geldiği Grande Sokağı'nın zarif zirvelerinde yaşadılar.

"SUKEMERİ!"

İtiraflar için on sekizinci yüzyılın sonlarında hazırlanmış olan bu illüstrasyonda, oğlanları, Rousseau'nun adaletsizliğin farkına varışını yansıtan bir şaşkınlık ve kırgınlık içinde görüyoruz. Çocukluk deneyimlerini ciddiye almak, Rousseau'nun *Émile*'den itibaren hep verdiği bir mesajdır ve bu tür resimler halkın da bu mesaja gitgide daha çok karşılık verdiğini kanıtlar niteliktedir.

Rousseau'nun geçmişe baktığında orada iki ya da üç yıl geçirmiş olduğuna inanması, geçici özgürlüğünden ne kadar keyif aldığını göstermektedir. O kış Abraham ile ikisini birbirinden ayırmak mümkün değildi; saatçinin araç gereçlerini kullanıp zedeleyerek uçurtmalar, davullar ve oyuncak tüfekler yaptılar, resim yapmaya çalışıp ortalığı birbirine kattılar ve ev yapımı kuklalarla oyunlar sahnelediler. Rousseau hayatının ileriki yıllarında Cenevre'deki çocukluk arkadaşlarını, bütün gücüyle güreşen, koşan, yumruklaşan, sık sık yaralanan "ama sonrasında gözyaşları içinde birbirine sarılan," özgürlüğüne düşkün çocuklar olarak anmayı tercih etti. Ancak aslında kuzenler genellikle fazla dışarı çıkmıyor ve arada sırada yürüyüşe çıktıklarında da, diğer çocuklar onların üstüne çullanıp "*Barnâ bredanna*" (yerel lehçede "yularlı eşek" anlamına gelen bu tabir *Roman de Renard*'daki eşek Bernard'a bir göndermeydi) diye bağırarak yumuşak başlı ve sakar Abraham'a sataşıyorlardı. Jean-Jacques, yemi yutup öfkeyle ku-

zenini savunmaya koşuyordu ama kısa bir süre sonra, kabadayıların okulda bulunduğu zamanlar dışında evde kalmanın daha iyi olacağına kanaat getirdiler.

Bu dönem, Rousseau'nun cinsiyetler arasındaki ilişkileri kavrayışındaki gelişmeler bakımından da önemliydi. Kendisi bu konu hakkında herhangi bir yorum yapmamış olsa da, aslında ilk kez çoğu çocuğun içinde büyüdüğü bir aile düzeninde bulunmaktaydı. Kardeş olan ve cinsel yaşamı bulunmadığı farz edilen yetişkinlerin – önce Isaac Rousseau ve Suzon halası, ardından da Lambercier kardeşler – yanında büyüyen Rousseau, bu kez bir karı kocanın yanında yaşamaktaydı ve cinsel gerilimler açıktı. "Zevkine düşkün bir insan olan dayım bizimle nadiren ilgilenirdi, kocasının sadakatsizlikleri yüzünden teselli arayan yengem ise dine yönelmişti." Rousseau ise, sonradan kişiliğinin daimi özelliklerini yansıttığını düşündüğü, kısa ama etkili iki ilişki yaşadı. Babasını ziyaret etmek için Nyon'a nadiren gidiyordu ama bu ziyaretlerden birinde, oyalanmak için on üç yaşındaki çocuğu refakatçisi olarak yanına alan yirmi iki yaşındaki Charlotte Vulson'a vuruldu. "Kendimi bütün kalbimle, daha doğrusu bütün zihnimle ona verdim, çünkü çılgınlık boyutuna varsa bile, ben ancak zihnimle âşık olabilirdim; heyecanlarım, üzüntülerim ve sevinçlerim insanı gülmekten yerlere yatıracak sahneler meydana getirdi." Aslında onu annesinden miras kalan eski aşk romanlarındaki mağrur ve erişilmez hanımefendiler gibi görüyordu – ki en erişilmez hanımefendi annesiydi. Ne var ki Matmazel Vulson, Jean-Jacques en gözde hayranıymış gibi davrandıktan ve hatta Cenevre'de ona sevgi dolu bir ziyaret gerçekleştirdikten sonra bir avukatla nişanlanarak onu şoka uğrattı; Cenevre ziyaretinin asıl amacı düğün kıyafetlerini seçmekti. Rousseau bir daha onunla konuşmayacağına yemin etti ve yıllar sonra Nyon'daki gölde tekne gezisi yaptıkları sırada babası ona Matmazel Vulson'u işaret ettiğinde, gerçekten de onunla konuşmayı reddetti.

Diğer ilişkisi çok farklıydı. Yaşıtı olan ve Goton olarak bilinen ("Margoton" ya da Marguerite'in kısaltması) buyurgan küçük kız onunla öğretmencilik oynamayı seviyordu ve hatta arzuladığı cezaları uygulamaya da istekliydi. Rousseau onun küstahlıkla ilgisizliği harmanlayan mizacından büyülenmişti. "O bana istediğini yaparken, benim ona istediğimi yapmama asla izin vermezdi; bana tam bir çocuk gibi davranırdı." Rousseau, bir süre boyunca ondan ilgi görmek için dizlerinin üstünde yalva-

rıp yakararak "kusursuz mutluluğu" yaşadı ama Goton onu arkadaşlarına ispiyonladı ve Rousseau, sokaktaki kızların o geçerken "*Goton tic tac Rousseau,*" diye mırıldanmalarını, şaplaklardan haberdar olmalarına yordu. Matmazel Vulson ile birlikteyken şövalyelere özgü bir bağlılık sergiliyordu, Goton ile birlikteyken ise "bütün duyguları altüst oluyordu" ve çarpıntıdan öleceğini zannediyordu. İleriki yorumlarında bu ilişkilerin birbirini tamamlayan yapısına dair önemli bir içgörü sergiledi. "İkisi de son derece yoğun olmasına rağmen aralarında hiçbir ortak nokta yoktu: biri tensel, yani insan tabiatından ileri gelen, diğeri ise platonik, yani düşüncelerden ileri gelen bir ilişkiydi." Devamlı yinelenen bir kalıp ortaya çıkmaktaydı: Vulson ile, açıkça ifade edilen ama özünde hayali olan iffetli bir aşk, Goton ile ise, utanç verici ve düş kırıklığıyla noktalanmaya mahkum tensel bir tatmin. Vulson ile birlikteyken, gülünç duruma düşse bile, olgun bir yetişkin gibi davranmaya çalışıyordu; Goton ile birlikteyken ise cezalandırılan yaramaz bir çocuktu ama nihayetinde onu cezalandıran da bir çocuk olduğu için, korkacağı hiçbir şey yoktu.

Kısa süre sonra çalışma hayatına atılma vakti geldi. Abraham, babası gibi inşaat mühendisi olacaktı, Jean-Jacques'ı ise başlangıçta papazlığa hazırlamayı düşündüler ama gerekli çalışmaların masraflarını karşılayacak parası olmadığı için, şehrin noteri ya da kayıt memuru olan Jean-Louis Masseron'un yanına çırak olarak verildi. Dayısı, bir gün *grapignan* (savcı anlamında küçümseyici bir terimdi) olabileceğini ileri sürdü ama Jean-Jacques sokağın aşağısındaki heybetli belediye binasında bulunan daireye gitmekten nefret ediyordu; Masseron ve memurları onu dayanılmaz ölçüde akılsız buldukları için kısa süre sonra kovuldu. Artık zanaatçılığa hazırlanması kaçınılmazdı. Görünen o ki saatçi olmak için gerekli yetenekleri barındırdığından şüpheleniliyordu, dolayısıyla 26 Nisan 1725'te, beş yıl süreliğine, Abel Ducommun adlı genç bir gravürcünün yanına çırak olarak verildi; gravürcülük, saatçilik kadar titizlik isteyen bir meslek değildi. Kontrat, günümüzde hâlâ Cenevre'nin devlet arşivlerindeki büyük ciltli bir defterde durmaktadır. Kayınbiraderi Isaac Rousseau adına hareket eden Gabriel Bernard, Ducommun'a iki altın, üç gümüş ödemeyi ve Jean-Jacques'ın giysi masraflarını üstlenmeyi taahüt etmiş; Jean-Jacques'ın beş yıl boyunca ona sadık bir hizmet sunacağına kefil olmuştur. Ducommun'a gelince; "Sözkonusu Mösyö Ducommun, sözkonusu çırak Rousseau'ya, sözkonusu gravür mesleğini ve onunla ilişki-

li şartlarla bağlantıları, sözkonusu çırağın anlatılanları kavraması koşuluyla, hiçbir şeyi gizlemeksizin ve saklamaksızın öğreteceğini taahüt eder; kendisi ayrıca sözkonusu çırağı sözkonusu süre boyunca bir aile babasından beklenebileceği gibi barındırıp beslemekten, onu Tanrı korkusuyla ve iyi bir ahlak anlayışıyla eğitip yetiştirmekten sorumludur." Tanıklar usulüne uygun olarak belgeyi imzaladılar, ancak içlerinden biri, yani Crapoix adındaki bir marangoz, "yazmayı bilmediği için imzalamadı." Sonuçta ne Ducommun ne de Bernard anlaşmanın kendi payına düşen kısmını yerine getirebilecekti.

Ducommun önceleri Saint-Gervais semtinde, Rousseau'nun Coutances Sokağı'ndaki eski evinin hemen yakınlarında bulunan Ville Neuve Sokağı'nda (günümüzde Étuves Sokağı olarak bilinmektedir) yaşamaktaydı. Bir yıl sonra evlenip atölyesini nehrin karşı kıyısındaki Poissonerie Sokağı'na taşıdı; bu sokak, her çarşamba ve cumartesi günü büyük bir pazarın kurulduğu ve Suzanne Rousseau'nun yıllar önce köylü kılığına girerek başını belaya soktuğu Molard Meydanı'na yakındı. Tarihçiler, Four de la Marjolaine (sokağın sonradan aldığı ad) yolunda bulunan No. 18'deki beş katlı apartmanda yirmi bir kişinin yaşadığını tespit ettiler. Ducommun'un dul annesi, pansiyoncu olduğu gibi aynı zamanda bakkallık yapıyordu ve apartmanda ayrıca bir kuyumcu ile dantelci yaşamaktaydı; her iki yandaki evlerde, sirke, giysi, ayakkabı, saat ve fener yapan kişiler bulunuyordu. Madam Ducommun'un dışındaki bütün zanaatçılar ya "mukim" ya da "yerliydi" ve yurttaşlık haklarından mahrumdu.

Jean-Jacques, bir kere daha zirvelerden inmiş ve sosyal konumunu kaybetmişti. Birkaç yıl sonra İsveçli bir gezgin, kapıların önündeki "berbat bir koku yayan" çöp yığınlarından şikâyet etti; yetkililerin yapabildiği en iyi şey ise çöplerin haftada bir temizlenmesi konusunda ısrar etmek ve domuzların sokaklarda değil, yakınlardaki mezbahalarda kesilmesi gerektiğini belirtmekti. Yine de Rousseau yeni muhitindeki ticari hareketliliği keyifle andı. "Cenevre'ye gelen bütün yabancıların dikkatini çeken ilk şey, hayat dolu ve hareketli atmosferidir. Herkes meşguldür, herkes hareket halindedir, herkes işlerine koşturmaktadır. Dünyadaki başka hiçbir küçük şehrin böyle bir manzara sunduğunu sanmıyorum. Saint-Gervais semtini ziyaret edin; sanki bütün Avrupa'nın saat yapımı orada gerçekleşmektedir. Molard'da ve aşağı semtlerde yürüyün; müthiş bir ticaret ağıyla, küme küme paketlerle, kargaşa içinde savrulan fıçılarla, gözünüzde bir limanın

canlanmasına yol açan Hint Adaları'na özgü kokularla ve ilaç kokularıyla karşılaşırsınız." Tabloyu andıran dağlarla çevrili Léman Gölü gerçekten de deniz zannedilebilecek kadar büyüktür. Rousseau ömür boyu dağların ve suların kenarında yaşamayı tercih etti. Otuz yıl sonra Paris'teyken Cenevre'yi özlemle, "harika bir konuma, ılıman bir iklime, verimli kırsal bölgelere ve dünyanın en güzel manzarasına sahip" bir şehir olarak betimledi. Bossey kırlarından ayrılmak zorunda kalmaktan üzüntü duymuş olsa da, kırsal alanlar çok da uzak değildi; 1950'lere kadar şehrin bazı kesimlerinde horoz sesleri hâlâ duyulabiliyordu.

Ancak Ducommun *père de famille* rolünü oynaması bakımından çok yanlış bir tercihti. Henüz yirmi yaşındaydı, çok kaba ve saldırgandı, üstelik evlilik de onu yumuşatmamıştı. İlginçtir ki Rousseau, evliliklerinden itibaren yaklaşık iki yıl boyunca bu çiftin yanında yaşamış olmasına rağmen, Ducommun'un karısı hakkında hiç yorum yapmadı. Başlangıçta işini sevmişti, çünkü çizim konusunda yetenekliydi ve gravür malzemelerini kullanmaktan hoşlanıyordu. Ne var ki kısa bir süre sonra Ducommun'un haşinliği, "Çocukluğumun bütün neşesini söküp aldı, sevgi ve hayat dolu mizacımı donuklaştırdı ve hem ruhumu hem de talihimi gerçek bir çırağın konumuna alçalttı." Jean-Jacques, Nyon'a gerçekleştirdiği ender ziyaretlerde, babasını hayal kırıklığına uğratıyordu. Kadınlar artık onu sevimli bulmuyordu ve bir daha hiç görmediği Lambercierler ile karşılaşmaya bile utanıyordu. Aslına bakılırsa Bossey'i de bir daha hiç görmedi. Kırk iki yaşında olduğu 1754 yılında dört ay kalmak üzere Cenevre'ye döndü, ama duygusal bir yaklaşımla ceviz ağacının büyümüş halini görmeyi arzulamış olmasına rağmen, Bossey'e gidecek vakti hiç bulamadı. Çıraklığını betimlerken pişmanlık içinde, "Herhalde yozlaşmaya zaten çok yatkındım," yorumunu yaptı. "Babamın evinde cesur, Mösyö Lambercier'nin evinde özgür, dayımın evinde ihtiyatlıydım; ustamın evinde ise korkak bir insana dönüştüm ve o günden itibaren yolunu kaybetmiş bir çocuktum."

Nahoş bir değişim daha meydana geldi; 1726 Mart'ında, yani Jean-Jacques henüz on dört yaşına basmadan, Isaac Rousseau Nyon'da yeniden evlendi. Jean-Jacques, üvey annesinden hoşlanmadı ve babasının onu gerçek anlamda sevmiş olamayacağına inanmayı tercih etti. Hatta Suzanne'i kaybetmesinin ardından otuz beş yıl geçmiş olan Isaac hakkında, "ikinci karısının kollarında öldü, ama dudaklarında ilkinin adı, yüreğinin derinliklerinde onun hayali vardı," şeklinde abartılı bir iddiada bulundu. Ba-

basının son sözlerinin ona aktarılmış olduğuna inanmak zaten yeterince güç ama babasının yüreğinin derinliklerindekileri bilmesi kesinlikle mümkün değildi; o dönemde birbirlerinden çoktan uzaklaşmışlardı.

Çıraklığı ise neredeyse daha en baştan kötü noktalanmaya mahkûmdu. Avrupa'daki bütün çıraklar, ustalarının ve gündelik ücretle çalışan yetişkin kalfaların onlara uyguladığı zulümden ve mahrumiyetlerden nefret ediyorlardı. Jean-Jacques, hiçbir zaman açıkça isyan etmemişti ama hayatının son yıllarında kendisinin de belirttiği gibi, "Gücü eylemden değil, direnişten kaynaklanıyordu." Bu meselede direnişi, özensiz işçilik ve ufak tefek hırsızlıklar şeklinde ortaya çıktı; onu hırsızlığa başlatan, kuşkonmaz çalıp Molard Meydanı'nda satmasını isteyen bir kalfaydı (en azından kendisi öyle iddia etmektedir). Çok geçmeden ustasından da çalmaya başladı ve kilitli bir ambardan elma, ocak demiri ve pano aşırmaya yönelik oldukça mantıksız bir girişimde bulunduğunda suçüstü yakalandı. Ayrıca Ducommun'un özel çalışma odasına girip, aklına estiği gibi şövalye madalyonları yapmak için gizlice en iyi aletleri ve desenleri kullanarak da ondan öcünü aldı. "Eserleriyle birlikte yeteneğini de çaldığıma inanıyordum." Bu girişiminin de sonu iyi olmadı; Ducommun onu yakalayıp sahte para basmaya çalışmakla suçladı ve adamakıllı dövdü.

Rousseau'nun *İtiraflar*'daki anlatımı, Ducommun'un insanların gözünde Dickensvari bir canavar olarak canlanmasına yol açsa da, muhtemelen genç usta, çırağının hırsızlıklarından ve işe karşı ilgisizliğinden dolayı çileden çıkmakta haklıydı. Jean-Jacques'ı ise, Lejeune'ün tabiriyle "insanın büyük yalnızlığına," yani çıraklık yıllarına hazırlayabilecek hiçbir şey yoktu. Babası firar edip yeniden evlenmişti; Bernard tarafından akrabaları onu hor görüyorlardı; Lambercierler işleri bitince hayatından tamamen çıkmışlardı; kuzeni Abraham'ı nadiren görüyordu ve arkadaş namına sahip olduğu tek insan, saf bir çocuğa meyve sebze çaldıran utanmaz bir kalfaydı. Ducommun'un elmalarını aşırmak ve onun aletlerini sahiplenmek, kendini aileden biri gibi görmesini, işyerinde değil de evde olduğunu hissetmesini sağlıyordu. Ne var ki Ducommun onu hep yakalıyordu; kurallara karşı gelip yakalanmak adeta normal bir şey haline gelmişti. "Bir serseri gibi dayak yemenin, bana serseri gibi davranma hakkını tanıdığına kanaat getirdim. Hırsızlığın peşinden dayağın geldiğini öğrendim ve eğer ben kendi üzerime düşeni yerine getirirsem, ustamın da geri kalanının icabına bakmasına göz yumabileceğime ilişkin bir şart koştum."

Nispeten hoşgörüyle geçen bir çocukluğun ardından çıraklık süreci, Rousseau'yu afallatmıştı. Ebeveynler bir çocuğu çırak olarak vermek için yüklü bir para ödediklerinde, çocuğun bir mesleğin yanı sıra disiplini ve itaati de öğrenmesini bekliyorlardı ve çocukların çok azı hayatlarındaki bu büyük değişimi hoş karşılıyordu. Rousseau'yla hemen hemen aynı anda, Boston'da ağabeyine çıraklık etmekte olan ukala ve dışadönük Benjamin Franklin de nefret ettiği çıraklıktan kaçmaktaydı ve ileride şunları yazdı: "Sanıyorum bana karşı sergilediği katı ve zorba tavırlar, despotik güçten ömür boyu nefret etmeme vesile oldu." Rousseau da zorbalıktan iğreniyordu ama Franklin'in aksine o, başkaları tarafından dayatılan bütün işlere karşı nefret duydu. Büyük bir özenle çalışabilirdi, ama yapacağı işi kendisinin seçmesi koşuluyla. İlkel insanlara dair kuramını oluştururken, onları "düzenli çalışmaktan ölesiye nefret eden," aylaklığın doruğunda insanlar olarak tahayyül etti. En önemli kitaplarını kaleme almanın sancılarını çekerken bile, "gelişigüzel çalışmasına yol açan miskinliğinden" hiç vazgeçemedi.

Kendini güvende hissetmeyen ve yapayalnız olan Rousseau, insanların ona dik dik baktığını sanmayı içeren ve ömür boyu süren bir eğilim sergilemeye başlamaktaydı. Fırına gittiğinde hiçbir şey almadan çıkıyor, çünkü tezgâhın arkasındaki kadınların "küçük obura" güldüğünü zannediyordu; manavda mis gibi kokan armutları gözünün ucuyla süzüyor ama miyop gözleriyle bulanık olarak gördüğü uzaklardaki bir kişinin, kendisini tanıyan bir uşak olabileceğini düşündüğü için utançla kızararak oradan ayrılıyordu. Aziz Augustinus çocukluğunda bir armut bahçesini yağmaladığı için kapıldığı suçluluk duygusundan hiç kurtulamamıştı; Rousseau ise armutlara elini bile süremiyordu. Belki esas mesele de buydu. "Sonunda açgözlülükten bitip tükenmiş halde, cebimde bu açgözlülüğü dindirebilecek param olmasına rağmen hiçbir şey almaya cesaret edemeden eve döndüm." İncil açgözlülük etmeyin der; Rousseau arzusunu gidermeyi reddederek suçtan kaçınıyor ve suçluluk duygusunu çevresindeki insanların hayali düşmanlığına yansıtıyordu.

Rousseau, bu bunaltıcı yaşamdan kaçmanın bir yolu olarak yeniden okumaya yöneldi. La Tribu olarak tanınan kötü şöhretli bir kadının yönettiği ve dışarıya ödünç kitap veren bir kütüphane bulup, kitapları ayrım yapmaksızın okudu ve hatta kadının talep ettiği düşük miktardaki avansları karşılayabilmek için gerektiğinde kıyafetlerini sattı. "İyi veya kötü ay-

rımı yapmıyordum, bütün kitapları aynı istekle okuyordum. Çalışma tezgâhında okuyor, haber iletirken okuyor, tuvaletteyken okuyor, saatlerce kendimi kaybediyordum; okumaktan başım dönüyordu, okumak dışında hiçbir şey yapmıyordum. Ustam beni gözetledi, gafil avladı, dövdü ve kitaplarımı elimden aldı." Hiçbir şey Rousseau'yu bu alışkanlığından vazgeçiremedi ve kendini başkalarının yerine koyarak sürdürdüğü hayali yaşamların verdiği rahatlamanın bedelini ağır ödediğine inandı. "Hayali dünyalara duyduğum bu sevgi ve kendimi onlarla meşgul edebilmeye yönelik bu imkân, sonunda çevremdeki her şeyden iğrenmeme yol açtı ve hayatım boyunca duyduğum yalnızlık sevdasını ortaya çıkardı." Okumaktan çekindiği yegâne kitaplar, aslında ergenlik çağındaki çocukların okumayı isteyeceği türde kitaplardı. La Tribu ona müstehcen kitaplar önerdiğinde, "utançtan olduğu kadar tiksintiden de" onları reddediyordu; "iffetli mizacının" onu otuz yaşına gelene dek bu tür kitaplara bakmaktan alıkoyduğunu iddia eder.

1728 baharına gelindiğinde Rousseau artık hayatına dayanamıyordu. "Her konuda yolunu kaybetmiş huzursuz bir insan olarak on altı yaşıma gelmiştim; yaşıma özgü hazlardan yoksundum, hayattaki konumumdan zevk almıyor, kaynağını bilmediğim arzularla yanıp tutuşuyor, sebebini bilmediğim gözyaşları akıtıyor ve ne için olduğunu bilmeksizin iç çekiyordum." Çok geçmeden bir kaçma fırsatı ortaya çıktı. İnsanların pazar günleri, kısmen, mecburi dinsel ayinlere katılmaktan kurtulmak için, şehir dışında gezilere çıkmaları olağan bir durumdu ama geceleri sokağa çıkma yasağı başlamadan önce dönmeye dikkat etmeleri gerekiyordu. Avrupa şehirlerinin birçoğu gibi Cenevre de bir kaleye benziyordu – *Ansiklopedi*'de şehir "çevresi surlarla kaplı alan" olarak tanımlanmaktaydı – ve geceleri kapıları kilitlenip muhafızlar tarafından korunuyordu. Jean-Jacques, zaten iki kere gecikip dışarıda kalmış ve ertesi günlerinde ustası tarafından sert bir biçimde cezalandırılmıştı. 14 Mart'ta arkadaşlarıyla beraber nefes nefese, açılıp kapanan köprüye koştu, ama köprüyü yarım saat erken kaldıran "Mösyö Minutoli adındaki menfur bir yüzbaşının" fesatlığı yüzünden bir kere daha dışarıda kaldı. Geceyi dışarıda, muhtemelen geçmişte de onlara nezaket göstermiş olan çiftçilerin yanında geçirmek zorunda kaldılar. Diğer çıraklar hallerine gülmekle yetindiler ama Rousseau Cenevre'ye bir daha dönmemeye karar verdi; büyük bir ihtimalle uzun süredir kaçmayı hayal ediyordu. Kendisi farkında olmayabilirdi ama aslında ağa-

ROUSSEAU ADASI'NDAKİ ROUSSEAU HEYKELİ

James Pradier imzalı bronz heykel, 1838'de küçük Rousseau Adası'na, Léman Gölü'nün Rhône nehrine açıldığı alana yerleştirilmiştir. Rousseau düşünceli bir tavırla, sevdiği gölü izlemektedir.

beyi François'nın izinden gidiyordu. Babası ve ailesi tarafından reddedilince hem tembel hem de hilekâr bir çırağa dönüşmüştü ve şimdi de kaçıyordu.

İleriki yıllarda, Rousseau hayatında alametler arama alışkanlığı edindiğinde, köprünün erken kaldırılmasını, "o anda başlayan kaçınılmaz kaderinin uğursuz ve vahim alameti" olarak gördü. Ancak o sırada bu, özgürlüğe doğru atılan heyecan verici bir adımdı. Daha on altısına basmamıştı, hiç parası olmadığı gibi, göze çarpan bir yeteneği de yoktu ama yine de, sıra dışı bir insan olduğuna ve başarıya erişeceğine dair kesin bir inanç besliyordu. "Artık özgür olduğuma ve kendi kendimin efendisi olduğuma göre, istediğim her şeyi yapabileceğime ve istediğim her şeyi başarabileceğime inanıyordum; kanatlanıp uçmak için sıçramam yeterliydi. Kendimden son derece emin bir biçimde uçsuz bucaksız bir boşluğa atılmaktaydım ve hünerlerim bu boşluğu dolduracaktı." Arkasında acımasız bir usta, usandırıcı bir meslek, ona istenmediğini ve takdir edilmediğini hissettiren tenkitçi akrabalar bırakıyordu. Önünde ise, belirsizliğini koruduğu için

daha da baş döndürücü olan hayaller uzanıyordu. Her yere gidebilir, her şeyi yapabilirdi.

Rousseau çok daha sonraları, uluslararası şöhrete kavuştuğunda, Cenevre'den hiç ayrılmamanın kendisi için çok daha iyi olacağına inanmayı tercih etti. "Dinimin, vatanımın, ailemin ve dostlarımın yanında tatlı ve huzurlu bir hayat geçirirdim. İyi bir Hıristiyan, iyi bir yurttaş, iyi bir baba, iyi bir dost, iyi bir işçi, iyi bir insan olurdum." Ancak Marcel Raymond'ın da belirttiği gibi bu, hoşuna giden ama aslında hiçbir zaman inanmadığı geçmişe yönelik bir yanılsamaydı. Hayatının sonlarında yaptığı değerlendirme daha doğruydu: "Ben asla, her şeyin sıkıntılardan, zorunluluklardan ve görevlerden ibaret olduğu sivil topluma uygun bir insan olmadım. Bağımsız ruhum, insanların arasında yaşamak isteyen birinin mutlaka uyması gereken kısıtlamalara katlanmama daima engel oldu."

1838'de, Léman Gölü'nün Rhône nehrine açıldığı, eskiden bataklık olan bir alanda, arazinin doldurulmasıyla minik bir ada meydana getirildi. Bu, Rousseau'nun bronz heykelinin elinde kalemiyle dikkatle göle baktığı Rousseau Adası'dır. Heykelin üstünde şöyle yazar: JEAN-JACQUES ROUSSEAU: CITOYEN DE GENÈVE. Rousseau gerçekten imzasını yıllarca bu şekilde atmış ama kitapları yakılmaya başlanıp, dönmesi halinde tutuklanması için karar çıkartılınca, anlamlı bir biçimde yurttaşlığından feragat etmiştir. Belki de heykelin sırtını şehre dönmüş olması yerindedir.

3. Bölüm

"Hiç Bilmediğim Bir Mutluluğu Arzuladım"

Rousseau, Cenevre kapılarının yüzüne kapandığı gecenin sabahında kuzeni Abraham'a haber gönderip yardım etmesini ve hatta kendisine katılmasını istedi. Abraham onu yüzüstü bırakmayıp geldi ve yanında hediye olarak Rousseau'nun hayran olduğu küçük bir kılıcı getirdi ama ayrılması için onu öyle destekledi ki Jean-Jacques, Bernard ailesinin kendinden kurtulduğuna sevindiğinden şüphelendi. "O kentin yukarı kesiminde yetişmiş bir çocuktu; ben ise yoksul bir çıraktım, altı üstü bir Saint-Gervais çocuğuydum." Bu, Rousseau'nun, kısa süre sonra evden ayrılıp kayıplara karışan Abraham'ı son görüşüydü. Ok yaydan çıkmıştı ya da Jean-Jacques öyle düşünmeyi tercih etti. Bernardlar onu geri getirmek istemiyorlarsa, bilinmeyen ve belki de büyük heyecanlar barındıran kaderinin peşinden gitmekte özgürdü. Rousseau daima bir şeyleri yapmaya itildiğini düşünme ihtiyacını hissetti, böylelikle kabahat onda olmuyordu: fesat yüzbaşı onu dışarıda bırakmış ve akrabaları onu reddetmişti. Şayet atladıysa, bunun sebebi itilmiş olmasıydı.

Civardaki kırlık alanlar, bilmediği yerler değildi. Rousseau *İtiraflar*'da şehrin yakınlarında birkaç gün geçirdiğine değinir; "tanıdığım çiftçilerin yanında kaldım; beni şehirlilerin göstereceğinden daha büyük bir misafirperverlikle ağırladılar." Çok sonraları, bir arkadaşına yaşadığı ilginç bir *deja vu* vakasını anlatırken belirttiği gibi, tarlalarda dolaşırken gerçeklerden kaçmasını sağlayan hayaller kurmaya zaten alışıktı. Bir keresinde, on dört yaşındayken ve şehrin dışında düşüncelere dalmış yürürken, ansızın bir şatoyu ve sakinlerini görmek onu irkiltmişti. "Yıllar sonra kendimi aynı kapıları, aynı insanları, aynı yüzleri ve aynı hareketliliği içeren bir şatoda buldum; önceden gördüğüme o kadar benziyordu ki hayretten çığlık attım." Kılık değiştirmiş bir prens, bir nevi erkek Sinderella olma fantezisi güçlü bir fanteziydi ve Rousseau artık onu bekleyen şatoyu arayan bir

Rousseau'nun Avrupası
25 mil
40 Km.
Soleure (Solothurn)
Saint Pierre Adası
Gölü Bielerne (Bielersee)
Neuchâtel
Boudry
Môtiers
Lac de Neuchâtel
Le Chasseron
Yverdon
Bern
Fribourg
DETAYLI ALAN
Besançon
Neuchâtel
Bern
Fribourg
VAUD
FRIBOURG
SWITZERLAND
FRANSA
Lozan
Vevey
Nyon
Cenevre
Evian
Meillerie
Sion
Rhône
Simplon Pass
Saône
Salève Dağı
VALAIS
Seyssel
Annecy
Thônes
Blanc Dağı
Lyon
Aix-les-Bains
Bourgoin
Chambéry
Cenis Dağı
Rhône
Grenoble
Torino
SAVOY (Sardinya Krallığı)
F R A N S A
Bourg-St-Andéol
Pont du Gard
Avignon
Nîmes
Montpellier
Nice
Cenova
Marsilya
Akdeniz
50 mil
100 Km.

masal kahramanı gibi geziniyordu. "Lordun ve leydinin gözdesi, el değmemiş genç kızın âşığı, ağabeyinin dostu ve yörenin muhafızı olmak beni memnun ederdi; bundan başka bir şey istemezdim."

Fantezisi buydu, ama attığı asıl adımın belirsizliğe atılmak yönünde olduğu söylenemezdi. Birkaç gün amaçsızca dolaştıktan sonra, Cenevre'nin birkaç kilometre batısındaki (günümüzde şehrin banliyölerinden biridir) Confignon köyünde yaşayan Benoît de Pontverre adındaki yaşlı bir rahipten yardım istedi. *İtiraflar*'da samimi davranmayıp oraya yalnızca meraktan gittiğini imâ eder ama Pontverre'in Karşı Reform'un güçlü temsilcilerinden biri olduğunu ve sayısız insanı Katolikliğe döndürdüğünü mutlaka biliyor olmalıydı. Henüz Fransa'nın bir parçası olmayan ama Torino'dan yönetilen Savoy Dükalığı özünde Katolik bölgesiydi.

Rousseau *İtiraflar*'da, Pontverre'i "inancı adına yapabileceği en iyi şeyin, Cenevre'nin papazlarını karalamak olduğunu düşünen bir misyoner" olarak betimler. Kendisi bilse de, bilmese de, yıllar önce Pontverre'in bir kitapçığında, Bossey'de yaşayan Lambercierler'e yönelik skandal niteliğindeki suçlamalar ayrıntılarıyla yer almıştı. Ne var ki Rousseau, ev sahibinin ikram ettiği akşam yemeğini ve kusursuz şarabı memnuniyetle kabul etti; bu muameleyi zaten bekliyordu, çünkü Cenevre'nin dışında yaşayan rahiplerin, dinini değiştirebileceğini düşündüğü kişileri krallar gibi ağırladığı herkesçe bilinen bir şeydi. Protestan papazların onu Katoliklikten korkutmak için gösterdiği büyük çabalara rağmen, ayin için veya akşam duası için çalınan çanlar, ona "hafif bir yemeği, çerezleri, taze tereyağını, meyveleri, süt ürünlerini çağrıştırıyordu." (Şehirde yasak olan çanlara, Katoliklerin batıl inançlarının bir aracı gözüyle bakılıyordu.)

Akşam yemeğinde doğal olarak dini konular açıldı. Rousseau yemekte, rahibin neşesini yerine getirdiğini iddia eder. Geriye dönüp baktığında, onu düşüncelerini savunma kabiliyetinden yoksun, beceriksiz ve güleç bir ihtiyar olarak gördü ama Pontverre kuşkusuz ne yaptığını çok iyi biliyordu. Delikanlının dini basiretini methettikten sonra, Annecy adındaki katedral kentinde yaşayan ve onu himayesi altına alabilecek olan yardımsever bir hanımefendiden söz etti. Dolayısıyla Rousseau Annecy'ye gitti.

O günlerde genç çırakların yıllarca seyahat etmeleri, farklı yerlerde işlere girip mesleklerinde ustalaşmaları olağan bir durumdu. Rousseau yollara düştüğü için değil, yeni bir meslek bulma isteği sergilemeksizin mesleğini bıraktığı için olağandışıydı. Annecy, yalnızca kırk kilometre güney-

deydi ama Rousseau oraya acele etmeksizin üç günde vardı. *İtiraflar*'da zaman zaman pencerelerin altında romantik şarkılar söylemek için mola verdiğini iddia eder ama bu ciddiye alınması gerekmeyen, romanlara özgü bir detaydır. 21 Mart 1728'de Annecy'ye girdi; Paskalya'dan önceki Pazar günü olduğu için tarihi biliyoruz. Madam Warens adındaki yardımsever Katolik hanımefendinin evine ulaştığında, onun kiliseye gitmek üzere evden çıktığını öğrendi ve nefes nefese koşarak onu yolda yakaladı; yanında Pontverre'in yazdığı referans mektubunun yanı sıra kendisinin kaleme aldığı bir mektup da vardı.

Yaşlı ve ağırbaşlı bir hanımefendiyle karşılaşmayı bekleyen Rousseau, gördükleri karşısında hayrete düştü. Pontverre, Madam Warens'in genç ve son derece çekici bir kadın olduğunu söylemeyi ihmal etmişti. Rousseau sırılsıklam âşık oldu. "Büyüleyici bir çehre, nezaketle bakan güzel mavi gözler, parlak bir ten ve fevkalade göğüslerinin dış hatlarını gördüm. İnancından dönen delikanlının gözünden hiçbir şey kaçmadı ve kalbimi o anda ona kaptırdım." Rousseau, çekici genç kadını süzmeye devam ederken, özenle kaleme aldığı mektup onun adına konuştu. "Ona titreyen ellerle verdiğim mektubu gülümseyerek alıp açtı. Mösyö Pontverre'in mektubuna şöyle bir baktıktan sonra benim mektubuma döndü ve onu baştan sona okudu; eğer uşağı içeri girme vaktinin geldiğini söylemeseydi, bir kere daha okurdu. 'Ah çocuğum,' dedi titrememe yol açan bir ses tonuyla, 'ülkenin içinde oradan buraya seyahat etmek için daha çok gençsin, gerçekten yazık.' Yanıt vermemi beklemeden, 'Eve gidip beni bekle; söyle de sana kahvaltı versinler; ayinden sonra gelip seninle konuşacağım,' diye ekledi." Konuşmaya gerek yoktu; Rousseau'nun hevesle titremesi, Madam Warens'e bilmesi gereken her şeyi göstermişti.

Rousseau daha sonraları, kendisinin de genç kadının ilgisini çekmiş olduğunu kavradı ve kendi dış görünümünün neredeyse kadınsılığa varan narinliğini vurguladı. "Yakışıklı olduğum söylenemezdi, ama minyon ve sevimliydim, güzel ayaklarım, ince uzun bacaklarım, açık yürekli bir mizacım, hareketli bir çehrem, çekici bir ağzım, siyah saçlarım ve kaşlarım, küçük, bir parça çukur, ama kanımda akan alevlerle parlayan gözlerim vardı." Ancak o anda "bütün bunların hiç farkında değildi" ve saflığı kuşkusuz cazibesini arttırmıştı. Elyazması bir taslaktan anladığımız kadarıyla, çekici ağzı çürük dişler barındırıyor ve tabloyu bozuyordu, ama muhtemelen o anda gülümseyemeyecek kadar şaşkındı. On sekizinci yüzyılda

diş problemleri konusunda yapılabilecek fazla bir şey yoktu ve Rousseau orta yaşlarında tiksintiyle "korkunç dişlerine" değinecekti. Ancak her durumda sevimli bir çocuktu ve *Julie* adlı romanında Saint-Preux, Julie'yi nasıl etkilediyse, kendisi de Madam Warens'i öyle etkilemiş olmalıydı: "Çekingen bir tavrı var, hatta sakin olduğu anlarda bir parça içine kapanık ama aslında içinde fırtınalar kopuyor."

Rousseau, bunu hayatının en önemli karşılaşması olarak görmekte haklıydı. Evsiz ve işsiz delikanlı, zamanla dostu, annesi ve hatta âşığı olacak bir hami bulmuştu; onun etkisi altında yetenekleri serpilecek ve başarı isteği artacaktı. *İtiraflar*'da karşılaştıkları yerin altın parmaklıklarla çevrelenmesi gerektiğini düşündüğünü ifade etti ve ondan sonra gelen kuşaklar bu dileğini yerine getirdi; altın değilse de altın kaplamalı olan parmaklıklar 1928'de, karşılaşmalarının iki yüzüncü yıldönümünde inşa edildi.

Warens Baronesi olarak tanınan Françoise-Louise-Eléonore de la Tour yirmi dokuz yaşındaydı. İki yıl önce ansızın Lozan yakınlarındaki evini ve kocasını terk ederek, Savoy'u yöneten Sardinya kralından korunma talep etmişti. O aşamada Katolikliğe geçmiş, Annecy'ye yerleşmiş ve Katolikliğin ilkeleri adına çalışmak karşılığında, kraldan maaş almayı kabul etmişti. Rousseau, sonraki üç günü onun evinde geçirdi ama daha çok dış görünümüne odaklanmış olduğu için, muhtemelen onun hakkında pek bir şey öğrenemedi. Onu daha yakından inceledikten sonra şunları ekledi: "Şefkatli ve sevecen bir tutumu, tatlı bakışları, melekleri andıran bir tebessümü, benimkiyle aynı büyüklükte bir ağzı ve umursamazca savurduğunda insanın başını döndüren sıra dışı güzellikte kül sarısı saçları vardı. Minyon bir kadındı, hatta kısaydı ve beli biraz kalındı, ama biçimsiz değildi. Daha güzel bir yüz, daha güzel göğüsler, daha güzel eller ya da kollar düşünülemezdi." Nasıl ki Saint-Preux kendi gençliğini temsil ediyorsa, ne fazla sessiz, ne de fazla baştan çıkarıcı olan Madam Warens de, Saint-Preux'nün aşığı Julie olarak karşımıza çıkacaktı; "sarışın, tatlı bir yüz ifadesine sahip, şefkatli, alçakgönüllü ve büyüleyici; en ufak bir yapmacıklık barındırmayan doğal bir zarafet." Rousseau romanını resimlendirecek olan sanatçıya talimatlar verirken, "Göğüs bölgesi sofu bir kadınınki kadar değil, iffetli bir genç kızınki kadar örtülü olmalı," diye ekledi. Kadınların göğüsleri, özellikle de insanı baştan çıkaracak biçimde yarı örtülü olduğunda, daima onun erotik hayallerinin odağı olacaktı; romanının kahramanının ve kuzeninin çizimleri eline ulaştığında, Cenevreli arkadaşına çi-

KADERİ DEĞİŞTİREN KARŞILAŞMA NOKTASI

Hayatının değiştiği noktada, ağırbaşlı ve yaşlanmış bir Rousseau görmekteyiz. Altın kaplamalı parmaklıklar, üstünde JEAN-JACQUES ROUSSEAU 1728 YILINDA, PASKALYA ÖNCESİNDEKİ PAZAR GÜNÜNÜN SABAHINDA MADAM WARENS İLE BURADA TANIŞMIŞTIR yazan bir kaideyi çevrelemektedir.

zimleri beğenmediğini yazdı: "Bütün resimlerde Julie ile Claire'in göğüslerinin fazlasıyla düz olduğunu görüyorum. İsviçreli kadınların göğüsleri öyle değildir. Herhalde bizim ülkemizin kadınlarının, Parisli kadınlardan daha büyük göğüsleri olduğunun farkında değilsiniz." Ne yazık ki Madam Warens'e ait olduğu iddia edilen portrelerin gerçek olma olasılığı düşüktür, ama Rousseau'nun bir kadında hayranlık duyduğu bütün özellikleri barındırdığına şüphe yoktur; Raymond Trousson'un tabiriyle, "büyük *poitrine*'in[1] içerdiği büyük bir yürek."

Rousseau ne denli çarpılmış olursa olsun, yeni hamisinin tebessümlerinin tadını uzun süre çıkaramadı, çünkü hamisi çok geçmeden onun adına bir karar verdi; o yöne giden evli bir çiftle birlikte Savoy'un başkenti Torino'ya gidecek ve oradaki bir misafirhanede din değişimini tamamlayacaktı. Rousseau Madam Warens'e onu gönderme fikrini, bir gün onlarla birlikte yemek yiyen, *manant* [palyaço] olarak nitelendirdiği bir taşralının verdiğine inandı. Ne var ki koruması gereken bir itibarı bulunan Ma-

dam Warens'in çekici bir delikanlıyı evinde barındırmaya yönelik endişeleri olmalıydı, üstelik büyük olasılıkla geçmişte de din değiştiren kişileri Torino'daki misafirhaneye göndermişti. Ne de olsa onun görevi buydu ve Pontverre muhtemelen görevini yerine getireceğine güveniyordu. Madam Warens'in bu seyahat için, arkadaşı olan Annecy piskoposundan para almakta zorlanmadığı kesindi. Ancak Rousseau her zamanki gibi talihin veya kaderin kurbanı olduğuna inanmayı tercih etti. Trousson "Confignon'a meraktan, Annecy'ye bir hedefi olması için, Torino'ya ise bir taşralının sözü üzerine gitmesi, üst üste yaşanan sekmelerdir," yorumunda bulunur.

Evinden birkaç kilometreden fazla uzaklaşmamış ve henüz on altısına basmamış bir genç için seyahat, heyecan verici ama aynı zamanda da göz korkutucuydu. Cenevre'den ayrılmasının üstünden on gün geçmişti ve hâlâ ailesinin gelip onu eve götüreceğini düşünüyor ve hatta belki bunu umuyordu. Sonraları, dayısı Gabriel Bernard'ın yeğenini aramaya başlamadan önce birkaç gün oyalandığını, Confignon'a Jean-Jacques, Annecy'ye gitmek üzere yola koyulduktan kısa bir süre sonra vardığını ve ardından eve dönüp Nyon'daki kayınbiraderi Isaac'e haber gönderdiğini öğrendi. Isaac Rousseau, beş gün sonra yanında Rival adında sevdiği bir av arkadaşıyla nihayet Annecy'ye vardı ve oğlunun önceki gün Torino'ya gitmek üzere yola çıktığını öğrendi. Sonrasında olanlar, kırk yıl sonra *İtiraflar*'da kaleme aldığı sırada bile etkisi azalmamış bir dargınlığa yol açtı. "Bu beyefendiler Madam Warens ile görüşmüşler ve peşimden gelip bana yetişecekleri yerde onunla birlikte kaderime hayıflanmakla yetinmişler, oysa bana kolaylıkla yetişebilirlerdi, çünkü onlar at sırtında, ben yaya seyahat ediyordum... Sanki en yakın akrabalarım, beni kaderin ellerine teslim etmek için yıldızlarla işbirliği yapmışlardı."

Bu ihanet nasıl açıklanabilirdi? Isaac altı yıl önce Cenevre'den kaçtığında, kendi saldırgan tutumunun olduğu kadar, sınıflar arasındaki adaletsizliğin de kurbanıydı. Sonrasında oğluyla yakın bir ilişki sürdürmeyi başaramamasını anlamak ise daha zordu. Jean-Jacques, babasının onu kendi pervasızlığından korumasını beklerken, babası sırtını dönüp evine gitmişti. Jean-Jacques'ın vardığı sonuç, Isaac'in, karısının aslında oğullarına bıraktığı mirasın sağladığı geliri kendine saklamaktan vazgeçemediğiydi. François çoktan kayıplara karışmıştı ve şimdi de Jean-Jacques aynı şeyi yapıyordu. Daha da acı olanı ise, Suzanne Rousseau'nun mirasının, öz oğullarına değil, Isaac'in Nyon'da evlendiği ikinci karısına kalması fikriydi.

Jean-Jacques'ın ne o zaman ne de sonrasında üzerinde durduğu mali bir sıkıntı daha söz konusuydu. Yasal anlamda tamamlamaya mecbur olduğu çıraklığın beş yılının yalnızca üçünü tamamladıktan sonra kaçtığı için, bir anlaşma yapılması gerekiyordu. Isaac Annecy'den eve döndükten beş gün sonra, yani 30 Mart'ta, Ducommun, Isaac, arkadaşı Rival ve iki tanık anlaşmayı imzaladılar. Bu belge, Jean-Jacques'ın dört ay içinde dönmesi halinde çıraklığına o günden itibaren devam etmesi gerektiğini, aksi takdirde "sözkonusu çıraklığın hükümsüz ve geçersiz" sayılmasını ve Isaac'in Ducommun'a yirmi beş ekü tutarında tazminat ödemesini öngörüyordu; bu para yaklaşık olarak bir uşağın yıllık geliri kadardı. Muhtemelen ilgili herkes, meseleyi bu şekilde noktalandırmanın en iyisi olacağını düşündü. Jean-Jacques, dayısının ailesinin soğukluğunu hep aralarındaki sosyal uçuruma bağladı ama Ducommun'un onun tembelliğine ve hırsızlıklarına ilişkin raporlarının onları rahatsız etmiş olabileceğini hiç düşünmedi. Onu Ducommun'a dönmeye zorlamak konusunda ne Gabriel ne de Isaac iyimser olabilirdi.

Jean-Jacques Annecy'de üç gün geçirdikten sonra "taşralı" Sabran ve karısı ile birlikte Torino'ya doğru yola koyuldu. Jean-Jacques'ın onlarla birlikte seyahat etmesi, onlar için Tanrı'nın bir lütfuydu, çünkü piskoposun maddi katkısı sayesinde seyahat masraflarından kurtulmuşlardı. Yaya oldukları için hızlı yol alamıyorlardı – gerçi at arabasıyla seyahat etseler de çok hızlı yol alamazlardı, çünkü sıklıkla seyahat edilen bölgelerde bile yollar ana yoldan çok kırsal patikaları andırıyordu. Ayrıca Madam Sabran şişman bir kadındı ve hiç acelesi yoktu. O ve şen şakrak kocası iyi yol arkadaşlarıydı ama Rousseau geceleri o sırada henüz anlamını çözemediği garip seslerle uykusundan uyanıyordu. Madam Warens'den gelecekte göreceği iyiliklerin hayalini kuran ve güzel kırların tadını çıkaran Jean-Jacques, bütün endişelerinden kurtulduğunu hissediyordu. "Gençtim, zindeydim, sağlıklıydım, kendime ve insanlara karşı güven doluydum; hayatın o göz açıp kapayana kadar geçen değerli anlarından birini yaşıyordum, hani yaşamın duyularımız aracılığıyla bütün varlığımızı kapladığı ve varoluşumuzun büyüsüyle doğanın bütün güzelliğini gözlerimizin önüne serdiği anlardan birini." Mevcut anın kusursuz mutluluğunu yaşamak, Rousseau'nun yıllar geçtikçe daha da çok değer verdiği bir şey haline geldi; bir gün onun yokluğunu, modern toplumun temel kusuru olarak tanımlayacaktı.

TORİNO'DAKİ
MİSAFİRHANENİN KAPISI

Masif kapı Rousseau'nun ifadesiyle, "Ben geçer geçmez arkamdan kapatıldı ve iki kere kilitlendi." Rousseau oradan çıktığında artık Protestan değildi.

Rousseau mutlu anlarını anarken hep yaptığı gibi, bu yolculuğun da olduğundan daha kısa, yani sadece bir hafta sürdüğünü sandı, oysa Annecy'den 24 Mart'ta ayrıldığını ve Torino'ya 12 Nisan'da vardığını biliyoruz, yani iki yüz kırk kilometrelik yolu almaları yaklaşık üç hafta sürmüştü. Güneye doğru nispeten daha kolay bir yolculuk gerçekleştirdikten sonra güneydoğuya dönmek, her iki yanında da sarp kayalıklar bulunan Maurienne Vadisi'nden yavaş yavaş yukarı tırmanmak ve ardından karlarla kaplı, yaklaşık iki bin metre rakımlı Cenis Dağı geçidine dik bir tırmanış gerçekleştirmek zorunda kaldılar. Hali vakti yerinde gezginler bile bu aşamada yaya ilerlemek ya da onları tahtırevanlarla taşıyacak hamallar tutmak zorunda kalıyorlardı, tıpkı Horace Walpole ve Edward Gibbon'ın yıllar sonra yaptığı gibi. Yolun en kolay kısmı, kuzey İtalya'nın verimli ovalarına açılan Susa Vadisi'nden inmeyi içeren son kısmıydı.

Torino o zamanlar, Savoy Dükalığı genişleyip Sicilya Krallığı'na, ardından da Sardinya Krallığı'na (on dokuzuncu yüzyılda Piemonte olarak bilinmekteydi) dönüşmüş olan II. Victor Amadeus'un yönetiminde muhteşem bir yapılanma aşamasından geçen, altmış bin nüfuslu zengin bir şehirdi. Yirmi yıl önce Torino'yu ziyaret eden Joseph Addison temizliğine hayran kalmış ve "Torino Sarayı'nın İtalya'nın en görkemli ve en güzel sarayı olduğu düşünülüyor," demişti. Ancak bu tamamen zengin olduğu anlamına gelmiyordu; Thomas Gray (meşhur "Mersiye"nin yazarı) şehri güzel, ama İngiliz standartlarına göre köhne bulmuştu: "Evler sıvalı tuğladan, yani onarım gerektirmeye meyilli; pencereler yağlı kâğıttan, yani yırtılmaya meyilli ve her şey incecik, yani yıkılmaya meyilli." Ne var ki Rousseau için Torino büyük bir keşif alanıydı: Cenevre'den üç kat büyüktü, atmosferini şık bir saraydan alıyordu ve yabancı olmasına rağmen ürkütücü değildi. Rousseau Piemonte lehçesini kısa sürede öğrenmiş olsa da, zaten hemen hemen herkes Fransızca biliyordu; bölgenin Fransa'yla daima güçlü ilişkileri olmuştu. Önemli bir işadamı, yirmi birinci yüzyılın başlarında hâlâ şunları söyleyebilmekteydi: "Benim gibi Piemonte'de doğan ve çocukluğundan itibaren Torino'dan, Savoy ve Chambéry'ye kadar uzanan vadilerde konuşulan lehçeleri duyan bir insan için Fransa, kapı komşusu olmanın çok ötesindedir; doğal bir bağ, kendiliğinden gelişen bir ilişkidir."

Rousseau şehri keşfetme fırsatı bulamadı, çünkü hemen Katekümenler (dini eğitim alan kişiler için kullanılan bir terim) Misafirhanesi'ne götürüldü. Demir çubuklu büyük kapıdan içeri girer girmez – günümüzde bina apartman ve şarap dükkânı olarak kullanılsa da, kapı hâlâ yerinde durmaktadır – kapı gösterişli bir biçimde arkasından kapatıldı; Kutsal Ruh Kardeşliği'nin rahipleri dinini gerçekten değiştirdiğine kanaat getirene dek Rousseau orada tutsak kalacaktı. Dikkatini çeken ilk şey, onun gibi dinini değiştirmeye gelmiş olan, son derece itici bir gruptu; "Tanrı'nın çocukları olmaya aday kişilerden ziyade, Şeytan'ın askerleri gibi görünen, korku salan dört veya beş eşkîya." Çok geçmeden, aralarından ikisinin kendini Mağribi olarak tanıttığı bu grubun, din değiştirme sürecine eşlik eden bedava yemek ve yatak için oradan buraya seyahat eden profesyonel dolandırıcılar olduğu ortaya çıktı. Kısa süre sonra aralarına kadın katekümenler de katıldı ve Rousseau onları şöyle betimledi: "Tanrı'nın sürüsünün kokuşmasına yol açan ahlaksız fahişeler ve alçak erkek avcıları." Yine

de aralarından birini, "arada sırada muzip gözleri onunkilerle buluşan" tatlı bir kızı beğendi, ama ilişkileri bakışmaktan öteye gitmedi, çünkü birbirleriyle konuşmalarına asla izin verilmedi. Rousseau kızın misafirhanede normalden daha uzun süre kalmasının, rahiplerin ondan başka faydalar da sağladığını gösterdiğinden şüphelendi. İsminin "Rosso" olarak geçtiği ve misafirhaneye varış tarihinin işlendiği kayıt defteri, diğer katekümenlerin isimlerine erişmemize olanak sağlamaktadır. Alçak "Mağribiler" Ruben Abraham ve Len Isaac adındaki Yahudilerdi; Neve Abraham adındaki üçüncü Yahudi önceden Cenevre'de Kalvinizm'e geçmişti ve bu kez de Katolikliğe geçmenin küçük ödüllerinden faydalanmanın peşindeydi. Gözleri Rousseau'nunkilerle buluşan işveli kız da Judith Komès adında bir Yahudi'ydi. Judith on sekiz yaşında, grubun en büyüğü ise yirmi iki yaşındaydı.

Bütün bu süreç her ne kadar şüphe uyandırsa da, rahipler görevlerini ciddiye alıyordu ve yaşlı bir rahip Rousseau'yu eğitmek üzere işe koyuldu. Genç Cenevreli din konusunda zaten belirli bir bilgi birikimine sahip olduğu ve tartışmaya sakıncalı ölçüde hevesli olduğu için, çok geçmeden, Aziz Augustinus ve Aziz Gregory'den alıntılar yapan daha genç ve daha zeki bir rahibe devredildi. Rousseau, tıpkı Pontverre ile konuşurken yaptığı gibi, bütün entelektüel gücünü ortaya sermekten incelikle kaçındı; ya da en azından kendisi öyle yaptığını düşünmeyi tercih etti. Hayatının hiçbir aşamasında dini dogmalara karşı en ufak bir ilgi duymamıştı ama zihin gücünün, insanları dininden döndüren tecrübeli bir rahibinkine meydan okuyabildiğini görmenin tadını çıkarıyordu, üstelik misafirhaneden hemen ayrılmak zorunda kalmaması uygun olurdu. Buna rağmen, sonunda boyun eğmek onun çıkarınaydı. "Deyim yerindeyse, onun merhametine kalmış olduğumu hissettiğim için, ne kadar genç olursam olayım, onu fazla zorlamamamın daha iyi olacağını düşündüm." Kendisi tam olarak öyle söylemese de Kalvinizm'i, devamlı Babil'in fahişesi ilan ettiği düşmanının saflarına katılarak bırakmak büyük bir adımdı. Aslına bakılırsa bu din değiştirmek değildi, çünkü Cenevre'de henüz kiliseye kabul edilmemiş ve komünyona alınmamıştı; o yılın ilerleyen aylarında alınacaktı. Yine de bu, içinde büyüdüğü kültürü reddetmesi anlamına geliyordu ve tamamlayamadığı son eserinde bu ihanetini hâlâ kara kara düşünmekteydi. Sonunda bu duruma en sevdiği açıklamayı, yani dışarıdan gelen baskılara boyun eğmek zorunda kaldığı açıklamasını getirdi:

"Hâlâ çocuktum ve tek başıma kalmıştım, okşamalarla baştan çıkarak, kibrin ayartmalarına kapılarak, umudun tuzağına düşerek ve koşulların dayatmasıyla Katolik oldum."

Misafirhanede yaşadığı en önemli tecrübe, oldukça rahatsız edici bir tecrübeydi; çirkin, pis, leş gibi tütün kokan ve sözde Mağribi olan gençlerden biri cinsel bir girişimde bulunup, Rousseau'ya öpücükler kondurmuş ve yatağına girmeye çalışmıştı. Rousseau onu başından savmak için elinden geleni yaptıysa da, sonunda Mağribî'den ansızın "yapış yapış ve beyazımsı bir şey" fışkırmasıyla sonuçlanan karmaşık boğuşmaya engel olamamıştı, bu durum afallayarak oradan hızla uzaklaşmasına yol açmıştı; "Hayatımda hiç olmadığım kadar tedirgin, huzursuz ve korkmuş haldeydim; kusmaya hazırdım." Bu durum onun için o kadar yeniydi ki, iddiasına göre, bunu sara krizi sandı ama sonunda yaşananları kavrayınca, insanların köpek gibi çiftleştiği oyukların yanından geçerken cinselliğe karşı hissettiği tiksinti kuvvetlendi. "Doğrusu serinkanlı bir insanın, o pis ve iğrenç tavırlardan, vahşi bir şehvetle kızarmış o ürkütücü yüzden daha korkunç bir şey görebileceğini sanmıyorum. Ben, onun dışında o hale düşmüş hiçbir erkek görmedim ama şayet biz de kadınlarla birlikteyken kendimizden geçtiğimizde o hale geliyorsak, gözlerinin bize korkuyla bakmaması için büyülenmiş olması gerekir." Mantıklı çıkarım, erkeklerin aslında o kadar korkunç olmadığı ve kadın cinselliğinin de erkek cinselliğine eşlik ettiği yönünde olurdu, ama Rousseau, hiçbir zaman bunu kabullenmek istemedi. Dolayısıyla şehvet düşkünü Mağribi ile yaşadığı olay, adeta bir şövalye gibi, kadınları gözünde idealleştirmesine katkıda bulundu. "Onlara, benim cinsimin kusurlarının telafisi olarak şefkatli duyguların yanı sıra saygı borçlu olduğumu düşündüm."

Rousseau'nun hayatının geri kalanında en ufak bir homoseksüellik belirtisi karşısında telaşa kapılması, çok sayıda yorumcunun hemen, bastırmak zorunda kaldığı homoseksüel duyguları olduğundan şüphelenmesine yol açtı. Hayranlık duyduğu erkek dostlarına karşı güçlü bir sevgi beslediği doğrudur. Ne var ki onun için zaten cinsel birleşmenin kendisi korkutucuydu ve bünyesinde tutkulu duygularla fiziksel ürkekliği bir arada barındırıyordu. İngiliz bir araştırmacının bir keresinde öne sürdüğü gibi, yaşanan olay onu o kadar da tiksindirmemiş olabilirdi: "Misafirhanede cinsel ahlaksızlıkların en iğrenç ve en anormal hallerine maruz kaldı." Ancak yalnızca homoseksüelliğe karşı değil, genel anlamda sek-

se karşı da, çağdaşları olan Aydınlanma Çağı düşünürlerine nazaran aşırı hassas bir yaklaşımı olduğu kesindi. Örneğin Voltaire, Alexander Pope'a ve annesine açıkça, okuldayken Cizvitler "beni o kadar çok taciz ettiler ki, yaşadığım sürece etkisinden sıyrılamam," demişti. Rousseau'yu en çok hayal kırıklığına uğratan, misafirhanenin yetkililerinin tavırlarıydı. Yaşlı başrahibe ona, bu konuda sessiz kalmasını söylemişti ama onun en azından "*Can maledit, brutta bestia!*" ("Kahrolası pis canavar!") diye fısıldadığını duymuştu. Ona, donuk bir tavırla olayı boş yere büyüttüğünü söyleyen ve hatta zevk almış olabileceğini imâ eden erkek idareci daha da kötüydü.

Zaman içinde Rousseau'nun misafirhaneden ayrılmaya hazır olduğuna kanaat getirildi. *İtiraflar*'da misafirhanede iki ayı aşkın bir süre boyunca kaldığını, muhtemelen tartışma yeteneği rahipleri şaşkına çevirdiği için orada alıkonulduğunu iddia etti ama belgeler, 21 Nisan'da, yani oraya vardıktan dokuz gün sonra Protestan inancından vazgeçtiğini ve yalnızca iki gün sonra da vaftiz edildiğini açıkça ortaya koymaktadır. Bunun sonrasında bırakın aylarca alıkonulması, haftalarca alıkonulması bile çok düşük bir ihtimal gibi görünmektedir. Belki kırk yılın ardından, yetkililerin, çok sorun çıkardığını düşündükleri için ondan eşi benzeri görülmemiş bir hızla kurtulduklarını kabul etmek istemedi, belki de dinini öyle çabuk değiştirdi ki, orada uzun süre kalmasına gerek duyulmadı. Diğer katekümenler ondan çok daha uzun süre misafirhanede kaldılar. Günümüz editörlerinin de belirttiği gibi, kayıtlar, rahiplerin öğretilerine direnmenin aksine, rekor sürede dinini değiştirdiğini gösteriyor. Büyük bir olasılıkla Mağribi'nin girişimlerine dair şikâyetleri, misafirhaneden gönderilmesi kararını pekiştirdi. (Elbette misafirhanenin kayıt defterinin hatalı olması ihtimali de vardır. Asıl defter, İkinci Dünya Savaşı sırasındaki bombalı bir saldırıda yok olmuştur ama ilgili sayfanın kopyası, tarihlerin üstünkörü ve aralıklarla doldurulduğu izlenimini doğurmaktadır ve kâtibin tarihi karıştırmış olabileceği de öne sürülmüştür.)

Kutsal Engizisyon Kurulu'nun piskopos yardımcısı, Rousseau'nun yeni inancını sınadı ve belli ki aldığı yanıtlardan tam olarak tatmin olmadı. Normalde Protestan vaftizi geçerli sayılırdı ama Rousseau'nun yeniden vaftiz edilmesi emredildi. Resmi vaftiz işlemi, formalite icabı vaftiz anneliğini üstlenen hanımın onuruna Franco adını da aldığı San Giovanni kilisesinin kayıt defterinde yer almaktadır: "Cenevreli Isaac'in oğlu, on altı ya-

şındaki Giovanni Giacomo Franco Rosso, Calvin'in doktrininden vazgeçerek 23 Nisan 1728'de vaftiz edildi. Vaftiz babası ve annesi: Giuseppe Andrea Ferrero ve Francesca Cristina Rocca." Rousseau sonraları, engizisyon üyesinin ona annesinin ruhunun lanetlenip lanetlenmediğini sormasını büyük bir içerlemeyle andı. Bu soruya, Tanrı'nın onu son nefesinde aydınlattığını umduğunu söyleyerek diplomatik bir yanıt vermişti. En azından kendisi öyle yanıt verdiğine inanmayı tercih etti; o anda böyle bir sorunun sorulması ihtimalinin çok düşük olduğunu, sorunun daha önce veya daha sonra sorulmuş olabileceğini öne sürenler bulunmaktadır. Annesinin ölümüne yol açmanın suçluluğunu taşıdığı için, annesinin ruhuna ilişkin bu soruyu kendisi sormuş ve karşılığında Tanrı'nın insanları son nefesinde aydınlatabileceği yanıtını almış da olabilir.

Bitmişti. "Bana iyi bir Hıristiyan olarak yaşamamı ve inancıma sadık olmamı öğütlediler; iyi şanslar dileyip kapıyı yüzüme kapattılar ve herkes bir anda kayboldu." Rousseau ansızın tek başına olduğu gerçeğiyle yüzleşmişti. Torino yolculuğu yeni ve güzel bir hayata başlamasını sağlamak bir yana dursun, onu arkadaşsız ve parasız bırakmıştı; yalnızca vaftiz töreninde topladığı birkaç frankı vardı. Sabranlar Annecy'deki piskoposun verdiği paranın hepsini harcamışlardı.

Rousseau bir süre şehirde dolaştıktan sonra *giuncata* adı verilen kaymakla birlikte –İsviçreliler'e özgü süt ürünleri düşkünlüğü ömür boyu devam etti – iki *grissini* aldı; "En sevdiğim Piemonte ekmeğindendi; beş veya altı kuruş karşılığında hayatımın en güzel yemeklerinden birini yedim." Belki de hayatında ilk kez kendi yemeğini seçmekte özgürdü ve bundan büyük bir keyif aldı. "Onları bir insanın yiyebileceği en büyük iştahla yedim. Armutlarım, *giuncata*m, peynirim, *grissini*lerim ve bıçakla kesilebilecek denli yoğun birkaç kadeh Montferrat şarabı, beni boğazına düşkün insanların en mutlusu yaptı." *İtiraflar* başından sonuna kadar yemek anılarıyla doludur ve editörler, Rousseau'nun daima basit yemekleri tercih etmesinin sebebinin "tutumluluğa düşkün" olmasından ileri geldiğini söylemekte haklıdır.

Kalacak bir yer bulmanın zamanı gelmişti ve birisi ona, pansiyoncu bir kadının işsiz uşakları geceliğine bir kuruşa barındırdığı bir pansiyonu tavsiye etti. "Hepimiz aynı odada uyurduk; anne, çocuklar ve konuklar... Genel anlamda iyi bir kadındı, at arabası sürücüsü gibi küfrederdi, hep kılıksız ve bakımsızdı, ama iyi kalpli ve yardımseverdi, bana dostça davrandı

ve hatta faydalı da oldu." Rousseau, kadınların onu çekici bulduğuna ve ona yardım etmekten mutlu olduğuna ilişkin önemli bir ders almaktaydı.

Mükemmel müziği dinlemek için her sabah saraydaki ayinlere katılarak, Torino'da dolaşmaya devam etti ve çok geçmeden başka bir kadının dikkatini çekti. Tek becerisini, yani sofra takımlarına baş harfler veya armalar işlemeyi teklif etmek için dükkânlara girip çıkmaya başlamış ama iş bulamamıştı. Ancak genç ve güzel bir dükkân sahibi ona "küçük hayat hikâyesini" anlattırdı, kahvaltı ikram etti ve küçük işler verdi. Madam Basile adındaki bu "son derece etkileyici esmer" hakkında, Rousseau'nun anlattıkları dışında hiçbir şey bilinmiyor. Kocasının seyahate çıkmış olması ümit vericiydi ama asık suratlı kâtibini bekçi köpeği gibi arkasında bırakmış olması o kadar ümit verici değildi. Yine de Madam Basile, Rousseau'nun onu sık sık ziyaret etmesine izin verdi ve Rousseau her zamanki gibi kadının kendisi kadar, kadınsı eşyalarının da cazibesine kapıldı. "Arzulu gözlerle, fark edilmeksizin bakabileceğim ne varsa baktım; elbisesindeki çiçeklere, zarif ayağının ucuna, eldiveni ile elbisesinin kol ağzının arasındaki boşluktan görünen pürüzsüz, bembeyaz koluna ve arada sırada açığa çıkan, boynu ile eşarbı arasındaki bölgeye... Görebildiğim her şeye ve hatta onun da ötesine uzun uzun bakarken gözlerim kamaşıyor, göğsüm sıkışıyor, an be an daha zor nefes alıyor ve nefesimi kontrol etmekte daha da zorlanıyordum; yapabildiğim tek şey ise, sık sık kendimizi içinde bulduğumuz sessizlikte, hiç ses çıkarmadan garip garip içimi çekmekti." Madam Basile, konuşurken son derece sakin görünüyordu ama göğsünün ilginç bir biçimde yükselip alçaldığı Rousseau'nun gözünden kaçmamıştı.

Tatlı bir işkenceyi andıran bu buluşmalar, kâtibin meşum bakışları altında bir süre devam etti; ta ki sonunda bir gün Rousseau onu bulmak için arka odaya gidecek cesareti toplayana ve onu pencerenin kenarında, sırtı kendisine dönük olarak nakış işler halde bulana dek. Görülmediğini zannederek ve ani bir dürtüye kapılarak dizlerinin üstüne çöküp kollarını açtı "Ama şöminenin üzerindeki ayna bana ihanet etti. Bu kendimden geçmiş halimin onun üzerinde nasıl bir etkisi olduğunu bilmiyorum; bana bakmadığı gibi, benimle konuşmadı da, ama başını hafifçe çevirerek, parmağının küçük bir hareketiyle, ayaklarının dibindeki minderi işaret etti." *İtiraflar*'daki öykünün son haline göre, ikisi de hiç hareket etmediler. Önceki bir taslakta ise şunları yazmıştı: "Eğer elimi birkaç

kere onun dizine koyma cesaretini gösterdiysem de, bunu öyle belli belirsiz yaptım ki o saflığımla hiç farkına varmadığına inandım." Rousseau, şaşkın bir heyecan içindeydi ama onun bu jestinin ne anlama geldiğini bilmiyordu ve Madam Basile de durumu aydınlığa kavuşturacak hiçbir şey yapmadı. Her koşulda, hizmetçinin yaklaşan ayak sesleri bu tabloyu böldü. Rousseau, onun elini tutkuyla öptü ve o da elini dudaklarına bastırarak karşılık verdi, ardından Rousseau oradan koşarak çıktı. Yeniden dükkâna gittiğinde, kâtip her zamankinden daha da tehditkârdı ve o tatlı an bir daha tekrarlanmadı.

Rousseau'nun *İtiraflar*'ı yazarken, Madam Basile ile yaşadığı olay ve Matmazel Lambercier'nin dayağı gibi önemsiz ve utanç verici görünen ayrıntılara yer vermesi okuyucularını hayrete düşürdü. Bu olayları anlatmakla kalmayıp, açıklamaktan kaçınması dikkate değerdir. Rousseau'nun sıra dışı özgünlüğüyle kavradığı şey, insanın aklından bir türlü çıkmayan anıların, onun kişiliğini anlamakta kilit nokta olabileceğiydi. Romantik kitaplarla büyüyen genç Rousseau kendini kılık değiştirmiş bir prens olarak görüyordu ve huşu dolu bir sessizlik, büyüleyici bir hanımefendinin karşısında verilebilecek doğru tepkiydi, özellikle de bu sessizliği dayatan hanımefendinin kendisiyse. *Émile*'de sevgilisi sessiz olmasını emrettiği için iki yıl boyunca konuşmayan ve ancak o "Konuş," dedikten sonra yeniden konuşmaya başlayan on altıncı yüzyıl aşığının öyküsüne yer verdi. "Bu aşkta asil ve destansı bir şey yok mu?" diye sordu Rousseau. "Günümüzde hangi kadın aşığından tek bir günlüğüne bile olsa böyle bir sessizlik bekleyebilir, üstelik karşılığını, verebileceği en büyük ödülle ödeyecek olsa bile?" Madam Basile herhangi bir karşılık vermek zorunda kalmamıştı.

Rousseau'nun bu olaya dair anılarındaki en önemli unsur aynaydı. Kendisi genç kadına uzaktan taparken, genç kadın bakmadan onu görebiliyordu; yeri işaret etmesi ise belirleyici ama aynı zamanda da gizemli bir hareketti. Rousseau'ya cezalandırılmak üzere pozisyon almasını mı emrediyordu – ki bu onun mazoşist yönünü memnun ederdi – yoksa onu daha büyük hazlara yol almadan önce saygıyla diz çökmeye mi davet ediyordu? Bu an hafızasından hiç silinmedi; mükemmeldi, çünkü sonu hiçbir yere varmamış, olası bir utanca ya da düş kırıklığına yol açmamıştı. Elbette biz bunu gerçek bir olay olarak değil, *İtiraflar*'da yer alan sanatsal bir aktarım olarak biliyoruz ve değiştirilmesi Keats'in vazosundaki âşıklar kadar imkânsız, "sonsuza kadar nefes nefese ve sonsuza kadar genç."

Bu saf aşk, Mösyö Basile'in beklenmedik bir anda eve dönüp sofradaki ev halkını şaşkına çevirmesiyle komediye ya da farsa dönüştü. İriyarı, kaba ve frapan giyimli Mösyö Basile, aşağılayıcı bir tavırla sofradaki "küçük oğlanın" kim olduğunu öğrenmeyi talep etti. Belli ki kâtibi onu uyarmıştı. Madam Basile'in günah çıkarttığı nazik Jakoben papazı da oradaydı ve onun namusunu savunan bir konuşma yaptı ama Mösyö Basile amansızdı. Rousseau dışarı atıldı ve daha sonraları ne zaman dükkânın etrafında gezinse, kâtip cetvelini tehdit edercesine salladı. Bu duruma gelen ilişki bitti ama Rousseau, kendi mizacına ilişkin önemli bir gerçeği açığa çıkardığını düşündüğü ilişkinin anısını hep hafızasında sakladı. "Kadınlarla birlikteyken hissettiğim hiçbir şey, elbisesine dokunmaya dahi cesaret edemeden onun ayaklarının dibinde geçirdiğim iki dakikayla boy ölçüşemez. Hayır, insanın sevdiği erdemli bir kadından alabileceği ödüllerin eşi benzeri yoktur. Onunlayken her şey bir lütuftur. Madam Basile'den gördüğüm yegâne lütuflar, parmağının küçük bir işareti ve elini dudaklarıma hafifçe değdirmesiydi ve bu küçük lütuflar aklıma geldikçe hâlâ kendimden geçiyorum."

D. H. Lawrence, insanın seksi zihninde yaşamasının aleyhinde telkinlerde bulunurdu ama Rousseau'nun seks hayatı hemen hemen her zaman zihninde hayat buldu. Eğer bu düş kırıklığına yol açıyorsa bile, başka bir insanın işbirliğini gerektirmediği için daha güvenilir olan tatminler de sağlıyordu. İşte Rousseau o sırada – on altısına yeni basmıştı – cinsel hazların fiziksel gerçekliğini gecikmeli olarak keşfetti. "Kıpır kıpır mizacım nihayet kendini belli etti; son derece bilinçsizce yaşadığım o ilk patlamanın, sağlığım için endişelenmeme yol açması, o ana dek yaşadığım masumiyetin en iyi kanıtıdır." Anlaşıldığı kadarıyla mastürbasyonu günah olarak görmüyordu ama "insanın istediği anda bütün bir kadın cinsini bertaraf etmesine yol açan," hayal dünyasında yaşamasını destekleyen "doğaya ihanet niteliğindeki tehlikeli bir ulama" olduğunu düşündüğü için ona şüpheyle yaklaşıyordu. İlerleyen yıllarda, hayal gücü toplumun yarattığı uyarıcılarla tetiklenmeyen bir insanın, cinsel boşalma olasılığını aklından bile geçirmeyeceğine inanmaya başladı. "Kitap, eğitim ve kadın görmeksizin çölde doğup büyüyen yalnız bir insanın, ne kadar yaşarsa yaşasın, bakir öleceğine inanıyorum." Onun hayallerini kaplayan, cinsel edimler değil, gözünün ucuyla gördüğü yarı saklı, yarı açık kollar ve göğüslerdi.

Rousseau artık tamamen meteliksizdi; Abraham'ın ona verdiği küçük kılıcı bile satmak zorunda kaldı. İş bulmanın zamanı gelmişti. Pansiyonunda kaldığı kadın Rousseau'ya uygun bir iş verebileceğini düşündüğü soylu bir kadın tanıyordu ve Rousseau hevesle bu işi soruşturmaya gitti. Hakir bir uşak olacağını öğrenince düş kırıklığına uğradı. Daha da kötüsü, uşak üniforması giymek zorunda kalacaktı, ama hiç değilse üniforma sadeydi ve sıradan bir kıyafet zannedilebilirdi. Sonuçta bu da bir işti ve Rousseau işi kabul etti. Yeni işvereni Vercellis Kontesi, otuz yıldır dul olan, ellilerinin sonlarında, kusursuz Fransızca konuşan bir kadındı. Kansere yakalanmıştı ve artık yazı yazamıyordu, dolayısıyla mektuplarını dikte ettirebileceği birine ihtiyacı vardı. Uşakların eğitimli olması yaygın olarak görülen bir durum değildi ve kontes, Rousseau'nun bu görevi başarıyla yerine getirmesinden memnun oldu.

Rousseau kontesi tanıdıkça, onun ölüm karşısında sergilediği metanetten çok etkilendi ama kontes onun beklediği anlayışlı hanımefendi rolünü oynamadı; daha çok onu buyurgan bir tavırla sorguya çekti ve kendi duygularını ona açmaktan kaçındı. Beş ay sonra hastalığına yenik düştü ve öldüğünde Rousseau da yanındaydı. Bu olay onda, hem taşıdığı ciddiyet bakımından hem de trajikomik noktalanışı bakımından derin bir iz bıraktı. "Akıllı ve sağduyulu bir kadın olarak yaşadı, bilge bir kadın olarak öldü. Yükümlülüklerini huzurla yerine getirdiği Katolik dinini benim için cazip kıldığını söyleyebilirim... Son iki güne kadar yatağa düşmedi ve insanlarla güzelce sohbet etmeyi hiç ihmal etmedi. Sonunda, artık konuşmayı bırakmışken ve ölümün pençesindeyken, yüksek sesle yellendi. 'İyi,' dedi yatağında dönerek, 'yellenen bir kadın henüz ölmemiştir.' Son sözleri bunlardı."

Rousseau, o evde ne kadar kısa süre kaldığı göz önünde bulundurulursa garip olarak nitelendirilebilecek bir biçimde, kontesin vasiyetinde onu da hatırlamasını bekledi ve vasiyette yer almadığını öğrenince içerledi. *İtiraflar*'da Lorenzini soyadını taşıyan ayrıcalıklı uşakların komplo kurarak, son günlerinde onu kontesin gözünden özellikle uzak tuttuğundan ve diğer uşaklara verilen payı almasını engellediğinden yakındı, oysa kontesin yeğeni Kont de la Roque (İtalyancada della Rocca) ona otuz livre vermişti. Daha on altı yaşındayken bile komplolardan şüphelenme eğilimi başlamıştı. Oysa vasiyet o çalışmaya başlayalı daha bir ay olduğunda yazılmıştı ve bütün uşakların, tıpkı onun gibi, otuz livre alması öngö-

rülmüştü. Lorenziniler'e gelince; onlar kontese yirmi yıldır hizmet veren güvenilir uşaklar ve sırdaşlardı; muhtemelen kontesin son işlerini yoluna koyarken, işe yeni giren bir delikanlının ayaklarının altında dolaşmasını istememişlerdi.

Rousseau'nun asıl istediği şey, gerçek değerinin anlaşılmasıydı; kontes saatlerce süren sorgulamaları ve mektup yazdırmaları sırasında bunun farkına varabilirdi. "Beni gerçek kimliğimden çok, kendisinin getirdiği konumla yargıladı ve beni sadece bir uşak olarak gördüğü için, başka türlü görünmeme olanak tanımadı." Uşağın acı dolu tecrübeleri, bir gün dünyayı *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı ve Temelleri Üzerine Konuşma* ve *Toplum Sözleşmesi* gibi eserlerle sarsacak olan bilinci oluşturmaktaydı.

Vercellis Kontesi'nin ölümünden hemen sonra yaşanan bir olay, Rousseau'nun hafızasına kazınan ve sıra dışı iç gözlemler yapmasını sağlayan unutulmaz anlardan birini daha meydana getirdi. Ölen kadının eşyaları derlenip toplanırken, Rousseau hoşuna giden küçük, gümüş bir kurdele gördü ve kurdeleyi aşırdı. Kapsamlı bir envanter dökümü yapıldı, kurdelenin eksikliğinin farkına varıldı, uşakların eşyaları arandı ve kurdele onun odasında bulundu. Rousseau, bütün ev halkının önünde yapılan sorgulamada kendini savunmak zorunda kaldı. Bir an bocaladıktan sonra, kurdeleyi ona Marion adındaki, çekimine kapıldığı genç ve güzel aşçının verdiğini söyledi. Bunun üzerine Marion oraya getirildi. Rousseau sonrasında olanları kendini amansızca suçlayarak betimler. "Ona kurdeleyi gösterdiler ve ben onu küstahça suçladım. Şaşkınlıktan dili tutuldu ve hiçbir şey söylemedi; bana şeytanın bile yüreğini yumuşatacak bir bakışla baktı ama zalim yüreğim bu bakışa direndi... Şeytani bir arsızlıkla söylediklerimi yineledim ve kurdeleyi bana verdiğini itiraf etmesini söyledim. Zavallı kızcağız ağlamaya başladı ve bana yalnızca şunları söyledi: 'Ah, Rousseau! Senin iyi bir insan olduğunu sanmıştım. Beni çok mutsuz ettin, ama yine de senin yerinde olmak istemezdim.'"

Sonunda Marion'un suçlu olma ihtimalinin daha yüksek olduğuna kanaat getirildi ve ikisi de kovuldu. Rousseau sonrasında Marion'dan hiç haber alamadı, ama bu olay yüzünden bir daha iyi bir işe girememiş olabileceğine ve dürtüsel hareketinin sonucunda, genç kızın başına kötü şeyler gelmiş olabileceğine ilişkin korkular ona yıllarca eziyet etti. *İtiraflar*'da kırk yıl boyunca suçluluk duygusuyla kıvrandığını ve bu olayı hiç kimse-

ye anlatamadığını söyler. Sonunda bunu okuyucularına itiraf etmeyi başarmasını mümkün kılan, aradan yaklaşık yarım yüzyıl geçmiş olmasıdır. Lejeune'ün belirttiği gibi; "İnsan duvarlarla çevrili o kapıyı açma gücünü ancak, arkasında bekleyen kimse olmadığında bulabilir."

Hırsızlığa yol açan kaygıyı ve sıkıntıyı anlamak çok da zor değildir. Daha on altısında olan Rousseau, ailesi tarafından terk edilmişti ve hiç kimseyi tanımadığı, hiçbir umudunun olmadığı yabancı bir şehirde işini kaybetmek üzereydi. Üstelik hayranlık beslediği hanımefendi, ona hemen hemen hiçbir şey bırakmadığı için düş kırıklığına uğramış ve incinmişti. Kendine gizlice küçük bir ödül almış olması şaşırtıcı değildir. Hırsızlık onun için yeni bir şey değildi ve Cenevre'de çıraklık yaptığı zamanlarda bu konuda yalan söylemeye alışmıştı. Onun için asıl sarsıcı olan, iyilik gördüğü asil bir evde herkesin önünde büyük bir utanca maruz kalma korkusu ve ardından masum bir insana yüzsüzce iftira atıp paçayı kurtarabildiğini görmesiydi.

Starobinski'nin de belirttiği gibi, kurdele olayı, Bossey'deki kırık tarak olayının yansımasıydı ve dışarıdan edinilen izlenim ile içsel gerçeğin arasındaki uçurumu doğruluyordu. Rousseau, Bossey'de masum olduğu halde suçlanmış ve kendini içtenlikle savunmasına rağmen hiç kimse ona inanmamıştı; bu olayda ise suçluydu, ama insanlar onun sahte savunmasına inanmış, ya da en azından bu savunmayı kabullenmişlerdi. Eleştirmenler Rousseau'nun bu davranışına psikanalitik açıklamalar getirdiler; kurdelenin tesadüfen seçilmediği pekâlâ düşünülebilir. Geleneksel kadın eşyaları, özellikle de üst tabakanın şıklığını temsil edenler, onu hep tahrik ediyordu ve belki de Marion'u bir hanımefendi gibi giydirmeyi hayal etmişti. (Madam Sabran'ın, "Madam Warens'in küçük kılıcım için verdiği gümüş pırıltılı küçük kurdeleyi" çalıp kaçmasına çok üzülmüştü.) Marion'un Rousseau'ya karşılık vermediği ve bilinçaltındaki saldırganlığın, Rousseau'yu Marion'u suçlamaya ittiği bile düşünülebilir.

Bu tür yorumlar, Rousseau'nun döneminde var olmayan düşünce biçimlerine dayanmaktadır. Kendisi bu olayı, toplum kaynaklı utancın gücünün, en içten suçluluk duygusuna bile ağır basmasının bir örneği olarak gördü. Şayet Kont de la Roque, onu bir kenara çekip nazikçe sorgulasaydı her şeyi itiraf ederdi, ama insanların suçlayıcı bakışlarını dayanılmaz bulmuştu. "Herkesin orada bulunması, pişmanlığıma ağır bastı. Cezalandırılmaktan korkmadım, yalnızca utançtan korktum; ama utanç beni

ölümden, suçtan, dünyadaki her şeyden daha fazla korkuttu... Gözüm herkesin içinde hırsız, yalancı ve iftiracı ilan edilmenin korkusundan başka hiçbir şeyi görmedi." Rousseau hayatı boyunca gerçekten tanınmanın özlemini duydu. Ne var ki tanınmak, ancak saklayacağı hiçbir şey yoksa arzulayabileceği bir şeydi. Ya o gerçekten, kurdele olayının da doğruladığı gibi, bir hırsız idiyse? O durumda tanınmak korkunç bir şey olurdu; tanınmamak daha iyiydi. Rousseau'nun sonraki düşünce biçiminin temeli, dönemin başka hiçbir yazarının büyük olasılıkla aktarmayacağı bu ufak olaya dayanmaktadır. Gerçek benliğini, toplumun dayattığı ikiyüzlülükten ve düzenbazlıktan arındırmayı görev edinecekti ve bunu başarmanın ne kadar zor olduğunu ondan daha iyi hiç kimse bilemezdi.

Rousseau, sonraki birkaç hafta boyunca eski pansiyonunda kaldı ve iş aradı. Mecburi aylaklığının çok olumlu bir getirisi oldu: Savoy'daki bir çiftlikte doğmuş ve Annecy'de eğitim görmüş olan, o sırada ise soyluların çocuklarına eğitim veren, otuzlarının sonlarındaki bir rahiple, yani *abbé* Jean-Claude Gaime ile tanışıklığını ilerletme fırsatı buldu. O dönemde yaygın olarak kullanılan *abbé* terimi birçok anlama gelebiliyordu; bir manastırın başrahibini, ait olmadığı bir manastırdan geliri olan bir rahibi ve hatta göstermelik bir dini konumu bulunan, ama aslında hiçbir görevi olmayan bir insanı tanımlamak için kullanılabiliyordu. Rousseau Paris'te üçüncü kategoriye giren, yani genellikle pek de dindar olmayan ve dünya zevklerine düşkün birçok *abbé* ile tanışacaktı. İkinci kategoriye giren Gaime, ilerleyen aylarda onu sıkça ziyaret eden yalnız ve endişeli delikanlının üzerinde derin bir etki yarattı.

Rousseau'nun *İtiraflar*'da betimlediği kadarıyla Gaime'in öğütleri, belki de yavan olarak nitelendirilebilecek denli akla dayalıydı: "Yüce erdemlere heves etmenin toplum bakımından fazla faydalı olmadığını, insanın çok yüksekleri hedeflediği zaman düşmeye daha yatkın olduğunu, daima layıkıyla yerine getirilen küçük görevlerin kahramanlıklar sergilemekten daha az irade gerektirmediğini ve insanların hayranlığını ara sıra kazanmaktansa, onlardan devamlı saygı görmenin daha iyi olduğunu düşünmemi sağladı." Rahibin Rousseau'ya asıl öğretmekte olduğu şey ise, romantik fantezileriyle pratikteki amaçsızlığının onu hiçbir yere götürmediği ve hayatını daha anlamlı kılması gerektiğiydi. Eğer bu öğüdü didaktik bir üslupla verseydi, Rousseau onu kuşkusuz göz ardı ederdi ama Gaime öğüdünü olabilecek en büyük ödülle birleştirdi; Rousseau'ya onu anladığını

ve inandığını hissettirdi. Suzon halası Nyon'a gittiğinden beri hiç kimse ona böyle davranmamıştı ve Gaime gerçekten örnek alabileceği, akıllı, düşünceli, eğitimli bir insandı. "Ben sevgi dolu bir insanım ve insanlara daima bana yaptıkları iyiliklerden çok, benim için yapmak istediklerinden dolayı bağlanırım; içgüdülerim bu konuda beni yanıltıyor olamaz. Bu nedenle Mösyö Gaime'i gerçekten sevmeye başladım, bir bakıma onun ikinci havarisi oldum; en azından o dönem için beni, aylaklığımın sürüklediği ahlaksızlık yolundan döndüren bu iyiliğe paha biçilemez."

Gaime ona ayrıca din eğitimi de verdi, üstelik misafirhanedeki rahiplerin aksine ılımlı ve hoşgörülüydü. Rousseau *İtiraflar*'da Gaime'in sapkın olarak nitelendirilebilecek görüşler öne sürmekte tedbirli davrandığını ifade eder ama *Émile*'de çok daha ileri giderek, onu, kitap basıldığında dogmalara karşı şüpheci yaklaşımıyla skandala yol açan Savoylu papaz olarak karşımıza çıkarır. Gaime'in onda düşünceleri ve öğütlerinden çok, duygusal inancın canlı örneği olmasıyla büyük iz bıraktığı açıktır. Rousseau Savoylu papaz için, "İyi yürekli papaz coşkuyla konuşmuştu," der, "duygulanmıştı ve ben de duygulanmıştım. Yüce Orfeus'un ilk ilahileri okuyarak insanlara tanrılara ibadet etmeyi öğrettiğini duyar gibi oldum." Rousseau *Émile*'de, psikolojik bir kurtuluşun aşamalarını etkili bir biçimde aktarır. "Talihsiz genci fazlasıyla yaklaştığı ahlaksal ölümden korumak için öncelikle kendine duyduğu sevgiyi ve saygıyı yeniden uyandırarak işe başladı... Onu sezdirmeden aylak ve amaçsız yaşamından koparmak için, seçtiği kitaplardan belirli bölümlerin kopyalarını çıkarmasını sağladı ve o bölümlere ihtiyacı varmış gibi davranarak ondaki asil minnettarlık duygusunu besledi. Bu kitaplar aracılığıyla onu dolaylı olarak eğitti; kendisi hakkında yeniden iyi şeyler düşünmesini sağlayarak, onu hiçbir işe yaramadığına inanmaktan kurtardı."

Rousseau, o haftalarda tanımlayamadığı için daha da çok acı çekmesine yol açan özlemlere kapılmaktaydı. "Huzursuz, dengesiz ve dalgındım; ağlıyor, iç çekiyor, hiç bilmediğim ama yine de eksikliğini hissettiğim bir mutluluğu arzuluyordum." Kadınlara ilişkin fantezileri eski formunu korudu ve bir başka Goton'un ellerinde on beş dakikalık bir terbiye görmenin özlemini çekti. Düşünceleri dayak yemeye sabitlenmiş olduğu için, arka tarafını yabancılara gösterme dürtüsüne kapıldı ve bir gün, bir grup genç kadının toplandığı bir kuyunun yanında bunu gerçekten yaptı. "Onların gördükleri müstehcen olan kısım değildi, bunu aklımdan

bile geçirmedim; gülünç olan kısımdı. Bunu gözlerinin önüne sermenin bana yaşattığı saçma keyfi anlatamam." Ne var ki aldığı tepki onu tatmin etmedi (gerçi nasıl bir tepkinin onu tatmin edeceği açık değildir – belki de bir grup dayağı). Kadınların bazıları güldü, bazıları çığlık attı ve Rousseau koşarak uzaklaştı.

Sonrasında yaşananlar hem gülünçtü hem de kâbus gibiydi. Rousseau o telaşla, labirenti andıran dar sokaklarda kayboldu, insanların onu kovaladığını duydu ve çıkmaz bir sokakta "kocaman bıyığı, kocaman şapkası ve kocaman kılıcı olan kocaman bir adam" ile karşı karşıya kaldı. Rousseau şaşırtıcı bir soğukkanlılıkla, ailesinden kaçan akli dengesi bozuk soylu bir yabancı olduğunu iddia ederek, son derece maskülen olan adamı kendisini bırakmaya ikna etti. Bu hikâye, soyluluk kısmı dışında bir bakıma doğruydu ve adam ona gerçekten inanmış olabilirdi ama birkaç gün sonra birbirlerine rastladıklarında bıyıklı adam onu taklit ederek alayla şunları söyledi: "'Ben bir prensim, ben bir prensim'; ben ise aptalmışım, ama majesteleri bir daha sakın buraya gelmesinler." Ancak Rousseau yine de minnettardı, çünkü o sırada genç bir rahiple yürüyordu ve adamın nazik davranarak olayın ayrıntılarını anlatmaktan kaçındığını düşündü. Her koşulda, bu olay onu adamakıllı korkuttu; "Uzun bir süre terbiyeli davrandım."

Rousseau, Aralık ayının sonunda Vercellis Kontesi'nin evinden ayrılmıştı; birkaç ay sonra, kontesin yeğeni Kont de la Roque ona beklenmedik bir yardımda bulundu. Seksen yaşındaki seçkin bir soylu olan Gouvon Kontu'nun bir uşağa ihtiyacı vardı ve onu işe almaya istekliydi. Gouvon, etkileyici konağı günümüzde hâlâ ayakta olan Solar veya Solaro ailesinin reisiydi (Madam Vercellis'nin evi uzun süre önce yıkılmıştır). Rousseau bir kere daha yazı işleriyle görevlendirildi ve kontun piskoposluk yolunda yürüyen eğitimli oğlu Rahip Gouvon, çok geçmeden ondaki potansiyeli görüp, onu edebiyat ve dil alanlarında eğitmeye başladı. İtalya'da hamilerine bağlı kalacak olan genç erkeklerin yeteneklerinin geliştirilmesi, uzun süredir devam eden yerleşik bir gelenekti ve ailenin aklındaki de kuşkusuz buydu.

Özellikle bir olay, Rousseau'nun hafızasında derin yer etti ve *İtiraflar*'da etkileyici bir üslupla anlattığı bu olay birçok yoruma konu oldu. Evin kızı Pauline-Gabrielle de Breil kendisiyle yaşıt hoş bir kızdı; üstelik siyah saçları olmasına rağmen, Rousseau onu kendi tercih ettiği güzellik kalıbına

sokmayı bile başarmıştı: "Onda, yüreğimin hiç karşı koyamadığı, sarışınlara özgü bir yumuşaklık vardı," elbisesinin göğüslerini epeyce gözler önüne serdiğini belirtmeye bile gerek yok. Elbette Rousseau'nun bir uşak olarak onun görünümünün farkında olmaması gerekiyordu; kendisi ona içten içe hürmetle taparken, uşakların geri kalanının onun güzelliği hakkında kaba dille yorumlar yapması onu hayrete düşürdü. Masanın başında servis yapmayı beklerken, hevesle atılıp onun tabağını değiştirme fırsatını kolluyordu ama "onun için hiçbir anlam ifade etmemenin hayal kırıklığını yaşıyordum; orada olduğumun bile farkında değildi." Ancak bir gece, önemli bir yemekte karşısına bir fırsat çıktı. Konuklardan biri, Solaro hanedanlığının armasındaki *Tel fiert qui ne tue pas* yazısında imla hatası olduğunu, çünkü *fier* ("gururlu") kelimesinin sonundaki *t* harfinin olmadığını öne sürdü. Yaşlı Gouvon Kontu, genç uşağı Rousseau'nun bu yoruma gülümsediğini fark etti ve onu konuşmaya davet etti. Rousseau, belki de gravürcünün çırağıyken hanedan armalarını kapsayan madalyonlar yaptığı sırada edindiği bilgilerden faydalanarak, eski Fransızca *fiert* kelimesinin, *ferus* "gururlu, tehditkâr" kelimesinden değil, Latince *ferit* "vurur" kelimesinden geldiğini açıklayarak sofradakileri hayrete düşürdü. Yani yazı "Gururlu ama öldürmeyen" anlamına değil, "Vuran ama öldürmeyen" anlamına geliyordu.

Sanki bir mobilya canlanıp konuşmuştu. Şaşkın sessizliği alkışlar takip etti ve Rousseau, Matmazel Breil'in ona bir an için saygıyla baktığını gördü ya da gördüğünü sandı. Hatta Rousseau'nun aklından "Aşk yaralar ama öldürmez" deyişinin geçmiş olabileceğini öne sürenler de oldu, ki bu onun aşk acısı çeken kılık değiştirmiş prens rolünü de vurgulardı. Ancak her şey bir anda olup bitti. Rousseau o heyecanla Matmazel Breil'in doldurmasını istediği suyu döktü, genç kadın onu yeniden görmezden gelmeye başladı ve sonrasında onu odasında oyalanırken gördüğünde, soğuk bir tavırla orada ne aradığını sordu.

Rousseau, geriye dönüp baktığında bu olayın çok anlamlı olduğunu düşündü. On sekizinci yüzyılda uşaklar, birçok romanın da açıkça gösterdiği gibi ihanete yatkın, duvarların arasına saklanmış beşinci sütunlar gibi görülürdü. Hırsızlık suçlamalarını takip eden ani ayrılışlar yaygındı ve Rousseau'nun hem Vercellis hem de Gouvon evlerinde, uşakların sahtekârlıklarını ve bencilliklerini görmek için yeterince fırsatı olmuştu. Ancak bu olayda onun gerçek değeri neredeyse sihirli bir biçimde ortaya çıkmıştı.

"Bu, her şeyi doğal düzenine koyan ve talihin hakaretlerinin öcünü, yerilmiş bir marifetle alan o ender anlardan biriydi." Aslında bu olay, Rousseau'nun henüz farkına varılmamış entelektüel kabiliyetlerinin bir habercisiydi, çünkü bir gün topluma dair radikal kuramının temeline eşitsizliğin dinamiklerini oturtacaktı. Yemek sofrasında kazandığı anlık zafer, aslında sınıf sistemini teyit eder nitelikteydi, çünkü beklenmedik ölçüde zeki bir uşağa sahip olmaktan keyif alan bir kont tarafından düzenlenmişti. Rousseau, yaşamının ileriki yıllarında hiç kimsenin ona sahip olamayacağını ısrarla belirtmeye özen gösterdi – yardımlarını reddettiği için incinen dostlarına bile. Yüksek mevkili ve varlıklı insanlarla önemli arkadaşlıklar kurmasına rağmen, acımasız bir tavırla şunları söylemeyi de ihmal etmedi: "Önemli insanlardan nefret ediyorum, onların yüksek statüsünden, katılığından, dar kafalılığından ve zaaflarından nefret ediyorum; şayet onları bu denli hor görmeseydim, daha da çok nefret ederdim."

Rousseau, Solaro Sarayı'nda kaldığı sürece *abbé* Gaime ile görüşmeye devam etti; Savoylu papazı anlatırken, bir yaz gününde onunla ciddi bir konuşma yapmak üzere yürüyüşe çıkmalarını betimler: "Beni şehrin dışına çıkarıp, Po Nehri'nin suladığı verimli kıyıların izlenebildiği yüksek bir tepeye götürdü. Muazzam Alp sıradağları uzaktan kırları taçlandırıyordu. Doğan güneşin ışıkları ovayı çoktan kaplamış, tarlaların üzerine ağaçların, tepelerin ve evlerin uzun gölgelerini yayıyor, insanın görebileceği en güzel tabloyu binlerce ışık oyunuyla süslüyordu." Rousseau hayatı boyunca dağ manzaralarını sevdi, tıpkı Cenevre'yi çevreleyen dağ manzarası gibi; yüksek zirveleri değil ama onların altındaki kır hayatını. Hayatı boyunca doğa sevgisini dini duygularla bağdaştırdı; bu bağdaştırma bir gün çok olağan hale gelecekti, ama onun döneminde hâlâ olağandışıydı. Aslına bakılırsa, kendinden sonra gelen Romantik yazarlarda ve okurlarda bu duyguyu uyandırmak bakımından onun kadar etkili kimse yoktur.

Rousseau hiç kuşkusuz Torino'da yaşamaya devam edebilir, belki de bir gün Gouvonlar'ın güvenilir bir yardımcısı haline gelebilirdi. Ne var ki başka insanların beklentilerini karşılamak zorunda kalmaktan hiçbir zaman hoşlanmadı, üstelik arada sırada mektuplaştığı (mektuplar ne yazık ki günümüze ulaşmamıştır) Madam Warens'i unutmamıştı. Her zamanki gibi, bir karar almak yerine, bir şeylerin olmasını bekledi. Bir gün Cenevre'deki çırak arkadaşlarından biri çıkageldi; Bâcle adındaki bu arka-

daşı hayat dolu ama boş kafalı bir delikanlıydı. Bu, ya Rousseau'dan iki yaş küçük olan Pierre Bâcle ya da iki yaş büyük olan ağabeyi Étienne'di – zaten fazla önemi yok, çünkü ikisi hakkında da başka hiçbir şey bilinmiyor. Rousseau devamlı şakalar yapan ve cazip bir sorumsuzluk içinde yaşayan Bâcle'yi çok sevdi; kısa süre sonra birlikte o kadar çok zaman geçirmeye başladılar ki Rousseau görevlerini hatırlaması konusunda uyarıldı. Bu, onun görevlerini daha da çok ihmal etmesine yol açtı; kendisinin de sonradan kabul ettiği gibi, disiplini boğucu buluyor ve işi bırakmak için bahane arıyordu. Bâcle, Cenevre'ye dönmek üzereydi, yani Rousseau Annecy'ye kadar onunla birlikte seyahat edebilirdi. "Büyük bir keyifle, gelirken o yolculuğun ne kadar hoşuma gittiğini hatırladım. Öyleyse hiçbir tasa, görev veya kısıtlama olmaksızın bağımsızlığın bütün tadını çıkarabileceğim, benim yaşımda, güler yüzlü ve sevdiğim bir dostla yapacağım bir yolculuk kim bilir ne kadar keyifli olacaktı?" Davranışının sonucu kaçınılmazdı, ama kendisi de zaten bunu istiyordu. Kâhya ona ihtar verdi ve yaşlı Gouvon Kontu'nun torunu onu mantığa davet etmek için nazikçe son bir girişimde bulundu. Rousseau, soğuk bir tavırla zaten kovulmuş olduğunu ve artık orada kalmayı düşünemeyeceğini söyledi; omuzlarından itilerek evden atıldı ve böylece Torino'daki yaşamı noktalanmış oldu. 1729 yılının Eylül ayıydı ve Annecy'den ayrılalı bir buçuk yıl olmuştu. On yedisine yeni basmıştı.

4. Bölüm

Rousseau Bir Anne Bulur

Rousseau 1729 yazında Bâcle ile birlikte Torino'dan ayrıldı. Peder Gouvon ona, adını mucidi İskenderiyeli Heron'dan* alan kahraman fıskiyesi adlı bilimsel bir oyuncak vermişti; bu oyuncak hava basıncıyla su fışkırtıyordu ve gençler yolda karşılaştıkları insanların bu mucizeyi görmek için para ödeyeceğine inandılar. Bu oyuncağı Cenis Dağı geçidinden hemen sonra, henüz para kazandıramadan kırdılar ama yine de yollarına neşeyle devam ettiler. Ancak Annecy'ye yaklaştıkları sırada Rousseau, Gouvonlar'ın himayesine layık olmasını rica etmiş olan Madam Warens'in onu nasıl karşılayacağını ciddi ciddi düşünmeye ve uçarı yol arkadaşı hakkında ne düşüneceğinden korkmaya başladı.

İki endişesinin de yersiz olduğu anlaşıldı. Bâcle istenmediğini anladı, neşeli bir tavırla "İşte evine geldin," dedi ve oradan ayrılıp kayıplara karıştı. Madam Warens'in karşılaması ise daha ümit verici olamazdı. Rousseau, hayatı boyunca kışkırtıcı duygu patlamaları yaşamaya yatkın bir insan olmuştu: "Duygular bir şimşekten daha hızlı ortaya çıkıp ruhumu sarıyor ama beni aydınlatmak yerine yakıp kavuruyor ve şaşkına çeviriyor." Bu yangını başlatan bir kadın olduğunda – ki genellikle öyle oluyordu – kendisine yönelik bu iltifata minnet duymaktan başka çaresi kalmıyordu. "Sesini duyar duymaz titreyerek ayaklarına kapandım ve mutluluktan kendimden geçerek dudaklarımı eline bastırdım. Ona gelince, benden haber alıp almadığını bilmiyorum ama yüzünde şaşkın bir ifade görmedim, ne de aksi bir tavır. 'Zavallı *petit* [küçüğüm],' dedi okşar bir ses tonuyla, 'demek yine buradasın? Bu yolculuk için fazlasıyla genç olduğunu biliyordum zaten; en azından korktuğum kadar kötü olmamasına sevindim.'" Madam Warens'in, Rousseau'nun kendi evinde kalacağını duyurması onu çok mut-

---

* 2. yüzyılda yaşamış matematikçi ve mekanik uzmanı-e.n.

lu etti ve Rousseau bir süre sonra onun şu sözlerine kulak misafiri oldu: "Ne derlerse desinler, kader onu bana geri getirdi ve onu terk etmeye niyetim yok."

Rousseau, yıllar sonra ergenlik çağına özgü duyguları betimledi: "Ruh halinin değişmesi, sık sık öfke nöbetlerine kapılması ve zihninin devamlı gergin olması, çocuğu idare etmeyi neredeyse imkânsız kılar... Kendisine yol gösteren kişiyi takdir etmez ve artık yönetilmeyi istemez." Gravürcü Ducommun ona zaten yol göstermemişti; *abbé* Gaime bilge bir akıl hocasıydı ama Rousseau'nun günlük yaşamından kopuktu, Gouvonlar ise iyi niyetli ama baskıcılardı. Rousseau kendisine otoriteyle değil şefkatle yol gösterilmesini istiyordu ve Madam Warens'de bunu buldu. Madam Warens ona *petit* –kendi çocuğu yoktu – demeye devam etti ve Rousseau da çok geçmeden ona *Maman* [anne] demeye başladı. Bu hitapları son derece normal karşıladılar; Rousseau bakıma muhtaç genç bir delikanlı olarak ona ilk adıyla hitap edemezdi, "Madam" ise fazla resmi olurdu. Ayrıca, anlaşıldığı kadarıyla, Savoy'da "*Maman*" evin hanımına hitap ederken yaygın olarak kullanılan bir terimdi. Ne var ki Rousseau, bu kelimenin bundan daha fazla anlam taşıdığının da gayet iyi farkındaydı. Suzon'u kaybettikten sonra anne özlemiyle yanıp tutuşmuştu ve nihayet bir anne bulmuştu.

Madam Warens, Rousseau'nun duygusal yaşamındaki en önemli insan olduğu ve Rousseau'nun ona dair bıraktığı portre son derece canlı olduğu için, doğal olarak onu daha yakından tanımak isteriz. Kısmen seçkin bir aileden geldiği, kısmen de kocasından ayrılışı, ardında belgeler bıraktığı için, ona dair birçok bilgi günümüze kadar ulaşmıştır. 1699'da Léman Gölü'nün kuzeydoğu kıyısındaki Vevey adlı küçük kentte doğdu. Tıpkı Jean-Jacques gibi, kendisi henüz bir yaşındayken, doğum esnasında hayatını kaybeden annesini hiç tanımadı ve şefkatli teyzelerinin bakımına bırakıldı. Hayatının ileriki yıllarında Louise adını kullandı, ama Françoise-Louise-Eléanore de la Tour olarak vaftiz edilmişti ve ailede Françoise olarak tanınıyordu; belki de Louise teyzesiyle karıştırılmaması için. Karakterinin bazı özellikleri muhtemelen gelişigüzel yetiştirilme tarzına bağlanabilir; sınırlı bir resmi eğitim almış olmasına rağmen okumayı sevmesi, ev idaresi ve ekonomisine karşı belirgin bir hoşnutsuzluk sergilemesi ve sosyal bakımdan kendisinden daha düşük konumda bulunan dalkavuk insanlarla arkadaşlık etmeyi sevmesi, örneğin teyzelerinin kır evinde birlikte oyunlar oynadığı çiftçi kızları gibi.

Küçük kız on yaşındayken bu kez de annesi olarak gördüğü – tıpkı Rousseau'nun annesi olarak gördüğü Suzon halası gibi – Louise teyzesini kaybetti ve bu arada yeniden evlenip iki oğlan çocuğu daha dünyaya gelmiş olan babasının yanına gönderildi. Hayatında hiçbir şey uzun süre kalıcı olmadı; babası da kısa süre sonra öldü. Üvey annesiyle geçinemeyen küçük kız on iki yaşındayken, en yakın büyük kent olan Lozan'da yaşayan bir hanımın yanına gönderildi ve yasal vasileri, başta müzik icra etmek ve şarkı söylemek olmak üzere, kadınlara yönelik dersler almasını sağladılar; bütün hayatı boyunca büyük bir sevgi beslediği müziği, son derece istekli olan Jean-Jacques ile de paylaşacaktı.

Yapayalnız ve geleceği belirsiz bir genç kızın evlenmeye can atması doğaldı ve bunun için uzun süre beklemesi de gerekmedi. Sébastien-Isaac de Loÿs, İsveç ordusunda Ruslar'a karşı savaştıktan sonra doğduğu şehir olan Lozan'a dönmüş, Cenevre'nin doğusundaki Vaud bölgesinin ait olduğu Bern yönetimi için subay olarak görev yapmayı sürdürüyordu. Başlangıçta bu evliliği öneren babasıydı ama genç adam, kendisinin sonradan söylediklerine göre, ona önerilen gelini görür görmez "delicesine bir ihtirasa kapıldı" ve 1713'te evlendiler. Genç adam yirmi beş, genç kız ise on dört yaşındaydı (on iki yaşındaki kızlar bile yasal olarak evlenme hakkına sahipti); anlaşılan genç kızın vasileri, bir an önce geçiminin sağlandığını görmeye can atıyorlardı.

Gerçekten de para, hayatının ilk günlerinden son günlerine dek sorun oldu. Damadın babası kendi mali sorumluluğunu kısıtlayan yasal güvenceler talep etti ve gelinin vasileri yapılan düzenlemeye şüpheyle yaklaştıkları için sözleşmeyi imzalamayı reddettiler. Hâkim genç kızın vasilerinin yerine yaşlı Papaz François Magny'yi koymak zorunda kaldı; Magny dogmatik doğrulardan ziyade kişinin içindeki maneviyata önem veren dinsel bir öğreti doğrultusunda genç kıza yol göstermekteydi. Genç Mösyö Loÿs henüz, öz babasını mahkemeye çıkmak zorunda bırakarak sahibi olmayı başardığı Vaud'un* Vuarens köyünün Almanca yazılışı olan Warens adını almamıştı.

Evlilik hayatları, Magny'nin serzenişlerde bulunmasına yol açan ve ardı arkası kesilmeyen sosyal faaliyetlerle güzel bir biçimde başladı; genç kadın akıl hocasının serzenişlerine muğlak bir savunmayla karşılık verdi: "Yaptıklarımı, bazen kendimi de şaşırtan bir aldırmazlıkla yapıyorum." Çift

* Günümüzde başkenti Lozan olan, Fransızca konuşulan kanton-e.n.

ayrıca bağbozumunu denetlemek için taşraya düzenli geziler de gerçekleştirdi; Rousseau sonradan, Julie ile kocasının malikânedeki yaşamını anlatırken, bu faaliyeti romantik bir üslupla kaleme aldı. Çift bir süre Lozan'da yaşadıktan sonra 1724'te Vevey'ye döndü ve Madam Warens, hayatı boyunca büyük sorunlara yol açacak olan girişimcilik maceralarından ilkine atıldı. Belediye meclisi ipek çorap üretecek bir fabrika için kira almayacağı bir bina ayırmayı kararlaştırmıştı; Madam Warens'in bu plana neden dâhil olduğu bilinmiyor. Kocası, bu saçma maceradan uzak durmak için elinden geleni yaptı ama kendini, bu girişimin giderlerini karşılamak için gitgide daha büyük miktarda borçlar alırken buldu. Fabrika açılır açılmaz para kaybetmeye başladı ve kaybetmeye de devam etti, üstelik borçlarından yasal olarak o sorumluydu. Mecburi masraf kısıntılarından özellikle bir tanesi çok üzücüydü; çocuğu olmayan çift, iki fakir ailenin çocuklarını kendi çocukları gibi yetiştirmekteydi ve onları göndermek zorunda kaldı.

Madam Warens'in sağlığı bu gerilimden dolayı bozulmaya başladı – anlaşıldığı kadarıyla hastalık hastasıydı, ama gerçek sağlık sorunları da vardı – ve 1725'te yatak istirahatı için Savoy'da bulunan Aix-les-Bains'e seyahat etti. Orada kaldığı süre içinde bu karmaşık durumdan kurtulmanın bir yolunu buldu; evliliğinden usanmış olduğu da açıktır. Ertesi yaz bir doktoru yeniden kaplıcaya, bu kez Léman Gölü'nün hemen karşı kıyısında bulunan Évian'a gitmesini salık vermeye ikna etti. Oraya varır varmaz Katolikliğe döndüğünü ilan ederek, o sırada orada bulunan Sardinya kralının himayesine girdi ve ona ait olan Savoy bölgesinde bulunan Annecy'ye kaçtı. Henüz yirmi yedi yaşındaydı ve hayatının yarısını evli geçirmişti.

Birkaç yıl sonra kocası, ağabeyine (utançtan ve iflastan kaçmak için gittiği Londra'dan) üzücü ayrıntılarla dolu uzun bir mektup yazdı. Onun tabiriyle "kaçak" – "*ma déserteuse*" – Évian'a gitmeden önce aile gümüşlerini kaldırmasına yardım etmiş, ama sonrasında hemen hemen hepsini el altından bir sandığa aktarmıştı; sandığı taşımak zorunda kalan uşak onun çok ağır olduğunu hatırlıyordu. Ayrıca çorap fabrikasından kalan malların büyük bir bölümünü, çok sayıda örtüyü ve bütün mücevherlerini yanına almayı da başarmıştı. Gündüz sıcağında seyahat etmenin bunaltıcı olacağını iddia ederek gece yarısından kısa bir süre sonra sandala binmişti; kocasının yorumuyla, "karanlık işlere, karanlığın kendisinden daha uygun hiçbir şeyin olamayacağını düşünmüştü belli ki." Kısa süre

sonra kocası da onu Évian'da ziyaret etmek için gölün karşı kıyısına geçti. Madam Warens, onu sevgiye boğdu ama başka insanlarla konuşmasını engellemek için elinden geleni yaptı ve kocası eve dönmek üzere yola çıktığında onu gözyaşlarıyla uğurladı. Kocası daha sonraları, hizmetçisi "İyi bir kocanız var Madam," dediğinde, onun duygusuz bir tavırla "Madem öyle düşünüyorsun, senin olsun, zaten yakında karısı olmayacak," diye yanıtladığını iddia etti.

Kocası onun Annecy'ye gitmek üzere yola çıktığını öğrenir öğrenmez, atına atlayıp büyük bir hızla Cenevre'ye doğru yol aldı; sandığına el koymayı umuyordu ama sandık Sardinya kralının resmi mührüyle korunuyordu ve ona dokunmayı başaramadı. Belli ki dinini değiştiren çekici kadın, Annecy yolculuğu için yanına silahlı muhafız vermeyi bile ihmal etmeyen Victor Amadeus'un ilgisini çekmişti. Cenevre'de engellerle karşılaşan kocası, Vevey'ye döndü ve kısa süre sonra *déserteuse*'den dinini değiştirdiğini doğrulayan, Kutsal Ruh'un onu da aydınlatmasını umduğunu belirten bir mektup aldı. Yine de pes etmedi ve karısını görmek için Annecy'ye gitmeyi kabul etti; karısı onu yatakta gözyaşları içinde karşılayıp, kendisini affetmesi için yalvararak cesaretinin kırılmasına yol açtı. Ne var ki çok geçmeden karısının asıl derdinin para olduğu açıkça ortaya çıktı; dört gün sonra oradan ayrılırken onun "gerçek bir aktris" olduğuna kanaat getirmişti. Karısını bir daha hiç görmedi; onun iki yıl sonra, dünya edebiyatında tanınmasını sağlayacak başıboş bir delikanlıyla tanışacağını ikisi de hayal edemezdi. Üstelik kocasının soyadıyla tanınacaktı, çünkü kocası kısa süre sonra ondan boşanmayı başarmış olsa da, Katolik Savoy bu boşanmayı asla tanımazdı. Yine de kendisini Warens Baronesi olarak tanıtmaya devam etmesi için haklı bir gerekçesi yoktu, çünkü kocası 1728 yılında, onun kendisine bıraktığı borçları kapatmak için Warens köyünü satmak zorunda kalmıştı.

Rousseau, eninde sonunda Madam Warens'in geçmişi hakkında genel bir kanı edindi ama bu kanı doğru değildi, çünkü onun vicdanının izinden gitmek için büyük bir asalet sergileyerek servetinden ve güvencesinden vazgeçtiğini zannediyordu. Madam Warens'in kısa sürede arkadaş olduğu Annecyli Piskopos Michel Gabriel de Bernex'nin (kendinden önce gelenlerin men edildiği resmi Cenevre Piskoposu unvanını taşıyordu) inandığı yorum kesinlikle buydu. Bernex 1732'de Madam Warens'in dininden dönen Protestanlar ile yürüttüğü çalışmaları göklere çıkardı ve şunları söy-

ledi: "Kutsal dinimizi kucaklamak için ailesini, bütün mal varlığını ve dünyada değer verdiği her şeyi arkasında bırakarak piskoposluğun gelişmesine katkıda bulundu." Rousseau da on yıl sonra aynı hikâyeyi anlatarak, Madam Warens'in tesadüfen Évian'da bulunduğunu, meraktan bir Katolik ayinine katıldığını, Bernex'nin hatipliğinden etkilenerek hemen o anda dinini değiştirdiğini ve "Tanrı'nın çağrısına kulak verip O'na kayıtsız şartsız teslim olmak için ülkesindeki büyük servetini ve yüksek konumunu arkasında bıraktığını" iddia etti. Madam Warens iki ay sonra Annecy'de kiliseye kabul edildiğinde, piskopos onun fedakârlığını daha da etkili bir dille övdü; "orada bulunan herkes gözyaşlarına boğuldu ve kadınlar gözlerinde yaşlarla onu öpmeye geldiler."

Bu dramatik din değiştirme sahnesinin, bilinçli veya bilinçsiz bir ikiyüzlülük barındırdığından kesinlikle şüphelenebiliriz. Maurice Cranston'ın da belirttiği gibi, "Onun için, 'içindeki ışığın izinden gitme' ilkesi genellikle içindeki yoğun duyguları takip etmek anlamına geliyordu." Ölümünden sonra arkadaşı François-Joseph de Conzié, saray çevresinden biri olarak tanıklık ettiği Évian'daki sahneyi kendi yorumuyla aktardı; Piskopos Bernex'nin önünde diz çöktü, kralın gözleri önünde onu cübbesinden yakaladı ve duygusal bir tavırla "*In manus tuas domine commendo spiritum meum*" ("Ruhumu sana teslim ediyorum Ey Tanrım") diye haykırdı. Conzié, bazı insanların onu tövbekar bir Magdalena olarak gördüğünü, bazılarının ise, bunun kocasından ve kocasına yüklediği maddi yıkımdan kaçmak için düzenlediği bir sahne performansı olduğuna inandığını hatırlıyordu. Ne var ki Madam Warens, inancının gerçek olduğu konusunda ve dinini değiştirdikten uzun bir süre sonra dinini ve kocasını terk ettiği için şüpheler içinde kıvrandığı konusunda Conzié'yi içtenlikle temin etti.

Rousseau, Madam Warens ile tanıştığında bütün bunlar iki yıl geride kalmıştı ama o anda daha önemli olan ve Rousseau'nun bilmediği başka bir şey bulunmaktaydı. Madam Warens'in evinde yaşayan Claude Anet adında genç bir delikanlı vardı; görünürde uşaktı ama gerçekte *intendant* ve *homme de confiance*, yani onun kâhyası ve sağ koluydu. Aslında Anet, Madam Warens için bundan daha fazla anlam ifade ediyordu. Vevey'deki bahçıvanının yeğeniydi ve anlaşıldığı kadarıyla delikanlı amcasının işverenine çok âşıktı, çünkü yirmi yaşındayken onun peşinden Annecy'ye gitmek için her şeyi bırakmış ve onunla birlikte Protestanlıktan vazgeçmiş-

ti. Ayrıca yatağını da paylaşıyordu ama Rousseau uzun süre bunu öğrenmedi. Açık olan bir şey varsa, o da Madam Warens'in bağımsızlığından büyük bir keyif aldığıydı; *Julie* romanındaki kadın kahramanın kuzeni Claire'in dul kalınca rahatlaması ve kadınların kendi kendilerinin efendileri olabilmek için öncelikle kölelik yapmaları gerektiğine dair yorumu, Madam Warens'in görüşlerinin bir yansıması olabilir.

Rousseau, Madam Warens'in cömert, neşeli ve sevgi dolu bir insan olmasından etkilendi. Ne var ki kişiliğinin başka bir özelliği, onu hayrete düşürdü ki bunu iyi planlanmamış projelere para saçmaya manevi bir yatkınlık olarak tanımlamakla yetindi. Madam Warens'in aslında ne denli dünyevi bir insan olduğunu hiçbir zaman anlamadı. Madam Warens, dininden dönerek Katolik inancına geçenlere yardım etmenin yanı sıra, hükümet için de buna benzer bir iş üstlenmiş gibi görünse de, bu konuda herhangi bir belge bulmanın imkânsız olduğu anlaşılmıştır. Tahminlere göre, çekici ve güzel konuşan genç bir kadın olarak, Paris'teki ve başka yerlerdeki yüksek konumlu insanlara gizli mesajlar taşıyordu. Ayrıca risk almayı seven bir kumarbazdı ve para kazanmak için riskli projelere atılmaktan geri durmadı. Projelerden beklediğini alamadıkça, daha büyük risklere atılmayı sürdürdü. Rousseau olup bitenlerden habersizce ona tapmaktan memnundu. "Projelerini düşünürken genellikle dalıp giderdi. Benim için hiç mahsuru yoktu, onu düşünceleriyle baş başa bırakırdım; sessizce onu izlemek beni dünyanın en mutlu erkeği kılardı."

Bu arada Claude Anet iyi bir ev idarecisiydi ve Madam Warens'in iyi bir ev idarecisine gerçekten ihtiyacı vardı. Para kazanmaya yönelik girişimlerinin yanı sıra –örneğin Anet'nin yardımıyla bitkisel ilaçlar hazırlamak gibi – sofrasını ansızın çıkagelen herkese açık tutuyor (ilginç bir biçimde yemek kokusuna dayanamıyordu ve tombul bir kadın olmasına rağmen az yemek yiyordu), evinde bir aşçı, bir hizmetçi, bir bahçıvan barındırıyor ve gerektiğinde tahtırevanını taşıması için iki adam tutuyordu. Rousseau'nun da çok geçmeden anladığı gibi, "İki bin livre tutarında bir gelir için bütün bunlar çok fazlaydı... Ne yazık ki ekonomi onun güçlü olduğu alanlardan biri değildi; borca giriyor, ödemeler yapıyor, para devamlı gelip gidiyordu ve bu hep böyle devam etti."

Bir derenin ilerisindeki tarlalara ve meyve bahçelerine bakan ev çok güzeldi. Rousseau, Bossey'de yaşadığı dönemden beri ilk kez yatak odasından baktığında duvarların ve çatıların dışında bir şeyler görebiliyordu. Ken-

disiyle aynı adı taşıyan gölün kuzey kıyısında bulunan Annecy, beş bin nüfuslu, modern standartlara göre küçük bir kentti. Etkileyici bir kalesi, kiliseleri ve manastırları – Rousseau onların çanlarının sesini çok seviyordu – düzenli tahıl ve şarap ticareti yürütülen kanalları vardı. Vatandaşlardan biri beğeniyle, "Tepesinde gölü, dibinde kanalizasyonu var, kanalları da genellikle su dolu," demişti. Savoy, temelde tarımla geçiniyordu ama çiftçiler taşlı topraktan yeterli verim alamıyor ve genellikle Fransa'dan yüklü miktarda tahıl getirtmek zorunda kalıyordu. Thomas Gray birkaç yıl sonra Cenevre'nin refahı ile Savoy'un fakirliği arasındaki tezattan çok etkilenecekti: "Müthiş bir fakirlik ve pislik içinde yaşayan, giysileri yırtık pırtık, yalınayak, cılız köylülerle çocuklarından başka hiçbir şey yok." Rousseau da bu fakirliğin farkındaydı ama kentte yaşadığı için onunla doğrudan yüzleşmek zorunda kalmıyordu ve tabloyu andıran manzara, onun doğa içinde mutlu mesut yaşayan köylülere dair fantezisini besliyordu. Yirmi yıl sonra, şu şekilde başlayan kısa bir öykü taslağının birkaç sayfasını kaleme aldı: "Savoy dağlarında doğdum. Babam iyi bir köylüydü, huzur içinde yaşayıp gidecek kadar zengin, açgözlülüğe kapılmayacak kadar fakirdi, çünkü insan, erişmesinin imkânsız olduğunu düşündüğü bir şeyi şiddetle arzulayamaz."

Rousseau, Madam Warens ile yaşadığı ilk aylarda adeta onun esiri gibiydi ama ona karşı duyduğu ilginin cinsel boyutunu kabullenmemek konusunda çok özenli davrandı. "Bana karşı dünyanın en şefkatli annesi gibi davrandı, kendi zevklerinin peşinde koşmak yerine daima benim iyiliğimi düşündü ve şayet ona duyduğum sevgiye farklı duygular karıştıysa da, bu duygular sevgimin doğasını değiştirmedi, sadece onu daha da hassas kıldı; okşaması tatlı, genç ve güzel bir *maman*'a sahip olmanın cazibesi beni sarhoş etti. 'Okşamayı' kelime anlamıyla kullanıyorum, çünkü öpücüklerini ve annelere özgü şefkatli okşayışlarını benden hiç esirgemedi ve ben de onları istismar etmeyi aklımın ucundan bile geçirmedim." Misafirhanedeki Mağribi'nin kötü niyetli ilgisi sayılmazsa, muhtemelen çocukluğundan beri hiç kimse Rousseau'yu öpmemiş ve okşamamıştı, Bossey'deki dayaklar ve Goton'dan yediği dayaklar ise okşamanın tam tersiydi. Rousseau, delicesine âşık olmuş bir insan gibi davranmaya başladı. Devamlı Madam Warens'in yanında olmak istiyor ve konukları olduğunda – ki sık sık oluyordu – öfkeye kapılıyordu. "Bir konuğu geldiğinde, kadın veya erkek fark etmez, söylenerek dışarı çıkıyor, yanımızda üçüncü bir kişinin

olmasına dayanamıyordum. Bekleme odasına geçip dakikaları sayıyor ve ardı arkası kesilmeyen konuklara binlerce lanet okuyordum." *İtiraflar*'ın elyazması bir taslağında, ondan ayrı kaldığında yaşadığı sıkıntıya ilginç bir açıklama getirdi: "Devamlı, birinin onunla konuşup benden nefret etmesine yol açabileceğinden, yapılan ya da söylenen bir şeyin bizi ayırabileceğinden korkuyordum." Buradaki güvensizlik açıktır; insanlar Rousseau'nun farkına bile varmadan, Madam Warens'in gücenmesine yol açabilecek davranışları konusunda onu bilgilendirebilirlerdi. Sevdiği insanlar tarafından ansızın terk edilmeye ilişkin giderilmesi imkânsız korkusu ise daha da derindi.

Rousseau okşayışların ne denli masum olduğunu düşünmüş olursa olsun, yalnız kaldığında davranışları fetişizm boyutuna varacak denli tutkuluydu. Bir zamanlar Madam Warens'e ait olan ve o dönemde kendisinin kullandığı yatağı, elinin değdiği mobilyaları "ve hatta üstüne onun bastığını düşünerek yüzükoyun uzandığı yeri bile" öperdi. Madam Warens yemek konusunda çok titiz davransa da, genç hayranı için aynı şey söylenemezdi. "Bir gün sofradayken ağzına aldığı lokmada saç gördüğümü söyledim ve tabağa geri koyduğu lokmayı iştahla çiğneyip yuttum."

İşveli bir tavırla kışkırtmaktan geri durmadığı bu bağlılık, Madam Warens'in çok hoşuna gidiyordu; ardından da kendini tutamayıp Rousseau'nun hiddetli kıskançlığına kahkahalarla gülüyordu. "Eğer kavga ettiğimiz esnada sırnaşık konuklarından biri gelirse, gönlünü eğlendirmek için bundan faydalanmayı biliyor ve ziyareti kasten uzatıyordu, bu arada da bana, onu dövmeyi istememe yol açan bakışlar fırlatıyordu." Elbette asıl dövülmeye ihtiyaç duyan kendisiydi, ama anlaşılan böyle bir olasılık hiç söz konusu olmadı. Yine de, ardı arkası kesilmeyen bu eziyetler heyecan vericiydi; Claude Anet ile Madam Warens'in durmadan hazırladığı ilaçların kötü tadından yakınırken bile. "Direnmeme ve yüzümü buruşturmama rağmen, kendime ve dişlerime rağmen, o yapış yapış güzel parmakların ağzıma yaklaştığını gördüğümde, ağzımı açıp onları emmekten başka çarem olmuyordu."

Rousseau'nun hayatı yalnızca eğlencelerden ibaret değildi. Mösyö Gaime ile Gouvon ona önceden iyi kitaplar tanıtmışlardı; bu kez de taptığı zeki bir kadının rehberliğinde okumaya yöneldi. Madam Warens'in, birbirinden çok farklı kitaplardan oluşan koleksiyonu ile işe başladı: Voltaire'in tarihi destanı *Henriade,* Charles de Saint-Évremond'un edebi makaleleri, Samuel Pufendorf'un uluslararası hukuka ilişkin önemli inceleme-

si ve Joseph Addison'ın *Spectator* makalelerinin Fransızca tercümeleri. Bu kitapların hepsi entelektüel gelişimine katkıda bulundu. O günden itibaren büyük bir hayranlık beslediği Voltaire'den açık ve eksiksiz ifade tarzını öğrendi. Saint-Évremond'un tiyatro eleştirileri, modası geçmiş olmasına rağmen, Torino'ya gidene dek hiç görmediği tiyatro oyunlarına karşı ilgisini uyandırdı. Pufendorf, hayatının eserinin merkezinde yer alacak olan politik meselelere kafa yormasını sağladı; *Toplum Sözleşmesi*'nde Pufendorf'a ilişkin etkili bir eleştiri bulunmaktadır. *Spectator* çok beğenilen bir kalıbı kullanarak, ince toplum eleştirileriyle popüler felsefeyi harmanlıyordu; hemen hemen aynı anda, genç Benjamin Franklin de kendi yazıları için onu örnek almaktaydı. Madam Warens özellikle La Bruyère'in, birlikte yüksek sesle okudukları *Karakterler* kitabındaki gerçekçi ve dengeli insan davranışı tablolarından hoşlanıyordu. Ahlak dersleri usandırıcı gelmeye başladığında ise, "arada sırada dudaklarını veya elini öperek sabrımı geri kazanıyordum."

Rousseau, bu makul yaşam düzenini değiştirmeye hiç istekli değildi ama Madam Warens öyleydi. Planı, Rousseau'nun yeteneklerine uygun bir iş bulmak ve onun hayata atılmasını sağlamaktı. Yeteneklerine uygun işin ne olabileceği bilinmiyordu, ama 1729 sonbaharında, yani Rousseau Annecy'ye geleli iki ya da üç ay olmuşken, Madam Warens'in uzaktan bir akrabası tavsiyede bulundu. Eskiden Bern'de albaylık yapmış olan Paul-Bernard d'Aubonne adındaki bu kişi bir parça düzenbazdı ve kötü sonuçlanan finansal bir spekülasyon yüzünden bir süre Bastille hapishanesinde yatmıştı; o anda ise saraya bir piyango tasarısı satmak için Torino yolundaydı. Bir memurun karısına âşık olduğu için Annecy'de planladığından daha uzun süre kalmış ve böylelikle Rousseau'nun geleceğiyle ilgilenecek zamanı olmuştu. Delikanlıyı uzun uzadıya sorguladıktan sonra, onun hakkında pek de övücü olmayan bir karara vardı. "Dış görünüşümün ve hayat dolu yüz hatlarımın vaat ettiklerine rağmen, tamamen beceriksiz değilsem de, zekâsı vasat bir çocuktum; fikirlerden yoksundum, başardığım hiçbir şey yoktu, yani her açıdan son derece kısıtlıydım, dolayısıyla günün birinde köyün papazı olmak, ümit edebileceğim en büyük onurdu." Mali destek konusunda kiliseye bağımlı olan Madam Warens'in, Jean-Jacques için önerilen bu yolu neden iyi karşıladığını anlamak kolaydır. Rousseau kısa bir süre için, kendisi de eğitimini Annecy'deki papaz okulunda almış olan Mösyö Gaime gibi akıllı ve eğitimli bir papaz olmayı hayal etti.

Sıradaki adım, Rousseau'nun eğitimindeki noksanlar konusunda bir şeyler yapmaktı; papazlığa hazırlanmaya başlamadan önce, özellikle Latincedeki yetersizliğinin giderilmesi şarttı. Madam Warens, bunun için papaz okulunun başındaki Aimé Gros adlı iyi yürekli papazdan yardım istedi; Gros evi sık sık ziyaret eder ve Madam Warens işten işe koşarken, onun korse bağcıklarını germekten hoşlanırdı. Rousseau, adını Paris'teki dini eğitim veren St. Lazare Okulu'ndan alan bir mezhebin mensubu olan Lazarist Gros'u takdir ediyordu: "İyi yürekli bir adamcağızdı, yarı kördü, incecikti ve saçları kırlaşmıştı, tanıdığım en neşeli ve en mütevazı Lazarist oydu, ki aslında bu büyük bir övgü sayılmaz." Gros, onun kabul edilmesine yardımcı olmayı üstlenmekle kalmayıp gerekli ücretleri de piskopostan temin etti, yani artık geri dönüşü yoktu. "Papaz okuluna, adeta işkenceye gidermiş gibi gittim. Papaz okulu ne kasvetli bir yerdir, özellikle de büyüleyici bir kadının evinden ayrılan bir genç için!"

Bu deney uzun sürmedi. Rousseau'nun orada birbirinden çok farklı iki öğretmeni oldu. İlki yine bir Lazarist'ti; saçları yağlıydı, yüzü zencefilli çöreği andırıyordu, sesi sığır gibiydi ve Rousseau'ya Latince öğretme girişimleri işe yaramadı. Mösyö Gros, Rousseau'ya acıyarak onu Gâtier adındaki genç bir papaza devretti; bu papaz ona fazlasıyla Mösyö Gaime'i hatırlattı. "En belirgin özelliği, duyarlı, şefkatli ve sevgi dolu ruhuydu; iri mavi gözlerinde, insanın ona ilgi duymasına yol açan yumuşak, hassas ve kederli bir ifade vardı." Ancak Rousseau Gâtier'yi sevmiş olmasına rağmen derslerinde yine de başarısızdı. Daha önce hiç resmi eğitim almamış olduğu için, belirli bir müfredatı takip etmekte çok zorlanıyordu ve dikkatini vermeye yönelik çabaları, işleri daha da kötü kılıyordu. "Benimle konuşan kişinin sabrını taşırma korkusundan dolayı onu anlamış gibi yapıyorum ve o anlatmaya devam ediyor, ama aslında hiçbir şey anlamıyorum. Zihnim kendi hızında ilerlemek istiyor, bir başkasınınkine uyum sağlayamıyor." O dönemde hiç kimsenin tahmin edemeyeceği şey, bu yetersizliğin aslında bir güç kaynağı olduğuydu. Rousseau nihayet kendi kendinin öğretmeni olduğunda, çok başarılı bir öğrenci olacaktı.

Belki Mösyö Gâtier papaz okulunda kalmaya devam etseydi, Rousseau da orada daha uzun süre kalırdı ama papaz adayı birkaç ay sonra unvanını alıp tayin oldu. Bir süre sonra genç bir kadına âşık oldu, ondan bir çocuğu oldu ve hapis cezasına çarptırılıp papazlıktan ihraç edildi. En azından Rousseau, öyle olduğuna inanıyordu ama Gâtier'nin başına geçmek

üzere gittiği okulun kayıtlarında bunu destekleyen hiçbir bilgi bulunmuyor. Gerçek ya da değil, bu öykü *Émile*'deki Savoylu papazın portresine katkıda bulundu; Rousseau bu kitapta, papazlardan, bakirelere âşık olmalarının değil, günahları kolaylıkla örtbas edilebilen evli kadınlarla yatmalarının beklendiği şeklinde sivri dilli bir yorumda bulundu. Bu fikrini *Julie*'de de sürdürerek rahiplerin evlenmeme yemininin "eşleri olmasını yasaklamaktan ziyade, kendilerini başka erkeklerin eşleriyle tatmin etmelerini emretmek" anlamına geldiğini ileri sürdü.

Papaz okulunda geçen en fazla iki ayın ardından (tarihler belirsizdir), iyi niyetli bir çocuk olduğuna ama göze çarpan yetenekleri bulunmadığına kanaat getirilen Rousseau, Madam Warens'e geri gönderildi. Rousseau'nun onun evinde tanıştığı papazların olumlu etkileri farklı türde olacaktı. Rousseau'nun Cenevre'den ayrıldığı yıl, tipik bir vaaz, inananları Katolikliğin dehşetlerinden kurtardığı için Reform'u göklere çıkarırdı. "Bu kutlu devrim gerçekleşmeseydi, içinde bulunacağımız umutsuz durumu bir düşünün sevgili kardeşlerim; bu lütuf olmasaydı, hâlâ papanın köleleri, Vatikan'ın köleleri, kanımızı emmekten başka bir amacı olmayan cahil, tembel, sefih ve açgözlü papazların köleleri olacaktık." Rousseau papanın kölelerini, Cenevre'nin katı papazlarından çok daha cana yakın ve yüreklendirici buldu; Madam Warens'in çevresinde, sohbetten ve müzikten keyif alan zeki rahiplerle ve keşişlerle devamlı temas halindeydi. Madam Warens onları kardeşleri gibi görüyor, onlar da karşılığında Jean-Jacques'a aileden biriymiş gibi hoşgörü gösteriyorlardı. Rousseau birkaç yıl sonra Madam Warens'e şunları yazdı: "Bütün dostlarımıza ve bütün amcalarıma saygılarımı iletmeme izin verin."

Aslında Rousseau gayriresmi bir eğitim almaktaydı. Küçük kentte en çok okuyan kişiler din adamlarıydı ve hepsi Voltaire'in şiirlerini öven, şüpheci *Lettres philosophiques*'ı görmezden gelen, düzenli olarak Mezmurlar'ın mısraları ile yorumlarına yer veren ve muhafazakâr bir yaklaşım sergileyen *Mercure de France* adlı dergiye abone olmuşlardı. Rousseau da 1735'te *Mercure de France* dergisine abone olacak ve on dört yıl sonra hâlâ okumakta olduğu bu dergide tesadüfen gördüğü bir ilan, kariyerindeki en belirleyici atılımlardan birine yol açacaktı.

Rousseau, hâlâ papaz okulundayken unutulmaz bir olay meydana geldi. Bir gün Madam Warens'i ziyarete gitmiş olduğu sırada, yandaki evde yangın çıktı ve herkes değerli eşyaları kurtarmaya koştu. Rousseau da

yardıma koştu ve mobilyaları pencerelerden savurmaya koyuldu; eğer biri onu durdurmamış olsaydı, büyük bir aynayı da pencereden fırlatacaktı. Piskopos Bernex bahçede diz çöküp herkese dua ettirdi; tam o sırada rüzgâr değişti ve ev kurtuldu. Meslektaşları, Bernex'nin ölümünden yıllar sonra onun aziz ilan edilmesi için kanıtlar toplamaya başladılar ve Rousseau mucizeye görgü tanığı olduğu yönünde ifade vermeyi kabul etti. Yine yıllar sonra, Rousseau'nun kendi dini görüşleri tartışmalara yol açarken, düşmanlarından biri bu belgeyi buldu ve onu hicvetmek için bu belgeden faydalandı. Rousseau *İtiraflar*'da Bernex'ye olan bağlılığının, onu bildiğinden daha fazlasını iddia etmeye sürüklediğini kabul etti. Piskopos, dualara önderlik etmişti ve rüzgâr gerçekten değişmişti ama elbette bu bir tesadüf de olabilirdi. Bundan daha ilginç olanı ise, Rousseau'nun samimi inancıdır. "Hatırlayabildiğim kadarıyla, o zamanlar içten bir Katolik olarak inancım sağlamdı. İnsanın mucizelere karşı beslediği doğal hayranlık, o erdemli piskoposa duyduğum saygı ve mucizede belki benim de payım olabileceğini düşünmekten içten içe duyduğum gurur beni baştan çıkarttı."

Neredeyse tesadüf eseri, Rousseau'nun önünde yeni bir yol açıldı. Madam Warens, müziği seviyor ve haftada bir gün evinde küçük konserler veriyordu. Rousseau da müziği seviyor ve Madam Warens'den nota okumayı öğreniyordu, ama bu süreç aynı zamanda gözünü de korkutuyordu. Notaları kavramakta bocalamasının yanı sıra, anlaşıldığı kadarıyla hep yavaş bir okur olmuştu; belli ölçüde disleksiden şüphelenmek mümkündür ki o dönemde bunu hiç kimse anlayamazdı. Rousseau papaz okuluna giderken dönemin bestecilerinden Clerambault'un bir kantatını yanında götürmüş ve nağmelerden birini büyük çabalar göstererek ezberlemişti; Madam Warens, onun bu başarısından o kadar etkilendi ki çabalarını desteklemeye değer gördü. (Rousseau *İtiraflar*'ın bir taslağında Madam Warens'in bu işi *faute de mieux* – yokluktan, daha iyi bir olasılık bulunmadığından – üstlendiğini acıyla kabul eder). Katedralin Jacques-Louis-Nicholas Le Maître adlı genç ve neşeli müzik öğretmeni – Madam Warens ona şakacı bir tavırla "yavru kedim" diyordu – Rousseau'ya makul bir ücret karşılığında ders vermeyi kabul etti ve böylelikle Rousseau onun evine taşındı.

Orada altı ay kaldı, (her zamanki gibi) beklenenden daha yavaş öğreniyor ama kasvetli papaz okulundan kurtulmanın tadını çıkarıyordu.

Madam Warens'in Rousseau ile yaşıt olan Anne-Marie Merceret adındaki genç hizmetçisi bir orgcunun kızıydı ve müziğe karşı kabiliyetliydi; Le Maître onlara düetler söyletiyordu. Rousseau ayrıca flütte de biraz ilerleme kaydetti ve La Maître ona kilisede çalması için küçük bir solo yazınca çok gururlandı. İlerleyen yıllarda, Proust'a özgü bir bütünlükle hafızasına kazınmış olan bu dönemi, mutlu, huzurlu ve sorunsuz bir dönem olarak andı. "Kendimi içinde buluverdiğim durumların bazıları bana öyle büyük bir mutluluk yaşattı ki, onları hatırlarken kendimi hâlâ oradaymışım gibi hissediyorum. Zamanları, yerleri ve insanları hatırlamakla kalmayıp, çevredeki nesneleri, havanın sıcaklığını, kokusunu, rengini, yalnızca oraya özgü olan belirli yerel izlenimleri de hatırlıyorum ve bu canlı hatıralar beni yeniden oraya götürüyor." Tıpkı Suzon halasının şarkılarında olduğu gibi, onu en çok etkileyen yine melodilerdi. "Bir kısa, bir uzun vezinle yazılmış olan 'Conditor alme syderum' melodisine daima özel bir sevgi beslemişimdir, çünkü Noel yortusundan önceki bir pazar günü, yatağımda uzanırken, katedralin basamaklarında şafaktan önce bu ilahinin okunduğunu duymuştum."

Rousseau, Le Maître'den hoşlanıyor ama ona karşı özel bir ilgi duymuyordu. Derken soğuk bir şubat akşamı hayatına daha ilgi çekici bir karakter girdi. Tıknaz ve tuhaf yapılı bir genç adam, Le Maître'in kapısını çaldı; bir zamanlar pahalı olan, ama artık yıpranmış giysiler içindeki genç adam kendini Paris'ten gelen (ama Provans aksanı vardı) ve oradan geçmekte olan bir müzisyen olarak tanıttı. Venture de Villeneuve adındaki genç adam, Paris'teki bütün soylu hanımefendileri ve beyefendileri tanıyor, bütün yorumlara ve sorulara herkesi güldüren müstehcen esprilerle karşılık veriyordu. Bu palavracının müzikten gerçekten anlaması ihtimal dâhilinde görünmüyordu, ama ertesi gün katedralde şarkı söylemeyi teklif etti ve önceden partisyona bakmaya bile gerek duymaksızın, herkesi şaşırtarak, mükemmel bir performans sergiledi. Rousseau ondan anında etkilendi.

Kadınlarla nasıl konuşacağını bilmeyen ve müziğin temel bilgilerini henüz yeni yeni öğrenmeye başlamış utangaç ve acemi bir delikanlı için Venture'ün bütün özellikleri büyüleyiciydi. "Şakacı, neşe dolu, taşkın, sohbetiyle insanı baştan çıkaran, hep gülümseyen ama hiç gülmeyen Venture, insanın aklına gelebilecek en müstehcen şeyleri en zarif biçimde söyler ve söylediklerinin kabul görmesini sağlardı. En iffetli kadınlar bile kabullen-

dikleri sözlere şaşarlardı. Boş yere gücenmeleri gerektiğini düşünürlerdi; bunu yapabilecek güçleri yoktu." Rousseau Venture'ün asıl "kötü yola düşmüş kızları" fethettiğini de ekler ve bunu kötü şansa bağlar. Şüphesiz Venture cezalandırılmayacağını bildiği kızlarla flört etmeyi tercih ediyor ve tehlikeli ilişkilerden kaçınıyordu. Madam Warens, onun hovardalığının Jean-Jacques'a da bulaşacağından korktuğu için onu hiç onaylamıyordu ama uyarıları hiçbir işe yaramadı. "Onunla görüşmeyi ve onu dinlemeyi seviyordum, yaptığı her şey büyüleyici, söylediği her şey vahiy gibi geliyordu."

Nisan başında beklenmedik bir değişim daha meydana geldi. Le Maître korodaki çalışmalarından dolayı büyük bir saygı görüyordu, ama çok fazla şarap içme alışkanlığı vardı ve kilisenin kibirli mensuplarının onu hafife almasına sık sık içerliyordu. Yine içerlediği bir durumda, Paskalya'dan hemen önce, hiç kimseye haber vermeden firar etmeye karar verdi, böylelikle kendisine en çok ihtiyaç duyulduğu sırada katedralden intikamını almış olacaktı. Madam Warens, onu kararından döndürmeye çalıştı ama fikrini değiştiremeyeceğini anlayınca, sadık bir dost olarak, onun, kendi eserleri gibi, katedrale ait partisyonları da içeren ağır bir sandıkla kaçmasına – kendisinin Vevey'den kaçışıyla çarpıcı bir paralellik taşımaktadır – yardım etti. Rousseau Lyon'a kadar Le Maître'e eşlik etmekle görevlendirildi; bu, dolambaçlı dağ yollarını içeren yaklaşık yüz altmış kilometrelik zorlu bir yolculuktu. Gecenin karanlığında Claude Anet ile birlikte sandığı taşıyarak düşe kalka en yakın köye gittiler ve bir eşek kiraladılar.

Anet oradan Annecy'ye dönerken, Le Maître ile Rousseau batıya doğru yol alarak Fransa sınırının ötesindeki Seyssel'e vardılar; orada kendilerini öyle emniyette hissettiler ki, yörenin papazını, resmi katedral işleri nedeniyle seyahat ettiklerine inandırarak eğlendiler. Onun misafirperverliğinden faydalandıktan sonra, Le Maître'in Paskalya müzikleri icra ederek büyük alkış topladığı Belley'e gittiler ve haftanın yarısından çoğunu orada geçirdiler. Sonunda Lyon'a varıp bir hana yerleşerek, Rhône'da bir sandala yüklemiş oldukları sandığı beklemeye başladılar. Ne var ki o aşamada tehlikeli bir durum meydana geldi. Le Maître yol boyunca sara nöbetleri geçirmişti; bu kez de Lyon'daki bir sokakta, ağzından köpükler saçarak ve yere yığılarak şiddetli bir nöbet geçirdi. Rousseau belki Le Maître'in durumundan olduğu kadar, içine düştüğü çıkmazdan da dehşete kapılarak bir anda kaçtı. Yoldan geçen birine hastanın kaldığı hanın adını

söyledikten sonra, "Sokağın köşesinden dönüp kayıplara karıştım." Sonrasında zavallı Le Maître'in başına gelenler daha da korkunçtu, çünkü yetkililer, Lyon'a varınca müzik sandığına el koydular ve ömür boyu yürüttüğü çalışmalarını kaybetti.

Vefasızlığından utanan ama *Maman*'ı yeniden görmeye can atan Rousseau, çabucak Annecy'ye döndü ve büyük bir şaşkınlıkla onun ayrılmış olduğunu öğrendi. Madam Warens yanına yalnızca Anet'yi alarak, amacını Rousseau'nun asla öğrenemediği bir görev için Paris'e gitmişti. Piskopos veya kral tarafından, gizli görüşmeler yürütmek üzere Fransa sarayına gönderildiğine dair söylentiler vardı. Araştırmacılar günümüze ulaşan belgeleri taramalarına rağmen bu konuda pek bilgi edinemediler. Kesin olarak bilinen tek şey, akrabası d'Aubonne'un da bir şekilde bu işin içinde olduğu ve Paris yolunda bulunan Seyssel'de ona katıldığıdır. D'Aubonne'un, Madam Warens'in yerlisi olduğu Vaud bölgesini yeniden Katolik hâkimiyetine geçirecek bir devrim başlatmayı umduğu tahmin edilmektedir. Torino'nun devlet arşivlerinde bu tahmini destekleyen bir mektup bulunmaktadır; Sardinya elçisinin Paris'ten Savoy senatosuna gönderdiği bu mektup, Madam Warens'in, komployu meydana çıkaracak bir şeyler söyleyebileceği veya yapabileceği İsviçre'ye değil de, gerçekten Annecy'ye döndüğünden emin olmak için Lyon dönüşünde "şüphelenmesine meydan verilmeden" izlenmesi gerektiği uyarısını taşımaktadır.

Bu arada Seyssel'deki kraliyet casusu, onun yüzünde maskeyle ve birini d'Aubonne olarak teşhis ettiği (diğeri de muhtemelen Anet'ydi) iki erkekle birlikte Paris arabasına binerken görüldüğünü ve Katolikliğe sadakatinden endişe ettiğini bildiren bir mektup yazdı. "Davranışlarının şüpheli olduğuna dair duyumlar aldım. İnançlı bir Katolik olabilir ama Lut'un karısı gibi arkasına bakıyor da olabilir.*" Birkaç hafta boyunca süren gözetim, onun Kral Victor Amadeus'a sadık olduğunu kanıtladı ve d'Aubonne ile aralarının açıldığını ortaya çıkardı. 2 Eylül'de kral bizzat kaleme aldığı mektupta elçisine şunları yazdı: "Bizim bağımız mutlaka gizli kalmalı; koşullar bu nitelikteki bir planın uygulanmasına elverişli olmadığı için, şu anda böyle bir planın değerlendirilmesini uygun bulmuyoruz." Koşul-

---

* Kutsal Kitabın Yaratılış bölümünde geçen öyküde Tanrı Sodam kentini yakacaktır. Lut ile ailesinin arkalarına bakmadan oradan uzaklaşmaları emredilir. Ancak Lut'un karısı kaçarken dönüp terkettiği şehre bakar ve o anda, bir tuz sütununa dönüşür-e.n.

lar kesinlikle elverişli değildi, çünkü hemen ertesi gün, bilinmeyen nedenlerden ötürü, kral tahtından çekildi.

Rousseau bu gizemli entrikalardan bütünüyle habersizdi. Peki, ama Madam Warens'in onu Le Maître ile birlikte şüpheli bir maceraya göndermekteki amacı ne olabilirdi? Büyük bir olasılıkla onun Le Maître ile kalmasını beklemişti; bu, Rousseau'nun kendi yoluna gitmesini istediğine dair gösterdiği son belirti olmayacaktı. Rousseau sonradan, Madam Warens'in asıl niyetinin onu Venture'den ayırmak olduğuna karar kıldı ama onu alkolik bir müzisyenle ve çalıntı elyazmalarıyla dolu bir sandıkla göndermek, bunu yapmanın garip bir yolu gibi görünüyor. Asıl niyeti, daha büyük bir olasılıkla, onun sorumluluğunu üstlenmekten kurtulmaktı. Anet'nin ona seve seve yardım ettiği kesindi; elyazmalarını toplayıp kentten çıkarılmasına yardım etmiş ve yaklaşan Paris yolculuğu konusunda Rousseau'ya hiçbir şey söylememişti.

Annecy'de yapayalnız kalan Rousseau, ne yapacağını bilemez haldeydi. Le Maître'in firarına suç ortaklığı ettiği için, aksi takdirde kendisine yardım edebilecek olan piskoposa gitmeye cesaret edemedi. Madam Warens'in evinde kalamazdı, çünkü ev yalnızca hizmetçi Merceret'nin bakımına bırakılmıştı ve bekâr bir kadınla aynı evde kalması skandala yol açardı. Dolayısıyla bir ayakkabı tamircisinin yanında pansiyoner olarak kalan Venture'ün yanına taşındı. Bu arada Merceret ve arkadaşlarından bazıları ondan çok hoşlanmaya başlamışlardı. Özellikle aralarından biri, Cenevre'den gelip dinini değiştiren Esther Giraud, niyetini açıkça belli etti, ama istediğini alamadı. "İspanyol tütünüyle pislenmiş kapkara ve kuru ağzını yüzüme yaklaştırdığında, ona tükürmemek için kendimi zor tuttum." Esther Giraud'nun hayattaki konumu da hiç çekici değildi, çünkü perde dikip döşemelik kumaşları onaran mütevazı bir *contrepointière** idi.

Çok geçmeden kusursuz bir romantizm fırsatı karşısına çıktı. Rousseau on sekizinci doğum gününden hemen sonra, güzel bir Haziran gününde kırlarda yürüyüşe çıktı ve aşağı yukarı kendi yaşlarında, at sırtındaki iki genç kız onu selamladı; kızlar dereden geçmeye ürküyorlardı. Rousseau onlarla daha önce de karşılaşmıştı ve annesinin Annecy'den biraz uzakta malikânesi bulunan Claudine Galley ile arkadaşı Marie-Anne de Graffenried'i tanıdı. Atları cesurca dereden geçirdikten sonra çekici kızların

* Şilte, yorgan, örtü, perde, vb. diken kişi-e.n.

oradan ayrılmasını bekledi ama kızlar aralarında alçak sesle konuştuktan sonra, Matmazel Graffenried, "Hayır hayır, bizden öyle kaçamazsınız! Bize yardım etmek için sırılsıklam oldunuz, kurulanmanıza yardım etmezsek içimiz rahat etmez. Bizimle geliyorsunuz, sizi tutsak alıyoruz," dedi. Matmazel Galley de, "Savaş tutsağı, onun arkasına atlayın, idareyi biz üstleniyoruz," diye ekledi.

Rousseau için bu büyük bir şanstı. Pasif kalmaya ve hamleleri kadınlara bırakmaya gereksinim duyuyordu, hayatının ileriki yıllarında da üçlü ilişkileri tercih etti. İki genç kızın oyuncu tavırlarla işbirliği yapması, yalnızca biriyle karşı karşıya olmanın tedirginliğini atlatmasını sağlamıştı. Geriye kalan tek endişesi, Matmazel Galley'nin annesinin bu durumu hoş karşılamamasıydı ve onun evde olmadığını öğrenince büyük bir heyecana kapıldı. Mutlulukla Matmazel Graffenried'in atına atladı; genç kız, onu kalbinin ne kadar hızlı attığını yoklamaya davet edince (ağırbaşlı bir tavırla "düşme korkusundan" olduğunu iddia etmişti), bunu yapmaya cesaret edemedi ama kollarını sıkı sıkı beline doladı. Bu her ne kadar heyecan verici olsa da, Rousseau diğer atta olmadığına pişmandı, çünkü Matmazel Galley daha da çekiciydi, "Hem ince hem de biçimli ki bir genç kız için bundan daha iyisi olamaz."

Rousseau'nun Matmazel Graffenried'in belini tutacak bol bol vakti vardı, çünkü malikâne Annecy'den yaklaşık yirmi kilometre uzaklıktaki Thônes'daydı. Sonunda malikâneye vardılar ve arazide kiracı olarak kalan çiftçinin mutfağında güzel bir köy yemeği yediler. Ardından tatlı için kiraz toplamak üzere meyve bahçesine çıktılar; Rousseau, bu sahneyi *İtiraflar*'da öyle etkileyici betimlemiştir ki sahne kiraz rüyası olarak ün kazanmıştır. "Ağaca tırmanıp kiraz salkımlarını aşağıya atmaya koyuldum, onlar da çekirdekleri dalların arasından bana atıyorlardı. Bir defasında, Matmazel Galley önlüğünü açıp başını geriye attı; o kendini öyle iyi gösterdi ve ben de öyle iyi nişan aldım ki, salkımlardan biri göğsüne düştü. Ne güldük! İçimden dedim ki, 'Keşke o kirazların yerinde dudaklarım olsaydı! Dudaklarım oraya ne büyük bir mutlulukla konardı!'" Ancak Rousseau, Matmazel Galley'nin elini öpmekten ileri gitmedi; "elini nazikçe geri çekerken gözlerinde hiç de gücenmiş bir ifade yoktu."

Annecy'ye döndüler ve macera noktalandı ama o gün sonsuza dek Rousseau'nun hafızasına kazındı. Kendinden utanmasına yol açacak hiçbir şey yapmamıştı, aralarındaki çekim aleni değil örtülüydü, bu masum ve

anlık bir *ménage à trois* [üçlü ilişki] idi. Almanca kökenli adı, Bern'den geldiğini gösteren Matmazel Graffenried, Rousseau'nun muğlâk bir tavırla "bir gençlik çılgınlığı" olarak nitelendirdiği bir olay yüzünden o şehirden sürülmüştü. Ancak Rousseau çılgınlıklar peşinde değildi ve onun özellikle hoşuna giden şey, utanç verici durumlardan uzak durarak sosyal kısıtlamalardan kurtulmaktı. "İki anlama çekilebilecek konuşmalar ve hareketler olmadı, üstelik ahlaklı davranmak için kendimizi zorlamadık, kendiliğinden oldu, yüreğimizin sesini dinledik." Rousseau, eve döndüğünde Venture'e geçirdiği günü anlatmamaya özen gösterdi.

Rousseau, Annecy'ye döndükten sonra genç kızların kaldığı evin civarlarında dolaştıysa da hiç kimseye rastlamadı. Ardından arkadaşları Esther Giraud'yu onlara bir mektup götürmekle görevlendirdi ve mektubuna yanıt alınca çok heyecanlandı ama bu mektubun ayrıntılarından bahsetmez. İkisini de bir daha hiç görmedi; böylece genç kızlar, büyük bir yazarın dokunaklı anılarında yer alarak bir anlığına girdikleri tarih sayfalarından kayboldular. (Belgeler, Matmazel Graffenried'in birkaç yıl sonra bir manastıra girdiğini, Matmazel Galley'nin ise kendinden otuz yaş büyük olan Savoylu bir senatörle evlendiğini göstermektedir.)

Doğal olarak kıskançlığa kapılan Esther Giraud, elde edemediği Rousseau'yu kentten göndermenin bir yolunu buldu. Arkadaşı Merceret, işvereni Madam Warens'in hiçbir açıklaması bulunmayan uzun süreli yokluğundan huzursuzluğa kapılmaya ve Bern kantonunda bulunan Fribourg'daki evine dönmeyi düşünmeye başlamıştı. Bir yol arkadaşına ihtiyacı vardı, çünkü genç bir kadının yalnız başına seyahat etmesi akıllıca olmazdı. Matmazel Giraud yanına Rousseau'yu almasını önerdi. Rousseau da kendini güvende hissetmiyordu, çünkü Madam Warens'e nasıl ulaşabileceğini bilmiyordu ve ne zaman döneceğine dair hiçbir fikri yoktu. Üstelik meteliksizdi, herhangi bir iş bulma ihtimali yoktu ve Merceret onun masraflarını üstleneceğine söz vermişti. Böylelikle, Rousseau'nun hayatındaki kararların birçoğu gibi, gelişigüzel ve tesadüfi bir karar alınmış oldu. 1730 Temmuzu'nun başlarında, kiraz sahnesinin üstünden henüz bir hafta geçmeden, Rousseau ile Merceret, Annecy'ye veda ettiler.

5. Bölüm

Gezmekle Geçen Bir Yıl

1730 yazında Rousseau'nun epeyce zor durumda olduğu düşünülebilir. Dengesiz Le Maître ile sonucu belirsiz bir maceraya atılmış, utanç verici bir biçimde bu maceradan kaçmış ve Annecy'ye döndüğünde, taptığı *Maman*'ın tek kelime etmeden kayıplara karıştığını görmüştü. Bunun üstüne somut bir planı olmadan yollara düşmüştü. Ancak anlaşıldığı kadarıyla, sıkıntılı olmak bir yana dursun, sevinçliydi. Bütün hayatı boyunca, öyle veya böyle, birilerine bağımlı olmuştu. Artık kanatlarını açmaya hazırdı ve uçtuğu yeri önemsemiyordu.

Öncelikle Anne-Marie Merceret ile ilişkisini ele alalım. Rousseau, onun kendisine karşı oldukça ilgili davrandığını fark etmişti; hep aynı odada kalmalarına özen gösteriyor, hatta ses tonunu övgüyle yükseltiyordu. Rousseau da onu oldukça çekici buluyordu. Ne var ki çekingenliği ve tecrübesizliği, ona istediği karşılığı vermesini engellemişti. "Bir kızın ve erkeğin nasıl olup da birlikte yatma aşamasına geldiğini aklım almıyordu; bu korkutucu aşamaya gelmenin asırlar alacağına inanıyordum. Eğer zavallı Merceret masraflarımı üstlenmenin karşılığında bir ödül bekliyorduysa, hayal kırıklığına uğradı; Annecy'den nasıl ayrıldıysak, Fribourg'a aynen öyle vardık." Merceret, gezinin sonunda doğal olarak şevkini yitirmişti. Babası, Rousseau'yu soğuk karşıladı ve Rousseau duygusuz bir tavırla veda etti. Böyle durumlarda hep yaptığı gibi, sonradan, Fribourg'da orgcunun damadı olarak sürdürebileceği güzel ve huzurlu yaşama dair fanteziler kurdu ama bu fanteziler inandırıcı değildi.

Fribourg'a giderken yolları Nyon'dan geçti ve Rousseau, belli ki önceden haber vermeksizin, "iyi yürekli babasını" ziyaret etmeyi borç bildi. Seyrek görüşmelerinin gerçekte nasıl geçtiğini bilmemiz olanaksız, çünkü Jean-Jacques aralarındaki derin bağın hiç kopmadığına inanmaktan yanaydı. Ancak bu buluşmaya dair anlatımı dikkat çekici ölçüde muğlaktır. "Beni görünce ruhunu babalık duyguları sardı. Birbirimize sarılır-

ken ne çok gözyaşı akıttık!" Bu duygusal sahnenin ardından oturup Jean-Jacques'ın ne yapması gerektiğini konuştular; Isaac'in onu Nyon'da kalmaya teşvik etmek gibi bir niyeti olmadığı açıktı. Isaac onun Merceret ile yakışıksız bir ilişkisi olduğunu zannetti ve bunu hoş karşılamadı; karısı ise üvey oğlunu yemeğe kalmaya davet etti ama nazik ses tonunun yapmacık olduğu belliydi. Jean-Jacques, onlara teşekkür edip başka bir zaman yine uğrayacağını söyledi ve oradan ayrıldı; "Babamı gördüğüm ve görevimi yerine getirmeye cesaret edebildiğim için memnundum."

Ancak mutlu olarak nitelendirilebilecek bu tablo, seçilmiş anıların eseriydi. Anlaşıldığı kadarıyla başka herhangi bir irtibat olmaksızın yaklaşık bir yıl sonra kaleme alınmış olan umutsuz mektup, Nyon'daki görüşmeye çok farklı bir ışık tutmaktaydı. "Beni artık oğlunuz olarak görmediğinize dair verdiğiniz üzücü güvencelere rağmen, babaların en iyisi olarak size bir kere daha seslenmeye cüret ediyorum. Bana karşı duyduğunuz nefretin haklı gerekçeleri ne olursa olsun, mutsuz ve pişman bir evladın hakları bu nefreti unutturmalı ve baba şefkatinizi kötüye kullanmış olmaktan ötürü duyduğum keskin ve içten acı, doğuştan sahip olduğum hakları bana geri vermeli. Siz hâlâ benim sevgili babamsınız." Jean-Jacques'ın ne kusurlar işlemiş olduğu belli değildir ama bu kusurların arasında muhtemelen dinini ve çıraklığını bırakmış olması da yer almaktaydı. Nedenleri her ne olursa olsun, babasının onu reddetmesi, ona o kadar büyük bir acı verdi ki, bu durumu asla kabullenemedi ve babasından kan çıkacak kadar şiddetli bir dayak yiyen roman kahramanının ağzından şunları söyledi: "Baba yüreği affetmek üzere yaratıldığını zanneder ve affedilmeye gerek duymaz."

Rousseau'nun *İtiraflar*'da hayatının bu aşamasına kadar anlattıkları, Cenevre, Torino ve Annecy arşivlerindeki belgelerle desteklenebilir. Ancak 1730 yazından 1731 yazına kadar bildiklerimizin tek kanıtı, kendi anlattıkları ve o dönemde yazıp da defterine kopyaladığı birkaç mektuptur. Bu, devamlı yer değiştirmekle, hayatını kazanmak konusundaki küçük düşürücü başarısızlıklarla ve dinmeyen bir yalnızlıkla geçen, duygusal bakımdan çalkantılı bir dönemdi. Yine de bu zaman boşa gitmedi. Rousseau gerçekten tek başına yaşayabileceğini, art arda gelen zorluklarla baş edebilecek kadar cazibesi ve becerisi olduğunu gördü. *Wanderjahr*'ı* onu batı

* Zanaat okulu öğrencilerinin okulu bitirdikten sonra bilgi ve becerilerini geliştirmek için seyahatle geçirdikleri bir yıl-ç.n.

İsviçre'deki birçok farklı yere ve hatta Paris'e götürecek, üstelik mutlu sonla noktalanacaktı; nihayetinde delicesine sevdiği Madam Warens'e yeniden kavuşacaktı.

Büyük bir pişmanlık duymaksızın Merceret'yi Fribourg'da bırakan Rousseau, amaçsızca Lozan'a doğru yola koyuldu. "Fena halde bir yerlere varmaya ihtiyacım vardı, neresi olursa olsun. Ne kadar yakın olursa o kadar iyiydi." Ancak Lozan, Fribourg'dan altmış beş kilometre uzaklıktaydı ve yaya olan Rousseau'nun yolculuğu birkaç gün sürmüş olmalıydı. Yarı yolda son parasını da harcadı ve bir köyün hanında borcuna karşılık ceketini teklif etmek zorunda kaldı. Hancı hayatında hiçbir zaman bir konuğunu soymadığını söyledi ve ödemeyi yapmak için daha sonra geri dönmesini kabul etti. Rousseau işte bu zor koşullar altında, temelde Léman Gölü'nü çok iyi gördüğü için seçtiğini iddia ettiği Lozan'a vardı. Bir yıl önce Torino'da parası bittiğinde, önce Madam Vercellis'nin, ardından da Gouvonlar'ın yanında iş bulmayı başarmıştı. Bu kez uşak olmaya hiç niyeti yoktu, özellikle de Torino'nun ihtişamına sahip olmayan bir taşra kentinde. Üstelik onun da artık bir becerisi vardı ya da en azından olduğuna inanıyordu. Müzik konusunda bir şeyler öğrenmişti. Müzisyenler öğrencilere ders vererek para kazanıyorlardı. Venture, Annecy'ye ansızın çıkagelmiş ve müzikle geçinmeyi başarmıştı. Kendisi de aynı şeyi yapamaz mıydı?

Yapılacak ilk iş kalacak bir yer bulmaktı; Perrotet adlı yardımsever bir hancı ona kalacak ucuz bir yer vermeyi ve ödeme yapmasını beklemeyi kabul edince bu mesele çözülmüş oldu. Rousseau, artık Nyon'da kalan eşyalarını arkasından gönderen babasına mektup yazmaya hazırdı. Rousseau'nun, o dönemden günümüze ulaşan parçalanmış bir mektubu bulunmaktadır ama açıklığa kavuşturduğu önemli bir konu yoktur; Rousseau dargın bir meşru müdafaayla kaleme aldığı bu mektubu, adını bilmediğimiz bir kuzenine (Abraham Bernard'a değil) borcunu neden ödeyemediğini açıklamak için yazmıştır.

Venture'ü taklit etme fikri, Rousseau'yu öyle heyecanlandırmıştı ki bölge halkından Treytorrens adındaki bir avukatın finanse ettiği konser için orijinal bir parça bestelemeye karar verdi. İnsanlara Paris'ten geldiğini söyleyecekti; hatta "Rousseau" kelimesindeki harflerin yerini değiştirerek (ikinci U yerine V ile) kendine, kahramanı Venture de Villeneuve'ün adını çağrıştıran Vaussore de Villeneuve ismini verecek kadar ileri gitti.

Tek sorun, Vaussore'un müzik konusunda Venture kadar bilgili olmamasıydı. Yine de büyük bir güvenle işe koyuldu ve iki hafta içinde parçasını tamamlayıp müzisyenlere partisyonları dağıttı. Onlara nasıl çalmalarını istediğini tam olarak açıkladıktan sonra değneğini kaldırdı. Yetersizliğini bütünüyle ifşa eden korkunç bir kakofoni yankılandı; müzisyenler parçayı olabildiğince sert çalarak kendilerini eğlendirirken, dinleyiciler kulaklarını tıkadılar. Utançtan yerin dibine geçerek terler döken Rousseau, parçanın sonunu getirmek için kendini zorladı ve böylece felaket tamamlanmış oldu. Venture'ün ona öğrettiği hoş bir menuet melodisini de "basla birlikte" parçaya dâhil etmişti. (Bir müzik tarihçisinin de belirttiği gibi bu durum, müziğe eşlik eden vokali kendisinin besteleyemediğine işaret ediyordu ki o dönemde bu müzisyenlerden beklenen bir şeydi.) Bu melodi, açık saçık sözlerinden dolayı aklında kalmıştı ama sözleri bilen tek kişinin kendisi olmadığı ortaya çıktı. Dinleyiciler kahkahalara boğuldular. "Herkes şarkı konusundaki zevkimden ötürü beni tebrik etti; bu menuet sayesinde adımdan çok bahsedileceğini, şarkımın her yerde söylenmesi gerektiğini belirttiler. Istırabımı tarif etmeme veya bunu hak ettiğimi kabul etmeme gerek yok."

Bu olayın ne kadar uzun süre önce meydana geldiği ve Rousseau'nun *İtiraflar*'daki anlatımının kurgulanmış ironisi düşünülürse, gerçekte neler olduğunu bilmeye imkân yok. Herkesin son dakikaya kadar aldanmış olması mümkün müydü? Büyük olasılıkla, Rousseau'nun yetersizliği baştan beri aşikârdı ve müzisyenler eğlence olsun diye ona eşlik etmişlerdi. Starobinski bu korkunç konseri büyülü düşünmenin* örneği olarak, Rousseau'nun kendini Venture'ün kopyasına dönüştürerek normal çalışma sürecini atlatma çabası olarak yorumlar. Rousseau'nun Venture'de etkileyici bulduğu unsur, yeteneğin karizmatik bir insanda vücut bulmasıydı; ona baktığında müziği doğal bir yetenekle icra eden ve teknik ustalığını kazanmak için hiçbir çaba sarf etmemiş gibi duran bir insan görüyordu. Eğer Venture'ün *mana*'sını [ruhsal güç] özümseyebilirse, o da kendiliğinden müzik icra edebilecekti. Böylelikle müzik konusunda yetersiz olan, utangaç ve sıradan delikanlı, Parisli besteci Vaussore de Villeneuve oldu.

---

* Düşünmenin yapmakla aynı şey olduğu, düşünceyle olayların yönlendirilebileceği, arzuların gerçekleşebileceği, kötülüklerden kurtulunulacağı inancına dayalı ilkel bir bilişsel süreç-ç.n.

Tahmin edilebileceği üzere, Vaussore fazla öğrenci bulamadı, ona başvuran birkaç kişi de ya aptal ya da kötü niyetliydi. "Sadece tek bir eve çağrıldım, o evdeki yılan gibi kız da bana tek bir notasını bile okuyamadığım müzikler göstermenin ve ardından onları gösterişle çalmanın keyfini çattı." Sonunda birisi, Rousseau'nun ağzından gerçek kimliğini alıp bütün kente yaydı; anlaşıldığı kadarıyla insanlar ona gerçekten hoşgörülü davrandı ama Rousseau yalnız ve mutsuzdu. Arada sırada kiraz serüvenindeki tatlı kızlara mektuplar yazdı ama onlarla bağlantısının kopmasına göz yumduğunu kabul etmektedir.

Madam Warens'den hiç haber yoktu. Rousseau, moralini düzeltmek için Madam Warens'in bir zamanlar yaşamış olduğu Vevey köyüne gitti ama onun hakkında onur kırıcı şeyler duymaktan korktuğu için, hangi evde yaşadığını sormaya cesaret edemedi. Bunun yerine, doğal ortamlarda, özellikle de su kıyısında kendini kedere bıraktı. "Vevey'ye yaptığım bu yolculukta, güzelim kıyıda yürürken, kendimi tatlı bir melankoliye bıraktım... Çok duygulanmıştım, içimi çektim ve bir çocuk gibi ağladım. Rahat rahat ağlamak için mola verip büyük bir kaya parçasına oturarak kim bilir kaç kere gözyaşlarımın suya akmasını izledim?"

İlerleyen yıllarda Rousseau, Vevey dolaylarını *Julie* romanının mekânı olarak kullandı ve evi yurdu olmayan, istenmeyen delikanlının kısa süreliğine kaldığı birçok yerde olduğu gibi, varlığı Vevey'nin de gurur kaynağı oldu. Auberge de la Clef'deki mermer bir levhada şöyle yazar: "JEAN-JACQUES ROUSSEAU 1730 YILINDA BURADA KALDI." Ayrıca *İtiraflar*'dan bir alıntı da bulunmaktadır: "Vevey'e gittim ve Key'de kaldım... O kente karşı, bütün yolculuklarım boyunca aklımdan hiç çıkmayan bir sevgi duydum." Ancak yazıda sözlerinin devamına yer verilmemiştir: "Kimseyi görmeden orada kaldığım iki gün boyunca."

Rousseau o sonbaharda Lozan'dan ayrıldı ve anlaşıldığı kadarıyla yine amaçsızca Neuchâtel Gölü'nden kuzeye, Neuchâtel'e doğru yol aldı. Orada hiç kimseyi tanımıyordu, üstelik meteliksiz olduğu gibi, Lozan'a giderken ona kalacak yer vermiş olan hancı Perrotet'ye de hâlâ borçluydu. Babasının insafa gelip onu çağırması umuduyla vakit öldürdüğü düşüncesine kapılmamak zor, ama Trousson'un da belirttiği gibi, bu müsrif evladı bekleyen güzel bir karşılama yoktu. Muhtemelen Madam Warens'in onu davet etmesi konusunda daha umutluydu ama ondan da hiç haber çıkmadı.

Rousseau, müzisyen taklidi yaparken gerçekten de biraz ilerleme kaydetti. "Müziği öğretirken yavaş yavaş öğreniyordum." Birkaç öğrenci buldu, yeni mesleğine yakışan mor bir takım aldı ve hatta Perrotet'ye borcunu bile ödedi. Yine de kıt kanaat geçinebiliyordu ve değişikliğe çoktan hazırdı. Neuchâtel yakınlarında bulunan Boudry'deki bir handa mütevazı bir yemeğe oturmak üzereyken karşısına bir fırsat çıktı. Hiç kimsenin anlayamadığı, Levantenlere özgü *lingua franca* ile [ortak iletişim dili] konuşan birini duydu, yabancıya İtalyanca hitap etti – Torino'dayken İtalyanca öğrenmişti –, adam ona sevinçle sarıldı ve böylece Rousseau yeni bir işverene kavuşmuş oldu. Bu ilginç karakter kendini Kudüs'teki Aziz Petrus ve Paulus'un Rum Ortodoks kilisesinden Muhterem Peder Athanasius Pavlus olarak tanıttı. Kilisesinin başrahibi olduğunu ve Kutsal Mezar Kilisesi'nin restorasyonu için para topladığını iddia etti. Uzun bir sakalı, mor bir cübbesi, Rus Çariçesi'nin ve Kutsal Roma İmparatoru'nun mührünü taşıyan mektupları vardı ve kuzey Avrupa dillerinden hiçbirini bilmiyordu. İtalyanca bilen bir tercümana ihtiyacı vardı, dolayısıyla hemen anlaşmaya varıldı: "Ben hiçbir şey istemedim ama o birçok şey vaat etti." Bu garip ikili hemen ertesi gün yola koyuldu.

İlk durakları olan Fribourg'da, yetkililer davalarına mütevazı bir katkıda bulundular ve daha çok bağış toplamak üzere bir ay boyunca orada kalmaları için izin çıkarttılar. Ancak birkaç gün sonra izin geri alındı; kuşkusuz bazı şüpheler doğmuştu. Bu arada Rousseau, Fribourg'da Merceret'yi yeniden görüp görmediğine değinmez. Ardından Bern'e geçtiler ve genç tercüman parlamento vekillerine uzun açıklamalar yapmasını gerektiren durumlarda kaldı. Bütün senatonun önünde konuşma yapmaya çağırılınca büyük bir telaşa kapıldı ama kendisini de şaşırtarak akıcı bir konuşma yaptı. "Bu, hayatımda kalabalık bir insan topluluğunun ve iktidar sahibi bir heyetin karşısında konuştuğum tek seferdi, muhtemelen cesurca ve güzel konuştuğum da tek seferdi." Başka birinin *porte-parole*'si [sözcü] olduğu için kendine güvenerek konuşabilmişti, tıpkı sahnede rol yaparken kekemeliği geçen bir insan gibi. Ne var ki Rousseau'nun en çok istediği şey, kendi adına konuşmak ve tanınmaktı; bir gün bunu yapmasını önleyen engelleri derin derin düşünecekti.

Bern'deki bağış toplama girişimi, Fribourg'dakinden daha başarılı oldu; resmi belgelerde şöyle bir kayıt bulunmaktadır: "Veznedar, Hıristiyan tutsakların fidyelerini ödemek için bağış toplayan Yunanlı Peder Athanasi-

us Paulus'a on ekü ödeyecektir." Başrahip yolda bağış toplaya toplaya, doğuda bulunduğu varsayılan evine dönmeyi ama ondan önce Almanya'ya gitmeyi düşünmeye başlamıştı, böylece Bern'den kuzeydeki Soleure'e (Almanca Soluthurn) doğru yol aldılar. Oradayken İsviçre Konfederasyonu'nun Fransız elçisi Bonac Markisi'ne bir ziyaret gerçekleştirdiler ve bu ziyaret, bağış toplama hilesinin sonu oldu. Elçi, Rousseau'nun Parisli olduğu konusunda (anlaşılan kendini hâlâ Vaussore olarak tanıtıyordu) yalan söylediğini hemen anladı ve eskiden İstanbul'da elçilik yapmış biri olarak, hilekâr başrahibin maskesini düşürmekte hiç zorlanmadı. Dinleyecek birini bulunca içini dökmeye daima hazır olan Rousseau – ki Katolik günah çıkarma hücreleri hoşuna gitmiş olabilir – ona bütün hikâyesini anlattı ve elçi ona yardım etmeye söz verdi, bu arada sakallı dostuyla artık hiçbir temasta bulunmamasını emretti. Rousseau, yolda ona mükemmel yemekler ısmarlamış olan neşeli hilekâra ısınmaya başlamıştı ama görünen o ki, maceranın noktalanmasına pek üzülmedi. Hatta rahatlamış olmalı, çünkü seçkin bir Fransız elçisi, gezgin bir dolandırıcıdan çok daha cazip bir hamiydi. Ayrıca o sırada, sonradan kehanet olarak andığı bir tavsiye de aldı: O zamanlar meşhur olan Jean-Baptiste Rousseau adlı şair de bir zamanlar ona verilen odada kalmıştı; elçinin kâtibi ona, eğer yazı dilini yeterince geliştirirse, bir gün İkinci Rousseau olarak tanınabileceğini söyledi. Bu kehanetten etkilenen Rousseau, birkaç şiir kaleme almayı denedi ama şiirler etkili olmadığı gibi, Birinci Rousseau'nun şiirlerini geçme vaadini de taşımıyordu. O bir gün şiirde değil, nesirde sivrilecekti.

Bu olayların tarihleri net değildir. Muhtemelen Rousseau, Neuchâtel'deki müzik derslerini 1730–31 kışında verdi ve başrahiple nisan başlarında karşılaştı. O ayın sonunda başrahip oradan ayrılmış ve Bonac Markisi, Rousseau konusunda ne yapacağını düşünmeye başlamıştı. Bir noktada Annecy'deki Piskopos Bernex, elçiye onu öven bir mektup yazdı. Bonac yardım etmeye istekliydi ve Rousseau'yu Parisli genç bir beyefendinin öğretmenliğine atamaya karar verdi. Rousseau, *İtiraflar*'da doğrudan Paris'e gittiğini hatırlar ama biz birkaç haftalığına Neuchâtel'e dönüp yeni utançlara maruz kaldığını biliyoruz.

Bu dönemden kalan ve sonradan Madam Warens'in eline geçen bir deftere kopyalanmış olan acı dolu iki mektup (ya da mektup taslağı) bulunmaktadır. Rousseau, ilk mektubu Annecy'deki birine, çok büyük bir olasılıkla, reddetmiş olduğu Esther Giraud'ya yazmış, Madam Warens'i gü-

cendirdiğinden yakınmış ve bir uzlaşma sağlanmasına yardımcı olması için yalvarmıştır. Belli ki Rousseau Katoliklikten ayrıldığının düşünüldüğünü duymuştu, çünkü şunları yazdı: "Emin olun ki dinimi yüreğimin derinliklerinde taşıyorum ve hiçbir şey bunu bozamaz Matmazel. Evime dönmeyi nasıl bir azimle reddettiğim konusunda böbürlenmeyeceğim." Yeni inancına sadık kaldığı doğruydu; Lozan'dayken Katolik ayinlerine katılmak üzere şehre uzak bir köye gitmek için on kilometre yürüyordu. Eğer mektubu yazdığı kişi gerçekten Matmazel Giraud ise, "büyüleyici Matmazel Graffenried hâlâ aklımda ve ondan haber almak için yanıp tutuşuyorum. Eğer kendisi hâlâ Annecy'deyse, benden mektup kabul edip etmeyeceğini sormanızı rica ediyorum," diye eklemesinin pek de ince bir davranış olduğu söylenemez. Rousseau içinde bulunduğu mali sıkıntıyı açıkça itiraf ederek mektubuna son vermiş, kurnazca Madam Warens'in bunu hiç duymamasını umduğunu eklemiş ve "Buradan nasıl kurtulacağımı veya burada nasıl kalacağımı bilmiyorum, çünkü alçakça şeyler yapmayacağım," diye yakınmıştır.

Rousseau, babasına yazdığı ve bir kısmını zaten aktarmış olduğumuz mektubu daha büyük bir sefillikle ve umutsuzlukla kaleme aldı: "Uzun süredir başıma gelen talihsizlikler, vicdanımı sızlatan suçları affettirmeye yeter de artar; şayet büyük kusurlar işlediysem, pişmanlığım daha da büyüktür... Eğer ne halde olduğumu bilseydiniz, gözleriniz yaşlarla dolardı." "Oradan düşüncesizce ayrıldığına" değinerek – başrahiple atıldığı maceraya ilişkin üstü örtülü bir göndermedir – bütün öğrencilerini kaybettiğini ve meteliksiz olduğunu da itiraf etmek zorunda kaldı. Ancak mektubunda yalvarışların yanı sıra karakteristik bir gurur ve kibir de mevcuttu. "Artık kendimi alçaltmayacağım, böyle bir şey bana layık değil." Bu sözlerine gizemli bir yorum da ekledi; "Eğer baş döndüren bir serveti birkaç kere reddettiysem, bunun sebebi, nereye varacağı bilinmez bir özgürlüğe, gösterişli bir kölelikten daha çok değer vermemdir." Bunun anlamını bilmek olanaksızdır. Belki karşısına kârlı bir evlilik yapma fırsatı çıkmıştı, belki de babasını etkilemeye çalışıyordu. İşe yaramadı; mektubunun dokunaklı sonuna bir yanıt aldığına dair hiçbir kanıt yoktur: "Sevgili babacığım, kendi elinizle yazdığınız bir mektupla beni onurlandırın ki bu Cenevre'den ayrıldığımdan beri sizden aldığım ilk mektup olsun. Hiç değilse kıymetli el yazınızı öpme zevkini tatmama izin verin ve lütfen acele edin, çünkü çok zor durumdayım."

Elçinin, Paris'e gitmesi yönündeki önerisi, Rousseau'nun değerlendirebileceği tek çözüm yoluydu ve minnettarlıkla bu çözüm yoluna sarıldı. Hep tercih ettiği gibi yine yaya seyahat etti ve onu at arabasıyla gideceği yere bırakmayı önerenleri kibarca reddetti. Dört yüz seksen kilometrelik bu yolculuk, o ana kadar gerçekleştirdiği en uzun yolculuktu ve iki hafta sürdü. Gelecekteki işvereni İsviçreli Muhafızlar'da albaydı, Bernard dayısı ordu mühendisiydi ve kendisi de subay adayı olmayı umduğu için, miyopluğuna rağmen kahramanlık hayalleri kurmaya başladı; "ateşin ve dumanın ortasında, elimde dürbünümle ve soğukkanlı bir tavırla emirler veriyorum." Askerlik hayalleri nereye varırsa varsın ki hiçbir yere ulaşmayacağını kendisi de biliyor olmalıydı, Fransızca konuşan yetenekli her taşralının hayalini gerçekleştirmek üzereydi: Paris'e girmek. Elçi, ona cömertçe 100 frank vermiş, üstelik gerekirse daha fazlasını da göndereceğine söz vermişti; gelecek sınırsız olasılıklar barındırıyor gibiydi.

Paris, Rousseau'da hiç beklediği gibi bir izlenim bırakmadı, özellikle de Torino anılarıyla kıyaslandığında. "Saint-Marceau banliyösünden şehre girdiğimde, kokuşmuş kirli sokaklardan, çirkin karanlık evlerden, dilencilerle, at arabası sürücüleriyle, eski giysileri yamayan terzilerle, bitkisel çaylar ve eski şapkalar satan insanlarla dolu pis ve yoksul bir ortamdan başka hiçbir şey görmedim." Gerçekten de Saint-Marceau banliyösünün pisliği meşhurdu. Voltaire *Candide*'de onu, Vestfalya'nın en kötü köyleriyle kıyaslamıştı. Aslında şehrin tamamı güzel taşra kentlerine alışkın bir insana itici gelirdi. Modern Paris'in harika bulvarlarına daha çok zaman vardı, dar sokaklar kalabalıktı ve pis kokuyordu, özellikle de şehrin merkezindeki mezarlardan yükselen kötü kokular yüzünden (Cenevre'de mezarlar şehir surlarının dışındaydı). Her şeyin ötesinde Paris fazlasıyla büyüktü. O dönemde kayıtlar düzgün tutulmadığı için nüfusu kesin olarak bilinmemekle birlikte, tahminler altı yüz bin ilâ bir milyon arasında değişmektedir; yani Paris, Rousseau'nun gençliğinin Cenevre'sinden en az otuz kat büyüktü.

Rousseau'nun Paris'teki ilk kalışı, mükemmel bir kariyerin başlangıcını sağlamak bir yana dursun, kısa süreli ve cesaret kırıcı oldu. Rousseau hemen, Opéra'yı ve Versailles'ı görmeye koştu ama ikisinin de romantik beklentilerini karşılamadığını fark etti. Godard veya Gaudard adındaki somurtkan ve cimri bir asker olan yeni işvereninin ise, öğretmenden çok, ücretsiz bir uşak aradığı ortaya çıktı, oysa Rousseau uşaklıktan bıkmış-

tı. Soleure'den aldığı tavsiye mektubunu Madam Merveilleux adındaki yardımsever bir hanımefendiye götürdü ve bu hanımefendi ona iyi bağlantılar bulacağına söz verdi ama bundan da bir şey çıkmadı ve Rousseau'nun parası tükenmeye başladı. Paris'te oyalanmasının tek sebebi, Madam Warens'in hâlâ orada olabileceğine dair taşıdığı umuttu; ama Madam Merveilleux tarafından yürütülen araştırmalar, onun belki Savoy'a, belki de Torino'ya gitmek üzere bir süre önce ayrılmış olduğunu ortaya koydu. Rousseau ayrılmaya karar vermekte hiç zorlanmadı. Bu döneme dair kısa ve renksiz anlatımından Paris'te ne kadar kaldığını anlamak zordur ama en fazla birkaç ay kalmış olabilirdi.

Sonuçta gezmekle geçen yılı, üst üste gelen düş kırıklıklarına sahne olmuştu. Rousseau, 1730 yazından itibaren sırasıyla Lozan'da, Neuchâtel'de ve Paris'te yaşamış, hiç birine karşı duygusal bir yakınlık duymamış ve bütün kişisel ilişkilerinin yitip gittiğini görmüştü. Babasıyla barışma umudu kalmamıştı ve bir türlü ulaşamadığı Madam Warens'in ona dargın olduğu biliniyordu. Bu arada yeni arkadaşlar edinememişti. Hamiliğini üstlenebilecek üç kişi onunla ilgilenmişti ama sözde başrahip olan dolandırıcı birkaç hafta sonra kayıplara karışmış ve Soleure'deki elçi ona kısa bir süre yardımcı olmuştu, Gaudard ise kötü kalpli ve iticiydi. Yine de Rousseau az çok işini bilen bir müzisyene dönüşmüş ve kendi başına yaşayabileceğini kanıtlamıştı. 1731 Haziranında 19 yaşına bastı.

Rousseau, ağustosta yine yollara düştü ama yaşadığı bütün düş kırıklıklarına rağmen, bunu mutlu bir yolculuk olarak andı. Aslında yerleşik yaşam onu hep bunaltmıştı ve yaya olarak seyahat etmenin fiziksel ritmi, kendini özgür hissetmesini sağlıyor, hatta ona ilham veriyordu. Gaston uzun mesafeli yürüyüşler hakkında, Rousseau'ya da uyarlanabilecek bir yorumda bulunur: "Çekingen insanlar çok iyi yürüyüşçülerdir, her adımda sembolik zaferler kazanır ve yürüyüş değneğinin yere her vuruşunda çekingenliklerini telafi ederler." Rousseau bu dönem hakkında şunları yazdı: "Hiçbir zaman, yalnız başıma ve yaya olarak gerçekleştirdiğim seyahatlerdeki gibi doyasıya düşünmemiş, var olmamış ve yaşamamışımdır, hatta deyim yerindeyse, doyasıya kendim olmamışımdır. Yürüyüşte düşüncelerimi canlandıran ve harekete geçiren bir şeyler var; tek bir yerde kaldığımda nadiren düşünebiliyorum, zihnimin harekete geçmesi için bedenimin de harekete geçmesi gerekiyor." Kendisinin de itiraf ettiği gibi, bu serüvenler sıradan yükümlülüklerden kaçmasını sağladığı için ona daha da büyük

bir tatmin veriyordu. "Bana başkalarına bağımlı olduğumu hissettiren ve durumumu hatırlatan her şeyden uzak olmak, ruhumu özgür kılıyor ve düşüncelerime büyük bir cesaret katıyor."

Esas dikkate değer olan, hayaller âleminden doğan ve Rousseau'nun sonradan "reverie [düş, hülya]" adını verdiği bu düşüncelerin zamanla güçlü düşüncelere dönüşmesiydi. Bir masaya oturup kitabın karşısına geçtiğinde kendini daima aptal gibi ve kısıtlanmış hissediyordu. Yollarda zihni açılıyordu. "Düşünceleri öngördüğüm hiç olmadı, onlar ben istediğim zaman değil, kendileri istediği zaman gelirler. Ya hiç gelmez, ya da hep birlikte gelip sayılarıyla ve kudretleriyle beni şaşkına çevirirler." Her şeyin ötesinde, belirsiz gelecek önünde davetkâr bir biçimde uzanıyordu, tıpkı Cenevre'yi ilk arkasında bıraktığı zaman olduğu gibi. "Kapının dışında beni yeni bir cennetin beklediğini hissediyordum ve aklımdan geçen tek şey onu bulmaya çıkmaktı."

Rousseau, cimri Gaudard'a Paris'te kaleme aldığı küçük bir hicvi göndermek üzere Auxerre'de durdu: "Yeğenini eğitmek isteyecek kadar deli olduğumu mu sandın ihtiyar bunak?" Bu hicve büyük bir keyifle yer verdiği *İtiraflar*'da, hicivci olabilecek nefreti barındırmadığını ama isteseydi çok sivri dilli bir hicivci olabileceğini belirtir. Bu, oldukça ufak çaplı bir intikamdı ama en azından gerçek düşüncelerini ifade edebilmişti. "Onu mükemmel bir biçimde betimleyen bu yazıyı okurken yüzünün aldığı halleri düşününce hâlâ gülüyorum."

Annecy'ye yaptığı bu yolculukta yaşadığı bir başka olay da Rousseau'nun hafızasında yer etmiştir. Hiçbir yere yetişmesi gerekmeyen Rousseau, ilginç manzaraları görmek için sık sık anayoldan ayrılıyordu. Bir keresinde yolunu kaybetti ve acıkıp susayınca, yiyip içecek bir şeyler istemek için bir köylünün evinde durdu. Kapıyı açan adam, büyük bir sefalet içinde yaşıyor gibiydi, ona yalnızca kuru ekmek ile kaymaksız süt ikram etti ama yabancıyı tarttıktan sonra, gizli bir kapağı açıp taze ekmek, jambon ve bir şişe şarap çıkarıp bunlara bir de omlet ekledi. Hükümet casuslarının, *taille* olarak bilinen vergiden kaçanları yakalamak için daima tetikte olduğunu ve gerçek durumunu öğrenmeleri halinde işinin biteceğini söyledi. Rousseau, bu karşılaşmanın öncesinde böylesine bir adaletsizlikten hiç şüphelenmediğini iddia eder, ayrıca bu durumun onda "talihsiz halkın çektiği sıkıntılara ve onları bu hallere düşürenlere karşı dinmesi imkânsız bir nefret doğurduğunu" belirtir. Elbette kendi-

si de birçok adaletsizlikle karşı karşıya kalmıştı ama artık bunun yapısal bir temeli olduğunu görmeye başlıyordu. Mesele yalnızca Cenevreli ustası Ducommun gibi bireylerin insafsız davranışları değildi; toplumun işleyiş biçiminin temelinde adaletsizlik vardı. Gerçekten de 1880'lere gelindiğinde bile, bir vergi tarihçisi şöyle katı bir yorumda bulunabiliyordu: "Bütün bunlar *taille* konusunda neyi ispatlar? Yalnızca şunu; Rousseau'nun köylüsünün, kendine düşen payı başkalarına ödetmek için gerçek mali durumunu saklayıp fakir taklidi yapan cimri ve kötü bir vatandaş olduğunu." Adil payın ne olduğunu belirlemek zordur, çünkü keyfi olarak belirlenen *taille* herkesi korkutuyor, soylulardan ve şehirde yaşayan burjuvalardan talep edilmiyordu.

Lyon şehri, Savoy yolunda bulunmaktaydı ve Rousseau'nun orada durmak için iyi bir sebebi vardı. Madam Warens'in nerede olduğunu ve dönmesine izin verip vermeyeceğini hâlâ bilmiyordu; Le Maître ile kısa süreliğine Lyon'da kaldığında, Madam Warens'in, oradaki bir manastırda pansiyoner olarak kalan arkadaşı Matmazel Châtelet ile tanışmıştı. Madam Warens'in Savoy'a döndüğünü bilen Matmazel Châtelet, Rousseau'nun adına ona bir mektup yazacağına söz verdi. Rousseau yine meteliksiz olmasına rağmen, onun öğüdüne kulak verip bir süreliğine Lyon'da kalmaya karar verdi.

Eylülün başlarıydı ve hava ılımandı; Rousseau kalacak ucuz yerler bulmuş olmasına rağmen, arada sırada dışarıda sabahlıyordu. Bir keresinde, yanına oturan bir adam onunla konuşmaya başladı ve birkaç dakika sonra birlikte mastürbasyon yapmalarını önerdi. Tehditkâr bir tavrı yoktu ama Rousseau'da derin kaygıları uyanmıştı. Korkuyla ayağa sıçrayıp elinden geldiğince hızlı bir biçimde nehre koşmaya başladı, "Ve tahta köprüyü geçene kadar durmadım, sanki suç işlemiş gibi tir tir titriyordum. Aynı zaaftan ben de muzdariptim ama bu olay beni uzun süreliğine o alışkanlıktan uzak tuttu."

Rousseau yine ılık bir akşamda daha da kötü bir tecrübe yaşadı. Yakışıklı bir papaz onunla konuşmak için durup, dışarıda uyuması konusundaki endişelerini dile getirdi ve ona kalacak bir yer vermeyi teklif etti. Papaz o gece bazı girişimlerde bulundu ama nazik ve dikkatliydi; Rousseau ona Torino'daki Mağribi'ye karşı duyduğu tiksintiyi anlatınca, olay daha ileri gitmedi. Ancak ertesi sabah, papazın ev sahibesi, gerçekleştiğini zannettiği duruma karşı açık bir tiksinti sergiledi ve kızlarıyla beraber Rous-

seau'ya kahvaltı vermek yerine, üstüne kasten su döktüler, oturmak üzere olduğu sandalyeyi çektiler ve topuklu ayakkabılarla ayağına bastılar. Rousseau, onların maksadını anladı ve papazdan olabildiğince çabuk uzaklaşmak onu rahatlattı. Homoseksüellik fikri, onda bir kere daha korku ve tiksinti uyandırdı. Rousseau sonu bir yere varmayan bu tecrübe sebebiyle Lyon'u, Avrupa'da "en korkunç yozlaşmanın hüküm sürdüğü" şehir olarak gördüğünü iddia eder.

Rousseau'nun Lyon'daki en mutlu anıları, doğayı ve müziği içeren anılardı. Özellikle şehri çevreleyen nehirlerden birinde (Rhône ya da Saône, hangisi olduğunu hatırlayamamıştır) geçirdiği bir geceden büyük bir keyif almıştı. Otuz beş yıl sonra bu geceyi, doğa betimleri konusunda bütün Avrupa'ya ilham veren şiirsel bir düzyazıyla kaleme aldı: "Çok sıcak bir gün olmuştu ve büyüleyici bir akşamdı. Sararıp solmuş çimlerin üzerini çiy kaplamıştı, rüzgâr yoktu, sakin bir geceydi. Hava serindi ama üşütmüyordu ve batan güneşin ardında bıraktığı kızıl pus, suların gül rengine bürünmesine yol açmıştı; taraçalı bahçelerdeki ağaçlar, birbirine seslenen bülbüllerle doluydu. Bütün bunların tadını çıkarmak için duyularımı ve yüreğimi açarak adeta vecd halinde yürüdüm; tek üzüntüm bütün bunların tadını yalnız başıma çıkarmaktı." Kendini "tatlı bir düşe" kaptırmıştı ki bu işlerinden, kaygılarından ve hatta bilinçli düşüncelerinden kurtulup rahatlamasının en iyi yolu olacaktı. Kaleme aldığı ve bitiremeden öldüğü son kitabın adı *Les Reveries du Promeneur Solitaire*, yani "Yalnız Gezerin Düşleri" olacaktı.

Çok geçmeden güzel bir anısı daha oldu. Rousseau bülbüllerin öttüğü ağaçların altında uykuya daldı ve ertesi sabah son derece zinde ama aynı zamanda da kurt gibi acıkmış olarak uyandı. Neşeyle kente dönerken ezbere bildiği bir kantatı söylüyordu; adaşı Jean-Baptiste Rousseau'nun şiirlerinden biri için bestelenmiş bir parçaydı bu. Rolichon adındaki bir keşiş, onun şarkı söylediğini duyup müzik bilgisini sınadı ve birkaç günlüğüne, nota kopyalayıp, "dal gibi ince" olduğu için büyük bir minnetle karşıladığı güzel yemekler yiyeceği manastıra götürdü. Rolichon adındaki bu keşişin (hakkında başka hiçbir şey bilinmiyor) müziği çok sevdiği ve büyük bir partisyon koleksiyonuna sahip olduğu ortaya çıktı; Rousseau müziği büyük bir gayretle notaları kâğıda aktararak öğrenmiş olduğundan ötürü, bu iş için ideal görünüyordu. Ne var ki işi yüzüne gözüne bulaştırdı ve öyle çok yeri atlayıp öyle çok hata yaptı ki keşiş yap-

tıklarının hiçbir işe yaramayacağını söylemek zorunda kaldı. Rousseau, hatalarını dikkatsizliğine bağladı; eğer gerçekten disleksi sorunu yaşıyorduysa, doğru okumak ve yazmak için dikkatini toplamak üzere diğer insanlardan daha çok çaba harcıyor olabilirdi. Okul çağlarında başarılı öğrenciler olan Voltaire ile Diderot, büyük miktarda basılı malzemeyi güvenle ve çabucak özümseyebiliyorlardı; Rousseau ise yavaş, azimle, derinlemesine okuyor ve düşünüyordu.

Rolichon neşeli bir tavırla Rousseau'nun çıkardığı kopyaların hatalarla dolu olmasını affetti ve paraya çok ihtiyacı olan Rousseau'ya üç frank verdi. Rousseau bundan birkaç gün sonra, Madam Warens'in Lyon'daki arkadaşına yazarak, Rousseau'nun kendisine dönmesini istediğini ve hatta onun için bir iş bulduğunu bildirdiğini öğrenince havalara uçtu. Madam Warens seyahat masraflarını karşılamak için para göndereceğine de söz vermişti ve Rousseau bu paranın gelmesini beklerken, manastırın parmaklıklarından Matmazel Châtelet ile sohbet etmeye başladı. Matmazel Châtelet "ne genç ne de güzeldi" ama akıllı ve eğitimliydi, ayrıca Rousseau'nun, Lesage'ın *Gil Blas* adlı pitoresk romanını okumasını sağladı. Aslında o günlerde kendisi de pitoresk bir karakter olarak nitelendirilebilecek olan Rousseau bu romandan pek etkilenmedi. "Bana büyük duygular barındıran romanlar lazımdı." Aslında Paris'ten Lyon'a gelirken, çocukluğunda okuduğu aşk romanlarından biri olan, Honoré d'Urfe'nin kaleme aldığı *Astraea*'nın geçtiği yeri ziyaret etmek için yolunu uzatmaya niyetlenmiş ama oranın, hiç de romantik olmayan demircilerin ve onların ocaklarının muhiti haline geldiğini öğrenince bu niyetinden vazgeçmişti.

Rousseau, Lyon'da birkaç hafta kaldıktan sonra Savoy'a doğru yola koyuldu. Bu kez hedefi, Madam Warens'in, Annecy'nin elli kilometre güneyinde bulunan, eyalet başkenti Chambéry'deki yeni eviydi. Rousseau, şehrin bulunduğu vadiden önceki son tepelere ulaştığında, Les Échelles, yani "merdivenler" olarak bilinen dar bir geçide girdi (*İtiraflar*'da geçidin adını, Cenevre yakınlarındaki Salève Dağı'nın bir patikası olan Pas de l'Échelle ile karıştırmıştır). Antik Romalılar buraya, kaldırım taşlarının bir kısmı günümüze kadar ulaşmış bir yol inşa etmişlerdi ve uzun zaman sonra Savoy dükleri sellere karşı taş duvarlar inşa ederek bu yolu geliştirmişlerdi. Modern bir ziyaretçinin en çok etkileneceği unsur, bu taşlık geçidi biçimlendirip uygarlaştırmış olan insan emeğidir; zaten girişinde bulunan (Rousseau'nun döneminde de orada bulunmaktaydı) ve bir

ticaret yolu oluşturmak amacıyla doğanın engellerinin aşıldığıyla övünen gösterişli anıt da bunu desteklemektedir. Rousseau için önemli olan yabani doğaydı. "Düzlük alanlar, ne kadar güzel olursa olsun, hiçbir zaman bana hitap etmemiştir. Bana taşkın nehirler, büyük kayalar, köknarlar, karanlık ormanlar, dağlar ve yanında gözümü gerçekten korkutan uçurumlar bulunan tırmanması ve inmesi güç patikalar gerekir." Geçide doğru yükselen korkuluk duvarının yanında duran Rousseau, aşağıya taşlar atıp onların seke seke gözden kaybolmalarını izledi ve kendini düşlere kaptırdı. "Emniyetli korkuluk duvarına yaslanıp öne eğilerek saatlerce öyle kaldım; zaman zaman, kayadan kayaya, çalıdan çalıya uçan kargaların ve yırtıcı kuşların çığlıkları arasından gümbürtüsünü duyabildiğim, yüz kulaç altımdaki mavi sulara ve köpüklere bakıyordum."

Tarihte yaşanan bir başka olay yüzünden bu korkuluk duvarı günümüze ulaşamamıştır. İkinci Dünya Savaşı sırasında, Fransız ordu mühendisleri, Almanların ondan faydalanabileceği korkusuyla bu korkuluk duvarını havaya uçurmuştur. Ancak insan yine de sırtını Savoy dükünün görkemli anıtına verip Rousseau'nun durduğu yerde durarak aşağıdaki vadiyi izleyebilir. Alp dağlarının eteklerine özgü hoş bir manzarası vardır ama baş döndüren uçurum, gümbürdeyen sular ve çığlık atan kuşlar esasen Rousseau'nun hafızasında varolmuştur; o bu tür anılardan, doğal güzelliklere karşı bir huşu yaratmış ve bu huşu, doğayı sevenlere nesiller boyu ilham kaynağı olmuştur. Wordsworth kendi Alp deneyimini kaleme alırken Rousseau'dan aldığı şeyler vardır:

> ...mavi bir uçurum, buğunun içindeki bir yarık,
> İçinde sayısız nehrin ve derenin
> Tek bir sesle gürlediği
> Derin ve kasvetli bir dinlenme yeri.

Rousseau kısa süre sonra Chambéry'ye doğru son inişine geçti. Madam Warens'in evini buldu ve uzun süredir beklediği kavuşma nihayet gerçekleşti, ama ilginçtir ki bu gayrişahsî bir görüşme oldu. Madam Warens yalnız değildi; yanında *intendant général*, yani Savoy'un baş hazinedarı Don Antoine Petitti vardı. "Konuşmadan elimi tuttu ve herkesin onu sevmesini sağlayan cazibesiyle beni ona tanıttı. 'İşte kendisi burada Mösyö, size bahsettiğim zavallı delikanlı,' dedi; 'hak ettiği sürece onu himaye edin lüt-

fen, böylece hayatının geri kalanında onun için endişelenmeme gerek kalmaz.'" Madam Warens bu ciddi konuşmanın ardından nihayet Rousseau'ya döndü. "'Çocuğum,' dedi bana, 'sen krala aitsin; sana ekmeğini verecek olan Hazinedar Bey'e teşekkür et.'" Yeni kral III. Charles-Emmanuel vergilerde reform yapmaya niyetliydi, ayrıca Savoy'daki bütün arazileri ve mülkleri kapsamlıca incelemeyi planlıyordu. Rousseau, bu işe bakan dairede kâtiplik yapacak ve hayatında ilk kez saygıdeğer bir işi olacaktı. *Maman* ile ilişkisinin nereye varacağı ise belirsizliğini koruyordu.

6. Bölüm

Maman'ın Evinde

Madam Warens'in Annecy'den Chambéry'ye taşınma sebebi tam olarak bilinmemekle birlikte, bu neden hiç kuşkusuz, gelirini sağlayan sarayla yakın temasta bulunmak istemesiyle ilişkili olabilir. Victor Amadeus, oğlu Charles-Emmanuel'in başa geçebilmesi için tahtını bıraktığında, Madam Warens'in maaşının devamlılığı konusunda bir tehlike doğmuştu ve Madam Warens yeni kralın anlaşmaya sadık kalacağından emin olmak için Torino'ya gitmişti. Dini bir merkez olduğu için Annecy'de yaşamış, politik bir merkez olduğu için Chambéry'ye taşınmıştı. Ancak Paris yolculuğunun yarattığı kargaşadan ve işverenlerinin kuşkularından da tahmin edilebileceği üzere, hükümet casusu olarak çalıştığı günler sona ermişti; yine de maaşını korumayı başardı.

Chambéry, kalkerden tepelerle çevrili verimli bir vadiye kurulmuş güzel bir şehirdi. Konumu, Savoy kontlarına ilişkin geleneksel "Alpler'in muhafızları" tanımını yansıtır nitelikteydi. Şehrin etkileyici bir kalesi ve etrafını çevreleyen on metre yüksekliğinde surları vardı. O dönemde şehre gelen bir ziyaretçi, "İhtişam ve güzellik bakımından Savoy'daki her şehri geride bırakır," demişti. Annecy'nin iki katı büyüklüğündeki on bin nüfuslu şehirde çoğunlukla memurlar, avukatlar ve tüccarlar yaşıyordu; 1740'ta elli adet ayakkabıcı ve ayakkabı tamircisi bulunmaktaydı. Ayrıca işlek bir ticaret merkeziydi, haftada üç gün, tahıl, odun, sebze-meyve ve büyükbaş hayvan satılan pazarlar kuruluyordu. Surların içinde yüzlerce gürültücü ve pis kokulu domuz yaşadığı için, sokaklar hiç de temiz değildi.

Bütün bu keşmekeşin ve pisliğin üstünde, kırsal arazilerinde çiftçilikle uğraştıkları sırada bile kentteki evlerini kapatmayan ve kış aylarını kentte yoğun sosyal faaliyetlerle geçiren varlıklı aileler bulunmaktaydı. Zenginliklerinin en belirgin simgelerinden biri, malikânelerinin pencerelerinde cam bulunmasıydı; birçok evde hâlâ cam yerine yağlı kâğıtla veya te-

CHAMBÉRY

Chambéry'nin 1780'lerdeki görünümü; Rousseau'nun orada yaşadığı dönemden biraz daha farklıdır. Solda kentin etkileyici kalesini, vadinin uzak bölümünde tamamen kalkerden oluşan sırtı ve tepelerde akşam yürüyüşüne çıkmış olan şık giyimli yurttaşları görüyoruz.

rebentine bulanmış kumaş parçalarıyla idare ediliyordu. Rousseau ilerleyen zamanlarda müzik öğretmeni veya konuk olarak bu malikânelerin birçoğuna girip çıkacaktı. Madam Warens'in himayesindeki bir genç olarak konumu, devlet memurlarının ve mevki sahibi kişilerin altında kendine ait bir dünyası bulunan işçi sınıfından daha yüksekteydi. Başka kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre, Rousseau'nun orada bulunduğu dönemde, kadın bir işçi, budama bıçkısı çalarken yakalanmış ve halk meydanındaki bir sütuna bağlanmıştı. Gelip geçenler "sanki bir tiyatro oyunuymuş gibi" onu izlemeye koşmuş ve tanınmayacak hale gelene dek ona yumurta ve çamur atmışlardı; sonunda serbest bırakılan kadın, temizlenmek için nehre atlamış ve trajik bir biçimde gözden kaybolmuştu. Okuryazarlık oranının düşük olduğunu belirtmekte de fayda var. 1720'de Savoy'da beş erkekten yalnızca biri ve on kadından yalnızca biri evlilik sözleşmesine imzasını atabiliyordu. Fonetiğe dayalı garip bir imla türü de yaygındı. Önde

gelen yurttaşlardan birinin karısı, "*Trais cous eis demis de pismon quean eisle ceist tans nas le cheis ele le 13 ceittansbre,*" yazmıştı (doğrusu "Trois sous et demi de Piémont quand elle s'est en allée chez elle le 13 septembre" olmalıydı).

Rousseau'nun tek düş kırıklığı, Madam Warens'in, günümüzde hâlâ Boigne sokağı 13 numarada bulunan yeni eviydi. Chambéry'deki en görkemli evler bile dışarıdan ürkütücü görünür, sokağa bakan cepheleri çıplak olurdu; insanlar evlerine girmek için kasvetli avlulara açılan dar pasajlardan geçerlerdi. Madam Warens kendisine o güne dek hep düşmanca davranmış olan bir hazine görevlisinin gözüne girebilmek için, kurnazlık ederek onun çirkinliğinden dolayı boşta duran evini kiralamıştı. Madam Warens'in mali durumunu güvence altına almaktaki faydası her ne olursa olsun, bu ev ne yazık ki Annecy'deki eve hiç benzemiyordu. "Artık ne bahçe vardı, ne dere, ne de kır manzarası. Oturduğu ev karanlık ve kasvetliydi, benim odam ise en karanlık ve kasvetli odaydı. Manzara yerine duvar, sokak yerine çıkmaz sokak, havasızlık, ışıksızlık, darlık, cırcırböcekleri, fareler ve çürümüş döşeme tahtaları; bütün bunlar güzel bir ev meydana getirmiyordu."

Yine de Rousseau nihayet "*chez moi* [evimde], yani *Maman*'ın evinde" olmaktan büyük bir mutluluk duyuyordu. Ayrıca karasevdasının dinmiş olduğunu görmek onu rahatlatmıştı. İlerleyen yıllarda bu ilişkiye dönüp baktığında, Fransız edebiyatında yaygın olarak görülen, mutluluk ile haz arasındaki değişimi geçirdiğini düşündü. Haz yoğun ama kısa ömürlüydü, mutluluk ise daha sakin ama daha kalıcıydı. "Annecy'deyken kendimden geçmiş haldeydim, Chambéry'de ise artık öyle değildim. Onu yine büyük bir tutkuyla seviyordum ama artık bencilce değil, o olduğu için seviyordum, ya da en azından artık onda haz değil, mutluluk arıyordum." Madam Warens onun yeteneklerine ve gelişimine ilgi göstermeye, Rousseau da kendini gitgide daha çok güvende hissetmeye başladı. Rousseau konusunda uzmanlaşan araştırmacılardan biri, bu dönemi "anne kanatlarının tanınmayan dâhiyi sardığı verimli yıllar" olarak nitelendirirken, duygusal bir üslup benimsemekle birlikte haklıydı.

Rousseau'dan beş yaş büyük, kültürlü bir aristokrat olan François-Joseph de Conzié ise yıllar sonra bu ilişkiye dair, belki de o denli romantik olmayan izlenimlerini kaleme alacaktı. Conzié'nin teyzesi, Madam Warens'in din değiştirirken eğitimini aldığı Annecy manastırının baş rahibesiydi. Ma-

dam Warens *İtiraflar*'ın yayımlanmasıyla meşhur olduktan sonra, Conzié onun cazibesini ve gittikçe genişleyen vücut ölçülerini doğrulayan bir tasvir kaleme aldı.

> Orta boyluydu ama olumlu anlamda değil, çünkü aynı zamanda epeyce tombuldu; bu, omuzlarının toplu, bembeyaz göğüs bölgesinin ise iri yarı görünmesine yol açıyordu, ama yüzündeki içten ifadeyle ve bulaşıcı neşesiyle bu kusurlarını kolayca unutturuyordu. Büyüleyici bir gülüşü, gül ve zambak rengi bir teni vardı. Gözlerindeki ışıltılar, zihninin canlılığını yansıtıyor ve söylediği her şeye olağanüstü bir enerji katıyordu. En ufak bir yapmacıklığı yoktu –aksine- yaptığı her şeyi, büyük bir içtenlikle, insancıllıkla ve nezaketle yapıyordu. İnsanları, fazlasıyla ihmal ettiği görünümüyle baştan çıkarmaya çalışmadığı gibi, aklıyla da baştan çıkarmaya çalışmıyordu.

Conzié, Rousseau'yu alçakgönüllü ve itaatkâr bir genç olarak gördü. "Her gün Madam Warens'in evine gidiyor ve sık sık, eğitimini üstlenmiş olduğu Jean-Jacques ile yemek yiyordum; Madam Warens ona şefkatli ve iyi yürekli bir anne gibi davranıyor, ara sıra da davranışlarına bir haminin tavırları karışıyordu; Jean-Jacques bu tavırlara daima uysallıkla ve hatta teslimiyetle karşılık veriyordu." Conzié Rousseau'dan hoşlanmasına rağmen, mizacına karşı eleştirel bir yaklaşım sergiledi. "Onu her gün gördüğüm ve benimle sözünü sakınmadan konuştuğu için, yalnızlığa düşkün olduğu konusunda hiç şüphem yok; insanlara karşı doğuştan gelen küçümseme duygusunun, onların hatalarını ve zaaflarını kınamaya yönelik değişmez bir eğilimle birleştiğini söyleyebilirim. İçinde insanların dürüstlüğü konusunda kalıcı bir güvensizlik taşıyordu."

Rousseau'nun yerini almakta olduğu ev düzeni, karmaşıktı. Rousseau, Claude Anet'nin aslında Madam Warens'in aşığı olduğunu anlayamamış olsa bile, onun evdeki önemini görmezden gelmesi imkânsızdı. Anet, Rousseau'dan yalnızca altı yaş büyüktü ve iki yıl boyunca bir marangozun çıraklığını yaptıktan sonra, sırdaşı ve ev idarecisi olarak, Madam Warens ile birlikte yaşamaya başlamıştı. Rousseau Anet'yi bir ağabey, hatta bir baba gibi görme yanılgısına düştü. "Onun kadar genç olmasına rağmen öyle olgun ve ağırbaşlıydı ki adeta bizi bakıma muhtaç iki çocuk gibi görüyordu." Ev düzeni bu şekilde yorumlanınca, cinsellikten arınmış gibi görünüyordu ama Anet sonradan gelen genç yabancıdan şüpheleniyor ve onu devamlı gözetim altında tutuyordu. "Onun önünde kendimi kaybetmeyi

göze alamazdım... Onaylamayacağı bir şeyi yapmayı göze alamazdım." Ancak sonunda görmezden gelinemeyecek korkutucu bir olay yaşandı. Rousseau geldikten kısa bir süre sonra, Anet ile Madam Warens kavga ettiler ve Anet bu kavganın ardından kendini öldürmeye yetecek miktarda afyon ruhu yuttu. Madam Warens zamanında durumun farkına vararak, Anet'nin kusmasını sağladı ama onu kendine getirme telaşında, Rousseau'ya ilişkilerinin gerçek doğasını itiraf etti. İlginçtir ki Rousseau, Anet'nin intihar girişimi ile kendisinin o evde yaşamaya başlaması arasında hiçbir zaman bağlantı kurmadı.

Rousseau artık günlerini evde geçirme özgürlüğüne sahip değildi, çünkü düzenli olarak gitmesi gereken bir işi vardı ve Madam Warens'in ona bulduğu hamiye layık olmakla yükümlüydü. *Cadastre*, yani tapu dairesinde işe alınmıştı ve bu durgun bürokratik dairelerden biri değildi; Avrupa'daki bütün hükümdarların, vergileri düzenlemek ve arttırmak için arazi sahiplerinin gelirlerini saptamaya yönelik ortak çabalarının bir parçasıydı. Önceki kral Victor Amadeus, Piemonte bölgelerinde zaten bir daire kurmuştu; 1728'de bu program genişletilerek Savoy'u da içine aldı. İki yüz dolaylarında müfettiş ve memurun görev yaptığı Chambéry tapu dairesinin kurulması, soyluların ve din adamlarının uzun süredir yararlandığı mali ayrıcalıkları ihlal eden saldırgan bir girişim olarak değerlendirildi. Kurulduğu ilk yıl, rüşvet alan Torinolu bir polis şefinin camlarının geceleyin silahla ateş edilerek kırılması skandala yol açtı. Bunu takip eden soruşturmada, Chambéry'nin önde gelen aileleri birbirlerini karalamak için fırsat kolladılar ve bir yazarın tabiriyle, "Dar görüşlü, kıskanç ve ketum taşra yaşamının kapalı dünyasının" pek de güzel olmayan yönlerini ifşa ettiler.

Müfettişlik çalışmalarının da kendine göre bir mükâfatı vardı. Dairenin görevlerinden biri, renkli haritalar oluşturmaktı ve Rousseau o bölümde çalışan arkadaşları aracılığıyla suluboyadan hoşlanmaya, çiçek ve manzara resimleri yapmaya başladı. Ancak onun üstlendiği görev bütünüyle yazışmalara ve hesaplara dayalıydı. Gelişigüzel eğitiminden dolayı aritmetik konusunda yetersiz olan Rousseau, ders kitapları alıp bilmesi gerekenleri kısa sürede öğrendi. Her konuda olduğu gibi, bunu da, bir öğretmenin yönlendirmesiyle değil, kendi başına başarmak zorunda kaldı ve bu süreçte kendine dair birçok şey öğrendi. "Düşünceler pratikle birleşince net fikirler doğuyor ve insan kendine saygısını arttıran kestirme yollar icat

ediyor. Kesinlik, zihni memnun ediyor ve insan bu sayede normalde hoşuna gitmeyen bir işi memnuniyetle yerine getirebiliyor." Romantik düşlere ve duygusal kaçışlara meyilli olan Rousseau, gerekirse sistematik bir dalda uzmanlaşabileceğini görmeyi rahatlatıcı bulmuştu.

Yine de, uzaklarda bulunan Sainte-Foy-en-Tarentaise bölgesindeki bütün mülkleri teker teker kayda geçirmeyi kapsayan zahmetli işin, insanı uyuşturacak kadar tekdüze olduğunu yadsımak imkânsızdı. "Günde sekiz saat sıkıcı insanlarla sıkıcı bir iş yaparken, birçoğu pis ve bakımsız olan o görgüsüz insanların nefesiyle ve teriyle leş gibi kokan o kasvetli dairede hapisken, gerginlik, koku, baskı ve sıkıntı beni bazen başımın dönmesine yol açacak kadar bunaltıyordu." Rousseau hiçbir işte uzun süre kalmamıştı. Kendisinin iki yıl çalıştığını hatırladığı tapu dairesinde aslında çok daha kısa bir süre, yani sekiz ay çalıştıktan sonra istifa mektubunu vermeye hazırdı. Bu sürenin ona iki yıl gibi geldiği kuşku götürmezdi. Onu tanıyanlar, özellikle de Madam Warens hiçbir işte tutunamadığını düşünüyordu. Rousseau ise çok daha farklı duygular içindeydi. İçindeki derin bir dürtü, onu normal bir kariyer edinmesini sağlayacak her türlü sorumluluktan kaçmaya itiyordu. Ne istediğini henüz bilmiyordu ama ne istemediğini çok iyi biliyordu. Dışarıdan dayatılan her türlü yükümlülükten nefret ettiğini, ancak orta yaşlarına geldiğinde bütünüyle kavrayabilecekti. Onun asıl istediği başıboşluktu ki bu tembellikle aynı şey değildir; "sosyal yaşamın en ufak gereklilikleri bile katlanılmazdı; gereklilik halini aldığı anda, edilecek bir söz, yazılacak bir mektup, yapılacak bir ziyaret benim için işkenceye dönüşüyordu." Rousseau'nun hayatının son günlerinde yaptığı gibi, daha olumlu ifade etmek gerekirse, "Akla gelebilecek her konuda, zevk almadığım bir şeyi yapmak, benim için çabucak imkânsızlaşır."

Psikolojik biyografiler kaleme alan Erik Erikson, dâhilerin normal kariyer beklentileriyle yola çıkıp dostlarını şaşkına çeviren anlık bir "moratoryum" ile işlerini bırakma eğiliminden söz eder. Rousseau bunun uç bir örneğiydi, çünkü o ana dek hayatı uzun bir moratoryumdan ibaretti ve bu on yıl daha böyle sürecekti. Tek bir kesintiyle 1731'den 1742'ye kadar süren Chambéry'de geçirdiği döneme dönüp baktığında, yıllar boyu devam eden monotonluk onu şaşırtacaktı. "Anlatacak pek bir şeyim yok, çünkü hayatım güzel olduğu kadar basitti ve bu istikrar, sürekli yaşadığım sıkıntıların sabit bir yapıya kavuşmasını önlediği karakter oluşumumu tamamlamam için en çok ihtiyaç duyduğum şeydi." Akılda kalıcı olay-

ların nadiren meydana geldiği doğruydu ama istikrar ve güzellik geçmişe yönelik hayallerdi. Bu, gerçekten Rousseau'nun gelişiminde çok önemli bir dönemdi ama döneme damgasını vuran, karmaşık ilişkiler ve ıstıraplı kaygılardı. Eğer Rousseau dönemin koşullarına uygun olarak sabit ve öngörülebilir bir karaktere büründüğüne inanmak istiyorduysa bile, sezgileri çok farklı şeyler söylüyordu. Yoğun ve karmaşık duygusal olayları vurgulayan *İtiraflar*'ın ortaya çıkarmaya çalıştığı unsur, görünürdeki çelişkilerin altında, benliğin özünün yattığı ve bu özün ne sabit ne de öngörülebilir olduğuydu. Modern anlamdaki kişilik kavramı henüz yoktu ama Rousseau, belki de diğer bütün düşünürlerden daha çok, bu kavramın bulunmasına giden yolu açacaktı.

Rousseau tapu dairesinden ayrılmak için yeni bir gelir kaynağı bulmalıydı; müzisyen olmayı önerdi. Bu fikri pek beğenmeyen Madam Warens ona şu deyişi hatırlattı: *Qui bien chante et bien danse fait un métier qui peu avance*, "Güzel şarkı güzel dans; insan, geleceğini bunlarla kuramaz." Rousseau buna karşılık, araştırma sona erdiğinde işini zaten kaybedeceğini, geçinmesini sağlayacak bir beceri geliştirmesi gerektiğini ve müziğe karşı büyük bir tutku beslediğini belirtti. Bunu Madam Warens de görebiliyordu. Aslında Rousseau müziğe öyle çok zaman ayırıyordu ki Madam Warens eninde sonunda zaten kovulacağından korkuyordu. Dolayısıyla, gönülsüzce de olsa Rousseau'nun önerisini kabul etti. 1732 Haziranı'nda, yani yirminci doğum gününe kısa bir süre kala, Rousseau yine işsizdi ve yine sabahtan akşama kadar evdeydi. Ancak bu kez planı bir hayalden ibaret değildi, çünkü gerçek bir müzisyen olma yolundaydı ve müzik daima hayatının merkezinde yer alacak son yıllarında bir dostuna müziğe ekmek kadar gereksinim duyduğunu söyleyecekti.

Görünen o ki, Madam Warens bu aşamada Rousseau'nun kendi hayatını kurması için bir hamle daha yaptı. Rousseau, zamanında Venture de Villeneuve'e öğretmenlik yapmış olan koro şefi ve Papaz Blanchard ile birlikte çalışmak üzere Besançon'a gönderildi. Blanchard, onu sıcak karşıladı ve sesini övdü ama çok geçmeden, papazlar meclisinin devamsızlıklarını ve uygunsuz davranışlarını kınadığı Blanchard'ın Paris'e gitmek üzere olduğu ortaya çıktı. Rousseau seçeneklerini bildirmek üzere Madam Warens'e mektup yazdı. Blanchard ile birlikte Paris'e gidebilir ya da Soleure'de başrahipten ayrıldığında yardım gördüğü Bonac Markisi ile temasa geçmeye çalışabilirdi. Blanchard gittikten sonra Besançon'da kalmak

istemiyordu. Bunun yerine eve dönüp geçimini müzik öğretmenliği yaparak sağlamayı önerdi; Neuchâtel'de olduğundan daha başarılı olmasını sağlayacak beceriler geliştirdiğine inanıyordu. "Dolayısıyla birkaç gün içinde Chambéry'ye dönüp iki yıl boyunca öğretmenlik yapmaya karar verdim; bu gelişimimi sürdürmemi sağlayacak. Bu aşamada durup da sıradan bir müzisyen olarak anılmak istemiyorum, ileride bu bana büyük zarar verir. Lütfen iyi karşılanıp karşılanmayacağımı, öğrenci bulup bulamayacağımı bana yazın Madam." Mektubu titiz bir resmiyetle noktalandırdı: "Tevazu içinde, hükmünüzle beni şereflendirmenizi bekliyorum Madam, saygılarımla, J.J. Rousseau." Rousseau, Madam Warens'e mektup yazarken ve büyük ihtimalle onunla konuşurken de, samimi *tu* [sen] kelimesini değil, resmi *vous* [siz] kelimesini kullanırdı.

Böylece Rousseau, Chambéry'ye döndü ve kendini sanatına adadı. Yıllar sonra Paris'te tanışacağı meşhur Jean Philippe Rameau'nun müzik teorisi konusundaki iddialı eserlerini inceledi ve yarım düzine kantatı ezberledi; *İtiraflar*'ı yazarken kantatlardan iki tanesinin, "Sleeping Loves" ile "Love Stung by a Bee"nin hemen hemen bütün notalarının hâlâ ezberinde olduğunu belirtti. En güzeli de, din adamları olmalarına rağmen hayatın tadını çıkarmayı bilen cana yakın dostlar arasında olmasıydı. Tarihçiler, "Elinde bir şişe şarap olmayan insan, eğlenmeyi bilmez," görüşünün yaygın olduğu Chambéry'deki sosyal etkinliklerde çok miktarda şarap tüketildiğini belirtirken, bir piskopos da kişi başına düşen günlük şarap tüketiminin en az iki litre olduğu tahmininde bulundu.

Rousseau çok geçmeden, armoniye ilgi duymasını sağlayan Papaz Palais (Palazzo kelimesinin Fransızcaya uyarlanmış halidir) adındaki İtalyan klavsenciyle arkadaş oldu ve ikisi birlikte Madam Warens'i, Rousseau'nun orkestra şefliğini üstleneceği aylık konserler düzenlemeye teşvik ettiler. Madam Warens bu konserlerde klavsen çalıp şarkı söyledi. Viyolonselistleri ise Canevas veya Canavazzo adındaki bir İtalyan'dı; inceleme başlatıldığında tapu dairesinde iş bulan çok sayıdaki Piemonteliden biriydi. Aralarındaki bir başka müzisyen de, dünya zevklerine düşkün ve insanları eğlendirmeyi bilen Philibert Caton adındaki akıllı bir papazdı. Caton'un sonu kötü oldu. Toplumdaki konumuna içerleyen meslektaşları, onu haksız yere mali suçlarla itham ettiler ve onu manastırın başındaki görevinden aldırdılar; "ve en güzel sosyal çevrelerin gözbebeğiyken, bir hücrenin ya da zindanın dibindeki sert bir yatakta üzüntüden hayatını kaybetti; onu tanıyan

ve onda papaz olmasından başka hiçbir kusur bulmayan bütün onurlu kişiler yasını tuttu ve yokluğunu hissetti." Eskiden Rousseau'nun papaz sınıfına muhalif olduğu için bu hikâyeyi uydurduğu düşünülürdü, ama araştırmalar Caton'un gerçekten de entrikacı rakipleri yüzünden görevinden alındığını ortaya koydu; biri sonradan diğerini "Rahmetli Peder Caton'a zulmetti ve mezara kadar peşini bırakmadı," diye suçladı.

Rousseau için bu baş döndürücü bir dönemdi. Yıllarca dışlanmış yalnız bir yabancı olarak yaşadıktan sonra, artık güzel sosyal ortamlarda kabul görüyordu. "Ansızın kendimi *beau monde*'un [yüksek sosyete] içinde buldum, en güzel evlere davet ediliyor, her yerde nezaketle ve iltifatlarla karşılanıyordum. Şık ve hoş genç hanımlar beni hevesle bekliyor ve ağırlıyorlardı, etrafımda yalnızca harika nesneler görüyor, güllerden ve portakal çiçeklerinden başka hiçbir şey koklamıyordum. Şarkılar söylüyor, sohbetler ediyor, gülüyor ve şakalaşıyorduk, bir yerden ancak başka bir yere gitmek ve aynı şeyleri orada yapmak için ayrılıyordum." Yıllar sonra Savoylular'ı "tanıdığı en iyi ve en arkadaş canlısı insanlar" olarak, Chambéry'yi ise en güzel şehir olarak andı. "Eğer dünya üzerinde, insanın güzel ve güvenilir bir sosyal ortamda hayatın tadını çıkarabileceği küçük bir şehir varsa, orası Chambéry'dir." Elbette bunu yazdığında, art arda Fransızlar, Cenevreliler ve İsviçreliler tarafından reddedilmişti; üstelik İngilizler tarafından da düş kırıklığına uğratılma sürecindeydi.

Rousseau öğrencilerinin hemen hemen hepsini güzel ve çekici buluyordu, dolayısıyla kalbini şehrin dört bir yanına kaptırdı. Manastırdaki genç bir Fransız kızı başlangıçta ona tembel ve donuk gelmiş, ama sonradan müstehcenliğe yatkın bir espri anlayışı olduğu ortaya çıkmıştı. On beş yaşındaki bir esmer ise onu gevşekçe toplanmış saçlarında bir çiçekle, *en déshabillé* [yarı giyinik] karşılayarak huzurunu kaçırmıştı. Yaşça ondan daha büyük bekâr bir kadın olan Gasparde-Balthazarde de Challes (Trousson "çok garip adları olduğu" yorumunda bulunur) daha dolgundu ve çok iyi kalpliydi; "Chambéry'deki en güzel kadın" olan kardeşinin, ders almak isteyen sekiz yaşında bir yeğeni vardı. Rousseau bir yanlış anlaşılma sonucunda on altı dersin ücretini alamadığını, özenli bir nezaketle, muhtemelen bu çocuğun annesine yazmıştı, "ama bu açıklamanın ardından hâlâ bir karışıklık olduğunu düşünüyorsanız, bu küçük meblağdan seve seve vazgeçerim." Daha on dört yaşında olan Françoise Sophie de Menthon adındaki bir başka öğrencisi ise Rousseau'ya en çok hitap eden kül sarı-

sı saçlara sahipti ve göğsünde bir yara vardı; "Arada bir dikkatimi çekiyordu ve kısa süre sonra dikkatimi çeken yalnızca yara olmamaya başladı." Ancak bu kızın annesi, hayranlarını bazen hapse düşmelerine yol açan iftiralar yazmaya teşvik eden sivri dilli, zeki bir kontesti ve Rousseau onun ilgisini çekmediği için şanslıydı. Kontes sosyal bir etkinlik sırasında, muzip bir adamın, Madam Warens'in göğsünde bulunduğunu iddia ettiği fare şeklindeki doğum izini gözler önüne sermek amacıyla onun şalını çekip alarak hoş bir sahne meydana getirmişti. "Beyefendi büyük bir fare yerine, açığa çıkması da unutulması kadar zor olan bambaşka bir manzarayla karşılaştı, kontes amacına ulaşamadı."

Chambéry, Jean-Jacques için tam bir haremdi ya da arzularına göre hareket edebilseydi öyle olacaktı. *Julie* romanında genç öğretmen öğrencisinin sevgilisi olur; Chambéry'deki genç müzik öğretmeni ise keyifli flörtler ve imâlar arasında gelip gidiyor ama asla daha ileri gitmiyordu. Ne var ki Madam Warens bütün bunları huzursuzlukla izliyordu, özellikle Jean-Jacques bir toptancının Péronne Lard adındaki kızına ders vermeye başlayınca huzuru iyice kaçtı; "Kız Yunan heykellerine benziyordu; eğer gerçek güzelliğin can veya ruh barındırmaksızın mümkün olabileceğine inansaydım, hayatımda gördüğüm en güzel kız olduğunu söyleyebilirdim. Kayıtsızlığı, soğukluğu ve duyarsızlığı inanılmazdı." Esas sorun Matmazel Lard değil, onun, son derece girişken olan, Rousseau'yu daima dudağından öperek karşılayan, yüzünde çiçek hastalığının izlerini taşıyan ve gözleri sürekli kırmızı olan annesiydi. Rousseau onun girişimlerini dürüstçe Madam Warens'e aktardı ve Madam Warens, Madam Lard'ın "Beni bulduğu kadar saf bırakmamayı onur meselesi haline getirdiğini, o veya bu şekilde onu anlamamı sağlayacak bir yol bulacağını" düşündü.

Bunun ardından Madam Warens şaşırtıcı bir karar verdi. Rousseau ile birlikte, şehrin dışında kiraladığı bir bahçede yürüyüş yapma alışkanlıkları vardı. Madam Warens 1732 sonbaharında, orada rahatsız edilmeksizin baş başa kalacakları bütün bir gün ayarladı. Çok geçmeden, kendini Rousseau'ya vereceği koşulların ana hatlarını özenle ortaya koymak istediği anlaşıldı ve ona bu konuyu düşünmesi için bir hafta süre verdi ki Rousseau buna memnun oldu. "Bu düşünce öyle yeniydi ve benim kendi düşüncelerim öyle birbirine girmişti ki, kendimi toparlamak için zamana ihtiyacım vardı." Kendisi otuz yıl sonra olayı bu şekilde hatırlamaktaydı, ama insan bu görüşmenin aslında nasıl geçtiğini merak edebilir. Ma-

dam Warens'in koşulları muhtemelen, dışarıya yansıttığı sakinliği patlamaya hazır mizacını maskeleyen ve mutlaka kıskançlığa kapılacak olan Claude Anet'nin de dâhil olduğu üçlü ilişkiyi kapsıyordu. Bu ilişkinin gizli kalmasını sağlamak konusunda da endişeleri olmalıydı, çünkü eğer Rousseau şehirdeki başka kadınlarla ilişkiye girerse, Madam Warens'in özel hayatının ayrıntılarını onlarla paylaşabilir, bu da Madam Warens'in kilisedeki konumunun sonu olabilirdi. Ayrıca Rousseau'nun da belirttiği gibi, "hiçbir şeyin bir erkeği bir kadına, ona sahip olmak kadar bağlayamayacağına inanıyordu." Ancak Madam Warens'in bahçedeki gözlerden uzak randevuyu ayarlarken – ki bu bahçe duruma elverişli olarak, içinde yatak bulunan bir yazlık evi de barındırmaktaydı – Rousseau'ya düşünmesi için bir hafta süre tanımayı planlamış olduğuna inanmak zor. Daha büyük bir olasılıkla, girişimleri öyle büyük bir korkuyla karşılandı ki, geri çekilip tereddütlü delikanlıya kendini toparlaması için zaman tanıdı.

Bir hafta geçti ve beklenen gün geldi, ama bu hiç de kolay bir deneyim olmadı. "Hayatımda ilk kez kendimi bir kadının kollarında buldum, üstelik de taptığım bir kadının. Mutlu muydum? Hayır, hazzı tattım, ama üstesinden gelemediğim bir keder, yaşananların güzelliğini gölgeledi. Kendimi sanki ensest ilişkide bulunmuş gibi hissettim. İki veya üç kere, onu kendimden geçmiş bir halde kollarımın arasında sıktım ve göğsünü gözyaşlarına boğdum." Karşısındaki kadın, Rousseau'nun anne yerine koyduğu bir kadındı ve ilişkinin aldığı yeni hal aklını fazlasıyla karıştırmıştı. Ayrıca onun kafasındaki kadın ideali, cinsellik içermeyen bir saflık gerektiriyordu ve Madam Warens'i farklı bir şekilde görmeye hazır değildi. Kuşkusuz bu yüzden, daima Madam Warens'in ona veya bir başkasına karşı erotik duygular beslemediği ve onunla yalnızca, başka kadınlarla yanlış şeyler yapmasını engellemek için birlikte olduğu konusunda ısrar etti. Ayrıca Madam Warens'in, evliliğinin ilk yıllarında Mösyö Tavel'in onu tutkuyla değil, aldatıcı argümanlarla baştan çıkardığına dair hikâyesini de her zaman vurguladı.

Bu cinsel ilişkinin niteliği ve önemi, sayısız yoruma yol açmıştır ama Rousseau'nun anlattıkları dışında hiçbir kanıtımız olmadığı gerçeği, bütün bu yorumlara büyük bir engel teşkil etmektedir. Dolayısıyla bu olay, eleştirmenlerin kendi görüşlerini dilediğince yansıtabileceği bir Rorschach resmine benzemiştir. Geçen yüzyılın başlarında Fransız bir yazar bu ilişkiyi, umut vaat eden bir delikanlının, ona gizemli hazları tanıtan akıllı ve

güzel bir kadınla karşılaştığı ideal bir aşk hikâyesi olarak değerlendirmiştir. "Ne düş, ne talih, ne mutluluk! Jean-Jacques'ın yazgısı buydu." İngilizler ise bu ilişkiyi o kadar onaylamamıştır. Cranston isteksizce, Madam Warens'in "kesinlikle bir fahişenin içgüdülerine sahip olmadığını" belirtirken, başka bir yazar da onun "masum bir genci baştan çıkarmaktan sapkın bir zevk alan ve gelişigüzel cinsel ilişkide bulunan frijit bir kadın" olduğunu öne sürmüştür. Rousseau, tecrübesizliği bakımından masum olabilirdi, ama hayal dünyası erotik arzuların işgali altındaydı. Ayrıca Rousseau'nun, "çok şehvetli bir kadın olmadığı ve hiçbir zaman cinsel zevkler peşinde koşmadığı için, cinselliğin getirdiği hazları tatmaz ve asla pişmanlık duymazdı," şeklindeki açıklamalarına inanmak için hiçbir neden yoktur. Bu iddia, genellikle sorgulanmaksızın kabul görmüştür ama Olivier Marty, "Rousseau ile yaşanacak fazla haz olmadığı düşünülebilir. Madam Warens'in yirmi yaşındaki bir delikanlıyı yatağına davet ederken kendisi için gerçekten hiçbir şey istememiş olup olamayacağını, acaba Rousseau kendine hiç sormamış mı?" demekte kesinlikle haklıdır.

Sonraki yıllarda ne sıklıkta birlikte oldukları bilinmemekle birlikte, Rousseau bu konuda kendini hiçbir zaman rahat hissetmedi. "*Maman* ile birlikteyken aldığım haz daima bir kederle, üstesinden güçlükle gelebildiğim bir yürek sıkıntısıyla bölünürdü; ona sahip olduğum için kendimi kutlamak yerine, onu kirlettiğim için kendimi ayıplardım." Madam Warens'in bu konudaki sakinliği aslında bir dezavantajdı. Rousseau, cinsellik konusunda Kalvinistlere özgü kaygılarını korumuştu ve *Maman*'ın pişmanlık duymaması, Rousseau'nun iki kat pişmanlık duyması anlamına geliyordu. Madam Warens tutkulu davranıp Rousseau'nun tedirginliğini aşmasını sağlasaydı, işler daha yolunda gidebilirdi ama kendini o denli soğuk bir tavırla sunması, Rousseau'nun, kaidesinden asla inmemesi gereken kutsal bir varlığı kirlettiğini hissetmesine yol açıyordu. Eskiden, onun yattığı yatağı öperken, gerçek tecrübelerin karmaşası olmaksızın onun hayalini kurmanın tadını çıkarabiliyordu, oysa artık kaçmayı arzuladığı müğlâk bir durumun içinde tutsaktı.

Hayal gücü bir kere daha imdadına yetişti; Rousseau, Madam Warens ile yataktayken başka kadınları hayal etmeye başladı. "Doyuma ulaşırken aşk özlemiyle yanıp tutuşuyordum. Şefkatli bir annem, sevdiğim bir dostum vardı ama ben bir metrese ihtiyaç duyuyordum; böylece onun yerinde başkalarının olduğunu hayal etmeye başladım... Eğer kollarımda *Ma-*

man'ı tuttuğuma inansaydım, kucaklamalarım daha cansız olmazdı ama bütün arzum kaybolup giderdi." Kederli bir tavırla şunları da ekler: "Ah, hayatımda bir kez olsun aşkın bütün hazlarını bir arada tatsaydım bile, zayıf bünyem buna dayanmazdı; o esnada ölüp giderdim." Rousseau tutkulu ve romantik bir sevgi istiyor, ama ılımlı ve şefkatli bir sevgi görüyordu. Hiç tanımadığı annesinin yerini almış olan Madam Warens, asla bulamayabileceği ideal sevgili olmaktan çok uzaktı.

Bu arada üçlü ilişki, Rousseau'nun sonradan hatırlamak istediğinden daha fazla gerilime yol açmayı sürdürüyordu. "Claude Anet'nin bizim yakınlığımızdan haberdar olup olmadığını bilmiyorum. Bunun ondan saklanmadığına inanmak için geçerli nedenlerim var. O çok zeki ama aynı zamanda da çok ketum bir insandı; düşünmediği şeyleri asla söylemez ama düşündüğü şeyleri de her zaman söylemezdi. Bana ilişkimizi bildiğine dair en ufak bir ipucu vermedi, ama biliyormuş gibi davranıyordu." Kısacası, Madam Warens her ne kadar iki erkeğe de onu sevdiğini söyleyerek ve sahte uyum sahneleri yaratarak bastırmaya çalışsa da, durumun garipliği ortadaydı. "Kaç kere bizi duygusallığa sürükledi ve mutluluğu için ikimizin de gerekli olduğunu söyleyerek gözyaşları içinde birbirimize sarılmamızı sağladı!"

Madam Warens'in gitgide daha abartılı hallere bürünen mali planları da durumu kolaylaştırmadı. Bir bahçıvanın yeğeni olan Anet, botaniği seviyordu ve bitkisel ilaçlar hazırlamak konusunda vazgeçilmez olduğunu zaten kanıtlamıştı. Savoy'un baş doktoru François Grossy, Chambéry'ye taşınınca yeni bir fırsat doğmuş gibi göründü. Alaycı ve asabi olmasına rağmen Grossy, Anet'ye alıştı ve Madam Warens, Grossy'nin başında bulunacağı, Anet'nin ise ders vereceği bir ecza okulu kurmalarını tasarladı. Ne var ki trajik bir olay bu projeyi engelledi. Rousseau'nun bildiği kadarıyla, Grossy 1734 Martı'nda, Anet'yi *génipi* adındaki az rastlanan bitkiyi bulması için, bitkinin yetiştiği tek yer olan Alpler'in zirvelerine gönderdi; soğuk ve harcadığı efor, Anet'nin akciğer zarı iltihabına yenik düşmesine yol açtı. Grossy ile Madam Warens'in bütün çabalarına rağmen Anet, "çok büyük acılar çektikten sonra, beşinci gün kollarımızda can verdi." Rousseau kendinden memnun bir tavırla şunları da ekler: "Bütün o süreçte, ona benden başka dini öğüt veren olmadı, ben de öğütlerimi öyle büyük bir acıyla ve hararetle verdim ki, eğer beni anlayacak durumdaysa, bir parça teselli bulmuş olmalı."

Ölümle sonuçlanan *génipi* arayışına gelince; Mart ayında dağlar karlarla kaplı olurdu ve araştırmacılar, Anet'nin ölümünün aslında intihar olduğu kanısına vardı. Clément'in de belirttiği gibi, Madam Warens'in Anet'nin ölümündeki kendi rolünün farkında olduğunu ve şüphelerin önüne geçmek için dağ keşfini uydurduğunu düşünmek hiç de zor değildir. Rousseau, o dönemde botanik hakkında hiçbir şey bilmiyordu, dolayısıyla bu hikâyeye inanmış olabilirdi ama Anet'nin önceki yılki intihar girişiminin hiç aklına gelmemiş olması şaşırtıcıdır. Bununla da kalmayıp, Anet'nin sık sık giydiği şık siyah takımı isteyecek kadar düşüncesiz davranmıştır. Herhalde Anet'nin kıyafetlerine bürünerek onun rolünü devralabileceğini düşünüyordu – tıpkı Vaussore'de olduğu gibi – ama Madam Warens'in dinmek bilmeyen gözyaşları bu düşünceyi kafasından atmasını sağladı.

Rousseau, ömür boyu kıskançlık denen duyguyu tatmadığını iddia etti ve ilginçtir ki sözüne herkes inandı. Oysa büyük bir olasılıkla Anet'yi içten içe kıskanıyor, ama kendine bu duyguyu kabullenme şansını tanımıyordu. Tıpkı babası konusunda yaptığı gibi, bu ilişki konusunda da ideal bir tablo çizdi. Çeyrek yüzyıl sonra kaleme alınmış olan *Julie*'deki ilginç bir olay, intikam dürtüsü taşıdığı fikrini doğurmaktadır. Kitabın kahramanı Saint-Preux, Julie'nin eski hizmetçisiyle nişanlı olan ve "Claude Anet" adını taşıyan delikanlıya bir iyilikte bulunur. Bu şekilde kurgusal Anet'ye büyüklük taslayan Saint-Preux, cinsel ilişkiye girme fırsatını kaybetmesi anlamına gelmesine rağmen, Julie'nin emrine itaat ederek kendi erdemini sergiler ve Julie bu onurlu fedakârlığından dolayı onu tebrik eder. Hizmetçi kızın sonradan yeniden ortaya çıkarak, Anet'nin yoldan çıkıp işini ihmal ettiğini, kendini ve çocuğunu terk ettiğini bildirmesiyle Rousseau'nun intikamı tamamlanmış olur.

Nadiren araya giren dış dünyadaki olaylar dışında, bu yıllara dair kesin olarak anlatılabilecek başka fazla bir şey yoktur. Bu olaylardan biri, Fransız ordusunun 1733'te, Polonya Veraset Savaşı* için Chambéry'den geçmesiydi. Ordu, Kutsal Roma Germen İmparatorluğu güçlerini yenip Milano topraklarını Sardinya kralına devretmek umuduyla İtalya'ya doğru yol almaktaydı. Hep kolay etkilenen Rousseau, geçici bir süreliğine askeri şan ve şeref duygularının büyüsüne kapılıp savaş tarihine ilişkin

* Polonya Kralı II. August'un ölmesi üzerine çıkan taht kavgası. Diğer Avrupa ülkeleri de katılınca veraset savaşına dönüştü-e.n.

kitaplar okudu ve hatta ömür boyu Fransa yanlısı olmasını bu karşılaşmaya bağladı. Ayrıca o yıldan kalan bir belgede, babasına yazdığı ve annesinin mirasının bir kısmını almayı umduğunu belirttiği bir mektuptan söz eder. Mektubun kendisi bulunamamıştır ama babasının yanıtını gerçek bir küstahlık olarak betimler; "daha da kötü, çünkü bunu yaptığı kişi benim, *c'est bien moi qu'il gasconne* [atıp tuttuğu kişi benim]" O sırada Annecy'nin doğusunda bulunan Arve vadisindeki Cluses'de bir manastırda kalıyor ve akut bir iltihap için, yardımsever bir papazdan süt tedavisi görüyordu – sütle yıkanıyor ve bol bol süt içiyordu. Mutlulukla, "Saygıdeğer peder, o söyleyene kadar kesinlikle ayrılmamam gerektiğini, süt sayesinde tamamen iyileşeceğimi belirtti," dediğine göre, orada kalmak hoşuna gitmiş olmalı.

Claude Anet'nin ölümünden yalnızca bir ay sonra Madam Warens acı bir kayıp daha yaşadı. Dostu ve hamisi Piskopos Bernex'nin ölümü onu derinden sarstı ama Rousseau sonradan Bernex'nin dindarlığını öven bir belgede, "Piskoposun ölümünden sonra Madam Warens, babasını kaybedince onu bu dünyaya bağlayan hiçbir şey kalmadığını söyleyerek tamamen inzivaya çekildi," diye yazarken kuşkusuz abartıyordu. Piskoposun ölümü Madam Warens'in mali durumunun da ciddi bir darbe almasına yol açtı, çünkü tam da kralın gönderdiği maaştaki gecikmelerin sıkıntısını yaşarken, kiliseden aldığı maaş da kesilmiş oldu. Bu buhranda, Rousseau'nun ev idaresi konusunda Anet'nin yerini alması için bir girişimde bulundular; ikisinin gayretli hesaplarıyla dolu bir defter günümüze kadar ulaşmıştır. Ne var ki Rousseau bu mali kan kaybından dolayı büyük bir telaşa kapılmış olsa da, Anet'nin disiplininden ve otoritesinden tamamen yoksundu; Madam Warens'in bulamayacağı yerlere küçük meblağlar saklamak dışında bir çare düşünemedi. Arada sırada Lyon ve Besançon'da önemsiz görüşmeler yürütmekle görevlendirilip evden uzaklaşmak onu rahatlatıyordu. Bu arada Madam Warens, kocasının Lozan'daki mülklerinin bir kısmında yasal haklar elde etmeye çalıştı ama doğal olarak başarısızlığa uğradı. Bütün bunların üstüne bir de teşhis edilemeyen bir hastalığa yakalandı; bu hastalık öyle ciddiydi ki vasiyetini yazmak üzere harekete geçti (vasiyet günümüze ulaşmamıştır). Neyse ki kral, onun ricalarına kulak verdi ve maaşını ödedi; yılın sonunda krala coşku dolu bir mektup yazdı: "Tanrı'nın siz majestelerine ve şanlı ordularınıza bereket yağdırmaya devam etmesi için bütün kalbimle dua ediyorum."

Ertesi yıl, yani 1735 yılı çok daha iyi geçmiş gibi görünmektedir ve elimizde bu yıla dair ilk kez *İtiraflar* dışında da birçok belge bulunmaktadır. Ancak bu belgeler, Rousseau'nun hayatının ilk yıllarına dair bilgilerimizin zannettiğimizden de eksik olduğunu kanıtlar niteliktedir. Rousseau *İtiraflar*'ı bir romancının ustalığıyla kaleme almıştır ve dili öyle akıcıdır ki neleri atladığını hemen hemen hiç düşünmeyiz. Ancak ne zaman bir kanıtla karşılaşsak, bu kanıt, aksi takdirde hiç haberimizin olmayacağı olayların ipuçlarını vermektedir. Bir defterde Isaac Rousseau'ya yazılmış, düzeltmelerle ve karalamalarla dolu, muğlâk bir dille affedilmesi gereken hatalara, "doğru yoldan sapmış olmaya" ve Jean-Jacques'ın attığı yeni bir adıma değinen üç mektubun taslağı bulunmaktadır. Bu adım her ne idiyse, mutlaka endişelere yol açmıştı, çünkü Rousseau hemen, çıktığı yolculuğun kısa bir yolculuk olduğunu ve ayrılmadan önce Madam Warens'e "hiç endişelenmemesi gerektiğini" yazdığını ekler. Bazı kişiler bunun başka hiçbir yerde sözü geçmeyen Besançon'a yapılmış bir yolculukla ilgili olabileceğini, gümrük görevlilerinin Rousseau'nun sandığına el koyduğunu, çünkü içinde birinin ona vermiş olduğu bir hiciv bulduklarını ve Fransa'da din aleyhtarlığını yaymaya çalışmaktan dolayı şüphelendiklerini – ki bu bir suçtu – düşünmektedir. Rousseau, bu mektupta ayrıca babasına uzun bir süre sonra nihayet Madam Warens'in mektubuna yanıt verdiği için teşekkür eder.

> Altı aydır sizden Madam Warens'in iyiliklerini ve bana devamlı bahşettiği lütufları biraz olsun takdir etmenizden başka ne istedim? Ama siz ne yaptınız? Ona karşı, nezaketin ve görgü kurallarının gerektirdiği ilk görevi yerine getirmeyi ihmal ettiniz. Bunu yalnızca beni üzmek için yapıyorsanız, büyük bir hata ediyorsunuz. Karşınızda son derece nazik, erdemlerinden dolayı saygı görmeyi hak eden bir hanımefendi var, üstelik toplumdaki konumu ve durumu küçümsenemez. Sarayın en seçkin şahıslarına ve hatta krala mektup yazma şerefine nail olduğunda, mektuplarının hiç gecikmeden yanıtlandığına tanık oldum.

Bu serzenişten, Isaac'in, insanları Katolikliğe döndürdüğü için Madam Warens'e içerlediği sonucunu çıkarmakla kalmayıp, Madam Warens'in cinsellik konusundaki şüphe uyandıran itibarının, Isaac'in yaşadığı bölgede duyulmuş olduğu sonucuna da varabiliriz. Madam Warens'in Nyon'dan yaklaşık elli kilometre uzaklıktaki Vevey'de yaşayan kocasından kaçma-

sının üstünden on yıl geçmemişti; Isaac muhtemelen onun oğluyla ilişkisi konusunda şüphelere kapılmış ve Madam Warens'i soruşturmuştu. Ayrıca Chambéry'de de söylentiler olduğu ama Madam Warens'in toplumsal konumunun ve kilise bağlantılarının, seçkin konumunun zedelenmesini önlediği düşünülebilir. Rousseau birkaç yıl sonra, Madam Warens'in davranışları konusunda patavatsız yorumlar yaptığı anlaşılan bir hanıma öfkeli bir mektup kaleme aldı. Bu mektup, büyük ölçüde parasal bir anlaşmazlıkla alakalıydı, ama Rousseau'nun hamisiyle yaşadığı muğlâk ilişkinin de sözü geçmiş olmalı, çünkü Rousseau öfkeyle Madam Warens'in namusunu korudu ve onu titizlikle vaftiz annesi olarak betimledi; oysa elbette vaftiz annesi değildi. "Saklayacak hiçbir şeyi olmadığı için, düşmanlarının sözlerinden korkmasına gerek yok... Birçok erdemli ve seçkin insan, beni yetiştirme inceliğini gösteren, bana doğruluk ve dürüstlük duygularını aşılayan Madam Warens'in vaftiz oğlu olduğumu biliyor." Benzer bir biçimde, dostu Conzié de şunları söyleyerek onu savundu: "Annecy kentini projeleri ve düşünceleri için kuşkusuz fazlasıyla küçük bulan bu barones gelip Chambéry'ye yerleşti, ama bu, dindar eğitmenlerinin dikkatinden kaçmak için değildi, çünkü o ana dek davranışları en ufak bir şüphe uyandırmamış, hatta genellikle akıllı ve güzel yabancılara atılan iftiralara bile maruz kalmamıştı." Conzié, davranışlarının "o ana dek" şüphe uyandırmadığını belirtirken, kuşkusuz insanların tavırlarının sonradan değiştiğini imâ ediyordu.

Rousseau babasına yazdığı üçüncü bir mektupta, aralıksız telkinlere yanıt olarak, bir iş veya meslek bulma vaktinin geldiğini kabul eder, ama ardından değerlendirebileceği olasılıkları sıkıntılı bir tavırla gözden geçirir. Eğitimini karşılayacak para olmadığı için kilise ile hukuk olasılık dışıdır, mutlaka belirli bir miktarda sermaye gerektirecek olan ticaret de öyle. Hatta daha mütevazı işlere girmek bile pahalı bir çıraklık süreci gerektirmektedir ve artık bunun için çok geçtir. "Gravürcülük mesleğinden biraz anladığım doğru, ama hiçbir zaman hoşuma gitmediği gerçeğini bir kenara bırakacak olsak bile, bu mesleği kendimi geçindirecek kadar öğrenmediğim ve hiçbir ustanın ücret istemeksizin beni yanına almayacağı kesin." Rousseau'nun gördüğü kadarıyla, önünde yalnızca üç gerçekçi seçenek bulunmaktaydı. İlki, çok talep gören ve taşra kentlerinde fazla rekabet içermeyen müzik öğretmenliğine devam etmekti. İkincisi, sahip olduğunun farkına vardığı güzel yazı yazma yeteneğinden faydalanarak seçkin birinin

kâtibi olmaktı. Üçüncüsü ise, genç bir beyefendinin *gouverneur*'ü olmak ya da başka bir deyişle öğretmenliğini üstlenmekti. Rousseau ilerleyen yıllarda, üç seçeneği de değerlendirmeyi denedi ama geleceğine çıkan asıl yol, tahmin etmeye başlamış olabileceği bir yönde uzanıyordu. "İki ana başlıkta topladığım bir çalışma sistemi kurdum: ilki, zihni aydınlatıp, faydalı ve uygun bilgilerle dolduran her metodu, ikincisi ise yüreği bilgelik ve erdem konusunda eğiten metotları içeriyor. Madam Warens bana kitaplar verme inceliğini gösterdi ve ben de elimden geldiğince ilerleme kaydetmeye, zamanımı boşa gitmeyecek şekilde değerlendirmeye çalıştım." Matematikten, Latince klasiklere kadar uzanan, tamamen kendine ait olacak kitaplar da sipariş etmeye başladı ve çağdaş kitaplar ile düşünceler konusunda ufkunu genişleten *Mercure de France*'a abone oldu.

Bilgelik ve erdem konusundaki sözleri alışılagelmiş boş sözler değildi. Rousseau felsefeyle ilgileniyordu, ama Madam Warens'in benimsediği esnek ve hoşgörülü haliyle din konusunu da ciddiye alıyordu. Madam Warens'in ailesinin Vevey'deki akıl hocası, mistik Papaz François Magny idi ve teyzeleri, insanın içindeki maneviyatı vurgulayıp, Kalvinistlerin kader ile günah konularındaki anlayışına uymayan sıra dışı görüşlerini açıklamak üzere, bölgenin kilise meclisinin karşısına çıkarılmışlardı. On sekizinci yüzyılda Cenevre'deki ayinlerde inananların hâlâ, "bizler yozlaşmış doğan, kötülüğe meyilli, kendiliğinden iyilik yapma yetisinden yoksun sefil günahkârlarız" demesi bekleniyordu. Madam Warens'in Katolikliğe geçerken yaptığı resmi konuşma çok daha iyimserdi: "Tanrı'nın kiliseye, ne denli büyük olursa olsun insanların günahlarını bağışlama ve Hıristiyanlar için çok faydalı olan hoşgörüyü bahşetme kudretini verdiğini beyan ederim." Rousseau, çocukluğunun katı öğretilerinden sonra, Madam Warens'in hoşgörülü din yaklaşımında huzur buluyordu, tıpkı Peder Gaime ile Gâtier'nin yaklaşımlarında huzur bulduğu gibi. Çocukluğunun öğretilerine göre doğa kötüydü ve insanın günahkâr dürtüleri vardı; insan irade gücüyle duygularına hâkim olmalıydı.

Bu yeni yaklaşımı hevesle benimseyen Rousseau, Saint François de Sales okumaya başladı ve sonradan belirttiği gibi, "neredeyse Fénelon kadar dindar" oldu. Erdem ve ahlak bütünlüğünün asil bir ruhla ele alındığı *Telemak*'ın yazarı Fénelon'a zaten hayrandı; Cenevre'nin Annecy'ye sürgüne gönderilmiş olan piskoposu François de Sales ise Tanrı'yı doğrudan sezmenin, ona bilinçli düşünceyle erişmekten daha tercih edilir olduğunu

savunuyordu. Starobinski'nin de gözlemlediği gibi, bu düşüncenin dinden arındırılmış hali, Rousseau'nun kafasındaki mutluluk tablosunu destekliyordu. Voltaire ve Diderot gibi Aydınlanma düşünürleri dini baskıcı kilise kurumuyla özdeşleştirirken, Rousseau dini içsel bir deneyim olarak gördü. İleride Ortodoks dogmaların çoğunu reddedecekti ama Cenevre'deyken papazcılık oynayan çocuğu, yaratıcılık ve toplumsal adalet konularında bütün dünyaya ders veren yetişkinde görmek mümkündü. İlerleyen yıllarda Annecy'deki papaz okulunun önündeki sokağın, dönemin tercihlerine göre, bir Saint François de Sales, bir Rousseau adını alması doğal görünüyor.

Rousseau'nun Chambéry'deki yaşamı belirli bir düzene oturmaktaydı ve günden güne bakıldığında gayet makul görünüyordu, ama belirli bir yönde ilerlediğine dair pek bir iz taşımıyordu. "Müzikle, tedavi sağlayan iksirlerle, projelerle, seyahatlerle, durmaksızın bir yönden başka bir yöne savrularak, bir yönde karar kılmaya çalışarak ama sonunda okumaya yönelerek, edebiyatla ilgilenen insanlarla görüşerek, onların edebiyat hakkındaki konuşmalarını dinleyerek, bazen konuşmalara kendim de katılarak ve kitapların içeriğinden çok jargonuna dair bilgi edinerek iki ilâ üç yıl geçirdim." Madam Warens'in arkadaşı Conzié, Voltaire'in büyük bir hayranıydı ve Rousseau onunla birlikte hevesle üstadın eserlerini okuyup mükemmel üslubunu taklit etmeye çalıştı. Başka insanlar da Rousseau'nun ufkunu genişletti. Kendisi gibi Cenevreli bir saatçinin oğlu olan, ama ondan bir nesil büyük olan Jean-Vincent Gauffecourt ile tanıştı ve onun içten cana yakınlığını karşı konulmaz buldu. "İnsan ne denli çekingen olursa olsun, kendini, onu görür görmez yirmi yıldır tanıyormuş gibi hissetmekten alıkoyamıyordu ve yeni insanlarla tanıştığımda rahat davranmakta çok zorlanan bir insan olarak ben bile onunla tanıştığım anda, yanında rahat ettim." Ömür boyu arkadaş kaldılar. Hayatına giren başka bir kişi ise, Madam Warens'in parasından faydalanmak için kendini gözdesi Rousseau'ya sevdirmeye çalışan ve ona satranç oynamayı öğreten Gabriel Bagueret adındaki çirkin ve kurnaz asalaktı. Rousseau, birçok ülkede başı kanunlarla belaya girmiş becerikli bir serseri olan Bagueret'nin kralın gizli casusluğunu yaptığını ve muhtemelen Madam Warens ile bu sayede temasa geçtiğini fark etmemiş olabilirdi. Ne var ki satrancı çok sevdiğini fark etti ve kafasını aylarca tamamen satranca taktı. Bu oyun konusunda gerçekten yetenekliydi ama yalnızca, hafızasına değil de sezgile-

rine güvendiğinde iyi oynayabiliyordu. Açılışları ve kombinasyonları ezberlemeye yönelik gayretli çabaları ona hiçbir fayda sağlamadı.

Madam Warens'in Rousseau'yu beyefendilere özgü yeteneklerle donatma çabaları daha da faydasız oldu. Dans dersleri aldı ama topuklarına basmamayı asla öğrenemedi, eskrim dersleri aldı ama aylar süren çalışmaların ardından hocası hâlâ istediği anda onun elindeki flöreyi düşürebiliyordu. Müzikte bile ağır ilerleme kaydettiğinin farkındaydı. Artık temel bilgileri çok iyi kavramıştı ama hazırlıksız nota okumayı bir türlü öğrenemediği için, daha başarılı müzisyenler onun yeteneklerinden hep şüphe ettiler. Bir keresinde konukları olan genç bir marki onun bilgilerini sınamanın bir yolunu buldu ve sınavı geçtiğini söyleyecek kadar kibar davrandı, ama bir keresinde de, üstesinden gelemeyeceği düşünüldüğü için halk konserine alınmadı.

Yerinde sayan, Anet'nin ev idaresindeki rolünü devralmayı başaramayan ve Madam Warens'in onun amaçsızlığından bıktığının farkında olan Rousseau hastalığa sığındı. Ateş ve göğüs ağrıları şeklinde ortaya çıkan hastalık belirtilerinin bedensel nedenleri olabilirdi, ama muhtemelen psikosomatik nedenleri de vardı. "Zayıf düştüğümü hissederek durgunlaştım ve seyahat tutkumu bir parça kaybettim. Hareketsizleştikçe sıkıntıya değil, melankoliye kapıldım; tutkularımın yerini kuruntular aldı, halsizliğim mutsuzluğa dönüştü; durduk yerde içimi çekip ağlıyordum, hayatın, daha tadını çıkaramadan ellerimden kayıp gittiğini hissediyordum... Sonunda tamamen hasta düştüm." On sekizinci yüzyılda "melankoli" ve ona eşlik eden "kuruntular" bugün depresyon olarak nitelendirdiğimiz ciddi duygusal rahatsızlıklar anlamına geliyordu. Madam Warens'in de devamlı sağlığından şikâyet etmesi ve çare bulmak için sık sık kaplıcalara gitmesi ilginçtir; belki de bitkisel tedavi formüllerini, öncelikle kendisi faydalanmak için üretiyordu.

Rousseau hasta bir çocuk rolünü benimseyerek, edilgenliğini mazur göstermenin ve Madam Warens'i yine *Maman*'ı olmaya teşvik etmenin yolunu bulmuş oldu. Bu strateji işe yaradı. Madam Warens ona şefkatle baktı ve onunla konuşup, onunla birlikte ağladı; "Tamamen onun meşgalesi, tamamen onun çocuğu haline geldim; gerçek annem olsa bu kadar olmazdı." Bu bir bakıma doğruydu. Madam Warens gönüllü bir anneydi, mecbur olmadığı halde onu seçmiş olan bir anneydi ve Rousseau normalde tam da öz annesinden duygusal olarak kopacağı bir yaşta onunla bir

araya gelmişti. Üstelik hasta olduğu için artık erotik kaygılar taşımaksızın ruhsal yakınlıklarının tadını çıkarabilirdi; "İnsanı esir eden bir aşk değil, duyulardan, cinsiyetten, yaştan veya dış görünüşten çok, kişiyi kendisi yapan bütün özelliklere dayanan ve insanın ancak ölürse yitirebileceği gerçek bir sevgi." Ancak Madam Warens Rousseau'nun sağlığı konusunda ne denli endişelenmiş olursa olsun, onun hissettiği mutlak bağlılığı hissetmiş olması düşük bir ihtimaldir. Ayrıca Rousseau'nun Besançon'dan babasına yazdığı mektubu da büyük olasılıkla onaylamazdı: "Hayatımın sonuna kadar yanında kalmama ve ölene kadar gücüm dâhilindeki bütün hizmetleri ona sunmama izin vermesi için Madam Warens'e yalvarmayı düşünüyorum."

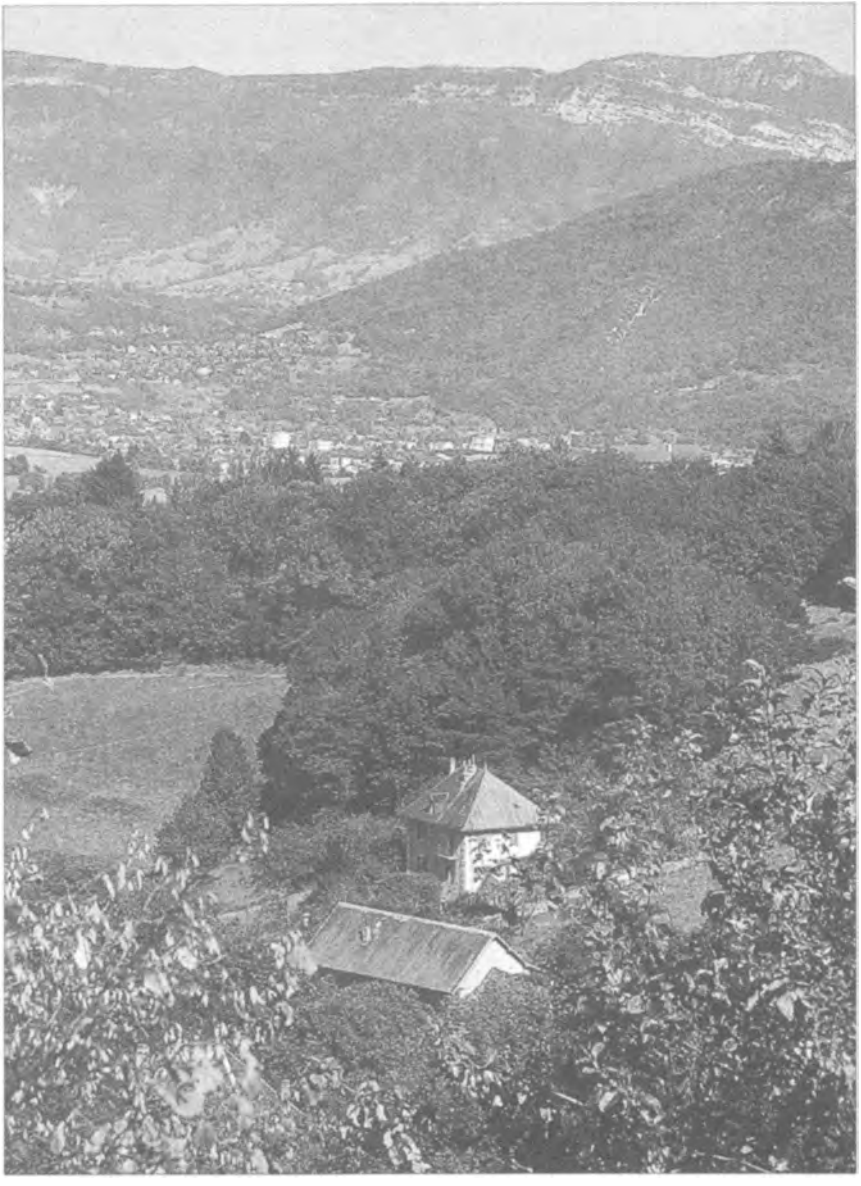
Rousseau'nun sağlığı düzelmeye başlayınca, Madam Warens ona önceden Arve Vadisi'nde de görmüş olduğu süt tedavisini önerdi. Bunun için kırsal bir yerde kalmak iyi olurdu, zaten Chambéry'deki küçük ve kasvetli ev ikisinin de moralini bozuyordu. Kısmen para biriktirmek için, kısmen de Anet öldükten sonra bitkiler cazibesini yitirdiği için küçük bahçeyi kiralamayı bırakmışlardı, dolayısıyla inzivaya çekilebilecekleri başka bir kırsal alan bulmaları gerekiyordu. Madam Warens çok geçmeden şehrin hemen dışındaki tepelerde, yürüyerek kolaylıkla ulaşılan "ama kilometrelerce uzaktaymışçasına ıssız ve tenha olan" güzel bir ev buldu. Evin yer aldığı küçük vadi, Les Charmettes olarak biliniyordu.

7. Bölüm

Les Charmettes Kırları

Les Charmettes'teki – adını bölgenin çekici özelliklerinden değil, *charmes*, yani gürgen ormanından alır – güzel taş ev, Rousseau'nun yaşadığı ve günümüzde hâlâ gezip görülebilen yerlerden biridir. Günümüzde bu ev, Rousseau'nun onuruna müze haline getirilmiştir ve ziyaretçiler onun kullandığı düşünülen duvar oyuğundaki küçük yatağı, Madam Warens'in büyük yatak odasını ve onun yanında bulunan, arada sırada bir papazın dua etmeye geldiği mihrabı görebilirler. Madam Warens'in, arazinin ve evin sahibi Yüzbaşı Noërey ile 6 Temmuz 1738'de imzaladığı kira kontratı günümüze ulaşmıştır, ama Madam Warrens yaz sezonunda evi kullanmak için zaten önceden sözlü bir anlaşma yapmıştı ve hem 1735 yazında hem de 1736 yazında evi kullanmıştı. O yıllarda, az miktarda buğday, çavdar, arpa, bakla ve karabuğday veren tarlayı Jean Girod kiralamıştı. Çiftlikte ayrıca iki öküz, iki inek, iki buzağı, on koyun ve bir düzine kümes hayvanı mevcuttu. Madam Warens mobilyalı evde kalırken, Girod ambara benzeyen bir binada kalıyordu. 1737'de kendisi de çiftçilikle uğraşma hevesine kapılan Madam Warens, yakınlardaki bir çiftliği kısa süreliğine kiraladı ama Girod 1738 yılında işi bırakınca, Noërey'in arazisindeki evin yanı sıra tarlayı da kiralama fırsatı doğdu.

Nostaljinin büyüsü altında kalemine sarılan Rousseau, Les Charmettes'te geçirdiği dönemi, eşi bulunmaz bir huzur barındıran kırsal bir düş gibi kâğıda döktü. Son dönemlerde yazdığı *Düşler*'de bu dönemi sevgi dolu *Maman*'ın onu serbest bıraktığı mutlu ve huzurlu bir dönem olarak andı; "Tamamen özgürdüm, hatta bu özgür olmaktan da iyiydi, çünkü sadece sevdiğim şeylere bağlıydım ve sadece istediğim şeyleri yapıyordum." *İtiraflar*'da daha da güzel ve etkili bir üslup kullanarak, yaşadığı duygusal bütünlüğü, cümlelerinin ritminde yeniden yaratır. "Hayatımın kısa süreli mutluluğu burada başlar; bana yaşadım deme hakkını veren huzurlu ama

LES CHARMETTES'İN TEPEDEN GÖRÜNÜMÜ

Rousseau'nun döneminden beri dışı değişikliğe uğramamış olan ev, tepeye tırmanan yolun kenarında tek başına durur. Uzaklarda Chambéry kenti görülmektedir. Oraya yaya gitmek, tombul Madam Warens için külfetli bir yürüyüştü.

LES CHARMETTES

İkinci katta köşede bulunan ve vadiye bakan yatak odası Madam Warens'e, bitişiğindeki nispeten daha küçük olan yatak odası ise Rousseau'ya aitti. Sağ kenardaki pencere Madam Warens'in, yanındaki ise Rousseau'nundu. Zemin kattaki pencerelerin arasında bulunan levha, Fransız devrimci Hérault de Séchelles'in Rousseau'nun anısına kaleme aldığı dizeleri içermektedir: "Jean-Jacques'ın yaşadığı sığınak; bana onun dehasını, onun yalnızlığını, onun gururunu, onun talihsizliğini ve onun deliliğini hatırlatıyorsun. O hayatını şöhrete ve gerçeğe adama cesaretini gösterdi ve sonsuza dek zulüm gördü, onu kıskananlardan ya da kendinden."

çabucak akıp giden anlar burada yaşanır. Çok özlediğim değerli anlar, ah! Benim için bir kere daha o güzel seyrinize başlayın, ama eğer mümkünse, hafızamda, gerçekte akıp gittiğinizden daha yavaş akın." Rousseau bu dönemi, gelip geçici bir hevesin değil, gerçek mutluluğun hüküm sürdüğü, öyle ki, ne yaptığının bile öneminin olmadığı bir dönem olarak gördü.

> Eğer bütün bunlar faaliyetlere, eylemlere, kelimelere dayansaydı, belirli bir ölçüde betimleyebilir ve tanımlayabilirdim; ama asla dile getirilmeyen, yapılmayan ve hatta düşünülmeyen, yalnızca tadılan ve hissedilen şeyleri nasıl tanımlayabilirim? Mutluluğumun belirli bir sebebi yoktu ki. Güneşle uyanıp mutlu oluyor, yürüyüşe çıkıp mutlu oluyor, *Maman*'ı görüp mutlu oluyor, ondan ayrılıp yine mutlu oluyordum; ormanda

> ve tepelerde dolaşırken, vadilerde gezinirken, kitap okurken, aylaklık ederken, bahçede çalışırken, meyve toplarken ve ev işlerine yardım ederken mutluluk hep peşimden geliyordu. Mutluluk, tanımlayabileceğim herhangi bir şeyde değildi, tamamen içimdeydi ve beni bir an bile bırakmıyordu.

Kır havası bir süreliğine, Rousseau'nun sağlığına iyi gelmiş gibiydi ama bu kalıcı olmadı. Yemeklerde şarap içmeyi bırakıp – ki şarabı severdi – bol miktarda su tüketmeye başladı; kendi teşhisine göre sert dağ suyu midesini altüst ediyordu. Bu durum, son zamanlarda edindiği hastalık hastalığını körükledi. "Artık hiçbir şeyi hazmedemediğime göre, iyileşme şansımın olmadığını düşünüyordum." Belki de genel bitkinliği Madam Warens'in kaygılanmasına yol açacak kadar çarpıcı değildi; hemen ardından bir kriz bunu takip etti. Bir sabah, kalbi öyle hızlı atmaya başladı ki nabzının kulaklarında zonkladığını hissetti, uğultular ve ıslığı andıran sesler kulaklarını sağır ediyordu. Korkarak yatağına gitti ve bir doktor çağrıldı, ama iğrenç olarak tanımladığına göre güçlü müshiller içeren tedavi hiçbir işe yaramadı. O günlerde tıp mesleği Antik Yunan döneminden kalan ve faydalı olabildiği kadar hasara da yol açabilen temel kurallara dayanıyordu. 1799 kadar ileri bir tarihte bile, doktorlarının, boğaz ağrısını vücudundaki kanın üçte birini alarak tedavi etmeye kalkışması, George Washington'ın sonu olmuştu. Üstelik çok sayıda doktor yoktu. Rousseau'nun Chambéry'de yaşadığı dönemde, on bin nüfuslu şehirde yalnızca dört doktor bulunmaktaydı ve Savoy'da ortalama olarak yirmi bin kişiye bir doktor düşüyordu. Ayrıca tıp mesleği garip bir biçimde bölünmüştü: hekimlerin elleriyle çalışmalarına ve kan akıtmalarına izin verilmezken (belli ki bu Ortaçağ'da rahip statüsünde olmalarından ileri geliyordu), hekimlerden oldukça alt seviyede görülen berber-cerrahların ise iç hastalıklar konusunda görüş bildirmeleri yasaktı.

Rousseau'nun hastalığının sebebi her ne idiyse – ki asla tam olarak kurtulamadığı kulak çınlaması büyük olasılıkla gerçekten bedensel bir rahatsızlıktı – *Maman*'ın onun üstüne titremesini sağlamanın dışında da avantajları oldu. Rousseau bu korkutucu belirtilerin baş göstermesinin, cinsel arzuların geriliminden hoş bir kurtuluş sağladığını düşündü. "Bedenimi öldürmesini beklediğim bu hastalık, yalnızca tutkularımı öldürdü ve ruhumda yarattığı güzel etki için Tanrı'ya her gün şükrediyorum. Kendimi ölmüş gibi görene dek yaşamaya başlamadığımı rahatlıkla söy-

leyebilirim." Ölümün an meselesi olduğuna inanmak – ki ömrünün geri kalanında buna devamlı değindi – bunaltıcı değildi, aksine insanı özgür kılıyordu. "Devamlı hasta ve devamlı inzivada geçirdiğim o dönem, hayatımda en az tembellik ettiğim ve en az sıkıldığım dönemdi." Sonunda hastalıkları kendi çıkarına kullanmaya meyilli olduğunu bile itiraf etti. Ona inzivaya çekilebileceği bir kır evi sağlayan bir hayranına, açıkça, arkadaşlarından çok şey beklediğini söyledi: "Hasta bir adam olarak, acı çeken bir insanın dayanıksızlığına ve kaprislerine merhamet gösterilmesi gerektiğine inanmaya hakkım var."

Bağbozumu sona erip de hava soğuyunca, Chambéry'deki kasvetli eve dönme vakti geldi. "Baharı bir daha görüp göremeyeceğimden emin olmadığım için, Les Charmettes'e sonsuza dek elveda dediğime inandım. Ayrılmadan önce toprağı ve ağaçları öptüm, uzaklaşırken devamlı dönüp arkama baktım." Rousseau şehre dönünce tam bir yatalak rolüne büründü. Tehlikeli belirtiler geçmişti, ama uykusuzluktan ve bitkinlikten muzdarip olan Rousseau, müzik öğrencilerini bırakıp bütün gün aylaklık etmeye başladı. Neyse ki onunla ilgilenen Doktor Jean-Baptiste Salomon, ilaçtan çok teşvike ihtiyacı olduğunu gayet iyi anlayıp, onu felsefe ve bilim konularında lafa tutmaya başladı. Rousseau, çok geçmeden Descartes hayranı olan Salomon'a ayak uydurmasını sağlayabilecek kitapları bir solukta okumaya girişti ve Père Bernard Lamy'nin yazdığı, bilimsel incelemeleri dinsel inançlarla birleştirmeyi hedefleyen *Conversations on the Sciences* adlı kitabı "defalarca" okudu. Yarım yüzyıl önce yayımlanmış olan bu eser hiç de güncel değildi, ama anlaşılır ve derli topluydu, yani kendi kendini yetiştiren ve körü körüne ilerleyen biri için çok değerliydi. Lamy "bilimler" derken, edebiyat ve tarih de dâhil olmak üzere, bütün öğrenim alanlarını kastediyordu ve Rousseau en çok onun öğrencilerin ezberleyerek öğrenmesi yerine yaparak öğrenmeyi vurgulamasından etkilendi. Lamy, "Gençlik yıllarında her şeyi bilirler, ama öğretmenleri onları bıraktıktan sonra hiçbir şey öğrenmezler. Oysa insan kişisel olarak gerçeği bulma gayretindeyse, yüreği daima bütün bilimlerin temelinin yattığı yerdedir," yazmıştı. Rousseau için kendi kendini eğitme süreci baş döndürücüydü. Yirmilerinin ortalarında eğitimindeki boşlukları doldurmakla kalmıyor, düşünmeyi de öğreniyordu. Ayrıca fikirlere karşı yeni yeni beslemeye başladığı tutku, Salomon'un muhtemelen baştan beri hedeflediği nesnel sonucu da doğurdu: "Artık hastalıklarımı düşünmüyor ve onlardan çok daha az etkileniyordum."

Baharın gelmesi daha da büyük bir rahatlama sağladı. Rousseau ömrünün geri kalanında da, sağlığından hep kış aylarında şikâyetçi olacaktı. "İlk tomurcukları gördüğümde yaşadığım sevinci anlatamam. Benim için baharı yeniden görmek, cennette dirilmek gibi bir şeydi. Karlar erimeye başlar başlamaz zindanımızdan ayrıldık ve bülbüllerin ilk şarkılarını duymaya yetecek bir zamanda Les Charmettes'e vardık. Artık öleceğime inanmıyordum; kırlarda hiç ciddi hastalıklara yakalanmamış olmam da gerçekten dikkate değerdir." Kendini hâlâ çalışamayacak kadar zayıf hissediyordu ve elinde kürekle harcadığı en küçük bir çaba bile başının zonklamasına neden oluyordu. Bunun yerine arı kovanlarıyla ve güvercinliklerle ilgilenmeye başladı; kuşlarla öyle iyi arkadaşlık kurdu ki güvenle kollarına ve başına tünemeye başladılar. "Hayvanları evcilleştirmekten daima büyük keyif aldım, özellikle de ürkek ve vahşi olanlarını. Onlara, hiçbir zaman kötüye kullanmadığım bir güven aşılamak bana sevinç veriyordu. Beni özgürce sevmelerini istiyordum." Kuşların yenmek üzere güvercinlikte beslendiğini de ekleyebiliriz.

Rousseau ne denli dermansız olduğunu iddia ederse etsin, Les Charmettes'in yukarısındaki tepelerde uzun yürüyüşlere çıkabiliyordu. Gün doğmadan kalkmayı, Chambéry'yi tepeden gören bir patikaya tırmanmayı ve "güzelliklerini gözünün önüne seren tatlı doğanın yaratıcısına" sabah duaları etmeyi alışkanlık haline getirdi. Ardından dolambaçlı bir yoldan eve dönüp Madam Warens'in perdelerinin açılacağı anı bekler ve koşarak ona günaydın demeye giderdi. Perdeleri herhalde bir uşak açıyordu, çünkü Rousseau onu hâlâ yarı uykulu halde yatakta buluyor ve bu fırsatı değerlendirerek onu kucaklıyordu, bu kucaklaşmalar "şefkatli olduğu kadar saftı ve masumiyeti onlara tensel zevklere hiç eşlik etmeyen bir büyü katıyordu." Rousseau kesinlikle böylesini tercih ediyordu ve editörlerinin de yorumladığı gibi, "Muhtemelen hastalığı ve hastalığından kaynaklanan 'aşırı bitkinliği,' bu 'masumiyeti' yeniden bulmasına imkân tanımıştı."

Madam Warens ile kahvaltıda sohbet ederler ve ardından belirli sayıdaki işçinin görev yaptığı çiftlikle ilgilenirlerdi. Arada sırada tepelerde gezilere çıkarlardı. Rousseau, Madam Warens'in koruyucu azizi olan Aziz Louis'nin 25 Ağustos'taki bayramında uzun bir geziye çıktıklarını, odun ateşinde pişirilen kahveler içtiklerini ve onları evlerine davet eden köylülerle birlikte yemek yediklerini hatırlıyordu. Rousseau bu gezide kendinden geçmiş bir halde, "*Maman*, *maman*, bu günü uzun süredir bekliyor-

dum ve hiçbir şeyin bunun ötesine geçemeyeceğini görüyorum. Sayenizde mutluluğumun doruğundayım, umarım bu hep böyle kalır!" diye haykırdığını iddia eder. Ancak mutluluğunun doruk noktasına vardığı bu geziyi, Les Charmettes'te geçirdikleri ilk günlerde yapmış olmalılar, çünkü Rousseau o gün evin yanında bulunan ve "henüz gezmemiş oldukları" yamacı keşfe çıktıklarına değinir.

Bu yılların kronolojisi oldukça belirsizdir, çünkü Rousseau mutlu anılarının hepsini kesintisiz bir varoluş biçimi olarak birbirine katmaya meyilliydi. Oysa durum bundan daha karmaşıktı ve bunun en önemli nedenlerinden biri de, Rousseau'nun, Madam Warens'in çok önem verdiği iki konuda yetersiz kalmayı sürdürmesiydi: çiftliği hiç idare edemiyordu ve kucaklamaları fazla namusluydu. Çok geçmeden bir rakip ortaya çıktı ve onun ortaya çıkması Rousseau'yu öyle rahatsız etti ki *İtiraflar*'da bu durumu hem yanıltıcı hem de olduğundan çok daha geç meydana gelmiş gibi yansıttı. Jean-Samuel-Rodolphe Wintzenried adındaki yeni delikanlı, Léman Gölü'nün doğu kıyısındaki Chillon kalesinin muhafızının oğluydu. Rousseau'dan dört yaş küçük olan Wintzenried'in hayat hikâyesi onunkine benziyordu; maceralara atılmak için on altı yaşında evden ayrılmış ve 1731'de Chambéry'den geçerken Madam Warens ile tanışıp Katolikliğe dönmüştü. 1737 yazında yeniden ortaya çıkan Wintzenried çok geçmeden, Claude Anet'nin ölümünden beri fena halde ihmal edilmiş olan kâhya ve sevgili rollerini üstlendi.

Rousseau, Wintzenried'i katlanılmaz buldu. İriyarı, sarışın, kendine güvenli ve konuşkan bir insan olan Wintzenried, bir perukçunun yanında çalışırken kocalarını aldatmalarını sağladığı kadınlarla övünmekten zevk alıyordu ve çiftliği idare etmeye dünden razıydı. "Ben ne kadar sessizsem, o da o kadar gürültücüydü ve aynı anda hem tarlada, hem otlaklarda, hem ormanda, hem de ahırda kendini gösteriyordu, göstermekle de kalmayıp duyuruyordu. İhmal ettiği tek yer bahçeydi, çünkü oradaki çalışma fazla huzurluydu ve ses çıkarmıyordu. En büyük zevki odunları yükleyip el arabasıyla taşımak ve kesip yarmaktı. Elinde daima bir balta veya kazma olurdu ve avazı çıktığı kadar bağırarak ortalıkta koşturduğunu duyabilirdiniz." Rousseau, Madam Warens'in onun koşturmalarına ve velvelelerine kanmasını acınası buluyordu ama aslında Madam Warens'in, Anet'nin sorumluluklarını üstlenecek birine çok ihtiyacı vardı; sadık dostu Conzié'nin de uzun süre sonra belirttiği gibi, "yıkıcı projelere" çok düşkündü.

Madam Warens'in sonraki yirmi yıl boyunca hiç vazgeçemediği Wintzenried, aslında genel olarak da becerikli bir insan olarak tanınıyordu ve özellikle yeni işvereniyle birlikte güneydeki Maurienne Vadisi'nde, oldukça zorlu bir iş olan madenciliğe atıldığında bunu kanıtlayacaktı. 1757'de Chambéry'deki bir müdür, onu hiç de Rousseau'nun yansıttığı gibi bir soytarı olarak betimlemedi: "Zeki ve hayat dolu bir insan; maden işletmeye ve kömür çıkarmaya yönelik bütün konularda şevkini ve aklını sergiledi. Kendini iyi ifade ediyor, çekinmeden konuşuyor ve yaptığı her şeye değer vermeyi biliyor." Zamanında Anet'nin akıl hocalığı yaptığı Rousseau, bu kez de kendisi akıl hocalığına soyunarak durumun kontrolünü yeniden eline almaya çalıştı ama bu hiçbir işe yaramadı; Wintzenried'in istediği son şey bir akıl hocasıydı.

Wintzenried'in yatak odasındaki görevlerine gelince; Rousseau derinden yaralandıysa da, onunla rekabet etme arzusunda değildi, özellikle de Madam Warens küçük düşürücü bir biçimde, sevgisini, tıpkı eskiden Anet ile olduğu gibi, ikisine birden paylaştıracağını imâ ettikten sonra. "Ona karşı duygularımın saflığını, gerçekliğini ve gücünü, ruhumun dürüstlüğünü ve iffetini, hiç o andaki kadar açık bir biçimde görmemiştim. Ayaklarına kapanıp dizlerine sarıldım ve gözyaşlarımı dizlerine akıttım. 'Hayır *Maman*,' diye haykırdım tutkuyla, 'Sizi kirletemeyecek kadar çok seviyorum; size sahip olmak, paylaşılamayacak kadar değerli.'" Kendisinin hatırlamayı tercih ettiği kadarıyla kısa ve öz olarak, "Sevdiğimi alçaltacak bir hazzı tatmaktansa, bin kere öleyim daha iyi," diye de ekledi. Bu, annesinin romanlarının tumturaklı romantik diliydi ama aslında şiddetli bir sarsıntı yaşıyordu; "bütün varlığımı saran ani ve büyük bir *bouleversement* [sarsıntı]" Küçük bir çocukken kırık tarak için cezalandırıldığında nasıl hissettiğini tanımlamak için de aynı terimi kullanmıştı: "Yüreğinde, beyninde, küçücük zihinsel ve ahlaksal varlığının bütününde ne büyük bir *bouleversement*!"

Rousseau'yu asıl inciten, Madam Warens'in onun yerine yalnızca yeni bir âşık değil –bu rolden zaten hiçbir zaman fazla hoşlanmamıştı – yeni bir oğul koymuş olmasıydı; Madam Warens gerçekten de ondan Wintzenried'e "kardeşim" diye hitap etmesini istedi. Üstelik ileride kendisinin de göreceği üzere, Rousseau'nun onların ilişkisini anlayış biçimi, Madam Warens'inkinden çok farklıydı. "Benim kendi kendime dayattığım ve onun onaylarmış gibi göründüğü cinsel kaçınma, kadınların affetmediği şeyler-

den biridir, nasıl tavır takınırlarsa takınsınlar... En duyarlı, en felsefi ve en şehvetsiz kadını ele alsak bile, diğer bakımlardan hiç umurunda olmayan bir erkeğin, ona karşı işleyebileceği en büyük suç, ondan yararlanma fırsatına sahip olup da bu fırsatı değerlendirmemesidir."

Bu zaman aralığında, muhtemelen Wintzenried'in ortaya çıkmasından kısa bir süre önce, korkunç bir kaza meydana geldi. Rousseau, 1737 Haziranı'nda, yirmi beş yaşına basmadan bir gün önce, gizli mürekkep yapmak için bilimsel bir deney yürütmekteydi; bu mürekkep normalde görünmez olacak ve "gizli" bir kimyasal aracılığıyla görünür hale gelecekti. Kalsiyum oksit ile arsenik sülfürü suyla karıştırdı ve karışımı ağzı mantarlı bir şişeye koydu; kimyasallar hızla köpürmeye başlayınca paniğe kapıldı. Şişe daha o açamadan patladı. Rousseau geçici körlüğe yakalandı ve zehirli karışımın bir kısmını yuttu. Ölmek üzere olduğuna inandığı için derhal resmi bir vasiyetname yazdırdı ve altı tanık bu vasiyetnameyi imzaladı. Noter, Rousseau'nun gözlerini açamadığı için imzasını atamadığına tanıklık etti. Rousseau bu belgede, borçları ödendikten sonra geriye kalan her şeyini Madam Warens'e (açıklanamaz bir biçimde ondan Warens Kontesi olarak söz eder) bıraktı ve bariz bir suçluluk duygusuyla, şayet kurtulursa, altı ay içinde ona, "söz konusu hanımefendinin on yıl boyunca sağladığı barınak ve destek karşılığında" iki bin Savoy lirası ödeyeceğini ekledi. Belgenin Katolikliğe karşı güçlü sadakatini vurgulayarak başlaması dikkate değerdir.

> Ölümün kaçınılmazlığını, saatinin belirsizliğini ve yaptıkları için Tanrı'ya hesap vermeye hazır olduğunu göz önünde bulundurarak aşağıdaki vasiyetnameyi hazırlamıştır; öncelikle haç çıkararak, Baba, Oğul ve Kutsal Ruh adına ruhunu Tanrı'ya teslim ettiğini ilan ederek, İsa Mesih'in faziletleri ve Kutsal Bakire ile koruyucu azizleri Jean ve Jacques'ın şefaati aracılığıyla onu affetmesi ve cennetine kabul etmesi için Tanrı'ya yalvararak kendini ölüme hazırlaşmıştır; kutsal Katolik Roma Kilisesi'ne bağlı yaşayıp öleceğini tasdik etmektedir.

Rousseau çabucak iyileşti; üstelik bu kez onu mali bakımdan güzel bir fırsat bekliyordu. Cenevre'de reşit olma yaşı yirmi beşti ve Rousseau artık nihayet annesinin mirasından kalanları talep edebilecek konuma gelmişti. Şehirdeki Fransız temsilcisi, Isaac Rousseau İstanbul'dayken Rousseau'nun annesine tutkulu ama karşılıksız kaldığı söylenen bir aşk besle-

miş olan, Pierre de la Closure adındaki yaşlı bir beyefendiydi. Rousseau Cenevre ziyaretlerinde, "Bana genellikle, ölümüne ve aradan geçen zamana rağmen sevgisini yitirmediği annemi anlatırdı," dediği bu beyefendiden yardım almayı umuyordu. Protestanlıktan dönmüş olması şehirde kalmasını kanunlara aykırı kıldığı için, surların dışında kalacak bir yer buldu ve Madam Warens'e yazdığı gibi "alelade bir suçlu gibi handa kapalı kalarak" endişeyle beklemeye koyuldu. Gücenmiş bir tavırla şunları da ekledi: "Sizden hiç haber alamamak da mutluluğumu tamamladı Madam." Madam Warens aslen mirasın durumuyla ilgileniyordu, çünkü yıllardır verdiği desteğin karşılığında bir ödeme talep etmeye karar vermişti. Rousseau, onun adına harekete geçmeyi kabul eden kitapçı Jacques Barillot'dan, La Closure'ün konuyla şahsen ilgilendiğini ve çok geçmeden mutlu sona ulaşılacağını haber alınca çok sevindi. Gerçekten de Suzanne Rousseau'nun mirasından kalan 13,000 florinin kendi payına düşen 6,500 florinini almayı başardı. François'nın durumu bilinmemekle birlikte, bir gün payını almak üzere dönebileceğinin farz edilmesi gerekiyordu; bu arada Isaac Rousseau, onun payının faizini almaya devam etti. Aslında 30,000 florin olan mirasın geri kalan bölümü garip bir biçimde buharlaşıp uçmuştu. Rousseau, beklenmedik kazancının bir kısmını kitaplara harcadıktan sonra geri kalanını hemen Madam Warens'e verdiğini söyler; "Parayı, bu tür iyilikleri hiç çaba göstermeksizin kendiliğinden yaptıkları için hayranlıkla karşılamayan güzel ruhların samimiyetiyle aldı." Bu paranın çoğunun kendi masraflarına gittiğini de kabul eder.

Rousseau Cenevre'deyken, oligarşiyi destekleyen muhafazakârlar ile yurttaşların haklarını savunan liberaller arasında iç savaş tehdidi baş gösterdi. Ona "torunu" olarak hitap eden yardımsever kitapçı Barillot ile oğlunun farklı taraflarda yer alması, Rousseau'yu çok etkiledi. "Baba oğulun baştan aşağı silahlanmış olarak aynı evden çıktıklarını gördüm, iki saat sonra birbirlerinin boğazını kesme tehlikesiyle yüz yüze geleceklerini bilerek, biri belediye binasına, diğeri ise kendi karargâhına gidiyordu." Kriz kısa sürede noktalandı, ama Rousseau o anda, şayet bir gün Cenevre'ye dönecek olursa, asla bir iç savaşa karışmayacağına yemin etti.

Rousseau, aynı ziyaret esnasında o denli hayranlık uyandırmayan bir şey de yaptı. Yengesini görmeye gittiğinde, Gabriel dayısının belgelerine bakmak için izin aldı; bu, onu dövmek üzere Bossey'ye çağrılmış olan katı yürekli akrabasıydı ve o anda Charleston, Güney Carolina'da istihkam-

cı olarak orduda görev yapmaktaydı. Rousseau, Cenevre'nin istihkâmlarına ilişkin gizli bilgiler içeren bir belgeyi eline geçirdi; aklına bu belgeyi "Cenevre'de devlet sırlarına ortak olan önemli kişilerle bağlantısı bulunduğunu kanıtlamak için" Chambéry'deki gümrük müdürüne verme fikrinin geldiğini söyler. Daha büyük bir olasılıkla ise, bu bilgilerin Torino'ya aktarılacağını ve doğduğu şehre, büyük ihtimalle intikam duygusuyla, ihanet ettiğini biliyordu. Herhangi bir olaya yol açmayan bu durumu, yalnızca *İtiraflar*'da anlattığı için biliyoruz. Ancak bu durum, Madam Warens'in gizli casusluğa devam etmeyi umduğu fikrini doğuruyor. Rousseau'nun bir yıl sonra, Gabriel Bernard'ın öldüğünü öğrenmesinin ardından, yengesine, ondan kalan belgeleri almaktan mutluluk duyacağını yazması kesinlikle şüphe yaratıyor. Üstelik bu mektubun kendisi için çıkardığı kopyası istihkâmlara dair notlarla ve çizimlerle dolu. Hem ayrıca, gizli mürekkebin amacı neydi?

Rousseau otuz yıl sonra, uluslararası şöhret kazanmasının ardından, onu bu ziyaret esnasında yengesi Clermonde Fazy'de gördüğünü hatırlayan bir kadından mektup aldı. "Onu doğumundan beri ıstıraplı ve yanlış yollara sürükleyen kötü kaderinden dolayı ülkesine ve hatta akrabalarına yabancılaşmış genç delikanlıyı ilgiyle izledik. Sizinle konuşmadan ve talihsizlikleriniz için duyduğumuz üzüntüyü gösteremeden, gözlerimizde yaşlarla sizden ayrıldık." Ayrıca güçlü bir kavrayışla, Rousseau'nun Cenevre'de kaldığı takdirde, belki de asla tanınamayacağını da ekledi. "Kaderinizin garip benzersizliği, ruhunuzun derinliklerinde gömülü olan yetenekleri geliştirmenizin gerekçesi ve aracı oldu."

Rousseau Chambéry'ye döndüğünde, hâlâ Wintzenried'in istilası altında olan Les Charmettes'teki ev ve çiftlik artık ona ev gibi gelmiyordu. Tekrar hastalanmanın vakti gelmişti. Bu sefer belirtilerin psikosomatik olduğu açıktı ve kendisi bile, bütün hassas insanlar gibi kuruntulara kapıldığını kabul etti. Çarpıntıları oluyor, hızlı yürümeye kalkıştığında nefesi kesiliyor ve eğildiğinde başı dönüyordu, ayrıca en hafif cisimleri bile kaldıramayacak kadar güçsüzdü. Ardından hastalık hastalarının alışılagelmiş yöntemine başvurarak, bir teşhis bulmak için tıp kitaplarını karıştırmaya başladı. Elbette bilinen bütün hastalıklardan muzdarip olduğuna inandı ve doktorlar onu *malade imaginaire* [hastalık hastası] olarak görmeye başladılar. Sonunda kalbinde polip olduğuna kanaat getirdi; on sekizinci yüzyılda yaşamış bir yazar bunu "kalpteki büyük oyukları dolduran pıh-

tılaşabilen bir lenf kitlesi" olarak tanımlar. Dr. Salomon bu teşhise inanmış gibi davrandı ve Rousseau'yu bu konunun uzmanına danışmak üzere Montpellier'ye uzun bir yolculuk gerçekleştirmesi için teşvik etti. Kuşkusuz Rousseau'nun ardı arkası kesilmeyen kaygılarından bıkmıştı ve ondan kurtulduğuna mutluydu. Madam Warens de bu yolculuğa çıkmasını destekledi. Rousseau'yu şehirden, hatta belki de hayatından göndermek için kendine göre nedenleri vardı.

Akdeniz kıyısına yakın olan ve Avignon ile Nîmes'in batısında kalan Montpellier, Chambéry'den üç yüz yirmi kilometre uzaklıktaydı, yani ölümün kapısına dayandığına inanan biri için düşündürücü bir yolculuktu. Rousseau, 11 Eylül'de Chambéry'den atla yola çıktı ve iki gün sonra Grenoble'a ulaştığında, duygusal haklarını savunmak üzere Madam Warens'e sert bir mektup yazdı: "Bir kere daha sağlığınıza dikkat etmenizi öğütleme cüretini göstermeme izin verin Madam. Siz benim biricik *Maman*'ım değil misiniz? Bu konuya büyük bir özen göstermek benim hakkım değil mi? Sağlığınıza daha çok dikkat etmenizin size devamlı hatırlatılması gerekmiyor mu?" Ardından konuyu değiştirirmiş gibi, Voltaire'in, izlerken nefesinin daraldığı ve çarpıntılarının fenalaştığı *Alzire* adlı oyununu* betimledi; bu oyunu anlatmasının asıl sebebi, kaba saba ve cahil bulduğu Wintzenried ile kendisi arasındaki tezadın altını çizmekti. "Neden bazı yürekler asil, yüce ve dokunaklı duyguları yaşarken, diğerleri sadece alçak duygular içinde çırpınır Madam?" Artık trajedi izlememesinin daha iyi olacağını, çünkü trajedilerin sağlığı bakımından çok tehlikeli olduğunu belirterek kibirli bir tavırla mektubuna son verdi. Karakteristik bir biçimde, gururunu inciten bir olaya da yer verdi. Madam Warens adına mektup götürdüğü bir beyefendi bahşiş vererek onu küçük düşürmüş, Rousseau uysalca aldığı bahşişi çıkarken kapı görevlisine vermişti. "İyi mi yaptım bilmiyorum, ama aksi biçimde davranmak için ruhumun değişmesi gerekirdi."

At sırtında yol almayı çok yorucu bulan Rousseau, Grenoble'dayken, Avignon'a giden at arabası gruplarının birinde kendine yer buldu. Gruptaki bazı kadınlar, özellikle de Avignon'un kuzeyinde bulunan Bourg-Saint-Andéol'daki evine gitmekte olan kırk dört yaşındaki Madam Larnage, utangaç ama çekici delikanlıya ilgi göstermeye başladı. Rousseau bir

---

* 1734 tarihli trajedide İspanyol işgali altındaki Peru'da geçen bir olay anlatılır. Oyunda, uygarlığın kaba güce üstünlüğü vurgulanır-e.n.

nedenden ötürü – yakın zamanda dinini değiştirdiğini açıklamaya utandığını iddia eder – kendini, tahtta hak iddia eden sürgündeki Stuart'ın yandaşı bir İngiliz olarak tanıtmayı kafasına koydu ve bir hevesle adının Mösyö Dudding olduğunu söyledi. Seçtiği rol çok da garip değildi. Stuart yandaşları Avignon ile Montpellier'de tanınıyor ve iyi karşılanıyordu, içlerinden birinin Fransa'nın o kesimlerinde seyahat etmesi göze batmazdı, ayrıca bu rol, Rousseau'nun kendini romantik bir sürgün olarak tanıtmasına olanak sağlıyordu. Ancak ne yazık ki tek kelime İngilizce bilmiyordu ve anında foyasının meydana çıkmasından korkmaya başladı, özellikle de kötü niyetli Torignan (daha doğrusu Taulignan) Markisi onu Stuart hakkında konuşturmaya çalışınca.

Çok geçmeden Madam Larnage'ın Rousseau hakkında planları olduğu anlaşıldı, ancak öncelikle Rousseau'nun alay konusu olmaya dair aşırı hassasiyetinin üstesinden gelmesi gerekiyordu, çünkü Rousseau, Taulignan ile ikisinin onunla alttan alta alay ettiğine ikna olmuştu. Aslında yaşlı Taulignan, Madam Larnage'ın Rousseau'ya karşı sergilediği açık düşkünlük konusunda alaycı imâlarda bulunuyordu. Rousseau, Madam Larnage'ın aklından geçenleri kavrayınca utangaçlığına yenik düştü ve her zamankinden daha da garip davranmaya başladı ama Madam Larnage onu yürüyüşe çıkararak, kolunu beline dolayarak ve onu dudağından öperek bu sorunu çözdü. Yolları ayrılmadan önce birlikte birkaç gece geçirmelerinin yanı sıra gündüzleri de at arabasında cilveleştiler. Rousseau, tek amacı karşılıklı haz olan kendinden yaşça büyük bir kadının ilgisine memnuniyetle göz yumdu. Hastalığının geçmesi de tesadüf değildi. "Madam Larnage beni tekeline aldı ve böylece zavallı Jean-Jacques'a, daha doğrusu onun yanındayken tamamen geçen kuruntularıma, ateşe ve polipe elveda dedim; geriye bir tek, dindirmeye hiç de niyetinin olmadığı çarpıntılarım kaldı." Daha da şaşırtıcı olanı, Rousseau'nun tam bir tatmin yaşamış olmasıydı. "Erkek olmaktan ve talihimden gurur duyarak, kendimi mutlulukla ve güvenle duyularıma bırakıp, onun duyularında yarattığım etkiyi paylaştım. Zaferimi şehvetle olduğu kadar gururla da gözden geçirerek ikiye katlayacak kudreti kazanacak kadar kendimdeydim." Dört veya beş gün boyunca, "Kendimi şımarttım, en tatlı hazlarla kendimden geçtim. Bu hazlar katıksız ve güçlüydü, acı barındırmıyordu. Tadını çıkardığım ilk ve tek hazlar bunlardı; Madam Larnage sayesinde bu zevki tatmadan ölmüş olmayacağımı söyleyebilirim."

Bu ilişkinin en ilginç yanı, Dudding rolü yapmanın, Rousseau'ya kendini özgür hissettirmiş olmasıydı. "Yokluğu, kendim gibi davranmamı hemen hemen her zaman engelleyen güveni bana aşıladı." İnsanın kendisi olmaktan çıktığı, zaten basmakalıp bir görüştü. Fénelon'un *Telemak*'ında, romanın kahramanı güzel bir periye âşık olunca, "içinde filizlenen ve kendisinin farkında olmadığı bir tutku, onu kendisi olmaktan çıkardı." Fénelon ahlakçı olduğu için, Telemak'ın âşık olunca gerçek benliğine ihanet ettiğine kesin gözüyle bakıyordu. Rousseau'nun özgünlüğü ise, ürkek Jean-Jacques'ı ve tutkulu Dudding'i kapsayan rollerinin her ikisinin de, anlamaya ihtiyaç duyduğu derinlerdeki bir bütünlüğü yansıttığını kavramasından ileri geliyordu. Rousseau, kadınlara karşı hep tutuktu ve girişimlerinin, ne denli sakıngan olursa olsun, son derece saldırgan girişimler olarak algılanmasından korkuyordu. Madam Warens ile yaşadığı ilişki onu cesaretlendirmemiş, aksine ürkütmüştü, çünkü Madam Warens'in açık girişimlerine rağmen, Rousseau bir şekilde onu kirlettiğine ikna olmuştu. Ancak bu kez nihayet, hiç tanımadığı bir kadın ona karşı içten bir arzu sergiliyordu; yaralı Adonis'ten zevk almayı bilen maharetli bir Venüs. Starobinski'nin de gözlemlediği gibi, Rousseau'nun teşhirciliği ve mazoşizmi, edilgen kalmak ve etkenliği karşısındakine bırakmak için başvurduğu manevralardı ama kadınlar sanki kendilerinden beklenenleri hiç anlamıyorlar, anladıkları durumlarda da Rousseau'yu tuhaf buluyorlardı. Hastalıktan güçsüz düşen ve Dudding maskesinin arkasına sığınan Rousseau, nihayet ne istediğini çok iyi bilen bir kadının girişimlerine boyun eğebilmişti. Belki de Madam Larnage, ondan özlemini duyduğu dayağı bile esirgemedi. Rousseau'nun *İtiraflar*'da, bunu istemeye cesaret edemediğini belirttiği doğrudur, ama belki de Madam Larnage onun bu isteğini sezip kendiliğinden yerine getirdi.

Ayrılma vakti gelince, Rousseau tedavi gördükten sonra Madam Larnage'ı evinde ziyaret edeceğine (kocasından iki yıldır ayrıydı) söz vererek, Montpellier'ye doğru yoluna devam etti. Pont du Gard'ı, yani Gard Geçidi üzerinden Nîmes'e içme suyu taşıyan, Romalılar'ın inşa ettiği muhteşem sukemerini görmek için yolunu uzattı ve beklediğinden daha da çok etkilendi. "O muazzam kemerlerde yankılanan ayak seslerim, onları inşa edenlerin güçlü seslerini duyduğumu sanmama yol açtı. O muazzamlığın içinde kendimi bir böcek gibi küçücük hissettim. Ama gitgide ufaldığımı hissederken bile, *je ne sais quoi* [bilmediğim bir şey] ruhumu yüceltti ve

içimi çekerek kendime 'Neden Romalı doğmamışım!' dedim." Bossey'deyken Mösyö Lambercier, Rousseau'nun çocuksu eserini yıkarken bir yandan da "Sukemeri! Sukemeri!" diye bağırmıştı. Bu sefer ise Rousseau hayranlık içinde, erdemin sefaya galip gelmesini simgeleyen gerçek bir sukemerinin karşısında duruyordu ve kafasındaki erotik düşüncelerin yerini, Roma'ya ait düşünceler almıştı. "Saatlerce dalıp gittim. Kendime geldiğimde hâlâ düşte gibiydim ve dikkatim dağınıktı, üstelik kapıldığım düşler Madam Larnage'ı kapsamıyordu. Beni Montpellier'nin kızlarına karşı uyarmayı akıl etmiş ama Pont du Gard'a karşı uyarmamıştı. İnsan hiçbir zaman her şeyi düşünemez."

Artık kendini iyi hisseden Rousseau, yolculuğu her bakımdan keyifli bulmaya başlamıştı. Kırk yıl sonra bir dostuna mutlulukla şunları anlattı: "Montpellier'ye birkaç fersah uzaklıktaki bir handa bize, av etleri, balıklar ve meyvelerden oluşan leziz bir yemek ikram ettiler. Fiyatların ucuzluğu, keyifli sohbetler, manzaranın ve mevsimin güzelliği, at arabasının yoluna biz olmadan devam etmesine karar vermemize yol açtı. Keyif çatmak için üç gün orada kaldık. Hayatımda hiç bu kadar güzel yemekler yememiştim." Rousseau Montpellier'ye varınca Basse Sokağı'nda (günümüzde J.J. Rousseau sokağı olarak bilinmektedir) bir oda kiraladı ve yemeklerini, onun perhizini denetlemeyi üstlenen Thomas Fitzmaurice adındaki İrlandalı doktorun işlettiği bir pansiyonda yemeye başladı. Ardından başvurduğu ünlü Doktor Antoine Fizes, doğal olarak onun hastalık hastası olduğu sonucuna vardı. Rousseau, yıllar sonra bir dostuna, ünlü doktor "Fitse"ye dair (muhtemelen Fitzmaurice'i değil, Fizes'i kastediyordu) şunları söyledi: "Bana gülümseyerek baktı ve omzumu sıvazlayarak, 'Zaman zaman benim için güzel bir kadeh şarap için dostum,' dedi. Kuruntuları 'mutlu insanların hastalığı' olarak tanımladı."

Annesinin mirasından kalan paranın bir kısmı hâlâ durduğu için, Rousseau bir süre rahatlıkla geçindi. Günlerini tıp öğrencileriyle birlikte oyalanarak, onların oyunlarına küçük bahisler yatırarak ve hanlarda yemekler yiyerek geçirdi. Sonradan orada iki ay kaldığını hatırlamasına rağmen, aslında bu sürenin en az iki katı kadar kalmıştı ve kalışı *İtiraflar*'da anlattığı kadar neşeli değildi. O sıralarda Chambéry'deki bir arkadaşına şunları yazdı: "Montpellier, iki metreyi ancak bulan kirli ve iğrenç sokakların oluşturduğu muazzam bir labirenti andıran büyük ve kalabalık bir şehir, sokaklarda muhteşem konaklarla, çamur ve gübre içindeki sefil ba-

rakalar yan yana... Kadınlar iki sınıfa ayrılıyor. Soylu hanımefendiler sabahlarını makyaj yaparak, öğleden sonralarını iskambil oynayarak ve gecelerini sefahat içinde geçiriyorlar, orta sınıf kadınları ise bu saydıklarımın yalnızca üçüncüsüyle meşguller." Çevredeki kırlık alanlar bile onu memnun etmiyordu. "Çorak arazileri sevmiyorum," yazdı sonraki bir mektuplaşmasında, "ve Provans beni pek cezbetmiyor."

Rousseau, Madam Warens'e mektuplarını yanıtlamayı ihmal ettiği için sitemde bulundu ve eğer ondan yakın zamanda haber almazsa, onun talep etmiş olduğu gibi gelecek Haziran'daki Vaftizci Yahya şenliğine* kadar beklemek yerine, Aralık'ta Chambéry'ye döneceğine yönelik bir tehditte bulundu. Parası azalıyordu, üstelik denizin sislerinden ve genel anlamda "kötü havadan" ötürü sağlığı da korkunç durumdaydı. Ayrıca, "Yemekler beş para etmez; beş para etmez diyorum ve şaka yapmıyorum. Şaraplar çok sert ve tatsız; doğruyu söylemek gerekirse, ekmekler idare eder, ama sığır eti ve tereyağı yok. Kötü kokan bir yağda pişirilmiş berbat koyun etinden ve okyanus balıklarından başka yiyecek hiçbir şey yok. Pansiyonumda ikram edilen çorbayı ve sebzeli yahniyi öğürmeden tadamazdınız." Rousseau, eve dönerken eşek sütü tedavisi görmek için, yolda tanıştığı "iyi bir arkadaşının" yaşadığı – Madam Larnage'a ilişkin üstü kasten örtülü bırakılan bir atıf – güzel bir kentte durabileceğine değindi ama asıl istediği, Madam Warens'in evindeki ve yüreğindeki eski konumunu yeniden kazanmaktı. "Tanrı aşkına artık bir düzenleme yapın da üzüntüden ölmeyeyim! Razı olmaktansa kaderlerin en kötüsüne maruz kalmayı tercih edeceğim bu koşul dışındaki her şeyi kabul ediyor ve her şeye boyun eğiyorum. Ah, sevgili *Maman*'ım, yoksa artık benim sevgili *Maman*'ım değil misiniz? Birkaç ay fazla mı yaşadım?" Razı olunamayacak koşul belki de, Rousseau'nun onun evinden temelli ayrılmasına yönelik bir talepti. Rousseau mektubunu hiç kimsenin açıklık getiremediği gizemli bir imâyla noktalandırdı: "O şeyi, içten bir coşkuyla kabul edebileceğim tek bir koşul var. Ama bu koşul benzersiz. Siz beni anlıyorsunuz."

Rousseau Şubat'ta, düzenli olarak mektuplaştığı (mektuplar kaybolmuştur) Madam Larnage'ı ziyaret etme sözünü yerine getirmeksizin eve dönmek üzere yola çıktı. Bahanesi, Madam Larnage'ın, âşık olmadan dura-

---

* Yaz gündönümünü kutlamak üzere Haziran ayının 21-24'ü arasında yapılan şenlikler-e.n.

mayacağı, on beş yaşında çekici bir kızı olmasıydı ve klasik Fransız edebiyatı sınavını geçtiği için kendini kutladı: "Hayatımda ilk kez kendime 'Kendime saygı duymayı hak ediyorum, zevklerimin yerine görevimi tercih etmeyi biliyorum,' demenin tatminini yaşadım." Asıl neden ise – ki bunu kendisi de biliyor olmalıydı – gerçek bir ilişkiye girmeleri durumunda, kaçamaklarını güzel kılan her şeyin kaçınılmaz bir değişime uğrayacak olmasıydı. İşte böylece, yolda genç bir yabancıyla birkaç gece geçirdiği için, Bâcle, Madam Basile, Peder Gaime ve Rousseau'nun yoluna çıkan daha birçokları gibi, tesadüfî bir ölümsüzlüğe erişmiş olan Madam Larnage da tarih sayfalarından kayboldu.

Uzun süredir beklediği *Maman*'a dönüşü, onu çok büyük bir düş kırıklığına uğrattı. Rousseau dönüş tarihini bildirmek üzere mektup yazmıştı ve programın önünde gittiğini fark edince, belirlenen saatte neşeli bir karşılama göreceğinden emin olmak için yolda oyalandı. Les Charmettes'e vardığında etrafta kimsenin görünmemesi onu tedirgin etti, ama hizmetçiyle karşılaştı ve hizmetçi onu yeterince sakin karşıladı. Madam Warens ise Wintzenried ile birlikteydi ve Rousseau'yu sarsılmasına neden olan bir donuklukla karşıladı. "Yukarı çıktım ve nihayet onu gördüm, büyük bir şefkatle, güçle ve saflıkla sevdiğim *Maman*'ı. Ona koşup ayaklarına kapandım. 'Ah, demek geldin *petit*!' dedi bana sarılarak. 'Seyahatin iyi geçti mi?'"

Haziran'a kadar Montpellier'de kalması söylenen Rousseau, Şubat'ta eve dönmüştü ve kalmasına izin vermekten başka çare yoktu. Ne var ki düş sona ermişti. Rousseau'nun bitmek bilmeyen bağımlılığı, Madam Warens'in sabrını gitgide daha çok taşırıyordu ve Rousseau'nun karşılıklı bağlılık hayalleri buharlaşıp uçmuştu. Rousseau sonraki bir buçuk yıl boyunca, en sert kış aylarında bile, Les Charmettes'te yalnız başına yaşadı, bu arada Madam Warens şehirdeki evinde kaldı, Wintzenried ise çiftliğin idaresiyle ilgilenmek için gelip gidiyordu. Wintzenried'in statüsü yükselince, yeni gözde, Rousseau'nun hor gördüğü etkileyici bir isim aldı: "Wintzenried ismi ona yeterince soylu gelmediği için, Mösyö Courtilles ismini aldı." Rousseau'nun bunu hor görmesi yersizdi, çünkü Wintzenried, Vaud bölgesindeki Courtilles kentinden geliyordu ve doğum sertifikasında "Saray muhafızı ve yargıcı Wintzenried de Courtilles"in oğlu olarak geçiyordu. Özellikle Wintzenried (daha doğrusu Courtilles) ile birlikte, Madam Warens'in uşağının, ceplerinde çalıntı kestaneler, fasulyeler ve buğdaylarla ya-

kalandığına dair yeminli ifadeyi imzalamak Rousseau'ya büyük bir acı vermiş olmalıydı. Cranston'ın belirttiği gibi, Rousseau da zamanında işverenlerinden çalmıştı (ve hatta yine çalacaktı) ama bu kez "zavallı bir uşağın hayatını mahvetmek pahasına, hor gördüğü bir maceraperestle polis rolüne soyunmuştu."

Rousseau, Madam Warens ile çoğu zaman, sanki birkaç kilometre uzaklıkta değilmiş de, başka bir ülkede yaşıyormuş gibi mektuplar aracılığıyla iletişim kurmak zorunda kalıyordu. Bazen şakacı bir tavır takınmaya çalışıyordu, tıpkı emek vererek kaleme aldığı şu esprili mısralar gibi: "Madam, biliniz ki dört fare yakaladım. Dört fare azımsanamaz, yani şaka yapmıyorum. Büyük bir coşkuyla kaleme aldığım bu mısralar size şunları fısıldayacak, 'Madam, biliniz ki dört fare yakaladım.'" Bazen ise açık bir alaycılığa başvuruyordu. "Artık tamamen şehre yerleştiğinize göre, bir gün kırlara küçük bir gezi düzenlemek, aklınızdan hiç geçmedi mi sevgili *Maman*? Eğer benim büyük deham, sizi böyle bir geziye teşvik ederse, bana üç veya dört ay önceden haber verirseniz minnettar kalırım, böylelikle sizi *chez moi* [evimde] layıkıyla ağırlamak için hazırlanabilirim." Aslında *chez nous* [evimizde] olmalıydı, ama artık öyle değildi.

Rousseau iki hafta sonra pişmanlığa kapılıp, "oğulların en şefkatlisi" olarak "biricik *Maman*'ına" bir mektup daha kaleme aldı ve Wintzenried ile kavga ederek onu gücendirmekten duyduğu üzüntüyü dile getirdi. Madam Warens'in onu on gün sonraki Paskalya yortusunda bağışlayacağına söz verdiğini hatırlatarak, bir aydan uzun süredir onu görmekten men edildiğinden yakındı ve şunları ekledi: "Eminim ki bir yürek birini, sizin eskiden beni sevdiğiniz kadar severse, o yüreğin, barışmak için dini gerekçelere ihtiyaç duyacak kadar katılaşmasına imkân yoktur. Bunu, beni bağışlamanıza rağmen maruz bıraktığınız ufak bir ceza olarak değerlendiriyor ve gerçek duygularınızı bütünüyle anlamanın bu burukluğu gidereceğini biliyorum." Artık bunun için çok geçti ve kırk yıl sonra Rousseau da bunu kabul etti. "Ah, keşke o benim yüreğim için ne denli yeterliyse, ben de onun yüreği için o denli yeterli olabilseydim!" Ayrıca sonradan bu düşün, daima aldatıcı bir unsur barındırdığını da anlamış olabilir. Clément, *Émile*'in devamındaki bir pasajın bununla bağlantılı olduğunu ileri sürer; Émile'in karısı ona ihanet etmiştir: "Onu sevdiğim, saydığım, el üstünde tuttuğum, zorbalığı altında inlediğim, etkilemeye çalışıp başaramadığım, devamlı talep ettiğim, yalvardığım ve arzuladığım, ama hiçbir şey elde ede-

mediğim fazlasıyla tatlı o durumda asırlar geçirmeme neden imkân tanınmadı?" Böyle bir imkân Rousseau'ya da tanınmamıştı, çünkü Madam Warens bakmakla yükümlü olduğu acınacak bir delikanlı değil, girişken bir refakatçi ve âşık istiyordu.

Rousseau artık Les Charmettes'te *Maman*'a değil, doğanın ve kitapların tesellisine sahipti. Yalnız ve incinmiş bir halde ikisine de sarıldı ve entelektüel kariyeri nihayet biçimlenmeye başladı. Kitap okumaktan zaten keyif alıyordu ve kitaplar ilişkilerin yerini tutmaya başladı. Sonradan şunları yazdı: "Baş başa yemek yiyeceğim biri olmadığında, kitap okuyarak yemek yemek daima hoşuma gitmiştir. Yoksun olduğum sosyal yaşamın yerini tutar. Sırasıyla bir sayfayı, bir lokmayı yutarım; sanki kitabım da benimle birlikte yemek yiyormuş gibi olur." Rousseau yolunu bulmak için, çoğunu rahiplerin kaleme aldığı ve dönemin ileri düzey düşünürlerinin hor göreceği sıradan kitaplara bel bağladı, ama bu kitaplar, tıpkı Lamy'nin *Conversations* adlı eseri gibi, düşüncelerini yönlendirmesini sağladı. Sonraki iki yıl boyunca çok sayıda antik ve modern klasiği okudu. Voltaire'in mükemmel üslubuna heves duymasını sağlamış olan Conzié, geniş kütüphanesini onunla cömertçe paylaştı. Rousseau başka birçok yazarın yanı sıra, Romalı şairler Vergilius, Horatius ve Juvenalis'i; Romalı tarihçileri; filozoflar Platon, Descartes, Locke ve Leibniz'i; deneme yazarları Montaigne, Saint-Évremond ve La Bruyère'i; Marivaux ile Prévost'un romanlarını ve Racine ile Voltaire'in oyunlarını okudu. Ayrıca diller konusunda da ilerleme kaydetmeye çalıştı, ama pek başarılı olamadı. "Bu yararsız çabaları sürdürmekteki inadımın beni neden tamamen aptallaştırmadığını bilmiyorum. Vergilius'un *Bucolicalar*'ını ezberlemek için yirmi kere okumak zorunda kaldım ve şimdi tek kelimesini bile hatırlamıyorum. Kitapları yanımda güvercinliğe, bahçeye, meyve bahçesine ve bağa götürme alışkanlığım olduğu için, çok sayıda kitabı kaybettim ve setlerin bozulmasına yol açtım. Başka bir şeyle uğraşırken kitabımı bir ağacın altına veya çitlerin üstüne bırakıp almayı unuturdum ve iki hafta sonra onu küflenmiş halde ya da karıncalar ve sümüklüböcekler tarafından tahrip edilmiş halde bulurdum." Rousseau'nun iyi düzeyde öğrenebildiği tek yabancı dil İtalyanca oldu. Hayatının belirli dönemlerinde Yunanca öğrenmek için umutsuz girişimlerde bulundu, Latinceyle devamlı boğuştu ve İngilizceyi orta düzeyde okuyabilecek kadar öğrendi, ama hiç konuşamadı. Almanca öğrenmeyi ise aklının ucundan bile geçirmedi.

Dolayısıyla Rousseau, antik ve yabancı yazarları Fransızca tercümelerinden okudu. Daha iyi eğitim alan düşünürler bu yaptığını amatörce bulurlardı, ama tercümeleri okumak, kelimelerin anlamlarını çözümlemekle boğuşmaktansa, yazarların dediklerine odaklanmasını ve yaratıcı karşılıklar vermesini sağladı. Ayrıca geliştirdiği çalışma yöntemi dikkate değerdi. Yazarların devamlı görüş ayrılığında olduğunu anlayınca, aralarında seçim yapabilecek konumda olmadığını fark etti. "Bir yazarı okurken, kendi düşüncelerimi veya başkalarının düşüncelerini araya katmaksızın ve zihnimde yazarla tartışmaksızın, onun bütün düşüncelerini anlayıp özümsemeye yönelik bir kural koydum. Kendime dedim ki, öncelikle düşünceleri, doğru veya yanlış, ayrı ayrı depolayacağım ve ardından zihnim onları kıyaslayıp aralarında tercih yapacak kadar donanımlı hale gelene dek bekleyeceğim." Bu, kulağa naif bir yöntem gibi gelebilir ama resmi eğitimin olağan süreciyle, yani her şeyi öğretmenin onayını kazanmak için belirli bir sisteme veya kurama göre yorumlamakla kıyaslandığında büyük bir tezat teşkil etmektedir. Rousseau, düşünsel savları kendi içinde kavramak için elinden geleni yaptı ve ileride onları eleştirecek konuma geldiğinde, hepsini derinlemesine biliyordu.

Elbette en etkin öğrenme yolu bu değildi ve bunu ilk kabul eden zaten kendisiydi. "Yalnız başına çalışmanın avantajları olduğu gibi, önemli dezavantajları da var, her şeyin ötesinde, son derece zor. Ben bunu herkesten iyi bilirim." Ne var ki onda, sıradan öğrencilerde olmayan bir şey vardı; gerçek bir öğrenme açlığı. "Neredeyse yirmi beş yaşına gelmiş olup da, hiçbir şey bilmemek ve her şeyi öğrenmek istemek, insanın kendini, zamanını en iyi şekilde değerlendirmeye adaması demektir." Bu yöntemin sağladığı nihai getirilere paha biçilemezdi; kendi düşüncelerini ve kendi sesini bulmasının en etkin yolu kuşkusuz buydu. İleriki yıllarda bir arkadaşının da belirttiği gibi, "Dâhi insanlar okullarda değil, taşralarda yetişir." Rousseau gerçekten deha sahibi olduğunu bir şekilde biliyor ya da en azından seziyordu.

1730'ların sonlarında Rousseau bu çalışmaları yaparken, Paris'te en çok takdir toplayan dallar matematik ve fizikti, dolayısıyla o da kendine geometri, cebir ve hatta yüksek matematik öğretmek için saatlerini harcadı. Ancak ilginçtir ki soyut düşünceler onun sabrını taşırıyordu ve tıpkı satranç oynarken olduğu gibi, zihin gücü analitik olmaktan ziyade görseldi. Kartezyen geometriyi öğrenme girişiminde bulunduğunda, "Denklemler-

le bir geometri problemini çözmek, bana bir kolu çevirerek ezgi çalmayı çağrıştırdı. Binomun karesinin, içerdiği her iki sayının karesine ve birinin diğeriyle çarpımının iki katına eşit olduğunun sağlamasını ilk yaptığımda, çarpma işlemini doğru yapmama rağmen, diyagram çizene dek buna inanamadım." *Mercure de France* dergisine dünyanın şekline ilişkin ihtilafını içeren uzun bir mektup (yayımlanmamıştır) göndermeyi bile ihmal etmedi ve bu mektupta kurnazca şunları yazdı: "Bir diyagram bütün bu anlattıklarımı daha anlaşılır kılardı, ama bu dergiyi okuyan hanımların gözlerini yerinden uğratmamak için diyagram göndermiyorum." Gözlerinin zayıf olması gözlem yapmasını oldukça zorlaştırmasına rağmen, astronomi dalına da eğildi ve yıldızları öğrenme çabaları gülünç bir olaya yol açtı. Alttan bir mumla aydınlatılan, göz seviyesinde bir düzlemküre kurmuştu ve üşütmemek için kenarları sarkan yumuşak bir başlık takıp, ona fazlasıyla kısa gelen *Maman*'ın bir sabahlığını giymişti (sabahlığın manalı bir ismi vardı; *pet-en-l'air* – "havaya yellen"). Yoldan yukarı tırmanmakta olan birtakım çiftçiler, onu sihir yapan bir büyücü zannedip ortalığı velveleye verdiler ama neyse ki Rousseau'nun iki Cizvit arkadaşı onları yatıştırmayı başardı. Rousseau sabahlığı neden giydiğine dair bir yorumda bulunmaz.

Chambéry bir Cizvit kalesiydi ve bu Rousseau için iyi bir şeydi, çünkü onların can düşmanları olan ve ezelden beri insan ırkının büyük bir çoğunluğunun cehennem azabına mahkûm olduğunu savunan Jansenistler'in korkutucu öğretilerine direnmek için yardıma ihtiyacı vardı. Rousseau "'Ben' nefret uyandıran bir şeydir" ve "İnsanlar doğal olarak birbirlerinden nefret ederler" yazan, Hıristiyanlığın tek doğru din olduğunu, çünkü "Başka hiçbir din insanlara kendilerinden nefret etmelerini önermez" görüşünü savunan Pascal'ın *Düşünceler* adlı eserini bu zaman diliminde okudu. Jansenistler'in eserlerini okumak Rousseau'da doğal olarak cehennem korkusu doğurdu; "Eğer *Maman* ruhumu dinginleştirmeseydi, o korkunç öğreti beni mahvedecekti." Aslında çocukluğunda ona aşılanan Kalvinizm, Jansenizm kılığında yeniden su yüzüne çıkmıştı. Ancak tedirginliği kısa sürdü; cennetten bir işaret almak için elindeki taşı ağaca fırlatmayı kapsayan gülünç bir test yaptı: eğer taşı ağaca isabet ettirirse kurtulanların arasında, eğer ıskalarsa cehenneme gideceklerin arasında yer alacaktı. Taşı ağaca isabet ettirmeyi başardı, "ki açıkçası bu hiç de zor değildi, çünkü çok büyük ve çok yakın bir ağaç seçmeye özen göstermiştim. Bunun sonrasında ruhumun kurtulacağından bir daha hiç şüphe etmedim."

Elbette Madam Warens'in mensup olduğu inancın verdiği huzurlu güven duygusu – ki "günah içermeyen Katoliklik" olarak adlandırılması yerindeydi – ağaç alametinden daha faydalı oldu.

Rousseau bu yıllarda ayrıca, bir yazar olarak geleceği olabileceğini düşünmeye başladı. En ilginç çalışması, *Narcisse ou l'amant de lui-même* adlı bir oyundu ama oyun günümüzde oldukça revize edilmiş yeni haliyle bilinmektedir. Ayrıca Antik Yunan'da geçen ve Kraliyet Müzik Akademisi için tasarlanmış olan *Iphis* adlı oldukça geleneksel bir trajediye de başladı; bu trajedide, tanrı ve tanrıçalar korosu, savaşçılar korosu ve dans eden yılan saçlı tanrıçalar korosu olacaktı. *Iphis*'in yalnızca birkaç sayfası günümüze ulaşmıştır, çünkü Rousseau, *İtiraflar*'da kendisinin de belirttiği gibi, onu ateşe atacak kadar sağduyuluydu. 1737 yılında *Mercure de France* "Chambéry'den Mösyö Rousseau tarafından bestelenen" bir şarkıyı yayımlayınca, ismi ilk kez basında yer almış oldu. Ancak, bir gülün, kelebek sevgilisinin bir üzüm asması için onu terk etmesinin yasını tuttuğu ve sevgilisini sadakatsizliğe teşvik ettiği için Baküs'ü suçladığı metin bir başkasına da ait olabilir.

Rousseau'nun bu dönemde kaleme aldığı en iddialı eser, iki yüz mısradan daha uzun olan, 1739 yılında gizli olarak bastırdığı ve özenle revize ettiği *Le verger de Mme de Warens* adlı bir şiirdi. Bir eleştirmenin de belirttiği gibi, yavan bir dolgu malzemesi işlevini gören "bayat ve renksiz sıfatlarla" dolu olan bu şiir, Rousseau'nun edebi bir deha barındırdığı fikrini doğurmuyordu. Yine de, "dokunaklı 'Anne' sözcüğüyle hitap etme cüretini gösterdiği" Madam Warens için kaleme aldığı övgülerle, benliğine ilişkin incinmiş savunmalarını harmanladığı bu şiir etkileyici bir eserdir. Şiir masumiyete değinerek başlar ("Tanrı'nın bana bahşettiği en güzel günlere ev sahipliği yapan, canım meyve bahçesi, masumiyetin kalesi") ve erdeme değinerek son bulur ("Bedenimi istila eden hastalıklar erdemlerimi teyit eden vesilelerdir"). Asil bir ruh barındıran bu ifadelerin arasında yer alan ve şiirin basılmış versiyonunda bulunmayan mısralar, kötü niyetli kişilerin, Madam Warens'in, himayesindeki delikanlıyla ilişkisi konusunda dedikodular yaptığını, oysa onun tek suçunun aşırı cömertliği olduğunu ifade etmektedir. Rousseau, bu dönemde yalnız bir yaşam sürdürmeyi mutlulukla kabullenmiş durumdaydı; kimi zaman Montaigne ve La Bruyère ile birlikte insanların dertlerine gülüp geçiyor, kimi zaman da katı Cato'nun ayak izlerini takip etmek için Sokrates ile "ilahi Platon"dan il-

ham alıyordu. İnzivadayken uyguladığı çalışma programının gösterişli bir katalogu da bulunmaktadır ve bu katalog aynı anda hem hırsının, hem de örtülü serzenişinin bir ifadesidir.

Rousseau'nun yalnızlığı seçtiğini söylemektense, yalnızlığın onu seçtiğini söylemek daha doğru olur. O yıllardan kalan defterinde, dünyevi zevklerden elini ayağını çektiği için adı geçmeyen genç bir beyefendiyi kutlama görünümü altında kaleme aldığı bir mektubun, ağır revizyonlardan geçirilmiş bir taslağı bulunmaktadır. "Size dürüstçe söylemek isterim ki, sizinki gibi kuvvetli bir zihnin ve ince bir ruhun, fiyakayla, iskambil oyunlarıyla ve şampanyayla ziyan olması beni hep kedere sürüklemiştir. Siz daha iyi şeyler yapmak için doğmuşsunuz bayım." Mektubun alıcısı belirtilmemiştir ve bu çalışma kuşkusuz gerçek bir mektup değil, içten bir zihin alıştırmasıdır. Rousseau, dünyevi başarılar elde etmek konusunda hayaller kuradursa da, kendini yalnızlığın ve tanınmamanın daha iyi olduğuna ikna etmeye çalışıyordu. "Şehirlerin kargaşası ve dünyanın gürültüsü patırtısı bu arayışa hiç uygun değil... Kırlarda inzivaya çekilelim, kalabalıkların ve dikkat dağıtan unsurların arasında bulamayacağımız huzuru ve mutluluğu orada arayalım." Aynı şekilde, dini görüşleri de dünyadan elini ayağını çekmek doğrultusundaydı. "Grande Chartreuse keşişlerine methiye" adındaki yayımlanmamış şiiri, Alpler'deki ıssız sığınaklarında dünyevi meselelerden uzak, "daima saf bir sevinç içinde süzülen" keşişleri betimler; bu, "ruhunu parçalayan binlerce vicdan azabıyla bir gün alevlere ve şeytana teslim edilme korkusunun" üstesinden gelmeye çalışan Rousseau'nun imrendiği bir ülküydü. Bir keresinde, Madam Warens ile birlikte okuyacakları bir sabah duası yazmıştı; bu duada, birlikteliklerini kutsadığı için Tanrı'ya şükredeceklerdi. Bu dönemde ise, vicdan azabı altında ezildiğini ve zevklerinin "nefret uyandıran bir burukluğa" dönüştüğünü ifade eden, onu incitenleri affetmek için Tanrı'dan yardım istediği farklı bir dua yazdı.

Bu dönemden kalan diğer belgeler, daha dünyevi meseleler hakkında fikir edinmemizi sağlamaktadır ve çoğu cesaret kırıcıdır. Mali durumu çok kötü olan Madam Warens, Rousseau'dan, kendini geçindirmenin bir yolunu bulmasını talep etti ama Rousseau sağlığının çalışmaya elverişli olmadığına inanmakta diretiyordu. Annesinin mirasının, ağabeyi François için hâlâ vesayet altında tutulan yarısını alma girişiminde bulunarak, 1739 Martı'nda Cenevre'deki Fransız elçisine bir mektup yazdı ve oradaki yet-

kililerle temasa geçmesini rica etti. Parayı neden alması gerektiğine ilişkin uzun bir liste hazırladı: neredeyse yirmi yıldır François'dan hiç haber alınmamıştı; Almanya'da adını değiştirdiğine ve orada öldüğüne dair duyumlar vardı ki, bünyesinin zayıflığı bu duyumları muhtemel kılıyordu; hayatta olsa bile, reşit olduğundan beri geçen dokuz yıllık süreçte (aslında yedi yıldı ve Rousseau bunu gayet iyi biliyordu) mirasını almak için hiçbir girişimde bulunmamıştı. Bu mektup, gerçekten gönderildiyse bile, hiçbir sonuç sağlamadı.

Aklına gelen bir diğer fikir ise, Madam Warens'i Rousseau'nun mali sorumluluğunu üstlenmekten kurtaracak bir maaş için yalvarmak üzere Savoy Dükalığı'nın valisine bir mektup yazmaktı. Madam Warens, Rousseau'nun dindarlığını ve düşkünlüğünü arsızca vurgulayan bu mektubun kaleme alınmasına özenle yardım etti.

> Anavatanım olan Cenevre'den küçük yaşta ayrıldım ve Kilise'ye girmek için bütün haklarımdan feragat ettim... Çocuk yaşta merhum Cenevre piskoposuyla karşılaşarak, gayretli ve hevesli çalışmalarım aracılığıyla, kıymetli piskoposun hakkımda sahip olduğu gurur okşayıcı görüşe layık olmaya çalıştım. Warens Baronesi, piskoposun eğitimimi üstlenmesi doğrultusundaki ricasını geri çevirmeyecek kadar yüce gönüllü davrandı... Bugün beni neredeyse ölümle burun buruna getirmiş olan bir zafiyetin pençesindeyim... Üstelik bunlar yetmezmiş gibi, biçimimi bozan bir hastalığa yakalandım. Bundan dolayı Tanrı kısa ve sefil hayatımı noktalandırana dek evde kapalı kalacak, yatağımdan bile çıkamayacağım.

Eğer kimyasal patlamadan kaynaklanan geçici yara izleri kast edilmiyorsa, biçimini bozan hastalık tamamen hayal ürünü gibi görünüyor. Rousseau çiçek hastalığına yakalandığını imâ etmek istemiş olabilir. Madam Warens'e yazdığı farklı bir mektupta ise, "amacını biraz da onun iyiliği için saklaması gerektiğini hissettiği lanetli Besançon yolculuğu" konusunda açıklama yapma ihtiyacı duyduğunu belirtir. Ancak bu yolculukta her ne olduysa, ikisinin de ondan hiç bahsetmemeye karar vermiş olduğu açıktır. Zaten bunun bir önemi de yoktu, çünkü başvurusuna hiçbir yanıt alamadı; tıpkı, İtalya ve Savoy arasındaki, Cenis Dağı geçidi (on yıl önce Torino'ya bu geçit üzerinden gitmişti) üzerinden yürüyen yük taşımacılığının onun tekeline verilmesine yönelik akıl almaz teklifi gibi. Belki de bu teklifi hiç göndermedi.

Madam Warens, Rousseau için aramayı sürdürdüğü geçim kaynağını 1739 sonbaharında buldu. Lyon'a gidip varlıklı bir aile için öğretmenlik yapması beklenen Rousseau, kendini bu teklifi kabul etmekle yükümlü hissetti. On yılın ardından *Maman*'ın yanındaki yaşamı son bulmaktaydı; bu dönemi daima hayatının en önemli evresi olarak anacaktı.

8. Bölüm

Genişleyen Ufuklar: Lyon ve Paris

Rousseau, artık yirmi yedi yaşındaydı ve Madam Warens ona nihayet umut vaat eden bir iş bulmuştu. Yeni işvereni Jean Bonnot de Mably, Lyon çevresindeki bölgenin inzibat amiriydi. Kırk dört yaşındaki Mably, oğullarının ilerici bir eğitim almasını isteyen kültürlü bir adamdı ve Madam Warens'in Grenoble'daki tanıdıkları sayesinde bu iş için Rousseau tavsiye edilmişti. Bu iş öyle ümit verici görünüyordu ki, Isaac Rousseau Madam Warens'e, çok iyi yürekli olduğunu ve bunu inkâr etmemesi gerektiğini belirten, oğlunun nihayet "onu ataletten kurtaracak" bir iş bulmasından dolayı rahatlamasını dile getiren dalkavukça bir mektup yazdı. Isaac, Jean-Jacques'ın kimya deneylerinden vazgeçmesinin iyi olacağını da ekledi. Bu deneylerin zaten üç yıl önce, neredeyse körlükle sonuçlanan olaydan sonra durmuş olması, baba ile oğul arasında fazla iletişim bulunmadığı fikrini doğuruyor.

Jean-Jacques ise büyük bir telaş içindeydi. Sosyal meziyetlerden yoksun olduğunun farkındaydı, ama bir çalışan gibi değil de, eşit gibi karşılanmayı çok istiyordu. Chambéry'den ayrılmadan önce Mably'ye içten bir mektup yazarak, yeni evinde hoş karşılanmak için elinden geleni yapmayı hevesle beklediğini belirtti ve hem cüretkâr, hem de dokunaklı olarak nitelendirilebilecek bir üslupla, duygusal ihtiyaçlarını açıkça ifade etti: "Bana bir baba gibi davranmanıza layık olmaya ve saygılı bir oğulun bütün görevlerini yerine getirmeye çalışacağım. Küçük yaşta vatanımdan ayrıldığım için, bu dünyada, beni oğlu gibi benimseyen hayırsever bir hanımefendiden başka kimsem yok." Rousseau, Madam Warens'in arkadaşlarına teşekkür etmek için durduğu Grenoble'dan ona hüzünle, evden ayrılmasının üstünden binlerce yıl geçmiş gibi hissettiğini yazdı. Mösyö Courtilles'e "bütün kalbiyle" selamlarını göndermeyi ihmal etmedi ve mektubunu samimiyetle resmiyetin birbirini takip ettiği dokunaklı sözcüklerle noktalandırdı: "En derin saygılarımla ve içten şükranlarımla Madam, sevgi-

li *Maman*'ım, mütevazı ve sadık hizmetkârınız ve oğlunuz olmaktan gurur duyan J.J. Rousseau."

Lyon, Rousseau'nun ilgisini pek çekmemiş gibi görünmektedir. Aslında, çoğu kumaş ticaretiyle, özellikle de ipek ticaretiyle uğraşan yüz binlik nüfusuyla oldukça büyük bir şehirdi. Ancak büyüklüğüne rağmen biraz durgundu, modern bir tarihçinin belirttiği gibi, "tarihi olmayan, bir nevi unutulmuş bir şehirdi." Tüccarlar ve Mably'nin ait olduğu meslek sınıfı varlıklı olmasına rağmen, geri kalan herkes devamlı yoksullukla ve açlıkla boğuşuyordu. Sürekli bir tehdit teşkil eden işçi ayaklanmaları, zaman zaman gerçekten vuku buluyordu ve yeni doğan bebeklerin şaşırtıcı ölçüde büyük bir yüzdesi, belki de üçte ikisi, sütannelerin bakımında ölüyordu; on sekizinci yüzyılda Lyon'u ziyaret eden kişiler, orayı insanlığın mezarı olarak tanımlamışlardı. Nüfusun azalmasını önleyen tek şey, insanların devamlı taşradan şehre akın etmesiydi; insanlar şehirdeki yaşam iyi olduğu için değil, taşrada geçinmek daha zor olduğu için gelmeyi sürdürüyorlardı.

Rousseau ilerleyen yıllarda bu tür haksızlıklarla yakından ilgilendi, hatta o dönemde de bu konulara kafa yormuş olabilir, ama o andaki ilk hedefi, yükselmesini sağlayabilecek olan hamilerin gözüne girmekti. Lyon'da gelişmekte olan bir akademi bulunmaktaydı; bu bir okul değil, beyefendilerin düşüncelerini tartışmak ve birbirlerinin ilginç konular hakkındaki yazılarını dinlemek için buluştuğu bir okuma kulübüydü. O dönemde şiir biçiminde yazılan mektuplar çok popülerdi ve Rousseau da akademi üyelerinden Charles Bordes'a böyle bir mektup kaleme alarak, Lyon zanaatkarlarının el imalatlarının mucizevî bir biçimde, sanat tanrısı Apollon ile bolluk tanrısı Plutus'u uzlaştırdığını yazdı. Lyon'un Fransa'nın gurur kaynağı, dünyanın hazinesi olduğunu ve bütün sanatlara kucak açtığını belirtti. Özellikle mükemmel kumaşları kastediyordu, ama onları üreten zahmetli emeğe hiç değinmedi. Şunları ancak ilerleyen yıllarda yazabildi: "İşçilerin neredeyse birer makine gibi, yeteneklerini kullanmaksızın ve yeni şeyler denemeksizin, devamlı aynı işi yaptığı aptal mesleklerden hiç hoşlanmıyorum. Dokumacılar, çorap üreticileri, taş ustaları – akıllı insanları bu tür işlerle görevlendirmenin ne manası var? Bu, bir makinenin bir diğerini idare etmesinden başka bir şey değil." Madam Warens'in kocasından kaçmadan önce son derece başarısız bir çorap fabrikası işletmiş olduğunu da anacaktı.

Rousseau ile Bordes'un arası sonradan açıldı, ama grubun diğer üyeleriyle kalıcı dostluklar kuracaktı. Jacques David, Rousseau'ya değerli dersler veren ve onu *Yeni Dünyanın Keşfi* (La Découverte du Nouveau Monde) adında (Kolomb'un ve İspanyolların Batı Hint Adaları'na medeniyet götürmelerini, ayrıca peşlerinden, daha da medeni olan Fransızlar'ın geleceği vaadini konu almaktaydı) dramatik bir opera bestelemeye teşvik eden başarılı bir müzisyendi. Eskiden belediye başkanlığı yapmış olan "asil ve cömert" Camille Perrichon, onunla kapsamlı kitap koleksiyonunu paylaştı, doktor ve entelektüel Gabriel Parisot ise hafızasında "en iyi yürekli ve en iyi huylu insan" olarak yer etti. Rousseau bu dönemde kaleme aldığı "Parisot'ya Mektup" (*Epitre à M. Parisot*) adlı yazısında, ona babası olarak hitap eder ve gururlu Cenevre cumhuriyetçiliğini bırakması gerektiğini doğrular. Ağır dizelerle şunları ifade eder: "Kaderin tek başına bıraktığı, belki de bataklıkta çürümeye terk ettiği sefil bir çocuktum; saçma gururuyla çocuklukla kahramanlığı gülünç bir biçimde harmanlayan kibirli bir bücür."

Rousseau, on yıl sonra imzasını gururla "Cenevre Yurttaşı" diye atacak ve eşitsizliğin temellerine kafa yoracaktı ama Lyon'dayken yüksek konuma ve ayrıcalığa saygı göstermeye kararlıydı. "O öfke dolu vecizeleri ve büyüdüğüm yerden kaynaklanan önyargılarımın buruk ve ham meyvelerini sonsuza kadar arkamda bırakacağım... Erdeme ihtişam katmayı bilen şanlı asalete saygı duymayı öğrendim. Sınıflar arasında daha az eşitsizlik olması, toplum için iyi olmazdı." Adeta bu dönemdeki ana hedefi, dünyada iyi bir yere gelmesini önlediğini düşünmeye başladığı, içindeki Cenevreliyi inkâr etmekti. "Eğer faydasız bir takıntıyla büyük söylevcinin rolünü, yani yeni Don Kişot rolünü üstlenecek olsaydım bile, kader insanların dünyadaki mevkilerini çoktan belirlemiş ve onları benim için değiştirecek değil." Jean Guéhenno buradaki ikianlamlılığı çok iyi yakalar: "Bir gün oynayabileceği, eşitliği savunan Don Kişot rolünü hem görür gibi oluyor hem de reddediyordu."

Rousseau zamanının büyük bir bölümünü, Mably'nin şehir merkezindeki Saint-Dominique Sokağı'nda bulunan evinde geçiriyordu ve burada da önemli bağlantılar kurdu. Rousseau'nun işvereni ile iki kardeşi, normalde Bonnot soyadını taşımaktaydı ama işvereni ve Gabriel adındaki kardeşi, mülklerinin bulunduğu Mably'den esinlenerek Mably soyadını tercih etmişlerdi. İleride entelektüel çevrelerde Peder Mably olarak tanınma-

ya başlayacak olan Gabriel, Roma'nın devlet kurumlarını Fransa'nınkilerle kıyasladığı ve medeniyetin kaydettiği ilerlemeyi övdüğü eserini henüz yeni yayımlamıştı. Yine aile mülklerinden esinlenerek Condillac soyadını taşımayı tercih eden üçüncü kardeşleri Étienne ise, Peder Condillac olarak ün kazanmasını sağlayacak olan felsefi çalışmalarını yürütmeye başlamıştı. Étienne birkaç yıl sonra Paris'te, Rousseau kendini kanıtlamaya çalışırken, çok değerli bir müttefik olduğunu gösterecekti. Mably, Condillac, Parisot, Bordes ve dostlarıyla söyleşen Rousseau, kendini teşvik edici bir entelektüel ortamın içinde buldu ve Chambéry'de yürüttüğü çalışmalar ansızın canlılık kazandı. Aydınlanma olarak bilinen büyük akım yola çıkmış, Paris'ten diğer illere yayılıyordu ve Rousseau bu akımın kudretinden çok etkilendi. On yıl sonra bu akımın en göze çarpan ve tartışmalı figürlerinden biri olacaktı.

Jean Bonnot de Mably'nin dört oğlundan ikisi henüz bebek sayılırdı ve Rousseau'nun sorumluluğunda değildi. Diğer ikisi huy ve yetenek bakımından birbirinden sıkıntı doğuracak ölçüde farklıydı ve Rousseau çok geçmeden yapacak çok işi olacağını anladı. Yine bir aile mülkünden dolayı Mösyö Sainte-Marie olarak bilinen François-Paul-Marie adındaki büyük oğlan, altı yaşına yeni basmıştı. Rousseau onu "yakışıklı, girişken, hayat dolu, pervasız, oyuncu ve insanı neşelendiren tarzda yaramaz" bir çocuk olarak betimler. Çalışmaya ve disipline meyilli olmasa da, en azından zekiydi. Mösyö Condillac olarak bilinen kardeşi Jean-Antoine ise henüz beş yaşında bile değildi ve insanı yıldıracak ölçüde zor bir çocuktu; "aptal, tembel, eşek kadar inatçı ve öğrenme kapasitesi yok." Rousseau'nun öğretmenlik yapmaya uygun olmadığı açıktı ve geçmişe dönüp baktığında iki öğrencisinin de onu ayrı ayrı hüsrana uğrattığını kabul etti. Büyük olanı ardı arkası kesilmeyen iddialarıyla onu yorarken, küçük olanı vurdumduymaz bir tavırla karşı koyarak onu öfkeye sürüklüyordu. Rousseau sırasıyla onları mantıkla, duygularını göstererek ve öfkeyle yola getirmeyi denedi, ama üç yaklaşımı da ters etki yarattı. "Her şeyi görebiliyor, ama hiçbir şeyi engelleyemiyordum, hiçbir başarı elde edemedim ve hep yapmamam gerekenleri yaptım."

Neyse ki Mably, Rousseau'yu belirsiz bir süre boyunca yanında tutmaya istekli görünen iyiliksever bir insandı ve eğitim felsefesine karşı içten bir ilgi duyuyordu. Rousseau, işe başladıktan birkaç ay sonra "Mösyö Mably'ye Oğlu'nun Eğitimine Dair Bildiri" adı altında etkileyici bir plan

ile birlikte, ondan daha kısa olan ve dönemin ilerici kuramlarını temel alan "Mösyö Sainte-Marie'nin Eğitim Projesi" (Projet pour l'éducation de Monsieur de Sainte Marie) adı altında bir program kaleme aldı. Alışılagelmiş öğretim programlarına tezat olarak, Latince asgari düzeyde tutulup, Skolastik felsefeye hiç yer verilmezken, modern tarih ve fen bilimleri üzerinde durulacaktı. Rousseau çocukların, farklı mizaçlarından dolayı öğrenmeyi kendi kendilerine istemeye ikna edilmedikleri sürece, buna direndiklerini anlamaya başlıyordu. Ciddi bir tavırla kaleme alınmış olan "Bildiri"nin tam ortasında, eserlerinin kehaneti niteliğinde, beklenmedik bir soru yer alır: "İnsanlığın genel kaderinden daha bunaltıcı hiçbir şey olamaz. Ama insanlar yine de mutlu olmak için yanıp tutuşuyorlar ve bu, devamlı mutlu olmak için doğduklarına inanmalarına yol açıyor. Öyleyse neden değiller?"

"Bildiri", Rousseau'nun o dönemde kendini nasıl gördüğünü etkili bir biçimde ortaya koyması bakımından da ilginçtir. Rousseau eğitim vermeye yeterli olduğu konusunda hiç şüphe barındırmadığını belirtir. "Benim yaşımda, benim kadar okumuş çok sayıda insan olmadığını samimiyetle söyleyebilirim." Hatta görevlerini ihmal etmeyi aklından bile geçiremeyeceğini iddia eder – bunu en iyi ihtimalle iyimser bir umut olarak nitelendirebiliriz. Ancak kendini tanıdığını gösteren acı bir dille şunları da ekler:

> Belirli alanlarda hangi bakımlardan yetersiz olduğumu çok iyi biliyorum. Tutuk ve çekingen tavırlar, yavan ve sıkıcı konuşmalar, aptalca ve saçma bir utangaçlık, düzeltmeyi oldukça zor bulduğum kusurlarım. Bunları düzeltmeye yönelik çabalarımın karşısına devamlı üç engel çıkıyor. İlki, ruhuma eziyet eden melankoliye karşı üstesinden gelemediğim yatkınlığım. Ya mizacım gereği ya da mutsuz olmaya alıştığımdan, içimde bir mutsuzluk pınarı taşıyorum... İkinci engel, benim kadar aptal insanların yanında bile dengemin sarsılmasına yol açan ve beni düşünce özgürlüğümden eden, başa çıkamadığım utangaçlık... Üçüncüsü ise dâhice olarak nitelendirilen her şeye karşı duyduğum derin kayıtsızlık; başkalarının düşünceleri beni hemen hemen hiç etkilemiyor.

Bu acımasız ve bütünsel açıdan doğru bir öz portredir. Hiç kimsenin öngöremeyeceği şey, gündelik yaşamda mutlaka engeller teşkil eden bu özelliklerin, Rousseau'nun büyük bir düşünür ve yazar olmasından ayrılamayacağıydı.

Rousseau'nun Lyon'daki yaşamına ilişkin başka pek bir şey bilinmemektedir ve *İtiraflar*'daki anlatısı hem kısa hem de renksizdir. Yine de yalnızlık duygusunu doğrulayan bir anekdot aktarır. Genellikle akşam yemeğinde yemek üzere börek türünde bir şeyler almak için dışarı çıkar, ama ancak, tıpkı çocukluğunda Cenevre'de yaptığı gibi, hiçbir şey almaya cesaret edemeden birçok dükkâna girip çıktıktan sonra bunu başarırdı. Ardından bir kitap ve bir şişe şarapla sofraya otururdu, ama maaşı bu tür zevklere fazla olanak tanımayacak kadar düşüktü, dolayısıyla gizlice Mösyö Mably'nin şarap mahzenine girmeyi ve arada sırada "Arbois'den gelen çok güzel beyaz şaraptan" bir şişe aşırmayı alışkanlık haline getirdi. Yalnız başına yemek yemekten memnundu, ama boş şişeler bulundu ve şarap mahzeninin anahtarı elinden alındı. Rousseau bir kere daha ufak hırsızlıklara başvurmuştu ve tıpkı Ducommun'un elmalarında olduğu gibi, bu hırsızlıklar, şayet sıradan bir çalışan olmasaydı, zaten en baştan hakkı olacak lezzetleri sahiplenmek şeklinde ortaya çıkmıştı.

Mably ailesi, Rousseau'ya cömert davrandı ama onlar da, tıpkı Rousseau'nun sonraki işverenleri gibi, aralarında bir dâhinin bulunduğunu anlamadılar. Bu onların suçu değildi. Rousseau'nun bir arkadaşı yıllar sonra şu yorumda bulundu: "Rousseau'nun, evinde eğitim aldığını söylediği Lyon inzibat amirinin, onu sıradan bir insan zannetmesine şaşırmıyorum, çünkü daima çevresindeki insanların seviyesine inerdi." Rousseau, bu dönemde yazdığı birkaç şiiri bir defterde toplayıp adını esprili bir şekilde "Allobrogialı İlham Perisi, Ya da Parmak Çocuğun Eserleri" (Fransızcada "Petit Poucet") koydu, seçtiği Latince sözler de muhtemelen ironikti: *Barbarus hic ego sum quia non intelligor illis.* Ovidius'un sürgündeyken yazdığı bu sözler, "Burada beni barbar yerine koyuyorlar, çünkü anlamıyorlar" anlamına geliyordu.

Rousseau, sekiz yıl sonra ün kazanmasını sağlayan *Bilimler ve Sanatlar Üstüne Söylev* adlı eserinde de Ovidius'un sözlerini kullanacaktı ve o yıllara gelindiğinde aykırılığını zaaf olarak değil, güç kaynağı olarak görmeyi öğrenmiş olacaktı. Ancak şimdilik şiir yazmaya yönelik amatör girişimleri hüzünlü bir tonda seyrediyordu. "Kader beni yerimden etti, şefkatin ihanetine uğradım, acılar da günler gibi bitmek bilmiyor. Bazen düşüncesizlik ediyor, daima zulüm görüyorum ve cezalar genellikle zaaflarımı aşıyor." Ömür boyu yöneldiği temalar burada açıkça görülmektedir. Zalim kader, onu yerinden yurdundan etmiş ve acı çekmesine yol açmış-

tır; katlandığı cezalar herhangi bir suçtan veya günahtan değil, zaaflarından kaynaklanmaktadır. Zulüm gördüğünden daha o zamanlar bahsetmeye başlamış olması çok şaşırtıcıdır; bu, hayatının ileriki yıllarında tamamen saplantı haline getirdiği bir temadır.

Rousseau'nun bu dönemde kadınlarla ilişkilerine dair hemen hemen hiçbir şey bilinmemektedir. Kendinden yalnızca birkaç yaş büyük olan Madam Mably'ye kaçınılmaz olarak vurulmuştu, ama Madam Mably onun iç çekişlerine ve anlamlı bakışlarına hiç karşılık vermedi "ki hiçbir yere varmadığını görünce kısa süre sonra sıkıldım." Bir noktada, kendinden sekiz yaş küçük olan, yıllar önce Paris dönüşünde Lyon'da kalırken dikkatini çeken ve o zamanlar manastırda yaşayan on bir yaşındaki bir kız çocuğu olan Suzanne Serre adındaki kadına karşı daha ciddi bir aşk besledi. *İtiraflar*'da ileriye dönük kaygılardan ötürü karşılıklı olarak ayrılmaya karar verdiklerini belirtir: "Onun da hiçbir şeyi yoktu, benim de; durumlarımız bir araya gelmemizi önleyecek kadar birbirine yakındı ve kafamı meşgul eden planlar arasında evliliğe hiç yer yoktu... O zamandan beri, her geriye dönüp baktığımda, görevlerimizi yerine getirmek ve erdemli davranmak için yaptığımız fedakârlıklar ne kadar üzücü olsa da, onların yüreğimizde bıraktığı tatlı anılarla ödüllendirildiğimizi gördüm."

Ancak o sıralarda henüz bu denli felsefi bir yaklaşımı yoktu. Matmazel Serre'e yazıldığı hemen hemen kesin olan ve günümüze kadar ulaşan bir mektup taslağında, tutkulu mizacından dolayı onu rahibeliğe uygun bulmadığını belirtmiş, rakibini tercih ettiği için gücendiğini dile getirmiş ve tipik bir biçimde hem övgülerini hem de alınganlığını ifade ederek ihmal edildiği için yakınmıştır.

> Sizden bir karşılık göremeyeceğimi anlıyorum Matmazel. Ben hiçbir varlığı olmayan genç bir adamım, size yüreğimden başka sunabileceğim hiçbir şeyim yok; olabildiğince tutkuyla, hassasiyetle ve nezaketle dolu bu yürek, kuşkusuz sizin tarafınızdan kabul edilmeye layık değil... Bana son derece katı davrandınız ve bana karşı belirli ölçüde nezaket gösterdiyseniz bile, sonrasında bunun bedelini öyle ağır ödettiniz ki tek niyetinizin bana eziyet etmek olduğuna yemin edebilirim... Yüreğiniz de çehreniz gibi sevmek için yaratılmış ve benim ümitsizliğim bu yüreği uyandıran kişi olamamaktan kaynaklanıyor... Tanrım! Şayet bu büyüleyici egemenliğe kavuşsaydım, mutlaka ölürdüm, çünkü ruhum böyle bir haz dalgasına nasıl direnebilirdi? Şayet, sonrasında on beş dakika boyunca asılı kalmak koşuluyla, tapılası kraliçeme bir an için sahip ola-

bilseydim, bu teklifi dünyanın hâkimi olma teklifinden daha büyük bir mutlulukla kabul ederdim. Size bundan başka, bana ufacık bir merhameti bile çok gördüğünüze göre, zalim bir canavar olduğunuz dışında söyleyecek hiçbir şeyim yok.

Matmazel Serre sonunda ailesinin onaylamadığı genç bir tüccarla nişanlandı ve birkaç yıl sonra, ilk çocuklarının doğumu nedeniyle onunla evlendi. Rousseau'nun saldırganlık taşıyan bu mektubu gönderip göndermediğini bilmenin hiçbir yolu yoktur, ama karşılık görmeyen aşkı gerçekti; Suzon halası uzun süre sonra yazdığı bir mektubunu "Seni ve Matmazel Serre'i bütün kalbimle kucaklıyorum," diye noktalandırdı. Aslında Rousseau'nun ileriki yıllardaki eşi Matmazel Levasseur'ü kastetmiş olmalıydı ama belli ki Rousseau'nun eskiden kapıldığı aşk, hafızasına kazınmıştı. Rousseau ileriki bir tarihte mektubun son sayfasına baskın bir şekilde "*jeunesse égarée*" ("gençlik hatası") yazdı.

Rousseau 1741 yazının başlarında, Lyon'da bir yıl geçirdikten sonra, öğretmenlikten bıktı. Mably ile dostane bir şekilde yollarını ayırmaya karar verdiler. Rousseau tahmin edilebileceği üzere, mantıklı davranmayıp Chambéry'ye döndü ve *Maman* ile ilişkisini yeniden canlandırmak için son bir girişimde bulunarak, ondan sempati görmek için bir kere daha tehlikeli bir hastalığa teslim oldu. İyileştiğinde "Fanie'ye" (Madam Warens'in vaftiz adı olan Françoise'dan esinlenilmiş bir lakap) adlı bir şiir kaleme aldı; bu şiirde Kharon* ona unutkanlık ırmağının suyunu içirmeye çalışır, ama o "ilahi Fanie'yi" asla unutamayacağını söyleyerek karşı çıkar. Şiir onu yeniden sevmesi için yalvarmasıyla noktalanır. "Büyüleyici Fanie, beni yok olup gitmekten kurtaran sana beslediğim aşktı. Ölülerin tanrısı beni hayata döndürdüğüne göre, beni öldürme!"

Ona Pope'un** *İnsan Üzerine Bir Deneme* (Essay on Man) adlı eserinin Fransızca tercümesini ödünç verdiği için Chambéry'deki dostu Conzié'ye teşekkür ettiği uzun bir mektup da farklı bir bakımdan aynı ölçüde ilginçtir; Rousseau bu eseri etkileyici bir özgüvenle ve içgörüyle eleştirir. Pope, tıpkı filozof Leibniz gibi, acıların varlığını, Tanrı, evreni olası her türlü varlıkla doldurduğu için, bizim algıladığımız kusurların, bir şe-

---

* Mitolojide ölenlerin ruhlarını ölüler diyarına götüren kayıkçı-e.n.

** Alexender Pope (1688-1744) Dönemin en büyük İngiliz şairi. *İlyada* ve *Odessia*'yı İngilizceye çevirmiştir-e.n.

kilde bütünün iyiliği için zorunlu olduğunu savunarak açıklamaya çalıştı. Voltaire o dönemde bu görüşten oldukça etkilendi, ancak özünde olası dünyaların en iyisinde bulunduğumuzu, ama içindeki her şeyin zorunlu bir kötülük barındırdığını savunan görüşün sözde iyimserliğini sonradan *Candide*'de eleştirecekti. Rousseau, kurnazca merkezdeki zayıflığa parmak bastı; Pope'un, cansız maddeden Tanrı'ya kadar uzanan kırılmaz bir varoluş zinciri olması gerektiğine ilişkin, eleştiri içermeyen varsayımına.

Rousseau, Conzié'ye yazdığı mektupta ayrıca, bir kez olsun insanlardan kaçma huyunu terbiye etmekte ve hazırcevap davranmakta başarılı olabildiği bir olayı da betimler. Meşhur Jacques de Vaucanson, insan davranışlarını taklit eden robotunu sergilemek üzere Lyon'a geldiğinde, ev sahipleri ona övgüler yağdırdılar. "'Bana gelince,' dedim, 'benim hayranlığım hiç şüphe uyandırmamalı, çünkü bundan daha da müthiş olduğunu söyleyebileceğim olaylara alışkınım.' Bana şaşkın gözlerle baktılar. 'Kadril ve firavun dansını bilen,' diye devam ettim, 'sövüp sayan, şampanya içen ve günlerini onlara aynı şekilde karşılık veren robotlar hakkında yalanlar söyleyerek geçiren robotlarla dolu bir ülkeden geliyorum.' Hepsi kahkahalarla güldü, size asıl gülünç gelecek olan ise, orada bulunan iki ya da üç robotun diğerlerinden daha çok gülmesiydi." Rousseau için sosyal etkileşimde bulunmak, birbirini iyi tanıyan arkadaşların yakınlığını gerektiriyordu. Daha büyük gruplarda daima dışlandığını hissediyordu ve nükteli sohbetler ona robotların gevezelikleri gibi geliyordu. Hayatının son günlerinde bir dostuna kederle, "Nükteli sözler aklıma ancak diğer insanlardan yarım saat sonra geliyor," dedi.

Rousseau, birkaç ay boyunca Les Charmettes'te kaldı ve Madam Warens'in mülkiyet hakları konusunda komşularıyla atıştığı mektuplar yazmasına yardımcı oldu. Hiç mutlu değildi. Para büyük bir sorun teşkil ediyordu; artık mutluluğu ve desteği başka yerde aramanın vakti gelmişti. Nihayet oradan temelli ayrılmaya karar verdi ve para toplamak için kitaplarını satacak kadar ileri gitti. Lyon'daki arkadaşı Perrichon, Paris'e gidebilmesi için at arabası biletinin masrafını karşıladı, Bordes ile Mably kardeşler ona tavsiye mektupları verdiler ve Rousseau, tıpkı diğer birçok taşralı gibi, meşhur olma hayalleriyle büyük şehre doğru yola koyuldu.

Rousseau, Madam Warens'i yalnızca bir kere daha ve tam on iki yıl sonra görecekti. Kadınlara onun kadar anlam ifade etmediği aşikâr olan karşılaşmalara ne büyük bir önem verdiğini görmek insanı üzüyor. Cenevre

ve Lyon'da Matmazel Vulson ve küçük Goton ile, Torino'da Madam Basile ile, kiraz serüveninde Matmazel Graffenried ve Matmazel Galley ile, Montpellier yolunda Madam Larnage ile ve Lyon'da Matmazel Serre ile karşılaşmıştı. Hayatının ilk otuz yılının romantik ve cinsel deneyimlerinin tümünü bu sahneler ve Madam Warens ile huzursuz ilişkisi meydana getiriyordu. İlginç bir tesadüf eseri, Claudine Galley 1740'ta evlendikten sonra Chambéry'ye taşındı ve Madam Warens'in kapı komşusu oldu, ama anlaşılan Rousseau bunu bilmiyordu. İnsan, tıpkı Trousson gibi, meydana gelebilecek ama asla gelmeyen karşılaşmayı düşünmeden edemiyor. "Jean-Jacques *Maman*'ı görmeye giderken, onu genç kadından yalnızca bir duvarın ayırdığını bilmiyordu... Aradan yıllar geçmişti ve ikisi de değişmişti. Acaba zaman zaman birbirlerini tanımaksızın yolları kesişiyor muydu?"

Ancak Rousseau, Madam Warens'in soğukluğundan ne denli büyük bir düş kırıklığına uğramış olursa olsun, Madam Warens'in ona sağladıklarına paha biçilemezdi. Rousseau ona, kafası karışık, hayalperest, beceriksiz bir ergen olarak gelmişti; büyüklerine güvenmiyordu, yalan söylemeyi ve ufak hırsızlıklar yapmayı alışkanlık haline getirmişti. Madam Warens ona özlemini duyduğu yüce aşkı veremediyse de, güven duygusu ve şefkat verdi, üstelik onun yeteneğine güvendi. Ona ayrıca kendini eğitmesi için gereken zamanı ve araçları da sağladı; şayet bu armağanlar olmasaydı, dehası asla hayat bulamayabilirdi. Ancak henüz hiç kimse onun dehasının farkında değildi. Rousseau meşhur olduktan sonra yazdığı *Émile*'de kederle, gerçekten yaratıcı olan bir insanın bile, özellikle hayatının ilk yıllarında, ağır ve güç öğrenen biri zannedilebileceği yorumunda bulunur. "Çocukluk evresi söz konusu olduğunda, gerçek aptallığı, güçlü bir zihnin habercisi olan görünürdeki yanıltıcı aptallıktan ayırmaktan daha zor hiçbir şey yoktur." Rousseau, aptal bir çocuğun yanlış düşünceleri, yanlış olduklarını bilmeksizin kabul ettiğini, dâhi bir çocuğun ise, insanların doğru zannettiği düşüncelerin birçoğunun bile yanlış olduğunu gördüğünü ve dolayısıyla hiçbirini kabul etmediğini söyler.

Rousseau, 1742 yazının sonlarında bir kere daha Paris'teydi ve çok geçmeden Sorbonne ile Lüksemburg Bahçesi yakınlarında, Cordiers Sokağı'ndaki Hôtel St. Quentin'de kalacak bir yer buldu – "çirkin bir sokak, çirkin bir bina ve çirkin bir oda," ama orada kalmak onun açısından iyiydi, çünkü Lyon'daki arkadaşlarının tanıdıkları oradaydı. Üstelik meşhur ve zengin olmak için bir planı vardı. Partisyon okumayı öğrenmekte çektiği sı-

kıntıları düşünerek, daha basit ve daha "doğal" bir nota sistemi bulmayı planlamıştı. Geleneksel nota sisteminde, notalar portede farklı yerlerde bulunur; örneğin orta Do portenin altındaki bir çizgide, tiz Do ise portenin üst bölümüne yakın bir boşlukta yer alır. Rousseau notalar arasındaki işitsel ilişkiyi her oktavda aynı şekilde tekrarlayacak şekilde göstermek istiyordu. Bu planını resmi bir sunum olarak kâğıda döktü ve yeni arkadaşlarından birinin onu tanıştırdığı meşhur bilim adamı René-Antoine de Réaumur, teklifini Bilimler Akademisi'nin (Académie des Sciences) önünde okumasını sağladı. Teklifi içtenlikle karşılandı, ama onu incelemekle görevlendirilen komite, açık bir soruna, yani bu sistemin melodiyi gösterebileceğine, ama armoniyi gösteremeyeceğine parmak bastı. Dönemin önde gelen müzisyenlerinden Jean Philippe Rameau bu sonucu destekledi ve onun kadar önemli bir insan tarafından ciddiye alınmak Rousseau'nun hoşuna gittiyse de, aralarında karşılıklı bir antipati doğdu.

Rousseau, gururu incinmiş olsa da, en azından bir başlangıç yapmıştı. Akademi yeni sistemin, hâlihazırdaki sistemi ileriye taşıyamadığına karar kılmasına rağmen, iltifatta bulunmayı ihmal etmedi: "Bu çalışmanın yetenekle yürütüldüğünü ve büyük bir berraklıkla ifade edildiğini, ayrıca yazarının, ele aldığı konuya aşina olduğunu düşünüyoruz. Müziği kolaylaştırmaya yönelik çabalarının sürmesini diliyoruz." O dönemde Bilimler Akademisi büyük bir itibar görüyordu (üyeliğinin meziyetle pek bir ilgisi bulunmayan Fransız Akademisi'nden daha çok itibar görüyordu) ve müzakereleri, uzman olmayan kişilerin büyük bir bölümü tarafından saygıyla izleniyordu. Rousseau, birkaç yıl içinde gerçekten de bir müzisyen olarak tanınacaktı ama nota sistemine ilişkin planıyla değil.

Bu olay birçok bakımdan oldukça karakteriskti. Rousseau'nun resmi eğitim almamış olduğunu yansıtıyordu, şayet resmi eğitim almış olsaydı, geleneksel porteye öyle aşina olurdu ki, bu sistem ona kaçınılmaz değilse de, aşikâr gelirdi. Görsel semboller konusunda kötü bir hafızası olduğu için, basılı partisyonları kafa karıştırıcı buluyordu. Onun için müzik, portenin temsil etmek üzere oluşturulduğu karmaşık armoniler anlamına değil, melodiler anlamına geliyordu. Farklı yaklaşımı uzun vadede, tıpkı birçok kereler olduğu gibi, yine meyvelerini verecekti. On yıl sonra, çokseslilığin yerinden ettiği anlatımcı melodiye itibarını yeniden kazandırmak üzere yürütülen bir kampanyanın tam merkezinde yer alacaktı. Ancak o sıralar müzikle bir yere varamıyordu.

Yine de Rousseau, geçen sefer hiç kimseyi tanımadığı ve kargaşasından bunaldığı Paris'te bulunmaktan bu sefer keyif alıyordu. Lyon'daki bağlantıları sayesinde, iki önemli insanla, yani oyun ve roman yazarı Marivaux ve bilim adamı Fontenelle ile arkadaşlık kurdu; ikisi de ona iyi davrandılar. Hatta otuz komedi yazmış olan *marivaudage* adını alan belirli bir stildeki diyaloglarla dolu Marivaux, onun yıllardır üstünde çalıştığı *Narcissus* adlı oyunu gözden geçirip düzeltmesine yardımcı bile oldu, ama bu oyun ancak yıllar sonra sahneye konacaktı. Önceki yüzyılın sonundan beri hem Fransız Akademisi'nin, hem de Bilimler Akademisi'nin üyesi olan çok yönlü bilim adamı Fontenelle, seksen beş yaşındaydı ve gücü hâlâ yerindeydi. Genç yazarlara verme alışkanlığını edindiği öğüdü vecize halini almıştı: "Başınızı defne çelenklerine, burnunuzu ise darbelere cesaretle sunun."

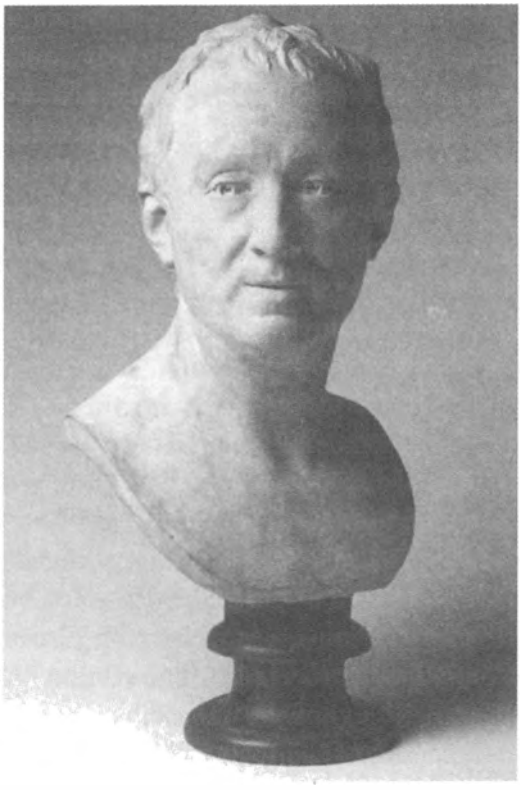
Meşhur yazarlar tarafından kabul görmek memnuniyet vericiydi, ama Rousseau'nun kendi yaşıtlarıyla kurmaya başladığı ilişkiler daha da önemliydi. Yverdon'dan gelip Paris'e yerleşen İsviçreli banker Daniel Roguin aracılığıyla, tıpkı kendisi gibi adını tanıtmaya can atan bir başka taşralıyla, yani Denis Diderot ile tanışıp hayatının en önemli arkadaşlığını kurdu. Diderot, Rousseau'dan yalnızca bir yaş küçüktü ve tıpkı onun gibi, bir zanaatçının oğluydu; babası Champagne bölgesindeki Langres'de yaşayan zengin bir bıçak imalatçısıydı. Ancak Diderot, Rousseau'nun aksine, kendisinin de sonradan "yumruk atmayı reverans yapmaktan daha iyi bilirdi" diye andığı, dik başlı ve kendine güvenen bir gençti. On altı yaşındayken çalışmalarını sürdürmek için Paris'e gelmiş ve Sorbonne'da yüksek lisans yapmıştı. Rousseau onunla tanıştığında, on yılı aşkın süredir bohem hayatı yaşıyor, matematik dersi vererek ve ara sıra yayımcılar için çalışarak geçimini sağlıyordu.

Diderot tip ve kişilik bakımından Rousseau'nun tam zıddıydı. Rousseau ufak tefek ve narindi, oysa Diderot çağdaşlarından biri tarafından "tahtırevan taşıyan hamallar gibi yapılı" olarak betimlenmişti; ellilerindeyken hâlâ operada canını sıkan bir adamın ayaklarını yerden kesip, onu orkestra çukuruna atmakla tehdit edebilecek kadar güçlüydü. Gençliğinde kadınların karşı koyamadığı sarı bukleleri vardı, ya da en azından kendi iddiası buydu. İnsanların arasında olmayı severdi ve esprili kişiliğiyle, tedbirli Rousseau'nun asla olamayacağı kadar havalı ve taşkındı. Diderot, tanışmalarından bir ay sonra, babasını hiç parası olmayan genç bir kız-

la yapacağı evliliği onaylamaya ikna etmek için Langres'deki evine gitti; babası öfkeden köpürdü, Diderot mirasını talep etti, babası onu bir manastıra kapattırdı ve pencereden kaçan Diderot, ona meydan okuyarak meteliksiz bir halde Paris'e döndü.

Rousseau, Bâcle ve Venture'den beri hep, geçici olarak kendini tıpatıp yansıttığına inandığı dostlara tutulmuştu; bu durum aynalarla dolu bir koridorda yürümeye benzetilmiştir. Ancak Diderot ile birbirlerine hiç benzemiyorlardı. Rousseau sohbetlerde ne denli beceriksiz ve tutuksa, Diderot onun tam tersiydi. Diderot kırklarındayken genç ve serbest düşünceli bir teoloji öğrencisi olan Peder Morellet onun sohbetlerini, "hayal gücü bakımından zengin, düşünceler bakımından üretken, başkalarını da düşünmeye sevk eden" sohbetler olarak hatırlıyor ve şunları ilave ediyordu: "İnsan kendini saatlerce onun sohbetlerine bırakabilirdi, adeta güzel yerleşim alanlarıyla çevrili verimli kırların arasındaki sakin ve berrak bir ırmakta yol alır gibi." Voltaire'in "*Mords-les*" ("Isır onları") diye takılmaktan keyif aldığı sivri dilli ve alaycı bir insan olan Morellet'den gelen bu övgüler oldukça etkileyicidir. Diderot ile yirmi yıl sonra tanışan bir Alman da, "Bizim gibi daha soğukkanlı insanları neredeyse şaşkına çeviren bir sıcaklıkla ve coşkuyla konuşuyor," demiştir. Dinleyenlerinin dikkatini çekmek için, yorumlarını onlara dokunarak güçlendirmek gibi ömür boyu süren bir alışkanlığı vardı ve bundan herkes hoşlanmıyordu. Genç bir tanıdığı, "Beni ilk kez o toplantıda gördü, ama ayaktayken kollarını bana doladı ve oturduğumuzda, sanki kendine aitmiş gibi, uyluğuma vurdu," diyordu. Diderot'nun nazik davranmaya büyük bir özen gösterdiği Rus Çariçesi Büyük Katerina bile, "Uyluklarım morarıp çürümeden onunla sohbet edemiyorum," diye yakınmıştı.

Görgülü ve bilgili bir aydın olan Diderot, yeni arkadaşına küçük kardeşiymiş, hatta öğrencisiymiş gibi davrandı ve Rousseau ona başlangıçta memnuniyetle uyum sağladı. Büyük bir şans eseri Paris'e, sıra dışı bir entelektüel hareketlilik olduğu sırada gelmişti. Yakın bir zamana kadar entelektüel ortama tamamen Bilimler Akademisi hükmediyordu ve en büyük itibarı, başarılarını o meslekten olmayan insanların hiçbir şekilde anlayamayacağı matematikçiler görüyordu. Ancak 1740'larda toplumsal eleştiriler ön plana çıktı ve bizim bildiğimiz anlamda entelektüeller boy göstermeye başladı. Büyük Voltaire, o zamana dek bir şair ve oyun yazarı olarak tanınmaktaydı, oysa artık, Gustave Lanson'un "Eski Rejim'e atılan

JEAN-ANTOINE HOUDON
İMZALI DENIS DIDEROT BÜSTÜ

Günümüzün bir biyografı şöyle demektedir: "Uzaklardan gelen bir müziği duymaya çalışan ya da bir an farkına vardığı, ama yakalayamadığı ince bir düşüncenin anlamını kavramaya çalışan bir adamın havasını taşıyor (ki heykeltıraş Houdon bunu yakalamayı başarmış)." Bu büst 1771 yılında yapılmıştır; Rousseau otuz yıl önce onunla tanıştığında, Diderot daha da canlı ve etkileyiciydi. Diderot sanatçıların onun kişiliğini yansıtmakta zorlanması konusunda kibirliydi; Louis-Michel Van Loo tarafından yapılan bir portresi 1767'de Paris Salonu'nda sergilendiğinde şunları yazdı: "Sanatçıların yansıtmayı başaramadığı bir yüz kalıbım var, ya birçok şeyi bir arada barındırıyor, ya da aklımdan art arda geçen düşünceler yüzüme öyle hızlı yansıyor ki ressamların gözleri anbean değişen bu ifadeleri yakalayamıyor."

ilk bomba" olarak nitelendirdiği *Lettres Philosophique* (Felsefi Mektuplar) genç yazarlara ilham kaynağı oluyordu. İtibar, gitgide uzmanların onayından çok, halkın görüşüne dayanmaya başlamıştı ve bu anlamda en büyük başarıyı Rousseau elde edecekti ki on ya da yirmi yıl önce, sınırlı eğitim almış olan bir taşralı için imkânsız bir şeydi bu.

Rousseau daima kendi zihninin Diderot'nun kıvrak zekâsı yanında ağır kaldığına inandığı için, Café Maugis'de satranç oynadıklarında, hep Rousseau'nun kazandığını öğrenmek ilginçtir. Oyunlarını izleyenlerden biri, "Karakterine uygun biçimde hamleler arasında derin derin düşünüyor, ama hızlı oynuyor," demiştir. Rousseau rekabeti seviyordu. İlerleyen zamanlarda, onunla arada sırada Café de la Régence'de satranç oynayan bir tanıdığı, Rousseau ona avantaj sağlamak için kalesini devre dışı bıraktığında bile kaybediyordu. "'Kaybetmek sizi incitiyor mu?' diye sordu Rousseau bana. "Ah, hayır,' dedim, 'savunma taktiklerimiz çok farklı oldu-

ğu için bu kaçınılmaz bir sonuç.' 'İyi öyleyse,' dedi zekice, 'bu durumda oynama tarzımızı değiştirmeyelim; kazanmayı seviyorum." Diderot, Rousseau'nun seviyesine daha yakındı, ama o da aynı muameleyi görüyordu. "İnsan en küçük şeylerde bile üstün gelmek ister. Beni satrançta her zaman yenen Jean-Jacques Rousseau, oyuna denge getirmek için bana avantaj vermeyi reddetti. 'Kaybetmek sizi üzüyor mu?' diye sordu bana. 'Hayır,' dedim, 'ama daha iyi bir savunma yapardım ve siz oyundan daha büyük zevk alırdınız.' 'Olabilir,' dedi, 'Her neyse, en iyisi, olduğu gibi kalsın.'" Yerinde olarak *frères ennemis* [düşman kardeşler] olarak adlandırılan dostlar baştan beri rekabet halindeydiler.

Rousseau az miktardaki parasının neredeyse tümünü harcamıştı ve iş bulmaya çalışıyordu. "Çılgın, ama özünde iyi bir insan" olarak andığı Castel adındaki Cizvit matematikçi, başka bir taktik denemesini önerdi. "Müzisyenler ve *savants* [bilginler]sizinle aynı telden çalmadıklarına göre, akort değiştirip kadınlarla görüşün... Paris'te bir şeyleri yapabilmenin yolu kadınlardan geçer." Bu Rousseau'nun hoşuna giden bir öğüttü, özellikle de Castel yardımsever bir tavırla bu oyunun fazla ileri götürülmemesi gerektiğini eklediği için. "Onlar, akıllı adamların bir doğru gibi yaklaştığı ama asla kesmediği eğrilere benzerler; akıllı adamlar onlara devamlı yaklaşır, ama asla dokunmazlar." Bu öğüt Rousseau'nun büyük salon dünyasıyla, yani meşhur ev sahibelerinin düzenlediği haftalık toplantılarla tanışmasına yol açtı. Ancak "varlıklı bir eve giriş hakkı kazanmanın, servete açılan kapı" olduğunun farkında olsa bile, acemiliği ve utangaçlığı büyük bir dezavantajdı ve hayatının geri kalanında da salonların ihtişamını nefrete yakın bir duyguyla andı. Aslında salon sohbetleri, daima sonraki nesillerin inanmayı istediği kadar nüktedan olmuyordu. Dünyadaki en nüktedan insan olan Voltaire, *Candide*'de tipik bir Paris yemeğinin iğneleyici bir tablosuna yer vermişti: "Önce sessizlik, ardından kelimelerin birbirine karıştığı bir gürültü, ardından birçoğu yavan olan nükteler, yanlış haberler, kötü muhakemeler, biraz politika ve bol bol fesat dedikodu."

Rousseau'nun bu dönemdeki duygularını *İtiraflar*'dan ziyade, Saint-Preux'nün ilk Paris deneyimini uzun uzadıya betimlediği *Julie*'den öğreniriz. Onu en çok şaşırtan, herkesin ikiyüzlülüğü olur. Paris'e gelen bir insanın, kapıda mantosuyla birlikte ruhunu da ("şayet ruhu varsa") bırakması gerektiğini söyleyerek Julie'ye yakınır. Julie bunun karşılığında, elbette, onun

kıskançlığa kapıldığını söyler ve İsviçreliler'in nükteden hiç anlamadığını hatırlatır. Rousseau'nun bu alanda kendini gösterecek donanımı olmadığı kesinlikle doğruydu. Kazanova onu "kişilik bakımından olsun, zekâ kıvraklığı bakımından olsun, tamamen sıradan bir insan" olarak anıp şunları söylemişti: "Etkili ve güzel konuşan Rousseau, ne gülecek bir mizaca, ne de insanları güldüren o ilahi yeteneğe sahipti." Ailesi salon kültüründe faal bir konuma sahip olan ve Rousseau'yu iyi tanıyan Germaine de Staël ise daha insaflı davranarak, romanlarındaki karakterlerin bile nüktedan olmadığı yorumunda bulunmuştu. "İnsanın bir esprinin etkisini doğru öngörebilmek için toplumu çok yakından tanıması gerekir. Oysa Rousseau, esprili yazılar kaleme almaya hiç uygun değildi; her şey onu çok derinden etkiliyordu."

Rousseau ise salon nüktelerini son derece kof buluyordu – "İğnelemeye ve hicve dayalı kahkahalar, üzücü bir biçimde, artık var olmayan bir neşenin yerini almıştır." Saint-Preux'ye acımasızca şunları söyletti: "Kendini alay konusu olmaya açık bırakanın vay haline; o yakıcı damganın izleri hiç silinmez." Rousseau'nun idealinde ise sözcükler yoktu. Gerçek dostların bir arada olduğu bir ortamda, "şimşekten daha hızlı bir bakış, algılanmaktan çok sezilen bir iç çekiş, o tatlı duyguyu bir yürekten diğerine taşır." Satranç oynarken, müzik konusunu ve düşüncelerini tartışırken kendini rahat hissediyordu, ama yapmacık sohbetlerle dolu bir akşamın ardından, tıpkı Saint-Preux gibi, o da "gizli bir kedere sürükleniyor, amansız bir tiksintiye kapılıyor ve bomboş yüreği havayla dolu bir top gibi şişiyordu." Bu, "kedi uzanamadığı ciğere mundar der" durumuyla sınırlı değildi; Rousseau dünyayı kendilerinden ibaret gören dar bir çevrenin grup içi narsisizmini algılıyordu. "Dünyadaki herkes gibi olmak için, aslında az sayıdaki insan gibi olmanız gerekir. Yürüyenler dünyaya ait değildir. Onlar burjuvadır, halk tabakasıdır, başka bir dünyanın insanlarıdır ve bir yerden bir yere gitmek için değil, sadece var olmak için, bir at arabanızın olması gerektiği söylenebilir." Günümüzde bile, *le tout-Paris* ifadesi, paradoksal bir biçimde, yalnızca göz kamaştırıcı yüksek sosyeteyi kapsamaktadır. Rousseau, ideallerin hayata geçirilmekten çok tartışıldığı seçkin çevrenin çokbilmişliğinin, ayrıcalığının üstüne kurulduğu toplumsal adaletsizliği maskelediğinin, "zengin ve güçlü kişilerin, acıdıklarını iddia ettikleri mazlumların elinden bir dilim çavdar ekmeğini bile kaptığı gizli adaletsizlikler" bulunduğunun farkına vardı.

Rousseau kalabalık toplantılarda kendini göstermektense, cana yakın bulduğu bir veya iki kadınla sohbet etmekte daha başarılıydı. Théodora-Élizabeth-Catherine de Broglie (aristokratların çok ismi olurdu) onu müzik konusunda sohbete tuttu; o yemekte "Parisot'ya Mektup" adlı yazısı şans eseri yanında bulunan Rousseau, yazıyı yüksek sesle okudu ve dinleyenlerin büyük bir keyif aldığını gördü. Manastır okulundan ayrılır ayrılmaz, varlıklı Claude Dupin ile evlenen Louise-Marie-Madeleine Dupin'i ziyaret etmesi için aldığı davet ise daha da heyecan vericiydi. Otuz altı yaşındaki Madam Dupin, Saint-Louis Adası'ndaki malikânelerinde muhteşem salon toplantılarına ev sahipliği yapıyordu. "Onu ilk gördüğümde hâlâ Paris'in en güzel kadınlarından biriydi. Beni giyinme odasında ağırladı. Kolları çıplaktı, saçları açıktı ve üstüne dikkatsizce sabahlığını almıştı. Bu tür tavırlar benim için çok yeniydi ve zavallı zihnim bunu kaldıramadı, heyecana kapıldım ve dikkatim dağıldı, yani kısacası Madam Dupin'e tutuldum."

Madam Dupin, Rousseau'nun heyecanının farkına varmamış gibi davrandı, müzik hakkında konuştu, klavsen çalıp şarkı söyledi ve yemekte onu yanına oturttu. Rousseau bütünüyle onun cazibesine kapıldı. Madam Dupin ona karşı serinkanlı ve hatta mesafeli davranmayı sürdürse de, Rousseau cesaretini toplayıp ona bir şiir yazdı –"Gözlerinizi açın ey tapılası Dupin! O gözlerde artık tanıdığım bir ateş var" – ve Madam Dupin kabul ettiğini belirtmeksizin bu şiiri iki gün elinde bulundurdu. Rousseau Madam Dupin'in, evlilik dışı ilişkilerin normal karşılandığı bir sosyal sınıfa ait olmasına rağmen sadık bir eş olduğunu, zaten asla avam tabakasından biriyle ilişkiye girmeyeceğini anlamayı başaramamıştı. "Üçüncü gün şiiri bana iade etti ve kanımı donduran soğuk bir sesle birkaç öğüt verdi. Konuşmak istedim ama sözcükler boğazıma takıldı; apansız tutkum da umutlarımla beraber yanıp kül olmuştu ve resmi bir beyanda bulunduktan sonra eskisi gibi onu ziyaret etmeye devam ettim, ama konuyu bir daha hiç açmadım, gözlerimle bile." Çok geçmeden Madam Dupin'in Rousseau'dan dört yaş küçük olan ve ona dostça davranan üvey oğlu Charles-Louis Dupin de Francueil ona uzak durmasını tavsiye etti.

Korkuya ve telaşa kapılan Rousseau hemen, zaten uzmanlaşmış olduğu türde, yani gururunu hiçe sayan türde bir mektup yazdı. "Büyük bir acıyla sizi gücendirdiğimi öğrendim... Eğer bana merhamet göstermeye tenezzül ederseniz, dünyanın en talihsiz insanını ümitsizlikten kurtarmış

olursunuz." Ayrıca Madam Dupin'in, hâlâ hamiliğini kazanmayı umduğu kocasına da, o denli trajik olmayan bir mektup yazdı. "Şayet bu tür hataların anlayışı hak ettiğine inanıyorsanız, Madam Dupin'in ve sizin anlayışınıza sığınıyorum. Beni görmenin sizde nefret uyandırmayacağını bilmek, bunu katlanılır kılmak için elimden geleni yapmama yeter. Yeteneklerimin epeyce kısıtlı olduğunu kabul ediyorum, ama insanın kendini sevdirmesinin, saygın ve faydalı kılmasının başka yolları da vardır; bütün çabalarım bu yönde olacak." Rousseau zalim bir kaderin yakasını bırakmadığını eklemeden de duramadı; kendini sık sık niyetlenmediği ve anlamadığı şeyleri yaparken bulmasını bu şekilde açıklamayı alışkanlık haline getirmişti. O denli karmaşık olmayan Diderot gibi bir insan, davranışlarımızın, üstünde hiçbir kontrolümüzün bulunmadığı etkenlerden kaynaklandığı görüşünü savunan determinizm felsefesine mutlulukla kucak açabilirdi. Rousseau ise hararetle özgür iradeyi savunuyor ama kendini neden sık sık eli kolu bağlı hissettiğini açıklamak için de 'zalim kader' fikrine ihtiyaç duyuyordu.

Dupinler merhamet gösterdiler. Rousseau'nun hürmeti kuşkusuz Madam Dupin'in gururunu okşamıştı, kocası ise ismine gölge düşürecek bir şeyler yaşanmadığını anlayan güler yüzlü ve görmüş geçirmiş bir adamdı; belki onun da gururu okşanmıştı. Rousseau'yu dışlamak bir yana dursun, Lyon'daki Mösyö Mably için hazırladığı eğitim programından etkilenerek, oğullarına öğretmenlik yapması için işe aldılar. Rousseau'nun hatası olmasa da, bu gerçekleştirmesi imkânsız bir görevdi. Ailenin muhteşem şatosundan dolayı Jacques-Armand Dupin de Chenonceaux adını taşıyan on üç yaşındaki çocuk, tam bir baş belasıydı – çok inatçıydı ve söz dinlemiyordu. Otuz yedi yaşında gözden düşmüş olarak öldüğünde, Rousseau'nun ona kısa süre öğretmenlik yaptığını hatırlayan bir yazar anlayışla, "İnsanın bulabileceği en kötü öğrencilerden biriydi," yorumunda bulundu. Bu deneyimi bir işkence gibi hatırlayan Rousseau, kısa deneme süresi sona erdikten sonra, bu işe devam etmeyi her koşulda reddedeceğini söyledi; "karşılığında Madam Dupin kendini bana verseydi bile."

Ancak uzun vadede Dupin ailesiyle bağlantıları çok faydalı olacaktı. Rousseau, birkaç yıl sonra Madam Dupin'in yanında kâtiplik yapmayı kabul etti ve bu iş entelektüel gelişimine büyük bir katkıda bulundu. Ayrıca müziğe karşı ortak bir tutku paylaştığı üvey oğlu Francueil ile kalıcı bir dostluk kurdu, hatta onun yakınında bir yerde yaşamak için nehrin

karşı kıyısına taşındı. Çağın modasına uyarak birlikte kimya kursuna yazıldılar, ama zatürreeye yakalanan Rousseau kursu yarım bırakmak zorunda kaldı.

Rousseau nekahet döneminde "bir şairin maceralarını" konu alan, *Les Muses Gallantes* adlı bir opera ya da "epik bale" bestelemeye başladı. Tasso, Ovidius ve Anakreon'a odaklanan üç sahne olacaktı. Ayrıca Fransızlar'ın Avusturya Veraset Savaşı sırasında Prag'da pusuya düşen bir orduya ilişkin kaygılarından yola çıkarak Savaş Esirleri adlı bir komediye de başladı. Rousseau otuz yaşına kadar kayda değer hiçbir şey yazmamış olmasına rağmen, yazar olma hayalleri kurmaya başlamıştı. Şans, adeta her boşlukta kaldığında yaptığı gibi, onu bir kere daha farklı bir yöne sürükledi. Madam Broglie (Prag'daki ordunun komutası kocasına aitti) Venedik'e yeni atanan Fransız büyükelçisinin bir kâtibe ihtiyacı olduğunu duymuştu ve bu iş için Rousseau'yu tavsiye etti. Başlangıçta gülünç derecede düşük bir maaş teklif edilen Rousseau'nun geri çevirdiği işi bir başkası aldı, ama yeni atanan kişi, işvereniyle kavga etti ve daha İtalya'ya gitmeden kovuldu. Bunun üzerine tekrar görüşülen Rousseau, bu kez işi kabul etti ve 1743 Temmuzu'nda Venedik'e doğru yola koyuldu.

9. Bölüm

Venedik'in Maskeleri

Rousseau'nun yeni işvereni Montaigu Kontu Pierre-François, çoktan Venedik'e doğru yola çıkmış ve yeni kâtibiyle tanışmamıştı ama ağabeyi ona yazdığı mektupta, Rousseau ile görüştüğünü ve onu münasip bulduğunu belirtmişti: "Hem dış görünüşünden hem de hal ve tavırlarından iyi bir intiba edindim." Aynı şeyler, asalak bir aristokrat portresi çizen, son derece aptal, asabi ve kendini beğenmiş kont için söylenemezdi. Üstleri, onu Venedik'e gönderirken ne yaptıklarını çok iyi biliyorlardı. Onu önemsiz bir diplomatik makama atamak, hiçbir iş başarmaksızın otuz yedi yılını geçirdiği orduda general rütbesine yükseltmekten daha zararsız olurdu. Dolayısıyla kont, rolünü açıkça ortaya seren resmi bir talimatnameyle yola koyuldu: "Venedik cumhuriyeti yıllardır Avrupa'nın önemli meselelerinde öyle etkisiz ki, orada bir büyükelçi bulundurmaya devam etmemizin nedeni, önemli bir amaca hizmet etmesinden çok, onların gururunu okşamak."

Büyükelçilik önemsiz bir görev olmakla kalmıyor, Venedik'in ketum yöneticileri tarafından da imkânsız kılınıyordu. Venedikli yöneticiler, doçun sarayından oldukça uzak bir yerleşim bölgesinde tecrit edilen ve yalnızca aracılar vasıtasıyla temaslarda bulunmasına izin verilen büyükelçilerle görüşmeyi kati surette reddediyorlardı; Venedikli soyluların büyükelçilerle konuşmasının cezası ölümdü. Dolayısıyla Montaigu'nun hükümetle hemen hemen hiçbir teması yoktu ve görevi, eline geçirebildiği gelişigüzel bilgileri aktarmaktan ibaretti. İtalyancayı doğru düzgün yazamıyor ve hiç konuşamıyordu, dolayısıyla Rousseau tam onun ihtiyaç duyduğu insandı.

Rousseau yeni statüsüne uygun şık giysiler sipariş ettikten sonra, ucuzluğundan dolayı tavsiye edilen güzergâhtan Marsilya'ya doğru yola koyuldu. *İtiraflar*'da, "geçerken zavallı *Maman*'ı görmek için" Chambéry

üzerinden gitmeyi tercih edecek olmasına rağmen, doğrudan Marsilya'ya geçtiğini yazdı. Ne var ki hafızası onu yanıltmış gibi görünüyor; Montaigu sonradan seyahat masraflarının çok yüksek olduğundan yakınırken, özellikle "Chambéry yolculuğuna" itiraz etti. Şayet Rousseau gerçekten Chambéry'ye gittiyse, Madam Warens büyük bir olasılıkla yine orada değildi.

Rousseau, Toulon limanında pasaportunu alıp *felucca* adı verilen, yelkenlerle olduğu kadar küreklerle de idare edilen küçük bir tekneye bindi ve yaklaşık üç yüz yirmi kilometre uzaklıktaki Cenova kıyılarına doğru yavaş ve zor bir yolculuk gerçekleştirdi. Ne yazık ki o sıralarda veba, Sicilya'yı kasıp kavuruyor ve bütün İtalya limanlarında sıkı bir karantina uygulanıyordu. Diğer yolcular Cenova'da teknede kalmaya karar verdiler, ama Rousseau, üç haftalık karantinayı mobilyasız bir binada tek başına geçirmeyi tercih etti. Yalnızlığının tadını çıkardı. Yere serdiği giysilerin üstünde uyudu, yemeklerini merdivenlere oturarak yedi, yanında getirdiği kitapları okudu ve hava almak için dışarıdaki mezarlığa çıktı. Sirkeyle, sarımsakla ve ateşe tutularak özenle dezenfekte edilen saygılı bir mektup yazdığı Fransız diplomatı François Chaillou de Jonville'in araya girmesi sayesinde iki hafta sonra oradan ayrılmasına izin verildi. Rousseau Jonville'in evinde, kâtibi Mösyö Dupont ile arkadaşlık kurdu; ona şehri gezdiren Dupont, sonrasında da mektup arkadaşı olarak kaldı. Jonville, Venedik'te bulunan Montaigu'ya ümit verici bir mektup yazdı: "Mösyö Rousseau'yu tanımaktan büyük bir keyif aldım; zekâsını ve yeteneklerini tatlı sohbetiyle birleştiren böylesine ince ruhlu bir insan bulduğunuz için sizi tebrik ederim." Rousseau, sosyal beceriksizliklerini abartmayı seviyordu ama aslında ömür boyu tanıştığı insanların birçoğu onu oldukça etkileyici bulmuştur.

Karantina nihayet sona ermişti. Milano ve Padova üzerinden Venedik'e gitmekte serbest olan Rousseau, Eylül başında, yani Paris'ten ayrıldıktan yaklaşık iki ay sonra Venedik'e vardı. Kendini yeni işverenine tanıttıktan sonra – ki kötü bir başlangıç yapmıştı, çünkü Montaigu anakaradan gelirken pahalı bir gondol tutmasına sinirlenmişti – büyükelçiliğin Querini Sarayı'ndaki ikametgâhına, yani artık popülerliğini yitirmiş olan Canareggio semtinde bulunan kiralık konağa yerleşti ve şehri keşfetmeye koyuldu. Hareketlilik, renkler ve zevk düşkünü ortam insana hayat veriyordu. Ne var ki Rousseau hiç kimseyi tanımıyordu; Parisli dostlarını kaybetmek, Neuchâtel ve Lozan'da geçirdiği yıl kapıldığı yalnızlığı yeniden bir parça

tatmasına yol açtı. Venedik'e vardıktan iki hafta sonra, böyle bir ruh halinde yazdığı Conzié'ye, Madam Warens konusunda haberler yollaması için yalvardı; ondan hiç haber alamamıştı; "Oysa buraya geldiğimden beri ona defalarca mektup yazdım." Onun Avusturya Veraset Savaşı ve Chambéry'nin İspanyollar'ın istilasına uğraması yüzünden bir yıldır maaşını alamadığını, hatta dört yıl daha alamayacağını ve büyük bir darboğaza düştüğünü bilmiyordu.

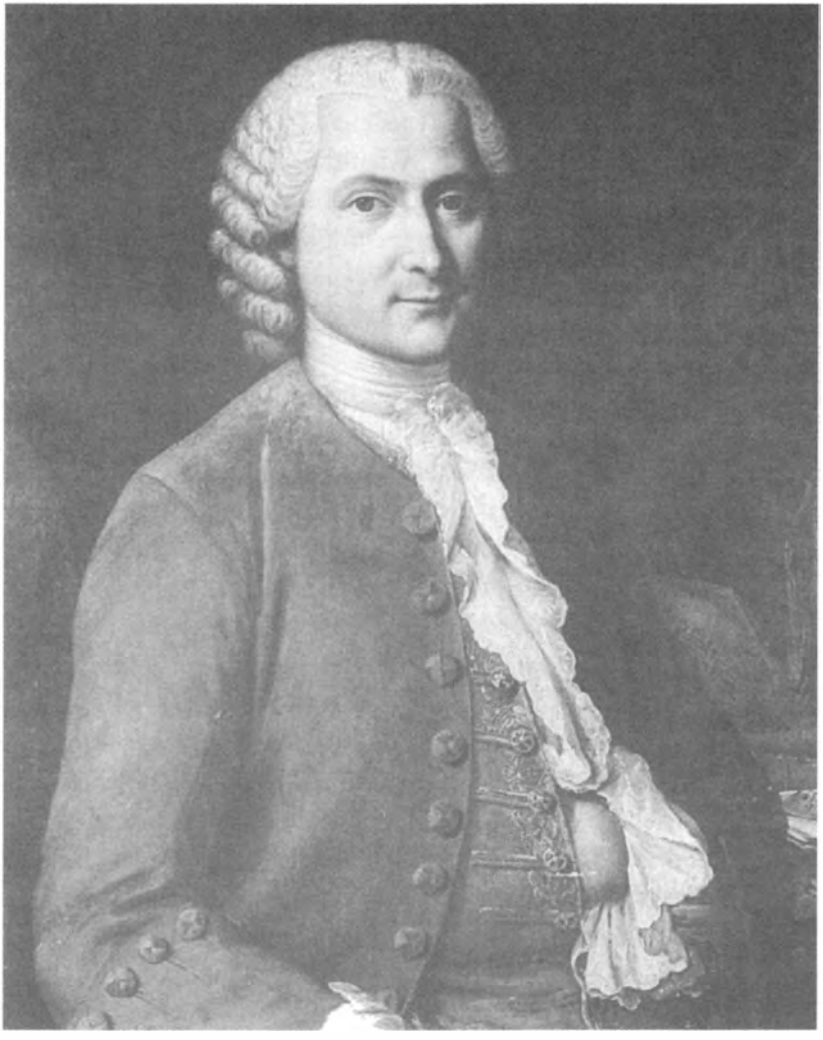
Rousseau'nun büyükelçiyle kötü başlayan ilişkisi, kısa sürede daha da kötüye gitti. Montaigu, "Geldikten iki gün sonra, sert bir dille, gondolumla müzik dinlemeye götürülürken, uşaklarımın onu kendilerinden daha yüksek bir yere yerleştirmediğinden yakındı; kendisinin elçiliğimde daha üst bir konumda bulunduğunu belirtti," der. Rousseau, tıpkı babası gibi, kendini öfkeyle gösteriyordu; Guéhenno'nun da belirttiği gibi, "Eğer hiç uşaklık yapmamış olsaydı, bir daha uşak olmaktan o denli korkmazdı." Özdeki yanlış anlaşılma şuradan kaynaklanıyordu; Montaigu, Rousseau'yu büyükelçinin kâtibi olarak, yani altında çalışan bir memur olarak görüyor, Rousseau ise gururla "büyükelçiliğin kâtibi," yani bağımsız bir memur gibi davranıyordu. Rousseau'nun başlıca görevi rutin raporlar hazırlayıp düzenlemekti, bunların arasında diğer şehirlerdeki büyükelçilere ve Versailles'daki merkeze gönderilen haftalık raporlar da yer alıyordu. Bunlardan bazılarının, çözmesi hiç de zor olmayan, alfabedeki her harfin bir rakamla temsil edildiği ve yaygın kelimelerin standart karşılıklarının bulunduğu (örneğin "İspanya" 208, "ordu" 506 ve "onur" 592'ydi) şifrelere aktarılması gerekiyordu. Montaigu bilgileri toplama ve kâğıda dökme işini Rousseau'ya bıraksa da, son anda değişiklikler talep edebiliyordu.

Birçoğu günümüze kadar ulaşmış olan bu belgeler, Rousseau'nun işini iyi yaptığını göstermekle beraber, devlet dairelerinin evrak işlerinin büyük bir çoğunluğunun ne denli gereksiz ve önemsiz olduğunu anlamasını da sağlamıştır. Ezbere yerine getirdiği görevlerinde, kimi zaman özensiz davranmış da olabilir. *İtiraflar*'da hataları yüzünden yalnızca bir kere uyarıldığını söyler, ama Versailles'daki dışişleri dairesinden gelen şikâyet farklı bir düşünce doğurmaktadır: "Dışişleri kâtibi, ekselansları Montaigu Kontu'ndan, kâtiplerine şifrelemelerinde daha titiz davranmalarını öğütlemelerini rica etmektedir. Onların mektuplarını deşifre etmek, İtalya'dan gelen diğer bütün mektuplardan daha zor olmaktadır. Bir kişinin rakamları okurken, bir diğerinin kâğıda aktardığı bellidir; tekrarlar, yeri

değiştirilmiş rakamlar, noksan cümleler, çıkarılan veya atlanılan rakamlar bulunmaktadır." Rousseau'nun yardımcısı, büyükelçiliğin vaizi Peder Binis idi ki o da başlangıçta Fransa Konsolosu Jean Le Blond'dan yardım alıyordu, ama kâtiplik işlerinin kendi konumuna yakışmadığını düşünen Le Blond kısa süre sonra ona yardım etmeyi bıraktı. Ancak Le Blond cana yakın bir insandı ve Rousseau onun yanı sıra, başta İspanya Büyükelçiliği'nde kendisiyle aynı konumda olan Carrio veya Carrion (tam adı François-Xavier de Carrion y de Ribas idi), ile, Manuel-Ignacio Altuna adındaki, yirmi bir yaşında bir İspanyolla ve birkaç genç İngiliz olmak üzere başkalarıyla da arkadaşlıklar kurdu.

Rousseau, Montaigu'nun beceriksizliği yüzünden elçilik meselelerinde gitgide daha fazla söz sahibi oldu ve herkesin zannettiğinden çok daha yetenekli olduğunu fark etti. Bu durum başını döndürdü ve işverenini çileden çıkaran, konumunu abarttığı rollere bürünmeye başladı. Montaigu'yu almaya razı ettiği şık bir gondolun kendine tahsis edilmesinde ısrar etti. (Montaigu ağabeyine alaycı bir dille, "Sinyor Rousseau'nun aksi mizacı beni sinirlendiriyor, umarım klavseni ve gondolu tatminsizliğini gidermeye yeter," yazdı.) Leigh'in de belirttiği gibi, Rousseau o dönemden itibaren, kendini onun üstü olarak gören insanlara gücenmekte – gücendirecek bir harekette bulunmasalar bile – aceleci davranmaya başladı ve bir daha hiç kimsenin onu küçümseyemeyeceği kadar bağımsız olmak için çabaladı. Alınganlığı ve aşırı duyarlılığı bakımından tam Isaac Rousseau'nun oğluydu. Ancak eninde sonunda, gerçek bağımsızlığın, zihnini statünün ve prestijin dolaşık ağlarından arındırmak ve kendine duyduğu saygının başkalarının görüşlerine bağlı olmasına izin vermemeyi öğrenmek anlamına geldiğini kavradı.

Sıkıcı rutin arada sırada, kendi içinde küçük, ama karar verme fırsatları doğurması bakımından heyecan verici krizlerle bölünüyordu. Carlo-Antonio Veronese ile iki kızı, Fransa sarayında Comédie Italienne ile birlikte sahneye çıkmalarını gerektiren sözleşmeyi bozup, Venedik'teki bir tiyatro sahnesinde boy gösterince böyle bir kriz meydana geldi. Karnaval zamanı olduğu için Rousseau onların hamisinin sarayına maske takarak girmeyi başardı ve içeri girdikten sonra kimliğini çarpıcı bir biçimde ifşa etti. "Senatörün yüzünün rengi attı ve dili tutuldu." Rousseau, Veronese'yi, derhal Fransa'ya doğru yola koyulmadığı takdirde tutuklatmakla tehdit etti ve aktör ona boyun eğdi. *İtiraflar*'da kendinden hoşnut bir tavırla, "Pa-

ROUSSEAU VENEDİK'TE FRANSA BÜYÜKELÇİSİNİN KÂTİPLİĞİNİ YAPARKEN

Rousseau bu resmi, hayatı boyunca giydiği en gösterişli kostümle yaptırmıştır; cimri işvereni bu kostüme giden paraya çok sinirlenmişti. Adı bilinmeyen ressam, Rousseau'nun, onunla tanışan herkesi etkileyen kara gözlerini ve delici bakışlarını iyi yansıtmıştır.

risli tiyatro severlerin Coraline ile kız kardeşi Camille'i bana borçlu olabileceği hiç kimsenin aklına gelmezdi," der.

Rousseau başka bir olayda ise, tarihin gidişatını değiştirme fırsatına sahip olduğuna inandı. Montaigu'nun tek önemli görevi, Venedik'i, savaşta gizlice Fransa'ya karşı Avusturya'nın yanında yer almak yerine, tarafsız kalmaya ikna etmekti. Aslında Venedik, Avusturya'nın tarafındaydı ama Montaigu, kendisine verilen boş güvencelere dayanarak aksi doğrultuda raporlar gönderiyordu. Bir noktada Avusturya'daki Fransa büyükelçiliği, gizli bir casusun İtalya'da ortalığı karıştırmak üzere Avusturya'dan yola çıktığını bildirdi. Montaigu bu uyarıyı ciddiye almayı reddettiği için, Rousseau bu bilgiyi Napoli'deki Fransa büyükelçisine aktarmayı kendine görev bildi. Tek yaptığı buydu, ama bu sonradan, "Bourbon Hanedanlığı, Napoli Krallığı'nı muhafaza edebilmesini belki de hor görülen zavallı Jean-Jacques'a borçludur," diye övünmesine engel olmadı.

Rousseau ileriki yıllarda, Venedik'in dünyevi zevklerine pek ilgi göstermediğini hatırladı. "San Marco Meydanı'nın son derece masum eğlenceleri," tiyatro, arada sırada arkadaşlarla birlikte gerçekleştirilen ağırbaşlı sosyal faaliyetler dışında, "tek zevkinin görevleri" olduğunu söyler. Ancak zevkleri ve görevleri, kendisinin hatırlamayı tercih ettiğinden daha sık birbirine karışmış olmalı. Bütün gece açık kalan iki yüz kafe vardı ve Rousseau'nun onlardan birinin müdavimi olduğunu biliyoruz, çünkü diplomatik bir muhbirin notunda, onunla "ertesi gün saat birde onun kafesinde" buluşmayı planladığına değinilmekte. Ayrıca *nuits blanches*'ın [uykusuz geceler] büyüleyici ortamının, satıcılarla, dansçılarla, rahiplerle, fahişelerle ve astrologlarla dolu sokakların onu hiç cezbetmediğine inanmak çok zor. On sekizinci yüzyılda Venedik "yarı doğulu muhteşem bir şehir", "zevklerin başkenti", açıkça izin veremediği şeylere de göz yuman bir kent olarak betimleniyordu. Toplamda yılın yarısını kaplayan birkaç aşamada kutlanan karnavalın bütün amacı, insanları baskılardan kurtarmaktı. Bir tarihçi, "Maske, insanın, kılık değiştirmenin ötesinde, kimlik değiştirmesini sağlardı. Mahremiyetti, tanınmazlıktı, dokunulmazlıktı; çılgınlığın serbest kalmasıydı," der. Doç ve papalık elçisi bile maske takıyordu. Rousseau Venedik'e geldikten birkaç ay sonra, "Diğerleri gibi görünmek için felsefemi biraz değiştirdim, meydanlara ve tiyatrolara, sanki ömür boyu takmışım gibi gururla maske takarak ve *bautta* giyerek gidiyorum," yazdı. *Bautta* karnavalın kukuletalı cüppesiydi.

Venedik'in özellikle tiyatroları ilgi çekiciydi ve Rousseau'nun Paris'te gördüklerinden çok farklıydı. (Cenevre'de tiyatro zaten yasaktı.) Yüzyılın sonraki dönemlerinde Venedik'te bulunan ve dostlarına "buradaki daha tasasız yaşamdan bir soluk" göndermeyi dileyen Goethe, bir Fransız oyununu izlerken ölesiye sıkılmış ama İtalyan komedilerindeki oyuncuların canlılığından büyük keyif almıştı. "Gündüzleri meydanlar, kanallar, gondollar ve saraylar hayatla dolup taşıyor; satıcıların, alıcıların, dilencilerin, sandalcıların, ev kadınlarının ve avukatların hepsi bir şeyler satıyorlar, şarkılar söylüyorlar, kumar oynuyorlar, bağırıp çağırıyorlar ve sayıp sövüyorlar. Akşamları ise aynı insanlar, hayal dünyasıyla ve peri masallarıyla iç içe geçtiği için daha etkileyici bir biçimde sunulan, maskelerle gerçeklerden ayrışan, ama karakterleri ve davranışları bakımından tanıdıkları gerçek hayatlarını izlemek için tiyatroya gidiyorlar. Bundan büyük bir keyif alarak çocuklar gibi bağırıyor, alkışlıyor ve şamata koparıyorlar." Bale de Paris'teki gibi geleneksel bir sanat olmaktan çok uzaktı. Goethe'ye göre, "Kızlar vücutlarının en güzel yerlerini izleyicilere göstermeyi kendilerine görev biliyorlardı."

Rousseau her şeyin ötesinde, kanallardaki gondolculardan tutun da –"onların *barcarolle*'lerini[3] dinlerken, o güne dek hiç şarkı dinlememiş olduğumu fark ettim" – konserlere ve operalara kadar, her yerin müzikle dolup taşmasını takdir ediyordu. Konserler öyle ucuzdu ki, Rousseau haftada bir gün evine gelip, kendisi klavsenle eşlik ederken sevdiği melodileri çalan bir müzik grubu tutmuştu. Uzun süre sonra basılan *Müzik Sözlüğü* adlı eserinde *barcarolle*'nin nostaljik bir tanımını yaptı: "Venedikli gondolcuların söylediği Venedik lehçesinde bir şarkı türü. Şarkılar, halka yönelik olup genellikle gondolcuların kendileri tarafından bestelense de, öyle ahenkli ve güzel oluyor ki İtalya'da onları bilip söylemekle övünmeyen tek bir müzisyen bile yok." Rousseau gondolcuların birçoğunun Tasso'nun epik şiiri *Kurtarılmış Kudüs*'ü ezbere bildiğini ve yaz gecelerinde lagünde bu şiirin dörtlüklerini gondoldan gondola sırayla söylediklerini ekledi. Goethe de onların şarkılarını duymuş ve şunları yazmıştı: "Uzaklardan gelen sesleri olağanüstüydü, keder barındırmayan bir matem gibiydi ve beni gözyaşlarına sürükledi."

Büyükelçilik birçok tiyatroda ve operada localar ayırtıyordu, dolayısıyla Rousseau canı istediği zaman tiyatro ve opera izlemeye gidebiliyordu. Bir gün bir opera temsili sırasında uyuyakaldı (operanın adı buluna-

mamıştır) ve uyandığında şaşkına döndü. "O ne uyanıştı, ne mutluluktu, kulaklarımı ve gözlerimi açtığım an ne büyük bir coşku yaşadım! Bir an cennette olduğumu sandım." "*Conservami la bella / Che si m'accende il cor*" ("Yüreğimi alevlendiren o güzelliği koru benim için") diye başlayan eserin bir nüshasını eline geçirdi, ama notalar onun yaşadığı deneyimin soluk birer yankısı gibiydi. "O ilahi eseri bir tek kafamda beni uyandırdığı gün duyduğum gibi duyabilirim." Madeline Ellis'in de belirttiği gibi, Rousseau'nun oyunculuklar veya gösteriler hakkında söyleyecek sözü yoktu; onun asıl sevdiği vokal melodileriydi, *bel canto*'ydu. Bunları en iyi dinleyebildiği yer, yoksul ve gayri meşru kız çocuklarını barındıran ve aslında bir konservatuar olan Mendicanti Kilisesi'ydi. Kendi orkestraları tarafından eşlik edilen kızlar bir perdenin arkasından söylüyorlardı ve sesleri öyle tatlıydı ki Rousseau romantik hayallere kapılıp, arkadaşı Le Blond'u bir görüşme ayarlamaya ikna etti. Büyük bir düş kırıklığına uğradı. "'Gel Sophie'; çok çirkindi. 'Sen gel Cattina'; tek gözü kördü. 'Bettina sen gel'; çiçek hastalığı yüzünü mahvetmişti. Aralarında göze çarpan bir kusuru bulunmayan neredeyse tek bir kız bile yoktu. İnsafsız arkadaşım acı şaşkınlığıma güldü."

Rousseau Venedik'te dini duygulara kapıldığından hiç bahsetmez, ama kilisenin duyusal güzellikleri desteklemesini takdir ediyordu. Bu dönemde yazdığı şiirsel bir mektupta, usandırıcı Paskalya perhizinden sonra bir ayine katıldığından ve medeni Katolikliğin tadını çıkardığından bahseder. "Kusursuz bir aydınlatma, yetenekli ellerden çıkan resimler, cennete yükselmeden önce insanın burnunu dolduran, tanrılara layık esanslar ve büyüleyici bir müzik!" Venedik'te kilise gerçekten de çok hoşgörülüydü. Şöyle popüler bir deyiş vardı: "Sabahları biraz ayin, akşamları biraz sohbet, geceleri de biraz kadın." Şehri ziyaret eden bir Fransız, üç manastırın yeni papalık elçisine metres vermek için birbiriyle kıyasıya yarıştığını öğrenince büyük bir şaşkınlığa kapılmıştı.

Rousseau'nun arkadaşlarının metresleri vardı, ama onun ketlemeleri arzularına ağır basıyordu; bu döneme dair yalnızca iki kısa ve sıkıntılı ilişkiden bahseder. İlkinde, Montaigu'nun kâhyası onu La Padoana adındaki bir fahişeyi ziyaret etmeye ikna etmişti; La Padoana'nın güzelliği yadsınamazdı, "ama benim hoşuma giden türde bir güzellik değildi." Rousseau şerbet ısmarladı, La Padoana'nın şarkı söylemesini dinledi ve ardından gitmeye kalkıştı. La Padoana hak etmediği dukaları almayı kızgınlık-

la reddetti "ve büyük bir aptallıkla onun vicdanını rahatlattım." Rousseau, bunu takip eden haftalarda zührevi bir hastalığa yakalandığı korkusuna kapıldı ama bu korku yersiz çıktı ve onu muayene eden doktor, mahrem yerlerinin çok sıra dışı olduğunu, dolayısıyla asla iltihap kapamayacağını söyledi. Bu teşhis en hafif tabirle gariptir; ayrıca Rousseau'nun ölümünden sonra, kısmen kronik üriner rahatsızlıklarını tetkik etmek için yapılan otopside, sıra dışı bir duruma rastlanmamıştır. Doktorun, korkudan çılgına dönmüş hastasını yatıştırmak için bu açıklamayı uydurduğuna yönelik tahminler oldukça akla yatkındır.

Diğer erotik ilişkisi, daha anlamlıydı ve hayatı boyunca aklından çıkmadı. *İtiraflar*'da abartılı bir dille, "Eğer bir adamı tanımak istiyorsanız, buyurun, sonraki iki ilâ üç sayfayı okuyun ve J.J. Rousseau'yu bütünüyle tanıyın," der. Her şey büyükelçilikte çalışan Rousseau'nun başarıyla çözdüğü diplomatik bir krizle başladı. Venedik bayrağı taşıyan bir Slavon* gemisi, ani bir fırtına sırasında, başında Kaptan Olivet'in bulunduğu *Sainte-Barbe* adındaki Fransız gemisine kazara çarptı. Ardından Slavon gemisinin tayfaları kılıçlarını çekerek *Sainte-Barbe* gemisine çıktılar ve Fransız denizcilerinden birini yaraladıktan sonra Olivet ile mürettebatını tutukladılar. Rousseau, Montaigu'yu Fransa'nın hakarete uğramış olmasını kınamaya razı edip mürettebatın yeminli ifadelerini almak üzere Olivet'in gemisine gitti ve serbest bırakılmalarını sağlamakla kalmayıp, hasarın telafi edilmesini de sağladı. Montaigu'nun, yaralanmaya yol açan Slavon'un elinin kesilmesine yönelik önerisi uygulanmadı.

Olivet minnet borcuna karşılık, Rousseau'yu gemide düzenleyecekleri kutlamaya davet etti ve Rousseau, İspanyol arkadaşı Carrio'yu da yanına alarak gemiye gitti. Başlangıçta Rousseau, top ateşi ile selamlanmamasına içerledi ama çok geçmeden gemiye yanaşan bir gondoldan nefes kesecek güzellikte bir genç kadın çıktı. Rousseau'nun, eski sevgilisine tıpatıp benzediğini söyleyen genç kadın, ateşli bir biçimde öptüğü Rousseau'yu tutuşturmakta hiç zorlanmadı. "Doğululara özgü iri ve kara gözleri yüreğimi alev alev yaktı. Başlangıçta bu sürpriz beni şaşırttıysa da, şehvete öyle hızlı yenik düştüm ki etrafta insanlar olmasına rağmen, bu güzeller güzeli kadın beni dizginlemek zorunda kaldı, çünkü kendimden geçmiştim, hatta çıldırmıştım." Zulietta adında bir kurtizan olduğu anlaşı-

* Hırvatistan'ın doğusundaki bir bölge ve krallık-e.n.

lan genç kadın henüz yirmi yaşına basmamıştı, ama belli ki son derece kültürlüydü ve Rousseau'nun heyecan verici bulduğu bir despotluğa sahipti. Durum ümit verici görünüyordu. Arkadaşları Rousseau'yu destekliyordu, Zulietta Madam Larnage'dan da becerikliydi ve bu, kaçamak bir ilişkinin zorluklarını barındırmaksızın, çabucak yaşanıp bitebilirdi.

Muhtemelen Zulietta'nın buyurgan tavırları, Rousseau'nun gönderdiği işaretlere verilen kurnaz bir karşılıktı. "Beni sanki kendisine aitmişim gibi sahiplendi; taşımam için eldivenlerini, yelpazesini, fularını ve şapkasını verdi; oraya buraya gitmemi, onu bunu yapmamı buyurdu ve ben itaat ettim." Rousseau, kadınların süslerine karşı fetişist bir çekim duyduğu için, özellikle fuları ve eldivenleri taşımaktan büyük bir zevk almış olmalı. Daha da güzeli, Zulietta parayla hiç ilgilenmiyormuş gibi davranıyordu ve La Padoana ile hevesini kıran bir tecrübe yaşamış olan Rousseau için bu önemliydi. *İtiraflar*'ın başka bir kısmında şunları söyler: "Parayla satın alınabilen kadınlar benim gözümde bütün cazibelerini yitirirler; onlardan faydalanmanın benim için mümkün olup olmadığından bile emin değilim." Rousseau, yemekten sonra Zulietta ile birlikte süs eşyaları almak üzere gondoluyla yakınlardaki bir cam fabrikasına gitti ve genel anlamda ona karşı tapınan bir köle gibi davrandı. Ardından Rousseau ile Carrio, Zulietta'yı eve götürdüler ve Zulietta ustalığını vurgulamak için onlara tabancalarını gösterdi. Canını sıkan erkeklerle yattığını açıklayarak, "Okşamalarına katlanıyorum, ama hakaretlerine katlanmaya hiç niyetim yok; hakaret etmeye yeltenen ilk erkeği ıskalamayacağım," dedi.

Rousseau ertesi gün için randevu aldı, Zulietta'yı yarı çıplak halde buldu ve onun cennetteki hurilerden daha güzel olduğunu düşündü. Zulietta baştan çıkarıcı kostümünü çıkarana dek her şey yolundaydı. "Elbisesinin kollarının ve üst bölümünün kenarlarında, gül rengi ponponlarla süslenmiş ipekten bir şerit vardı ve bence bu, güzel tenine parlaklık katmıştı." Ancak soyunduğunda, "Damarlarıma korkunç bir soğukluk yayıldığını hissettim, bacaklarım titredi ve neredeyse bayılacak halde oturup çocuk gibi ağladım." Madam Warens ile yaşadığı huzursuz ilişkide sığınağı olan gözyaşları yine gecikmemişti. Doğanın garip bir zehirle zevkinin önüne geçmesine hayıflanan Rousseau, karşısındaki mükemmel kadında bir kusur olması gerektiğini düşünmeye başladı ve onu daha yakından inceledi. Bunun üstüne elbette gözden kaçan bir kusur buldu. Zulietta'nın meme uçlarından biri biçimsizdi ya da içe çöküktü – Rousseau *un téton*

borgne, yani kör meme ucu ifadesini kullanır – ve ansızın kavradı ki "Kollarımda, doğa tarafından, insanlar tarafından ve aşk tarafından eskitilip bir kenara atılmış bir canavar tutuyordum." Zulietta onun arzusunu yeniden canlandırmaya çalıştı, ama Rousseau kusuru hakkında yorumlar yapmayı sürdürünce uzaklaştı ve soğuk bir tavırla, "*Zanetto, lascia le donne, e studia la matematica*" ("Sen kadınları bırak ve matematik çalış küçük John") dedi. Rousseau ertesi gün geri geldiğinde Zulietta, Floransa'ya gitmek için oradan ayrılmış, küçümseyerek yaraladığı Rousseau'yu acizliğiyle baş başa bırakmıştı.

Rousseau, neden bu olayın onun gerçek doğasını, *naturel*'ini, bütünüyle ortaya sereceğini düşünüyordu? Kusurlu meme ucu gerçek miydi? Gerçek olduğu varsayılırsa, Rousseau onu neden o denli itici bulmuştu? Christopher Kelly, onun korodaki tek gözlü kızı da kör diye tanımladığına ve zihninde bir bağlantı kurmuş gibi göründüğüne dikkati çeker. Melek gibi şarkı söyleyen kızlar sakat veya çirkin çıkmışlardı, insanın aklını çelen bir cadıyı andıran Zulietta ise aksine güzel bir vücuda sahipti, ama bu vücut gizli bir yozlaşmışlık saklıyordu. Kuşkusuz asıl sorun, Rousseau'nun cinsellik içeren durumlarda utanıp sıkılması, karşısındakinden gerçekten tatmin olmasını sağlayacak şaplakları isteyememesi ve hissetmesi gereken arzunun neden kısa devre yaptığını açıklama dürtüsüne kapılmasıydı. Eğer en büyük zevki, adeta köle gibi buyurgan bir kadının ayaklarına kapanmaksa, onun ihtiyaç duyduğu şey, Torino'da Madam Basile'in yeri işaret ettiği unutulmaz andı. Tabanca taşıyan bir kortezan değil.

Yıllar sonra romanının kadın kahramanına, çok fazla içki içtikten sonra serbest davranmayı hakkı gören sevgilisini ayıplatacaktı. "Gerçek aşk daima alçakgönüllüdür ve kendisine bahşedilen lütufları küstahça almaz; ürkekçe aşırır. Gizem, sessizlik ve korkulu bir utanç aşkın tatlı hazlarını biler ve gizler." Diğer taraftan, romandaki birinci sınıf İtalyan kortezanı ise erdemli bir İngiliz'e âşık olunca hayat tarzından utanır ve bu nedenle onunla yatmayı reddeder. "Bana asla dokunmayacaksın! Kendimi kollarına bırakırsam, kollarında bir *fille publique* [fahişe] tuttuğunu bilirim ve kahrımdan ölürüm." Kortezanla ilişkiye girmekten feragat eden İngiliz ise Rousseau'nun idealindeki gibi zevkini erteler. "Şehvet düşkünü bir insanın tattığı zevkleri reddederek daha büyük bir mutluluğa erişti; aşkı daha uzun sürdü, bağımsızlığını korudu ve hayattan, onu tüketen insanlara oranla daha büyük bir keyif aldı."

Ancak şayet Zulietta hikâyesi Rousseau'nun kişiliğine ilişkin imâlarla doluysa, bu hikâye hakkında, Rousseau'nun son derece edebi bir dille aktardıklarından başka hiçbir şey bilmediğimizi unutmamakta da fayda var. Ayrıca abartılı meydan okumasında –"Buyurun, sonraki iki ilâ üç sayfayı okuyun" – bir alay, hatta bir kaçış seziliyor. Editörleri kurnazca, "Kişiliğinin anahtarını sunduğunu iddia ederek okuyucularını yanlış yöne sevk ediyor olamaz mı?" diye soruyorlar. Belki acizliğinden öyle utanmıştı ki, bu göz alıcı kadının bir kusuru olması gerektiğine ilişkin sezgisi de dâhil olmak üzere, bütün hikâyeyi sonradan uydurmuştu. Bu, dikkatleri dağıtmak için ortaya attığı bir konu da olabilirdi. Montaigu hiç ayrıntı vermemesine rağmen, Rousseau'yu çapkınlıkla suçlamıştı ve bunun daima bir iftira olduğu varsayıldı. Ancak Rousseau, bir yıldır Venedik'teydi ve otuz bir yaşındaydı; belki de şehrin cazibelerine iddia ettiğinden daha fazla kapılmıştı ki bu şehir, orayı ziyaret eden bir Fransız'ın da belirttiği gibi, karnaval sırasında sırtüstü yatan kadınların sayısının, ayaktaki kadınların sayısını geçtiği bir şehirdi. Montaigu da dünya nimetlerinden elini eteğini çekmiş değildi. Yabancıları yakından izleyen Venedik gizli servisi, onun hakkında, "Boğazından, fahişelerden ve ucuz eğlencelerden başka bir şey düşünmüyor," diye rapor vermişti.

Zulietta fiyaskosundan sonra, başkalarının metreslerinin peşinde koşmaktan usanan ve bir diplomat olarak saygın kadınlarla ilişkiye girmesine izin verilmeyen Carrio, Rousseau'nun Venedik'te olağan karşılandığını söylediği bir öneride bulundu. İkisi birlikte, annesinin uygun bir fiyat karşılığında satmaya razı olduğu, on bir veya on iki yaşında bir kız buldular ve onu sonradan yararlanmak üzere (ne kadar sonra olduğu belirsizdir) yetiştirmeyi teklif ettiler. Rousseau, bu konuda en ufak bir huzursuzluk sergilemez. Eğer suçlanacak biri varsa, o da kızın yanında yaşamayı sürdürdüğü "alçak annesiydi." Kızın adı Anzoletta'ydı, "Sarışındı ve kuzu gibi uysaldı; insan onun İtalyan olduğuna inanmakta zorlanırdı." Anzoletta'nın sesi güzel olduğu için ona küçük bir klavsen alıp şan hocası tuttular ve gecelerini hep birlikte sohbetler edip müzikler çalarak geçirdiler. Rousseau sübyancı değildi, en azından açık bir biçimde sübyancı değildi, çünkü aralarında cinsel hiçbir şey olmadı. "Olgunlaşmasını beklememiz, biçmeden önce ekmemiz gerekiyordu." Ektikleri şefkatli bir sevgiydi ve Rousseau kısa süre sonra, tıpkı Madam Warens'de olduğu gibi, ensest kaygısına kapıldı. "Zamanla küçük Anzoletta'ya bağlandım ama

bu, bir babanın bağlılığıydı... ve olgunlaştığında ona yaklaşmaktan korkacağımı sezdim, sanki bu tiksinç bir ensest olurmuş gibi." Anzoletta'nın kaderi sınanmadı, çünkü Rousseau hiçbir şey olmadan ve görünürde hiçbir pişmanlık yaşamaksızın Venedik'ten ayrıldı. Bu konudaki tek düşüncesi, şayet Carrio ile birlikte baba rolünü sürdürselerdi, "masumiyetine el sürmekten çok, masumiyetinin koruyucuları" olacaklarıydı. Rousseau Venedik'te kalan Carrio'nun kız konusunda ne yaptığını öğrenmemiş veya umursamamış gibi görünmektedir. Bütün bu maceralarda yine karakteristik bir pasiflik sergilediğini belirtmekte de fayda var. La Padoana'yı kâhya, Zulietta'yı Olivet, Anzoletta'yı ise Carrio ona getirmişti.

Rousseau'nun hayat hikâyesinde genellikle olduğu gibi, insanlarla ilişkilerinin nispeten daha iyi belgelendiğini, ama bir düşünür ve yazar olarak kariyerinde son derece önemli bir yer teşkil eden düşünce gelişiminin büyük ölçüde gizli kaldığını görüyoruz. *İtiraflar*'da devlet adına çalışma deneyimine ilişkin yaratıcı bir yorumda bulunur. *Politik Kurumlar* adını vermeyi planladığı (tamamladığı tek bölüm *Toplum Sözleşmesi* olmuştur) iddialı bir tasarı üzerinde çalışırken, bu fikrin aklına ilk Venedik'te, "göklere çıkarılan devletin kusurlarını görme fırsatlarına sahipken" geldiğini anar. Venedik, tıpkı Cenevre gibi bir şehir devletiydi, ama benzerlikleri o noktada son buluyordu. Cenevre'de Kalvinist papazlarla yakın bir ittifak içinde olan oligarşik yönetim, üretimi destekliyor ve insanların davranışlarını sıkı bir kontrol altında tutuyordu. Cenevre zenginleştikçe fakirleşen Venedik ise, toplumsal huzursuzluğun önüne geçmek ve asalak soylular sınıfının ayrıcalıklarını korumak için kumar ve fuhuş gibi insanlara haz veren kurumlara bel bağlıyordu. "Her şeyin, kökünde politikayla bağlantılı olduğunu ve hangi açıdan bakılırsa bakılsın, bir halkın asla yönetiminin yapısının onu biçimlendirdiğinden farklı olamayacağını gördüm." Elbette bu, son derece muhafazakâr bir görüş olabilirdi ama Rousseau bu görüşü tersyüz ederek radikal bir meydan okumaya dönüştürdü. "Bana göre en iyi yönetim biçimine ilişkin büyük soru şuna indirgenebilirdi: Hangi yönetim biçimi en erdemli, aydın ve bilge insanları, kısacası kelimenin en geniş anlamıyla en iyi insanları oluşturmaya uygundur?"

Rousseau'nun sonradan Venedik'te geçirdiği döneme verdiği önem, *İtiraflar*'ın VII. Bölümünün sekiz yıllık bir süreci kaplamasından, ama neredeyse yarısının Venedik'te geçirdiği bir yıla ayrılmış olmasından anlaşılabilir ki Rousseau orada on sekiz ay kaldığını zannediyordu. 1743 Ey-

lülü'nde geldiği Venedik'ten 1744 Ağustosu'nda ayrılmak zorunda kaldı. Montaigu ile ilişkileri gitgide kötüleşmişti, çünkü büyükelçi, işlerini kâtibinin yapmasına gerek duyuyor ama bunun sonucunda da kendini tehdit altında hissediyordu. Ayrıca para yüzünden de şiddetli kavgalar ediyorlardı, çünkü cimriliği hastalık boyutuna varan Montaigu, Rousseau'nun masraflarını kendi cebinden karşılamak zorundaydı. Rousseau'dan başka bir kaynaktan alınan bilgilere göre, Montaigu insanın üç [tek] ayakkabısının olmasının, iki çift ayakkabısı olması kadar iyi olduğuna inanıyordu, çünkü bir ayakkabı mutlaka diğerinden daha çabuk eskiyordu. Dolayısıyla kurnazca, "daima üç ayakkabı yaptırıyordu." Anlaşılan ayakkabılar iki ayağına da oluyordu.

Görünen o ki, Rousseau'nun anlamadığı şey, Montaigu'nun maaşının tam bir yıl geciktiği ve resmi harcamaları yüzünden ağır bir borca girdiğiydi. Kendi tavırlarının ne denli sinir bozucu olabileceğini görmeyi de reddediyordu. Montaigu [onun hakkında] amirine öfkeyle şunları yazmıştı: "Masamın kenarındaki sandalye kendisine uygun olmadığı için benim koltuğuma otururdu ve ona dikte ettirirken, bazen bir kelimeyi bulamayıp duraksadığımda, genellikle eline bir kitap alır ya da bana acıyan gözlerle bakardı." Doğrusu Montaigu'nun bulamadığı çok fazla kelime oluyordu. Ancak ikisinin arasında talihsiz sürtüşmelerden daha fazlası vardı. Rousseau gençliğinde, ayrıcalıkların son derece doğal bir hakmış gibi rahatlıkla kabul edilmesine ilişkin acı tecrübeler yaşamıştı; örneğin babasının, Cenevre'den kaçmasıyla sonuçlanan, kibirli bir aristokratla tutuştuğu sokak kavgasında ya da Torino'daki Gouvon ailesinin ve Lyon'daki Mably ailesinin nispeten daha nazik olan, ama büyüklük taslayan tavırlarında. Paris'teyken, onun yeteneklerinden yoksun olan, ama onun geleceğini inşa etme veya yıkma gücünü elinde bulunduran zenginlerin, ona avam tabakasından gelen görmemiş bir insan muamelesi yaptığını çok iyi kavramıştı. Bu kez de unvan sahibi olan ama hiçbir kabiliyeti bulunmayan Montaigu, umut vaat eden bir kariyerde ilerleme şansını elinden alıyordu. Guéhenno, büyükelçilik tecrübesinin "sanki can çekişen bir toplumun şaşkınlığını ve aptallığını göstermek için kasten ayarlanmış bir deney gibi" olduğu yorumunda bulunur.

Montaigu, 1744 yılının daha Şubat ayında Rousseau'ya ayrılması için altı hafta mühlet tanıdığını bildirmişti ama bunun üstünden aylar geçti. Montaigu çoğunlukla anakarada kiraladığı kır evinde kalıyor, elçiliğin iş-

lerini idare etmeyi Rousseau'ya bırakıyordu. İki tarafın da birbirini devamlı kışkırtmasıyla geçen ayların ardından – Montaigu özellikle gondolu elinden alarak Rousseau'yu çileden çıkarmıştı – Ağustos'ta karşı karşıya geldiklerinde düşmanlıkları doruğa ulaştı. İlişkilerinin düzelemeyecek bir noktaya geldiğini gören Rousseau, Montaigu'nun Paris'teki ağabeyinden, istifasının kabul edilmesini önermesini rica etmişti. Montaigu'nun ağabeyi Rousseau'nun ricasını kırmayıp Montaigu'ya bu konuda bir mektup yazınca, büyükelçi küplere binerek Rousseau'yu casuslukla ve diplomatik şifreleri satmakla suçladı. "Gülmeye başladım ve alaycı bir tavırla Venedik'te onlara bir ekü verecek kadar aptal bir insan olduğuna inanıp inanmadığını sordum. Bu, onu öfkeden köpürttü. Beni pencereden atmaları için uşaklarını çağırarak gösteriş yaptı." Rousseau, bunun üstüne kapıyı kilitlediğini ve bu meseleyi kendi aralarında çözmeyi önerdiğini iddia eder. Bu, Montaigu'yu sakinleştirmiş, Rousseau kapıya yürüyerek ona veda etmiş ve bir daha dönmemek üzere saraydan ayrılmıştı. Montaigu'nun hikâyesi ise farklıydı. Rousseau'ya yalnızca bir zamanlar onun gibi insanların pencereden atıldığını söylemiş ve onu "küstahlık eden kötü bir uşak gibi" kovmaktan büyük bir zevk alacağını belirtmişti.

Montaigu, Venedik'teki yetkili makamların, Rousseau'yu sınır dışı etmesini istedi ama bunu yapmayı reddettiler ve Rousseau sırf önemli insanların onun yanında yer aldığını kanıtlamak için iki hafta daha şehirde kaldı. Fransa konsolosu Le Blond onu evine aldı ve İspanya büyükelçisi onun için güzel bir resepsiyon düzenledi; genel olarak sempati görüyor, hatta onuruna ziyafetler veriliyordu. Nihayet 22 Ağustos'ta Venedik'ten ayrıldı. Hareketli bir yıl geçirmişti. İtalyan müziğine duyduğu sevgi, ileriki yıllarda meyvelerini verecekti ve sorumluluk üstlenebildiğini görmek, kendine duyduğu saygı bakımından önemli bir kazançtı. Yine de başarılı bir diplomatik kariyer edinme şansını yitirdiğinin farkındaydı. Daha şimdiden gravürcü çırağı, uşak, papaz okulunda öğrenci, müzik öğretmeni, gezgin bir keşişin tercümanı, tapu memuru, öğretmen ve başarısız bir bestekâr olmuştu. Paris bir kere daha onu bekliyordu ve görünürde başarıya uzanan bir yol yoktu.

Bu arada bir yandan da Montaigu'nun iftiralarıyla uğraşması gerekiyordu. Rousseau Versailles'daki üstlerine şunları yazdı: "Mösyö Montaigu'nun hakaretlerinin ağır yükünü taşıyarak Paris'e döneceğim doğru, ama temiz bir vicdanın tanıklığı ve dürüst insanlardan gördüğüm saygı beni

teselli ediyor." İlerleyen haftalarda, hükümetlerin utanmazca birkaç kişinin çıkarına hizmet ettiğine gitgide daha fazla inandığını yansıtan bir tavırla hakkını aramaya devam etti. "Dürüst bir insan için, halkın gözü önünde, utanç verici iftiralara maruz kalmaktan daha kötü bir şey var mıdır?... Büyük bir üzüntüyle, yergilere boyun eğmem gerektiğini ve alt mevkideki bir kişinin, üstüyle karşı karşıya geldiğinde daima haksız çıktığını öğrendim." *İtiraflar*'ı yazarken bunları daha kapsamlı olarak dile getirebilecekti. "Şikâyetlerimin haklı olmasına rağmen hiçbir fayda sağlamayışı, aklıma, halkın çıkarlarının ve gerçek adaleti, aslında bütün düzeni yıkan göstermelik bir düzene feda eden akılsız devlet kurumlarımıza karşı öfke tohumları ekti; üstelik bu düzen, aciz kişilerin haksızlığa uğramasına ve güçlülerin adaleti çiğnemesine, bir de idari makamların resmi onayını ilave etmekten başka hiçbir işe yaramıyor."

Montaigu ise kendini rezil etmeyi sürdürdü. Hâlâ elçilikte görev yapmakta olan Le Blond, birkaç yıl sonra Versailles'a, Montaigu'nun ödeme yapmaksızın işten çıkardığı birkaç uşağın duruma itiraz ettiğini, bunun üstüne Montaigu'nun bastonuyla onları dövmeye başladığını, uşakların da yüzüne isabet eden taşlar atarak ona karşılık verdiğini bildirdi. Montaigu, o sıralarda nihayet işten çıkarıldı ve istemeden emekli oldu.

10. Bölüm

Bir Hayat Arkadaşı ve Günahkâr Bir Sır

Montaigu Kontu'nun boş tehditlerini arkasında bırakan Rousseau Paris'e doğru yola koyuldu ve acele etmeksizin öncelikle Alpler üzerinden Cenevre'ye uğradı. On yedinci yüzyılda yaşayan bilim adamı Robert Boyle, Cenevre ile İtalya arasında yolculuk etmenin sadece üç yolu olduğunu yazmıştı; "İsviçre ve Grisons üzerinden, Torino üzerinden ve Marsilya üzerinden; ilki dağları kaplayan karlardan dolayı çok zahmetlidir; ikincisi Piemonte'deki ve Milano'daki ordulardan dolayı çok tehlikelidir; üçüncüsü ise en uzunudur, ama en güzelidir." Rousseau güzel yolu zaten denemişti; bu kez zahmetli olanı seçti. İtalyan göllerini hayranlıkla izlemek için mola verdikten sonra yaya olarak yoluna devam edip Simplon Geçidi'ni aştı ve yolda geçirdiği bir haftanın ardından Valais bölgesinde bulunan Sion kentine ulaştı. Bu, Alpler'in zirvelerinde bulunduğu son seferdi; ama onlar hakkında herhangi bir yorum yapmadı. Sonradan dağların rağbet görmesine katkıda bulunduysa da, onları, aşağılardaki işlenmiş toprakların arka fonu olarak görmeyi tercih ediyordu.

Rousseau, Sion'da bir hafta kaldı ve Fransa elçisi Peder Pierre de Chaignon tarafından ağırlandı. *İtiraflar*'da bu ziyaretten pek bahsetmez ama *Julie* romanında Valais bölgesini romantik bir dille betimlemesinin temelini bu ziyaret oluşturmuş ve bu bölge ileride dört bir yandan çok sayıda ziyaretçi almıştır. Chaignon, Rousseau oradan ayrıldıktan sonra, Montaigu'dan, Rousseau'nun ahlaksız bir maceraperest olduğu uyarısını taşıyan bir mektup aldı ama bu mektubu ciddiye aldığını düşünmemizi gerektirecek hiçbir neden yoktur; çünkü o mektup gelene kadar, Cenevreli bir tanıdığından şu sözleri içeren başka bir mektubu almıştı bile: "Dünden önceki gün Mösyö Rousseau ile birlikte, büyük bir zevkle, sağlığınıza içtim Mösyö; kendisi bana akıllı, eğitimli ve duyarlı bir insan gibi geldi."

Nyon, Sion'dan Cenevre'ye uzanan yolun üstünde bulunmaktaydı, ama Rousseau (söylediğine göre) üvey annesiyle ıstıraplı bir karşılaşma yaşamaktan korktuğu için, babasını görmemeye karar verdi. Ancak Cenevre'de bulunduğu sırada, kitapçı arkadaşı Emmanuel Duvillard, bu ihmalinden dolayı ayıpladığı Rousseau'yu, Nyon'a dönüp babasıyla bir handa buluşmaya razı etti. Rousseau, arkadaşının arabuluculuğu sayesinde, az çok sıcak bir kavuşma sahnesi yaşadı. "Duvillard'ın bulmaya gittiği zavallı babam koşarak bana sarılmaya geldi. Birlikte yemek yedik ve keyifli bir akşamın ardından, ertesi sabah Duvillard ile birlikte Cenevre'ye döndüm; Duvillard'ın o durumda bana yaptığı iyiliği hiçbir zaman unutamam." Keyifli olsun veya olmasın, bu, Isaac Rousseau ile oğlunun son buluşmasıydı. Bu ziyaretin en unutulmaz yanı, Jean-Jacques'ın, ergenlik yıllarının başlarında tutulduğu kadını görme fırsatı elde etmesiydi. "Babamla gölde gezerken, yakınlardaki bir sandalda bulunan bayanların kim olduğunu sordum. 'Ne,' dedi babam gülümseyerek, 'yüreğin sana söylemiyor mu? O senin eski aşkın, Madam Cristin – yani Matmazel Vulson.' Neredeyse unutmuş olduğum o ismi duyunca titredim, ama sandalcıya rotasını değiştirmesini söyledim."

Rousseau, bunun ardından Paris'e doğru yola koyuldu ve bin yüz kilometrelik bir yolun ardından, Ekim başlarında Paris'e vardı. Montaigu'nun kötü muamelelerinin resmen tanınmasını sağlamak için birkaç haftasını boşa harcadı, çünkü istediğini elde edemedi ama gayriresmi ortamlarda birçok insan ona hak vermeye razıydı. "Bana karşı bir kabahat işlendiğine, rencide edildiğime, bir talihsizliğe maruz kaldığıma, büyükelçinin gaddar, insafsız ve saldırgan olduğuna, bu olayın sonsuza dek adını lekeleyeceğine herkes katılıyordu. Ne olmuş yani? O büyükelçi, ben ise kâtiptim. Düzen ya da onların düzen dedikleri şey, adalete kavuşmamı önlüyordu ve kavuşamadım."

Besleyecek yeni bir kini olan Rousseau, yapacak bir iş aramaya başladı. Venedik'te tanıştığı ve Paris'te dostluğunu tazelediği genç İspanyol soylusu Ignacio Altuna, Saint-Honoré Sokağı'nda konforlu bir apartman dairesini paylaşmayı önerince, sorunları kısa bir süreliğine çözülmüş oldu. Madam La Selle'in sofrasına konuk olmaya başladılar, bilimsel çalışmalar yürüttüler ve hatta birlikte Altuna'nın Pireneler'in ötesindeki malikânesine çekilme hayalleri kurdular. Bu, Rousseau'nun güçlü bir biçimde erkek dostlarının cazibesine kapıldığı durumlardan biriydi; kararlı, ama aynı zaman-

da hoşgörülü, nüktedan ama aynı zamanda duyarlı bir insan olan Altuna kendini içtenlikle ilme adamıştı ve elbette yakışıklıydı. "Sakin mizacının dışında tipik bir İspanyol görünümüne sahip değildi. Beyaz tenliydi, al yanakları ve sarıya kaçan açık kahverengi saçları vardı. Uzun boylu ve yapılıydı. Bedeni ruhunu barındıracak şekilde yaratılmıştı." Altuna, özellikle kadınların yanında rahat olmasından ama kendini onların cazibesine kaptırmamasından ötürü Rousseau'nun ilgisini çekiyordu. "Yüreğini kaplayan erdem aşkı, duyusal aşklara kapılmasını önlüyordu." Kısacası Rousseau kendi duygusal ideallerini, bir iffet ve irfan örneğine, modern bir Galahad'a* yansıtıyordu. Birkaç ay sonra doğduğu Azcoitia'ya dönen Altuna, orada evlenip belediye başkanı oldu ve bir fen bilimleri akademisi kurdu.

Rousseau bir kere daha tek başınaydı. Akrabalarıyla ve ülkesiyle bağları kopmuş yersiz yurtsuz bir gezgin olarak, tam bir modern çağ insanıydı ve modernliğinin temel unsurlarından biri de, kendi cemiyetini oluşturmak için arkadaşlıklara bel bağlamasıydı. Ancak, yakın dostluklar kurmayı arzulasa da, bu konuda pek başarılı değildi. Yakın ilişkileri eninde sonunda kötü noktalanıyordu (Altuna buna fırsat kalmadan hayatından çıkmıştı). Rousseau'nun arkadaşı olmanın, işvereni olmaktan da zor olduğu söylenebilir. Doğrusu arkadaşlarından beklentileri, insani sınırları aşıyordu. Stendhal'ın belirttiği gibi; "Rousseau bütün hayatı boyunca mutsuz bir insan oldu, çünkü Homeros'un döneminden günümüze kadar belki de hepi topu on tanesi dünyaya gelmiş olan türde bir dost arıyordu." Rousseau yalnızca, kıskançlık ve rekabet tehlikesi barındırmayan dostluklarda, yani kendinden daha yaşlı akıl hocalarının – kesinlikle öyle olsalar da, onları baba figürü olarak nitelendirmek az kalır – yanında kendini gerçekten güvende hissedebiliyordu. İlerleyen yıllarda onlardan birkaç tane bulacaktı.

1745 ile 1749 arasındaki yıllardan günümüze çok sayıda belge ulaşmamıştır, ama 1745 Şubatı'nda Madam Warens'e yazılan uzun bir mektup bulunmaktadır ve bu mektup Rousseau'nun kendini ondan ne denli kopardığını göstermektedir. Bu mektupta, sağlığı kötü durumda olan Madam Warens'e ve hasta olan "zavallı kardeşi" Wintzenried'e geçmiş olsun dileklerini iletir; ayrıca isteksiz olarak nitelendirilebilecek bir dille, hâlâ

* Kral Arthur efsanesinde Yuvarlak Masa şövalyelerinin en cesur ve erdemlisi-e.n.

ömrünü onun yanında noktalandırmayı umduğunu iddia eder, ama Madam Warens'in ardı arkası kesilmeyen maddi sorunlarına karşı yaklaşımı soğuk bir gerçekçilik taşımaktadır. Özellikle Madam Warens'in beceriksiz iş ortaklarından biri olan "eşeğin önde gideni Keister" hakkında bilgi ister. "Bir aptalın, başka bir aptalın kuklası olmasını anlayabilirim, onlar bunun için yaratılmış; ama sizin zekânıza sahip birinin, onun gibi bir hayvanın peşine takılması doğru değil." *Petit* eskiden *Maman*'ı ile asla böyle konuşmazdı; Rousseau artık tecrübeli bir erkekti. Ayrıca çağın gereklerine uygun olarak güncel bilimi takip etmesi, Madam Warens'in bitkisel ilaçlarına yeni bir gözle bakmasını sağlamıştı. "Kimya hakkında ne kadar çok bilgi edindiysem, sırlar ve iksirler peşinde koşan o üstatlar da gözüme o kadar aptal görünmeye başladılar." Bu arada Paris'te hâlâ "büyükelçilik yapan o attan" (Caligula'nın Roma Senatosuna atadığı ata göndermede bulunmuş olabilir) hakkını aramaya devam ederken, "birçok projesi ve azıcık umudu" vardı.

Mektup, Fransa veliahdının İspanya prensesiyle evlenmesi şerefine düzenlenen şatafatlı halk kutlamasını keskin bir dille anlatmasıyla son bulur. Vatansever Altuna büyük bir coşkuya kapılmış ve gelinin, etrafındaki her şeyi altın nehirlerine çeviren göz kamaştırıcı bir güneş olduğunu söylemişti. Rousseau'nun görebildiği kadarıyla ise, her şeyi altına çeviren, hükümetin gösterişli bir sahne yaratmaktaki kararlılığıydı ve Rousseau, çocukken Saint-Gervais Meydanı'nda tanık olduğu doğal dansa hiç benzemeyen göstermelik eğlenceden tiksinmişti. "Paris'in bütün kalabalığının, insanların dikkatini dağıtmak için her yere kurulmuş olan, muhteşem bir şekilde aydınlatılmış gösterişli çadırlarda dans etmelerini ve hoplayıp sıçramalarını izledim. Böyle bir şenlik görülmemiştir. İnsanlar mendillerini salladılar, içtiler ve öyle çok tıkındılar ki birçoğu hastalandı. Adieu *Maman*."

Altı ay Altuna'yla birlikte kaldıktan sonra oturacak yeni bir yer bulması gereken Rousseau, 1745 Martı'nda, eskiden de kaldığı, Cordiers Sokağı'ndaki Saint-Quentin pansiyonuna döndü. Pansiyoncu kadının ahlak değerleri belirsizdi, kiracıları ise gürültücü ve itibarsız tiplerdi; "İrlandalı papazlar, Gaskonyalılar ve o tür insanlar." Çamaşırları yıkaması için tutulan yirmili yaşlarının başındaki genç kadın, topluca yenen yemeklerde kaba saba esprilere konu oluyordu. Adı Thérèse Levasseur idi. "Bu genç kadını sofrada ilk gördüğümde alçakgönüllü tavırlarından çok

etkilendim, eşini görmediğim hayat dolu ve tatlı bakışları ise beni daha da çok etkiledi." Genç kadını kahramanca savunan ve sessiz bir minnettarlıkla ödüllendirilen Rousseau, eğer öyle nitelendirmek doğru olursa, onun sevgilisi oldu. Rousseau'nun otuz üç yıl sonraki ölümüne dek birlikte kalacaklardı.

Thérèse ile ilişkisi, Rousseau'ya birçok bakımdan gerekliydi. "Kısacası, *Maman*'ın yerini dolduracak birine ihtiyacım vardı. Ben artık onunla yaşayamayacağım için, onun öğrencisiyle birlikte yaşamayı kabul edecek, *Maman*'ın bende bulduğu saflığı ve uysallığı bulabileceğim birine ihtiyacım vardı." Yani roller değişecekti; Rousseau öğretmen rolünü üstlenirken, ondan dokuz yaş küçük olan Thérèse de himaye altındaki masum genç kadın rolünü üstlenecekti. Cinsel açıdan bütünüyle tecrübesiz olmaması – gözyaşları içinde, "çocukluktan çıkarken cahilliği yüzünden ve onu baştan çıkaran adamın oyunları yüzünden tek bir hata" yaptığını itiraf etmişti – Rousseau gibi görmüş geçirmiş bir insan için daha iyiydi. "'Bekâret!' dedim heyecanla, 'İsteyen Paris'te ve yirmi yaşında birinde onu arayabilir elbette! Ah, sevgili Thérèse, erdemli ve sağlıklı olman bana yeter de artar bile, zaten aramadığım bir şeyi bulmamış olmamın hiç önemi yok.'"

Rousseau'nun erkek dostları (kadın dostlarından bazılarının aksine) aptal ve dar görüşlü buldukları Thérèse'i hor gördüler. Genç kadın saati okumayı hiç öğrenememişti ve takvimdeki ayları hatırlayamıyordu, ayrıca okuma yazma bilmesine rağmen, kelimeleri garip bir biçimde, söylendiği gibi yazıyordu. Rousseau dostlarının hoşnutsuzluklarına karşı kendini savunurken, bunun sadece bir çıkar ilişkisi olduğunu ima etmeyi severdi; Thérèse'e kısıtlı ve ikincil bir rol bahşettiği için birçok yoruma konu olan bir tabirle, onu "ihtiyacım olan bir tamamlayıcı" diye nitelendirdi. Belli ki tamamlayıcıdan kastı, derinlerdeki duygusal ihtiyaçlarının kıyısında kalan ve hatta zararlı olabilecek (*Émile*'de mastürbasyonu, ergenlik çağındaki erkeklerin ne pahasına olursa olsun direnmesi gereken "tehlikeli bir tamamlayıcı" olarak nitelendirecekti) cinsel tatmindi. Ancak bunları Thérèse ile tanıştıktan yirmi yıl sonra yazdı, tıpkı inandırıcılığı olmayan şu iddiası gibi: "İlk gördüğüm günden bugüne dek, ona karşı en ufak bir sevgi beslemedim... Onunla tatmin ettiğim duyular, yalnızca cinseldi ve bir birey olarak onunla hiç ilgisi yoktu."

Söylediklerinin ve yaptıklarının başka birçok durumda da ortaya koyduğu gibi, gerçekler çok farklıydı. Kendini beğenmiş asil kadınlara karşı

ümitsiz aşklar beslemekten usanmıştı; Clément'in de belirttiği gibi, "Kendini sadece yarı yarıya kaptırarak, onu kendinden geçiren bir arzuya ve edilgen bir tapınmaya mahkûm eden mazoşist bir tutkunluktan kaçabiliyordu." Özellikle Madam Warens ile yaşadığı gibi küçük düşürücü bir bağımlılık yaşamak istemiyordu; bu asla tekrarlamayacağı bir şeydi. Ayrıca Thérèse'in gerçekten çekici bulduğu özellikleri vardı. Torino'daki Marion'a ilişkin betimi, Thérèse için de aynı ölçüde geçerli olabilir: "Marion güzel olmakla kalmıyordu, yalnızca dağlarda bulunan diri bir havası da vardı ve her şeyin ötesinde, öyle alçakgönüllü ve tatlı bir mizacı vardı ki, insanın onu görüp de sevmemesi mümkün değildi. Ayrıca iyi bir kızdı, erdemliydi ve son derece sadıktı."

O dönemde yazarların birçoğu, maddi bakımdan avantajlı evlilikler yapmayı ümit ederken, önemsiz ve fakir yazarlarla birlikte olmaktan çekinmeyen alt tabakadan metreslerle – hizmetçilerle, çamaşırcılarla, fahişelerle – birlikte yaşarlardı. Diderot da Antoinette Champion adındaki güzel bir terziyle böyle bir ilişki kurmuştu; Rousseau'nun da dediği gibi, "Benim nasıl Thérèse'im varsa, onun da Nanette'i vardı; bu da aramızdaki benzerliklerden biriydi." Aslında ilişkileri hiç benzemiyordu, çünkü Diderot Nanette'e delicesine âşık oldu ve onunla evlendi, ama babasının mirasından mahrum kalmamak için evliliğini gizli tuttu. Bu evlilikten, Diderot'nun çok sevdiği ve kusursuz bir eğitim sağladığı bir kız çocuğu dünyaya geldi. Ancak evlilikleri diğer bakımlardan o kadar başarılı değildi. Asabi bir mizacı olan Nanette sokaklarda vahşi kavgalara tutuşuyordu, Diderot ona işini bıraktırmış ama kendi sosyal çevresine girmesine izin vermemişti, devamlı kavga ediyorlardı ve Diderot metresi olduğunu saklamıyordu.

Rousseau'nun Thérèse ile ilişkisi çok daha farklı gelişti. Rousseau, ona değer verdiği bir hayat arkadaşı gibi davrandı ve ileriki yıllarda onun da sofraya oturmasında ısrar ederek züppe aristokratları gücendirdi. Onu asla terk etmeyeceğine söz vermesine rağmen, yapmak istemediği tek şey onunla evlenmekti ve bunu da daha en baştan açıkça belirtti. Sonunda evlenmelerinin sebebi, küçük bir taşra kentindeki dedikoduların önüne geçmekti.

Neredeyse daha en baştan ilişkilerini zorlaştıran iki unsur ortaya çıktı. İlki Rousseau'nun bunaltıcı ölçüde Thérèse'in ailesinin içine girmesi, ikincisi ise Thérèse'in çocuk doğurmaya başlamasıydı. Rousseau, ilk zor-

lukla elinden geldiğince iyi baş etti, ama yıllar içinde birçok sıkıntıya maruz kaldı; ikinci zorluğu ele alış biçimi ise öyle kötüydü ki, ömür boyu vicdan azabı çekmesine yol açtı. Aileyle ilgili sorun, Thérèse'in, bir çamaşırcının düşük maaşıyla, çok sayıda akrabasının tek geçim kaynağı olmasıydı. Orléans'daki darphane kapanınca babası işini kaybetmişti ve o zamandan beri işsizdi; otoriter annesinin – kocası ona *lieutenant-criminel*, yani polis şefi diyordu – bir dükkânı vardı ama iflas etmişti, üstelik biçare kardeşleri de bakılmayı bekliyordu. Kısacası aile, Rousseau'yu bir geçim kaynağı olarak memnuniyetle aralarına aldı. Rousseau ise güvensiz ve yalnız olduğu için başlangıçta kabul gördüğüne sevindi. Thérèse'in ailesi "neredeyse benim ailem oldu," der; burada "neredeyse" ifadesi önemlidir. Söylediğine göre dört yıl boyunca her akşam onları ziyaret etti, ama kendi dairesini de elinden çıkarmadı. Ne sıklıkla ve hangi koşullar altında Thérèse ile birlikte olduğu bilinmemektedir; bu elverişsiz hayat tarzını sürdürmekte neden ısrar ettiğini bilmenin de hiçbir yolu yoktur. Muhtemelen bağımsızlığını kaybetmekten korkuyordu, bir gün kendinden daha iyi konumdaki biriyle evlenme hayalleri de beslemiş olabilir. Diderot'nun Nanette ile evlenerek hata yaptığına inandığı kesindi. Diğer yandan, Rousseau'dan daha dengeli ve rahat yetiştirilmiş olan Diderot, belli ki kendinden daha düşük konumdaki biriyle evlenmekten onun kadar ürkmüyordu. Rousseau Thérèse'e, tıpkı yeğeni gibi, *tante*, yani "hala" diye hitap etmeye başladı ki bu durum Suzon halasıyla temiz ilişkisinin ilginç bir yansıması niteliğindedir.

Rousseau'nun eğitimli dostları, onun Thérèse ile ilişkisine hayıflanıyorlar ve gülmek için Thérèse'in yanlış kullandığı sözcükleri kendilerine aktarmasını istiyorlardı. Peder Morellet sonradan şunları söyledi: "Dostlarının, o korkunç Thérèse ile gülünç evliliğini onaylamadığını görebiliyordu." Elbette o noktada ortada bir evlilik yoktu ve şayet Thérèse korkunç idiyse, bu korkunçluk fiziksel anlamda olamazdı. Rousseau onun en az Nanette kadar çekici olduğunu belirtmiş, onunla kırk üç yaşındayken tanışan, yorulmak bilmeyen kadın düşkünü James Boswell ise onu "Çıtı pıtı, hayat dolu, zarif bir Fransız kızı" olarak tanımlamıştı.

Thérèse'i sonradan bir utanç kaynağı gibi gören eleştirmenlerin sayısı da az değildi, ancak Rousseau'nun onunla yaşadığı sıradan zevklere ilişkin güzel betimlemelerini gözden kaçırıyorlardı. Örneğin Rousseau ile Thérèse, sokağa bakarak yemek yemeyi seviyorlardı: "Pencere eşiğini masa

olarak kullanıyor, temiz hava alıyorduk; mahalleyi ve gelip geçenleri görebiliyor, dördüncü katta olmamıza rağmen, yemeğimizi yerken sokak yaşamının içinde yer alabiliyorduk. Bölüştüğümüz birkaç dilim ekmekten, birkaç kirazdan, bir parça peynirden ve yarım şişe şaraptan ibaret olan o yemeklerin cazibesini kim anlayabilir, kim betimleyebilir? Dostluk, güven, içtenlik, nezaket – siz o yemeklere ne güzel tatlar katardınız!" Bu tür betimlemeler, Rousseau'nun, "Thérèse'imin yüreği melek gibiydi; yakınlığımız arttıkça bağlılığımız da arttı, birbirimiz için yaratıldığımızı her gün daha iyi anlıyorduk," şeklindeki iddiasına sağlamlık katar. Rousseau yıllar geçtikçe pratik meselelerde Thérèse'in sağduyusuna daha çok bel bağlamaya başladı. "İsviçre, İngiltere ve Fransa'da içine düştüğüm felaketlerde, genellikle benim göremediklerimi o gördü, verilebilecek en iyi tavsiyeleri verdi ve körlemesine atıldığım tehlikelerden beni kurtardı."

Gizli ilişkileri başladıktan yaklaşık bir yıl sonra Thérèse hamile olduğunu açıkladı ve 1746'nın sonunda ya da 1747'nin başında bebekleri dünyaya geldi; doğum tarihinin kaydı tutulmamıştır, hatta bebeğin cinsiyeti bile bilinmemektedir. Bebek hemen Hôpital des Enfants-Trouvés adlı hayırsever kuruluşa bırakıldı, tıpkı sonradan dünyaya gelen diğer dört bebek gibi. Rousseau'nun hayatta nereden nereye geldiği ve çocukken kendisinin de terk edildiği düşünülürse, bunu yapması günümüzde çok şaşırtıcı görünebilir. Ancak o dönemlerde bu sıra dışı bir uygulama değildi ve Rousseau, söylediğine göre, gayrimeşru çocuklarından bu şekilde kurtulmaya alışkın olan Ma'dam La Selle'in hovarda müşterilerinin tavsiyelerine kulak vermişti. Yaptığını uzun süre boyunca birkaç arkadaşı dışında herkesten saklamayı başardı, ama bu sır açığa çıktığında, çocuk yetiştirme konusundaki bir kitabın yazarı olarak ünlenmişti ve açıklaması gereken çok şey vardı.

Rousseau'nun kendi ifadesine göre – ki elimizdeki tek kesin kanıt da budur – olaylar şu şekilde gelişmişti:

> Ben kararımı kesin olarak vermiştim ve en ufak bir tereddüdüm yoktu, üstesinden gelmem gereken tereddütler, Thérèse'in tereddütleriydi. Onurunu bu şekilde korumayı ona kabul ettirmekte çok büyük zorluk çektim. Gayrimeşru bir çocuğun yaratacağı sıkıntılardan korkan annesi, bana yardımcı oldu ve Thérèse sonunda boyun eğdi. Pointe St. Eustache'de yaşayan, Matmazel Gouin adında ağzı sıkı ve güvenilir bir ebe seçildi; vakit geldiğinde annesi Thérèse'i doğum için oraya götürdü. Onu birkaç kere

görmeye gittim ve iki kartın üstüne birebir kopyaladığım şifreyi de beraberimde götürdüm; bu kartlardan biri bebeğin giysilerinin arasına yerleştirildi. Ardından bebek, âdet olduğu üzere, Enfants-Trouvés'deki ebeye teslim edildi. Ertesi yıl aynı sıkıntıyı, aynı çarelere başvurarak yine yaşadık ama bu kez şifre ihmal edildi. Ben artık düşünmüyordum, annesi ise hâlâ bu durumu tam olarak onaylamıyordu; ama sızlanmasına rağmen boyun eğdi.

Şifrenin, şayet ebeveynler çocuklarını bir gün geri almak isterlerse, kimlik tespitini mümkün kılması gerekiyordu, ama Rousseau on yıl sonra tahkikat başlattığında hiçbir sonuç alamadı.

Hôpital des Enfants-Trouvés tam olarak neydi? 1670 yılında, ebeveynleri tarafından terk edilen bebeklerin sayısından hayrete düşen Aziz Vincent de Paul'ün hayırsever çalışmalarından esinlenilerek, kilise gözetimi altında kurulmuştu. Aslında bir yetimhane değil, ebeveynleri tarafından duyarsızca umumi yerlere bırakılan yeni doğan bebeklere geçici süreliğine bakan bir hastaneydi (*hôpital* kelimesinin anlamlarından biri de budur). Chambéry'de yeni doğan bebeklerin dörtte biri, Paris'te ise bundan da fazlası bu şekilde terk ediliyordu. Bu çocukların en meşhuru, aristokrat annesi tarafından terk edilen, "Saint-Jean-le-Rond Kilisesi'nin basamaklarında ahşap bir kutuda" bulunduğu kaydedilen, adını da bu kiliseden alan, bilim adamı ve yazar Jean le Rond d'Alembert idi. D'Alembert'in babası, onu bulup iyi bir ailenin yanına yerleştirmeyi başarmıştı ama bu çok nadiren görülen bir sonuçtu. Terk edilen çocukların çoğu gayrimeşruydu ve Rousseau'nun, Thérèse'in "onuru" hakkındaki yorumu, yalnızca evli olmayan annelerin değil, horlanarak ve sıradan hakların birçoğundan mahrum kalarak büyüyen çocuklarının da ne denli katı bir biçimde damgalandığını yansıtıyordu. Bu nedenle varlıklı kadınlar bile, hamileliklerinin son birkaç haftasında, Paris'in dışında bir seyahate çıkıyormuş gibi yapıyorlar ve Matmazel Gouin'inki gibi evlere taşınıyorlardı. Bebeklerini doğurduktan sonra, ebe hastanedeki işlemleri hallediyordu. Reformcular, amacı çaresiz kimselerin imdadına koşmak olan kuruluşun, aslında çaresiz kimseler meydana getirdiğinden yakınmaya başladılar; bir yazar bu kuruluşu "anne sevgisinin mezarı" diye nitelendirdi.

Rousseau ile Thérèse'in çocuklarının dünyaya geldiği dönemde, Enfants-Trouvés'a yılda ortalama altı bin bebek geliyordu. Bebekleri emziren sütanneler, rahibeler tarafından denetleniyordu ve bebekler mümkün

olan en kısa zamanda Paris'in dışındaki köylerde yaşayan kalıcı bakıcılara gönderiliyordu. Düşük maaş alan bu kadınların sonraki birkaç yıl boyunca bebeklere bakması bekleniyordu. Prensipte, bunun sonrasında çocuklar faydalı yetenekler edinmek için şehre dönüyorlardı ki anlaşıldığı kadarıyla Rousseau da kendi çocuklarının öyle yaptığını hayal ediyordu. Bazıları gerçekten şehre dönerken, bazıları taşrada kalıyordu ama aslında büyük bir çoğunluğu hayatını kaybediyordu. Ölüm oranı ürkütücüydü. O günlerde bulaşıcı hastalıklar, bütün çocuklar için tehdit oluşturmaktaydı ama terk edilen çocuklar daha da büyük risk altındaydı. Yetersiz beslenmiş ve sağlıksız geliyorlar, hijyenik olmayan ortamlara tıka basa dolduruluyorlar ve şayet o noktaya kadar hayatta kalmayı başarırlarsa, taşradaki kadınlardan da iyi bir bakım görmüyorlardı. Resmi kayıtlara göre, büyük bir ihtimalle Rousseau'nun çocuklarından birinin de hastaneye kabul edildiği 1751 yılında, bebeklerin yüzde 70'i bir yaşına basmadan ölmüş, sonrasında daha da çok ölüm gerçekleşmişti. Kayıtlar 21 Kasım 1746'da, bir gün önce vaftiz edilen Joseph Catherine Rousseau adında bir bebeğin Marie Françoise Rousseau tarafından hastaneye bırakıldığını göstermektedir. Thérèse'in annesinin adının Marie Françoise Levasseur olması ilginçtir, ama muhtemelen o kadar bariz bir takma ad kullanmazdı, üstelik Rousseau çok yaygın bir soyadıydı (d'Alembert'i evlat edinen aile de Rousseau soyadını taşıyordu, ama Jean-Jacques ile akrabalıkları yoktu). Her koşulda, bu bebeğin sonu üzücü oldu. Taşradaki bir bakıcıya teslim edildikten sonra, Ocak'ta, daha iki aylık olmadan hayata gözlerini yumdu.

Madam Levasseur 1751 yılında Rousseau'nun sırrını, patronu Madam Dupin ile gelini Madam Francueil'e açıkladı ve Rousseau kendini savunmaya çalışmaya başladı. Madam Francueil'e yazdığı bir mektupta, yaptıklarına, çoğunu sonradan *İtiraflar*'da da tekrarladığı, bir değil birçok açıklama getirdi; bir psikanalist bunu çoklu belirleme durumu olarak nitelendirebilirdi. Çocukların usullere uygun olarak hastaneye emanet edildiklerini, dolayısıyla terk edilmiş sayılamayacaklarını iddia etti (*trouvés* değil *déposés*). Ayrıca bir ailenin geçimini sağlamak zorunda kalsaydı, önemli işler başarma ümitleri suya düşerdi. Üstelik erken öleceğine inanıyordu, arkasında bıraktığı gayrimeşru çocuklar ya ayakkabı cilalar ya da hırsız olurlardı. Ölmese bile, Thérèse ile evlenip onları meşru kılamazdı, çünkü o durumda adil olmayan kanunlar onu ömür boyu sürecek bir bağlılığa

(uygun olmayan bir kadınla olduğu imâ edilmektedir) mahkûm ederdi. Hastanenin en iyi çözüm yolu olduğu açıktı; çocuklar kendilerine yetecek şekilde güçlü kuvvetli büyüyecekler, "centilmen değilse de köylü veya işçi" olacak kalem yerine "saban, eğe veya rende gibi, sağlıklı, azimli ve masum hayatlar sürmelerini sağlayacak aletler" kullanacaklardı. Platon, çocukların ebeveynlerini tanımaksızın devlet tarafından büyütülmeleri gerektiğini savunmamış mıydı? Rousseau'nun özellikle bu son bahanesi çok anlamsızdı, çünkü Platon'un tasarısı ideal bir devletteki bütün çocukları kapsıyordu, talihsiz bir azınlığı değil. Rousseau'nun bu konudaki derin kaygıları, Madam Francueil'e yazdığı mektubun kendine ayırdığı kopyasının şifreli olmasından belliydi (Leigh şifrelerin "hoş bir yalınlık" barındırdığı yorumunda bulunur, çünkü 1 rakamı A harfini, 2 rakamı B harfini simgeliyordu v.b).

Rousseau'nun asla başvurmadığı tek savunma, çocukların aslında kendine ait olmadığı savunmasıydı; oysa on sekizinci yüzyılın sonlarında genel kanı onun kısır, Thérèse'in ise sadakatsiz olabileceği yönündeydi. George Sand oldukça uzun süre sonra, Rousseau'nun arkadaşı Francueil'ün ikinci karısı olan büyükannesinin, Rousseau'nun acımasız bir baba olduğunu söyleyen birine, "Ah! Biz bu konuda hiçbir şey bilmiyoruz, Rousseau'nun kendisi de bilmiyordu. Hem çocuğu olabiliyor muydu acaba?" diye karşılık verdiğini belirtmiştir. Ancak eğer Rousseau çocukların kendinden olmadığına inansaydı, mutlaka en yakın arkadaşlarına söylerdi. Oysa daima Thérèse'in "en ufak bir kuşkuya yer bırakmayan kusursuz bir sadakat" sergilediğini söyledi. Muhtemelen o yıllarda buna bütünüyle inanıyordu ama sonradan birtakım gerilimler meydana geldi.

Gariptir ki, *İtiraflar*'da ilk bebek hakkında birçok ayrıntıya yer veren Rousseau'nun, diğer dört bebek hakkında belirttiği tek unsur, doğar doğmaz Enfants-Trouvés'e götürüldükleridir. Bu çocukların gerçekten var olup olmadığından bile şüphelenilmiştir, özellikle de Rousseau'nun cinsel ketlemeleri ve sağlık sorunları – bu dönemlerde, ömür boyu sıkıntısını çektiği kronik bir üriner rahatsızlık yaşamaya başlamıştı – altı yıllık bir süreçte, yani 1746 ile (en geç) 1752 yılları arasında beş çocuğun babası olmasını şaşırtıcı kıldığı için. Onların varlığına ilişkin tüm kanıtlar, hatta Madam Levasseur'ün Dupinlere açıkladığı rivayet edilen sır bile, tamamen Rousseau'nun kendi ifadelerine ve çocukları sadece ondan duyan çağdaşlarının ifadelerine dayalıdır. Hatta kendini aklamak için Madam Francu-

eil'e yazdığı mektup bile sadece kendi müsveddeleri arasında yer almaktadır. Tek gerçek istisna, bir yazarın çok sonradan, Rousseau'nun pansiyonunun karşısında yaşadığına, oradaki perukçunun patronu olduğuna ve "efendisine verdiği çocuklar, barbarca Enfants-Trouvés'e gönderildiği için" Thérèse'e acıdığını söylediğine yönelik iddialarıdır. Bu, Thérèse'in, kaybının acısını açık açık yaşadığı anlamına gelebilir; buna katlanmayı nasıl başardığını anlamak gerçekten de zordur. Ancak bu anekdot 1791 yılında, yani bu hikâyeyi artık herkesin öğrenmiş olduğu bir tarihte kaydedilmiştir, ayrıca üçüncü elden bir tanıklık güvenilir olmayabilir. Muğlâk bir kanıt kırıntısı ise, Thérèse'in beş değil dört çocuk hatırladığı fikrini doğurmakta ki bu da olayı daha da bulanık hale getirmektedir.

Gerçekler her ne olursa olsun, Rousseau'nun sonradan yaşadığı pişmanlık konusunda şüpheye yer yoktur; bu pişmanlık, *Émile*'i yazmasında ilham kaynağı olmuştur. Kendi çocuklarını yetiştirmeyi başaramayan insanlar, "hataları yüzünden dinmeyen acı gözyaşları dökerler ve asla teselli bulamazlar" yazmıştır. Çocuklarını terk etmesi kısmen, *İtiraflar* halini alan kendini savunma tasarısına da ilham kaynağı olmuştur. O dönemde yazarların birçoğu, yaşamlarıyla yazılarını ayrı tutmaya çalışırlardı. Rousseau dediğiyle yaptığı bir olan bilge bir insan olarak, yepyeni bir kişisel imaj yarattı, ayrıca davranışlarını halka olduğu kadar kendine de açıklama ihtiyacı hissetti. *İtiraflar*'da, "Jean-Jacques hayatında bir an için bile duygusuz ve merhametsiz bir insan, acımasız bir baba olmadı," dedi. Ne var ki suçluluk duygusundan hiçbir zaman kurtulamadı ve bu, yaşamının merkezinde yer alarak ve içini kemiren bir rahatsızlık haline geldi. Thérèse için ise dayanılmaz bir acıydı; onun bu konudaki yorumları kâğıda aktarılmamış olsa da, bu olay Rousseau ile ilişkisinde mutlaka kalıcı bir etki bırakmış olmalıydı.

11. Bölüm

Bir Yazarın Çıraklığı

Rousseau, Paris'teki ilk yıllarında devamlı geçim sıkıntısı içindeydi. Altına 1745'te oradan ayrıldığında, Rousseau meteliksizdi; borcunu ödeyemediği için özür dilemek ve Venedik için şık kıyafetler aldığı tüccarın bu kıyafetlerin bir kısmını geri alıp almayacağını sormak üzere arkadaşı Roguin'e bir mektup yazdı. Bu aşamada para kazanmak için aklına gelen düşünce, iki yıl önce başlamış olduğu *Les Muses Gallantes* adlı "epik bale" ya da maskeli piyes üzerinde çalışmaya devam etmekti. "Kendimi Hôtel Saint-Quentin'e kapatmaya ve işimi bitirene kadar dışarı çıkmamaya karar verdim." Soğuk bir dille artık şöhret kazanmayı amaçlamadığını da belirtti. "Toplumdan ve insanlarla uğraşmaktan öyle tiksindim ki, beni burada tutan tek şey onur duygum; şayet en büyük arzuma kavuşur, yani hiç kimseye hiçbir şey borçlu olmamayı başarırsam, yirmi dört saat sonrasında beni Paris'te göremezsiniz." Roguin borcun önemli olmadığını belirtti ve "Eğer sıkıntıdaysanız, sahip olduğum az miktardaki parayı sizinle bütün içtenliğimle seve seve paylaşırım," diye yazdı. Mektubunu sevgiyle, "Hoşça kalın sevgili dostum," diyerek noktalandıran Roguin'in Rousseau'yla dostluğu gerçekten de ömür boyu sürdü.

Üç aylık bir uğraşın ardından *Les Muses Gallantes* tamamlandı. Şarkıların, enstrümantal müziğin ve dansın bir arada yer aldığı eser, Tasso'nun (ağdalı bir üslubu olacaktı), Ovidius'un (dokunaklı) ve Anakreon'un (canlı) yorumlarıyla aşkın gücüne bir övgü niteliğinde olacaktı. Metin tekrarlarla doluydu ve önceden kestirilebilirdi, öyle olması da doğaldı, çünkü müziği ve dansı desteklemekten başka hiçbir amacı yoktu. Birinci perdenin günümüze kadar ulaşmış olan partisyonu, modern bir uzman tarafından, aradaki canlı parçalar dışında 'sıradan' olarak tanımlandı; eserin güftesi ise o kadar bile iyi değildi. Rousseau da eseri hakkında yanılsamalara kapılmamıştı. Bir süre sonra metnin başına kendi eleştirilerini yazdı: "Bu

eser kendi türünün öyle vasat bir örneği ve zaten türün kendisi öyle kötü ki, nasıl olup da beni memnun edebildiğini anlamak için, öncelikle alışkanlıkların ve önyargıların gücünü bilmek gerekir." Ancak *İtiraflar*'da eserin, daima yatkınlık gösterdiği hayali özdeşleşmelerden ötürü hoşuna gittiğini kabul etti. "Ferrara Prensesi'ne duyduğum aşkın (çünkü o dönemde Tasso ile özdeşleşmiştim) ve onun insafsız ağabeyine karşı beslediğim gururlu ve soylu duyguların, bana, prensesin kollarında geçireceğimden yüz kat daha güzel bir gece yaşattığını söyleyebilirim."

Sıradaki adım, *Les Muses Gallantes*'ın sahneye konulmasını sağlamaktı ama bunun imkânsız olduğu anlaşılacaktı. Rousseau'nun Chambéry'de tanıştığı Cenevreli Jean-Vincent de Gauffecourt, onu önemli bir insanla, yani çok zengin bir mültezim olan Alexandre-Jean-Joseph de Riche de la Pouplinière ile tanıştırdı. (İltizam usulüyle vergi toplama, önceki yüzyılda, XIV. Louis yürüttüğü son derece pahalı savaşlar için kaynağa ihtiyaç duyduğunda kurulan bir sistemdi. Zengin mültezimler, kâr toplama hakkı karşılığında avans para – hem kendi paraları, hem de yatırımcıların birikimleri – sağlıyorlar ve kârın büyük bir yüzdesini kendilerine alıyorlardı.) La Pouplinière ile karısı, aralarında soğuk bir ilişki olmasına rağmen, muhteşem salon toplantıları düzenliyorlardı. Madam La Pouplinière aslında onun metresiydi ve Mösyö La Pouplinière, ilişkilerini bu şekilde sürdürmeyi planlamıştı ama Madam La Pouplinière'in güçlü dostları, onun üstlerini, masum bir genç kızın güvenine ihanet ettiğine ve doğru olanı yapmadığı takdirde işini kaybetmeye müstahak olduğuna ikna ettiler. Çift evlendikten sonra birbirine saygısızca davranmaya başladı; onları yakından tanıyan filozof Jean François Marmontel, yemek sofrasında birbirlerine bakmaya bile dayanamadıklarını belirtti. Sonunda La Pouplinière, karısının bitişik apartmanda yaşayan aşığı Richelieu Dükü'nün (XIV. Louis'nin dönemindeki büyük Richelieu değil) evine geçmesini sağlayan gizli bir kapı bulunca, istemediği eşinden kurtulmak için iyi bir fırsat elde etmiş oldu. Ancak o zamana dek salonları Paris'in bütün entelektüellerine ve sanatçılarına, özellikle de meşhur besteci Rameau'ya ev sahipliği yaptı. Rameau'nun Madam La Pouplinière'in müzik öğretmenliğini üstlenmeye tenezzül etmesi ve onun malikânesinde yaşaması, Rousseau bakımından pek de talihli bir durum değildi, çünkü Rousseau üç yıl önce notalar konusundaki tasarısını Bilimler Akademisi'ne sunduğunda, bu tasarının noksanlarını soğuk bir dille ifşa eden Rameau olmuştu.

La Pouplinière *Les Muses Gallantes*'ın özel olarak sahnelenmesi için bazı birinci sınıf ses sanatçılarını ve müzisyenleri bir araya toplamayı kabul edince, Rousseau kariyerinin nihayet başladığına inandı. Ne var ki sonuç büyük bir düş kırıklığı yarattı. Dinleyicilerin büyük bir çoğunluğu (Rousseau'nun iddiasına göre) eserden büyülenmiş olmasına rağmen, Rameau durmadan homurdandı ve sonunda da eserin bir kısmının tamamen yeteneksiz bir insanın elinden çıktığına, kalan kısmının ise çalıntı olduğuna inandığını haykırdı. Rameau sonradan bu konudaki düşüncelerini yazarak da ifade etti: "Keman için bütünüyle İtalyan tarzında bestelenmiş son derece güzel birkaç melodi ile Fransız müziğinin, vokal bakımından olsun, enstrümanlar bakımından olsun, en kötü yönlerini bir arada görünce çok şaşırdım... Besteciye birkaç soru sordum ve öyle kötü yanıtlar aldım ki, tıpkı şüphelendiğim gibi, onun sadece eserdeki Fransız müziklerini bestelediğini, İtalyan müziklerini ise çalmış olduğunu anlamakta hiç zorlanmadım." Bu doğru değildi, ama Rameau buna kuşkusuz inanıyordu ve Rousseau'ya içerlemek için kendince nedenleri vardı. Rakibi olabilecek kişilere karşı her zaman sergilediği düşmanlığın yanı sıra *Les Muses Galantes* adının, onun çok sevilen eseri *Les Indes Galantes* ile benzerliğinden de hoşlanmış olamazdı.

Rousseau kendi başına edindiği yeteneklerin dengesiz sonuçlar meydana getirdiğini ve İtalyan müziğine duyduğu sevginin henüz yerine oturmamış olduğunu hiç yadsımadı. "Çocukluğumdan beri Fransız müzik zevkiyle ve ona eşlik eden şiirlerle büyümüş biri olarak, gürültüyü armoni, garip melodileri ilginç, şarkıları ise opera zannediyordum." Ancak Rameau'nun onu eser hırsızlığıyla suçlamasına ve egoist bestecinin çok iyi bilinen insafsızlığına doğal olarak çok içerledi. Diderot eserlerinden birinde, Rameau'nun yeğenine, amcası hakkında şunları söyletti: "Şayet birine bir iyilik yaptıysa, farkına varmadan yapmıştır... Karısı ile kızı ölseler bile umurunda olmaz, yeter ki onlar için çalınan kilise çanları, on ikinci ve on yedinci aralıklarda çalınmaya devam etsin." Rameau katı bir insan olmasının yanı sıra aşırı derecede de hırslıydı. Ayrıca öyle zayıftı ki, çağdaşlarından biri onun insandan ziyade hortlağa benzediğini söylemiş, bir diğeri ise onu, körükleri olmayan borulu orgla kıyaslamış ve "Bütün yüreği ve zihni klavsenindedir, klavsenini kapattığı anda evde kimseyi bulamazsınız," diye ilave etmişti.

Bunun sonrasında olanlar ise daha da moral bozucuydu. Saray için eğlenceler düzenlemekle sorumlu olan Richelieu Dükü, *Les Muses Gallan-*

tes'ı o kadar çok sevdi ki, eğer Rousseau birinci perdede Tasso'nun yerine Hesiodos'a yer verirse, eserin Versailles'da sahne almasını sağlayacağına söz verdi. Rousseau, hemen bu değişikliği yapmaya koyuldu ve klasik aşk mısralarının hepsini bir araya topladı. "Ey ruhumu yakıp kavuran tatlı ateş," der Hesiodos, "yüce ateşinle şarkılarıma ilham ver; yüreğimi yakan parlak alevlerinle ruhumu sar." Rousseau, ilham perisinden büyük bir ilham alan Hesiodos'un, kendinden daha eğitimli müzisyenleri geride bırakabileceği fikrini öne atarak, örtülü bir şekilde kendi durumuna da göndermede bulundu; Rameau ile kendini karşılaştırdığı açıktı: "Kıskanç rakiplerime karşı zafer kazanacağım." Ancak Madam La Pouplinière, Richelieu Dükü'nün Rameau'nun Rousseau'ya karşı duyduğu nefrete saygı göstermesini talep etti ve temsil iptal edildi. Rousseau bir dostuna, "Hayatımda hiç böyle entrika ve husumet görmedim," diye yazdı. Ancak şaşkınlıkla, kendini eleştirilere karşı savunmaktan da belli bir zevk aldığını fark etti. "Buna rağmen cesaretimi kaybetmedim. Düşmanlarımın gazabı kendi gücümün farkına varmamı sağladı; onların kıskançlığı olmasaydı, onlarla savaşma gücüne sahip olduğumu bilemezdim." Elbette Rousseau da bütünüyle suçsuz olmayabilir. Rameau'nun biyografisini kaleme alan bir yazar, durumu, "yaşlı bir müzisyenin hamisini kaybetme korkusu ve genç bir entrikacının hırsı" olarak yorumlamıştır.

Rousseau'nun bir müzisyen olarak başarı kazanma çabalarının büyük bir çoğunluğu, hiçbir sonuç vermediği için, bu çabaları genellikle tanınma girişimleri olarak tanımlanmıştır ama müzik onun için bundan daha fazla anlam ifade ediyordu. Sohbetlerde tutuk olan Rousseau, başarılı sanatçılar bestelerini yorumladığı zaman, söylemek istediklerini dolaylı olarak güzelce ifade edebileceğini görüyordu. İleride melodilerin duyguları taklit ettiğini yazdı, "üstelik taklit etmekle kalmaz, bilinmeyen, ama hayat dolu, coşkulu, tutkulu ve konuşma dilinden yüz kat daha fazla enerji barındıran bir dille de konuşur." Rameau etkileyici eserlerinde armoninin matematiksel titizliğini övdü ama Rousseau'ya göre enstrümantal müzik bile şarkı söylemeliydi.

1745 yılı sona ermeden yeni bir olasılık daha doğdu. Mayıs'ta Fransız ordusu İngilizler'e ve Avusturyalılar'a karşı yürüttüğü Fontenoy Savaşı'nda nam kazanan bir zafer elde etti ve ordunun bu zaferini övmek için Voltaire'in *La Princesse de Navarre* adlı operasının gözden geçirilip düzeltilmiş versiyonunun kullanılabileceği fikri ortaya atıldı. Voltaire, bu işle

uğraşmaya pek hevesli değildi ve Richelieu Rousseau'nun yardım etmesini önerdi. Rousseau bir yandan bu işe koyulurken, bir yandan da yaptıklarını anlatmak için uzun süredir hayranlık beslediği Voltaire'e bir hayran mektubu gönderdi. "On beş yıldır kendimi sizin takdirinize ve yetenek gördüğünüz genç şairlere gösterdiğiniz ilgiye layık kılmaya çalışıyorum, ama opera için müzik bestelemiş biri olarak, o veya bu şekilde, bir müzisyene dönüştüğümü görüyorum." Richelieu'nün ona *La Princesse de Navorre*'ı, *Les Fêtes de Ramire* gibi düzenlemesini emrettiğini ve mali durumunun onu bu görevi kabul etmeye mecbur kıldığını, yapılan değişiklikleri Voltaire'in onaylaması gerektiğini anladığını açıkladı. Ünlü yazar, hiç kuşkusuz Rousseau'nun hamisi zannettiği Richelieu'yü memnun etmek için uzaklardaki malikânesinden gönderdiği mektupta, bir insanın hem müzik hem de şiir konusunda yetenekli olmasının sıra dışı bir durum olduğunu ve Rousseau'nun yeteneklerini değersiz bir eserle uğraşarak ziyan etmesinin yazık olduğunu yazdı. "O eserin değersiz olduğunu ve öyle önemsiz parçaları ciddiye almanın, düşünen bir insana yakışmadığını gayet iyi biliyorum." Voltaire, ayrıca eseri çok iyi hatırlamadığını da itiraf etti ve Rousseau'ya istediğini yapması için sınırsız yetki tanıdı.

Yine de bu kıymeti bilinmeyen bir işti, çünkü Rousseau'nun kendinden hiçbir şey katmaksızın Rameau'nun var olan partisyonuna uygun düzenlemeler yapması ve Voltaire'in güftesiyle tutarlı birkaç dize eklemesi gerekiyordu. Rousseau, Rameau ve Madam Pouplinière'in devamlı müdahaleleri yüzünden engellere maruz kalarak iki ay boyunca çalıştı ve Versailles'da sahneye konulan eser, Rousseau'nun adı telaffuz edilmeksizin, yalnızca Voltaire'e atfedildi. Böylece dönemin en büyük yazarıyla ve en büyük bestecisiyle birlikte çalışma fırsatı hiçbir sonuç vermedi. Daha da kötüsü, büyük bir ihtimalle haklı olan iddialarına göre, Rousseau hiçbir ödeme almadı, oysa "senfonistlere, oyunculara, dansçılara, sanatçılara, bestecilere, işçilere ve diğerlerine ödenecek ikramiyelere" ilişkin resmi belgede, "Mösyö Rousseau, müzisyen, 792 livre" yazıyordu. Eser ise oldukça sıradandı. Metni inceleyen bir uzman şu sonuca vardı: "İki aylık bir çalışmanın ardından böyle bir sonuç elde edilmesi ya kabiliyetin vasatlığını ya da fazlasıyla boşa zaman geçirildiğini yansıtıyor."

Rousseau için bu acı bir düş kırıklığıydı, üstelik eserin operada sahne almasına yönelik girişimi bir kere daha Madam Pouplinière tarafından engellendi; "yüreğimde ölümle eve döndüm; hasta düştüm, yorgunluktan tü-

kenmiştim ve acılar içinde kıvranıyordum, altı hafta boyunca dışarı çıkacak gücü toplayamadım." Starobinski, bu çöküşü, Rousseau'nun "o güne dek içselleştirdiği bir sevgi duyduğu, ama o günden sonra nefretinin hedefi haline gelen büyükleri Rameau ve Voltaire'e" sadakatini geri çektiği "sembolik bir ölüm" olarak tanımlar. Rousseau bu dönemde ayrıca, Rameau'yu öven ve Fransız müziğinin İtalyan müziğinden daha dokunaklı olduğunu öne süren bir denemeyi de cümlenin ortasında yarım bıraktı. Çok geçmeden tam tersini iddia ederek şöhret kazanacaktı.

Rousseau, 1746 baharında düş kırıklıklarını arkasında bıraktı ve düşüncesizce övgü dolu bir şiir yazıp, ürkütücü oğluna ders vermeye çalıştığı eski hamisi Madam Dupin'in salonuna yeniden gitmeye başladı. Ayrıca onun üvey oğlu Dupin de Francueil ile birlikte yeniden kimya araştırmaları yapmaya başladı; bu çalışmaları ciddiye almış olmalı, çünkü kendini "çömez" olarak tanımlayan bir delikanlının, tuzların kristalleşmesi konusunda Rousseau'dan tavsiye istediği mektup, bugün elimizde hâlâ mevcut. Bir süre sonra Dupin ailesine olabildiğince yakın olmak için Plâtrière Sokağı'na taşındı. Bu sokağı o kadar çok sevdi ki yirmi beş yıl sonra yeniden oraya yerleşti; bu sokak günümüzde J.J Rousseau Sokağı'nın bir kısmını oluşturmaktadır. Yenilenen bu ilişkinin en büyük faydalarından biri, Mösyö Dupin'in yakın bir zamanda aldığı Touraine'deki muhteşem Chenonceaux şatosunda haftalarca kalma fırsatıydı. Rousseau, aristokratik eğlenceler konusunda o kadar da rahat değildi ve bir geyiğin ölümüne isteksizce tanık olduğu yer muhtemelen orasıydı. Hiç değilse normal içgüdülerine göre hareket eden av köpeklerinin coşkulu havlamalarına hayret ettiği gibi, avcıların neşesine daha da çok hayret etti. "O zavallı hayvanın çaresiz halini ve dokunaklı gözyaşlarını görünce doğanın ne denli bayağı olduğunu düşündüm ve bir daha öyle bir ziyafette bulunmamaya yemin ettim."

Dupin ailesi ve misafirleri, amatör tiyatro oyunları sergilemeyi seviyorlardı; Rousseau da onlar için *L'Engagement Téméraire* adlı manzum bir oyun yazmaya karar verdi. Oyundaki karakterler birbirlerini seviyor ama itiraf etmeye korkuyorlardı. Bu, Rousseau'ya oldukça uygun bir konuydu ama hiç de orijinal değildi. Körü körüne takip ettiği örnekler Marivaux'nun, karakterleri hep kendi duygularına şaşan ve birbirlerinin içtenliğine güvenmeyen neşeli komedileriydi. Oyun, iyi bir konusu olsa da dramatik enerjiden tamamen yoksundu ve sadece konuşmalardan ibaretti. Ro-

usseau, oyununun "çok neşeli" olduğunu düşünüyordu ama neden öyle düşündüğünü anlamak zor. Dupinler'in evinde, kahramanın uşağı rolünü muhtemelen kendisi oynadı, tıpkı kısa süre sonra, Francueil'ün Madam d'Épinay adlı bir dostunun La Chevrette'teki kır evinde yaptığı gibi. Madam d'Épinay, birkaç yıl sonra Rousseau'nun hayatında önemli bir kişi haline gelecekti ama şimdilik yalnızca ev sahibelerinden ve sayısız provalara rağmen sergilediği başarısız performansın tanıklarından biriydi. Francueil romantik başrolü oynuyordu, zaten doğrusu da buydu, çünkü yalnızca başarılı bir aktör değil, aynı zamanda Madam d'Épinay'nin aşığıydı. Madam d'Épinay yıllar sonra gerçeklerden yola çıkarak yazdığı romanda, Rousseau'nun o günlerdeki halini kendince betimledi: "Gösterişe kaçmaksızın, en azından öyle görünmeksizin, devamlı iltifatlar ediyor. Sosyal meziyetlerden yoksun, ama çok zeki olduğunu görmek hiç zor değil. Çok koyu bir ten rengi ve yüz hatlarına canlılık katan ışıltılı gözleri var. O konuşurken yüzüne baktığınızda yakışıklı görünüyor, ama sonradan düşündüğünüzde daima çirkin geliyor."

Rousseau, geriye dönüp baktığında bu dönemi duygusal bakımdan kısır bir dönem olarak gördü. 1746 ile 1748 yıllarını kapsayan süreç, on iki bölümden oluşan *İtiraflar*'ın VII. Bölümü'nün yalnızca onda birini kaplar, ayrıca Rousseau bu dönemde, Madam Warens'e yazdığı iki mektubun haricinde, yazışmalarının kaydını tutmayı da bırakmıştır. Terk ettiği beş çocuktan (eğer gerçekten beş çocuğu olmuşsa) yalnızca ilkine özellikle değinir ve 1747 Mayısı'nda gerçekleşen önemli olaydan üstünkörü söz eder: "O sıralarda... takriben altmış yaşlarında olan namuslu babamı kaybettim. Bu kaybın acısını, başka bir zamanda, içinde bulunduğum sıkıntılar beni o denli meşgul etmediği bir sırada yaşayacağım kadar şiddetli yaşamadım." Rousseau'nun, yetmiş beş yaşındaki babasını nasıl olup da altmış yaşında zannettiğini anlamak zordur.

Isaac Rousseau'nun ölümü, otuz beş yaşına gelmiş olan Rousseau'nun nihayet annesinin mirasından geriye kalan 3,000 livre tutarındaki parayı alacağı anlamına geliyordu. (Livre ya da *livre tournois* yüzyılı aşkın süredir gerçek para değildi. Gerçek paraya dönüştürülebilecek yapay bir birimdi.) Mali durumu çok kötü olan Rousseau, bu beklenmedik kazancı öyle çok arzuluyordu ki, kendi ahlak değerlerini sınama ihtiyacı hissetti. "Bir gece eve geldiğimde haber içerdiğini düşündüğüm bir mektup buldum ve mektubu açmak üzere sıkı sıkı tuttuğumda, ellerimin sabırsızlıkla tit-

remesi, kendimden utanmama yol açtı. 'Nasıl olur!' dedim kendimi küçümseyerek, 'Jean-Jacques kendi çıkarlarına ve merakına bu denli yenik düşebilir mi?'" Mektubu şömine rafına bırakıp tamamen aklından çıkarmayı başardı ve ertesi sabah kendini kutlayarak açtı. "Aynı anda birçok mutluluk yaşadım, ama yaşadığım en büyük mutluluğun, kendimi yenmiş olmaktan kaynaklandığına yemin edebilirim."

Rousseau yıllardır, şayet bir gün eline para geçerse, bu parayı derhal, ölümsüz aşkını ispatlamak için, on yıl boyunca kendisine mali destek sağlamış olan Madam Warens'in ayaklarına sereceğine yemin ediyordu. Oysa çaresiz durumda olan ve kendisine yardım eli uzatabilecek herkese yalvarıp yakaran Madam Warens'e yalnızca az miktarda para gönderdi; Madam Warens'i gençliğinde baştan çıkarmış olan Mösyö Tavel ona acıyıp biraz para yolladı. Anlaşılan Rousseau'nun aşkı ölümsüz değildi, üstelik kendisinin de fena halde ihtiyacı olan bir parayı, onun ardı arkası kesilmeyen başarısız girişimleriyle heba etmek konusunda haklı şüpheleri vardı; Madam Warens son olarak sabun yapmaktan (Rousseau'ya da göndermişti) vazgeçip bakır ve kömür çıkarma işine merak salmıştı. "Bütün mektupları sıkıntılarını yansıtıyordu. Güya onu ve beni zengin edecek yığınlarla tarif ve sır gönderiyordu. Fakirlik, yüreğini sıkmaya ve zihnini sınırlamaya başlamıştı bile. Ona gönderdiğim az miktarda para da etrafını kuşatan dolandırıcılara yem oldu ve hiçbir kazanç elde edemedi."

Yine de bu bir ihanetti. Madam Warens'in o dönemde yazdığı mektuplardan hiçbiri günümüze ulaşmamıştır, ama Rousseau, Madam Warens'in daima paylaşacaklarına inandığı mirası aldıktan birkaç ay sonra, kendini savunmak ve haklı çıkarmak üzere yazdığı mektubun bir kopyasını saklamıştır. "Kendi adıma, size söyleyecek hiçbir sözüm yok ki, bu her şeyi söylemeye yeter. Bana içten içe haksızlık etmenize rağmen, daimi güvensizliğinizi, takdire ve merhamete dönüştürmek yalnızca benim elimde. Birkaç açıklama yeterli olurdu, ama yüreğiniz başkalarının sıkıntılarına yer bırakmayacak kadar kendi sıkıntılarınızla dolu. Hâlâ bir gün beni daha iyi tanımanızı ve daha çok sevmenizi umuyorum." Bir zamanlar onu dünyadaki herkesten daha iyi tanıyan insana yönelttiği bu nahoş sitem, her zamanki gibi "kardeşi" Wintzenried'e saygılarını iletmesiyle noktalanır.

Rousseau'nun mirasını Madam Warens'in çevresindeki çapulculardan kurtarmasının, Levasseur ailesinin mirası yemesinden başka hiçbir getiri-

si olmadı. "Zaman akıp geçerken, para da suyunu çekiyordu. İki kişiydik, hatta dört, daha doğrusu yedi veya sekiz. Çünkü Thérèse asla kendi çıkarlarını düşünmese de, annesi onun gibi değildi. Annesi benim çabalarım sayesinde durumunu biraz toparlayınca, bütün aileyi ganimetleri yağmalamaya davet etti. Kardeşler, oğullar, kızlar, torunlar, hepsi geldi." Daha da kötüsü, Thérèse bu utanmaz asalaklar çetesinden dayak yiyordu. "Madam Levasseur'ün en küçük kızının, üstelik de çeyizi olmayan tek kızının, ailede annesine ve babasına bakan tek çocuk olması dikkate değerdir; ağabeylerinden, ablalarından ve hatta yeğenlerinden uzunca süre dayak yiyen kızcağız, kendini onların dayaklarına karşı savunamadığı gibi, hırsızlıklarına karşı da savunamıyor ve soyuluyordu." Ailesi olmayan Rousseau, nasıl olduysa, kendine açgözlü ve haysiyetsiz bir asalak sürüsü bulmayı başarmıştı. Ayrıca Thérèse'in ailesinden şiddet görmesi, bebeklerini verirken sergilediği pasifliği açıklamaya belki yardımcı olabilir.

Neyse ki Dupin ailesi, Rousseau'ya iş verdi. Rousseau on yıl önce Chambéry'de yerinde sayarken, babasına, yazı yeteneği sayesinde asil bir beyefendinin yanında kâtip olarak iş bulabileceğini yazmıştı. Montaigu hiç kuşkusuz yanlış beyefendiydi, Dupin ailesi ise asil değildi; zenginlikleriyle gösteriş yapan, kendi çabalarıyla bir yerlere gelen burjuvalardı. Francueil'ün torunu George Sand, "emrinde müzisyenlerden, aşçılardan, asalaklardan, uşaklardan, atlardan ve köpeklerden oluşan bir topluluk var," yazmıştı. Yine de Dupinler dost canlısı ve akıllı insanlardı, üstelik bir kâtibe ihtiyaçları vardı. Francueil bir kimya kitabı konusunda yardım istiyordu; Rousseau ile birlikte hazırladıkları kapsamlı önsöz müsvedde aşamasının ötesine geçemedi. Baba Dupin politika ve ekonomi konularında yazmaya niyetliydi; Madam Dupin'in de kendi hedefleri vardı. Rousseau, bir anlamda araştırma görevlisi oldu ve 1746 ile 1751 arasındaki yılları kapsayan beş yıllık süreçte bu işi (mütevazı bir maaş karşılığında) gayretle ve başarıyla yaptı. Mösyö Dupin, *Kanunların Ruhu Üzerine* adlı eseri 1748'de çıkan meşhur Montesquieu'yu çürütmek istiyordu ve diğer konuların yanı sıra iltizam usulüyle vergi toplanmasına karşı da eleştirel bir tutumu vardı. Yoğun uğraşların ardından, *Observations sur l'Esprit des lois* adlı gözlerden kaçan üç ciltlik bir dizi hazırladı. Birkaç arkadaşı bu eseri hazırlamasına yardımcı oldu, Rousseau'nun ise oldukça mütevazı bir rolü vardı, ama çok sayıda politik yazı okuması gerekti ki bu yazılar sonradan *Toplum Sözleşmesi* için sağlam temeller oluşturdu.

Madam Dupin'in çok daha hareketli bir zihni vardı ve tasarısı daha heyecan vericiydi. Kadınların farklı kültürlerdeki ve dönemlerdeki konumlarına ilişkin tarihi araştırmalara dayanan ve kadınların eşitliğini savunan kısa bir kitap yazmayı düşünüyordu. Rousseau'nun hazırladığı 2,800 sayfayı kapsayan notlar günümüze kadar ulaşmış, onun rolünün temelde "el işçiliği" olduğuna ve katkısının daha çok mürekkebi kurutmak için serptiği kum taneciklerinde ve kahve çekirdeklerinde görüldüğüne kanaat getiren bir araştırmacı tarafından özenle incelenmiştir. Ancak Rousseau bu notları hazırlarken, politika, tarih ve yabancı kültürler konularında sayısız kitap okuyup anekdotlar ve yönetmelikler gibi faydalı olabilecek unsurlar bulmaya çalıştı. Madam Dupin onun belirli bir konuda yeterli miktarda bilgi topladığına karar kıldığında, notları devralıp düzelterek yazmaya başlardı. Yardımcısının aslında bir düşünür olduğundan hiç haberi yoktu ve bunu sonradan kendisi de kabul etti. Gelini Madam Francueil de benzer bir şekilde, "Ama söyleyin Mösyö Rousseau, bunu sizden kim beklerdi?" diye sordu.

Dupin ailesi, kesinlikle Rousseau'nun bütün zamanını işgal etmiyordu. Diderot ile dostluğu gelişmeye devam etti; ayrıca Lyon'da tanıştığı Condillac ile de yakındı. Üçü de hemen hemen aynı yaşlardaydı ve henüz hayata geçiremedikleri hedefleri vardı. Rousseau *İtiraflar*'da Condillac hakkında "Tıpkı benim gibi edebiyat konusunda bir hiçti, ama bugün bulunduğu yere gelecek temellere sahipti," der. Condillac, 1746'da İnsan Bilgisinin Kökeni Üzerine Deneme (*Essai sur l'origine des connaissances humaines*) adlı yapıtıyla hemen üne kavuştu ve sonraki on yıl boyunca da buna yeni eserler ekledi. İngiliz filozof Locke'un izinden giderek, bütün bilgilerin doğrudan duyumlar aracılığıyla elde edildiğini savundu ve sonradan ünlü olan düşünce deneyinde, beş duyuya teker teker kavuşarak, bu süreçte insan olan bir insan heykeli tasavvur etti. Bu yaklaşım, günümüzde sıradan görünebilir ama teologların hepsinin ve filozofların birçoğunun, insanın doğrulara ilişkin sezgilerle doğduğuna inandığı Fransa'da bu, savunması cesaret isteyen bir görüştü. Condillac teolojik bir eğitim almış olmasına rağmen, var olan her şeyin, hatta insan düşüncelerinin ve duygularının bile, farklı bileşimlere sahip maddelerden ibaret olduğunu öne süren radikal bir materyalizme doğru ilerliyordu. Rousseau, bu kadar ileri gitmek niyetinde değildi ama öncü düşüncelerle temas halinde olmanın insanı zindeleştirdiğini düşünüyordu ve Condillac'nın özenli ve mantıklı ikna tarzından çok şey öğrendi.

Bir meselenin ya bir tarafında ya da iki tarafında birden taşkın argümanlar öne sürmeye düşkün olan Diderot ise daha da ilham vericiydi. Sonunda bir edebiyat devi olacaktı, ama 1740'larda geleceği en az Condillac ve Rousseau kadar belirsizdi, üstelik onlardan daha kestirilemez bir yapısı vardı. Parisli yazarlar hakkında dosya tutan bir polis, o dönemde onun hakkında "çok akıllı bir çocuk ama son derece tehlikeli" yorumunda bulunmuştu. Robert Darnton, "'Çocuk' yakıştırması 'marjinallik' anlamına geliyor, modern düşünürlerin, tanımlanamayan ve hiçbir yere oturtulamayan öncülerini tanımlama işlevini görüyordu," demiştir. Diderot, kendini daima özenli bir düşünür ve arkadaşlarının davranışlarının bilge bir yargıcı olarak gördü ama genellikle hayal gücü kontrolden çıkardı ve kendi davranışlarına hayranlık beslerken, diğer herkesin davranışlarını ahlaki bakımdan eleştirme eğiliminde olması, sonunda Rousseau ile aralarının açılmasına neden olacaktı. Ancak Rousseau o zamanlar ona koşulsuz şartsız bağlıydı. Bu dönemden kalan otobiyografik bir parçada, "Dostluğu yazılarında zaten ölümsüzleşmiş olan o erdemli filozofla ettiğim sohbetler, hayatımın neşe ve mutluluk kaynağıydı – çağdaşları o şaşırtıcı ve evrensel dâhinin, belki de eşi benzeri dünyaya gelmemiş olan dâhinin değerini anlamıyorlar, ama gelecek nesiller onun sıradan bir insan olduğuna inanmakta güçlük çekecekler," diye yazar.

Rousseau'nun arkadaş çevresindeki bir başka önemli düşünür de, ailesi tarafından terk edilmiş olan Jean le Rond d'Alembert idi; diğerlerinden biraz daha gençti, ama çoktan şöhrete kavuşmuştu. Meşhur salon toplantıları düzenleyen annesi Tencin Markizi, onu doğumunda terk ettikten sonra bir daha görmeyi kesinlikle reddetmişti – gariptir ki, sonradan arkadaşı Condillac'nın hamisi oldu – ama Destouches Şövalyesi olarak tanınan subay babası, eğitiminin masraflarını karşılamıştı. Yanına verildiği perdahçı aileyle birlikte yaşayan d'Alembert, en büyük itibarı hâlâ matematiğin gördüğü bir dönemde, yirmilerinin başından beri, dâhi bir matematikçi olarak tanınıyordu. Yaşamı ileri düzeyde kuramsal çalışmalar ile eğlenceli salon sohbetleri arasında geçiyordu; ufak tefekti, hayat doluydu ve çok başarılı bir taklitçiydi. Condorcet adındaki bir başka filozof onun "neşesini, iğneleyici nüktelerini, hikâyeler anlatma, hatta onları canlandırma becerisini, kişiliğinin iyiliğini ve ses tonunun muzipliğini" betimlemişti. Diderot ile d'Alembert bir araya geldiğinde, Rousseau'nun tam zıddı bir karakter ortaya çıkıyordu.

Rousseau, Diderot'yu Condillac ile tanıştırdıktan kısa bir süre sonra, üçü Augustins Sokağı'ndaki Panier Fleuri adlı bir tavernada düzenli olarak buluşmaya başladılar. Rousseau'nun hatırladığına göre, "Diderot bu haftalık yemeklerden büyük bir zevk alıyor olmalıydı, çünkü randevularını hep kaçırmasına rağmen, bu yemekleri hiç kaçırmıyordu." D'Alembert de aralarına katıldıktan sonra, bu grup, iki çift yakın dosttan oluşan bir gruba dönüştü; Rousseau Diderot ile, Condillac ise d'Alembert ile yakın dosttu ve birkaç yıl boyunca çeşitli projelerde birlikte çalıştılar. Bu projelerden bazıları nispeten daha önemsizdi, örneğin Diderot ile Rousseau'nun birlikte yazarlığını üstlenecekleri ve *Le Persifleur*, yani "şakacı" ya da "alaycı" adını alacak olan bir dergi projesi gibi. Bu proje için sadece tek bir makale yazıldı ve onu da "Bana kendimden daha aykırı gelen hiçbir şey yok," diyerek Montaigne'i çağrıştıran Rousseau yazdı. Bu yazıda "haftadan haftaya değişen iki ana mizacım var; kendimi birinde bilgeliğe varacak ölçüde deli, diğerinde ise deliliğe varacak ölçüde bilge buluyorum," diyen Rousseau, değişken bir insan olduğunu iddia etti. Bu kuşkusuz, kestirilemeyen bir insan olmaktan hoşlanan Diderot'nun etkisinde türettiği yapay bir karakterdi, ama aynı zamanda Rousseau'nun kendi çelişkilerini anlama isteğini de yansıtıyordu. İnsanın kendisi gibi olması – *semblable à soi-même* – karakter tutarlılığını yansıtan bir deyimdi; Rousseau ise bu makalede, "Proteus* olsun, bukalemunlar olsun, kadınlar olsun; hiçbiri benim kadar değişken değildir," dedi. Diderot da tıpkı Montaigne gibi, benliğinin değişken rüzgârlarından dolayı kendini tehdit altında hissetmeyecek bir septikti, ama Rousseau bu yazısında karakterinin dışına çıkmıştı; onun ihtiyaç duyduğu şey, görünürdeki çelişkilerin altında derin bir benlik bulmaktı. Sonuçta Diderot'nun başka projelerle fazlasıyla meşgul olduğu anlaşıldı ve bu proje hayata hiç geçmedi.

Panier Fleuri'deki haftalık yemekler kâğıda hiç aktarılmadı, ama bu yemekler Rousseau'nun bir yazar ve düşünür olarak çıraklığının ayrılmaz bir parçasını oluşturdu. Rousseau eğitime ilişkin incelemesini kaleme alırken – Condillac'dan ve onun Lyon'daki sinir bozucu yeğenlerine ders verirken edindiği tecrübelerden fazlasıyla esinlendiği kesindir – minnettar-

* Mitolojide deniz tanrısı Poseidon'un foklarının bakımından sorumlu deniz tanrısı. Kehanet yeteneğinden yararlanmak isteyenlerin sorduğu sorulardan kaçmak için çeşitli hayvanlara ve bitkilere dönüşebilirdi-e.n.

lığını açıkça dile getirdi. "Avrupa'da, yazarları kendilerini Paris'te yetiştirmemiş olan az sayıda kayda değer kitap çıkar. Orada yazılan kitapları okumanın yeterli olduğunu düşünenler yanılırlar. İnsan o yazarların sohbetlerinden, kitaplarından öğrenebileceğinden çok daha fazlasını öğrenir, üstelik insanın en çok bilgi edindiği kaynak bu yazarların kendileri de değildir. İnsanı düşünmeye iten ve bakış açısını sonuna kadar zorlayan, bu sosyal toplantıların havasıdır. Eğer bir parça dehanız varsa, gidin Paris'te bir yıl geçirin. Kısa sürede olabileceğiniz ne varsa olursunuz, yok olamazsanız, zaten hiçbir şey olamayacaksınız demektir." O sıralarda bundan daha sıradan hiçbir şey olamazdı; aralarından yalnızca birinin meşhur olduğu hırslı dört genç adamın düşüncelerini tartışmak için bir araya gelmesi. Ne var ki zamanla dördünün de birer dev olduğu ortaya çıkacak ve Panier Fleuri'nin müdavimlerinden en az göze çarpan Rousseau'nun, içlerindeki en büyük düşünür olduğu anlaşılacaktı.

Dostlar tartışmalarını sürdürürlerken, olağanüstü bir proje hayata geçti. Diderot, bir tıp sözlüğünü İngilizceden Fransızcaya çevirmişti ve bir yayımcı, aynı görevi daha genel konuları kapsayan *Cyclopedia* adlı bir sözlük için de üstlenmesini teklif etti. Diderot bu fikri kafasında tartarken, hayal gücü harekete geçti ve hem pratik hem de teorik bütün bilgileri kapsayacak, güncel teknolojiye ilişkin tam sayfa resimler içerecek iddialı ve kapsamlı bir ansiklopedi hazırlamak üzere d'Alembert'i de yanına aldı. Bu, kısaca *Ansiklopedi* olarak bilinen, *Ansiklopedi ya da Bilimler, Sanatlar ve Zanaatlar Açıklamalı Sözlüğü* adlı meşhur yapıttı. İlk cildi 1751'de yayımlandığı anda, Aydınlanma akımının merkezine oturdu ve çok sayıda yazarın ilgisini çekip, politika ve din konularında barındırdığı geleneklere aykırı, ama üstü örtülü görüşlerle yetkilileri alarma geçirdi. Proje başlarken yazarlar arayan Diderot, müzik konusundaki yazıları Rousseau'nun temin etmesini istedi (Rameau tarafından geri çevrildikten sonra) ve Rousseau bu fırsatı memnuniyetle değerlendirdi. Sonunda müzik konusunda olduğu kadar, politika konusunda da, birçoğu kısa olan, yaklaşık dört yüz yazıyla katkıda bulundu. Diderot bundan çok daha fazla sayıda yazıya imza attı ve üç yılda tamamlamayı planladığı projeye yirmi beş yıl süren ağır emekler verdi. Üç ay sonraki teslim tarihine yetişmek için büyük bir acele içinde çalışması ve sonradan başka hiç kimsenin buna zahmet etmemiş olduğunu görmesi, Rousseau'nun çalışmalarının kalitesi bakımından büyük bir talihsizliktir.

Gruba bir kişi daha katıldı ve kendini özellikle müzik sevgisini paylaştığı Rousseau için vazgeçilmez kıldı. Bu kişi Alman bir papazın oğlu, Leipzig Üniversitesi mezunu Frederick Melchior Grimm'di; Paris'e 1748 yılında geldi ve hem kurnaz yaklaşımlarıyla hem de kusursuz Fransızcasıyla, kendini entelektüel çevrelere sevdirdi. Çok yakışıklı olmamasına rağmen, kendini fazlasıyla beğeniyordu ve yüzüne esanslı, beyaz pudralar sürme alışkanlığı vardı. Grimm ilerleyen yıllarda, *Literary Correspondance* adlı bülten aracılığıyla görüşlerini Avrupa'nın ilerici soylularından oluşan seçkin bir gruba yaydığı felsefi akımda önemli bir rol oynadı, ancak o ilk yıllarda, ona yüz pudrasından ötürü, bir Ortaçağ hikâyesinden esinlenerek Tiran lo Blanc, yani Beyaz Tiran diye takılan Ansiklopediciler'in sıradan bir dostuydu. Rousseau'nun bütün dostları arasında, yollarını en kötü ayırdığı kişi Grimm olacaktı, ama o dönemde birbirlerinden hiç ayrılmıyorlardı. "Başına birlikte oturduğumuz bir klavseni vardı, boş olan her anımı onunla birlikte, sabahtan akşama kadar, daha doğrusu akşamdan sabaha kadar, İtalyan ezgileri ve barkarolleri söyleyerek geçiriyordum." Rousseau, Grimm ile Diderot'nun, bir yılı onunla beraber İtalya'yı yaya gezerek geçirmeye hazır olduğuna bile inandı; oysa ikisinin de hiç öyle bir niyeti yoktu.

Rousseau, Grimm aracılığıyla sıkıntılı bir deneyim yaşadı. Bir Alman arkadaşları, Emmanuel-Christoffel Klüpfel adında pek de dindar olmayan bir din adamı, "dairesinde, masraflarını kendi başına karşılayamadığı için herkese müsait olan genç bir kadın barındırıyordu." Bir gece fazlasıyla şarap içen Rousseau, arkadaşlarının onu Klüpfel'in dairesine sürüklemesine göz yumdu; o ve Grimm genç kadınla sırayla birlikte oldular. Thérèse Rousseau'nun ilişki yaşadığı dördüncü kadındı; diğerleri ise *Maman* (kısa bir süreliğine), Madam Larnage (çok kısa bir süreliğine) ve Venedikli fahişe La Padoana'ydı (olabilecek en kısa süreliğine). Rousseau, tıpkı La Padoana ve Zulietta'da olduğu gibi, kendini arkadaşları tarafından cinsel ilişkiye teşvik edilen bir konumda betimledi. *İtiraflar*'da sonradan yaşadığı utancın ve olayı perişan halde Thérèse'e itiraf etmesinin üstünde durur; evliliğe karşı koymuş olabilirdi ama kesinlikle ona sadık kalmak istiyordu. Hiç kuşkusuz alkol, arkadaşlarının teşviki ve "gülsün mü ağlasın mı bilemeyen zavallı kızın" gençliği ve ürkekliği haddini aşmasında önemli etkenlerdi.

Rousseau, yemeklerde bir veya iki kadeh şarap içmeyi severdi, ama sarhoşluk onu korkuturdu ve dönemin standartlarına göre oldukça az içer-

di. Diderot bir keresinde sosyal zevklere karşı isteksizliği bakımından, onun adını Platon ile birlikte anmıştı: "İyi şarabı tavsiye edip de içmeyen Platon ve Jean-Jacques Rousseau, testinin sahte dostlarıdır." (Asla frenlenemeyen Diderot yemeği ve alkolü aşırı miktarlarda tüketir, devamlı hazımsızlık çekerdi.) Voltaire dizelerinde Cennet Bahçesi'nin şaraptan yoksun olduğu için daha kötü bir yer olduğu izlenimini vermişti: "Eski güzel günlerden pişmanlık duyacak olan varsa bırakın duysun... Güzelim serin bir şarabın köpükleri ve diriliği, Havva'nın efkârlı boğazını hiç okşamamıştır." Rousseau ise, sarhoş olmaktan ve Klüpfel'in metresi ile işlediği kusurdan duyduğu pişmanlığı, yirmi yıl sonra *Julie*'de yeniden canlandırmıştır. Saint-Preux alkolün etkisi altında münasebetsiz sözler edince, Julie katı bir tavırla, eğer böyle bir şey bir daha tekrarlanırsa, onu terk edeceğini söyler. Saint-Preux şarabı iradesini yenen "ölümcül bir zehir" olarak adlandırır; zaten Rousseau için asıl sorun da kontrolünü kaybetme korkusuydu. Şarap gerçeklerin ortaya çıkmasını değil – *in vino veritas* [gerçek, şarapta gizlidir] - gerçek olsa bile bastırılması gereken kelimelerin serbest kalmasını sağlıyordu.

Rousseau, aynı zamanda kadınların veya en azından hanımefendilerin onu çekici bulmasının özlemini de duyuyordu. Bu yıllara dönüp baktığında kızgınlıkla şunları yazdı: "Güzel Fransız kadınları önemsiz biriymişim gibi davranarak beni gücendirirler, alçaltıcı bir yakınlıkla benimle baş başa yemek yiyecek ve hatta sanki dadılarının dedesiymişim gibi herkesin önünde bana küçümsemeyle sarılacak kadar ileri giderlerdi." Ancak Rousseau'nun sosyal beceriksizliklerini abartmayı sevdiğini ve birçok kadının onu çok çekici bulduğunu unutmamak gerekir. 1750'lerde Rousseau'yu gören biri, onun alışılagelmiş çekingenliğine rağmen, İtalyan aksanıyla konuşan çekici bir genç kadına yanıt verirken oldukça sıcak davrandığına, hatta onunla flört ettiğine tanık olmuştu. "Filozofumuz iki veya üç saat boyunca, sahip olduğundan şüphe etmediğimiz ve bu tür centilmenlik oyunlarında zafer kazanmaya alışkın hünerli saray adamlarını bile kıskandıracak incelikler sergiledi."

Hiç kimsenin bilemeyeceği, hatta Rousseau'nun bile aklından geçmeyen şey ise, kırk yıllık düş kırıklıklarının ve çırpınışların ardından, önemli bir yazar olarak ün kazanmak üzere olduğuydu. Hayatındaki her şey gibi bu fırsat da az ya da çok tesadüflerin eseriydi, ama fırsatı görür görmez önemini anladı ve ansızın söyleyecek önemli sözleri olduğunu kavradı. Beklemekle ve ümit etmekle geçen yıllar nihayet sona eriyordu.

12. Bölüm

Şöhretin Başlangıcı

Diderot'nun tehlikeli düşünceleri ne kadar ileri götürebileceğini sınamak gibi bir huyu vardı ve bir gün çok ileri gitti. *La Promenade du Sceptic* [Bir Kuşkucunun Gezintileri]'nde doğanın devamlı devinim halinde olduğunu, maddenin amacı veya anlamı olmayan sonsuz değişimler geçirdiğini öne süren radikal bir materyalizmi savundu. Geleneksel dinlerin bunu kabul etmesi mümkün olmadığı gibi, Diderot'nun doğuştan kör olan bir insanın, teologların apaçık ortada olduğuna inandığı Tanrısal iyiliğin işaretlerini algılamayacağını, hatta Tanrı'nın var olduğuna inanmayı reddedebileceğini öne sürdüğü *Körler Üzerine Mektup*'u (Lettre sur les aveugles à l'usage de ceux qui voient) da kabul etmesi mümkün değildi. Bir *lettre de cachet*, yani mahkeme veya duruşma olmaksızın hapse atılmasını emreden bir kraliyet fermanı (*cachet* kralın mührüydü) gereğince, Paris yakınlarındaki Vincennes şatosuna götürülüp küçük bir hücreye kapatıldı. Birkaç hafta sonra hapis koşulları hafifletilerek, şatoda ve şatonun güzel bahçesinde özgürce dolaşmasına izin verildi; bu arada Paris'teki arkadaşları serbest bırakılmasını sağlamaya çalışıyorlardı. Dört ay sonra serbest bırakıldı; bunun ana sebebi, *Ansiklopedi* devam etmediği takdirde, yayımcıların muhtemelen çok büyük paralar kaybedecek olmalarıydı. Ne var ki özgürlüğünün bedeli, bir daha asla yönetimi huzursuz edebilecek yazılar yayımlamayacağına söz vermesiydi.

Diderot, bu sözüne sadık kaldı ve bunun sonucunda gelecek nesillerin ona hayranlık beslemesinde en büyük rolü oynayan eserler – *Rameau'nun Yeğeni, D'Alembert'in Düşü, Kaderci Jacques* – o yaşarken ya hiç basılmadı ya da çok sınırlı sayıda basıldı. Diğer yandan Rousseau, tartışmalara yol açan eserler yayımlamakta hiç tereddüt etmedi ve bunun bedelini ağır ödedi. İkisi de kendilerini gerçekler için canını feda eden Sokrates rolünde görüyorlardı ve şayet Diderot bu gurur okşayıcı özdeşleşmeyi Rousseau kadar hak etmiyorduysa bile, tedbirli davranmak için ge-

çerli nedenleri vardı. Ünlü *Ansiklopedi*'yi hayatta tutmak hiç de kolay bir iş değildi ve canını feda etmeyi seçmediği için de suçlanamazdı.

Diderot hapiste olduğu sırada, Rousseau sık sık tozlu bir yolda kilometrelerce yürüyerek Vincennes'e onu ziyarete gitti. İlk gittiğinde Diderot'nun yanında d'Alembert ile birlikte bir papaz vardı. Rousseau, Diderot'yu görünce sevinçten ağladı ama Diderot'nun soğukkanlılıkla papaza dönüp, "Dostlarımın beni ne kadar sevdiğini görüyorsunuz Mösyö," demesi Rousseau'yu gücendirdi. Rousseau gözyaşlarını içtenliğinin kanıtı olarak görürken, Diderot onları her aktörün istediği anda sergileyebileceği bir gösteri gibi görüyordu. Hiç kuşkusuz bu ziyaretler Rousseau'ya Diderot'dan daha çok anlam ifade ediyordu.

Rousseau birkaç günde bir Vincennes'e yürümeyi sürdürdü. Bir keresinde yazın sıcağından yorgun düştü ve dinlenmek için mola verip aylak aylak *Mercure de France*'ı okumaya koyuldu. Fiziksel yürüyüş deneyimi, birçok kereler olduğu gibi, yine hayal gücünün serbest kalmasını sağladı. Derginin sayfalarını karıştırırken, Dijon Akademisi'nin "Bilim ve sanattaki gelişmeler, ahlakta bir arınma sağlamış mıdır?" konulu en iyi denemeye ödül vereceğini gördü. Bu, olumlu yanıt verilmesine kesin gözüyle bakılan klişe bir soruydu ama Rousseau ansızın olumsuz yanıtı savunmaya yönelik yeni bir yol görünce; "Farklı bir dünya gördüm ve farklı bir insan oldum." "Sarhoş olmuş gibi başı dönmeye" başlamış, kalbi güm güm çarpmış ve gözyaşları gömleğini ıslatmıştı. Bir ağacın altında otururken, ilkel Roma yalınlığını savunan Fabricius'un geçmişten gelip modern kültürü kınadığı ve "Ey çılgınlar, siz ne yaptınız?" diye haykırdığı hayali bir konuşma yazdı.

Sonradan Vincennes aydınlanması olarak adlandırılan olayda, Rousseau'ya güçlü bir şeyler olduğu kesindi; bunun, kendini ve toplumu yeni gözlerle görmesini sağlayan bir atılım olduğu ortaya çıktı. Ne var ki bu deneyime ilişkin betimleri, çok sonraki tarihlere dayanır ve hayattaki amacını bulmasına destansı bir hava katar. Özenli araştırmalar bu olayın yazın değil, 1749 Ekimi'nde meydana geldiğini ortaya koymuştur ve meteoroloji raporları, havanın on beş dereceye ancak çıktığını göstermektedir. Rousseau kavurucu bir sıcak hatırlarken, belki de onu bunaltan fiziksel belirtileri havaya atfediyordu.

Birçok eleştirmenin farkına vardığı üzere, Aziz Augustinus da bir ağacın altında otururken güçlü bir sarsıntı yaşamış, bir metin onun da haya-

tını değiştirmişti (onun durumunda bu metin, *Mercure de France*'dan daha otoriter bir kaynak olan *İncil*'di). Dönüşüm meydana getiren her iki deneyim de *İtiraflar* adlı yapıtlarla sonuçlanacaktı. Ancak Rousseau, Tanrı'nın ona günahlarını gösterdiğine inanan Augustinus'tan farklı bir deneyim yaşadı. Augustinus, "Benliğimi görmeyi reddederek kendime sırtımı dönmüştüm. Sen beni ne kadar sefil, ne kadar çarpık, ne kadar rezil, ahlaksız ve vahim durumda olduğumu görebileyim diye gözlerimin önüne serdin," diye yazmıştı. Rousseau'nun aydınlanması, Augustinus'un aydınlanmasının tam tersiydi: İnsan özünde kötü değil iyidir. Ancak Rousseau bu olaya ilişkin hatıralarını kâğıda aktaracak yaşa geldiğinde, durumun ironisini de görmeye başlamıştı. Bir ödül için yarışarak, eleştirmeyi hedeflediği sosyal baskıların bir parçası haline gelmiş oluyordu. Augustinus günahkâr benliğini söküp attığında, doğruculuk pelerinini kuşandı; Rousseau da farklı bir insana dönüştü, ama sonradan bunun yanlış insan olduğunu fark etti.

Yapılacak ilk iş, yaşadığı aydınlanmayı Diderot'ya anlatmaktı. Kendisi de rekabetçi bir insan olan Diderot, Rousseau'yu bir yarışmaya katılmaya teşvik etmekten mutlu oldu; muhtemelen gelişmenin karşısında yer alan bir savın eğlenceli bir paradokstan ibaret olduğunu düşünmüştü. Diderot, Rousseau'yla konuşmayı kestikleri ilerleyen yıllarda, arkadaşlarına açıkça bu fikrin kendisinden çıktığını söyledi. Marmontel onun şunları söylediğini hatırlıyordu:

> "Ben Vincennes'de hapisteydim; Rousseau beni görmeye gelirdi. Kendisinin de söylediği gibi, beni Aristarkus'u yapmıştı. Bir gün beraber yürüyüş yaptığımız sırada, Dijon Akademisi'nin ilginç bir soru ortaya attığını, kendisinin de bu soruyu ele alacağını söyledi: Bilim ve sanattaki gelişmeler ahlakta bir arınma sağlamış mıdır? 'Siz hangi tarafta yer alacaksınız?' diye sordum. 'Olumlu tarafta,' dedi. 'Bu *pons asinorum*, [yetenek sineması]' dedim; 'bütün vasat yetenekler o yolu izleyecekler, ayrıca o yolda sıradanlıktan başka hiçbir şey bulamazsınız. Oysa olumsuz taraf, felsefe ve belagat bakımından yeni, zengin ve verimli bir alan sunuyor.' 'Haklısınız,' dedi biraz düşündükten sonra, 'öğüdünüze kulak vereceğim.'"

Marmontel bu anekdotu, Rousseau hakkında kötü şeyler duymayı seven Voltaire'e aktardı ve küçümser bir tavırla, "İşte o anda rolü ve maskesi belirlendi," diye ekledi. Voltaire memnuniyetle, "Beni hiç şaşırtmadınız; o adam zihnen ve ruhen, tepeden tırnağa yapmacık," diye yanıtladı.

Dışarıdan bakıldığında Diderot'nun iddiası (ki yazılarında hiç açıkça ifade etmemiştir) olasılık dışı görünüyor. Rousseau'nun anlattıklarına göre, yoldaki aydınlanma, ömür boyu süren dışlanmışlığın ve düş kırıklığının mantıksal sonucuydu. "Çağıma ve çağdaşlarıma karşı bir nefret beslemeye başladım... ve yüreğimi azar azar toplumdan kopardım." Düşüncelerle oynamayı seven Diderot – çapkınların kadın peşinde koştuğu gibi, kendisinin de düşünce peşinde koştuğunu söylerdi – Rousseau'nun zihnindeki devrimi anlayamazdı. Üstelik Diderot hiç sistemli bir yazar değildi, daima doğaçlama yazar, yeni düşünceler icat ederdi. Onun hakkında boş yere "Zihni nehrin orta yeri gibidir; insan onu ancak bir fikri bırakıp bir başka fikrin peşine takılırken görebilir," denilmemişti. Tilkinin her şeyi, kirpinin ise çok önemli tek bir şeyi bildiğini söyleyen Yunan atasözünden yola çıkılacak olursa, Diderot tilki, Rousseau ise kirpi gibiydi. Rousseau tartışmalarda daima yavaş kalırdı, çabuk heyecanlanır ve şaşırırdı, ama medeniyetin insanın içindeki iyiliği yozlaştırdığına ilişkin görüşü, ömür boyu ortaya koyduğu eserlerin temelini oluşturdu. Kendini dışlanmış hissetmek, gerçeği bilmek demekti ve asıl topluma iyi uyum sağlayan insanlar sahte hayatlar sürdürüyorlardı.

Rousseau, Paris'e dönünce denemesi üstünde çalışmaya koyuldu. Yazının ona hiçbir zaman kendiliğinden kolayca gelmediğini söylemek hafif kalır. Elinde kalemle masaya oturduğunda kendini felç olmuş gibi hissediyordu. Onun tercih ettiği yöntem, yürürken veya uyuyamadığı saatlerde canla başla paragraflar oluşturmaktı. "Kâğıda aktarılabilecek hale gelmesi için cümlelerin bazılarını beş veya altı gece boyunca kafamda defalarca evirip çevirmem gerekti." 1750'nin başında Thérese nihayet onun Grenelle-Saint Honoré Sokağı'ndaki Hôtel de Languedoc apartmanının beşinci katında bulunan dairesine taşınmıştı (burası günümüzde Rousseau Sokağı 27 Numara'dır) ve Thérese'in ailesi de yukarıdaki çatı katında oturuyordu. Madam Levasseur, ev işlerine yardım etmek için her sabah onların dairesine iniyordu ve Rousseau, tıpkı Milton'ın kızlarına yaptığı gibi, kalkmadan önce yazılarını ona yatağından dikte ettiriyordu. (Thérese bu görevi yerine getirebilecek kadar eğitimli değildi.) "Uzun süre boyunca devam ettirdiğim bu uygulama, birçok şeyi unutmamamı sağladı." Bu bakımdan da, bir dakika önce haber aldığı herhangi bir konuda anında harika bir sayfa yazabilecek olan Diderot ile aralarında büyük bir tezat vardı. Ancak Rousseau sancılı yazma sürecini tamamladığında, orta-

ya çıkan yazının, o dönemde hiçbir yazarın öykünmeye bile yeltenemeyeceği, kehanet niteliğinde bir gücü oluyordu.

Rousseau, denemeyi bitirip Dijon'a gönderdikten sonra tamamen unuttuğunu söyler. Altı ay sonra, 1750 Temmuzu'nda, onlarca aday arasından ödülü kazandığı haberi geldi. Rousseau gibi olumsuz tarafta yer alarak ikinciliği kazanan Troyesli tarihçi ve olumlu tarafta yer alarak üçüncülüğü kazanan Besançonlu din adamı, tarihin tozlu sayfalarında kaybolmuştur. Yarışma jürisi yazıdan dolayı sorumluluk kabul etmediğini belirten bir ifadeye yer vermeyi de ihmal etmedi – "Akademi Mösyö Rousseau'nun eserini ödüllendirirken, onun geleneklerimize uymayan politik ilkelerini benimsediği iddiasında bulunmamaktadır" – ama bilimin iyilikten çok kötülük doğurduğuna katıldı.

Avukatlardan, doktorlardan ve papazlardan oluşan bu silik kurulun olağanüstü bir kariyeri başlatmış olması ilginçtir. Kurul, hiçbir iddiası olmayan derme çatma denemeleri okumak için buluşan vasat üyelerden oluşuyordu. Genellikle tıp ve bilim konularını tercih ediyorlardı; yılda bir kez verdikleri ödülü de genellikle yöneticilerin dostları kazanıyordu. Yöneticilerden biri ümitsiz bir alkolikti; yargıç olmadan önce silahşör olan bir diğeri ise, binicilik akademisi kurmalarının daha iyi bir düşünce olduğunu söylemeyi severdi. Ancak sekülarizmin yayılmasına üzülüyorlardı ve Rousseau'nun coşkulu polemiği onlara hitap etmişti. Rousseau'nun uygarlık konusundaki eleştirilerinin, onların şahsi garezlerinden çok daha derinlere indiğini kavramayı hiç başaramamışlardı.

Normalde taşra yarışmaları Paris'te fazla ilgi görmezdi, ama Rousseau'nun şansı bu konuda da yaver gitti. Dijon kurul üyelerinin *Mercure de France* ile bağlantıları vardı ve derginin yeni editörü Guillaume Raynal, Rousseau'nun bir arkadaşıydı; dergide göklere çıkardığı denemenin kapsamlı bir özetine yer verdi. Bu deneme, 1750'nin sonunda ya da ertesi yılın başında, genellikle *Bilimler ve Sanatlar Üstüne Söylev* veya sadece *İlk Söylev* diye kısaltılan karmaşık bir başlıkla küçük bir kitapçık olarak basıldı ve Rousseau anında meşhur oldu.

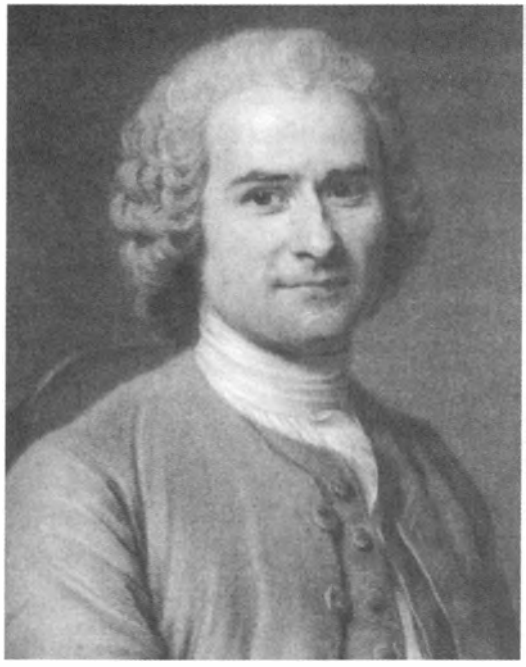
Eser çok kısaydı – kurallar yüksek sesle okunmasının yarım saatten uzun sürmemesini gerektiriyordu –, günümüz okurları onun neden bu kadar ses getirdiğini merak edebilirler. Modern toplumun yozlaşmışlığına karşı saldırılar, sıkıcı olarak nitelendirilebilecek kadar yaygındı ama Rousseau'nun yaklaşımı, Aydınlanma'nın varsayımlarına içeriden saldırdığı için

ve Aydınlanma'nın özeleştirisi olduğu için dikkate değerdi. Rousseau paradoksal ama etkili savında, uygarlığın birçok iyilik getirdiği konusunda filozoflara katılıyor, ama onun aynı zamanda yıkıcı olduğunu da savunuyordu; kusurları meziyetlerinin tesadüfî istisnaları değil, doğrudan sonuçlarıydı. İnsanlar her şeyi başkalarının beklentilerine ve görüşlerine göre tarttıkları için gerçek duygularını kendilerinden bile saklıyorlardı. "Bu bir örnek ve aldatıcı kibarlık maskesinin altında, çağımızın aydınlanmasına borçlu olduğumuz bu göklere çıkarılan uygarlığın altında, şüpheler, saldırılar, korkular, soğukluk, ihtiyat, nefret ve ihanet devamlı kol gezecek." Sanat ise, sadece cazibesinden ötürü ve farkına varılamadığı için, esareti daha da sinsice körüklüyordu. "Devlet ve kanunlar insan topluluklarına güvenlik ile refah sağlasalar bile, onlar kadar despot olmayan, ama belki de onlardan daha etkili olan bilimler ve sanatlar, insanları bağlayan demirden zincirleri çiçek çelenkleriyle süslüyor, insanların uğruna doğdukları gerçek özgürlük duygusunu bastırıyor, esaretlerini sevmelerini sağlıyor ve onları uygar insanlar denen varlıklara dönüştürüyorlar."

Rousseau hayatı boyunca aykırı bir insan olmuştu; artık marjinalliğin neden bir erdem olduğunu insanlara gösterecekti. *İlk Söylev*'in sloganı olarak, ilk kez Lyon'da benimsediği Latince sözleri seçti: *Barbarus hic ego sum quia non intelligor illis.** O dönemin koşullarına uygun bir biçimde, isim içermeyen başlık sayfası yine de meydan okuyan bir tanım taşıyordu: "Yazan: Bir Cenevre Yurttaşı." Bu, propagandacıları vatanseverliğin karşısında yer alan ve kendilerini dünya yurttaşları olarak nitelendiren kozmopolit Aydınlanma'ya karşı bir meydan okumaydı. Belki Rousseau aynı zamanda, ona Roma ideallerini öğreten ve başarısını göremeden ölen Cenevre yurttaşının da gönlünü alıyordu. Bir deftere duygusal bir tavırla şunları yazdı: "Eğer dört yıl daha yaşasaydı, oğlunun isminin bütün Avrupa'da tanındığını görecekti! Heyhat, işte o zaman mutluluktan ölürdü!"

Söylev'in çok etkili olduğu açıktı. Birçok kez basıldı ve 1753'te Salon'da Rousseau'nun Maurice Quentin de La Tour tarafından yapılan muhteşem bir portresi sergilendi. *Parvenu* [sonradan görme] zenginliğinin artan etkisine içerleyip Rousseau'nun eleştirilerini takdir eden aristokratların sayısı da az değildi. "Bu söylev iyi yazılmış," dedi Argenson Markisi "ve her şeyin ötesinde, ilkelerinin asilliğinden ve yüceliğinden ötürü dikkate de-

* "Burada beni barbar yerine koyuyorlar çünkü anlamıyorlar".

ROUSSEAU'NUN MAURICE QUENTIN DE LA TOUR TARAFINDAN RESMEDİLEN PORTRESİ

Rousseau'nun ansızın üne kavuşmasından kısa bir süre sonra, La Tour'un (metresi Rousseau'nun operasında başrolde yer almaktaydı) onunla Fontainebleau'da buluşmasının ardından resmedilen bu pastel portre, d'Alembert gibi ünlülerin portreleriyle birlikte, 1753'te Paris Salonu'nda sergilendi. La Tour, Rousseau'nun hayatı boyunca beğendiği tek portre olan bu portreden birkaç adet yaptı; burada reprodüksiyonunu gördüğümüz resmin aslı, sanatçının kişisel koleksiyonunda kaldı. İlerleyen yıllarda bu ideal öz-imajını hatırlamak Rousseau'yu hep mutlu etti, tıpkı ressam ona yeni bir kopya gönderdiğinde söylediği gibi: "Bir bakıma aslını saygıdeğer kılan bu takdire şayan portreyi hiç unutmayacağım Mösyö. Hayatımın her günü gözlerimin önünde olacak ve daima yüreğime hitap edecek." Ancak Diderot bu portrenin "bizim çağımızın Cato'sunun* ve Brütüs'ünün" sert bakışlarını yansıtmak yerine "*Köy Kâhini*'nin (Le Devin du village) bestecisinin iyi giyimli, bakımlı ve güzelce pudralanmış" sevimli bir imgesini sunmakla yetindiğinden yakındı.

ğer. Bu yazar iyi bir politik düşünür. Eşitlik konusundaki görüşlerini, zenginliğe ve lükse karşı durmasını beğendim." D'argenson'un aklındakiler "rezil bir arsızlıkla para saçan genç sermayedarlardı." Dupinler gibi sermayedarlar diye de eklenebilirdi.

---

* Romalı konsül, yazar, hatip, senatör, Yaşlı Cato (MÖ. 234-149). Taşra kökenli bir doğa adamıydı. Halkçı ve yalın tavırlarıyla tanındı-e.n.

Birçok eleştiri ve inceleme yayımlandı – üç yıl içinde yetmiş beş adet – ve dört bir yandan çürütme girişimleri oldu. Rousseau'nun saygılı davranmaya özen gösterdiği eleştirmenlerden biri, Lyon'dan arkadaşı olan ve gelişmeleri hararetle savunan Charles Bordes (Borde diye de yazılmaktadır) idi. Mecburen daha da saygılı davranılması gereken bir başka eleştirmen de eskiden kral olan Stanislas Leszczynski'ydi; tahttan indirilen ve Fransa'da Lorraine Dükü olarak yaşayan eski Polonya kralı. Rousseau, onun eleştirilerine yanıt verirken mantıklı argümanlar öne sürmek konusunda büyük bir yetenek sergiledi. Daha da önemlisi, aslında çok daha geniş bir projenin yalnızca ilk aşaması olan bir eseri savunmaya devam etmesine gerek olmadığını fark etti. Sonradan, "Karşıtlarım bana herhangi bir eser ortaya koymadan önce iyice düşünüp taşınmanın ne kadar önemli olduğunu öğrettiler," yazdı. Eleştirmenler *Söylev*'e saldırmaya devam ederken, Rousseau uygarlığa ve onun yarattığı hoşnutsuzluklara ilişkin daha da etkili bir çözümleme geliştirmekteydi. "İki veya üç yıl boyunca, gizlice kökünden kestiğim bir ağacın yapraklarını yorulmak bilmeden sulamaya devam etmelerini izlemenin zevkini tattım."

Yani *Ansiklopedi* tam çıkmak üzereyken, Rousseau potansiyel bir Aydınlanma haini olarak kendini gösterdi. Aydınlanma'nın Fransızcadaki karşılığı kelime anlamı "ışıklar" olan *les lumières*'dir; Diderot da büyük bir coşkuyla felsefenin dev adımlarla ilerlediğini ve *lumières*'in her yeri sardığını yazdı. Ancak Rousseau, bu ışıkların tahripkâr bir yangının habercisi olduğuna inanmaya başlamıştı. Bu noktayı aydınlatmak için *İlk Söylev*'in ön sayfasına mecazi bir resim seçti: "Kadim bir masal der ki, Satir ateşi ilk gördüğünde öpüp kucaklamak istemiş, ama Prometheus ona şöyle seslenmiş; 'Ey Satir, çenendeki sakallara çok üzülürsün, çünkü o gördüğün dokununca yakar.'"

Ancak filozoflar o dönemde, Rousseau'nun sadece etki yaratmak için abartılara başvurduğunu sandılar ve ilerici bir entelektüel olduğu gibi, çok da zengin olan yeni bir haminin evinde düzenlenen toplantılara onun da katılmasını teşvik ettiler. Paul-Henri Thiry, yani Holbach Baronu, Hollanda'da eğitim görmüş olan ve ileride *Ansiklopedi*'ye yüzlerce bilimsel makaleyle katkıda bulunacak olan genç bir Almandı. Yıllık geliri 60,000 livre, yani Rousseau'nun gelirinden 59,000 livre fazla olan d'Holbach, her Perşembe ve Pazar günü toplantı düzenlenen, özellikle düşüncelerin özgürce paylaşılmasına önem verilen bir salona büyük bir misa-

firperverlikle ev sahipliği yapıyordu. "İnsanlar orada birbirlerine, karşı görüşleri savunacak kadar saygı duyuyorlar," demişti Diderot, "orada gerçek bir kozmopolit var." Yıllarca Paris'i ziyaret eden bütün seçkin yabancılar, d'Holbach'ın salonuna konuk oldular ve müdavimleri oraya taptılar. Morellet'nin hatırladığına göre, "Ağır ama güzel yemekler, kusursuz şaraplar, harika kahveler, asla kavgaya dönüşmeyen tartışmalar, samimi tavırlar... aptallık barındırmayan gerçek bir neşe, kısacası insanı hakikaten çeken dostluklar vardı."

Ancak Rousseau oraya da uymadığını gördü. Marmontel'in o dönemde onun hakkında hatırladıklarına göre, "İnsan onun ürkek çekingenliğindeki güvensizliği görebiliyordu. İnsanlarla göz göze gelmekten kaçınıyor, her şeyi dokunaklı bir ilgiyle izliyordu; nadiren konuşuyor ve hiç açılmıyordu." Rousseau ise filozofların övündükleri özgür düşüncelerin, rekabetin başka bir kılığa bürünmüş hali olduğuna inanıyordu. Birkaç yıl sonra hayali bir sözcüye şunları söyletti: "Kuşkularını öne sürerken bile gururlu, iddialı ve dogmatik olduklarını gördüm, her şeyi biliyorlardı ama hiçbir şeyi kanıtlamıyorlar ve birbirleriyle dalga geçiyorlardı." Rousseau "felsefe" kelimesinin, özünde bilgiyi sevmek anlamına geldiğini hiç unutmadı. Grimm bir keresinde, Rousseau'nun sadece "felsefenin uşak üniformasını" giydiğinden yakındı, bu zalim bir dokundurmaydı, çünkü Rousseau gençliğinde gerçekten bir uşak üniforması giymiş ve bundan büyük bir üzüntü duymuştu. Ancak bu yorum, Grimm'in farkına vardığından daha isabetliydi. Filozoflar, tıpkı bisiklet yarışçıları gibi, birbirlerinin havalarından faydalanmalarını sağlayan takım üniformaları giyerlerdi. Bu üniforma, Rousseau'ya hiç uymadı ve onu çıkarırken ne yaptığını çok iyi biliyordu. Sonradan, "İnsan, bir topluluğun liderlerinde iyi niyet arayabilir mi?" diye sordu.

Rousseau, özellikle d'Holbach camiasının saldırgan ateizmini itici buldu ki bu sonunda d'Holbach'ın *Doğanın Sistemi* (Système de la Nature) adlı yapıtıyla toplumsal bir skandala yol açacaktı. Morellet kendi dini inançlarına saygılı davranılmasına rağmen, d'Holbach ile Diderot'nun "dogmatik bir yaklaşımla mutlak bir ateizmi benimsediklerini" söyledi. Din dostu olmayan tarihçi Edward Gibbon bile onların küstahlığından hoşlanmadı. "Hume'un septisizmine gülüyorlar, ateizmin ilkelerini dogmacıların bağnazlığıyla telkin ediyorlar ve bütün inananları aşağılayıp alaya alarak lanetliyorlardı." Ya da anonim bir taşlamanın ortaya koyduğu gibi;

Je suis bon Encyclopédiste,
Je connais le mal et le bien.
Je suis Diderot à la piste:
Je connais tout, je ne crois rien.

("Ben iyi bir Ansiklopediciyim, iyiyi ve kötüyü bilirim. Diderot'nun izinden giderim: Her şeyi bilir, hiçbir şeye inanmam.")

Bu ukala çürütme ortamından rahatsız olan Rousseau, kendisinin alacağı konumu dikkatle düşünüp taşınmaya ve ardından da bu konuma sadık kalmaya karar verdi. "Onların felsefeleri başkalarına göre," dedi sonunda; "benim kendime göre bir felsefeye ihtiyacım var. Bırakın da hâlâ vakit varken bütün gücümle onu arayayım ki hayatımın geri kalanında değişmeyen bir tavrım olsun." Doktrin değil, tavır demişti ama Rousseau kendini gerçekten inançlı bir insan olarak görüyordu. Madam d'Épinay'nin evindeki güzel bir yemeğin ardından, uşaklar çekilince ve konuklar rahatça konuşmaya başlayınca, aralarından bazıları dini inançları hafife almaya başladı. Madam d'Épinay, Rousseau'nun sinirlendiğini ve alçak sesle "Dalga geçiyorlar," dediğini fark etti. Ardından Rousseau konuştu: "Eğer insanın orada bulunmayan bir arkadaşının arkasından kötü konuşması korkaklıksa, orada bulunan Tanrı'sı hakkında kötü konuşması da günahtır. Bana gelince beyler, ben Tanrı'ya inanıyorum."

Rousseau'nun bu dönemdeki özel hayatına dair pek bir şey bilinmemektedir. Sahneye çıkan yeni dostları arasında, kendisi gibi Cenevreli olan ve radikal politik görüşlerinden ötürü sürgünde yaşayan Toussaint-Pierre Lenieps adlı bir banker bulunmaktaydı. Ayrıca roman yazarı Françoise de Graffigny, salon toplantıları düzenleyen Créqui Markizi ve tarihçi Charles Duclos da vardı ama Rousseau'nun onlarla ilişkileri konusunda günümüze ulaşan pek bir bilgi bulunmamaktadır. 1750'den 1756'ya kadar Thérèse ile birlikte Hôtel de Languedoc'de yaşamayı sürdürdü ve eğer gerçekten beş çocukları olduysa, sonuncusu bu yıllarda dünyaya geldi (ve büyük ihtimalle yine bu yıllarda dünyaya gözlerini yumdu).

Belgelerde izini bırakan bir olay oldu. 1751 yılının Noel Günü, bir hırsız Rousseau'nun pahalı Venedik giysilerini çalıp kaçtı. Madam Levasseur'ün yeminli ifadesi, Rousseau ve olayı araştıran avukat sayesinde, gardırobundaki eşyalar, hayatındaki diğer her şey gibi eksiksiz bir biçimde kayıtlara geçti: bazıları işlemeli olan ve hepsinde mavi R harfi bulunan (Ve-

nedik'teki çamaşırcılar için işlenmiş olmalıydı) yirmi iki gömlek, on dört yaka, dokuz gece başlığı ve dört mendil. Hırsız ayrıca Levasseurler'in çatı katındaki ambarlarının asma kilidini de kırmış ve oradan da birkaç şey aşırmıştı. Eğer suçlu Rousseau'nun tahmin ettiği gibi Thérèse'in işe yaramaz ağabeyi idiyse, ambara şüpheleri dağıtmak için girmiş olabilirdi.

Bu dönemlerde Rousseau'nun üriner rahatsızlıkları hayatının kalıcı bir parçası haline geldi. Daha 1748'de "böbrek sancıları, ateş, yanma hissi ve idrar tutulması" gibi rahatsızlıklarını mektupla Madam Warens'e bildirmişti. Belirtiler nüksedince, böbrek taşından şüphelenip doktorlara başvurdu ama doktorlar hiçbir şey bulamadılar. Sonunda Rousseau, idrar yolunun bir şekilde kısmen tıkandığına karar verdi. Jacques Daran adındaki bir doktor elastik kateterler sayesinde biraz rahatlamasını sağladı; Rousseau onlardan yüklü miktarda sipariş etti ve onları hayatının sonuna kadar kullanmayı sürdürdü. Rahatsızlığının nedeni her ne idiyse, daimi sondalar – aslında günlük bir işkence gibiydi – ister istemez iltihaplara yol açtı. Rousseau'nun en büyük şikâyeti, devamlı idrarını yapma ihtiyacı hissetmesiydi; bu şikâyet onu utanç verici olaylara yol açabilecek sosyal durumlardan kaçınmaya teşvik etti. Eleştirmenler daima, bu rahatsızlığının psikosomatik bir yönü de olabileceğinden şüphelendiler; cinsellik konusundaki kaygılarının dikkatini özellikle bu tür bir belirtiye çekmiş olması muhtemeldir. Rousseau *Émile*'de insanın irkilmesine yol açan ve bir annenin, oğlunun bebeklerin nereden geldiği sorusunu yanıtlamasını içeren bir anekdota yer verir. "Anne tereddüt etmeksizin, 'Kadınlar onları işeyerek çıkarır oğlum, bazen de hayatlarına mal olan acılar çekerler,' diye yanıtladı." Jean-Jacques da Suzanne Rousseau'nun hayatına mal olmuştu.

O dönemden itibaren sağlık sorunları Rousseau'nun peşini bırakmadı, tıpkı mali sorunlar gibi, çünkü hâlâ başkalarına bağımlı olmaktan kurtulmanın yolunu bulamamıştı. 1749-1750 arasındaki süreci, Dupinler'in sefil oğlu Chenonceaux'ya yeniden öğretmenlik yapmakla boşa harcadı. Tek tesellisi Chenonceaux'nun yakın bir zamanda, Rousseau'yla konuşmayı seven, güzel ve akıllı bir kadınla evlenmiş olmasıydı; genç kadın "*Maman*'ın güzelliğinin doruğunda olduğu zamanları hatırlatıp yüreğini altüst eden" kül sarısı saçlara sahip olsa da, Rousseau bu kez herhangi bir girişimde bulunmayacak kadar akıllı davrandı.

1751'de dostu Dupin de Francueil, ona geçinmesini sağlayacak son derece cazip yeni bir iş önerdi; Rousseau onun vergi dairesinde veznedar ola-

caktı. İş kolaydı ve maaşı da iyiydi, ama o kadar yüklü miktarda parayla uğraşma sorumluluğu rahatsız ediciydi ve elbette Rousseau bir dairede çalışmaya asla dayanamazdı. Rousseau yaklaşık bir yıl kadar, yani Francueil bir geziye çıkıp da para sandığının bütün sorumluluğunu ona bırakana kadar bu işe devam etti; söz konusu sorumluluk onu o kadar korkuttu ki hastalanıp yatağa düştü ve istifa etmeye karar verdi. Bu sıralarda, operada biletinin parasını ödeyen hoşgörülü Francueil'e karşı bir utanç daha yaşadı. İki arkadaş kalabalıkta birbirlerini kaybettiklerinde, Rousseau bu fırsattan yararlanıp biletini iade etti ve parasını geri aldı. Seyirciler yerlerini aldıktan sonra Francueil Rousseau'nun kayıplara karıştığını rahatlıkla gördü. (Torunu George Sand'e göre Francueil, "bu olayı hiç hatırlamıyor, hatta Rousseau'nun bu olayı duyarlı vicdanını yansıtmak ve insanların itiraf etmediği kusurlardan şüphelenmesini önlemek için uydurduğuna inanıyordu.")

Eğer Rousseau, Dupin ailesinin istediği gibi hep onların yanında kalsaydı, gelecek ona neler getirecekti? Zengin bir ailenin her türlü işini yapan sadık bir kâhya olacak, gerektiğinde ders verecek ve ne kadar yetenekli olduğunun farkına bile varmayan işverenleri için sekreterlik görevleri yürütecekti. Zamanında Torino'daki Gouvon Kontu da buna benzer olasılıklar önermiş ve Rousseau içgüdülerine kulak vererek bu olasılıkları reddetmişti. Bir kere daha reddetmenin ve kararını hayat tarzında büyük bir değişiklik yaparak simgelemenin vakti gelmişti. "Düşüncelerimin zincirlerini kırmak için ruhumun bütün gücünü kullandım." Bütün yazılarında devamlı kırması en zor zincirlerin, bu zincirler olduğunu ve kıran herkesin büyük bir olasılıkla toplum dışına itileceğini vurgulayacaktı.

Rousseau gençliğinden beri, kırk yaşını başarı arayışlarının son noktası olarak görmüştü; artık kırk yaşında olduğu ve biraz başarı elde ettiği için kararı şu yöndeydi: "Hayatımın geri kalanını geleceğe hiç kafa yormadan günü gününe yaşayacağım." Dünya zevklerinden elini eteğini çekmesinin simgesi olarak daha sade giyinmeye başladı, kılıç takmayı bıraktı ve saatinden kurtuldu; "Kendime büyük bir sevinçle dedim ki 'Tanrı'ya şükürler olsun, artık saatin kaç olduğunu bilmeme gerek yok'" Taşınabilir saat, insanların hayatlarını düzenleme biçimlerini değiştirmekte olan, nispeten yeni bir icattı. Rousseau saatinden kurtularak sosyal taleplerin hayatına yön vermesini reddediyor, aynı zamanda babasının mesleği olan bir teknolojiyi de geri çeviriyordu. Bundan böyle nota kopya-

layarak mütevazı bir hayat yaşamaya ve diğer bütün işleri reddetmeye karar vermişti.

Sonuç şaşırtıcı ölçüde başarılı oldu. Marivaux, "Böylece insanın istediği zaman bambaşka bir insana dönüşebileceğini görüyoruz, çünkü ben Jean-Jacques'ı yirmi yıldır tanırım [aslında on yıldı] ve eskiden hiç de böyle bir insan olmadığını söyleyebilirim," demişti. 1752'de Basel'den Isaak Iselin adlı bir konuk Grimm'in evinde yemek yedi ve Rousseau'nun ne kadar kılıksız olduğunu görünce büyük bir şaşkınlığa kapıldı. "İçeri girerken, görünümü hiç de hoş olmayan ufak tefek bir adam gördük, zevksiz ve kötü giyinmişti. Ben onun kim olabileceğini hemen tahmin ettim ama Bay Albrecht başlangıçta onu Bay Grimm'in terzisi sandı, ta ki Bay Grimm bizi Bay Rousseau ile birlikte ağırlamaktan büyük bir mutluluk duyduğunu söyleyene dek." Daha sonraki bir ziyarette Rousseau, Iselin'e hayattaki temel ilkesinin "hiç kimseye emir vermemek ve her kim olursa olsun, hiç kimseden emir almamak" olduğunu söyledi. Créqui Markizi'ne ise kazanabileceği servete rağmen Dupin ailesinin yanından ayrıldığını yazdı. "Hayatımı kazanacak ve erkek olacağım. Bundan daha büyük bir servet olamaz." Bu aşamada eserlerinden henüz hiç para kazanmamıştı, ama bu durum ileride değişecekti.

Paris'e Rousseau'dan on yıl önce gelen Diderot, tam bir Parisli olmuştu. Rousseau ise asla Parisli olmayacağını anlamaya başlıyor ve zaten bunu istemiyordu. Fırsat buldukça şehirden uzaklaşıyor, sık sık François Mussard adındaki emekli bir kuyumcunun Passy'deki kır evine ve Levasseurler'in Marcoussis köyünde yaşayan papaz arkadaşlarının evine gidiyordu. Oraya gerçekleştirdiği ve keyifle bol bol müzik icra ettikleri bir ziyaretin ardından, ev sahibine, Dupin ailesi ve onlar gibiler hakkında neler hissettiğini açıkça yansıtan şiir tarzında yazılmış bir mektup gönderdi:

Grands seigneurs denen
O ayak takımı yetti artık...
Haklarımızı gururla yiyip yutar,
Her şeyi bekler, hiçbir şey vermezler,
Daima aldatan ve göz boyayan
Sahte kibarlıkları,
Yakalanmaya göz yuman aptalı
Kandırmaya yarayan bir tuzaktan ibarettir.

Madam Francueil'e çocuklarını terk etmesine ilişkin gönderdiği mektup da yeni bir dargınlık notu içeriyordu: "Doğa herkesi besleyecek kadar ürün veriyor, ama benim çocuklarımın ekmeğini çalan, zenginlerin bu hayattaki konumu, yani sizin konumunuz."

Rousseau kır hayatına duyduğu içten sevginin yanı sıra, eskiden Suzon halasının söylediği türdeki basit melodilere de yeniden ilgi duymaya başladı. Ansızın aklına, Paris'te hâlâ revaçta olan tumturaklı ve abartılı operaların tam zıddını teşkil eden yeni bir opera fikri geldi. "Aktrislerin neredeyse havale geçirdiğini görüyoruz," diye yazdı *Julie*'de, "avazlarının çıktığı kadar bağırırken ellerini göğüslerine koyup başlarını geriye atıyorlar, yüzleri kıpkırmızı oluyor, damarları şişiyor ve karınları titriyor." Arkadaşı Mussard ile birlikte Passy'de kaldığı ve İtalyan müziğine duydukları sevgiyi paylaştıkları bir haftalık süreçte iki arya ve bir düet tasarladı. Paris'e dönünce büyük bir hızla beste yapmaya koyuldu ve birkaç hafta içinde *Le Devin du Village*, yani *Köy Kâhini* adlı tek perdelik operayı tamamladı. Bu sıralarda yeni arkadaşı Lenieps, ona dair bir karakter taslağı kaleme aldı: "Çok hassas bir bünyesi var, idrar tutulmasından muzdarip ve sık sık hazımsızlık çekiyor; ufak tefek bir insan, ince bir gövdesi, hayat dolu siyah gözleri ve kurşuni bir ten rengi var; mizacı neşeli ve hayat dolu; çok iyi bir müzisyen ve daha da iyi bir besteci, önünde partisyonlarla klavsen çalıp zayıf bir sesle, Fransızca olduğu kadar İtalyanca da şarkılar söylüyor."

Rousseau, hiçbir zaman müzik yeteneğini kusursuzlaştırmasını sağlayacak teknik eğitimi almamıştı *Les Muses Gallantes*'ın başarısızlığı onu Rameau'nun eser hırsızlığı konusundaki hakaretlerine maruz bırakmıştı. Ancak *Köy Kâhini*'nde sınırlı yeteneklerinden faydalanmayı bildi. Bu pastoral dramda çoban Colette, köylü sevgilisi Colin'i güzel bir hanımefendiye kaptırmanın acısını çeker, ama yardımsever kâhin, ona sevgilisini kıskandırarak yeniden şevke getirebileceğini söyler ve sonunda Colin ile Colette neşeli bir düetle tekrar bir araya gelirler. Duclos, eseri Paris Operası'na sundu (yazarının Rousseau olduğunu sakladı, çünkü önceden Rameau ile yaşananlar, reddedilmesine yol açabilirdi) ve eser provada o kadar başarılı oldu ki, Ekim ayında Fontainebleau'daki kraliyet sarayında sahnelenmesi istendi.

Rousseau temsil başlamak üzereyken bile kendini bir sahtekâr gibi hissetmekten alıkoyamıyordu; kafedeki seçkin görünümlü bir subay eserin

yazarını tanıdığını iddia edince, Rousseau onunla yüzleşmek yerine, bir suçlu gibi oradan sıvıştı. Tiyatro binasına girince, o ortamda daha da yakışıksız kaldığını hissetti, çünkü tıraşsız ve kılıksız gelmeyi tercih etmişti ve bu, ya asil bir bağımsızlığı yansıtacak ya da gülünç görünmesine yol açacaktı. Ancak temsil başlayınca, bir sanatçının, hiç tanımadığı insanların eserinden etkilendiğini görünce yaşadığı tatmin duygusunun tadını çıkarmayı başardı. Özellikle, normalde onu pekâlâ görmezden gelebilecek olan kadınların, onun eserinin etkisiyle hüngür hüngür ağlamaları dikkatini çekti. "O anda bir yazarın kibrinden ziyade, şehvet duygusunun devreye girdiğinden eminim, eğer orada yalnızca erkekler olsaydı, kesinlikle öyle sık sık, akmasına neden olduğum gözyaşlarını dudaklarımla yakalama isteğine kapılmazdım." Kral XV. Louis ve sanatı cömertçe destekleyen meşhur metresi Madam Pompadour müziğe bayıldı. Rousseau'nun büyük bir servete kavuşacağı kesin görünüyordu.

Rousseau, o anda saray halkını gücendiren ve dostlarını şaşkına çeviren bir karar aldı. Ertesi gün kralla görüşmek üzere bir davet almıştı ve bu davet kendisine yakında bir maaş bağlanacağına dair güçlü bir imâ taşıyordu. Rousseau davete gitmek yerine, ertesi sabah erkenden, hiçbir açıklama yapmaksızın Paris'e döndü. Operanın Colin rolünü canlandıran yapımcısı Pierre Jelyotte dehşete düştü ve Rousseau'ya hemen, "Zaferinizin ortasında ayrılmakla hata ettiniz Mösyö. Bu ülkedeki gelmiş geçmiş en büyük başarının tadını çıkaracaktınız. Bütün saray halkı eserinize bayıldı. Bildiğiniz üzere müzikten pek hoşlanmayan kral, bütün gün, krallığındaki en kötü sesle sizin melodilerinizi söylüyor ve önümüzdeki hafta için ikinci bir temsil emretti," yazdı. Diderot da dehşete düşmüştü, sokakta gördüğü Rousseau'yu at arabasına çekti ve ona "Böyle bir hususta bir filozoftan beklemeyeceği bir sıcaklıkla" öğütler verdi. Rousseau'nun sonradan yaptığı açıklama, üriner sorunlarının kralın huzurunda korkunç bir utanca yol açabileceği yönündeydi. Bir tür sahne korkusunun, kendini küçük düşürmesine neden olabileceğinden de korkmuş olmalı. Yıllar sonra bir arkadaşı, en rahat ortamlarda bile yeteneklerini sergilemek zorunda kaldığında dengesini ne denli yitirdiğini betimledi: bir arkadaşının "diğer kadınlar kadar dayatmacı olmayan, üstelik kendisi de aşırı derecede ürkek olan" karısı için şarkı söylemesi istenmişti, ama Rousseau titreyen parmaklarla ve tıkanmış bir sesle küçük klavseninin başına oturduğunda, sakinleşene kadar şarkıyı söylemeyi başaramamıştı.

Daha da önemlisi, Rousseau her türlü himayeyi geri çevirmeye kararlıydı, ama bunu açıkça söyleyip de bir kralı rencide etmeyi göze alamazdı. Diderot'yu yaralayan da kuşkusuz onun bu bağımsız duruşuydu, çünkü filozofların eleştirdiklerini iddia ettikleri güçlerin bir parçası haline gelmelerinin sözsüz bir eleştirisi niteliğini taşıyordu. Ayrıca Diderot, Rousseau'nun dünyadan elini eteğini çekmiş halinden gerçekten endişeleniyor ve gizlice ona yardım etmeye çalışıyordu. Arkadaşları Rousseau'nun ona yardım ettiklerini öğrendiği takdirde öfkeden köpüreceğini bildikleri için, sorumlulukları aralarında bölüşüyorlardı; biri erzak meselesini hallederken, diğeri giysi meselesini hallediyor, bu arada yardım almaya dünden razı olan Levasseurler'i de aracı olarak kullanıyorlardı. Bu alışkanlıklarını bilen biri sonradan durumu şöyle özetledi: "İşte filozofumuz sabahtan akşama kadar böyle kandırılıyordu; bu sayede uzun süre bağımsızlığından ve sistemli fakirliğinden vazgeçmeden hayatını idare ettirmeyi başardı." D'Holbach bir keresinde şöyle bir yorumda bulunmuştu: "Onun Thérèse'i ile dehası arasındaki tezattan daha acı bir tezat düşünülemez. Diderot, Grimm ve ben bu garip birlikteliğe karşı dostane bir komplo oluşturduk. Azmimiz onu incitti ve ilişkilerini onaylamamamıza sinirlendi." Rousseau çok kısa bir süre sonra bir komplodan şüphelendi, üstelik de dostane bir komplodan değil.

Köy Kâhini'ne gelince; bu eser günümüzden bakılınca oldukça zayıf görünüyor. En başarılı şarkı bile, yani Colette'in açılış şarkısı "J'ai perdu mon serviteur" ("Talibimi Kaybettim") bile tekrarlarla dolu ki bu durum zaten ilk gece orada bulunan bir haminin "Acele edin de onu tekrar bulun Matmazel Colette ve bize böyle işkence etmeyi bırakın," diye seslenmesine neden olmuştu. Ancak halk basit ve melodik şarkıları seviyordu; birkaç kötü niyetli kişi, Rousseau'yu hâlâ şarkılarını İtalyan kaynaklarından çalmakla suçlasa da ansızın önemli bir besteci olarak görülmeye başlamıştı. Rousseau hiçbir zaman operasının müzikal anlamda zorlayıcı olduğunu iddia etmedi; hatta öyle olmadığı için onunla gurur duyuyordu. "Teknik açıdan ele alınacak olursa, *Köy Kâhini* bestenin temel ilkeleri dışında hiçbir şey barındırmıyor. Üç ay çalışan bir müzik öğrencesinin yapamayacağı bir şey değil, ama eğitimli bir bestecinin öyle bir sadeliğe boyun eğip eğemeyeceği tartışılır."

Rousseau Fontainebleau'da zaferinin tadını çıkarırken, Lozan'da Vaussore de Villeneuve kimliğine büründüğü günlerde yaşadığı utancı hatır-

layarak büyük bir tatmin yaşadı. Şans eseri, birkaç yıl sonra, eskiden kanatları altına aldığı gencin meşhur olduğunu öğrenen asil Venture de Villeneuve beklenmedik bir anda çıkageldi. Ne var ki Venture bütün cazibesini yitirmişti ve sıkıcı olduğu kadar da sefihti. "Ona karşı neredeyse ilgisizdim ve soğuk bir şekilde ayrıldık." Rousseau, birkaç damla duygusal gözyaşı akıttı –Venture'ü görmek ona Thônes'da iki kızla birlikte kiraz topladığı günü hatırlatmıştı – ama bu daha çok kendini o gençlik yıllarında hiç kimsenin inanamayacağı kadar geliştirmiş olduğunu hatırlatan bir durumdu.

Fontainebleau'daki ikinci temsil de gerçekleşti, Paris Operası 1753 Martı'nda eseri tekrar sahneledi ve *Köy Kâhini*'nin şöhreti artmaya devam etti. Rousseau ömür boyu maaş alma şansını geri tepmiş olsa da, bu operadan, daha önce hiç görmediği kadar para kazandı. Toplamda 5,000 livre'in üstünde bir kazanç elde etti - Fontainebleau'daki temsil için kraldan 2,400; Bellevue Şatosu'ndaki temsil için, Colin rolünü (Colette değil) kendisi oynayan Madam Pompadour'dan 1,200; Opera'dan 1,200 ve eseri basan yayıncıdan 500. Rousseau basımdan elde ettiği kazancı Madam Warens'e gönderdi, bu uzun süreli borcunu ödemeye yönelik doyurucu bir jestti. Bu opera, on sekizinci yüzyıl boyunca Paris'te yaklaşık dört yüz kere daha sahnelendiği gibi, Avrupa'nın büyük şehirlerinin birçoğunda da sahnelendi. 1773'te ünlü Christoph Gluck, "*Köy Kâhini* henüz hiçbir bestecinin taklit etmediği bir modeldir," diye yazdı. Beş yıl önce, on iki yaşındaki Mozart onu andıran *Bastien ve Bastienne* adlı pastoral bir *Singspiel* [şarkılı oyun] bestelemişti. İltifat niteliği taşımayan bir başka yorum ise, şayet kulağına gittiyse, Rousseau'yu çok eğlendirmiş olmalıydı. Eski işvereni Montaigu Kontu, bir gün operanın programında *Köy Kâhini*'ni gördü ve kimin yazdığını sordu. "Siz onu iyi tanıyor olmalısınız," yanıtını aldı. "Eski kâtibiniz Rousseau." Montaigu büyük bir şaşkınlıkla "Ne? O embesil mi?" diye bağırdı.

Himaye teklifinin reddedilmesinin duyulmamış bir şey olduğu sarayın hoşnutsuzluğu daha önemliydi. Rousseau basılı nüshanın önsözünde eserin en büyük meziyetinin, kendini memnun etmesi olduğunu belirtip, kralı memnun ettiğine değinmeyi ihmal ederek işleri daha da kötü bir hale getirdi. XV. Louis bundan hiç hoşlanmadı. Yayınları denetleyen müfettişe gönderilen gizli bir polis raporunda şunlar yazıyordu: "İnsanlar, kralın huzurunda bu küstah tanıtım yazısından bahsettiler ve majesteleri şöy-

le dedi: 'Mösyö Rousseau'yu Bicêtre hapishanesine göndermek de beni memnun edebilir.' Clermont Kontu ise, 've onu orada kırbaçlatmak,' diye ekledi." Rapor birçok bilgi içeriyordu: Rousseau'nun Venedik'te kovulmasını, Rameau ile tartışmasını, üriner rahatsızlığını ve Dupin ailesi ile sarayın himayesini reddetmesini. Muhbir, ayrıca Rousseau'nun sözde parayı önemsememesinin ikiyüzlülükten ibaret olduğunu da belirtmişti. "Genellikle hasta olduğu ya da hastaymış gibi davrandığı için onu ziyaret eden insanlar, bir şamdanın veya kutunun altına ya da kâğıtların arasına gizlice (filozofumuz incinmesin diye) birer Louis altını bırakıyorlar. Rousseau bu altınları toplamayı hiç ihmal etmiyor." Bu bilgiye nasıl ulaşıldığı açık değildir ama Madam Levasseur ile Thérèse'in zaman zaman, Rousseau görmezden gelirken, bu altınları almış olmaları kesinlikle mümkündür.

Köy Kâhini, Rousseau'nun bestelediği son önemli müzik eseriydi ama 1753 sona ermeden, lirik sadeliğe düşkünlüğü, onu büyük bir kültürel tartışmanın merkezine yerleştirdi. Bir İtalyan kumpanyası yakın zamanda Pergolesi'nin komik opera türündeki yapıtı *La Serva Padrona* (*Hanım Olan Hizmetçi)* ile büyük bir başarı elde etmişti. Çok geçmeden İtalyan ve Fransız müziklerinin kendilerine has meziyetleri konusunda heyecanlı bir tartışma baş gösterdi; kral ile destekçileri Fransız müziğini tercih ettiklerini belirtirlerken, kraliçe ile destekçileri ise İtalyan müziğinin yanında yer aldılar. Mesele sadece farklı zevkler değil, sanatta insanı hoşnut eden kaynaklar konusundaki görüş ayrılığıydı. Rameau, Fransız felsefesini hâlâ hâkimiyeti altında bulunduran Kartezyen rasyonalizme uygun olarak, bütün müziklerin temelinde, armonide de açıkça görüldüğü üzere, matematiksel ilişkiler bulunduğunu ispatlamaya çalışmıştı. *Querelle des bouffons*'daki [aktörlerin söz düellosu] İtalyan yanlıları ise müziğin güç kaynağının armoni değil, melodi olduğunu ve müziğin akıldan çok duygulara hitap ettiğini savundular.

Filozofların hepsi müziği seviyorlardı ve birçoğu tartışmaya heyecanlı kitapçıklarla katkıda bulundu. Rousseau, dönemin çok tutulan kinayeli üslubunda, "Kraliyet Müzik Akademisi'ndeki Bir Senfonistten Orkestradaki Meslektaşlarına Mektup" (la Lettre d'un symphoniste de l'Académie royale de musique à ses camarades de l'orchestre) adlı kısa bir hiciv yazmaya karar verdi. Bu eseri sözde kaleme alan müzisyen, İtalyan müziklerini doğru düzgün icra edemediğini itiraf eder – "Bir veya iki satırdan sonra nerede olduğumu şaşırıyor, dolayısıyla esleri sayarmış gibi yapıyor ya da işemek için yerimden tümden ayrılıyordum" – ve "bu büyüleyici müziği"

sinsice çarpıtarak "bozmanın" yollarını önerir. Örneğin kemancıların yarısının doğru tonda, bir çeyreğinin yarım ton ince, diğer çeyreğinin ise yarım ton kalın çalmasını – orkestranın zaten öyle yaptığı imâ edilmektedir. Obuacılara gelince, diye ekler konuşmacı, onlara ne yapacaklarını söylemeye gerek yok, çünkü zaten her halükarda korkunç çalıyorlar.

Rousseau düşünüp taşınınca, bu hoş ama kısa ömürlü hicivden daha anlamlı bir eser ortaya koyma fırsatını gördü. 1753'ün sonlarına doğru çok daha uzun ve ciddi bir eser olan Fransız Müziği Üstüne Mektup'u (*Lettre sur la musique Française*) yayımladı ve oldukça eleştirel bir yaklaşım benimsediği analizi anında sansasyon yarattı. Bir besteci olarak Rameau'nun kusursuzluğuyla boy ölçüşebileceğini iddia edemezdi, ama bir düşünür olarak onunla kesinlikle rekabet edebilirdi: "Şiir yazmak şairlerin, müzik yapmak müzisyenlerin işidir, ama her ikisi hakkında da konuşmak yalnızca filozoflara düşer." Aynı zamanda, hiç tamamlamadığı, ama meyvelerini sonradan verecek fikirlerle dolu olan *Essai sur l'origine des langues* (Dillerin Kökeni Üstüne Deneme) adlı yapıtı üstünde çalışmaya başladı; bu yapıtta konuşmanın kavramlarla değil, duygusal nidalarla başladığını belirtti. Müzik ile dil aslında aynı şeyin iki cephesiydi ve şarkı söylemek müziğin amacının en doğru ifadesiydi, "çünkü hazzı kulak kalbe değil, kalp kulağa iletir." Paylaşmayı arzuladığımız insani duygulardır. "Ses işaretleri, kulağınıza çalınır çalınmaz, sizin gibi bir varlığın habercisi olur. Deyim yerindeyse, onlar ruhun organlarıdır... Kuşlar cıvıldar; yalnızca insanlar şarkı söyler ve insan bir şarkı ya da senfoni duyunca, kendi kendine 'Burada duyarlı bir varlık daha var,' demeden duramaz."

Rousseau İtalyanlar'ın bütün bunları anladığını düşünüyordu ve *Köy Kâhini*'ndeki niyeti, en basit ezgilerin, en etkili ezgiler olabileceğini göstermekti. Yani vatanseverlikten ve yabancı korkusundan daha derin bir mevzu söz konusuydu. Rousseau, müziğin yalnızca eğitimli uzmanların icra edebileceği teknik bir beceri olduğu varsayımına isyan ediyor, müziğin temel bir ifade biçimi olduğunu, duygusal ve insani olduğunu öne sürerken bütün kültürlerin deneyimlerine hitap ediyordu. O dönemde halk şarkıları ciddiye alınmaya başlıyordu ve tanıdık melodilere verilen tepkilerin özellikle İsviçreliler'e has bir özellik olduğu düşünülüyordu; Alpler'deki çobanların *ranz des vaches* adlı şarkısı öyle acı bir vatan hasreti doğuruyordu ki Fransız kralı, İsviçreli taburlarının bu şarkıyı çalmasını yasaklamıştı. Rousseau bu dönemde derlemeye başladığı *Müzik Sözlüğü*'nde şöy-

le bir yorumda bulundu: "Yabancılara hiç dokunmayan bu etkiler, alışkanlıktan, anılardan ve bu melodilerin dinleyicilerine hatırlattığı binlerce durumdan kaynaklanır; onlara ülkelerini, eski zevklerini, gençliklerini, yaşama biçimlerini hatırlatıp, bütün bunları kaybetmiş olmalarından ötürü büyük bir acı duymalarına yol açar." İsviçreli Germaine de Staël, Rousseau'nun bestelediği bazı melodiler hakkında, "Bana ulusal geliyorlar; onları dinlerken, bir çobanın uzaklardan duyulan flütünün yankılarla sürüp gittiği dağlarımızın zirvelerine çıkmış gibi oluyorum," demişti.

Entelektüel Fransızlar ise melodinin ne demek olduğunu unutmakla suçlanıyordu. Rousseau onların şarkılarını ahenksiz buluyordu; ilerleyen tarihlerde, yumuşaklığa yönelik çabalarının "dörtnala koşan bir ineğe ya da uçmaya çalışan şişman bir kaza" benzetilebileceğini öne sürdü. Başka bir tarihte ise Fransızlar'ın köpeklerinin bile ahenksiz havladığını söyledi. Üstelik *Fransız Müziği Üstüne Mektup*'ta kışkırtıcı bir tavırla, zaten dilin kendisinin, o zamanlarda hâlâ vokalsiz düşünülemeyen bir sanata uygun olmadığını iddia etti. İtalyancada çok sayıda kalın ünlü harf, az sayıda genizden okunan harf, ünlülerin ve ünsüzlerin akıcı bir biçimde birbirini takip ettiği heceler ve melodiye biçim veren bir ritim olduğuna dikkati çekti. Diğer yandan Fransızca garip ünsüzlerle ve genizden okunan ünlülerle doluydu, ayrıca vurgusuzdu, dolayısıyla ya melodinin biçimi ya da konuşmanın doğal akışı bozulmaya mahkûmdu. Rousseau'ya göre Fransız müziği ayırt edilebilir bir ritimden yoksun olduğu için orkestra şefleri ellerinde kocaman bir değnekle nota sehpasından tempo verme alışkanlığı edinmişti. Madam Warens'in Chambéry'deki minik konserlerinde, "Orkestra şefliği yapma şerefine nail oldum, o oduncu değneğini de unutmadım." *Mektup*'un sonunda yer alan ve kasıtlı bir insafsızlık taşıyan beyanının içeriği şudur: "Fransızlar'ın müziği olmadığı ve olamayacağı sonucuna varıyorum; eğer bir gün olsa bile, onlar adına daha kötü olur."

Şayet Rousseau, Rameau'nun armoni konusundaki argümanlarını tam olarak anlamıyorduysa bile, müziğe dair yazıları hiç de amatörce değildi. Yirmi beş yıl sonra öncü müzikolog Charles Burney, "Bu mektup, kayıtsızlıkla okunamayacak denli sağduyu, zevk ve mantık barındırıyor; suistimal edildi ama hiç yanıtlanmadı," diye yazdı. Yanıtlanmış olsun veya olmasın, Rousseau artık müzik kurumlarında istenmeyen kişiydi. *Köy Kâhini*'nden sonra ona ücretsiz giriş hakkı tanıyan Paris Operası, bu ayrıcalığı geri çekti ve bir rivayete göre Rousseau orada boy gösterdiğinde "ar-

kasına tekmeler yiyerek" dışarı atıldı. Rousseau insanların onu öldürmek için suikast planları yaptıklarına inanıyordu; saldırgan bir kalabalığın onu itip kaktığı ve öfkeli orkestranın protesto olarak onun kuklasını astığı kesinlikle doğruydu.

Genel anlamda ise Rousseau'nun devamlı paradokslar yansıtan bir portre çizdiği doğrulanmış gibi görünüyordu. Koyu bir Fransız müziği taraftarı, "Devamlı gerçeklerin etrafında gezindiği için, bazen tesadüfen gerçeklere çarpıyor, ama bunu bize yansıtabilecek kadar donanımlı değil. Meşalesi ışıktan çok duman çıkarıyor," yazdı. Bu tür eleştirilerin yanında genellikle kişinin şahsına yönelik saldırılar da yer alırdı ve yazar, "Doğuştan zengin veya yakışıklı olmadığı için, üstelik sağlığı da hassas olduğu için birçok sıkıntıya katlanması gerekti... İnsanlardan daha talihsiz olduğuna inanıyordu, zamanla hayata küstü ve felsefesinin özündeki acı hırçınlık da bundan kaynaklanıyordu," diye ekledi. Mesele yalnızca estetik değildi, çünkü sanat hamiliği daima düşünce kontrolü unsurunu da beraberinde taşımıştı. Birkaç yıl sonra d'Alembert, kurulu düzeni koruyanların algıladığı tehdidi açıkça ifade etti: "Müzikte özgürlük, duygu özgürlüğünü gerektirir, duygu özgürlüğü beraberinde düşünce özgürlüğünü getirir, düşünce özgürlüğü eylem özgürlüğüne yol açar, eylem özgürlüğü ise devletlerin yıkımı anlamına gelir. Dolayısıyla, eğer krallığımızı korumak istiyorsak, operayı olduğu gibi bırakalım."

Ancak Rousseau'nun şöhreti, uzun süre boyunca gün ışığı görmeyen *Narcisse ou l'amant de lui-meme* adlı komedisinin tekrar gündeme gelmesini sağladı. Annecy'de tasarlanan, Chambéry'de müsveddesi hazırlanan, 1742'de Paris'te Marivaux'nun tavsiyesiyle gözden geçirilip düzeltilen ve bundan birkaç yıl sonra Comédie Italienne tarafından geri çevrilen eser, 1752 yılının Aralık ayında, Comédie Française tarafından nihayet sahnelendi. Angélique ile nişanlı olan Valère adındaki genç züppe kendisine öyle âşıktır ki kız kardeşi, portresinin bir kadın portresine dönüştürülmesini sağlayarak ona bir ders vermeye karar verir. Elbette Valère bu portreye ümitsizce âşık olur, çünkü küstah bir uşağın da belirttiği gibi, "Valère, narinliğiyle ve süse düşkünlüğüyle erkek giysileri altında saklanan bir kadındı ve kadın kılığına sokulduğu bu portre onu gizlemekten ziyade doğal halini yansıtıyordu." Valère, bir süre boyunca tanımadığı bu güzel kadını bulmaya çalışır ama kandırmaca ortaya çıkınca pişmanlıkla aptallığını kabullenir ve rahatlayan nişanlısına sarılır.

Modern narsisizm kavramı, henüz gelişmemişti ama Rousseau kesinlikle *amour-propre*'un [insanın kendine duyduğu sevgi] sinsiliğini ortaya çıkarmayı hedeflemişti. Valère basit anlamda kendine hayran olmaktan suçlu değildi, çünkü gerçek ayna imgesine, ondan tahrik olamayacak kadar aşinaydı; uşağına üzüntüyle, "Bu sabah nasıl görünüyorum? Gözlerimde hiç ışık yok ve tenim dayak yemiş gibi," der. Aşk deneyimine ilişkin daha derin bir tatminsizlik, ya da daha çok, birbiriyle çatışan iki tatminsizlik söz konusuydu. Rousseau bir yandan gerçek bir öteki-ben, yani kendi ruhunun bütünleşebileceği bir ruh bulmayı arzuluyor, diğer yandan da öngörülebilir bir uyarıcıya istemsiz olarak yanıt vererek bilinmeye âşık olma eğilimi sergiliyordu. Bu iki arzuyu uzlaştırmayı hiç başaramadı ve onları, androjen Valère'in temsil ettiği şekilde, iki cinsiyete dağıtma eğilimi gösterdi. Erkek dostlarında ruhsal bir bütünleşme ararken, romantik anlamda ise, bariz cazibelerinden, özellikle de kül sarısı saçlarından ve iri göğüslerinden etkilendiği kadınlara peş peşe âşık oldu. Bu bakış açısından ele alınınca, *Narcisse*'in barındırdığı imâlar oldukça dokunaklıdır. Valère kendi fantezilerinin yansımasını aramak yerine Angélique'i olduğu gibi sevmeyi öğrenir. Oyunun sonunda, "İnsan gerçekten severse, kendini düşünmekten vazgeçer," der. Bu komedi narsizmin üstesinden gelinebileceğini imâ eder. Ne var ki Rousseau'nun hayatında asla böyle olmamıştır.

Narcisse yalnızca iki kere sahnelendi; Rousseau *İtiraflar*'da oyun sona ermeden tiyatrodan ayrıldığını, Café Procope'a gittiğini (günümüzde de varlığını sürdürmektedir) ve yüksek sesle oyunun korkunç olduğunu söylediği için alkışlandığını belirtir. O dönemde Lyon'da bulunan Lenieps'e gönderdiği mektupta hesaplı bir umarsızlıkla, "Size Comédie Française'in, başarısızlığa uğrayan, uğramayı da hak eden küçük bir eserimi sahnelediğini söylemeyi unuttum," yazdı. Ancak Rousseau başarısızlıklarını abartmayı severdi; ayrıca on yıl önce *Narcisse*'i Paris'e getiren tanınmamış taşralıya göre ne kadar yol kat ettiğini görmek onu memnun etmişti. Aslında eserin başarısızlığa uğradığını düşündürtecek hiçbir şey yoktu. Tek perdelik bir eser olduğu için programın doldurulması gerekiyordu ve yöneticiler, belli ki eserin başarı kazanmasını istedikleri için, her temsili (Voltaire'in) zaten başarı elde etmiş olan bir eseriyle eşleştirdiler. *Narcisse*'i ilk gece sekiz yüz, ikinci gece ise dokuz yüz kişi izledi; göründüğü kadarıyla üçüncü kez sahnelenmesini istemeyen Rousseau'ydu ki bu da editörleri-

nin, onun "başarısızlık arzusu" taşıdığından şüphelenmelerine neden oldu. Élie-Catherine Fréron'un görüşü kesinlikle buydu: "Mösyö Rousseau'nun asıl arzusu alkışlanmak değil, ıslıklanmaktır." Ancak Fréron filozofların düşmanı olarak tanınıyordu; Voltaire'in yaygın bir biçimde kullanılan taşlamasına göre, bir yılan Fréron'u sokmaya kalkışırsa, ölen yılanın kendisi oluyordu.

Rousseau oyunun metnini yayımladığında, geleneksel edebi eserlerin hiç yer almayacağı yeni bir kariyere başlamak üzere olduğunu belirtti. Önsözde *Narcisse* hakkında hemen hemen hiçbir şey söylemedi ve bunun yerine, ömür boyu defalarca yapacağı gibi, şahsi amaçları konusundaki yanlış anlaşılmaları düzeltmeye odaklandı. "Burada söz konusu olan oyunum değil, benim şahsım." Modern uygarlığı kınarken buna gerçekten inanmış olamayacağı, çünkü kendisinin de rağbet gören sanatlara katkıda bulunmaya devam ettiği çoktan iddia edilmeye başlanmıştı bile. Rousseau'nun yanıtı, asırlardır süren sözde gelişmelerin yarattığı hasarı telafi etmek için çok geç kalınmış olunmasına rağmen ve gençliğinden kalan bir eseri yeniden canlandırdığı için kendisinin de mazur görülebilecek olmasına rağmen, bunun bir daha asla tekrarlanmayacağına söz verebileceği şeklindeydi. Eleştirmenlere meydan okuyarak sözlerine son verdi. "Eğer herkes tarafından onaylanmaya göz dikmeye başladığımı, güzel şarkılar yazmakla böbürlendiğimi, kötü oyunlar yazdığım için kızardığımı, rakiplerimin itibarını zedelemeye çalıştığımı, dönemin önde gelen insanlarının seviyesine yükselmek için onları kendi seviyeme alçaltarak onlar hakkında kötü konuşmaya kalkıştığımı, akademilerde bir yer edinmeye heveslendiğimi, atmosferi belirleyen kadınlara kur yaptığımı, önemli insanların aptallığını övdüğümü görürlerse... yazılarımı ve kitaplarımı derhal ateşe atacağıma söz veriyorum." Diderot ve Voltaire'in temsil ettiği kültüre karşı güçlü antipatisini gösteren bir sertlikle şunları ekledi: "İnsanların bir gün, 'Bu bilim ve sanat düşmanı her şeye rağmen oyunlar yazıp yayımlamış,' diyebilecekleri doğru; ve bunun çok acı bir yergi olacağını kabul ediyorum, ama bu benim değil, çağımın yergisi olacak." Önemli bir sınır aşılmıştı. Rousseau, bu konulara yönelik kaygılarla geçen yılların ardından kendini güvenli bir otoriteyle ortaya koymaya nihayet hazırdı.

13. Bölüm

Rousseau'nun Özgünlüğü

Rousseau, on yıl önce Lyon'da Mösyö Mably'ye, "İçimde sebebini çözemediğim bir mutsuzluk taşıyorum," demişti. Yavaş yavaş kaleme almaya başladığı ve kişisel yabancılaşma deneyimini derin sosyal ve psikolojik nedenlerle ilişkilendirdiği başyapıtları da bunun sebebini çözmeye yönelik girişimlerdi. Kitaplarını, hayal dünyasının anahtarı, adeta görev edinerek en derin çelişkileriyle boğuştuğu bir arena olarak görmek yerinde olur. Sohbetlerde beceriksizliği ve çekingenliği devam etti. Mektuplarda söylemek istediklerini ifade etmekte zorlanıyordu – kendini küçümseyen bir tavırla, tipik bir mektubunun "okuyanın anlamakta çok zorlanacağı uzun ve karmaşık bir laf kalabalığı" olduğunu söylemişti – ve kendini çok fazla ifşa etmekten huzursuz oluyordu. Ancak genel bir okuyucu kitlesine seslenirken, söylemek istediklerini doğru ifade ettiğinden emin olana dek düşünüp taşınabiliyor, gözden geçirip düzeltebiliyordu ve bu kontrol duygusu, anonimlik duygusu onu özgür bırakıyordu. "Benim seçtiğim yol, yani yazmak ve kendimi gizlemek, tam olarak bana uyan yoldu."

Bir ödül alarak edebiyat dünyasında şöhrete kavuşan Rousseau, başka yarışmalar aramaya başladı ve 1751'de Korsika Akademisi'nin ortaya attığı bir soruyu yanıtlamak üzere kollarını sıvadı: "Bir kahraman için en gerekli erdem hangisidir ve bu erdemden yoksun olan kahramanlar kimlerdir?" Ancak birkaç sayfa yazdıktan sonra bu yazıyı bir kenara bıraktı ve sonradan şu yorumu yaptı: "Bu yazı çok kötü, yazdıktan sonra bunu öyle güçlü hissettim ki yarışmaya gönderme zahmetine bile katlanmadım... Anlamsız soruların iyi yanıtları olamaz. Kötü yazılardan alınacak bir ders mutlaka vardır." Uzun bir süre sonra, Rousseau'nun yayımcısı bu kısa yazıyı basmak için izin istediğinde, sözünü esirgemeden "Böyle bir *torchecul* [tuvalet kâğıdı] zahmete değmez," diye yanıtladı.

Bir ödül için yarışma fırsatı bir kere daha Dijon Akademisi'nden geldi. 1754'teki soru şuydu: "İnsanlar arasındaki eşitsizliğin kökeni nedir ve bu doğa kanunlarının bir gereği midir?" Rousseau bu konuyu çok düşündürücü buldu ve insan toplumlarının ayrılmaz bir parçası gibi görünen sömürü üzerine kafa yormak için Thérèse ile birlikte Saint-Germain ormanına çekildi. Artık Dijon'un onayına ihtiyacı yoktu ve yazının uzunluğu konusundaki kurallarını – yazı yüksek sesle yarım saatte okunacak kadar kısa olmalıydı – öyle rahatça görmezden geldi ki yazısını okumadan reddettiler (yarışmayı, eşitsizliği ilk günahın bir sonucu olarak tanımlayan bir papaz kazandı). Bu ikinci aydınlanmanın sonucu, 1754 yazında tamamlanan ve bir yıl sonra basılan *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı ve Temelleri Üstüne Konuşma* adlı yüz sayfalık bir eserdi. *İlk Söylev* Rousseau'yu meşhur etmişti, ikincisi ise dehasını ortaya çıkardı. Ayrıca düşüncelerinin güçlü bir birliğe doğru ilerlediğini gösterdi; Rousseau bunu *triste et grand système,* yani "karamsar ve büyük sistemi" olarak düşünmeye başlamıştı.

Rousseau, hayatın bir gerçeği olarak eşitsizliğe maruz kalmıştı. Çocukluğunda soylular sınıfından zanaatçılar sınıfına alçalmış, Torino'da uşaklık yaparak daha da alçalmış, Savoy'da düşük seviyeli işlere girmiş, Lyon ve Paris'te yıllarca yüksek burjuvazi ile aristokrasi için öğretmen ve kâtip olarak çalışmıştı. Büyük eserlerini tamamladıktan sonra kariyerine dönüp baktığında, sosyal marjinalliğinin ona, insanları *état*, yani statüleriyle tanımlayan bir kültüre karşı sıra dışı bir bakış açısı kazandırdığını gördü. "Kendime ait bir statüm olmaksızın, taht haricinde, en düşüğünden en yükseğine kadar bütün statüleri tanıdım ve yaşadım." Başka bir tarihte, bir prense yazdığı mektupta şunları söyledi: "Benim seçtiğim hayat tarzı, yani soyutlanmış, sade ve beni bu dünyada neredeyse bir hiç kılan hayat tarzı, köylülerden, önemli insanlara kadar, bütün insanların durumlarını gözlemleyip kıyaslayabilecek bir konumda olmamı sağladı."

Eşitsizliği haklı çıkarmak, sayısız yazarın hedefi olmuştu. Dijon Akademisi insanları bunun nedenlerini araştırmaya davet ederek – muhtemelen istemeden – tamamen farklı bir düşünce biçiminin yolunu açtı. Rousseau esasen onların, statükonun doğal, dolayısıyla da doğru olduğunu imâ eden doğa kanunlarına ilişkin göndermelerini bertaraf ederek, daha da cesur bir hamleyle yepyeni bir yol açtı. Örneğin Montesquieu'nun 1748 kadar yakın bir tarihte yayımlanan *Kanunların Ruhu Üzerine* adlı eserinde

cumhuriyetin, monarşinin ve otokrasinin özelliklerinden yola çıkılarak genel prensiplere varılmıştı ve ilerici Aydınlanma'nın merkezi olarak görülen bu esere birçok insan hayranlık besliyordu. Ancak Rousseau'nun bakış açısına göre, bu eser özünde tutucuydu – Montesquieu hem soylu, hem de avukat olduğu için bu hiç de şaşırtıcı bir durum değildi. Rousseau var olan toplumların nasıl işlediğini analiz etmek değil, toplumun doğasını anlamak istiyordu ve şaşırtıcı bir sonuca vardı. *İlk Söylev*'de gelişmelerin insanlığı ilkel yalınlığından koparıp yoldan çıkardığını savunmuştu; *Eşitsizlik Üstüne Söylev*'de ise toplumun var olmasının bir hata olduğu görüşünü öne sürmeye hazırdı.

Eleştirmenlerin de vurgulamakta hiç gecikmediği üzere, *İlk Söylev*'in en zayıf noktası, bilimleri ve sanatları, savaşlar ve hastalıklar da dâhil olmak üzere, dünyadaki bütün kötülüklerden sorumlu tutan, tarihsel bir argüman barındırmasıydı. Rousseau kuramının aslında tarihle ilgili olmadığını anladı. Dolayısıyla *İkinci Söylev*'de cesur bir düşünce deneyi başlattı. "Bütün olguları bir kenara bırakarak başlayalım, çünkü bunlar meseleyi hiç etkilemiyor. Bizim araştırmamız tarihi gerçekleri bulmaya yönelik bir arayış olarak değil, şeylerin asıl kökenlerini göstermekten ziyade doğasını aydınlatmaya uygun, varsayımsal ve koşullara dayalı bir muhakeme olarak görülmeli." Artık Rousseau'nun hedefi, toplum var olmadan önce hayatın nasıl olduğunu tasavvur etmek ve insanın insan olma aşamalarını yeniden yapılandırmaktı. Bu düşünce biçimi temelinde öyle yeniydi ki ünlü antropolog Claude Lèvi-Strauss – Rousseau'nun doğum yıldönümünün kutlandığı bir konferansta – modern "insanbiliminin" gerçek kurucusunun Rousseau olduğunu söyleyecek kadar ileri gitti.

On yedinci yüzyılın korkutucu savaşlar ve politik krizler içinde yaşayan umutsuz ahlakçıları, bencilliği ve zalimliği insan doğasının ayrılmaz parçaları olarak görüyorlardı. Katolik Pascal "İnsanlar doğal olarak birbirlerinden nefret ederler," demiş, seküler yazar La Rochefoucauld ise bencilliği insan davranışının baş etkeni olarak tanımlamıştı: "*Amour-propre* insanın kendine duyduğu sevgidir ve yalnızca kendine duyduğu sevgidir; insanı kendine tapmaya iter ve eğer fırsatını bulursa başkaları üzerinde egemenlik kurmaya yöneltir." İç savaştan dehşete düşen Hobbes ise en baskıcı yönetimin bile, "içinde sanat, bilim ve toplum barındırmayacak, en kötüsü devamlı korkunun ve vahşi bir ölüm tehlikesinin hüküm süreceği, insan yaşamının yalnız, sefil, edepsiz, uygarlıktan yoksun

ve kısa olacağı" anarşik bir yaşam biçimine tercih edilmesi gerektiği sonucuna varmıştı.

On sekizinci yüzyılın ortalarına gelindiğinde bu tür yaklaşımlardan, genellikle modası geçmiş görüşler olarak vazgeçiliyor ve insanın aydın bir tavırla kendi çıkarını kollaması, kolektif mutluluğun anahtarı olarak yansıtılıyordu. İşbirliği yapan gruplar içinde yaşamak üzere doğan insanın – bir yazarın da onaylayarak "sürü dürtüsü" diye adlandırdığı gibi – içgüdülerinde bencilliğin değil, yardımseverliğin bulunduğu iddiaları yaygınlaşmıştı. Kısa bir süre sonra *le bon David* [iyi David] olarak Paris salonlarının gözdesi haline gelecek olan David Hume, yalnızlığı reddedip neşeli ziyafetleri büyük bir memnuniyetle hayatına dâhil etmişti: "İnsanın kanı yeni bir heyecanla akmaya başlıyor, morali yükseliyor, üstelik insan bir bütün olarak, yalnızken ya da sakin anlarında bulamayacağı bir dinçlik elde ediyor."

Rousseau, Aydınlanma'nın bu ortak görüşüne karşı hiç beklenmedik bir yola saptı. La Rochefoucauld ile Hobbes'un bencillik konusunda tamamen haklı olduklarına karar verdi, ama bunun insanın doğasında var olduğu konusunda yanılıyorlardı. Aksine, insanı bencil ve kötü kılan toplumdu, oysa insan doğal haline bırakıldığında iyi olmalıydı. Ya da daha doğru ifade etmek gerekirse, iyi ve kötü kavramlarının bir anlamı olmazdı, çünkü atalarımız başka insanlara hiç gerek duymadan ilkel ormanlarda gezen yalnız avcı-toplayıcılardı. Toplum, sorunlarımızın çözümü olmak bir yana dursun, sorunumuzun ta kendisiydi. *İkinci Söylev*'in I. Bölümünde doğal insan, toplum öncesi evrede, yani aslında insan öncesi evrede ele alınır; II. Bölümde ise hayat, bu yeni bakış açısından yola çıkılarak etkili bir eleştiriye tabi tutulur. Rousseau birkaç yıl sonra, "Önyargılarla dolu bir insan olmaktansa, paradokslarla dolu bir insan olmayı tercih ederim," yorumunda bulundu. Önyargılar, sosyal normların normal karşılanmasını sağlayan kabul görmüş tavırlardı; paradokslar ise deneyimlerin özündeki çelişkileri ortaya çıkaran bilmecelerdi.

On sekizinci yüzyılda bilim ve felsefe, zihin-beden sorununda, Rousseau'nun roman kahramanı Julie'nin de söylediği gibi, bedenimiz yokmuş gibi düşünmemize ve ruhumuz yokmuş gibi davranmamıza yol açan acı bölünmüşlük duygusunun etkisi altındaydı. Rousseau'nun kafasında canlandırdığı kadarıyla doğal insan için böyle bir sorun söz konusu olamazdı. Doğal insan kendisiyle ve çevresiyle tamamen barışık olur, geçmişi için

pişmanlığa kapılmaksızın ve gelecek için kaygılar beslemeksizin tamamen içinde bulunduğu anı yaşardı. "Hayal gücü onun gözünü boyamaz, yüreği ondan hiçbir şey talep etmez... Kendini tamamen içinde bulunduğu ana veren ruhunu sarsan hiçbir şey yoktur." Başka insanlarla rekabete girmek için, onları sömürüp suistimal etmek için hiçbir sebebi bulunmayan doğal insan, kendini başkalarıyla kıyaslamayı içeren yıkıcı *amour-propre*'u barındırmazdı. Bunun yerine, yalnızca sağlıklı bir hayvanın *amour de soi*, yani kendini korumaya yönelik yalın içgüdüsüne sahip olurdu. Elbette kendini gerçekten tanıyamazdı, ama buna zaten gerek yoktu. Modern insan, toplumun taleplerine uyum sağlamak için çabalayıp kendini tanımak için ümitsizce ve boşu boşuna çırpınırken, o yalnızca kendisi *olmakla* yetinirdi. Hatta doğal insan düşünmezdi. Rousseau meşhur olan cümlesinde, "Düşünme hali, doğaya aykırı bir haldir ve düşünen insan bozulmuş bir hayvandır," dedi.

Kısacası doğal insan doğaldı, çünkü henüz insan olmamıştı. *Pitié* [merhamet] hissetmeye yönelik, yani acı çekenleri görürse onlarla empati kurmaya yönelik doğuştan gelen bir eğilimi vardı ama bu da sadece içgüdüsel bir tepkiydi. İsviçreli bir hayranının (İngilizce yazarak) canlı bir üslupla betimlediği gibi, "Rousseau doğanın kucağına kadar insanın izini sürdü ve onu orada içgüdülerine bürünmüş halde buldu." Şayet bu ön insanın yaşamı – ki biz onu bugün hominid diye adlandırırdık – kısıtlı ve yetersiz görünüyorsa, bunun sebebi, zehirli gelişim meyvesini tatmış olmamız ve asla geri dönemeyecek olmamızdı. Germaine de Staël, zeki ve duyarlı bir insan olan Rousseau'nun "yabaniliğe yakın" bir durumu savunmasının, insana zekâsı ve duyarlılığı yüzünden ne kadar acı çektirilebileceğini bilmesinden kaynaklandığını öne sürdü. Hobbes, insanın doğadaki yaşamını yalnız, sefil, edepsiz, uygarlıktan yoksun ve kısa görüyordu. Rousseau'nun doğal insanı ise yalnız olduğu için şanslıydı, hayatını sefil ya da edepsiz olarak nitelendirecek standartları yoktu, hayatının uygarlıktan yoksun ve kısa olduğunu ise ne biliyor ne de umursuyordu.

Elbette doğal insan, bazen başka insanlarla karşılaşıyordu ve içgüdüleri onu kadınlarla çiftleşmeye sevk ediyordu, ama bu ikisi için de sadece tesadüfî bir karşılaşma oluyordu ve birbirlerini bir daha görüp görmemeyi umursamıyorlardı (bu doğal insan *kimdi*?). Seks, tıpkı hapşırmak gibi, basit ve uygun bir rahatlama yoluydu; Rousseau'nun açıkça "toplumun âdetlerinden doğmuş yapay bir duygu" olarak nitelendirdiği aşkın kuyu-

sunu kazan kıskançlık ve sahiplenme duygularından muaftı. Anneler, çocuklarını besliyorlar ve onlara bakıyorlardı ama çocuklar kendilerine bakabilecek duruma gelir gelmez bu ilişki de noktalanıyordu. On sekizinci yüzyılda ailenin insanı biçimlendiren ve teselli kaynağı olan bir kurum olarak göklere çıkarılması yaygındı, ama Rousseau'ya göre bunların bedeli çok ağırdı; baba otoritesi, baskıcı sevgi beklentileri, ödipal kaygılar ve suçluluk duygusu. Onun kafasında canlandırdığı doğal durumda dile bile gerek kalmazdı, çünkü sesler duyguları doğrudan ifade ederdi. Devamlı yanlış anlaşılmaktan dolayı acı çeken Rousseau, kelimelerle iletişim kurmasına gerek kalmayan, bunun yerine iletişimlerini, anlamları, tıpkı kendisinin Madam Warens'i ilk gördüğünde dilinin tutulup titremesi gibi son derece açık olan doğal nidalara, jestlere ve kızarmalara dayandıran varlıklar tasavvur etti.

Öyleyse yanlış giden neydi? Rousseau, – tıpkı modern antropologların günümüzde hâlâ yaptığı gibi – nüfus çoğaldıkça insanların gıda tedarikini arttırmak için bir araya geldiği ve ihtiyaçların karşılanması için tarım ile metalürjinin geliştiği tahmininde bulundu. Bunlar gerçekleştikten sonra işgücünün düzenlenip uygulatılması gerekmiş, bazı insanlar diğerlerinden daha zengin olmuş, onların servetini korumak için devletler kurulmuş ve çoğunluk azınlığa tabi olmuştu. Dönüşüm anı, ilk kez bir insanın bir arazinin çevresini kapatıp "*Ceci est à moi*," "Burası bana ait," dediği an belirlenmişti. Pascal da bir asır önce *Düşünceler*'de hemen hemen aynı şeyi söylemişti: "Benim, senin. *Ce chien est à moi*, 'Bu köpek benim,' diyor bu zavallı çocuklar; 'o güneşli yer benim.' İşte bütün dünyanın gaspının başlangıç anı ve tablosu bu." Ancak karamsar bir ahlakçı olan Pascal da, tıpkı Dijon ödülünü kazanan papaz gibi, mülkiyetin insan doğasının temel günahkârlığını yansıttığını düşünüyordu. İnsanın özünde iyi olduğuna inanan Rousseau, sorunu sosyal ve politik olarak tanımlayarak Pascal'ın görüşünü tepetaklak etti. Bu yeni bakış açısına göre, insanlar ilk günahın değil, kendi sosyal davranışlarının kurbanlarıydı. Doğal durumun kaybedilmesi, İncil'deki Yaratılış'ta betimlenen ve peşinden üst üste talihsizlikler gelen cennetten kovulma hikâyesinin din içermeyen bir versiyonuydu. "Eşitlik kayboldu, mülkiyet doğdu, çalışmak gerekli oldu ve uçsuz bucaksız ormanlar insanların teriyle sulanması gereken tarlalara dönüştü, çok geçmeden bu tarlalarda ekinlerle birlikte kölelik ve yoksulluk da filizlenip serpilecekti."

Rousseau'dan çok önce, Antik çağ yazarlarından Tacitus da kaybolan altın çağın benzer bir tablosunu çizmişti. "İlkel insanın kötü arzuları yoktu. Masum ve suçsuz olduğu için hayatında yükümlülükler ya da ceza yoktu. Ödüle de ihtiyacı yoktu, çünkü doğuştan iyiydi." Ne var ki klasik altın çağ, çobanların masum bakirelerin kalbini kazanmak için şarkılar söylediği ve müteşekkir gençlerin büyüklerin bilgeliğine saygı gösterdiği hayali bir toplumdu. Rousseau'nun kavrayışı çok daha meydan okuyucuydu. Onun savı, her toplumun özünde rekabetin ve eşitsizliğin bulunduğu ve bize benzer varlıklar için altın çağ diye bir şey olamayacağıydı. Buradaki can alıcı nokta, en çok değer verdiğimiz şeylerin, kendi yıkımlarının tohumlarını taşımasıydı. Merkezinde aile bulunan topluluklar kurulduğunda, "bir arada yaşama alışkanlığı insanın yaşadığı en tatlı duyguları doğurdu; karı koca sevgisi ve baba sevgisi." Ancak bu güzel gelişme beraberinde cinsiyetler arasındaki eşitsizliği getirdi ve çok geçmeden hiç arzu edilmeyen duygular doğdu.

> İnsanlar kulübelerinin önünde veya büyük bir ağacın çevresinde toplanmaya alıştılar. Şarkı söyleyip dans etmek ki aslında aşkın ve aylaklığın tohumuydu; kadınların ve erkeklerin avare toplantılarının eğlencesi, ya da daha doğrusu uğraşı haline geldi. Herkes birbirine bakmaya ve başkalarının da kendine bakmasını istemeye başladı; böylece genel takdir önem kazandı. En iyi şarkı söyleyen veya dans eden, en yakışıklı, en güçlü, en yetenekli ya da en güzel konuşan kişiler, en çok takdir toplayan kişiler oldular ve bu eşitsizliğe, aynı zamanda da bozulmaya doğru atılan ilk adım oldu. Bu ilk tercihlerden bir yandan kibir ve küçümseme, diğer yandan da utanç ve kıskançlık doğdu; bu yeni mayanın fermantasyonu da sonunda mutluluk ve masumiyet açısından ölümcül olan bileşenler meydana getirdi.

Rousseau, kendi hayatında önemli insanların kibrinin ve küçümser tavırlarının acısını çekti; kıskançlık ve utanç ise en derin üzüntülerinin kaynağıydı. İnsanın yaşadığı en tatlı duygulara gelince; karı koca sevgisi konusunda, ne çocukluğunda ne de sevmediğini belirttiği Thérèse ile pek bir kişisel tecrübesi olmuştu. Baba sevgisi söz konusu olduğunda ise, Isaac Rousseau iyiyle kötünün bir karışımıydı ve o bunu kendi çocuklarında tekrarlamamaya dikkat etti. Yani *İkinci Söylev*'in altında çok derin kişisel duygular vardı ve eleştirmenler çok geçmeden bu eseri, yalnızca kıskançlığın ve dargınlığın dışavurumu olmakla suçlayacaklardı. Voltaire alaycı bir ta-

vırla Rousseau'yu "insan ırkına karşı yazdığı yeni kitabı" için tebrik etti ve kendisinin, ne yazık ki dört ayak üstünde yürümekten vazgeçtiğini ekledi. Voltaire yine o dönemlerdeki bir kitapçığında, Rousseau'yu şunları haykırırken tasavvur etti: "İnsanın cebinde zamanı gösteren altın bir aygıt taşıyabildiği, yüzlerce enstrümanı, kulağı büyüleyen ve ruhu tatlı bir dinginliğe kavuşturan bir ahenk içinde dinleyebildiği ve giysi yapmak için Çin'den ipekböceklerinin getirtildiği şehirlerde yaşamak korkunç bir şey. Bütün bunlar berbat ve dünyada yaşayan tek iyi insanların Iroquoi yerlileri olduğu çok açık, ama onlar da Avrupa'nın iğrenç bilimlerinin sızdığından şüphelendiğim Quebec'ten uzak dursalar iyi olur."

Rousseau kaliteli giysilerden ve zamanı bilme takıntısından değilse de, güzel müziklerden kendisinin de hoşlandığını yadsımazdı ama ona göre, uygarlığın faydalarının bedeli çok ağırdı. Voltaire bu mesajı anlamak istemedi. Kendi gayretleriyle büyük bir servet edinmiş bir *seigneur* olarak, Rousseau'nun, başkaları üstünde hâkimiyet kurmanın zevkini bir kere alan zenginlerin bundan sonra "tıpkı insan etini tattıktan sonra diğer yiyecekleri reddedip sadece insan eti yemek isteyen aç kurtlar gibi" bir daha duramadıkları yönündeki iddiasını duymayı ise hiç istemedi. Voltaire *İkinci Söylev*'in kendi elinde bulunan nüshasının kenarına öfkeyle, "İşte zenginlerin fakirler tarafından soyulduğunu görmek isteyen bir dilencinin felsefesi," yazdı. Voltaire, Rousseau'nun garip hayat hikâyesini bir şeref nişanına dönüştürmekte olduğunu; eşitsizliği bu şekilde analiz edebilme yetkisini, bir çırak ve uşak olarak yaşadığı deneyimlerden aldığını asla düşünemezdi.

Söylev'in yazılmasına dostça bir ilgi göstermiş olan Diderot bile çok geçmeden eserden rahatsız oldu ve bir arkadaşına şunları yazdı: "Düşünen insan, bozulmuş hayvan olmayabilir ama sağlıksız bir hayvana dönüşmesinin fazla zaman almayacağından eminim. Rousseau, düşünmeyi ve kötü olmayı sürdürüyor. Sadık uşağınız da düşünmeyi sürdürüyor ve onun da çok iyi olduğu söylenemez. Eğer düşünüyorsanız size de yazık, çünkü yakında hastalanacaksınız. Buna rağmen palamutlar, mağaralar ya da kovuklu meşeler hiç umurumda değil. Ben at arabası, düzgün bir apartman dairesi, kaliteli kumaşlar ve parfümlü bir kız istiyorum, bunlara sahip olduktan sonra uygarlığımızın diğer lanetlerine seve seve katlanabilirim. Arka ayaklarımın üstünde gayet iyi idare ediyorum." İnsanın düşünmesinin doğal olmadığı konusunda Diderot tam aksi görüşü savundu. Bir yıl sonra

Ansiklopedi'de, "Düşünmek istemeyen insan, insanlık statüsünü reddetmektedir ve ona doğaya aykırıymış gibi muamele edilmelidir," yazdı.

Ancak, bütün eleştirmenlerin yaptığı gibi ilkel hayatın iticiliğini vurgulamak, meselenin özünü kaçırmak anlamına geliyordu. Rousseau çok sayıda keşif kitabı okumuştu – Trousson, "Kitapları hor gören bu adamın okuduğu kitapların listesi bir kitabı doldururdu," demiştir – ve o dönem göz önüne alınırsa, kaçınılmaz olarak, "vahşi" kavimlerin, doğal duruma, Avrupalılar'dan ve Çinliler'den daha yakın olduğunu varsaymıştı. Ancak doğal durumu sürdüren hiçbir insan topluluğu kalmadığının da gayet iyi farkındaydı. Hepsinin bir dili, bir rejimi ve savaşları vardı. Dolayısıyla doğal durumu düşünsel bir deney olarak, "artık var olmayan, belki de hiç var olmamış, muhtemelen asla da var olmayacak, yine de günümüzde içinde bulunduğumuz durumu değerlendirmek için hakkında doğru bir düşünce edinmemiz gereken bir durum" olarak öne sürdüğünü söylerken sözlerinde samimiydi. Doğal durum, eğer düşüncelerimiz, değer yargılarımız ve hatta duygularımız toplum tarafından kendi amaçları için biçimlendirilmeseydi nasıl olurduk, sorusunun ele alınabileceği bir bakış açısını temsil ediyordu. Bundan böyle Rousseau'nun hayatının ve yazılarının hedefi, bürünülen rollerin altındaki gerçek benliği bulmak ve bu gerçek benliğin ortaya çıkmasını sağlayacak eğitim programları ve politik programlar tasarlamaktı.

Rousseau'nun eleştirisi bundan dolayı olağanüstü etkiliydi. Toplumdaki belirli eşitsizlikleri eleştirmek ve reform çağrısında bulunmak alışılagelmiş, eşitsizliğin hem kabul edilemez hem de kaçınılmaz olduğunu savunmak özgün bir şeydi. Çalışmanın zor olabileceğini kabul etmek alışılagelmiş, onu temelde doğamızın özüne bir ihanet olarak tanımlamak özgün bir şeydi. Kendimizi başkalarının bizi gördüğü gibi görmeyi öğrendiğimizi ve topluma entegre olduğumuzu söylemek alışılagelmiş, bu süreci gerçek benliğimize bir ihanet olarak betimlemek özgün bir şeydi. Rousseau, *Émile*'de bu noktayı unutulmaz bir açıklıkla ifade edecekti: "Başkalarının gözleriyle görmeye başlar başlamaz, onların arzularını arzularsın... Daima 'Biz şunu istiyoruz,' der ve daima başkalarının istediklerini yaparsın." Doğal insan *en lui-même*, yani kendi içinde yaşarken, modern insan *hors de lui*, yani kendi dışında yaşıyordu. Yaşadığımız hayat, çatışmalardan ve yabancılaşmadan ibaretti. Daha da rahatsız edici olanı ise, uygarlığın mantığının, eşitsizliği devamlı daha da uç boyutlara taşıyacak olmasıydı. Ro-

usseau'nun tarih yorumuna göre, "Zenginlerin ve fakirlerin statüleri ilk devirde, güçlülerin ve zayıfların statüleri ikinci devirde, efendilerin ve kölelerin statüleri ise üçüncü devirde onaylanmıştır ki, eşitsizliğin erişebileceği nihai seviye, ayrıca diğer hepsinin insanı götüreceği sınır budur."

İnsan yaşamını radikal bir bakış açısıyla yeniden ele alan *Eşitsizlik Üstüne Söylev,* örtülü olasılıklarla doluydu. Starobinski, "Bu sözlerin muazzam yankıları zaman ve mekân bakımından Rousseau'nun tahmin edemeyeceği kadar uzaklara erişti," der. İnsanın sosyal bir hayvan olduğu antik çağlardan beri söyleniyordu; Rousseau'nun meydan okuyuşu, bu olguyu korkunç bir hatanın kanıtı olarak teşhis etmesinden kaynaklanıyordu. Ya bugüne dek oluşturulan bütün toplumlar, insan ırkının, başlangıçtaki özgürlüğünden vazgeçtiğinde kendi kendine verdiği zararı telafi etmeye yönelik kusurlu girişimlerse? Ya çekilen acılardan ve işlenen suçlardan, insanın kendisi değil de toplum sorumluysa? Rousseau'nun ortaya attığı bu düşünce, sonraki iki buçuk asır boyunca çok etkili oldu. Arthur Melzer'in de belirttiği gibi, öz-denetime dayalı bir etikten, doğallığa dayalı bir etiğe geçişi kapsayan büyük bir kültürel hareketin temelini oluşturdu ve sorunlarımızı insan doğasının kusurlarına değil de, tarihi nedenlere dayandırdı. Politik açıdan bakıldığındaysa baskı, önceki düşünürler için hiç olmadığı kadar, merkezi bir konu haline geldi. Rousseau daha sonraki bir tarihte, "İnsanın bütün dertlerinin kaynağı olan kölelikten nefret ediyorum," yazdı. Düşünceleri geniş kitleleri etkileyen politik unsurlar barındırdığı kadar, psikolojik unsurlar da barındırıyordu. Freud, "Bireyin özgürlüğü uygarlığın armağanı değildir. Asıl, uygarlıktan önce özgürdü," yazarken Rousseau'nun mirasçısı olduğunu ortaya koyuyordu.

14. Bölüm

Cenevre'de Kahraman, Paris'te Yabancı

Eşitsizlik Üstüne Söylev'i bitiren Rousseau, büyük bir hamle planlamaya başladı. Cenevreli arkadaşı Gauffecourt, yurduna bir iş seyahati gerçekleştirecekti ve Rousseau'yu da davet etti. Rousseau ansızın bundan daha fazlasını yapabileceğini düşündü. *Citoyen de Genève* diye ünlenmiş olmasına rağmen, aslında *citoyen sans cité* [şehirsiz yurttaş] idi; atalarının dinini kucaklamaya ve çeyrek asır önce Katolikliğe geçtiğinde kaybettiği hukuki statüsünü geri kazanmaya karar verdi. Bütününde dini kültürel bir kurum olarak, kişinin grubuna sadakatini kanıtlayan bir araç olarak görmeye yatkındı ve hiçbir zaman teolojiyle fazla ilgilenmemişti. Peder Gaime ile Madam Warens'in etkisi altında, Tanrı'nın iyiliğini vurgulayan, Katoliklik ile Protestanlık arasındaki farkları bulanıklaştıran ve dogmatik olmayan bir inanç edinmişti.

Dolayısıyla doğduğu şehrin Kalvinizmine dönerken, odağı dinsel olmaktan ziyade politikti. *Söylev*'i baskıya hazırlarken "Cenevre Cumhuriyeti'ne" ithaf etmiş ve şayet doğum yerini seçebilseydi, Cenevre'yi seçeceğini belirtmişti. Bu ithafının, artık tanımadığı bir şehri zihninde idealize etmesinden kaynaklandığı düşünüldü, oysa Saint-Gervais'nin politik kazanında büyüyen ve babasının bir soyluyla kavga ettiği için sürgüne gönderildiğini gören çocuk, Cenevre'nin gerçek durumu hakkında yanılgılara kapılmış değildi. Daha çok, demokrasiyi bir oyun haline getirmiş olan liderlere üstü örtülü bir serzenişte bulunuyor ve bir bütün olarak cumhuriyete seslenerek yönetimdeki konseyi övmekten anlamlı bir biçimde kaçınıyordu.

Rousseau ve Thérèse, 1754 Haziranı'nda Gauffecourt ile birlikte at arabasıyla yola çıktılar. Rousseau alışkanlığı olduğu üzere genellikle yaya yol aldı (herhalde at arabası çok yavaştı). Thérèse ile yalnız kalan Gauffecourt eline geçen fırsatı gördü ve "altmışını geçmiş gut hastası olmasına, eli

ayağı tutmamasına ve işi bitmiş olmasına rağmen," onu baştan çıkarmaya çalıştı; hatta ona açık saçık resimlerle dolu bir kitap gösterdi ve Thérèse namuslu bir şekilde bu kitabı camdan attı. Rousseau on beş yıl sonra *İtiraflar*'da, Gauffecourt'un davranışının, dostluğun saflığına duyduğu inancı sarstığını yazdı, ama belki de sadece öyle olmasını dilemişti. İki adamın yakınlığının sürdüğü kesindi.

Lyon'a vardıklarında Gauffecourt Cenevre'ye geçti, Rousseau ile Thérèse ise önemli bir ziyaret gerçekleştirdiler. Rousseau Madam Warens'i on iki yıldır görmemişti ve ara sıra birbirlerine gönderdikleri mektuplar en iyi tabirle soğuk olarak nitelendirilebilirdi. Şubat 1754 tarihli, yani yalnızca üç ay öncesine ait bir mektupta Madam Warens, ona maddi yardım göndermediği için serzenişte bulunmuştu: "*İsa'yı İzlemek* adlı kitabın daha yeni okuduğum bir bölümünü, yani en çok umut bağladığımız durumların, bizi en büyük düş kırıklığına uğrattığını doğruluyorsunuz. Beni inciten aldığım darbe değil, bu darbeyi indiren kişi." Bu buluşmanın acı geçeceği belliydi ve Rousseau her ne bekliyorduysa, karşılaştığı gerçekler daha da kötüydü. "Onu yeniden gördüm – ne durumdaydı, ah Tanrım! Ne kadar yıpranmıştı! Eski halinden geriye ne kalmıştı? Karşımdaki, bir zamanlar Papaz Pontverre'in beni gönderdiği göz kamaştıran Madam Warens miydi? Kalbim nasıl da kırılmıştı!"

Rousseau Madam Warens'in, Thérèse ve kendisiyle birlikte Paris'te yaşamasını önerdi, ancak Madam Warens'e cazip gelmesi pek mümkün olmayan bu plan rafa kaldırıldı. Kısa bir süre sonra Madam Warens, eşyaları açık artırmayla satılırken, Chambéry'de bulunmamak için Cenevre'ye bir ziyaret gerçekleştirdi ve dokunaklı bir sahne yaşandı; Madam Warens Thérèse'in parmağına bir yüzük takmaya çalıştı ("Thérèse yüzüğü hemen onun parmağına geri taktı ve öptüğü soylu eli, gözlerinden süzülen yaşlarla ıslattı") ama hepsi buydu. Rousseau sonradan Madam Warens'in yanında kalmamasının acı bir pişmanlığa yol açtığını söyleyecekti, ama artık bunun için çok geç olduğunu ikisi de biliyor olmalıydılar. Eski halleriyle o andaki halleri arasındaki uçurum, Rousseau'nun kayıp geçmişi yeniden canlandırdığı *İtiraflar*'ı kaleme almasında önemli bir rol oynadı. Trousson, bu son melankolik buluşmayı dokunaklı bir üslupla ele alır: "Madam Warens karşısındaki ünlü adamda *petit*'sini, insanın içine işleyen kara gözlü avareyi görebilmiş miydi? Bir zamanlar genç ve sarışın bir kadın kahkahalarla, ergenlik çağındaki bir delikanlının peşine düşmüş, şuruba ve

şekere bulanmış tatlı parmaklarını onun yüzüne sürmüştü. Artık o ikisi başka bir hayatta kalan iki farklı insandı."

Madam Warens'in sekiz yıllık ömrü kalmıştı ve arkadaşı Conzié'nin anımsadığı kadarıyla, zamanla daha da beter bir yoksulluğun ve hastalığın pençesine düştü. Conzié sert bir dille şunları söyledi: "Evlatlık oğlu olarak nitelendirme şerefini bahşettiği Jean-Jacques'ı, çamaşırcısının hak etmediği saygıyı her bakımdan hak eden *maman*'ının çıkarlarını gözetmek yerine Levasseur'ün çıkarlarını gözetmeyi tercih ettiği için daima suçladım. Zaman zaman gururunu bir kenara bırakmalı ve ona kol kanat geren cömert hanımefendiye borcunun hiç değilse bir kısmını geri ödemek için kendine yalnızca geçinecek kadar para ayırmalıydı." Varlıklı Conzié'nin Madam Warens'e maddi yardımda bulunduğunu gösteren hiçbir belge yoktur (Madam Warens'in bunu kabul etmeyecek kadar gururlu olduğunu imâ eder). Üstelik ne yazık ki Madam Warens'i terk eden tek kişi Rousseau da değildi. Sadece birkaç ay sonra Wintzenried tarafından yazılmış olan bir mektup günümüze kadar ulaşmıştır. Wintzenried artık evlenmişti ve borç alınan sermayeleri tükenmiş olan talihsiz madencilik maceralarından yakasını sıyırmaya can atıyordu. "Düşünceleriniz ve işleriniz konusunda tam anlamıyla bilgi sahibi olmasam da, şimdiye kadar sürdürdüğünüz hayat bütün dostlarınızı uzaklaştırdı," yazdı acımasız bir tavırla, "İnsanları çok büyük masraflar yaparak ağırlamak istiyorsunuz, öyle ki, en zengin soylular bile buna dayanamaz... Bildiğiniz gibi başka bir gelir kaynağım ve işim olmadığı için, bana verdiğiniz sözleri yerine getirmenizi sabırsızlıkla bekliyorum." Wintzenried boşuna bekledi. Eski ilişkilerin hepsi noktalanmıştı.

Rousseau'nun da gayet iyi bildiği gibi, yeniden Protestan olmak o kadar kolay değildi. Normalde bu süreç halkın içinde küçük düşürülmeyi, Küçük Konsey ve Kilise Heyeti tarafından sorgulanmayı ve üç gün hapis yatmayı içeriyordu. Ne var ki heyet üyeleri, modern uygarlığın meşhur bir eleştirmeni haline gelmiş olan eski bir döneği yeniden aralarına katmaya can atıyorlardı, böylece iyi niyetli altı papazdan oluşan bir komite ona oldukça muğlâk sorular yöneltti, Rousseau bu sorulara daha da muğlâk cevaplar verdi ve sonunda Protestanlıktan aslında hiç vazgeçmediği sonucuna varıldı. Belli ki Torino'da din değiştirmiş olmasına ilişkin gerçekler bilinmiyordu ya da bu gerçekler örtbas edildi. Kilise Heyeti'nin kararı "küçük yaşta Fransa'ya götürülüp, orada Roma dinine ina-

narak büyütüldüğü," ama sonra hatasını anlayıp Protestan ayinlerine katılmaya başladığı ve ardından da "vatanına dönüp dinini değiştirmeye ve kilisesine dönmeye" karar verdiği varsayımına dayanıyordu. Sağlığı kötü durumda olduğu için halkın önünde küçük düşürülmekten ve hapis yatmaktan muaf tutuldu.

Thérèse'in varlığı da açıklanmak zorundaydı, çünkü evini paylaşmakla kalmayıp onunla aynı odada yattığı da biliniyordu. Böylece duygusal bir hikâye uyduruldu. Jean-François Deluc adlı papaza göre, Thérèse annesinin tıp konusunda bilgili olduğunu, Rousseau'yu Paris'te çok hasta olduğu sırada çatısının altına aldığını, yani Rousseau'nun onun hastası ve pansiyoneri olduğunu iddia etmişti. Thérèse'in anlattıklarına göre, daha sonra sokakta kavga eden adamlardan biri onu kazara yaralamış, Rousseau onun yardımına koşmuş ve "annesinin hizmetlerinin karşılığını öyle cömertçe ödemişti ki Matmazel Levasseur ölene kadar ona minnettarlıkla hizmet edeceğine yemin etmişti." Rousseau, işleri sağlama almak için üriner rahatsızlığının cinsel ilişkiye girmesini imkânsız kıldığını belirten bir not ekledi, belki gerçekten de öyleydi. Papazların bunların ne kadarına inandığını kestirmek zor. Reform için bir filozof kazanmak önemli bir zaferdi ve sıkıntıları fazla kurcalamamak onların yararınaydı.

Rousseau'nun dini duygularının içtenliğine gelince; kendisi daima inancının gerçek olduğunu iddia etti. Papaz Jacob Vernes, ay ışığı altında göl kenarında gerçekleştirdikleri bir yürüyüş sırasında Rousseau "Tanrı hakkında adeta vahiy almış bir insan gibi konuşunca," gözyaşlarını tutamadığını hatırlıyordu. Rousseau eskiden kültürlü Katolik papazlarla nasıl dostluk ediyorduysa, bu kez de açık görüşlü Protestan papazlarla dostluklar kurdu ve onlarla yıllarca düzenli olarak mektuplaştı. 1758'de Vernes'e, "Ben bir dosta açım," yazdı; uzaktan yürütülen bir dostluk onun için daha da makbuldü. Mektuplarda, daima aşırı hassasiyet gösterdiği yüz ifadelerinin ve ses tonlarının yol açtığı huzursuzluk olmaksızın sevgisini rahatça ifade edebiliyordu. Cenevre'de kaldığı sırada özellikle, o zamanlar yirmi üç yaşında olan ve papazlığa kabul edilmek üzere olan Paul Moultou'dan etkilendi. Rousseau on yıl sonra *İtiraflar*'da Moultou'nun "ateşli ruhunu" övdü ve onu "hatıralarının muhafızı, dostunun intikamcısı" kılmak istediğini belirtti. Gerçekten de öyle oldu, çünkü Moultou, Rousseau'nun son günlerinde Paris'e onu ziyaret etmeye gittiğinde, Rousseau *İtiraflar* da dâhil olmak üzere, birçok elyazmasını ona emanet etti.

Rousseau, başarılı bir Paris entelektüeli ve yurduna geri dönen tövbekâr bir evlat olarak Cenevre'de kahraman ilan edildi ve doğal olarak bundan büyük bir keyif aldı. Yeniden Protestanlığa kabul edilmeden birkaç gün önce Madam Dupin'e yazdığı mektup coşkusunu yansıtır: "Bu şehir dünyada gördüğüm en güzel şehirlerden biri, sakinleri de tanıdığım en akıllı ve en mutlu insanlar. Yerleşik bir özgürlük ve barışçıl bir yönetim biçimi var, yurttaşları ise aydın, tutarlı ve alçakgönüllü." Kalıcı olarak oraya yerleşme fikrinin aklını çeldiğini, ama Levasseur ailesine Paris'te kalacağına söz verdiğini, ayrıca o kadar küçük bir şehirde nota kopyalayarak – kendini adadığını iddia ettiği meslek – geçinmenin zor olacağını ekledi.

Anlaşıldığı kadarıyla o dönemde Cenevre'de gerçekten de göreceli bir istikrar hüküm sürüyordu. Rousseau'nun 1737'de tanık olduğu ve aile fertlerini birbiriyle savaşmaya hazırlanırken gördüğü krizden bir yıl sonra Fransa'nın araya girmesiyle bütün yurttaşlara bazı haklar tanınmıştı, ama gerçek güç hâlâ Küçük Konsey'in elindeydi. Rousseau'nun tanıdıklarının birçoğu politik durumdan memnundu. Ayrıca Rousseau'nun 1754'teki ziyaretinden daha birkaç hafta önce Cenevre'den taleplerinden nihayet vazgeçen Savoy ile bir antlaşma imzalanmıştı. Rousseau'nun bazı arkadaşları, örneğin Paris'te sürgün olan Lenieps, hâlâ şehrin idaresinde köklü değişiklikler yapılmasından yanaydı ve birkaç yıl içinde Rousseau da tutkuyla onların yanında yer alacaktı ama o dönemde sakin bir ortam mevcuttu. Ayrıca Cranston'ın da dikkat çektiği gibi, Cenevre'deki işçilerin durumu, Fransa'daki işçilerin durumundan çok farklıydı. Aşırı vergilerin altında ezilmiyorlardı, devlet desteği sayesinde gıda fiyatları makul bir oranda tutuluyordu ve üst sınıf, servetini işçileri sömürerek değil, bankalar ve yatırımlar aracılığıyla elde ediyordu. Yine de Rousseau elbette *Eşitsizlik Üstüne Söylev*'de yer alan, Cenevre'nin yüksek ideallerine yönelik övgülerinin, anlamlı reformlara önayak olmasını umuyordu.

Rousseau Cenevre'de dört ay kaldı. Coutance Sokağı'nın da bulunduğu eski mahallesine bir ziyaret gerçekleştirdiği ve bakıcısı Jacqueline ile sevgiyle sohbet ettiği gözlerden kaçmadı; Jacqueline artık altmışına yaklaşmıştı ve peynir sattığı tezgâhının başındaydı; yoldan geçenler, ünlü düşünürü görmek için tezgâhın başına toplanmışlardı. Bir tanık, bu sahneyi betimledi: "Cenevre'nin aşağı tabakanın oturduğu mahalle sakinlerinin hepsi okurdur; filozofu sessizce izlemek üzere toplandılar; onun iç-

lerinden biri olmasından gurur duyuyorlar, uzun süredir uzaklarda olmasına ve çok güzel konuşmasına rağmen onların şivesini kaybetmemiş olmasından ise belki daha da fazla gurur duyuyorlardı." Kalabalığın içinde filozofu görebilsin diye omuza alınan bir kız çocuğu yıllar sonra gördüklerini anlattı: "Ucuz ve sade bir peruğu vardı, şapka takmamıştı; gri ceket ve pantolon giymişti, sağ eli bakıcısının dizindeydi, yuvarlak bir yüzü, küçük, hayat dolu, delici kara gözleri ve hoş bir tebessümü vardı." Ancak Rousseau, çoğunlukla annesinin ait olduğu ve babasının içerlediği sosyal sınıftan insanlarla kaynaştı. Radikal liderlerden birinin oğlu, "Basit insanların dostluğunu, gösterişçiliğinden ve prensiplerinden nefret ettiği varlıklı insanların dostluğuna tercih etti. Halka bağlılığı, eski vekillerden Deluc ile ilişkisi, eşitliğe duyduğu sevgi ve güçlü insanları bazen aşırılığa varan ölçüde küçümsemesi, bütün dertlerinin kaynağı olan aristokratların ondan nefret etmesine yol açtı," iddiasını öne sürerken, bu ziyareti kuşkusuz duygusal bir yaklaşımla yorumluyordu.

Rousseau, Nyon'da sevgili halası Suzon ile de bir araya geldi; anlaşıldığı kadarıyla bu duygusal bir buluşmaydı ama detayları günümüze ulaşmamıştır. Rousseau bir tek, çocukken sürgün edildiği Bossey'e gitmedi. Her ne kadar *homme du peuple* rolünü oynasa da, "yaptığı küçük şeyler için, özellikle de seçkin insanlar tarafından fark edilmek istemesinin" kibrini ele verdiği bazı kişilerin dikkatini çekti. Belki de bunun için her sabah balıklara ekmek atmak üzere göle iniyordu; balıklar onun geldiği saatte beklenti içinde orada toplanmaya alışmışlardı. Bu, komşuların dikkatini çekti ve o dönemde onu evinde ağırlayan kişiye göre, "insanlığın dostu olarak tanınmasına az katkıda bulunmadı." ("Daha doğrusu balıkların dostu," diye ekler Leigh.) Cenevre ziyaretinin en unutulmaz anısı, Eylül ayında Léman Gölü'nde gerçekleştirilen ve Thérèse'in yanı sıra dört kişiyi daha içeren geziydi. "Yolculuğumuz dünyanın en güzel havasında yedi gün sürdü. Gölün uzak kıyısında dikkatimi çeken yerleri çok iyi hatırlıyorum; birkaç yıl sonra *Yeni Heloise*'da [*Julie*'nin diğer adı] oraları betimledim." Her zamanki gibi kırlık alanlar, Rousseau'nun hayal gücünü harekete geçirmişti. Eğer vatanına hâlâ sadık olduğunu hissediyorsa, bu sadakati gerçek Cenevre'ye değil, zihnindeki bir Cenevre'ye yönelikti. Sonunda Thérèse ile birlikte hızlı bir yolculuk gerçekleştirerek sadece beş günde Paris'e döndüler; Rousseau Cenevre'yi bir daha hiç görmeyecekti.

Eşitsizlik Üstüne Söylev'i baskıya hazırlamanın vakti gelmişti ve Rousseau Avrupa'da Fransızca kitapların önde gelen yayıncılarından Marc-Michel Rey'e yöneldi. Kendisi de Cenevreli olan Rey, mesleğini Lozan'da öğrenmiş ve ardından sansürün katı olmadığı Amsterdam'a yerleşmişti. Otoritelerin sakıncalı bulduğu kitapları el altından Fransa'ya sokmasını sağlayan aracı tanıdıkları vardı. Aralarında çok geçmeden, neredeyse tamamen mektuplar aracılığıyla yürütülen, yıllar boyu sürecek olan ve Rousseau'nun önemli yapıtlarının çoğunun basılmasını içeren yakın bir ilişki doğdu. Rousseau başa çıkılması çok zor bir yazardı; sayfa tasarımına, kâğıdın kalitesine, resimlere, kısacası her şeye karışırdı. Üstelik telif hakları kanunu olmadığı için ve yazar metnini bir kere sattıktan sonra, müteakip baskıların gelirlerinden kanuni hak talep edemediği için, mülkiyet hakları konusunda Rey ile devamlı tartışırdı. Ancak Rey ve Rousseau birbirlerine gerçekten saygı duyarlardı ve sık sık tutuştukları kavgaların ardından birbirlerinden özür dilerlerdi. Rousseau, Rey'in çocuğunun vaftiz babası oldu; 1761'de Rey'e, "Yazılarımın ve ismimin, sizin itibarınıza ve servetinizi inşa etmenize katkıda bulunduğunu düşünmek hoşuma gider," yazarken gerçekleri ifade ediyordu.

İkinci Söylev'in Fransa'da yayımlanması için resmi izin çıkması Rousseau'yu şaşırttı. Bu karar, filozofların karşılaştığı engelleri azaltmak için elinden geleni yapan dikkate değer bir insan olan ve zamanla Rousseau'nun değerli bir dostu haline gelen Kütüphane Müdürü Chrétien-Guillaume Lamoignon de Malesherbes'e aitti. O dönemde sansür süreci son derece karmaşıktı. Prensipte bütün metinlerin, konusu her ne olursa olsun, geniş bir sansür ekibi (O dönemde 130 kişiydiler) tarafından incelenmek üzere Malesherbes'in ofisine gönderilmesi gerekiyordu. Sansürcüler eğer tehlikeli olabileceğini düşündükleri görüşler saptarlarsa, kitabı tümden reddedebiliyor ya da düzeltmeler yapılmasını isteyebiliyorlardı. Eğer onay çıkarsa, yayıncıya, belirli bir süre boyunca kitabın tüm satış haklarını yayıncıya veren bir yayın imtiyazı tanınıyordu. Aslında bir pazarlık dönüyordu; devlet yazarların söyleyebileceği şeyleri kontrol altında tutuyor, bunun karşılığında da kayrılan birtakım yayıncılar tekel haline geliyordu. Öte yandan güncel eserlerin çoğu ciddi bir reddedilme tehlikesiyle karşı karşıya kalıyordu. Bu durumda daha gevşek olan, kitap satışını görmezten gelen ve yayıncıya hiçbir garanti vermeyen türden bir yayın izni çıkarttırmak daha yaygındı. Bu tür kitaplar genellikle yurtdışında basılıyordu; öyle ol-

masa da baş sayfasına yabancı bir şehrin adı yazılıyordu. Bu durumlarda yayıncı, rakipleri korsan baskılar piyasaya sürdüğü takdirde kârını kaybetme riskiyle karşı karşıya kalıyordu, üstelik yetkililer yine de kitabın yasaklanmasına karar verebiliyorlar, daha hiç satılmadan kitaplara el koyabiliyorlardı.

Sansürcüler silik kişilerdi – 1789'da bir yazar filozofların "hindilerin yönetimine tabi kalan bir kartal sürüsü" olduğundan yakınmıştı – ama eğitimlilerdi ve dar kafalı değillerdi. Genel havayı, otuzlarının başında kültürlü bir aristokrat olan Malesherbes belirliyordu; Fransa şansölyesinin oğluydu. Malesherbes Aydınlanma'ya ne kadar sempati duyarsa duysun, kuralları uygulatmaktan başka şansı yoktu. Mümkün olduğunda, karşı çıkılabilecek pasajlarda ufak değişiklikler talep ediyor ve en azından *permission tacite* çıkartılmasını sağlıyordu, tıpkı *Eşitsizlik Üstüne Söylev* için yaptığı gibi. Ne var ki sık sık pişmanlık duyduğu adımlar atmak zorunda kaldı ve kendisinin de yıllar sonra belirttiği gibi, "Kanunlar halka gerekli kitapları yasakladığı için, kitap ticareti kanunların dışında var olmak zorunda kaldı." Rousseau'nun bir yazar olarak kariyeri hep bu engellere takıldı ve 1762'de acımasız bir devlet baskısı onu hedef seçince, Malesherbes bile ona yardımcı olamadı.

Bu arada, eğer Rousseau Fransa'da kalacaksa, nasıl yaşayacağına karar vermek zorundaydı. 1754'te d'Holbach'ın salonunda nahoş bir sahne yaşanmış, Rousseau halinden hoşnut filozoflara öfkeyle çıkışmıştı. Bu ani öfkeye yol açan durum, hiç de uygun olmayan biçimde Başkeşiş Petit ismindeki bir din adamının yazdığı, Davut ve Batşeba'nın bile sıkıcı görünmesine neden olan trajediyi yüksek sesle okurken izleyicilerin alttan alta dalga geçmesiydi. D'Holbach sonradan bir arkadaşına, söyleyeceklerini dinlemek için Rousseau'yu kışkırtmanın ayartıcı olduğunu, ama o günkü çıkışının hiç beklenmedik olduğunu söyledi. Papaz, trajedisinin önsözünü okumuş, bu önsözde komik temaların evlilikle, trajik temaların ise cinayetle sonuçlandığını iddia etmişti – aptalca bir görüş olmadığı düşünülebilirdi – "ve yarı gülerek yarı ciddi bir tavırla zavallı papaza sataştığımı kabul ediyorum. Jean-Jacques tek kelime etmedi, gülümsedi ya da sandalyesinde kıpırdandı. Ansızın öfkeyle doğrulup hızlı adımlarla papazın yanına gitti ve elyazmasını alıp yere attı; dehşete düşmüş olan yazara, 'Oyununuz beş para etmez; önsözünüz deli saçması; bu beyefendiler sizinle dalga geçiyor; buradan ayrılın ve köyünüzde papazlık yap-

maya devam edin,' dedi." Bu tepki gerçekten aşırı görünüyor, belki de Rousseau alay konusu olma ve utanca maruz kalma konusundaki kendi kaygılarını talihsiz papaza yansıtmıştı. Doğal olarak bu tepkisi hoş karşılanmadı ve yumruk yumruğa gelmemeleri için araya birilerinin girmesi gerekti. Rousseau, d'Holbach'ı şaşırtarak o günden itibaren onunla uzlaşmayı reddetti, ama d'Holbach'ın karısı – ki onu severdi – ölünce, ona içtenlikle başsağlığı dilediği bir mektup yazdı.

Rousseau, Cenevre'den döndüğünde artık o seçkin ortamdan ayrılıp kendine yeni bir rol yaratması gerektiğini biliyordu. Diderot ve diğer filozoflar son derece sosyal kişilerdi; hararetli nüktedan tartışmalardan besleniyorlar, toplumu ironik bir tarafsızlıkla eleştiriyorlardı. Rousseau'nun verdiği mesaj ise toplumun sadece kusurlu olmakla kalmayıp, bütün kötülüklerin ve mutsuzlukların kökenini oluşturduğuydu. Toplumun içinde kalmayı sürdüren hiç kimse onu doğru düzgün anlamayı ümit edemezdi; dolayısıyla Rousseau bir dayanak noktası bulmak için toplumdan tamamen uzaklaşmayı görev edindi. Ancak çağdaşlarına seslenmeye devam ettiği sürece, çıldırtıcı bir biçimde toplumla bağının sürdüğünü görüyordu. Dünyadan elini eteğini çeken keşişlerin ve azizlerin aksine insanlara ders vermeye devam ediyor, yazılarında harika bir üslupla sessizliği savunuyordu.

Daha da sinir bozucu olanı ise, Rousseau'nun söylediklerini hemen hemen hiç kimsenin anlamamasıydı. *İkinci Söylev*'e verilen basılı yanıtların sayısı çok azdı; eleştirmenler onu çığır açan bir eser olarak karşılamak bir yana dursun, anlamsız paradokslarla dolu bir deneme olarak bertaraf etmişlerdi. Dönemin tipik bir eleştirmeni, "Bilimler ve sanatlar aleyhine yazdığı gibi, yani ileri sürdüklerine hiç inanmayan bir insan gibi, bu sefer de toplum aleyhine yazmış," dedi. Grimm'in bir süre sonra yaptığı yorum da eseri aynı oranda hafife alıyordu, ama daha ilginçti: "Hiç kimse, insanı onun yaptığı gibi ince ve üstü kapalı uslamalarla başlangıç noktasının tam tersinde yer alan bir sonuca sürükleyemez." Grimm'in yanıltmaca olarak değerlendirdiği yöntem, daha doğru bir tabirle, okuyucuları yepyeni bir bakış açısına gözlerini açmayı teşvik eden Sokrates uslaması olarak nitelendirilebilir.

Kısacası Rousseau'nun yalnızlığı, aynı zamanda bir teşhircilik biçimiydi. Algısı güçlü bir yazar onun ölümünden sonra şu yorumlarda bulundu:

Voltaire zenginliğiyle, yani alışılagelmiş ve sıradan bir yöntemle saygı kazanmak istedi. Rousseau ise kendini daha felsefi bir yolla, yani fakirliğiyle saygıdeğer kıldı. Voltaire'in çirkin bir kendini sevme biçimi, hiç saklayamadığı çocuksu bir kibri vardı; insanların alçakça onu pohpohlamalarından mest olur, en kötü şairlerin övgülerinden zevk alır ve karşılığını fazlasıyla verirdi. Rousseau'nun daha saf bir gururu vardı. Takdir toplamaktan rahatsız, şöhretine öfkeli görünürdü; kendini Asyalı bir despot gibi görünmez kıldı ve en büyük hayranlarına bile oldukça sert davrandı.

Grimm'e göre, Rousseau yapmacık bir tavır takınmaktaydı. "O zamana kadar insanlara devamlı iltifat eder, bir centilmen gibi davranır ve rağbet görürdü; hatta üslubu bazen aşırı duygusal ve usandırıcı bir boyuta varırdı. Ansızın toplumsal değerleri küçümseyen bir insan kılığına büründü ve karakterinde doğal hiçbir unsur bulunmadığı için, karşı uca savruldu." D'Alembert daha ılımlı davranarak, şayet toplum içindeki tuhaf kimliğini kararlı bir tavırla değiştirmeseydi, dehasının asla ortaya çıkamayacağını söyledi. "Her şeye meydan okuma cesaretini göstermenin onun kişiliğini ne kadar geliştirdiğini anlamak için, insanın Rousseau'yu benim kadar yakından tanıması gerekirdi. On beş yıl önce onu sakıngan, ürkek ve hatta neredeyse yağcı bir insan gibi görmüştüm, yazdıkları ise vasattı. Onu o dönemde yargılayan bir insan aptalca şeyler söylerdi. Bu da bir insanı yargılamak için acele etmememiz gerektiğini, öncelikle onun kişiliğini oturttuğundan emin olmamız gerektiğini gösterir."

O yıllarda entelektüellerin itibar kazanmak için aydan aya giriştikleri rekabeti anlatan Elisabeth Badinter, Rousseau'nun onları kendi oyununda yenmenin mükemmel bir yolunu bulduğunu öne sürer. Rousseau, ahlak değerlerini bilimlerin ve sanatların üstünde tutarak ve kendini ahlak değerlerinin somut bir örneği olarak yansıtarak, onlardan daha iyi oynamaktan çok, satranç tahtasını tümden devirmişti. Ancak bunu başarmak için özel hayatının toplum içindeki duruşunu desteklediğinden emin olmak zorundaydı; rakipleri ve eleştirmenleri onun bu konuda hassas olduğunu anlamakta gecikmediler. Rousseau'nun 1762'den sonraki önemli yazılarının hepsinin itibarını savunmaya yönelik olmasının sebebi budur. Rousseau olağanüstü bir dürüstlükle benliğini analiz etmeye yöneldiği için, benliği ele almanın yepyeni bir yöntemini içeren hiç beklenmedik bir sonuç meydana geldi. Bu gerçek anlamda modern psikolojinin başlangıcıydı. Rousseau *İtiraflar*'ı yazacak aşamaya geldiğinde, onu eleştirenlerin kısmen

haklı olduğunu ve erdemli filozof rolünün de sonuçta bir rol olduğunu görmeye başlamıştı. Peruğundan, kılıcından ve saatinden kurtulup herkesten farklı olmayı seçerek dikkatleri kendi üstüne çekmiş, görünümündeki değişikliklerin içindeki gerçek değişiklikleri yansıtacağını ummuştu. Açıkça belirttiği hedefi "daima kendisi olmaktı" ama insan bundan nasıl emin olabilirdi ki? Diderot ve Hume, modern sosyolog Peter Berger ile aynı düşüncede olurlardı: "İçtenlik, kendi rolüne inanan bir insanın vicdanıdır." Peder Trublet, 1755'te günlüğüne yazdıklarıyla durumu olağanüstü bir içgörüyle teşhis etti: "Duclos, Rousseau'nun yapay, ama sahte olmayan bir karakteri olduğunu söylüyor. Tamamen göründüğü gibi biri değil, ama öyle olduğuna inanıyor." Starobinski, Rousseau'nun felsefesinde olmak ile görünmek, *être* ile *paraître* arasındaki gerilimi vurgulamıştır; bu Trublet'nin açıkça kavradığı bir ayrımdı: "Gerçekten ikiyüzlü olan bir insan öyle görünmek için öyle görünür; Rousseau ise öyle olmak için öyle görünüyor."

Ancak meseleyi tamamen bu şekilde yansıtmak, durumu Rousseau'nun rakiplerinin tanımlamasına izin vermek anlamına gelebilir. Başka bir bakış açısına göre Rousseau, tıpkı diğer herkes gibi, büyük ölçüde toplumsal şartlandırmaların kurbanı olduğunu kabullenmişti. Kendisinin de sonradan açıkça gördüğü gibi, doğruluktan şaşmayan eleştirmen rolü, o sırada ona ne kadar samimi gelmiş olursa olsun, aslında bir roldü. Bu rolü oynamak çok keyifliydi, çünkü onu toplum içinde küçük düşmekten kurtarıyor, doğallığı bir erdeme dönüştürüyordu. "Derin düşüncelerimin bende çağın geleneklerine, kurallarına ve önyargılarına karşı uyandırdığı küçümseme, beni onları barındıranların alaylarına karşı dayanıklı kıldı; onların bayağı alaylarını, parmaklarımın arasında böcek ezermiş gibi, açıklamalarımla ezdim." Bu, Vincennes yolunda geçirdiği dönüşümün kaçınılmaz bir sonucuydu. Sosyal kalıpların değersizliğini telkin ederken, "En soylu gurur, kökünden söktüğüm kibrimin tortularında yetişti," dedi ve vahşi doğadaki peygamber rolü, en ayartıcı role dönüştü.

Ancak asıl mesele soyut idealler meselesi değil, statü meselesiydi ve Rousseau *Söylevler*'ine yönelik eleştirilerin aslında ayrıcalıkların savunması olduğunun gayet iyi farkındaydı. Eleştirmenlerden biri hakkında, "Yazar kafasını topraklarına öyle takmış ki benim topraklarımdan bile söz ediyor. Bana ait topraklar! Jean-Jacques Rousseau'nun toprakları! Ona gerçekten bana daha akıllıca kara çalmasını tavsiye ederim," dedi. Lüksün faydalı olduğunu, çünkü dolaylı olarak yoksulları beslediğini savun-

muş olan eski dostu Bordes'a verdiği yanıtta ise daha da hiddetliydi: "Yemeklerimizde et suyu olması şart, bu yüzden bir sürü hasta insan et suyuna çorbadan yoksun kalıyor. Sofralarımızda likör olması şart, bu yüzden köylüler sudan başka hiçbir şey içemiyor. Peruklarımız için pudra şart, bu yüzden bir sürü yoksul insanın ekmeği bile yok."

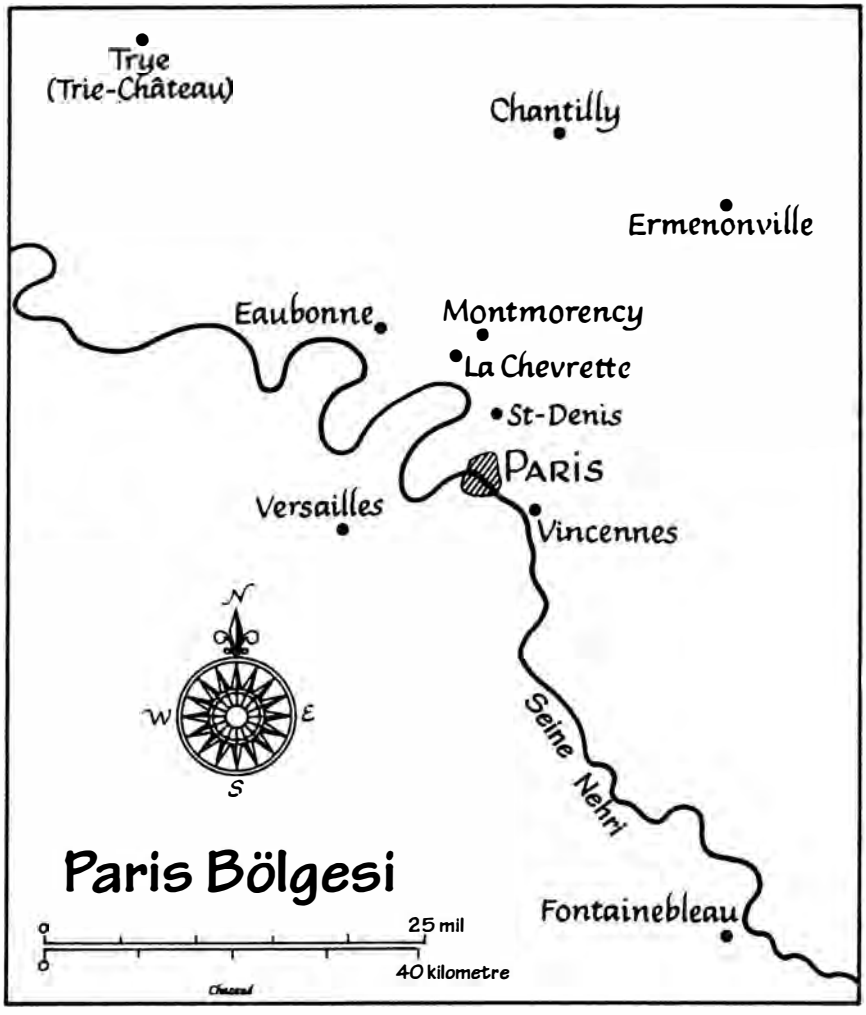
1755 Noel'inden hemen önce meydana gelen garip bir olay, Rousseau'nun tavırlarındaki aksiliği, meydan okumayı ve yaralı gururu bütünüyle yansıtır. Madam Levasseur'e gönderilen ve büyük bir kap dolusu tereyağı içeren sepet, yanlışlıkla Kont Lastic'in mutfağına teslim edilmişti. Thérèse tereyağını almaya gittiğinde kont ile karısı onunla alay ettiler ve uşaklarına onu kovmasını emrettiler, bunun üstüne Rousseau konta keskin bir dille kaleme alınmış kinayeli bir mektup yazdı: "Yüksek sosyetenin kurallarını ve önemli insanların yetiştiriliş tarzını açıklayarak, iyi yürekli bedbaht kadıncağızı teselli etmeye çalıştım. Ona, kendilerine ait olan bir malı istemeye gelen yoksul insanları kovalamaya yaramadıktan sonra uşak tutma zahmetine katlanmanın hiçbir anlamı olmadığını kanıtladım. 'Adalet' ve 'insanlık' gibi kelimelerin halktan insanların kelimeleri olduğunu göstererek, tereyağını bir kont yediği için büyük bir gurur duyması gerektiğini anlamasını nihayet sağladım." Rousseau kontun, hiç değilse sepetin yanlış yere geldiğini kabul edecek kadar adil davranan yengesine de bir mektup taslağı hazırladı ve ondan bu talihsizlikten ders almasını rica etti: "Mazlumların haykırışları duyulamayacak kadar zayıf olduğu için, günde kaç adaletsizlik yüksek mevkili ve güçlü insanların gözünden kaçıyor?" Rousseau'nun arkadaşları bu mektupları göndermemesi için yalvardı. İçlerinden birine şöyle yazdı: "Dilediğiniz gibi yapacağım Madam. Mektupları göndermeyeceğim, Mösyö Lastic Paris'teki bütün iyi yürekli kadınlardan istediği kadar tereyağı çalsın, sinirlenmeyeceğim." Ancak mektupların kopyalarını sakladı ve bu olayı hiç unutmadı. Yıllar sonra işin iç yüzünü bilen az sayıdaki insan, romanında, durumu bilmeyenlerin anlayamayacağı bir dipnot görünce çok şaşırdı. Julie'nin, Saint-Preux'ye insanın şakacıktan bile kötü davranmaması gerektiğini söylediği noktada dipnotta şu yorum yer alır: "Tereyağını alan adam! Bana kalırsa bu uyarı size çok uygun."

15. Bölüm

Bir Gönül Macerası

Belki de Rousseau'nun kalıcı olarak Cenevre'ye yerleşmesi baştan beri pek olası değildi. Bunu yapmamak için hep bahaneler buldu, örneğin 1757'de bir arkadaşı, onu şehrin kütüphanecisi olarak işe sokmaya çalışırken, hafızasının zayıf olduğunu, Yunanca bilmediğini ve kitapların hangi baskılarının iyi olduğuna dair hiçbir fikri bulunmadığını söyleyerek karşı çıktı. Ancak şayet Cenevre cazibesini yitirmekteyse bile, Rousseau Paris'e ait olmadığından da emindi. Grubun dışındakiler henüz farkında olmasa da, Rousseau'nun filozoflara karşı duyduğu hoşnutsuzluk artmaya devam ediyordu ve zaten *Ansiklopedi*'ye nispeten daha mütevazı katkılarda bulunuyordu. Onun için Paris'e dönmek, Madam Dupin'in onu üstlenmeye razı ettiği usandırıcı işe devam etmek anlamına geliyordu. Sonraki birkaç yıl boyunca aralıklarla yaşlı Peder Saint-Pierre'in 1743'te ölünce arkasında bıraktığı on yedi kitaptan ve beş kutu elyazmasından, tutarlı bir sav ortaya çıkarmak için çalıştı.

Amaç, Saint-Pierre'in fetih savaşlarının daima beklenmedik sonuçlar doğurduğunu ve milletlerin savaşmak yerine, müzakerelerde bulunması gerektiğini savunduğu *Kalıcı Barışın Temini Projesi*'nin okunabilir bir özetini oluşturmaktı. Kalıcı barış, üye olan devletleri denetim altında tutan bir tür milletler cemiyeti kurularak sağlanacaktı. Rousseau bu plana fazla güvenmiyordu; Cranston'ın da belirttiği gibi o, sosyal kurumları çözüm olarak değil, sorun olarak görüyordu. "Savaş Hali Sosyal Durumdan Kaynaklanır" adlı iddialı bir başlık taşıyan kısa bir yazı ile hükümdarları harekete geçiren temel güdüyü, güç ve şöhret arzusu olarak tanımladığı, daha uzun bir eleştiri kaleme aldı. Bu yazıların ikisi de basılmadı. Rousseau'nun Saint-Pierre'in *Projesi*'ne çıkardığı özet (*Jugement du Projet de paix perpétuelle de Monsieur l'Abbé de Saint-Pierre*) 1761'de nihayet yayımlandı, ancak o sırada Rousseau bu işi çoktan arkasında bırakmıştı; kendisi-

nin büyük bir ustalıkla kaleme aldığı *Toplum Sözleşmesi* baskıdaydı. Hiç kuşkusuz Saint-Pierre'in yazılarına verdiği emek, kendi düşüncelerini harekete geçirmekte faydalı oldu, ama bu en iyi tabirle değeri bilinmeyen bir işti. Bütün yazıları okuyan bir araştırmacının sözlerine göre, "Öyle bir muhakeme düşkünlüğü, öyle bir belagat fukaralığı ve nefes darlığı, öyle bir duygu yoksunluğu, öyle bir laf kalabalığı ve aşırı tekrarlarla daha da anlamsızlaşan öyle anlamsız ve önemsiz düşünceler var ki Rousseau'nun sabrı sık sık taşmış olmalı."

Rousseau bu kez ne yapacağını düşünürken, gururunu okşayan beklenmedik bir davet aldı. Paris'in on altı kilometre kuzeyinde bulunan La Chevrette'teki kır evinde ara sıra gördüğü Madam d'Épinay, onun bunalımda olduğunun farkındaydı ve bu konuda bir şeyler yapmaya karar vermişti. Rousseau önceki ziyaretlerinden birinde, şatodan yaklaşık iki kilometre uzaklıkta, Montmorency ormanının kıyısında, Hermitage (İnziva Yeri) olarak bilinen köhne ve küçük bir ev görmüş, şakacı bir tavırla o evin tam kendisine göre olduğunu söylemişti. 1756 Martı'nda oraya döndüğünde, Madam d'Épinay'nin evi şirin kiremit bir çatıyla ve geniş camlarla tamamen yenilettiğini görünce, bunun üstüne bir de Madam d'Épinay onun Thérèse ve annesiyle birlikte oraya taşınmasını teklif edince, çok şaşırdı. Rousseau çok duygulanmıştı. "Hayatım boyunca hiç bu denli güçlü ve tatlı duygulara kapıldığımı sanmıyorum; dostumun cömert elini gözyaşlarımla ıslattım." Rousseau birkaç gün tereddüt etti, Madam d'Épinay hayır yanıtını kabul etmedi ve Rousseau 9 Nisan 1756'da, kendi ifadesiyle, "Bir daha hiç orada yaşamamak üzere şehirden ayrıldım." Rousseau, bir gün yeniden şehirde yaşayacak ama bu taşınmayı daima ferahlatıcı bir dönüm noktası olarak hatırlayacaktı; Hermitage gerçekten de bir süreliğine endişelerden uzak bir sığınak oldu.

Rousseau'nun yeni hamisi, ondan on dört yaş küçüktü ve iyi bir sosyal konumu vardı (ancak bazen iddia edildiği gibi markiz değildi). 1726'da Fransa'nın kuzeyinde doğan Madam d'Épinay askeri bir valinin kızıydı ve üst tabakanın hoşuna giden o süslü ve gösterişli isimlerden birini taşıyordu; Louise-Florence Pétronille de Tardieu d'Esclavelles. On yaşındayken babasını kaybetti ve annesiyle birlikte La Chevrette'teki teyzesinin yanına taşındı. Orada altı kuzeniyle tanıştı ve içlerinden ikisi sonradan hayatında önemli roller oynadı. Bunlardan biri, Rousseau'nun bir gün âşık olacağı Sophie'ydi. Diğeri ise, babasının kazançlı mültezim pozisyonunu devralan ve Madam d'Épinay'nin on dokuz yaşındayken evlendiği (kilise kanunları birinci derecede kuzenlerin evlenmesine izin veriyordu) Denis-Joseph d'Épinay idi. Başlangıçta bu bir aşk evliliğiydi, ama sadakatsiz bir insan olduğunu kanıtlayan kocası, açık açık metresler tuttu ve onlara büyük paralar harcadı. Daha da kötüsü ona frengi bulaştırdı ve Madam d'Épinay ömrünün geri kalanında hep hastalıklarla boğuştu; ateş, migren ağrıları ve kıvrandıran safra taşları, şikâyetlerinden yalnızca birkaçıydı. Bir süre sonra kendini ve çocuklarını korumak için kocasından mali

MADAM D'ÉPINAY

Bu portre Madam d'Épinay 1750'lerin sonunda Cenevre'de kalırken, Rousseau ile araları bozulduktan kısa bir süre sonra resmedilmiştir. Madam d'Épinay kitabından başını kaldırdığı bir pozda, yüzünde sorgulayan bir ifadeyle resmedilmeyi tercih etmiştir. Biyografisini kaleme alan yazar, "ince ve narin omuzlarını zarafetle süsleyen" yarı şeffaf kumaştan *fichu*'nun [üç köşeli omuz atkısı], neredeyse korkutucu boyuta varan zayıflığını gizleyemediğini belirtmiştir.

anlamda ayrılmayı başardı ama kendini asla zengin görmedi, oysa Rousseau'ya göre hiç şüphesiz zengindi.

Rousseau, Madam d'Épinay ile on yıl önce dostu Dupin de Francueil aracılığıyla La Chevrette'te tanışmış ve orada *L'Engagement Téméraire* adlı komedisinin amatör bir temsili gerçekleşmişti. O sıralarda Francueil, Madam d'Épinay'nin aşığı olarak tanınmaya başlamıştı. Madam d'Épinay, birkaç yıl boyunca Francueil'e bağlı kaldı ama o da sadakatsiz çıktı ve hatta Madam d'Épinay'nin çekilmez kocasıyla bir metres paylaşacak kadar kaba davrandı. (Francueil, karısının 1754'teki ölümünün ardından yeniden evlendi; tuhaftır ki ikinci karısı d'Épinay ile paylaştığı metresinin kızlarından biriydi. Gelecek kuşakların daha çok George Sand adıyla tanıdığı Aurore Dupin'in babası, Francueil'ün bu evlilikten dünyaya gelen oğludur.)

Madam d'Épinay, Francueil'den sonra daha güvenilir bir âşık buldu; bu kişi, Rousseau'nun müzik dolu mutlu geceler geçirdiği arkadaşı Grimm'den başkası değildi. Grimm'in entelektüel çevrelerde iyi bağlantıları vardı; ayrıca şaşırtıcı ölçüde romantik davranışlar sergileyebiliyordu. Bir keresinde bir aktrise fena halde tutulmuş ve kendinden geçmiş bir halde günlerce yatağında kalmıştı, gerçi ansızın ayaklanıp normal hayatına kaldığı yerden devam edince, Rousseau hepsinin numara olduğundan şüphelenmişti. Grimm, Madam d'Épinay'nin aşığı olduktan kısa bir süre sonra, kocasının borçlarını kapsayan belgeleri yok etmekle suçlanan Madam d'Épinay'nin onurunu korumak için düello yaptı.

Rousseau'nun *İtiraflar*'daki hatıralarına göre, Paris'ten Hermitage'a taşınmaları bayram havasında geçmiş, Madam d'Épinay at arabasıyla onları almaya gelmiş, bavullarla ilgilenmesi için beraberinde bir çiftçi getirmiş ve her şeyin bir günde hallolmasını sağlamıştı. Madam d'Épinay'nin kısaca ele alınacak olan, kurguya dönüştürdüğü hayat hikâyesindeki hatıraları ise o kadar heyecan verici değildi. Madam Levasseur seksenini geçmişti, şişmandı ve eli ayağı tutmuyordu; at arabası çamura saplanınca, uşaklar yolun geri kalanında onu eğreti bir tahtırevanda taşımak zorunda kalmışlardı. Yaşlı kadın minnettarlıkla ağlamıştı, ama Madam d'Épinay'ye göre, Rousseau "başını yerden kaldırmadan ve olup bitenlerle hiçbir ilgisi yokmuş gibi sessizce yürüdü." Thérèse'in sevecen ama aciz babası ise Paris'teki bir düşkünlerevine yerleştirilmişti; kısa süre sonra orada neredeyse tamamen unutulmuş olarak hayata gözlerini yumdu.

Rousseau, eve varınca (1956'da tesadüfen yıkılmıştır) şekerleme yapmak için odasına çekildi ve bir bülbülün şakımasıyla uyanınca coşkuyla, "Nihayet dileklerim gerçekleşti!" diye haykırdı. En azından kendisi öyle hatırlıyordu; Nisan başında kuzey Fransa'da bir bülbülün şakıması pek olası değildi. Civarda yürüyüşe çıkılabilecek parkı andıran bir orman vardı, bahar kapıdaydı ve hatta Thérèse ile ilişkileri bile derinleşmekte gibiydi. Her koşulda Thérèse, ona daha çok açılmaya başladı ve annesinin, Madam Dupin'in Rousseau'ya gönderdiği birçok hediyeye el koyduğunu, Rousseau'nun Paris'ten ayrılmaması için birçok kereler Diderot ve Grimm ile birlikte dolaplar çevirdiğini ilk kez açıkladı. Rousseau'nun Thérèse için kullandığı *gouvernante* terimi, genellikle "dadı, mürebbiye" diye çevrilir, ama bu yanıltıcı bir çeviridir. Aslında "kâhya" diye çevrilmelidir; on sekizinci yüzyılda bu kelimenin yaygın kullanımlarından biri, bekâr bir ada-

HERMITAGE

Madam d'Épinay tarafından "ayıcığı" Rousseau için yeniletilmiş olan küçük evin – aslında pek de küçük değildi – arkadaki ferah bahçeden görünümü. Rousseau kira ödemek yerine, yapacak çok işi olduğu açıkça görülen bahçıvanın maaşını ödüyordu.

mın evini çekip çeviren kadın anlamına gelmekteydi ve Rousseau teknik anlamda bekârdı. Elbette muzip Gauffecourt, Thérèse ile annesine, gerçekten "dadılar" olarak çevrilebilecek *les gouverneuses* demekten hoşlanıyordu.

Rousseau, "Tamamen kendimle baş başa, iyi yürekli yapmacıksız kâhyamla, sevgili köpeğimle, yaşlı kedimle, kırlardaki kuşlarla, ormandaki geyiklerle, bütün doğayla ve onun akıl almaz yaratıcısıyla geçirdiğim uçup giden o güzel günlerin" tadını çıkarmak üzere Hermitage'a yerleşti. Onun hatırlamaktan keyif aldığı kadarıyla, filozofların rasyonalizmiyle hiçbir ilgisi olmayan bir coşkuyla yüreğini doğanın yaratıcısına açmıştı. "O enginlikte kendimi kaybettim; düşünmedim, mantık yürütmedim, felsefe yapmadım." Onun yerine büyük bir mutlulukla, "Ey yüce varlık! Ey yüce varlık!" diye haykırmıştı. Rousseau septik ya da dogmatik olmayan, kendine özgü dini bir konum almaktaydı ve bu konum ileride hem serbest düşünürlerin hem de teologların saldırılarına maruz kalacaktı. İnsanlarla kur-

duğu ilişkilerde düş kırıklığına uğrayan ve incinen Rousseau, uygar hayatın karşısında yer alan tinselleştirilmiş bir doğada kendine sığınak arıyordu. Tek başına ormandayken evrenle bir olmanın tadını çıkarabiliyor, akşamları eve döndüğünde ise, köpeğine kadar bütün destek sistemi onu karşılamak üzere hazır bekliyordu. "Yavaş adımlarla eve dönerdim; kafam biraz yorgun, ama yüreğim mutlulukla dolu olurdu... Akşam yemeğim balkonda hazırlanmış olurdu. Küçük evimde iştahla yemeğimi yerdim ve hiçbir kölelik ya da bağımlılık duygusu hepimizi birleştiren iyiliği bozmazdı. Köpeğim de benim kölem değil, dostumdu; bana hiçbir zaman itaat etmese de, arzularımız hep aynı doğrultuda olurdu."

Arada sırada başka insanlar da çıkageliyordu, çünkü Rousseau'nun şöhreti, ona saygılarını sunmak isteyen hayranlarını oraya çekiyordu. Bunlardan biri François Coindet idi; bir Paris bankasında çalışan ve her türlü işe koşmaya hazır olan genç bir Cenevreli. Rousseau küstahlığından ve yüzeyselliğinden yakınsa da onu çevresinde bulundurmaya devam etti. Daha önemli konuklarından biri ise, edebiyata yönelik düşleri olan ve hüzünlü üstadına nasıl yaklaşacağını bilen Alexandre Deleyre adlı bir başka gençti. Deleyre, o yaz kaleme aldığı tipik mektuplardan birinde Rousseau'ya bir denemesini gönderdi ve vakur bir tavırla, "Düşündüklerimi ifade etmeden nasıl durabilirim bilmiyorum; gerçeği sevmeyenlere yazık. Sizin gerçekler adına yaptığınız fedakârlıkları biliyorum ve örneğiniz beni yüreklendiriyor," dedi. Bu övgüleri, Rousseau'nun hayat tarzına yönelik esprili bir yorum izledi: "Sizi yalnızlığa iten şeylerle kendinizi avutun benim sevgili münzevim. Biraz da gülün; devamlı şikâyet etmek bizleri yıpratır."

Diderot'nun hiç ziyaretine gelmemesi Rousseau'yu incitti. Tamam, *Ansiklopedi*'nin yazınsal işlerinden dolayı Diderot'nun işi başından aşkındı, ama davranışlarında sanki küstahça bir tavır da vardı; hep insanların onu ziyaret etmesini beklerdi ve Rousseau'nun Paris'e ait olduğu mesajını gönderiyordu. Kışın sonunda uzun süreli dostluklarındaki gerilim, kırılma noktasına gelecekti. Ayrıca Rousseau ile yeni hamisi ilişkilerini tartışınca daha acil gerilimler de kırlardaki huzurlu hayatı istila etmeye başladı. Madam d'Épinay, kuşkusuz meşhur bir yazarı çevresinde bulundurmanın düşünsel amaçlarını daha ileri boyutlara taşımasını bekliyordu, çünkü yazılarını bastırmak konusunda çekingen davransa da, ciddi bir düşünür ve yazardı. Eğitim ve kadınların durumu konusunda kapsamlı yazılar kaleme alıyor, hatta vaktinden iki asır önce feminist olarak ni-

telendirilmişti ve Grimm onu *Correspondance Littéraire*'sinin düzenli yazarlarından biri yapmıştı. Ancak Rousseau onun başarılarından etkilenmedi. "Öylesine romanlar, mektuplar, komediler ve hikâyeler gibi önemsiz şeyler yazmayı kafasına koymuştu. Oysa aslında onları yazmaktan değil, okumaktan keyif alıyordu ve eğer üst üste iki veya üç sayfa yazmayı başarırsa, bu yoğun emeğine kulak verecek en az iki veya üç yardımsever dostu olsun istiyordu."

Rousseau'nun yapacak kendi işleri vardı. O sessiz ve sakin ortamda kendini iki önemli yapıta adamayı planlamıştı. Birisi, yönetim biçimlerinin ve kanunların kapsamlı bir analizini içeren *Politik Kurumlar* adlı bir yapıt olacaktı ki bazı unsurları sonradan *Toplum Sözleşmesi*'nde yer aldı. Diğeri ise İnce Ahlak ya da Bilgenin Materyalizmi (*Matérialisme du Sage*) adlı bir yapıt olacaktı. Bu yapıtın barındırdığı görüş, d'Holbach ile Diderot'nun ateist materyalizmi ne denli itici olsa da, Rousseau'nun insanların çevrelerindeki uyarıcılara günümüzde davranışçı olarak nitelendireceğimiz şekillerde karşılık verdiğini inkâr edemeyecek olmasıydı. "İklimler, mevsimler, sesler, renkler, karanlık, ışık, elementler, yemek, gürültü, sessizlik, hareket, hareketsizlik, her şey bedenlerimizi ve dolayısıyla ruhlarımızı etkiler." (Burada kullanılan *âme* kelimesinin anlamı belirsizdir; genellikle "ruh" olarak çevrilmesi gerekse de, anlam olarak çoğu zaman "zihin" kelimesine daha yakındır. Bu verimli bir belirsizliktir, çünkü Rousseau'nun zihinsel süreçlerden bahsederken bile ruhsal değerleri çağrıştırmasına imkân tanımıştır.) İnce Ahlak'ın amacı, iyi alışkanlıkları desteklerken kötü alışkanlıkları en aza indirgeyen bir hayat tarzı yaratmaktı. Rousseau Paris'teyken başkalarının insafına kalıyordu, oysa Hermitage'da münzevi olarak yaşayabilirdi.

Madam d'Épinay'nin aklında ise bambaşka düşünceler vardı. Kalabalıklardan hoşlanmadığını göz önünde bulundurarak, yalnız kalınca Rousseau'ya haber göndereceğine söz vermişti, ancak Rousseau çok geçmeden bunun aynı zamanda bir çağrı anlamına geldiğini kavradı. Madam d'Épinay, Rousseau'ya dostuymuş ve eşitiymiş gibi davranmasına rağmen, aslında ondan görgü kurallarına uymasını bekliyordu. Rousseau, ilerleyen yıllarda da zengin hayranlarının ona kalacak yer sağlamasını kabul edecek, bunu nispeten gayrişahsî bir düzenleme olarak görecek ve daima bir tür kira ödeyecekti ama hediye kabul etmemek konusunda adeta fanatikti. Yazdığı notalar bile tamamen işten ibaret olmalıydı. Onun-

la 1754'te tanışan bir Cenevreli, Richelieu Dükü Rousseau'ya birtakım nota defterleri karşılığında aşırı bir ödeme gönderince (2,400 livre eden 100 Louis altını) onun 99'unu hemen geri gönderdiğini belirtmişti. "Mösyö Rousseau hediyelerin bağımsızlığımıza karşı kurulan tuzaklar olduğuna ve hayırseverlerin verdikleri hediyelere çok yüksek bedeller biçtikleri için, en içten minnettarlığın bile hediyelerinin karşılığını ödemeye yetmediğine inanıyor."

Rousseau, herhangi bir bağımlılık şüphesi doğmasın diye daha en baştan – neredeyse kabalığa varan bir sertlikle – sınırı çiziyordu. Madam d'Épinay ona 1,000 livre tutarında bir maaş bağlamayı teklif ettiğinde, satın alınamayacağını belirtti. "Bu teklif kanımı donduruyor. Bir dostu uşağa dönüştürmek istemekteki ilginizi ne kötü anlamışsınız!" Bu açıklaması Madam d'Épinay'den öfkeli bir yanıt alınca, kelimelere kendi istediği anlamı yüklemenin âdeti olduğunu belirtti. "Eğer birbirimizi anlamamızı istiyorsanız, benim sözlüğümü daha iyi öğrenin sevgili dostum. Terimleri nadiren her zamanki anlamında kullandığımı, sizinle konuşanın hep yüreğim olduğunu bilin, böylece belki bir gün bu yüreğin başka hiçbir yürek gibi konuşmadığını anlarsınız." Rousseau, söz konusu olduğunda bu alışılagelmiş bir kalıptı: kaleminin yüreğindeki gerçek duyguları ifade ettiğine inanmak ve karşı taraf onu yanlış anladığı takdirde gücenmek. Anlaşılan kendisinin de aşırı talepkâr olduğu hiç aklına gelmedi. Grimm serzenişlere hazır olması için Madam d'Épinay'yi daha en baştan uyarmıştı. "Bir kez olsun emrine amade olmayı reddederseniz, sizi yakınınızda yaşaması için yalvarmış olmakla ve kendi yurdunda yaşamasını önlemiş olmakla suçlar."

Rousseau ile Madam d'Épinay, arasında mizaç farklılıklarının yanı sıra önemli bir sınıf farkı da vardı. Madam d'Épinay zenginliğinden keyif alıyor ve hamiliği bir güç ifadesi olarak değil, sevgi ifadesi olarak görüyordu. Üstelik amaçlarının bazen karmaşık olabileceğini anlaması pek de olası değildi. Tam o dönemde kaleme aldığı kendi portresinde şunları yazdı: "Güzel değilim, ama çirkin de değilim. Minyon, zayıf ve oldukça biçimliyim. Genç bir görünümüm var ama körpe olarak nitelendirilemez; asil, sevimli, hayat dolu, akıllı ve ilginç bir insanım." Görünürde olmayan özelliklerinin de bir o kadar iyi olduğunu düşünüyordu: içten, dostlarına güvenen, onu incitenlere karşı bile eli açık davranan ve ahlaki değerleri sağlam bir insandı; eğer bir kusuru varsa, o da toplum içinde çekingen olma-

sıydı. Rousseau ile ilişkisi bu erdemlerin hepsini gerektirecekti, buna karşılık Rousseau, onun kendinden hoşnutluğunun, dostlarına nasıl davrandığını görmesini engellediği sonucuna varacaktı.

Ancak ilk günlerde Rousseau, Madam d'Épinay'nin "ayıcıklarım" diye hitap etmekten hoşlandığı gruba iyi bir katkıydı; Madam d'Épinay, Grimm'e yazdığı esprili bir şiirde şöyle demişti: "Ben ki beş ayıcığın kraliçesi, onların kanunlarını yazıyorum." Muhtemelen Rousseau o karışık gruba dâhil edilmekten hoşlanmadı (diğerleri Grimm, Gauffecourt ve birkaç önemsiz yazardı). Elbette Rousseau, Madam d'Épinay'nin bir arkadaşına belirttiği gibi, başa çıkılması en zor ayıcıktı. "*Par excellence* [mükemmelen] ayıcığın bir dişi çekildi; ah bir de o diş, insan ırkına karşı kullandığı dişi olsaydı!"

Büyük bir olasılıkla Madam d'Épinay, Rousseau'nun onun cazibesine kapılmasını umuyordu, ama Rousseau'nun öyle bir eğilimi yoktu. Madam d'Épinay sonbaharda hava soğuyunca açık bir hamlede bulundu; Rousseau'ya flanel kumaştan minik bir jüpon ile birlikte, bu jüponu kendisi için yelek yaptırtmasını öneren ayartıcı bir not gönderdi. Bir kadının, kendi bedenine uyarlanmış olan iç giyimini uygun bir biçimde üstünde taşıma fikri öyle heyecan vericiydi ki "Notu ve jüponu ağlaya ağlaya yirmi kere öptüm." Düzeltmeleri yapması gereken Thérèse, Rousseau'nun aklını kaçırdığını düşündü, ama Thérèse'in aslında onu kıskanmış olabileceği, Rousseau'nun aklına hiç gelmedi. Neyse ki, ya da ne yazık ki, Madam d'Épinay Rousseau'nun tipi değildi. "Ona arada sırada iltifatlarda bulunmak ve ikimize de şehvetli gelmeyen kardeşçe öpücükler kondurmak konusunda içim rahattı, ama hepsi buydu. Çok zayıf ve çok solgundu, göğüsleri ise ellerim kadar düzdü. Bu kusur bile beni soğutmaya yeterdi. Ne yüreğim ne de duyularım göğüsleri olmayan bir kadını kadın gibi algılayabilir."

Madam d'Épinay kimi zaman oldukça talepkâr davransa da, Rousseau'nun kendine ayırabileceği bol bol boş vakti oluyordu ve kendini genellikle yalnız hissediyordu. Ormanda dolaşıp geçmişini düşünürken kafasının aşk konusuna, daha doğrusu hiç tatmadığı büyük tutkuya takıldığını fark etti. Ona gençliğinin kırlarını anımsatan doğal ortam, anılarını canlandırdı ve hayal dünyasının orta yaş bunalımlarını telafi ettiğini çok iyi kavradı. "Yılın en güzel mevsiminde, Haziran ayında, ağaç dallarının serin gölgeleri altında, bülbüllerin sesleri ve derelerin şırıltıları eşliğinde

düşüncelere daldım... Çok geçmeden gençliğimde beni duygulandıran bütün kadınların etrafımda toplandığını gördüm; Matmazel Galley, Matmazel Graffenried, Matmazel Breil, Madam Basile, Madam Larnage, güzel öğrencilerim ve hatta yüreğimden söküp atamadığım çekici Zulietta." Madam Larnage dışında, bunların hepsi istediği ama birlikte olamadığı kadınlardı; Madam Warens'in adını atlaması ilginçtir. Ne var ki aşk özlemi çeken yaşlı adamların gülünç duruma düştüğü bir gerçekti ve bu hayal âlemi utanç vericiydi. "Kanım kaynamaya başladı ve ağarmaya başlamış olan saçlarıma rağmen başım döndü; gitsin ağırbaşlı Cenevre yurttaşı, gelsin kırk beşinde ansızın yeniden âşık bir delikanlıya dönüşen saf Jean-Jacques."

On sekizinci yüzyılın baskın psikolojisinde, gerçeklerden kaçış olarak görülen hayal dünyasına hiç güvenilmiyordu. Samuel Johnson o dönemde sert bir üslupla şunları yazmıştı: "Hayallerin mantığa egemen olması, bir tür deliliktir... Kurgular insanı gerçekmiş gibi etkilemeye başlar, yanlış düşünceler zihni işgal eder ve hayat, mutlu hayallerle ya da acı hayallerle akıp geçer." Ne var ki, Rousseau'nun istediği de buydu zaten (acı hayaller değilse de mutlu hayaller); nasıl ki gençliğinde aşk hikâyelerine ve Antik Roma'ya sığındıysa, şimdi yine bir kaçış arıyordu. Artık başarılı bir yazar olduğu için, aşk hikâyesini kendi kalemiyle yaratmaya başladı.

Rousseau 1756 yazında, iki köylünün, delikanlının para için evlenmesini isteyen babasının itirazlarına rağmen birbirine âşık olduğu Claire ile Marcellin'in Aşkı (Les Amours de Claire et de Marcellin) adlı romantik bir hikâyeye başladı. Birkaç sayfa sonra yazmayı bıraktı, ama bu yine de önemli bir başlangıç oldu, tıpkı daha da kısa olan "Küçük Savoylu" gibi. Rousseau, kapalı kır yaşamları sayesinde çokbilmiş şehirlilerden daha dürüst olan karakterler yaratmaya başlıyordu ve sosyal sınıfların önemsiz olduğunu öne sürüyordu. "Hiçbir mevkiye ait olmayan ruhlar vardır, çünkü onlar hepsinden üstündür... Doğa, kralları ve işçileri farklı kalıplardan yaratmaz." İlerleyen yıllarda da geliştirmeye devam edeceği öz portresine ilişkin bir ipucu da bulunur: "İlk ve en ciddi talihsizliğim, görevimde yanılmaktı. Bu dünyada attığım her adım, beni masumiyetten ve gerçek mutluluktan biraz daha uzaklaştırdı."

Rousseau çok geçmeden, kendisini de şaşırtarak, kısa bir hikâye değil, o dönemde revaçta olan üslupla, yani mektuplarla aktarılan bir roman yazmakta olduğunu fark etti. Romanın kahramanı, önemsiz bir İsviçre soylusunun Julie d'Éntange adlı genç kızıydı. Romanda Julie kendinden faz-

la büyük olmayan öğretmenine âşık olur ve onunla yatar; dönemin edebi kurallarına göre skandal niteliğinde bir hareket. Madam Warens gibi kül sarısı saçları olan Julie onunla aynı köydendir, romanın erkek kahramanı Saint-Preux ise yazarın idealleştirilmiş ve gençleştirilmiş öz portresidir. Kuzeni ve ikinci benliği Claire'den yardım gören Julie bu ilişkiyi bir sır olarak saklamayı başarır, ama babası, Julie'nin saygı duymakla birlikte arzulamadığı yaşlı bir adamla evlenmesini isteyince, Julie görevlerine boyun eğer ve kalbi kırık sevgilisine yurtdışına bir seyahat gerçekleştirmesini söyler. Peki ya döndüğünde neler olur? Rousseau hikâyeyi yazarken kurguluyor ve sonunun nasıl olacağını kendisi de bilmiyordu, ama talihsiz âşıkların Léman Gölü'nde muhtemelen bilerek ve isteyerek boğulacakları bir son tasarlıyordu.

Uzun kış boyunca Paris'e gerçekleştirdiği birkaç kısa seyahat dışında evde kalan Rousseau, devamlı romanı üstünde çalıştı; 1757 baharına gelindiğinde, toplamda altı cildi bulacak olan romanın ilk iki cildini tamamlamıştı. Romanın adını *Julie* koymayı düşünüyordu ve ilerleyen yıllarda ondan genellikle bu adla söz etti, ama roman nihayet yayımlandığında adı *Alpler'in Eteğindeki Küçük Bir Kasabada Yaşayan İki Aşığın Mektupları*'ydı. Romanın yaygın olarak bilinen ikinci adı *Yeni Héloïse*, Héloïse ile öğretmeni Abelard'ın ilişkisini içeren Ortaçağ hikâyesine yönelik bir atıf barındırıyordu. Bu proje, Rousseau'yu öyle memnun etti ki romanı yaldızlı kâğıtlar kullanarak baştan sona temize çekti (çok güzel bir elyazısı vardı), mürekkebi gök mavisi ve gümüş rengi pudrayla kuruttu ve ciltleri birbirine pahalı mavi kurdeleyle tutturdu. Tek eksiği dinleyicilerdi. Şöminenin başına geçip elyazmasından yüksek sesle okumayı seviyordu, ama Thérèse romanın kahramanına acıyıp ağlasa da, söyleyecek hiçbir şey bulamıyordu; annesi ise "Çok iyi olmuş Mösyö," demekle yetiniyordu. Her iki kadın da, yollar çamurdan yapış yapış olduğu için ziyaret etme şansını yitirdikleri Paris'i çok özlüyordu ve Rousseau'nun yüksek sesle romanını okumasını dinlemek, vazgeçtiklerinin yerini tutmuyordu.

Rousseau'nun duygusal yaşamı ansızın canlandı. Kışın Madam d'Épinay'nin kuzeni d'Houdetot Kontesi beklenmedik bir anda kahkahalar eşliğinde ve at arabası çamura saplandığı için ayağında arabacının botlarıyla Hermitage'a gelerek etkileyici bir izlenim bırakmıştı. Birkaç kilometre ötedeki Eaubonne'da bir ev kiralamış ve ortak dostları Gauffecourt'un hasta olduğunu haber vermeye gelmişti. Haziran'da, bu kez de erkeklere özgü

binici kıyafetleri içinde ve at sırtında çıkageldi. "Bu tür sahte kılıklar pek hoşuma gitmese de, romantik havasına kapıldım ve bu kez gerçekten âşık oldum." Rousseau, geçmişte de Madam d'Houdetot'yu birkaç kez görmüştü ama bu kez ona çarpıldı. Tam anlamıyla güzel olduğu söylenemezdi, o dönemde yaygın olduğu üzere yüzünde çiçek hastalığından kalma izler vardı, ama "dizlerine kadar inen gür, siyah ve kendiliğinden kıvırcık saçları" cazibesini tamamlıyordu; "Hoş bir çehresi vardı; bütün hareketlerinde içtenliği ve zarafeti birleştiriyordu." Rousseau, prensipte bir sarışını tercih edebilirdi, ama ona göre sarışınlar saflığı temsil ediyordu, oysa esmerler yaramaz kızlar olabilirlerdi.

Rousseau hayalinde uygun adaya yönelik bir rol yazmaktaydı ve artık rolün sahibi belli olmuştu. "Geldi, onu gördüm; sahibini bulamayan bir aşka tutulmuştum, bu tutkunluk gözlerimi kamaştırdı ve aşkım sahibini buldu. Madam d'Houdetot'da Julie'mi gördüm ve çok geçmeden sadece Madam d'Houdetot'yu görmeye başladım, ama yüreğimdeki ideal kadına atfettiğim bütün mükemmel özelliklere bürünmüş olarak." Stendhal, kristalleşme olarak nitelendirdiği ve âşık bir insanın hayalindeki ideal imgeyi karşısındaki kişiye yansıttığı bir süreçten bahseder; tuz madenine atılan ve üstünü zamanla mücevhere benzeyen kristaller kaplayan bir ağaç dalı benzetmesinden faydalanır, işte Rousseau'nun başına gelen de buydu. Madam Larnage ile hayatının tek cinsel tatminini yaşamıştı (ya da sonradan öyle iddia etti). Madam d'Houdetot'da ise nihayet romantik tutkuyu tattı; Madam Warens için duygularını hiç bu ışıkta görmemişti. *İtiraflar*'da hoşlanmaktan tapmaya kadar varan birçok anlam barındıran *aimer* fiilinin belirsizliğinden faydalanarak hayatında *aimer d'amour*, yani "aşkla sevebildiği" tek seferin bu olduğunu belirtir.

Élisabeth-Sophie-Françoise Lalive de Bellegarde – arkadaşları ona "Mimi" derdi – ergenlik çağlarında, kuzeni Madam d'Épinay ile birlikte yaşamıştı. 1748'de d'Houdetot Kontu ile evlendi, ondan üç çocuğu oldu ve kontes unvanını elde ederek sosyal bakımdan Madam d'Épinay'den daha yüksek bir konuma ulaştı. 1752'den beri Jean-François de Saint-Lambert ile açık bir ilişki yaşıyordu ve kocası da bu ilişkiyi onaylıyordu, zaten kendisinin de bir metresi vardı; ait oldukları sınıfın geleneklerine uyarak dost kalıp romantik ve cinsel tatmini başka yerlerde aradılar. Saint-Lambert bir markiydi ve çapkın bir adam olarak tanınıyordu; bir süre Voltaire'in eski metreslerinden Madam Châtelet ile ilişki yaşamıştı. Kırk üç yaşında-

D'HOUDETOT KONTESİ

Bu resimde Rousseau'nun hayran olduğu kıvırcık siyah saçları sıkı sıkı toplanmış olarak görüyoruz; adı bilinmeyen ressam, Sophie'nin çarpıcılığını bir ölçüde yansıtmayı başarmış, ama dostlarının hayran olduğu canlılığını ve yumuşaklığını yansıtamamış.

ken Madam Châtelet'yi hamile bırakması, zeki bir kişinin şu yorumlarına yol açmıştı: "Kuşkulanılabilecek son kişi kocası. Mösyö Voltaire de suçsuz. Herkes bu aptallığı yapanın Mösyö Saint-Lambert olduğuna inanıyor. Oysa o da bütün namuslu kadınlar gibi kocasına sığınmak zorunda. Birisi bu konuda, 'İyi ama hangi şeytan Madam Châtelet'nin aklına kocasıyla yatma fikrini sokmuş?' diye sordu. Yanıt, 'Hamile bir kadının ihtirası,' oldu." İlişki, Madam Châtelet'nin doğum yaparken ölmesiyle trajik bir biçimde noktalandı. Saint-Lambert cömert ve duyarlı bir insandı, aynı zamanda yetenekli sayılabilecek bir şairdi ve düşüncelere ilgi duyardı, Rousseau ile de yakınlaşmışlardı. Rousseau'nun Hermitage'da yaşadığını öğrenince, Madam d'Houdetot'yu onu tanımaya teşvik eden de kendisi olmuştu.

Saint-Lambert, orduda subaydı ve 1756'da süvari komutanı olarak Almanya'da görev yapıyordu. Madam d'Houdetot'nun kocası da orduday-dı ve birkaç yıl sonra mareşal rütbesine yükseldi, ayrıca Grimm de bir generalin kâtibiydi. Hepsi Yedi Yıl Savaşı'na, ilk gerçek dünya savaşı olarak nitelendirilen büyük imparatorluk mücadelesine katıldı. Rousseau'nun

mektuplarında ve diğer yazılarında savaşa nadiren değinmesinin şaşırtıcı olduğu söylenebilir, Diderot da savaşa pek ilgi göstermemiştir. O günlerde insanlar savaşın hüküm sürdüğü bölgelerde yaşamadıkları sürece, savaşı milletler arası sıradan bir rekabet olarak değerlendirip görmezden gelebiliyorlardı. Rousseau da diğer filozoflar gibi "imparatorluğu sağlama almak için her yeri çöle çeviren," savunmasız köyleri yakıp yıkan ve insan ırkının dörtte birini yük hayvanına dönüştüren sömürge kuvvetlerinden nefret ediyordu.

Madam d'Houdetot'nun erkeklerin büyüleyici bulduğu doğal ve içten tavırları vardı, ama Madam d'Épinay onlara katılmıyordu. Madam d'Épinay, birkaç yıl önce Madam d'Houdetot'nun bir tasvirini kaleme alarak bazı güzel özelliklerini övmüş ama daha sert bir dille şunları eklemişti: "Tavırları benim karakterime ters düştüğü için bana katlanılmaz geliyor. Örneğin kararlaştırılan saatte asla hazır olmaması, yemeğine başlamak için tatlıyı beklemesi, her servis tabağından bir şeyler alıp hiçbirini yememesi, özellikle sevgilisi uzaktayken devamlı tembellik etmesi, her şeyi gidişatına bırakması ve devamlı nerede olduğunu, ne yapması gerektiğini unutması." Diderot, Mimi ile birkaç yıl sonra tanıştı ve metresine "yüz binlerce farklı ilgi alanı var," yazdı; özellikle onun yazdığına inandığı, "alevlerle, hararetle ve şehvetli imgelerle ışıldayan" "Göğüsler İçin Marş" adlı eser Diderot'yu çok heyecanlandırmıştı. Aslında eser bir başkasına aitti, ama Madam d'Houdetot da eseri kesinlikle beğeniyordu. Diderot, "Onun bana eseri gösterecek cesareti olmasına rağmen, benim eserin bir kopyasını isteyecek cesaretim yoktu," dedi.

Madam d'Houdetot'yu yakından tanıyan bir arkadaşı isabetli bir yorumda bulunarak, Saint-Lambert'e daima sadık kalmasına rağmen, "Aşk onun varoluş amacı ve hayatının meşgalesiydi," dedi. Özellikle âşık olduğu insanın kişiliğine uyum gösterme eğilimi – ki Rousseau için kuşkusuz tatmin edici bir özellikti – çok çarpıcıydı. "Heyecandan kendinden geçmeden, ama çok uygun bir biçimde kendini bırakarak severdi. Tıpkı sardığı ağacın biçimini alan sarmaşıklar gibi, görüşleri, zevkleri ve eğilimleri sevdiği insanın etkisinde kalırdı." Ayrıca gençti – o yirmi altı, Saint-Lambert kırk, Rousseau ise kırk beş yaşındaydı – ve hâlâ kendini bulma aşamasındaydı. Başka bir arkadaşı da ardında ilginç yorumlar bıraktı: "Herkes gibi evlenerek başlangıçta toplumda hemen hemen bütün genç kadınların aldığı konumu aldı. On beş ilâ yirmi yaşları arasında birbirlerine çok

benzerlerdi. Aynı alışkanlıklarla büyütülür, aynı eğitimi alır, gençliklerinde hemen hemen aynı cazibeleri ama özellikle de evlenmek üzere olan bir genç kızda bulunması gereken özellikleri sergilerlerdi. Dolayısıyla genellikle tavırlarına yön verecek olan özellikleri ya da kusurları henüz kimse bilmeden – akrabaları ve kendileri bile – evlenirlerdi."

Bir kere tutuşunca Rousseau'nun, Madam d'Houdetot'ya karşı tutkusu kıvılcımlanıp alev aldı. İkisi ormanda uzun yürüyüşler yapmaya başladılar ve Rousseau, Madam d'Houdetot'yu sadece onu ahmak konumuna düşürmek için kendisiyle flört etmekle suçlayınca, "Ses tonu değişti; cana yakın uysallığına karşı koymak mümkün değildi ve içime işleyen bir tavırla beni azarladı." Rousseau, dostu Saint-Lambert'in haklarını ihlal etmekten duyduğu vicdan azabını özellikle belirtti, ama aslında durum tam onun sevdiği gibiydi; onu ilişkiyi tamamına erdirmenin sıkıntısından ve olası düş kırıklığından koruyan üçlü bir ilişki. "Bunun paylaşılmayan bir sevgi olduğunu söylemek yanlış olurdu; bir bakıma benim duyduğum sevgiyi o da paylaşıyordu. İkimiz de eşit ölçüde seviyorduk, ama sevgimiz karşılıklı değildi. İkimiz de aşkla yanıp tutuşuyorduk, o sevgilisi için, ben de onun için, dolayısıyla iç çekişlerimiz ve tatlı gözyaşlarımız birbirine karıştı."

Rousseau, hayal gücüne yön veren romantik aşk hikâyelerinden dolayı arzunun ertelendiği durumlara aşinaydı ve elbette bunun kendi erdemlerini doğruladığını düşünüyordu. Yaşadığı asıl duygunun *désir* değil, *envie* olduğu öne sürülmüştür; yakında tadını çıkaracağı bir şeye karşı duyduğu bir arzu değil, asla sahip olamayacağı bir şeye karşı duyduğu bir özlem. Saint-Lambert bir askerdi ve görmüş geçirmiş bir insandı, Rousseau ise kendini çok daha farklı, romantik bir tarzda ortaya koyuyordu; sağlığı zayıftı ve dünyadan isteyerek elini eteğini çekmişti, ama hassas duygular konusunda uzmanlaşan bir dil üstadıydı.

İlişkinin hiçbir zaman tamamına erdirilmemesi, erotik olmadığı anlamına gelmiyordu. Rousseau *İtiraflar*'daki unutulmaz bir bölümde, mehtaplı bir gecede Madam d'Houdetot (o dönemde ona Sophie diye hitap etmeye başlamıştı ve bu Madam d'Épinay söz konusu olduğunda asla teşebbüs etmediği bir samimiyetti) ile birlikte bir akasya ağacının altındaki çiçekli bir bankta oturduklarını ve yalnızca bir kere gerçekleştiği için daha da etkileyici olan bir öpüşme sahnesi yaşadıklarını anlatır. "Kucağına ne duygu yüklü gözyaşları akıttım! Onun kendini tutamayıp kaç gözyaşı akıtmasına yol açtım! Sonunda istem dışı bir heyecanla, 'Sevgiye bu

denli layık olan hiçbir erkek yoktur ve hiçbir âşık sizin gibi sevmemiştir! Ama dostunuz Saint-Lambert bizi duyuyor ve aynı anda iki kişiyi sevemem,' diye haykırdı. Ben sustum ve içimi çektim. Onu öptüm, ama ne öpücüktü! Ancak hepsi buydu." Madam d'Épinay ile diğerlerinin imâlarından, Rousseau'nun, Madam d'Houdetot ile birlikte parkta ve evinde birkaç gece geçirmekle kalmayıp, onun yatak odasında da kaldığı ve birçok imtiyaza sahip olduğu sonucuna varmak mümkündür. Kısacası Rousseau pastaya sahipti ve onu yemedi, ama ona dokunmasına izin vardı. *İtiraflar*'da ayrıca Madam d'Houdetot'yu görmeye giderken parkta önlem olarak mastürbasyon yaptığını da kabul eder; onun üstü örtülü üslubuyla aktarmak gerekirse, "Bu yolculuğu, cezasını çekmeden tamamlamayı başarabildiğimi hiç sanmıyorum. Eaubonne'a güçten düşmüş, bitkin, tükenmiş ve ayakta duramayacak halde varırdım."

Bu baş döndürücü gidişat, bir aydan yalnızca biraz daha uzun bir süre devam etti; ardından kıskançlıklar ve tereddütler devreye girdi. Tereddütler Madam d'Houdetot kaynaklıydı; Saint-Lambert'in durumu öğrendiği takdirde düşüneceklerinden korkuyor ve ne kadar ileri gitmeyi göze aldığı konusunda endişeleniyordu. Rousseau onu düzenli olarak görmesine rağmen mektuplar da yazıyor, onun gelmesini beklerken bu mektupların bazılarını içi boş bir ağaca gizliyordu, ancak kendisinin de küçümseyici bir tavırla kabul ettiği gibi, Madam d'Houdetot bu mektupları bulduğunda, "Karşılaştığı tek şey, mektupları yazarkenki acınacak halim oluyordu." Madam d'Houdetot kısa bir süre sonra kendi yazdığı mektupların iade edilmesini istedi; o dönemde yazdıkları mektuplar yok olmuş gibi görünmektedir, ancak Rousseau yine de, "Böylesine bir tutkuyu ateşleyen kişi, onun kanıtlarını yakmaya cesaret edemez," umudunu besledi.

Rousseau'nun mektuplarından birinin kopyası günümüze kadar ulaşmıştır (Leigh bu mektubun hiç gönderilmediğini düşünmektedir) ve Rousseau bu mektupta iradesini kahramanca kontrol ettiğini belirtip reddin verdiği sapkın zevke de göndermede bulunur: "Bir keresinde beni 'çok kibar işkenceler' yüzünden azarladığınızı hatırlıyor musunuz?" Ayrıca ondan gelen en ufak bir teşvikin karşı konulamaz olacağını da açıkça söyler. "Hayır, Sophie, aşkımdan ölebilirim, ama sizi asla alçaltmayacağım. Ama eğer siz de zayıf düşerseniz ve bunu sezersem, o anda yenik düşerim... Yüzlerce kere bu suça niyetlendim. Eğer siz de niyetlendiyseniz, tamamına erdiririz ve aynı anda dünyanın hem en hain hem de en mutlu adamı

olurum; ama idealize ettiğim kadını yoldan çıkaramam." Bu sözler Madam Warens'e söylediklerini anımsatır: "Hayır *Maman*, sizi kirletemeyecek kadar çok seviyorum; size sahip olmak paylaşılamayacak kadar değerli." Rousseau'nun bu mektupta Madam d'Houdetot'ya siz diye hitap etmesi dikkate değerdir. *İtiraflar*'da samimi sen hitabını kullandığına ve Madam d'Houdetot'nun, bu küstahlığına gücenmesine rağmen ona engel olamadığına değinir.

Tereddütler bunlardı. Kıskançlıklar ise tahmin edilebilecek üç yönden geldi; Thérèse, Madam d'Épinay ve Saint-Lambert. Madam d'Épinay Rousseau'ya erotik anlamda ilgi duysun veya duymasın, onun, kendinden daha yüksek bir sosyal konumu bulunan kuzenine tutulmasına içerlemişti. Rousseau ile her iki kadın arasında devamlı mektup getirip götürmesi beklenen Thérèse de hiç kuşkusuz çantada keklik gibi görülmeye içerliyordu, ama buna içerleyebileceği Rousseau'nun aklına bile gelmedi. Madam d'Épinay gizlice Thérèse ile görüşmeye, Madam d'Houdetot'nun mektuplarını kendine göstermesini ve hatta birleştirilmek üzere yırtılmış parçaları kendine vermesini talep etmeye başladı. Bu tehlikeli durumun yakında bir patlamaya yol açacağı kesindi ve patlayınca ardında çok sayıda belge bıraktı; Madam d'Épinay, Rousseau, Grimm ve Saint-Lambert tarafından yazılan mektuplar. Dolayısıyla tarafların ağdalı üsluplarla kaleme aldıkları karşılıklı suçlamalarla yüzlerce sayfayı doldurmak mümkündür (ki bazı biyografi yazarları öyle yapmıştır). Ancak bu mektuplarda vahim bir muğlâklık mevcuttur. Mektupların en önemlilerinin çoğu, yalnızca Madam d'Épinay'nin ilişkiyi kurgu haline getirdiği uyarlamadan dolayı bilinmektedir ve gerçek olup olmadıkları son derece şüphelidir.

Madam d'Épinay o yıl, yani 1756 yılında, Rousseau ile bağlantı kurduktan kısa bir süre sonra, *Julie*'den esinlenerek mektuplarla ilerleyen bir roman yazmaya başladı. Roman sonunda Madame de Montbrillant'ın Tarihi (*Histoire de Madame de Montbrillant*) adını aldı; Émilie de Montbrillant'ın kendisi olduğu açıkça anlaşılıyordu, Madam d'Houdetot Mimi adıyla, Grimm Volx adıyla, Rousseau ise René adıyla romanda yerini aldı. Elbette kişi ve yer adlarının değiştirildiği bir roman yazmanın ayıplanacak bir yanı yoktu; anlayışlı bir araştırmacının da belirttiği gibi Madam d'Épinay "hayal gücünden yoksun olduğu için geçerli bir nedenle" böyle bir romana başlamış olabilirdi. Ayrıca 1,500 sayfayı bulan eserin büyük bölümü Rousseau ile ilgili değil, kendi meseleleriyle ilgiliydi, örneğin

baskın bir anneye karşı verilen mücadeleler ve kocasının ihanetleri gibi. Kitabın ürpertici bir bölümünde, kocası sarhoş bir arkadaşını onun yatağına girip onunla sevişmeye teşvik eder ve Madam d'Épinay ancak uşaklarına seslenerek kurtulmayı başarabilir.

Ne yazık ki kitap 1818 yılında, yani Madam d'Épinay öldükten otuz beş yıl sonra nihayet yayımlandığında, girişimci bir editör ona *Memoirs* adını vermiş ve kurgusal isimlerin yerine gerçek isimleri koymuştur. Bununla da kalmayıp, bilinen tarihlere ve olgulara uysun diye birçok pasajı yeniden kaleme almıştır. Yaklaşık bir asır boyunca kitabın tarihi gerçekleri yansıttığı düşünülmüş ve bu, kitapta oldukça itici bir portre çizen Rousseau'nun itibarını sarsmıştır. Madam d'Épinay bundan dolayı suçlanamaz, ama sonradan onun da kendi mektuplarını ve Rousseau'nun mektuplarını baştan yazdığı, üstelik Grimm ile Diderot'nun da Rousseau'yu kötü göstermek için bazı değişikliklere yardımcı olduğu ortaya çıkmıştır. Madam d'Épinay'yi savunanlar olmuştur ama Diderot'nun biyografisini yazanlar, muhtemelen Rousseau'nun adını karalamaya yönelik bir komplonun gerçekten var olduğuna ve kitabın adeta "birinin patlatmasını bekleyen gecikmeli bombaya ya da bubi tuzağına" benzediğine katılmaktadırlar.

Rousseau o dönemde, Madam d'Épinay'nin kıskançlığa kapıldığına ve olup bitenler konusunda Saint-Lambert'i ya doğrudan ya da Grimm aracılığıyla kasten uyardığına inanıyordu. Madam d'Épinay'nin *Madame de Montbrillant*'da anlattıkları ise çok farklıydı. Kitapta anlatılanlara bakılırsa, Rousseau "ahlaki bakımdan, cambaz ayaklıkları takmış bir cüceden farkı bulunmadığını" kanıtlamış olmasına rağmen, Madam d'Épinay son derece cömert davranmıştı ve Rousseau onun iyilikseverliğinden öyle etkilenmişti ki sabahın altısında af dilemek için kapısına gelmişti: "Benim hırçın bir insan olduğumu ve öyle doğduğumu bilin Madam... Söylediğimin doğru olduğunu kanıtlamak için, bana iyilik yapan insanlardan nefret etmekten kendimi alıkoyamadığımı belirtmek isterim." İnandırıcılıktan uzak bu konuşma büyük olasılıkla sonradan uydurulmuştu. Madam d'Épinay kendini casusluk suçlamalarından aklamaya da özen gösterdi ve Thérèse ona işlenen suçları kanıtlayan bir mektubu göstermeye kalkıştığında, erdemli bir tavırla mektubu okumayı reddettiğini öne sürdü. "Zavallı kadıncağıza dedim ki, 'İnsan bir mektup bulduğunda onu ya okumadan yakmalı ya da sahibine iade etmelidir çocuğum.'"

Saint-Lambert her ne duyduysa veya her neden şüphelendiyse, kendini kaygılanmaktan alıkoyamadı ve Rousseau beceriksizce işleri yoluna koymayı denedi. Temmuz ortasında Madam d'Houldetot'ya son derecede yapmacık ve Saint-Lambert'e gösterilmek üzere yazıldığı belli olan bir mektup gönderdi; bu mektupta kibarca halini hatırını sordu, birlikte çıktıkları güzel yürüyüşlerin sona ermesinden duyduğu üzüntüyü dile getirdi ve Paris'te Saint-Lambert'i görmeye can attığını ifade etti, "eğer onu yarın Diderot'nun evine uğramaya razı edebilirseniz" diye de ekledi. Şans eseri Saint-Lambert kısa bir görev için ordu tarafından Paris'e gönderilmişti ve bu esnada Madam d'Houdetot'yu Eaubonne'da ziyaret edip, onunla ve Rousseau'yla birlikte La Chevrette'te yemek yiyecek zamanı buldu. Saint-Lambert biraz soğuk davrandı, ama Rousseau arkadaşlıklarının sürdüğünü görünce rahatladı. Bu aşamada Saint-Lambert henüz metresinin Rousseau'yla ilişkisinin boyutunun farkında değildi, ama bu Rousseau'nun yüksek sesle yazılarını okuduğu sırada Saint-Lambert'in uyuyakalıp huzur içinde horladığı zaman olabilirdi (tarihi belirsizdir); Rousseau duramayacak kadar utandığı için okumaya inatla devam etmişti.

Her ne sebeple olursa olsun, Madam d'Houdetot yaptığı şeyin tam olarak ne anlama geldiğini kavramaya başladı. Saint-Lambert ile birlikteyken kendini suçlu ve rahatsız hisseden Madam d'Houdetot, onu ne kadar sevdiğini fark etti ve Rousseau'dan uzak durmaya başladı. Rousseau duygusal bunalım anlarında hep yaptığı gibi hasta düştü ve kızgınlığı, kendini Saint-Lambert'e ispiyonladığına inandığı Madam d'Épinay'ye yöneldi. Kriz, Rousseau ile Madam d'Épinay arasında gelip giden ve sonradan "beş mektup günü" diye anılmaya başlayan gün (muhtemelen 31 Ağustos'ta) patlak verdi. Madam d'Épinay yaklaşık bir haftadır ondan haber almadığını ve hastalandığından korktuğunu yazarak mektuplaşmayı başlattı. Rousseau muğlâk, ama meşum bir dille şunları yazdı: "Henüz hiçbir şey söyleyemem; daha kapsamlı bilgi almayı bekliyorum ve er ya da geç alacağım. Bu arada, büyük bir haksızlığa maruz kalan masumiyetin, iftiracıları pişman edecek kadar ateşli bir savunucu bulacağından emin olabilirsiniz, bu iftiracılar her kim olurlarsa olsunlar." Madam d'Épinay, *Madame de Montbrillant* adlı eserinde, "Hayrete düşmeme neden olan bu mektup bana öyle anlamsız geldi ki René'nin beden ve akıl sağlığı konusunda kadıncağızı [mektupları taşıyan Thérèse'i] sorguladım," yazdı. Ardından daha fazla bilgi istediği kısa bir not gönderdi. Bu, beş mektubun üçün-

cüsüydü. Ancak Rousseau'nun sakladığı metinde – ki belgelerde değişiklik yaptığından hiç şüphelenilmemiştir – Madam d'Épinay'nin notu çok daha uzun ve duygusaldı: "Mektubunuzun beni korkuttuğunun farkında mısınız? Ne anlama geliyor? Yirmi beş kereden fazla okudum ve gerçekten hiçbir şey anlamadım; yalnızca üzgün olduğunuzu ve acı çektiğinizi gördüm... Aramızdaki dostluğa ve güvene ne oldu? Ben bunu nasıl kaybettim, ne yaptım? Bana karşı mı yoksa benim için mi öfkelisiniz?" Rousseau onun mevzuyu gayet iyi bildiğine inandığı için, bu şekilde duygularına seslenilmesi onu iyice çileden çıkardı ve Madam d'Épinay'nin "küstah bir yanıt" olarak nitelendirdiği bir mektupla karşılık vererek Madam d'Houdetot ile Saint-Lambert'i asla incitemeyeceğine yemin edip Madam d'Épinay'yi üçüne karşı komplo kurmakla suçladı.

Bu dördüncü mektubun *İtiraflar*'daki ve *Madame de Montbrillant*'taki versiyonları birbirine uymaktadır, ama beşinci ve son mektup için aynı şey söylenemez. Madam d'Épinay'nin romanında, tavrı kibirli ve serttir: "Size acımama yol açıyorsunuz René. Eğer çıldırdığınıza veya çıldırmanın eşiğinde olduğunuza inanmasaydım, yemin ederim ki sizi yanıtlama zahmetine katlanmazdım ve hayatımın sonuna kadar sizinle bir daha görüşmezdim." Ancak Rousseau'nun sakladığı versiyonda yeniden duygusallaşır: "Size acımama yol açmanıza rağmen, mektuplarınızın ruhumda açtığı yaradan kurtulamıyorum. Ben mi size karşı entrikalar ve dolaplar çevireceğim! Ben mi bir insanın yapabileceği en büyük alçaklıkla suçlanacağım! Elveda, pişman değilim sizin – ne dediğimi bilmiyorum – elveda. Sizi affetmeyi hevesle bekleyeceğim." Madam d'Épinay, *Madame de Montbrillant*'ta bu ifadeleri atlayarak (atladığı varsayılırsa) kendini daha kararlı ve güçlü göstermek için öyküyü baştan yazmıştır. Kesin gibi görünen bir şey varsa, o da Madam d'Épinay'nin gerçekten iyi niyetli olduğu, Rousseau ile kuzeninin ilişkisine sinirlendiği ve kendisinin kıskançlık ve rekabet duygularına kapılmış olabileceğini kabul edemediğidir. Aynı şey, Saint-Lambert'i kışkırtmak için elinden geleni yapan ve yılan gibi hareket ettiği kuşku götürmeyen sevgilisi Grimm için söylenemez.

Ana bilgi kaynağının *Madame de Montbrillant* gibi güvenilmez bir kaynak olduğu düşünülürse, bundan sonra olanlar bulanıktır ama olayın içinde yer alan herkes şaşkın ve üzgündü; bu felaketten büyük bir keyif alan Grimm dışında. Madam d'Épinay'nin anlattıklarına göre, Rousseau beklenmedik bir anda La Chevrette'e çıkagelmiş, yeniden arkadaş olmaları

için yalvarmış ve tamamen hatalı olduğunu kabul etmişti, bunun üstüne Madam d'Épinay, gelecekte terbiyeli davranması koşuluyla, onu affedeceğine söz vermişti. Madam d'Épinay bu görüşmeyi Grimm'e aktarınca, Grimm'in canı sıkıldı: "Söyleyeceklerini dinlemeli, davranışının ne kadar utanç verici olduğunu anlamasını sağlamalı ve ardından ona kapıyı gösterip bir daha dönmesini yasaklamalıydınız."

Rousseau ne kadar gözden düştüğünü anlamamış gibi görünmekteydi. Birkaç gün sonra Madam d'Épinay'ye tekrar bir mektup yazarak, iyileşir iyileşmez onu görmeye can attığını, ama gerçekten çok kötü durumda olduğunu belirtti. "Başta kendim olmak üzere, hiç kimseye katlanamıyorum. Bedenimde bir insanın hissedebileceği bütün acıları hissediyorum ve ruhum ölüm ıstırabı çekiyor." Madam d'Épinay tıpkı Madam Warens gibi, artık bu tür ifadelere alışmıştı, ama Rousseau'nun Madam d'Houdetot'yu ziyaret etmek için Eaubonne'a gittiğinde, Madam d'Houdetot'nun onu görmek konusunda isteksiz davrandığını duyunca rahatlamış olmalıydı. Her zamanki gibi, *Madame de Montbrillant*'taki anlatım daha serttir. Bu mektubun hiç bahsi geçmez, onun yerine, Rousseau'nun güya yeniden La Chevrette'e geldiği, Madam d'Épinay onu affetmeyi reddettiği takdirde kendini öldüreceğini söylediği ve karşılığında, "Eğer erdemli davranacak cesaretiniz yoksa, doğru şeyi yapmış olursunuz," şeklinde dehşet verici bir yanıt aldığı, irkiltici bir görüşmenin bahsi geçer.

Rousseau, Saint-Lambert'e dostluklarını teyit eden ve Madam d'Houdetot'nun kendinden uzak durduğunu bildiren bir mektup yazması gerektiğine karar verdi. Yine niyetlerinin saf olduğunu ileri sürdü. "Hayır, hayır, Saint-Lambert, J.J. Rousseau'nun göğsü bir hainin yüreğini barındırmıyor ve eğer hanımefendinin yüreğini sizden çalmaya kalkışsaydım, kendimden tahmin edemeyeceğiniz kadar çok nefret ederdim." Böylesine ahlaklı bir tavır takındıktan sonra, iğneleme dürtüsüne de karşı koyamadı: "Mantıklı açıklamalarınızla beni yoldan çıkardığınızı sanmayın... Evlilik dışı ilişkiniz için sizi suçluyorum ki kendiniz de bunu onaylıyor olamazsınız ve ikinizi de sevdiğim sürece, hâlihazırdaki durumunuzun masumiyetine dair size asla teminat veremem." Rousseau inanılmaz bir biçimde, kocasına sadık kalması gereken evli bir kadınla yattığı için Saint-Lambert'i azarlıyor, üstelik bu esnada kendisinin o kadınla kurduğu muğlâk ilişkiyi mantığa uygun kılıyordu.

Bu mektubun, Wolfenbüttel'de vücudunun bir yanını geçici olarak felç bırakan bir darbenin etkilerinden sıyrılmaya çalışan Saint-Lambert'e ulaşması bir ay sürdü, ama sonunda asil bir yanıt gönderdi. "Dostumuzu döneklikle ve soğuklukla suçlamayın," yazdı; "çünkü ikisi de içinde yoktur. Sizi hâlâ seviyor ve birini bir kere sevdi mi, her geçen gün daha da çok sever; sizin gibi bir dostuna vefasızlık etmeye başlayacak değil." Saint-Lambert suçlanacak biri varsa, onun da kendisi olduğunu söyledi, çünkü Rousseau ile Madam d'Houdetot'yu bir araya getiren, ardından da güvenine ihanet ettiklerinden şüphelenen kendisiydi. "Beni dostunuz olarak görün ve bana öyle davranın, bu dostluğun hayatımın en büyük zevklerinden biri olmaya devam edeceğinden emin olun." Gerçekten de Saint-Lambert sayesinde dostlukları sürdü.

Birkaç hafta önce, o sırada Paris'te bulunan Madam d'Houdetot, Rousseau'ya anlaşılması oldukça güç bir mektup yazmıştı: "Kendimi sevdiğiniz dostlarınızdan biri olarak görmeye cüret ediyorum. Eğer bildiğiniz ve beni ayrılamayacağım bir insana bağlayan duygunun yoğunluğu, yüreğimdeki dostluğun kusursuzluğundan bir şeyleri alıp götürüyorsa, geriye kalan dostluk, size verebildiğim duyguların karşılığını, veremeyeceklerim için beni azarlamaksızın iade etmenize yetecek denli tatlı ve müşfiktir." Rousseau erdemine dair beyanlarla kışkırtıcı hatıralar arasında gelip gittiği uzun bir mektupta, son kez onun sempatisini kazanmaya çalıştı (ama ona yine siz diye hitap etmeye özen gösterdi): "Bahçenizde ve yatak odanızda olanları size hatırlatmayacağım... Nasıl olur – alev alev yanan dudaklarım artık öpücüklerimle ruhumu yüreğinize soluyamayacak mı?... Yürüyüşe çıktığımızda koluma girerdiniz, güzelliğinizi benden saklamaya pek de dikkat etmezdiniz ve dudaklarım sizin dudaklarınıza değme cüretini gösterdiğinde, hiç değilse zaman zaman karşılık aldığımı hissederdim." Demek ki akasya ağacının altındaki öpücük, tek öpücükleri değildi! Ne var ki Rousseau, çok geç olmadan aklını başına topladı ve bu mektubu göndermedi.

Bu arada Madam d'Épinay de durumu düzeltmeye çalışıyordu. Rousseau'yu, La Chevrette'te yeni hizmete girecek olan bir şapelin açılışı için bir ilahi bestelemeye teşvik etti; ardından eksiksiz bir orkestra toplayıp, ünlü bir İtalyan ses sanatçısını getirtti ve eser çok başarılı oldu. Ayrıca kocasının doğum gününde sahnelenecek bir pandomim yazdı ve onun da müziğini Rousseau besteledi (ancak kutlamada Madam d'Houdetot'nun ne-

şeyle başkalarıyla dans ettiğini görmek onu incitti). Madam d'Épinay Grimm'in hâlâ Rousseau'nun dostu olduğu konusunda onu temin etmeye de özen gösterdi. Kimi zaman mesafeli ve ilgisiz görünüyorsa, bunun tek sebebi, içten ruhunu maskeleyen kasvetli "bir melankoliyle doğmuş" olmasıydı. Rousseau bu karakter portresini oldukça şüpheyle karşıladıysa da, barışmak için La Chevrette'e gitmeyi kabul etti. Önceki bir ziyaretinde Grimm onu kasten görmezden gelmiş, kendisi Madam d'Épinay ile iki kişilik sofraya otururken, Rousseau masanın öbür ucunda kendine bir yer açılmasını bekleyerek odada volta atmıştı. Bu kez Grimm ona kibirli bir tavırla uzun bir nutuk çekerek kendi erdemlerine ve Rousseau'nun kusurlarına değindi. Nutuk sona erince, "Bana bir barış öpücüğü lütfetti ve bir kralın yeni şövalyelerini kılıcıyla kutsamasını" ya da daha ziyade "öğrencisini kırbaç cezasından kurtaran bir öğretmenin serzenişini andıran bir tavırla bana hafifçe sarıldı."

Bardağı taşıran son damla, Rousseau'nun, Madam d'Épinay'nin doğum günü kutlamasından kısa bir süre sonra, yani 1757 Ekimi'nde, tam d'Houdetot olayındaki karşılıklı son suçlamalar yapıldığı sırada karşı karşıya kaldığı hiç beklenmedik bir talep oldu. Madam d'Épinay, ünlü Doktor Théodore Tronchin'e görünmek üzere Cenevre'ye gitmeye karar verdiğini açıkladı ve Rousseau'nun ona eşlik etmesini istedi. Rousseau, Cenevreli olduğu ve hâlâ oraya taşınmaktan söz ettiği için bu mantıklı bir talep gibi görünebilirdi; Diderot ile Grimm kesinlikle öyle olduğunu düşündüler. Ancak Rousseau, kısmen hasta olduğu için ama her şeyin ötesinde bu ona bir haminin emri gibi geldiği için – ki böyle bir ilişkiden kaçınmak için elinden gelen her şeyi yapıyordu – gitmeyi reddetti.

Bu kez Rousseau'nun kendini daha da fazla savunması ve dört bir yandan gelen baskıları göğüslemesi gerekti. Bütün tartışmaları mektuplar aracılığıyla yürütüyordu; bu dönemden kalan belgeler hem büyüleyici hem de bunaltıcıdır. Davranışını haklı çıkarmak için Grimm'e yazdığı uzun mektup, mantıklı açıklamalarla, yaralanan gururunun garip bir karışımını içeriyordu. Mantıklı açıklamaları, devamlı idrar çıkarması gerektiği için at arabasının ikide bir durmak zorunda kalacağı, Cenevre'deki bağlantılarının, Madam d'Épinay'nin kendi başına kurabileceği bağlantılar kadar faydalı olmayacağı ve Thérèse ile annesinin onun kalmasına gereksinim duyduğu yönündeydi. Gururunun yaralanması ise, Madam d'Épinay'nin dostu gibi değil de, efendisi gibi davrandığına inanmasından kaynaklanı-

yordu. Tamam, ona yaşaması için güzel bir kır evi vermişti, ama karşılığında devamlı emrine amade olmasını bekliyordu; üstelik Rousseau'nun yeni dostları yorulmak bilmeden onu izliyorlardı, öyle ki, "beş yüz fersah ötede olmadığım için sık sık üzüntüyle ağlamama yol açıyorlardı." Kısacası, Madam d'Épinay'nin dostluk olarak gördüğü durum, Rousseau için "iki yıllık kölelikti" ve Madam d'Épinay'nin sevgisi bu durumu hafifleten bir unsur değildi, aksine duygusal şantaj niteliğindeydi. "Ama beni sevdiğini ve dostuna ihtiyacı olduğunu söyleyecekler. Ah! 'Dostluk' kelimesinin anlamlarını ne iyi bilirim ben! Genellikle hizmetler karşılığında ödenen bedeller anlamında kullanılan hoş bir sözcüktür, ama köleliğin başladığı yerde dostluk biter."

Rousseau sonradan bu şikâyetlerinin yersiz ve nankörce olduğunu kabul etti, ama aynı zamanda, açıkça belirtemeyeceği başka bir neden daha bulunduğunu iddia etti. Söyleyemeyeceği neden, Thérèse'in La Chevrette'teki uşaklardan duyduğu, Madam d'Épinay'nin hamile olduğuna, bebeği gizlice doğurmak için Cenevre'ye gittiğine ve Grimm şüphelenmesin diye Rousseau'yu beraberinde götürmek istediğine ilişkin dedikodulara dayalı bir inançtı. Hamilelik konusundaki dedikodu muhtemelen asılsızdı, ama bunu kanıtlamak imkânsızdır. Madam d'Épinay'nin kesin olarak istediği bir şey varsa, o da Tronchin'in, ona eziyet çektiren mide ülseri konusunda ve zührevi hastalığı konusunda yardımcı olmasıydı.

Tutumunu belirleyen Rousseau, dört bir yana saldırmaya başlayarak La Chevrette'te istenmeyen kişi olmayı garantiledi. Saint-Lambert'e hüzünle şunları yazdı: "Bütün dostlarım yoksulluğumu kötüye kullanmak ve beni Madam d'Épinay'nin merhametine bırakmak için ittifak kurmuşlar sanki... Artık dostu olarak değil, uşağı olarak yanında kalabilirim ancak ve ne olursa olsun bunu istemiyorum." Bu Rousseau'nun kendine karşı kurulan bir "ittifaktan" veya komplodan ilk söz edişiydi; gelecekte gitgide daha sık tekrarlanacak olan meşum bir terim. Aynı gün hanımefendiye hararetle, "Durumuma aldırmadan beni götürmekte ısrar etmeniz, başında sizin bulunduğunuz bir ittifaktan şüphelenmeme yol açtı," yazdı ve hakaret edercesine, "Beni bir köle olarak istemekten vazgeçtiğinizde, daima dostunuz olacağım," diye sözlerine son verdi.

Doğal olarak bu sert mektuplar işleri daha da kötüleştirdi. Madam d'Épinay, yanında uşakları dışında hiç kimse olmaksızın Cenevre'ye gitti ve Grimm onun yokluğunu ezici bir darbe indirmek için fırsat bildi. "Ben iki

yılı aşkın süredir her gün bu hanımefendiden gördüğünüz şefkatli ve cömert dostluğa tanık olurken, siz büyük bir cesaretle kölelikten bahsediyorsunuz... Şayet sizi affedebilseydim, kendimi dostluğa layık görmezdim. Yaşadığım sürece sizinle bir daha görüşmeyeceğim ve davranışlarınızın anılarını kafamdan silebilirsem kendimi şanslı sayacağım. Beni unutmanız ve bir daha asla rahatsız etmemeniz için yalvarıyorum." Grimm'in mektubu açık bir tehditle son buldu: "Eğer bu talebin haklılığı sizi etkilemezse, tavrımın doğruluğunu bütün saygın kişilere kanıtlayacak mektubunuzun elimde bulunduğunu unutmayın." Grimm kısa bir süre sonra gerçekten de Rousseau'nun mektubunu Paris'teki herkese göstermeye başladı. Büyük bir öfkeye kapılan Rousseau, Grimm'in mektubunu ertesi gün zehir gibi bir not eşliğinde iade etti: "İçimdeki şüpheleri kendime sakladım ve sizi çok geç tanıdım. Yazmayı uygun gördüğünüz mektubu buyurun alın! Onu size geri gönderiyorum; bana ait değil. Benim mektubumu bütün dünyaya gösterebilir ve benden açık açık nefret edebilirsiniz. Hiç değilse bir kusur az işlemiş olursunuz."

Madam d'Houdetot daha anlayışlıydı, ama o da kendi durumu konusunda ciddi kaygılar taşıyordu. Saint-Lambert'e neler anlatmış olursa olsun, gerçeklerin hepsini anlatmadığı kesindi. "Peki ama dostlarınızdan neden böyle şikâyetçisiniz?" yazdı Rousseau'ya. "Beni affedin dostum, ama onları suçlamakta sizin kadar aceleci davranamam, özellikle de bu kadar az bilgi sahibiyken. Ben bütün bunlara karıştım mı? Anladığım kadarıyla, Madam d'Épinay'nin bilinmeyen bir kabahat işlediğinden şüpheleniyorsunuz; bunun bir dayanağı var mı?" Belli ki Madam d'Houdetot, kuzeninin, Rousseau'yla ilişkisi konusunda, insanların bilmesini istediğinden daha fazlasını ifşa ettiğinden korkuyordu. Bilinmeyen bir nedenden ötürü, mektubu birkaç gün boyunca Rousseau'nun eline ulaşmadı, bunun üstüne kaygıları paniğe dönüşen Rousseau, kendi erdemlerini savunduğu ateşli bir mektup daha kaleme aldı ve öncelikle mektubun birkaç taslağını hazırlamayı da ihmal etmedi. Ertesi gün, gergin bir biçimde yanıt beklerken, kendine duyduğu acıma daha da büyük boyutlara erişti. "Eğer sizi etkileme umudum olsaydı, size ulaşamayacak olsam bile gelirdim; kapınızda bekler, ayaklarınıza kapanır ve seve seve atlarınızın toynakları altında çiğnenip arabanız tarafından ezilirdim; hiç değilse böylece öldüğüme üzüldüğünüzü görürdüm belki." Neyse ki Madam d'Houdetot'dan içini rahatlatan bir yanıt geldi ve bu kez Rousseau abartılı bir üslupla, daha mutlu

bir yazı kaleme aldı: "Elveda sevgiye layık değerli dostum, kalemim bu kelimeyi yazmaya cesaret etti sonunda! Ağzım ve yüreğim de söylemeye cesaret ediyor! Ah sevinç! Ah gurur!" Aslında Rousseau *Julie*'deki karakterleri gibi yazıyordu ve hâlâ tamamlayamadığı bu romanı hayatından çıkarmanın vakti gelmişti.

Ayrıca Hermitage'dan ayrılmanın vakti de gelmişti, ama kış yaklaştığı ve Madam d'Épinay uzaklarda olduğu için, Rousseau birkaç ay daha orada kalmayı umuyordu. Aix-la-Chapelle'de nekahet devresi geçirmekte olan Saint-Lambert, Diderot ile Grimm'in kötü davrandıkları konusunda Rousseau'ya hak verdiğini bildiren ama Rousseau'yu Madam d'Épinay ile arasını iyi tutmaya teşvik eden düşünceli bir mektup gönderdi. Madam d'Houdetot da defalarca Hermitage'dan ayrılmamasını rica etti; korkunç bir şey yapmadan önce onu sakinleştirmeye çalışıyordu. Ancak Cenevre yakınlarındaki Montbrillant'a –romanının adını buradan esinlenerek koymuştur – yerleşmiş olan ve Rousseau taleplerini reddettiği için her zamankinden daha da öfkeli olan Madam d'Épinay ile barışmak için artık çok geçti. (Bu arada Rousseau'ya son derece katı davranan Grimm, Madam d'Épinay'ye katılmak için bir yılı aşkın süre bekledi.)

Rousseau her zamanki abartılı üslubuyla Madam d'Épinay'ye, "Eğer insan üzüntüden ölebilseydi, ben şimdi hayatta olmazdım. Ama sonunda kararımı verdim. Aramızdaki dostluk öldü Madam," yazdı. Yalnızca bahara kadar Hermitage'da kalmasına izin verilmesini rica etti ve "dostlarım öyle dilediği için," diye ekledi. Madam d'Épinay bu ricaya küçümsemeyle yaklaştı ve buz gibi bir tavırla, "Hermitage'dan ayrılmak istediğinize ve zaten öyle yapmanız gerektiğine göre, dostlarınızın sizi tutmasına şaşırdım. Ben yapmam gerekenler konusunda asla dostlarıma danışmam ve sizin yapmanız gerekenler konusunda söyleyeceğim hiçbir şey kalmadı," yanıtını verdi. Daha bir buçuk yıl önce Rousseau hevesle, "Kaldığım evi her geçen gün daha da çok sevdiğimi öğrenmek sizi memnun edecektir Madam. İçimizden biri büyük bir değişim geçirmediği müddetçe, burayı asla terk etmem," yazmıştı. Rousseau aldığı yanıt üzerine alelacele, birkaç kilometre ötedeki Montmorency'de küçük bir ev kiraladı; Aralık ortasında, yani Madam d'Épinay'nin ültimatomundan iki hafta sonra, o evde yaşamaya başlamıştı.

İlerleyen yıllarda Madam d'Houdetot ve Saint-Lambert, Rousseau ile aralarındaki mesafeyi korudular; kendi aralarındaki derin ilişki ise Saint-

Lambert 1803 yılında, seksen yedi yaşında hayata gözlerini yumana dek devam etti. Madam d'Houdetot ölümünün ardından şunları yazmakta haklıydı: "Prensipleri, tek bir düşüncesiyle veya eylemiyle dahi çelişmeyen bir insandı, o prensipleri paylaşmayan ya da o prensipleri kendisi gibi uygulamayan insanların arasında yaşarken bile." Kuşkusuz aklından Rousseau geçiyordu. Saint-Lambert'in, ait olduğu sınıfın ve dönemin ahlak değerlerine uyum sağlayarak Madam d'Houdetot'nun kocasıyla iyi geçindiğini de belirtmek gerekir; Madam d'Houdetot'nun kocası, son hastalığında Saint-Lambert'in bakımına yardımcı oldu ve Saint-Lambert ona, üstünde " kanunlarla iştigal eden Fransız filozoflarının en bilgesi, yani başkan Montesquieu" yazan bir madalyon bıraktı. Madam d'Houdetot'ya ise bir Voltaire büstü bıraktı; "Bana Mösyö d'Alembert'den miras kaldığı için daha da değerlidir." Rousseau'nun hiç adı geçmedi.

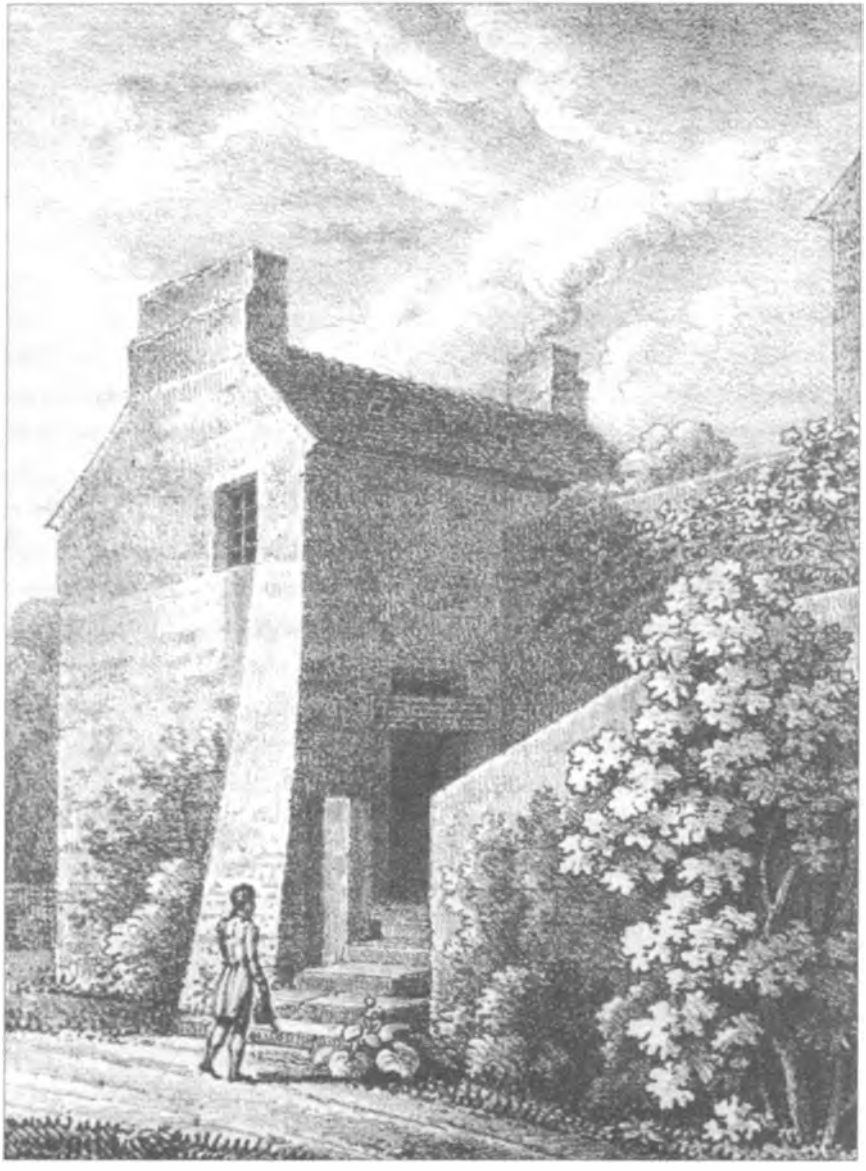
Madam d'Houdetot ise seksen yaşındayken – ki son nefesine kadar cilveli bir kadın olmayı sürdürdü – bir arkadaşına gururla Rousseau'nun onun tutkularını uyandırmakta hiç başarılı olamadığını söyledi. "Çok çirkindi ve aşkı da onu daha çekici kılmıyordu, ama dokunaklıydı. Ona iyi ve kibar davrandım; ilginç bir deliydi. Birçok kadının başını döndürdü ama benimkini değil – ben onun başını döndürdüm. Sürekli onu arkadaşlarıyla barıştırmaya çalıştım ama her seferinde baştan başlamak gerekiyordu." Madam d'Houdetot konuklarına, o dönemde *İtiraflar*'ın meşhur kılmış olduğu ve altında öpücük sahnesinin (yoksa öpücükler mi?) gerçekleştiği akasya ağacını göstermekten keyif alırdı. Saint-Lambert'den on yıl sonra, 1813'te öldü. Ölümünden birkaç yıl önce Rousseau'nun mezarını ziyaret etti ve mezarın önünde diz çöküp gözyaşı akıttı.

16. Bölüm

Aydınlanma'dan Kopuş

Rousseau'nun bulduğu ev küçüktü ve kötü durumdaydı, ama Thérèse ile ikisi için yeterliydi, üstelik küçüklüğü, Paris'teki akrabalarının yanına gönderilen Madam Levasseur'den kurtulmak için bahane oldu. Kış sona erdiğinde bahçesinin hiç de fena olmadığı ortaya çıktı; bahçede Rousseau'nun *donjon*'um diye adlandırdığı ve hiç ısınmamasına rağmen çalışma odası olarak kullandığı küçük bir bina vardı. (O dönemde Fransa'yı ziyaret eden bir yabancıya göre *donjon* "Fransızların tepelerde bulunan küçük binalara verdiği isimdi.") Günümüzde bu ev küçük bir Rousseau müzesidir.

Rousseau'nun yeni ev sahibi Jacques-Joseph Mathas idi; Conti Prensi olarak tanınan ve ileride Rousseau'nun hayatında önemli bir rol oynayacak olan seçkin bir soylunun mali temsilcisi. Mathas, aynı arazideki Montlouis adlı büyük evde yaşıyor (Rousseau'nun evi Petit [küçük] Montlouis idi) ve arada sırada onu ziyaret ediyordu. Rousseau kendini münzevi ilan etmiş birine göre şaşırtıcı ölçüde sosyaldi. Bir hayranının da bir keresinde belirttiği gibi, "Onun için toplum, insanın binlerce kere geri döndüğü ve gözyaşları içinde artık ona katlanamadığını söylediği bir metres gibiydi." Rousseau komşularıyla, bir avukatla ve iki papazla zaman geçiriyordu. Ayrıca, Versailles'daki İspanyol büyükelçiliğinde görev yapmakta olan, Venedik'te tanıştığı eski dostu Carrio ile (artık Carriòn Şövalyesi olarak tanınmaktaydı) ve o günlerde Fransız temsilcisi olarak Cenova'da bulunan Jonville ile de görüşüyordu. Rousseau'nun Venedikli meslektaşı Le Blond da yakınlarda yaşıyordu ama onu görmeyi devamlı erteledi ve hiçbir zaman da vakit bulamadı. Carrio'ya, Venedik'te birlikte satın aldıkları küçük kızın başına neler geldiğini sorup sormadığına hiç değinmedi.

PETIT MONTLOUIS

Montmorency'deki evin, Rousseau orada yaşarkenki hali (sonradan değiştirilmiş ve genişletilmiştir).

DONJON

Rousseau'nun çalışmayı sevdiği bahçedeki küçük ev. Pencereler ve (içerideki şömine) ana ev yeniletilirken ilave edilmiştir.

Roguin, Lenieps ve Coindet'nin oluşturduğu İsviçreli üçlü genellikle yemeğe de kalan düzenli konuklarıydı, ayrıca Parisliler de vardı; özellikle Condillac ve Mably kardeşler, Rousseau'nun iyi ilişkilerini sürdürdüğü Dupin ailesi ve yakınlarda bir ev kiralayan genç Madam Chenonceaux. Ancak Rousseau birçok kişiyle görüşse de, bu her zaman tatmin edici olmuyordu. Konukların birçoğu, gerçek dostları değil tanıdıklarıydı. Rousseau *İtiraflar*'da sıkıcı bir hayat tarzına takılıp kaldığından hayıflanır; "kısmen kendim, kısmen de hiç uyum sağlayamadığım sosyal çevreler için." Özellikle iyi niyetli hayranları onu partilere davet ettiğinde ve vermek zorunda kaldığı bahşişlerin iflas etmesine yol açabileceğini iddia ederek, onu araba kiralamaktan kurtarmak için kendi at arabalarını gönderdiklerinde çok sinirleniyordu.

Rousseau'nun görmeyi en çok istediği kişi erişilmezliğini korudu. Madam d'Houdetot isteksizce, Rousseau'nun ona mektup yazmayı sürdür-

mesini kabul etti ama onun Saint-Lambert ile ilişkisini bozabileceğinden korkuyordu ve ziyaret etmesini yasakladı. Ne yazık ki Madam d'Houdetot'nun nazik davranmaya yönelik çabaları, Rousseau'nun daha çok içerlemesinden başka hiçbir işe yaramadı ve Rousseau "sizin tabirinizle çocuksu dürüstlüğümü," Madam d'Houdetot'nun yapmacık ve kaçamaklı yanıtlarıyla kıyaslamak üzere, meydan okuyan bir üslupla şunları yazdı: "Son mektuplarınızdaki kaçamaklı ve belirsiz üslubun dikkatimden kaçmadığını söyleyerek başlayacağım... Sizin gibi sosyetik insanlar için dürüstlük, düşündüklerinizi tedbirli ve çekinceli tavırlarla, kibarca, *double entendres* [çift anlamlı sözler] ve muğlâk ifadelerle belirtmek anlamına geliyor." Daha da kötüsü, Rousseau, Madam d'Houdetot'nun hâlâ tamamlanmamış *Julie*'nin güzel bir elyazması karşılığında ödeme yapmaya yönelik teklifini, onun ahlak değerlerinin de Madam d'Épinay'den daha iyi olmadığının kanıtı olarak yorumladı. "Mektuplarınızdan açıkça, dünyada en çok değer verdiğiniz şeyin para olduğunu görüyorum. Sizin için minnettarlığa layık yegâne kazançlar bu tür kazançlar, ya da her koşulda onlarla eşdeğer tuttuğunuz hiçbir şey yok."

Tahmin edilebileceği üzere Madam d'Houdetot incindi ve hüzünlü bir tavırla Rousseau'ya veda etti, ama çok geçmeden fikrini değiştirdi ve ondan af diledi: "Ben sizin sert dilinizi nasıl affettiysem, sizin de benimkini affettiğinizi bildirmek üzere yazın *mon cher*." Belki de Madam d'Houdetot, kesin bir bozuşmanın daha taşkın davranışları körükleyeceğinden korkuyordu, ama yalnızca Rousseau'nun suyuna gitmek istediyse de, Rousseau bundan şüphelenmedi. Coşkulu bir tavırla, Madam d'Houdetot'nun mektubunun ona "hayatında tattığı en saf ve gerçek memnuniyeti" yaşattığını ve dostluklarının mezara kadar süreceğini yazdı.

Ne var ki bu dostluk sona ermeye mahkûmdu ve Mayıs ayına gelindiğinde, Saint-Lambert'in sonunda kaçamaklarını tamamen öğrendiğini bildiren Madam d'Houdetot'nun canına tak etmişti. "Sizinle bütün irtibatımı kesmeyi kendi itibarıma borçluyum. Dostluğumuzu sürdürmek itibarım için tehlikeli olur." Dünyevi itibarın söz konusu edilmesi, Rousseau'yu özellikle yaralamış olmalıydı ki Rousseau hiç kuşkusuz onun gülünç standartlar barındırdığına inanırdı. Bir hanımefendinin kocasının dışında bir erkekle yatması kabul edilebilirdi ama hayatında bir seferde yalnızca bir erkek olması koşuluyla - üstelik Madam d'Houdetot Rousseau'yla hiç yatmamış olmasına rağmen, şüphelere yer verilmemesi gerekiyordu. Böyle-

ce Rousseau'nun hayatındaki büyük tutku, kırklı yaşlarının ortalarında son bulmuş oldu. Ancak 1750'lerin sonlarındaki kritik yıllara bu ilişkinin hükmettiği düşünülmemelidir; Rousseau hayal gücü anlamında bu tür düş kırıklıklarından faydalanmayı öğrenmişti. Yeni bir enerjiyle düşünsel projelerine döndü ve *Julie*'yi daha hüzünlü, ama aynı zamanda daha bilge bir bakış açısıyla yazmayı sürdürdü.

Bu arada başka bir ayrılık daha kapıdaydı, içlerinde en acı olanı. Rousseau, Madam d'Houdetot ile ilişkisinin, temelde yazmakta olduğu romanı gerçek hayata yansıttığı bir fanteziden ibaret olduğunu kendisi de kabullendi. Diderot ile ilişkisi ise çok farklıydı. Bu, Madam Warens'den sonra kurduğu en önemli dostluktu, bir yazar ve düşünür olarak hayata atılmasını sağlamıştı, ancak on beş yılın ardından suçlamalarla ve kırgınlıklarla son buldu. Rousseau'nun, Diderot'nun Grimm ve Madam d'Épinay ile birlikte komplolar kurduğundan şüphelendiği doğrudur ama aralarındaki uçurumun daha derin nedenleri vardır.

Sorun kısmen mizaç farklılıklarından kaynaklanıyordu, oysa başlangıçta birbirlerini çekmelerine bu neden olmuştu. Diderot dostluğu karşılıklı iyilikler olarak görürken, Rousseau dostluğun bu tür hesaplardan muaf olduğuna inanıyordu. "Alelade arkadaşlıklardan nefret etsem de, yakın dostluklar değerlidir, çünkü zorunluluk barındırmaz. İnsan yüreğinin sesini dinler ve her şey kendiliğinden hallolur." Diderot, zorunlulukları reddetmenin genellikle Rousseau'nun işine yaradığı izlenimindeydi. İnsanın yüreğinin sesini dinlemesi fikri de Diderot'ya cazip gelmiyordu. Kurgusal bir eserinde, duyarlılığın, Rousseau'nun portresi olarak nitelendirilebilecek materyalist bir tanımını yaptı: "Duyarlı insan kimdir? Diyaframına kalmış bir insandır. Kulağına dokunaklı bir kelime çalındığında veya gözüne olağanüstü bir şey iliştiğinde, içinde bir çalkantı başlar;... gözyaşları akar, nefesi kesilir, kekeler;... sükunetini yitirir, mantığını yitirir, muhakemesini yitirir, içgüdülerini yitirir, çözüm bulma yeteneğini yitirir."

Rousseau'ya göre ise, duygu mantıktan daha iyi bir kılavuzdu; kendi davranışlarını, onaylayan bir üslupla ve ilginç bir biçimde Diderot'nun terimlerini yansıtan terimlerle ifade etti: "Onun en çok meylettiği duygular fiziksel belirtilerle diğerlerinden ayrılır. Birazcık duygulandığında bile, gözleri hemen yaşlarla dolar." Rousseau'nun da büyük katkılarda bulunduğu ve gitgide büyüyen *sensibilité* [duyarlılık] akımında gözyaşları içtenliğin kanıtıydı, çünkü istemsiz ve kontrol dışı olduğu düşünülüyordu; günümüzdeki bir tarihçinin ifadesiyle, "ruhun doğrudan çehreyi yıkamasıydı."

Kelimeler muğlâktı. Rousseau'ya göre, akıllı bir konuşmacı aslında hissetmediği duyguları taklit edebilirdi; Rousseau kelimelere daima hâkim olan ve her an zekice cevaplar üretebilen insanlardan söz ederken, aklından Diderot'yu geçirmiş olabilirdi. "Duygular söz konusu olduğunda bile, öyle güzel hazırlanmış konuşmaları vardır ki, gerçekten çok duygulandıklarını sanırsınız... Mantığıyla hareket eden insanlara düşünceler genellikle hazır cümleler halinde gelir, ama duygularda durum böyle değildir. İnsan hissettiği duyguları bulmalı, bir araya getirmeli ve ifade edeceği dili seçmelidir, peki ama duygularıyla hareket eden hangi insan duygularının akışını askıya alıp her an bu tasnif süreciyle uğraşacak sabra sahiptir?"

Rousseau, Grimm'in maskeleri olduğunu biliyordu ve Diderot'nun da maskeleri olduğuna inanmaya başlamıştı. Tamamen haksız da değildi. Diderot bilinçli bir ikiyüzlülük sergilediğinden değil, ama kendini kararlı bir realist olduğu için kutlarken bile, dünyayı kendine göre tasarımlama eğilimi gösterdiğinden. Bir arkadaşı yıllar sonra şunları yazdı: "Kendisi *un honnête homme* (dürüst bir insan), ama yanlış düşüncelerinde diretiyor; bu düşünceler onda öyle fena yer etmiş ki, hiçbir şeyi olduğu gibi görmüyor ve duymuyor. Sanki sürekli hayaller âleminde ve hayal ettiği her şeye inanıyor." Hiç kuşkusuz Diderot, Rousseau ile dostluğunu her açıdan kendi işine gelecek şekilde yorumladı. Hatta Hermitage'a gitmek konusunda özenli davrandığına bile inandı – kızına "haftada iki veya üç kere yürüyerek" oraya gittiğini söyledi – oysa belgeler oraya nadiren gittiğini ve Rousseau'yu hiç gerçekleşmeyen buluşmalar için altı kilometre ötedeki Saint-Dennis'de bütün gün beklettiğini göstermektedir.

İkisi arasındaki mizaç farklılıkları, La Chevrette'te her yıl düzenlenen ve dört yıl arayla katıldıkları doğum günü kutlamalarına ilişkin farklı tasvirlerinde de açıkça görülmektedir. Rousseau kutlamayı şöyle hatırlar; "Zenginlerle yazın adamlarının arasına oturtulduğum ve zaman zaman onların bunaltıcı zevklerini paylaşmak zorunda kaldığım mutsuz gün." Madam d'Épinay'nin 1756 Eylülü'ndeki doğum günü ziyafetinin ardından konuklar köylülerin dans ettiği bir panayıra gittiler. "Beyefendiler köylü kızlarla dans etmeye tenezzül ettiler, ama hanımefendiler saygınlıklarından ödün vermediler." Kısa bir süre sonra soylular, kalabalığa zencefilli çörek kırıntıları atarak ve insanların çörek kırıntılarını kapışmalarını izleyerek eğlenmeye karar verdiler. Bu sahnenin çirkinliği Rousseau'yu sarstı. "Yoksulluk yüzünden alçalan bir insan güruhunun ayaklar altında çiğnenip çamu-

ra bulanan zencefilli çörek kırıntılarını kapabilmek için birbirinin üstüne çullanıp vahşice itişip kakışmasını izlemekten nasıl keyif alınabilir?"

Diderot'nun dört yıl sonra aynı doğum gününe ilişkin yazdıkları her bakımdan farklıdır. Panayırdaki insan güruhuna üstünkörü değinir, ama şatonun içindeki sosyal atmosferi sevgiyle betimler. Grimm oradaydı, pencerenin kenarında, portresini çizen ressama poz veriyordu; Saint-Lambert köşeye çekilmiş bir kitapçık okuyordu; Diderot Madam d'Houdetot ile satranç oynarken, birisi de klavsende Scarlatti'nin bir eserini çalmaya çalışıyordu. Sonrasında güzel bir yemek yendi ve dans edildi; parti sabah ikiye kadar sürdü. Diderot'nun bayıldığı bu tür etkinlikler, Rousseau'da paniğe varan bir güvensizlik yaratıyordu. Rousseau kalabalığın arasında kendini yalnız hissederken, Diderot keyifle kalabalığın içinde yer alıyordu; bu deneyimden etkilenerek orada bulunmayan metresine şunları yazdı: "Eğer sihirli bir biçimde seni ansızın yanımda bulsaydım... üstüne atılır, bütün gücümle seni kucaklar, kalbim durana ve geri çekilip sana bakabilecek kuvveti toplayana dek yüzümü yüzüne bastırırdım." Rousseau, aşkın gücüne dair dokunaklı yazılar kaleme alabilirdi ama asla böyle bir şey yazmadı. Ona göre, tutku yalnızca cinsel arzudan ibaret olmamalıydı, oysa Diderot durumun diğer yönde seyretmesinden hoşnuttu. O dönemde bir arkadaşına, "En yüce duygularımızın ve en saf sevdalarımızın temelinde bir parça testis bulunur," yazdı.

Birkaç yıl sonra, Rousseau sosyetik çevreleri arkasında bıraktığında, anlayışlı bir soyluya, eskiden çektiği sosyal ıstırapları içtenlikle anlattı.

> Söyleyecek hiçbir şeyim yokken konuşmak, yürümek isterken olduğum yerde kalmak, ayakta durmak isterken oturmak, açık havaya çıkmak isterken bir odada kapalı kalmak, oraya gitmek isterken buraya gitmek, başkaları yerken yemek, onların yürüyüş hızına ayak uydurmak ve onların iltifatlarına ya da dokundurmalarına yanıt vermek zorundaydım... Hanımefendilerden oluşan bir grubun arasında iyi bir konuşmacının güzel cümlelerini tamamlamasını beklemeye mecbur olduğumu, ayrılıp ayrılmayacağımı sormasınlar diye dışarıya çıkmaya cesaret edemediğimi, iyi aydınlatılmış merdivenlerde beni alıkoyan başka güzel bayanlarla karşılaştığımı, devamlı hareket halinde olan, beni ezmeye hazır at arabalarıyla dolu avluyu, gözlerini bana diken hizmetçileri ve duvara dizilip benimle alay eden uşakları hatırlayınca hâlâ ürperiyorum. İşimi görecek bir geçit, bir kemer altı ya da küçük bir köşe bulamaz, kısacası bir soylunun beyaz çoraplı bacağına damlatmadan, şöyle rahat rahat iki sidik bile attıramazdım.

Mizaç farklılıklarının yanı sıra Rousseau, Diderot'nun onun artan şöhretini de kıskanmaya başladığına inanıyordu ve bu muhtemelen doğruydu. İlk tanıştıklarında Diderot, bir çömezin modern felsefe dünyasına adım atmasına önayak olan dâhi düşünür konumundaydı. Oysa artık aralarında daha ünlü olan Rousseau'ydu ve daha da fazla ün kazanmasını sağlaması muhtemel, iddialı kitaplar planlıyordu. Peki ya devamlı gelecek kuşaklara bırakacağı mirası kara kara düşünen Diderot'ya ne olacaktı? En iyi eserleri plansız ve yarımdı – ona "işini yarım bırakan adam" denmesi yerindeydi – üstelik adeta bir kürek mahkûmu gibi kendini zincirlediği ünlü *Ansiklopedi*'si tehlikeye atma korkusundan ötürü yayımlamayı göze alamayacağı sarsıcı düşüncelerle doluydu.

Dostluklarının bozulmasına dair bu açıklama bile, eğer kişisel rekabet seviyesinde kalırsa, yetersiz olur. Aslında Rousseau'nun en derin değerleri söz konusuydu ve o da bunu biliyordu. Kriz nihayet patlak verdiğinde, merkezinde Diderot'nun dışarıdan gözlemlediği d'Houdetot kaçamağı değil, Rousseau'nun Hermitage'da yaşama kararı yer aldı. Diderot tiyatroda isim yapmaya karar vermişti; bunun sebebi muhtemelen, tiyatro oyunları yazmanın, Fransız Akademisi'ne seçilmekte etkili olmasıydı (D'Alembert, Condillac, Grimm ve Saint-Lambert Fransız Akademisi'ne girdiler, ama Diderot hiç giremedi). Diderot, 1757 Martı'nda kapsamlı yorumlarla dolu *Doğanın Çocuğu* (*Le fils naturel*) adlı bir oyun yayımladı. Amacı, büyük klasik olaylar yerine günlük olayları içeren ve duyguları *comédie larmoyante* ya da acıklı komedya diye bilinen dokunaklı bir üslupla yansıtan yeni bir dram türünü tanıtmaktı. Comédie Française onu büyük bir düş kırıklığına uğratarak oyunu sahnelemeyi reddetti ve eser 1771'e dek sahnelenmedi. Ancak eserin basılı hali, kısmen ahlak konusunda önemli iddialar içerdiği ve klasisizmi eleştirdiği için, büyük ölçüde ise İtalyan yazar Carlo Goldoni'nin bir eserine çarpıcı benzerliği – oyunun konusu bu eserden alınmış gibiydi – yüzünden büyük bir ilgi topladı.

Rousseau, Goldoni'yi hiç umursamadığı gibi, intihal suçlamalarına da hiç ilgi göstermedi, ama ahlak konusundaki iddialar onun için son derece önemliydi ve içlerinden biri onu can evinden vurdu: *Il n'y a que le méchant qui soit seul*, "Sadece kötü insan yalnızdır." Rousseau *İtiraflar*'da bu cümleyi Diderot'nun yorumlarının bir parçası olarak hatırladı, ama aslında oyundaki karakterlerden birinin sözüydü; cümlenin geçtiği durum da, dostluklarının bozulması bağlamında son derece anlamlıdır. Sevdiği ada-

mın kendi kendini sürgün edip gözden kaybolma tehditleriyle karşı karşıya kalan kadın şunları söyler: "Size ender görülen yetenekler bahşedilmiş ve o yetenekleri kullanmayı topluma borçlusunuz... Sizden yüreğinizi sorgulamanızı rica ediyorum. Yüreğiniz size, iyi insanın toplum içinde yaşadığını, sadece kötü insanın yalnız olduğunu söyleyecektir." Yeteneklerin toplum için kullanılmasına yönelik bu talep, Rousseau'ya doğrultulmuş olabilirdi ama belki de asıl saldırı oyundaki kadın karakterin söylediği başka cümlelerde gizliydi: "Çocuklarınız sizin gibi düşünmeyi sizden öğrenecekler... Sizinki gibi bir vicdana sahip olup olmamaları yalnızca size bağlı." Rousseau kendi çocuklarını terk ederek bu şansı yitirmişti ve Diderot bunu bilen çok az insandan biriydi.

İlişkileri gitgide gerilen Rousseau ile Diderot, sırayla onu daha da kötü hale getirdiler. Diderot seyahat edemeyecek kadar hasta olduğunu, ama bir iş teklifini görüşmek için Rousseau'nun Paris'e gelmesini beklediğini bildiren bir mektup yazdı ve mektubuna iğneleyici bir üslupla, "Hoşça kalın Yurttaş! Gerçi münzevi bir yurttaş da pek görülmemiştir," diye son verdi. Rousseau sonradan bu mektubu "çok kuru" bir mektup olarak nitelendirdi ve Madam d'Épinay'ye "ruhunu derinden yaraladığını" söyledi. Rousseau, lafını esirgemeden Diderot'ya bir daha hiçbir koşulda Paris'e gitmeme kararı aldığı yanıtını verdi. Bu aşamada Diderot gerçekten çok sinirlendi – Fransızca bir deyimden faydalanan Trousson, burnuna kadar geldiğini söyler – ve sağlığı açısından ne kadar kötü olursa olsun, Hermitage yolculuğunu yapacağını bildirdi. Kırıcı bir tavırla, Rousseau'nun, Parisli meşgul dostlarını araba tutacak paraları olmamasına rağmen, kışın ortasında kendini ziyaret etmek zorunda bırakmaktan zevk aldığını da ekledi – "ellerinde yürüyüş değnekleriyle taşraya giden, iliklerine kadar ıslanmış ve üstü başı çamur içinde kalmış yaya filozoflar." Rousseau bu mektubu "tiksindirici" olarak nitelendirdi ve Diderot'ya gelmemesini söyledi. "Münakaşalarımızda saldırgan taraf hep siz oldunuz," diye yazdı ve mektubunu uğursuz bir tavırla, "Eğer eski bir dostluğa biraz saygınız varsa, gelip de o dostluğu geri dönüşü olmayan kaçınılmaz bir bozuşmaya maruz bırakmayın," diye noktalandırdı.

İşler tamamen çığırından çıkmıştı ve Madam d'Épinay'nin (Rousseau'yla arasının henüz açılmamış olduğu aylarda) araya girip, her zaman gösteremese de, Diderot'nun Rousseau'yu hâlâ sevdiğine dair güvence vermesi de fayda etmedi. Rousseau soğuk bir tavırla, Diderot ile birbirlerine es-

kiden ne anlam ifade etmiş olurlarsa olsunlar, artık yabancı olduklarını söyledi. "İnanın bana sevgili dostum, Diderot artık sosyetik dünyanın bir parçası oldu. İkimizin de yoksul ve tanınmamış olduğumuz, dost olduğumuz zamanlar vardı. Aynısını Grimm için de söyleyebilirim. Ama ben olduğum gibi kalırken, onlar önemli insanlar oldular ve artık birbirimize uygun değiliz." Madam d'Épinay ilişkilerini daha objektif bir gözle değerlendirmesini rica eden bir mektup gönderince, Rousseau şu yanıtı verdi: "İncil yüzüne tokat yiyen bir insanın diğer yanağını çevirmesini buyurur, ama af dilemesini buyurmaz... Hayatımda bir daha asla Paris'e gitmeyeceğim ve beni bir filozof değil de kaba saba, münzevi, dik kafalı bir insan yaptığı için Tanrı'ya şükrediyorum."

O aşamaya kadar aziz sabrı sergilediğini düşünen Diderot, sonunda canına tak ettiğine karar verdi. "Ah Rousseau!" yazdı suçlayarak, "kötü, insafsız, zalim ve gaddar bir insana dönüşüyorsunuz, kederle ağlıyorum." Rousseau'nun yanıtı serinkanlı ama kararlıydı: Karşılığı ödenmesi beklenen iyiliklere dayalı bir dostluğa ihtiyacı yoktu. Yitirilenleri anımsatmak amacıyla, sekiz yıl öncesini, Diderot'nun Vincennes'de hapis yattığı dönemi hatırlattı. "Nankör, size iyilikler yapmadım; sizi sevdim... Bu mektubu sizden daha tarafsız olan eşinize gösterin ve ona, varlığım dertli yüreğinize huzur verdiğinde, dostumu rahatlatmak için Vincennes'e giderken, adımlarımı sayıp saymadığımı, havayı umursayıp umursamadığımı sorun." William Blake'in bir sözü, bütün bu bunaltıcı yanlış anlaşılmaların kilit noktası olabilir belki de: "Cismani dostlar, manevi düşmanlardır." Diderot, kendini hiçe sayarak eski bir dostuna yardım etmeye çalıştığını düşünüyordu ama Rousseau gerçek bir baskı hissediyordu. Diderot'nun biyografisini kaleme almış olan günümüz yazarlarından biri, Diderot'nun kendini vicdanın sesi gibi görmekten keyif aldığını ifade ederken bir başkası da, insanların işlerine karışmasının, içindeki bir güç sevdasını yansıtması olabileceğini ve hatalı olabileceğini asla kabul edemediğini belirtmiştir.

Rousseau ile Diderot Temmuz'da bir barışma sahnesi yaşadılar, ama kuşkusuz her ikisi de bunun ne denli yüzeysel olduğunun farkındaydılar. Diderot, Rousseau'nun yüksek sesle *Julie*'yi okumasını kabul etti ama sonradan onun monoton bir sesle sabah ondan gece on bire kadar "acımasızca" eserini okuduğundan, yemek için bile mola verilmesine müsaade etmediğinden, dolayısıyla bitirdiğinde kendisinin yazdığı hiçbir şeyi dinleyecek vakit kalmadığından yakındı. Rousseau *İtiraflar*'da yalnızca Di-

derot'nun eseri *feuillu*, yani "yapraklı" olarak nitelendirdiğini belirtir, belli ki bu o anda uydurduğu bir terimdi. (Rousseau bu terimin "gereğinden fazla uzun" anlamına geldiğini düşündü ve ona hak verdi.) Bunun sonrasında bağlantıları büyük ölçüde koptu. Aralık ayında Diderot nihayet Hermitage'a geldi, sonrasında ise Grimm'e sözde Rousseau'nun dengesiz ve ürkütücü göründüğünü, "adeta yanında lanetlenmiş bir ruh olduğunu," uzaklaştığında bile aklından çıkaramadığı ıstıraplı çığlıklar attığını yazdı. Ancak yalnızca *Madame de Montbrillant*'da yer alan bu mektup, yine gerçekleri saptırmaya yönelik bir girişim gibi görünmektedir.

Rousseau en önemli dostunu kaybetmişti ve duygusal anlamda çektiği acı, Madam d'Houdetot'yu kaybettiğinde hissettiklerine çok benziyordu. Yine de bir tesellisi vardı. Rousseau'ya göre yalnızlık, kendisi olmasına ve doğal insanda hayal ettiği memnuniyeti bir parça tatmasına olanak sağlıyordu. İnsanların onu suçlu bulduğu aylaklığın aslında bambaşka bir şey olduğunu anlamaya başlıyordu. Bir projeye gerçekten inandığında, ona dört elle sarılabiliyordu. Onun katlanılmaz bulduğu şey, başkaları tarafından dayatılan, özellikle de başkalarını etkilemek için üstlenilen görevlerdi. *Eşitsizlik Üstüne Söylev*'de, "Avrupalı bir bakanın çetin ve imrenilen işleri, Karayipli bir yerli için nasıl bir manzara teşkil ederdi acaba! Miskin vahşi, öyle korkunç bir hayat yaşamaktansa kaç kere ölmeyi tercih ederdi?" diye yazmıştı. Rousseau bundan böyle hayatını, ona Kalvinist Cenevre'de öğretilen her şeyin aksine, *oisiveté*'e, yani yapıcı aylaklığa adayacaktı. Çocukluğun özgürlüğünü yeniden hayata geçiriyor, uygar hayatın acımasız yapılanmasına ve boş zamanları işten çalınan saatler olarak değerlendirme eğilimine tepki gösteriyordu.

Yani Rousseau'nun yeni hayatı, uzun tefekkür süreçlerinin yer aldığı etkileyici düşünsel emekler içeriyor ve *Ansiklopedi*'deki işkolik meslektaşlarıyla aralarında açılan uçurumu yansıtıyordu. Artık Rousseau'nun değerleri onlarınkinden çok farklıydı ve bu akımdan kopması kaçınılmazdı. Aydınlanma, öteki-yönelimliydi ve en çok toplumsal etkileşime değer veriyordu; Rousseau ise içe-yönelimliydi ve toplumun etkisinden kurtulmaya değer veriyordu. Aydınlanma iyi bir yaşamın temeli olarak rekabetçi bireyselliği savunuyor, Rousseau ise bireye saygı duyacak, ama her bireyin kendini bir bütünün parçası gibi hissetmesini sağlayacak kolektif bir ruh arıyordu. Aydınlanma bilgi toplamaya ve kuramsal spekülasyonlara odaklanıyordu, Rousseau ise geçmişin filozofları gibi bilgeliği arıyordu. Aydınlan-

ma gelişimin temeli olarak teknolojiyi savunuyordu, Rousseau ise yalın bir hayatı tercih etti ve gelişmenin şüpheli armağanlarını geri çevirdi. Aydınlanma septik ve hatta ateistti, Rousseau ise Tanrı ve ruh inancını korudu. Ayrıca Rousseau, filozofların devamlı erdemden bahsetmelerine rağmen ikili bir oyun oynadıklarını, ahlaklı görünüp, içlerinde iyiliğe inanmadıklarını düşünüyordu; "kökleri ve meyveleri olmayan bu ahlak... ya da daha doğrusu, erginlenmişleri için ezoterik bir doktrin teşkil eden, diğerinin yalnızca maskeden ibaret olduğu, bu zalim, gizli ve alternatif ahlak."

Rousseau'nun Aydınlanma'dan kopuşu yalnızca Diderot'ya karşı değil, aynı zamanda Voltaire'e karşı da bir hareketti. Voltaire akımın manevi babasıydı, *Ansiklopedi*'yi hazırlayanlardan bir nesil büyüktü; şair ve oyun yazarı olarak işe başlayıp, felsefe, politika ve bilim konularında sayısız yazı kaleme alan çok yönlü bir düşünürdü. François-Marie Arouet adıyla doğup, ailesinden ayrıldıktan sonra yeni bir ad aldı ve akıllıca yatırımlar sayesinde bir servet edinmesinin ardından kendini yazmaya adadı. Keskin zekâsına ve başarılı nesir üslubuna, bir de adını duyurmaya yönelik olağanüstü bir yetenek ekledi. Çömezlerinden Jean-François de La Harpe ona dair şu yorumlarda bulunmuştur: "Başkentten yüz fersah uzakta bulunmasına rağmen, sadece onun için ve onun içinde yaşar. Haftada bir Paris'e bir risale yollar ve bir dahaki postadan onun akıbetini haber almayı bekler. Altmış yıllık şöhret bile, kendine bir gün olsun dinlenme hakkı tanımasına yeterli olmamıştır. Asrın kahramanı olmak ona yetmez, günün konusu olmak ister, çünkü genellikle günün konusunun, asrın kahramanını unutturduğunu bilir." Bu adını duyurma açlığı yalnızca kibirden kaynaklanmıyordu, çünkü Voltaire kendini içtenlikle ve hatta kahramanca, haksızlıkları ifşa etmeye adamıştı; özellikle 1760'larda gerçekleşen "Calas olayı"nda yaptıkları unutulmazdı, bağnaz dindarların komplo kurup idam ettirdiği masum bir insana itibarını geri kazandırmıştı. Rousseau da haksızlıklardan en az Voltaire kadar nefret ediyordu, ama asla görüşleri örgütleyen bir insan olmadı; yabani doğanın içinden haykıran ve onu öven bir ses olmayı tercih etti.

Voltaire, yalnızca arada sırada katkılarda bulunduğu *Ansiklopedi*'ye, editörlerinin tedbirli yaklaşımları yüzünden gölge düştüğüne inanmaya başlamıştı. Ayrıca eserde yer alan olgularla dolu ağır makalelerin de baskılara karşı zayıf bir silah olduğunu düşünüyordu. Voltaire hareket halinde, yani Ansiklopediciler'in gözlerini korkutan Fransız otoritelerinin eri-

şiminden uzakta yaşamayı ve ortalığı karıştıracağı kesin, kısa ve sert polemikler yayımlamayı tercih etti. 1755'te Berlin'deki sarayında yaşadığı Büyük Frederick ile kavga ettikten sonra İsviçre'ye göç etti ve Cenevre'de Les Délices adlı bir malikâneye yerleşti. Birkaç yıl sonra, şehrin hemen yakınlarında, Ferney'de bulunan daha da büyük bir malikâneye yerleşip servetini ve nüfuzunu köyü kalkındırmak için kullandı; başlangıçta yarım düzine evin bulunduğu köy, 1776 yılına gelindiğinde, gelişen ticaret kolları sayesinde refah içinde yaşayan bini aşkın kişi barındırıyordu.

Rousseau ile Voltaire muhtemelen hiç tanışmadılar, ama Rousseau Annecy'de eserlerini okumaya başladığından beri ünlü düşünüre hayrandı ve Voltaire de Rousseau'nun *Bilimler ve Sanatlar Üstüne Söylev*'de gelişimi eleştirdiğini biliyordu. Rousseau, bu eserinde Voltaire'e açıkça meydan okumuş (takma adı yerine gerçek adını kullanarak) ve şöhretini, dehasına layık olmayan zarif oyunlardan ve şiirlerden kazandığından yakınmıştı. "Söyleyin bizlere ünlü Arouet, kaç güçlü ve eril güzelliği sahte nezaketlerimize feda ettiniz ve önemsiz konularda çok işe yarayan o centilmenlik, size kaç önemli başarıya mal oldu!" Ancak Rousseau kendini hâlâ Voltaire'in hayranlarından biri olarak görüyordu ve Cenevreli bir arkadaşına, Voltaire'in oraya taşınabileceğini duymaktan memnun olduğunu söylemişti.

Dönüm noktası 1756 yılının Ağustos ayında, Rousseau Voltaire'in "Lizbon Felaketi Üstüne Şiir" adlı eserini okuyup da yanıtlama gereği duyunca yaşandı. Portekiz'in başkenti önceki Kasım'da şiddetli bir depremle yerle bir olmuş, on binlerce insan hayatını kaybetmiş, çanların çalmasına ve bacaların yıkılmasına yol açan sarsıntılar, Chambéry'de bile hissedilmişti. Papazlar bu fırsatı değerlendirerek Lizbon'un günahları için cezalandırıldığını öne sürdüler; diğer uçta ise, Diderot'yu da kapsayan filozofların çoğu, bu felaketi hiçbir anlamı olmayan rastlantısal bir jeolojik olay olarak gördüler. Ancak Voltaire, doğal olayların iyi bir Tanrı'nın varlığını doğruladığına inanma ihtiyacı hisseden bir deistti ve gerçekten sarsılmıştı. İnsanlar Paris'te dans ederken Lizbon neden yerle bir oluyordu? İnsanların "bu çamur yığınında eziyet çeken, ölümün yuttuğu atomlardan" ibaret olduğu açıkça görülüyordu.

Rousseau da en az Voltaire kadar ahlaki bakımdan adil bir evrene inanma ihtiyacı hissediyordu, ama J.J. Rousseau'dan Mösyö Voltaire'e Mektup (*la Lettre à Voltaire*) adlı uzun yazısında, şayet insanlar ahmakça sü-

rüler halinde şehirlere toplanmasalardı, depremlerin küçük hasarlara yol açacağını ileri sürdü. Ona göre, suçlu olan evren değil uygarlıktı; Voltaire'in savını kıvrak bir ironiyle kendi aleyhine döndürdü: "Öyleyse dünyanın düzeninin bizim kaprislerimize göre değişmesi gerektiğini... ve belirli bir yerde deprem olmasını önlemek için oraya bir şehir inşa etmemizin yeterli olacağını mı söylemeliyiz?"

Esas mesele, Rousseau'nun daha Lyon'da yaşarken Conzié'ye yazdığı bir mektupta eleştirdiği optimizm olarak bilinen felsefeydi. Rousseau temel sorunu açıkça görmüştü: "Belki de 'her şey iyidir' demek yerine 'bütün iyidir' ya da 'her şey bütün için iyidir' demek daha doğru olur." Voltaire kısa bir süre sonra bu felsefeyi *Candide*'de iğneleyici bir üslupla eleştirecekti ki felaketleri bile takdir etmek gerçekten de oldukça pesimist bir "optimizm" gibi görünmektedir. Ama Rousseau'nun savı, Aydınlanma'nın bilimsel materyalizminden ne kadar uzaklaştığını göstermektedir. Rousseau aslında dini inancı savunuyordu; yalnızca düzenli bir evrene değil, ölümsüzlük temin eden sevgi dolu bir Tanrı'ya da inanma ihtiyacı duyuyordu. Olağanüstü bir üslupla şunları söyledi: "Bu hayatta o kadar çok acı çektim ki başka bir hayatı sabırsızlıkla beklememem olanaksız. Metafiziğin incelikleri bir an olsun ruhun ölümsüzlüğünden ve iyi bir Tanrı'nın varlığından şüphelenmeme yol açamaz. Ona inanıyorum, onu hissediyorum, onu istiyorum, onu umuyorum ve onu son nefesimi verene kadar savunacağım."

Ayrıca *İkinci Söylev*'in temelindeki sosyal kırgınlık da *Voltaire'e Mektup*'ta tekrarlandı. Rousseau Voltaire'in ünlü ve zengin olmasına rağmen yakınmadan duramadığını belirtti; "Oysa ben tanınmamama, yoksulluğuma ve çaresi olmayan bir hastalığın cefasını çekmeme rağmen inziva köşemde keyifle tefekküre dalıyor ve her şeyin iyi olduğunu görüyorum." Tıpkı Diderot'daki gibi, Rousseau'nun bu muhalefeti felsefi olduğu kadar mizaç farklılığından da kaynaklanıyordu, ancak bu sefer tutumların tersine döndüğü ilginç bir durum söz konusuydu ve bu Grimm'i oldukça eğlendirdi: "Heraklitus Rousseau dünyaların en iyisinin avuntularını, insanın içini acıyla ve umutsuzlukla dolduran bir kasvetle savunuyor, oysa Demokritus Voltaire *Candide* adlı eserinde bu dünyadaki her şeyin çok kötü olduğunu kanıtlarken, insanı gülmekten öldürüyor." Rousseau sonradan ilginç bir iddiada bulunarak, *Candide*'in onun Tanrı hakkındaki mektubuna cevaben yazıldığını öne sürdü.

Voltaire'in bir başka provokasyonu, Rousseau'nun konumunu daha da açık bir biçimde ortaya koyan bir halk manifestosuna ilham kaynağı oldu. D'Alembert, uzun bir süre boyunca Voltaire'e misafir olduktan sonra, *Ansiklopedi* için Cenevre hakkında Rousseau'yu derinden sarsan bir yazı kaleme aldı. Yazıda onaylar bir üslupla, papazların Socinus'un mezhebi olarak bilinen hoşgörülü ve ılımlı bir inanç uğruna geleneksel inançlarından vazgeçtiği öne sürülüyor, Cenevre'nin bir tiyatro inşa ederek – Kalvinist yönetim bunu hep yasaklamıştı – modern hayata yönelik gelişimini sürdürmesi öğütleniyordu. Rousseau her iki meselede de Voltaire'in parmağı olduğunu gördü ve ansiklopedideki yazının uzunluğuna çok şaşırdı. *Donjon*'una çekilip büyük bir heyecanla – "yüreğimin ateşi dışında hiçbir ısı kaynağım olmadan" – yüz sayfalık Tiyatro Oyunları Üstüne d'Alembert'e Mektup'u (*J.J. Rousseau Citoyen de Genève, à Mr. d'Alembert sur les spectacles*) yazmaya koyuldu ve yalnızca üç haftalık çalışmanın ardından 1758 Martı'nda yazısını tamamladı. Yayımcısına elinde muhtemelen çok satacak bir eser bulunduğunu bildirdi ki gerçekten de öyleydi, ancak kişiliğine özgü kasvetli bir kehanette bulunmayı da ihmal etmedi: "Sevgili Rey, öyle hastayım ki size uzun bir mektup yazamayacağım ve hatta bir mucize olmadığı takdirde bir daha hiç yazamayabilirim."

İki *Söylev,* Rousseau'yu modern uygarlığın güçlü bir eleştirmeni kılmıştı; *d'Alembert'e Mektup* ise dünyevi bir kâhinin kişisel bildirisi olarak yeni bir üslup barındırıyordu. Filozoflar normalde eserlerini isimsiz yayımlayarak kendilerini korurlarken, Rousseau başlık sayfasında kimliğini gururla "J.J. Rousseau, Cenevre Yurttaşı" diye ilan ediyordu. Üstelik "çıkarını gözetmediğini ve bunun örneğini çok az sayıda yazarda gördüğünü" öne sürerken, bir bakıma haklıydı, bu kitap; kariyeri için yaptığı bir hamle, şöhret kazanmak için başvurduğu bir manevra ya da hami bulmaya yönelik bir girişim değildi. Olsa olsa güçlü düşmanlar edinmesine yol açabilirdi ve Voltaire'i çileden çıkaracağı kesindi. "Kişisel görüşlerim, kalemimi elime almama neden olan insanlara faydalı olma isteğime asla gölge düşürmedi ve hemen hemen her zaman kendi çıkarlarımın aleyhine yazdım. *Vitam impendere vero* [hayatını gerçeklere adamak]; benim seçtiğim ve kendimi layık gördüğüm ilke buydu." Bu Latince cümle, tıpkı Rousseau gibi, yaşadığı çağın yozlaşmışlıklarının sert bir eleştirmeni olan hiciv yazarı Juvenal'a aitti.

Rousseau Cenevre'ye baktığında çağın biraz gerisinde kaldığı için şanslı sayılabilecek küçük bir şehir devleti görüyordu, Fransa'ya baktığında ise, insanların servetlerinin ve ayrıcalıklarının korkunç sonuçlara yol açarak kontrolsüz bir biçimde arttığı saldırgan bir ulus devlet görüyordu. Kışkırtıcı bir tavırla, Antik Sparta'nın sadeliğinin, Atina'nın çarpıcı ahlaksızlığından daha üstün olduğunu ileri sürdü. Aynı konu hakkında kaleme aldığı bir başka yazıda daha açık bir üslupla, "Çağıma bakınca, duygusuz yöneticiler, inleyen halklar, hiç kimseyi ilgilendirmeyen ve herkesi kederlendiren savaşlar görüyorum... ve devlet zenginleştikçe fakirleşen vatandaşlar," diye belirtti. Cenevreli papazların inançlarına biraz esneklik kazandırdıkları doğru olsa bile, d'Alembert basılı bir eserde bu belirterek onların başına bela açmış oluyordu. Ayrıca tiyatro, Rousseau'nun da sık sık oyunlara gittiği Paris'te nispeten daha zararsız olsa bile, Cenevre'de düşünülebilecek en kötü modernleşmeyi başlatan bir Truva atı gibi olurdu. Rousseau tiyatro izleyicilerinin ahlaki gerçekleri öğrenmenin aksine, zeki soygunculara hayranlık besleme, erdemli insanlara gülme (Rousseau'nun kendini özdeşleştirdiği açıkça görülen Molière'in insanlardan kaçan karakteri de dâhil olmak üzere) ve mesleği özünde insanları alçaltmak olan oyuncuları alkışlama eğilimi sergilediğini öne sürdü.

Rousseau, doğduğu şehrin Kalvinist değerleriyle ve Platon'un *Devlet* yapıtındaki sanatlara karşı duruşuyla ortak birçok nokta barındıran dokunaklı ithamında, ahlaki bakımdan büyük bir öfke sergiledi.

> Bir aktörün yeteneği nedir? Taklit etmek, başka bir karakterin kimliğine bürünmek, olduğundan farklı görünmek, soğukkanlılıkla tutkulu görünmek, sanki gerçekten öyle düşünüyormuşçasına ve büyük bir doğallıkla aslında düşünmediği bir şeyi söylemek ve son olarak, başkasının yerini alarak kendi yerini unutmak. Bir aktörün mesleği nedir? Para karşılığında gösteri sergilemek, insanların ona yöneltme hakkını satın aldığı rezilliklere ve hakaretlere boyun eğmek, kişiliğini satılığa çıkarmak.

Bu yalnızca tepkisel bir ahlakçılık değildi, aynı zamanda Rousseau'nun, uygarlığın sahteliği ödüllendirdiğine ve toplumun en başarılı fertlerinin gündelik hayatta rol yapan aktörler olduğuna dair temel görüşlerinin yansımasıydı.

Rousseau, büyük bir olasılıkla bu konuyu rol yapmanın normal olduğuna inanan ve ileriki bir tarihte yayımlanan *Rol Yapma Paradoksu* adlı

eserinde, en iyi aktörlerin, duygusal açıdan, sergiledikleri oyundan kopuk aktörler olduğunu ileri süren Diderot ile sık sık tartışmıştı. Diderot, fahişelik benzetmesine kadar (ki Antik çağlarda bile yaygındı) Rousseau'nun dilini yansıtan bir dille şunları söyledi: "Aktör, tıpkı Hazreti İsa'nın çarmıha gerildiğinde çektiği acı konusunda vaaz veren inançsız bir papaz gibi; sevmediği ama baştan çıkarmak istediği bir kadının önünde diz çöken bir çapkın gibi; sizi kandıramayacağını anlayınca taciz eden, sokaklardaki veya kilise kapılarındaki dilenciler gibi ya da kollarınızda kendinden geçmekten başka hiçbir şey hissetmeyen bir fahişe gibi ağlar." Eğer Rousseau'nun rol yapma sanatını kınaması günümüzde aşırı ahlakçı bir tavır gibi görünüyorsa da, çağdaşlarının birçoğunun paylaştığı bir kaygıyı yansıtıyordu. Küçük ve istikrarlı toplumlarda kim olduğunuzu herkes bilirdi, oysa şahsiyetsiz modern şehirlerde, insanları neye inandırabilirseniz o olurdunuz.

Rousseau kendini doğduğu şehirle özdeşleştirmenin yanı sıra, çok belirgin bir kızgınlık da taşıyordu. D'Alembert'in, Cenevre yakınlarındaki malikânesinde çoktan tiyatro oyunları sahneletmeye başlamış olan ve kendi eserlerini sahneye koyacak bir tiyatroya parasal destek sağlamaya can atan Voltaire tarafından maşa gibi kullanılmaya safça göz yumduğunu düşünüyordu. Rousseau bu projeyi kınarken, bilinçli olarak, köklerinde barındırdığı zanaatçılar sınıfı için konuşuyordu. Cenevre'nin yukarı kesimlerinde yaşayan zengin aileleri gösterişli malikâneler yaptırmaya, savurgan bir hayat tarzı benimsemeye ve kültür bakımından Paris'i örnek almaya başlamışlardı. Ünlü Voltaire'in himayesindeki bir tiyatro onların Fransız aristokrasisinin alt kümesine dönüşmesinde bir aşama daha olurdu. Rousseau, Cenevre'nin Paris tarzında bir tiyatro kurmak yerine hâlihazırdaki kurumlarını yaşatması gerektiğini düşünüyordu: erkeklere ve kadınlara yönelik sosyal kulüpler ve insanların izleyici yerine katılımcı olabileceği halk şenlikleri gibi; tıpkı çocukluğunda gördüğü, bir akşam kendiliğinden başlayan, halk ordusunun tamamladığı tatbikatın ardından dans ettiği ve Isaac Rousseau'nun "Jean-Jacques, aime ton pays (ülkeni sev)" diye bağırdığı şenlik gibi. Aslında Rousseau bu hikâyeyi *D'Alembert'e Mektup*'ta, oldukça uzun ve kişisel bir dipnotta anlatmıştı. "Söylediğim bütün güzel şeyleri," diye yazdı Cenevreli bir arkadaşına, "*je le tiens de mon pays* (ülkemden aldım)."

Rousseau'nun 1754'teki ziyaretinden beri yakın irtibat halinde olduğu güncel Cenevre politikasında, tiyatro konusunda birbirine zıt düşen iki

görüş bulunmaktaydı. Soylular birkaç kere Fransız aktörlerini evlerinde oyunlar sahnelemeye davet etmişlerdi ve şehrin alt kesimlerinde bu, Fransa'yla istenmeyen yakınlaşmanın bir başka belirtisi olarak görülmüştü. Diğer yandan, Rousseau'nun övdüğü halk şenlikleri de soylular tarafından yıkıma davet gibi algılanıyordu. Hatta Avrupa'da yönetimi elinde bulunduran güç odakları, bu tür şenlikleri bastırmaya kararlıydı. Rousseau'nun *D'Alembert'e Mektup* adlı yazısının Cenevre'de geniş yankılar uyandırmasını istediği konusunda hiçbir şüpheye yer yoktur. Mektubun kopyalarını oradaki iki düzine insana göndermişti ve bunun anlamı son derece açıktı. Birkaç yıl sonra halk partisi, bir halk ordusu oluşturup gösterişli talimler yapmak için izin aldı ve ardından Rousseau'nun şerefine kadeh kaldırıp betimlediği vatanperver sahneyi planlı bir biçimde yeniden canlandırdı. Genç bir papazın ona bildirdiği üzere, tıpkı kırk yıl önce görmüş olduğu gibi, Saint-Gervais Meydanı'ndaki çeşmenin etrafında dans etmişler, "zaman zaman yüreklerinden gelen '*Vive Rousseau!*' nidalarıyla neşeli şarkılarına ara vermişlerdi." Şenliğe katılan bir başka kişi de Rousseau'ya adeta Fransız Devrimi'nin sloganlarının habercisi olan bir dille şunları yazmıştı: "Vatanperverliğin en güzel kıvançları yüreğimi kapladı ve beni duygulandırdı: birliğin, eşitliğin, kardeşliğin ve halkın güveninin kıvancı... Ah, Mösyö Rousseau, tanıklık edebilseydiniz, sizin için ne unutulmaz bir gün olurdu!"

D'Alembert'e Mektup soyluları gücendirdiyse de, din adamlarını çok memnun etti; içlerinden biri Rousseau'ya bu yazının aslında Dağ Vaazı'nın* izahı niteliğinde olduğunu ve onun Tanrı'nın bir elçisi olarak onurlandırılmayı hak ettiğini yazdı. "Yüce Rousseau, siz kesinlikle bu dünyaya faydasız bir insan değilsiniz. Çekildiğiniz inzivada bile gözlerini sizden ayırmayan, savaşınızı sürdürdüğünüzü görmekten cesaret alan faniler var." *Mektup*'un en şevkli hayranları yalnızca, onun gerçek Cenevre'yi değil, idealize edilmiş bir Cenevre'yi betimlemesinden üzüntü duyuyorlardı. Tronchin karamsar bir tavırla, "Ah, eğer benim gördüklerimi görseydiniz, iyi yürekli papazlarımız size de her gün halkımızın ahlak değerlerinin gözlerimizin önünde çürüyüp gittiğini söyleseydi, üslubunuzu nasıl da değiştirirdiniz. Bir dövüşçünün zırh eldivenleri, nasıl ki operaya giden bir genç

---

* İsa Peygamber'in kalabalık bir dinleyici topluluğuna verdiği ve Hıristiyanlık öğretisini anlattığı ünlü vaaz-e.n.

kızın beyaz eldivenlerine benzemezse, Cenevre de artık Sparta'ya hiç benzemiyor," diye yazdı.

D'Alembert bu mektuba hiç kızmadı. Malesherbes'e neşeyle, "Mösyö Rousseau'nun bana karşı kaleme aldığı yazıyı okudum ve büyük bir keyif aldım," yazdı. Ancak Voltaire için *D'Alembert'e Mektup* kesinlikle bardağı taşıran son damlaydı. O zamana kadar Rousseau'yu, *Ansiklopedi*'yle bağlantısı bulunduğu için hoşgörüyü hak eden eksantrik ve önemsiz bir yazar olarak görmüştü. Rousseau'nun Tanrı'nın inayeti hakkındaki mektubu, Voltaire'in kendini dokunulmaz hissettiği bir konudaki ufak çaplı bir rahatsızlıktı ve zaten basılmamıştı. Ancak *D'Alembert'e Mektup* affedilemezdi. Voltaire'in el üstünde tuttuğu uygarlık değerlerine karşı açık bir saldırıydı, üstelik bununla da kalmıyordu, kişisel planlarına karşı bir seferberlik başlatabilirdi. Voltaire o andan itibaren Rousseau'dan nefret etti ki oldukça güçlü bir düşmandı.

Üstelik Voltaire kişisel nefretinin ötesinde, Rousseau'nun Aydınlanmayı içten çökerttiğini de görüyordu. "Filozoflar bölünmüş durumdalar," dedi d'Alembert'e, "küçük sürü, kurtlar onları kapmaya gelirken bile birbirini yemeye devam ediyor. En çok Jean-Jacques'ınıza kızgınım. O delilerin delisi, eğer sizin ona kılavuzluk etmenize izin verseydi, önemli biri olabilirdi, ama kendi bildiği yolda yürümeyi aklına koymuş. Kötü bir oyun kaleme aldıktan sonra tiyatronun aleyhine yazdı, onu besleyen Fransa'nın aleyhine yazdı, Diyojen'in fıçısından kalan dört beş tane çürük tahta buldu ve havlamak üzere onun içine girdi." O yılın ilerleyen aylarında Voltaire bir kere daha d'Alembert'e yazdı: "Cenevre'nin papazları tiyatroya karşı korkunç bir hizip oluşturdular. Topraklarıma ayak basan ilk Socinus mezhebi mensubunu vuracağım. Jean-Jacques, birkaç haftada bir bu papazları tiyatroya karşı ayaklandıran mektuplar gönderen tam bir Jeanf... (*Jeanfoutre* ya da Jean-baş belası) Anavatanına ihanet eden hainler asılmalı." Bu mektup ironilerle doluydu: Kalvinist rahiplere "semt papazı" denmesi, Socinus mezhebinden olduklarının vurgulanması – ki bu yüzden d'Alembert'in başı onlarla belaya girmişti – ve Rousseau'nun gerçek anavatanının Cenevre değil Aydınlanma akımı olduğunun ima edilmesi. D'Alembert merhametli bir yanıt yazdı: "Onun anavatanına karşı mücadele eden bir hain olduğunu kabul ediyorum ama artık savaşacak ya da zarar verecek durumda olmayan bir hain; mesanesi ona çok acı çektiriyor."

Bu arada Rousseau bütün bunları, özellikle de Voltaire'e Tanrı'nın takdiri konusunda yazdığı mektubun basılmasını (sözde Berlin'de, gerçekte ise Cenevre'de basılmıştı) kişisel bir hakaret olarak algıladı. Anında bunun Grimm'in başının altından çıktığını düşündü ve Voltaire'e bunu bildirmek üzere bir mektup kaleme aldığında, Voltaire'in asla affetmediği hakaretler eklemekten de geri duramadı. "Sizden hiç hoşlanmıyorum Mösyö... Kendi ülkemde yaşamamı katlanılmaz kılan sizsiniz; yabancı bir ülkede, ölümün bütün avuntularından mahrum ölmeme ve cesedimin bir gübre yığınına atılmasına yol açacak olan sizsiniz... Kısacası, dilemiş olduğunuz gibi, sizden nefret ediyorum."

D'Alembert'e Mektup, başlattığı yıkımı tamamlamak istercesine Diderot'ya karşı da açık bir saldırı içeriyordu. Madam d'Houdetot, Saint-Lambert'in aralarındaki kaçamağı öğrendiğini ve bir daha asla Rousseau ile temas kuramayacağını bildirdiğinde, Rousseau Diderot'nun ona ihanet ettiğine inanmıştı. Görünen o ki bu sefer haklıydı, çünkü sonradan Diderot da bunu itiraf etti ve Saint-Lambert'in durumu zaten bildiğini sandığına dair inandırıcılıktan uzak bir savunma ileri sürdü. Her koşulda, Rousseau Haziran'da Madam d'Houdetot'nun ret mektubunu aldığı sırada, *D'Alembert'e Mektup*'un düzeltmelerini yapmaktaydı ve eserini geliştirmesine yardımcı olacak bir dostu bulunmadığı yorumunu eklemek için bu fırsatı değerlendirdi. "Eskiden yanımda sert ve akıllı bir Aristarkus vardı. Artık yanımda değil ve artık onu istemiyorum, ama onu kaybettiğime daima üzüleceğim; yüreğim onu yazılarımdan daha çok özlüyor." (Aristarkus Yunanlı bir dilbilgisi uzmanıydı ve Homerus'un yazılarını düzeltirdi; yani Rousseau'nun övgüsünün aynı zamanda bir küçümseme olduğu düşünülebilir.) Bu sözler Diderot ile bozuşmaları konusunda bir açıklama barındırmasa da, bozuştuklarını herkese duyurmakla aynı şeydi, çünkü Diderot'nun onun akıl hocası olduğunu herkes biliyordu, üstelik Rousseau bir dipnota Eklesiastikus'tan sarsıcı bir pasaj ekledi. Pasaj Latinceydi, ama kaynağı tam olarak belirtilmişti, dolayısıyla okuyucular sert anlamlar içeren pasajı kolaylıkla bulabilirlerdi. "Eğer dostuna karşı çıktıysan korkma, çünkü onunla barışabilirsin; azar, gurur, sırların açığa vurulması ve hainlik gibi durumlar söz konusu olmadığı müddetçe. Çünkü bunlar bütün dostlukları bitirir."

Rousseau'yu tanıyan herkes dehşete düşmüştü. Eğer Diderot böyle bir sitemi hak ediyorsa bile, ki ettiğinden şüphelilerdi, *Ansiklopedi*'ye yöne-

lik eleştirilerin tırmandığı ve girişimin çökme tehlikesiyle karşı karşıya kaldığı bir noktada onu böyle yaralaması insafsızlıktı. Rousseau'yu dostluklarının sürdüğü konusunda temin eden ("Sizi bütün kalbimle kucaklıyorum.") Saint-Lambert ertesi gün yeni bir mektup kaleme alıp *D'Alembert'e Mektup*'un eline ulaştığını ve Aristarkus pasajını bağışlanamaz bulduğunu bildirdi. "Diderot size karşı kusurlar işlemiş olabilir, orasını bilemem, ama bunun size ona halkın önünde hakaret etme hakkı tanımadığını biliyorum. Göğüslediği zorlukların farkındasınız ve eski bir dostun sesini, kıskançlık feryatlarıyla karıştırmaya devam ediyorsunuz." Diderot'nun göğüslediği zorluklar, süregelen *Ansiklopedi* projesinin başına devamlı bela olan sansüre karşı verilen mücadeleleri ve beraberindeki yargılanma tehditlerini içeriyordu. Madam d'Épinay'nin sosyal çevresinin ayrılmaz bir parçası olan Deleyre, Rousseau'ya açıkça bütün arkadaşlarını kaybetmek konusunda kararlı göründüğünü belirtti.

Ne var ki Rousseau, Diderot ile arası açıldığı ve *Ansiklopedi*'nin değer yargılarına saldırdığı için pişman değildi. "Bütün eserlerim başarılı oldu," yazdı ilerleyen tarihlerde *İtiraflar*'da, "ama buna hepsinden daha çok önem veriyorum; halka d'Holbach çevresinin telkinlerine güvenmemeyi öğretti." Bir grup avukat, *Mektup*'taki bazı politik düşüncelerin *Ansiklopedi*'deki dostlarının görüşleriyle çeliştiğinden yakınınca, Rousseau şu yanıtı verdi: "Herhangi bir Ansiklopedistin görüşü, diğerleri için bir kural teşkil etmez. Yetki mantığındır. Başka yetki tanımam."

Diderot ise Aristarkus pasajını savaş ilanı olarak algıladı; bunun öncesinde Grimm ile birlikte kasten Rousseau'ya karşı komplo kurmuyorlardıysa bile, bunun sonrasında kuşkusuz kurdular. Diderot sakinleşmek için, Rousseau'nun suçlu olduğu *scélératesses*, yani kötülüklere detaylarıyla yer veren "Tabletler" adlı notlarında, yaşananları kendi bakış açısından yazdı. Bunları masasında kilit altında tutuyor ve muhtemelen daha ileri götürmeyi düşünmüyordu, ama yine de kızgınlığının boyutlarını yansıtan bu yazıları düzenli olarak okuyordu. "Bu adam sahte, Şeytan kadar kibirli, nankör, zalim, ikiyüzlü ve kötü... Fikirlerimi benden çalıp kendisi kullandı ve ardından da beni küçümsüyormuş gibi davrandı. Bu adam gerçek bir canavar."

Charles Palissot, Rousseau'ya benzer bir karakterin marul yiyip dört ayak üstünde yürürken yansıtıldığı hiciv niteliğinde *Les Philosophes* adlı bir eser çıkarınca, Rousseau kusurunu telafi etmeye çalıştı. Rousseau ese-

rin yayımcısına, Diderot'ya gösterilen zalim yaklaşımın onu kendi tasvirinden bile daha çok rahatsız ettiğini yazdı: "Bu iftiralı yayında alçakça karalanan ve çamur atılan değerli bir insanın dostu olma şerefine sahip oldum." Bu mektup, Diderot'ya gösterildi ki Rousseau da hiç kuşkusuz ona gösterilmesini beklemişti ama Diderot ikiyüzlü bir taktik olarak değerlendirdiği mektubu dikkate almadı.

Önemli ilişkilerinin çoğu bozulmuş ya da noktalanmış olan Rousseau bir kere daha işe koyuldu. Madam d'Houdetot ile tekrar bağlantı kurmak için yeni bir strateji deneyerek, erdemin yapısının, ayartmaların üstesinden gelinmesi açısından ele alındığı didaktik Ahlaki Mektuplar'ı (*Lettres morales*) yazdı. Bu mektupları hiç göndermedi. Yine ayartmaların üstesinden gelinmesinin ele alındığı *Julie*'yi nihayet tamamladı ve 1758 Eylülü'nde Rey'e romanın basılmaya hazır olduğunu bildirdi. Altı ay sonra, yani 1759 Nisanı'nda karşısına beklenmedik bir fırsat çıktı. Bölgedeki en önemli soylulardan Lüksemburg Dükü onunla görüşmek için ısrarlı çabalar göstermekteydi. Dük ile karısı Montmorency'deki malikânelerine her geldiklerinde, iltifatlarını iletmesi ve yemeğe davet etmesi için Rousseau'ya bir uşak yolluyorlardı. Rousseau davetlerine hiç karşılık vermemişti. Bu kez daha etkileyici bir temsilciyi, yani Conti Prensi'nin sarayının mensuplarından Lorenzy Şövalyesi'ni yolladılar. Rousseau mesafesini korudu. Sonunda, Rousseau'nun hiç beklemediği bir sırada, büyük dük çevresinde yarım düzine uşakla kapısında beliriverdi ve Rousseau'yu fethetmeyi başardı. Rousseau, yüz odalı şatolarında Lüksemburg ailesini ziyaret etti, kendini tekrar tekrar oraya giderken buldu ve Mayıs'ta, kiraladığı ev yenilenirken geçici bir süreliğine orada kalmayı kabul etti. Onlar Rousseau'nun sahip olduğu en sadık destekçiler olacaklardı ve onların teşvikiyle iki önemli esere, *Toplum Sözleşmesi* ve *Émile*'e doğru hızla yol aldı. Nihayet dayatmacı davranmayı istemeyen hamiler bulmuştu ve emsalsiz bir şöhrete kavuşmak üzereydi.

17. Bölüm

Sonunda Huzur ve *Julie'nin* Zaferi

Başlangıçta Rousseau, sosyal konumu çok yüksek olan Lüksemburg ailesiyle yakınlaşmak konusunda huzursuzdu. En büyük çocuğun, babasının unvanını devraldığı İngiltere'de, her aristokratik unvanın tek bir varisi olabiliyordu ve on sekizinci yüzyılın sonlarında Lordlar Kamarası'nın yalnızca iki yüz mensubu vardı. Oysa soyluların bütün çocuklarının birer unvan aldığı ve ayrıca unvanların serbestçe satın alınabildiği Fransa'da, en göstermelik vergiler dışında bütün vergilerden muaf olan belki de çeyrek milyon (istatistikler şüphelidir) soylu vardı. Bu muazzam piramidin en tepesinde dükler bulunuyordu ve sonraki yüzyılda Stendhal'ın da belirttiği gibi, "Tek bir soyluluk unvanı vardır ve o da düklük unvanıdır. 'Marki' anlamsızdır, ama 'Dük' kelimesini duyunca başınızı çevirip bakarsınız." Lüksemburg ailesi, statüsüne yakışır bir biçimde, akıl almayacak kadar zengindi. Kıyaslama yapmak gerekirse, d'Holbach yıllık 60,000 livre tutarındaki geliriyle aşırı zengindi; Lüksemburglar'ın mülkleri ise yılda en az 500,000 livre tutarında bir gelir sağlıyordu ve dük 1764 yılında hayatını kaybettiğinde, mal varlıklarının toplam değerinin 11 milyon livre'in üstünde olduğu hesaplanmıştı.

Üstelik Dupin ve d'Épinay gibi sermayedarların aksine, Charles-François-Frédéric de Montmorency-Lüksemburg'un sarayla yakın ilişkileri vardı. Avusturya Veraset Savaşı'nda kendini ispatlamış ve sonrasında kraliyet muhafızlarının başına geçmişti; bu, yılın üç ayında krala yolculuklarında eşlik etmesini gerektiren çok onurlu bir görevdi. Bunların yanı sıra, zaman zaman çalkantılar meydana gelen Normandiya bölgesinin askeri valisiydi ve olası isyanları bastırmakla birlikte, Kanal'ın karşı kıyısındaki İngiltere'den gelebilecek tehditlere karşı daima tetikte olmakla da yükümlüydü. 1757'de en yüksek askeri rütbeyi alarak *Maréchal de France* oldu.

Yani Rousseau ile Lüksemburglar arasında büyük bir statü uçurumu vardı, ama paradoksal bir biçimde, samimi dostlar olabilmelerini sağlayan da buydu. On sekizinci yüzyıl toplumunda, hamiler ile himayesindekiler arasında, üstler ve astlar arasında, efendiler ve uşaklar arasında karmaşık bir ilişkiler ağı vardı; Rousseau'nun amacı ise bu ağdan olabildiğince uzak durmak, kimseye tabi olmadığı gibi, kimsenin efendisi de olmamaktı. İlişkilerinin başında düke şunları yazdı: "Eğer ikimiz de inanmayı istediğim gibiysek, ender, hatta belki de eşsiz bir tablo çizebiliriz; statüleri çok farklı olduğu için hiçbir ilişkileri olamazmış gibi görünmesine rağmen, saygıya ve dostluğa (bu kelimeyi siz bana dikte ettirdiniz) dayalı ilişkileri bulunan iki adam. Ama bunun olabilmesi için olduğunuz gibi kalmalı ve beni de olduğum gibi bırakmalısınız Mösyö." İlginçtir ki, gerçekten de öyle oldu. Rousseau, Lüksemburg'un ölümünden sonra, "Yaşadığım sürece o değerli beyefendiyi sevgiyle ve hürmetle anacağım," diye yazdı ve Lüksemburglar'ın onun için ne anlam ifade ettiğini anlayabilmesi için Malesherbes'e, "Mösyö ve Madam Lüksemburg'un beni tanımayı arzu ettikleri dönemde, bütün dostlarımın beni ihmal edip yalnız bıraktıklarını ve bu yüzden çektiğim büyük acıyı bilmeniz gerekir... Can çekişiyordum ve onlar olmasaydı mutlaka üzüntüden ölürdüm," dedi.

İşte böylece Rousseau ile Thérèse, Lüksemburglar'ın, ünlü ressam Le Brun tarafından tasarlanmış olan ve yine en az onun kadar ünlü olan Le Nôtre tarafından düzenlenmiş muhteşem bahçeleri bulunan Petit Château adlı malikânelerindeki enfes bir villaya taşındılar. Dört dairenin, mavi ve beyaz renkleri kullanılarak zarif bir biçimde dekore edilmiş olan en sadesini seçtiler ve Rousseau mutluluktan kendinden geçti. "Yeryüzünde cenneti bulmuştum. Orada cennette yaşanabilecek bir masumiyetle yaşadım ve cennette tadılabilecek mutluluğu tattım." Daha önce de birkaç kez cennette bulunmuştu – Bossey, Les Charmettes ve Hermitage'da – ve tıpkı Adem gibi, her birinden kovulmuştu. Bu kez mutluluğu daha kalıcı oldu ve üç yıl sonra oradan ayrılmak zorunda kaldığında, bunun sebebi dostlarıyla kavga etmesi değildi.

Rousseau, yazın sonunda Montlouis onun dönüşüne hazır hale geldiğinde, Petit Château'nun anahtarını elinde bulundurmayı kabul etti ve orayı sık sık kullanmaya devam etti. Lüksemburglar, dükün seyahat etmediği zamanlarda genellikle Paris'te oluyorlardı ve Rousseau arada sırada onların şehirdeki köşklerinde kalıyordu (Köşkten çıkarken yalnızca at ara-

basına biniyor böylece Paris sokaklarına bir daha adım atmayacağına dair yemininden de dönmemiş oluyordu). Artık Rousseau'nun kalabileceği son derece güzel birkaç yer vardı ve Lüksemburglar birkaç haftalığına Montmorency'ye geldiklerinde, onlarla her gün kendi isteğiyle görüşüyordu. Genellikle sabahları Madam Lüksemburg'a eşlik ediyor, ardından da yapmacıksız dostluğundan son derece hoşnut olduğu dükle bahçede yürüyüş yapıyordu. Rousseau, kendinden yalnızca on yaş büyük olsa da, nihayet babası gibi görebileceği birini bulmuştu.

Rousseau'nun eski dostları onun yeni ilişkilerinden tiksindiklerini ileri sürdüler. Diderot, Grimm'e (ki nihayet Cenevre'de bulunan Madam d'Épinay'nin yanına gitmişti) "Rousseau Mösyö Lüksemburg'un yanında kalmayı kabul etmiş, buradaki insanlar şaka yollu, kanındaki asitten kurtulmak için Madam Lüksemburg'un memelerini emmeye gittiğini söylüyorlar," yazdı. Önceki evliliğinde düşesin adı skandallara karışmış olduğu için, bu çok manalı bir şakaydı. Grimm ise Rousseau'nun filozoflardan uzaklaşmasını, onların yeteneklerini kıskanmasına bağladı.

> Eski dostlarının hepsiyle arası açıldı, ki özellikle filozof Diderot'yla ve benimle çok yakındı; bizim yerimize yüksek mevkili kişileri koydu. Bu değişimin ona faydalı mı yoksa zararlı mı olduğu konusuna girmeyeceğim, ama Montmorency'de, onun kadar kibirli ve hırçın bir insan ne kadar mutlu olmayı bekleyebilirse, o kadar mutlu olduğuna inanıyorum. Eski dostlarının arasında dostluğu bulmuş ve hürmet görmüştü, ama onların şöhreti ve daha da önemlisi bazılarında istemeden de olsa fark etmek zorunda kaldığı yetenek üstünlüğü, onlarla ilişkilerini zorlaştırdı. Montmorency'de ise rekabet yoktu ve kraliyetin en önemli ve en seçkin kişilerinin, ayrıca ona refakat eden güzel kadınların iltifatlarının tadını çıkarıyordu.

Grimm, seçkin kişiler ve kadınlar konusunda haklıydı. Rousseau yüksek unvanlı konukların evine akın etmesinden beklenmedik bir keyif aldı; "Villeroy Dükü, Tingry Prensi, Armentières Markisi, Montmorency Düşesi, Boufflers Düşesi, Valentinois Kontesi, Boufflers Kontesi ve şatodan Montlouis'ye oldukça yorucu bir tırmanış gerçekleştirmeye dudak bükmeyen benzer mevkilerdeki kişiler." Ancak *Émile*'de de açıkladığı gibi, toplumda yüksek statülerde bulunan insanların, statüsünü yükseltmeye çalışan açgözlülerin hiç sergilemediği bir tevazu ve samimiyet sergileyebildiklerini fark etmekteydi. "Ne kadar çok şeye sahip olurlarsa, nelerden

yoksun olduklarını da o kadar iyi fark ediyorlar... Hiç kimsede bulunmayan mallara ve mülklere sahip oldukları için, kendi kendilerine bağışlamadıkları armağanlar konusunda kibirli davranmayacak kadar duyarlılar." Bu, genellikle asalak olarak görülüp nefret edilen aristokrasiye karşı oldukça cömert bir yaklaşımdı. "Duygularımın yoğunlaştığı anlardan birinde, Mösyö Lüksemburg'a sarılırken, dedim ki, 'Ah, Sayın Mareşal, sizi tanımadan önce soylulardan nefret ederdim ve artık daha da çok nefret ediyorum, çünkü onların kendilerini sevdirmelerinin ne kadar kolay olduğunu gösterdiniz bana.'"

Rousseau, duvarcı Pillieu gibi sıradan insanlarla kurduğu dostlukların da kendisini en az soylularla görüşmek kadar hoşnut ettiğini belirtmeye özen gösterdi; şatoyu ziyaret ettikten sonra, "*Bon homme* Pillieu ve ailesiyle birlikte, kimi zaman benim evimde, kimi zaman onlarda yemek yemek üzere," hevesle geri dönerdi. Rousseau ayrıldıktan sonra Montmorency'ye giden bir kişi, köylülerin Rousseau'yu sormak için koşarak yanına geldiğini ve "O hepimiz için bir baba gibiydi. Gerektiğinde bize şarap verirdi, bizim için yapmadığı iyilik yoktu, onu asla unutmayacağız," dediğini belirtti. Muhtemelen Rousseau, katı Lüksemburg ile köylüler arasında aracılık da ediyordu, çünkü içlerinden biri şöyle demişti: "Bizi Mareşal'e karşı korurdu. Onu kaybedince, her şeyimizi kaybettik ve son nefesimizi verene kadar onu özleyeceğiz."

Lüksemburglar, gerçekten Rousseau'ya eşitleriymiş gibi davranmaya çalıştılar ve Madam d'Épinay'nin bahşetmekten bir türlü vazgeçemediği armağanlardan ve iyiliklerden titizlikle kaçındılar. Tutarlı davranmaya özen gösteren Rousseau, yalnızca zenginlerden değil, hiç kimseden hediye kabul etmiyordu. Cenevreli bir arkadaşı ona para gönderince, bazı insanların yoksun oldukları erdemleri bu şekilde satın almaya kalkışabileceğini yazdı, "ama sizin gibi asil ruhlu insanlar dostluklarını daha değerli davranışlarla gösterirler... Kalbinizi açın ve cüzdanınızı kapatın, benim bu tür dostlara ihtiyacım var." Lüksemburglar, kendi kendine dayattığı bu kuraldan ötürü Rousseau'ya daha da çok saygı duydular. Düşes Paris'ten, "Matmazel Levasseur'e pamuklu emprime bir elbise vermeme müsaade etmeyecek kadar insafsız olabilir misiniz gerçekten?... Ah pekâlâ, Mösyö, tehditlerinize rağmen sizi bütün kalbimle seviyorum ve asla değişmeyeceğime söz veriyorum," yazdı. Birkaç ay sonra Rousseau ona minnettarlıkla, "Benim koruyucularım veya hamilerim değil, teselli kaynağım ve ger-

çek dostlarım olmayı istediniz. Ben de size asla övgüler düzmedim, ama sizi içtenlikle sevdim," diye yazdı. Madam Lüksemburg ona "dünyadaki en güzel şeyi," yani *Julie*'nin elle yazılmış bir nüshasını gönderdiği için teşekkür etti ve şunları ekledi: "Sizi görmek için ölüp bitiyorum; bu kadar uzun süredir görüşememek beni öldürüyor. İnsan bu kadar nadir gördüğü kişileri nasıl sevebilir? Ya da daha doğrusu, insan sevdiklerini nasıl bu kadar nadir görebilir? Sizi kesinlikle bütün kalbimle seviyorum." Aslında Madam Lüksemburg'un Rousseau ile arasındaki en güçlü bağ *Julie*'ydi ve kendisini ziyaret etmeye geldiğinde, Rousseau'yu eserini yüksek sesle okumaya teşvik ederdi.

Rousseau'nun ünlü Madam Lüksemburg'u etkisi altında bırakmış olması büyük bir gelişmeydi ve Diderot ile Grimm'in kıskanmak için haklı nedenleri vardı. Madam Lüksemburg, gençliğinde olağanüstü güzeldi ve son derece bağımsızdı; ayrıca iğneli sözleriyle hayranlarını canından bezdirmek gibi bir yeteneği vardı. O ve ilk kocası Boufflers Dükü – dük olmanın yanı sıra seçkin bir subaydı – hem kıskançlığa hem de eleştirilere yol açan cinsel özgürlükleriyle, ya da başka türlü ifade etmek gerekirse, aşırı serbestlikleriyle tanınıyorlardı. Voltaire, isimlerinden birini Maria Magdalena'yla paylaşmasından (vaftiz adı Madeleine-Angélique idi) yola çıkarak, biraz da dine hakaret niteliği taşıyan nükteli bir şiir armağan etmişti ona:

> Koruyucu azizeniz havarilerin ortasında
> Kutsal kocasının ayaklarını öpmüştü;
> Latif Boufflers ise sizinkileri öperdi,
> Ve Aziz John bile kıskanırdı!

Madeleine-Angélique, tövbekar azizeye benzetilmesi uygun olsun veya olmasın, Boufflers Dükü öldükten sonra hayatını değiştirmeye karar verdi. 1750'de Lüksemburg Dükü'yle evlendikten sonra sakin ve istikrarlı bir hayat tarzı benimseyerek kocasına sadık kaldı ve muhteşem salon toplantıları düzenlemeye başladı.

1920'lerde onun biyografisini kaleme alan bir yazar, çağdaşlarının onun kişiliği hakkındaki yorumlarını inceledikten sonra hayranlık ifade eden bir portre sunmuştur: "Farkına varılmayan bir ışık huzmesi misali odaya süzülen ve içinde yanıp tutuşan tutkuları ihtiyatla gizleyen o ürkek, ince

MADAM DE LUKSEMBURG

Hayranlık uyandıran Madam Lüksemburg'un, ressamı bilinmeyen bu portresi, alaycı yüz ifadesini ve insanları tedirgin eden kendine güvenini yansıtmayı başarmış, ancak herkes tarafından göklere çıkarılan güzelliğinin hakkını verememiş.

ve gözü yaşlı kadınlardan değildi. Kendine özgü bir cazibesi, etkileyici bir endamı, muhteşem bir sureti, kraliçeleri andıran ve fikirlerle dolu bir kafası vardı; zafer kazanmış bir general gibi yürürdü." En yakın arkadaşlarından Deffand Markizi onu unutulmaz sözlerle tasvir etmiştir: "Gittiği her yeri egemenliği altına alır ve nasıl bir izlenim bırakmak isterse, öyle bir izlenim bırakır. Doğal yeteneklerini adeta Tanrı gibi kullanır, kaderimizi önceden belirlediği ve sınırsız kudretiyle onayladıklarıyla onaylamadıklarını ayırdığı halde, özgür irademiz olduğuna inanmamızı sağlar. Onu sevmediği için cezalandırdığı kişiler rahatlıkla şöyle diyebilirler: 'İsteseydin sevilirdin.'" Ancak, Rousseau adına ne mutlu ki, Madam Lüksemburg onun açık sözlü yalınlığını gerçekten takdir ediyor ve zekâsına hayranlık besliyordu. O ve kocası, geniş beğeni yelpazeleri olan okuyucuları ve binlerce cilt barındıran muazzam bir kütüphaneleri vardı; Rousseau'yu da istediği kitabı ödünç almaya teşvik ediyorlardı.

Rousseau'nun yeni hayatı eski dostlarına sosyal bir girdap gibi görünse de, ona önemli projelerini düşünüp taşınacak ve tamamlayacak zamanı bırakıyordu. Rousseau uzun vadede rahat bir emeklilik geçirmesini sağlayacak kadar para kazanmayı umuyor, ama bir yandan da herhangi bir

biçimde elini kolunu bağlayacak gelir kaynaklarını tereddütsüz olarak reddediyordu; örneğin az bir uğraş karşılığında ayda 800 livre gibi iyi bir gelir sağlayacak olan bir kitap eleştirisi işini kabul etmemişti. Bunun yerine hâlâ hoşuna gitmekte olan işi yapmayı, yani nota kopyalamayı sürdürdü. Bu, klasik sembollerin hatasız bir biçimde kopyalanmasını gerektiren, tekrarlardan oluşan, kapsamı belli bir işti, ama kesinlikle akıl gerektirmeyen bir iş değildi. Rousseau Müzik Sözlüğü (*Dictionnaire de musique*) adlı eserinde, sürecin teknik bakımdan içerdiği çok sayıdaki tercihe dikkati çekip, aralarındaki ilişki anlaşılır bir biçimde gösterilmediği takdirde, güzel yazılmış notaların okunmasının zor olabileceğini vurguladı ve şu sonuca vardı: "En başarılı kopya çıkaran kimse, müzisyenin, sebebini düşünmeksizin, müziğini en kolay icra ettiği kimsedir."

Elbette bu sıradan iş, tevazu bakımından bir gösteriş de barındırıyordu. Morellet, Rousseau'nun, konuklarının onu nota kopyalarken görmesinden keyif aldığını, bu sayede hayatını kazanmak için elleriyle çalışmak zorunda olduğunu açıklama fırsatı bulduğunu belirtti. Himaye altına girmeyi reddetmesi yalnızca ahlaki bir tercihten ibaret değildi, halka yansıttığı imaj bakımından da çok önemliydi. Malesherbes bunu açıkça görmüştü: "Eğer Rousseau sadece 'Soylulardan nefret ediyorum,' deseydi, 'Küstahlık ediyorsun, onların konumuna erişemediğin için onlardan nefret ediyorsun,' diye yanıtlarlardı; ya da daha doğrusu, hiç yanıtlamazlardı, çünkü Paris'te veya Lyon'da aynı şeyleri düşünüp dile getirmeyen tek bir memur yoktur. Ama Rousseau, 'Zenginlikten nefret ediyorum ve zengin olmamı sağlayacak yollara da tenezzül etmiyorum,' dedi. O andan itibaren halkın ilgisi ona odaklandı, çünkü bu gerçekten duyulmamış bir şeydi."

Yetenekli bir terzi olan ve Rousseau'nun zengin hayranlarından iş alan Thérèse de gelirlerine ufak katkılarda bulunuyordu. Ancak Rousseau ile ilişkisi, konukları için gitgide daha da içinden çıkılmaz bir hal almaya başlamıştı. Genç bir Cenevreli, "Mutfağına gidip hizmetçisiyle ve köpeğiyle birlikte sofraya oturduk, tıpkı atalarımızın zamanlarındaki gibi," dedi. Thérèse'i sadece hizmetçi zannettiği belli olan bu konuk, şarabın şaşırtıcı kalitesizliğinin de farkına varmıştı. Rousseau "adeta nektar içercesine" iki kadehi son damlasına kadar içmiş ve neşeli bir tavırla aristokrat bir konuğunun şarabı tiksinç olarak nitelendirdiğini belirtmişti. Başka bir konuk da Thérèse konusunda benzer tepkiler vermişti: "Bir kız ya da kadın da bizimle birlikte yemek yedi. Anladığım kadarıyla Mösyö Rousseau için

ROUSSEAU MONTMORENCY'DEYKEN

Jean Houel adlı genç bir sanatçı, Rousseau'yu Montmorency'de ziyaret etmiş ve ev sahibi yemeğin ardından uyuyakalınca, bu fırsattan yararlanarak karakalem bir portre eskizi çalışmıştır (burada on dokuzuncu yüzyıldan kalan çoğaltılmış bir taşbaskı görüyoruz). Soğuktan korunmak için başlık takmış ve sabahlık giymiş olan Rousseau'yu kucağında kedisi Doyenne ve ayaklarının dibinde köpeği Turc ile birlikte, uykudan uyanırken görüyoruz.

hizmetçilik, kâhyalık ve aşçılık gibi işler yapıyordu. Güzel değildi ve o anlamda hiç kimsenin kafasında şüpheler doğurmazdı." (Leigh bu konuda sert bir yorumda bulunur: "Tamam, Thérèse artık Rousseau'nun metresi değildi, ama bu mantığın hatasız olduğu da söylenemez." Gerçekten de birlikte olmaya devam edip etmediklerini bilmek imkânsızdır.) Kazanova, Conti Prensi'nin bütün öğleden sonrasını Rousseau ile birlikte geçirdiğini, ama yalnız olmalarını beklerken sofrada üçüncü bir yer görünce şaşkınlığa kapıldığını anlatır. Conti Prensi bu yerin kime ait olduğunu sormuş ve Rousseau şöyle yanıtlamıştır: "Üçüncü kişi de bir başka bendir. Ne karım, ne metresim, ne hizmetçim, ne annem, ne de kızımdır, ama aynı zamanda bunların hepsidir." Alt tabakadan biriyle sofraya oturmak zorunda bırakılmasına gücenen prens gideceğini ve Rousseau'yu "bütün o diğer benlikleriyle" baş başa bırakacağını bildirmiştir. Ancak, Rousseau Thérèse'e ne denli değer verirse versin, onu incitici bir biçimde küçümsediğine şüphe yoktur. "Madam Lüksemburg'u eğlendirmek için onun deyimlerinden bir sözlük oluşturdum ve yanlış kullandığı sözcükler benim yaşadığım çevrelerde meşhur oldu."

Rousseau'nun mutluluğuna gölge düşürebilecek tek şey sağlığının kötü durumda olmasıydı, ama tam o sıralarda sağlığı da nihayet düzelmeye başladı. Bunun nedenlerinden biri, ilk kez güvenebileceği bir uzmanın görüşünü alabilmesiydi. Lüksemburglar, çok şiddetli sancılar çektiği bir sırada onu şatoya aldılar ve seçkin bir cerrah olan keşiş Côme'u çağırdılar. Côme iki saat süren eziyetli bir muayene yaparken, Dük acısını paylaştığı Rousseau'nun başından ayrılmadı. Côme muayenenin sonunda Rousseau'da büyümüş bir prostat bulunduğunu ama "taş" izi görmediğini, organlarının normal durumda olduğunu, çok acı çekebileceğini, ama uzun süre yaşayacağını söyledi. Kehaneti andıran bu açıklama, tam da Rousseau'nun ihtiyaç duyduğu şeydi. Derdinin fiziksel bir sebebi vardı ama ölümcül bir hastalığı yoktu ve adeta iyileşeceği teyit edilmişti. Rousseau, muayeneden önce bile hastalığının en azından kısmen psikosomatik olduğunu kavramaya başlamıştı. Yeni hayranlarından birine, "Yüreğim katılaştığından beri, kimseyi sevmemeye ve herkese 'dostum' demeye başladığımdan beri domuz gibi şişmanlıyorum. Sağlıklı olmak için duyarsızlıktan daha iyi bir reçete bilmiyorum," diye yazdı.

Rousseau Montlouis ve Petit Château'da durmadan, sonunda *Émile* ve *Toplum Sözleşmesi* halini alacak olan metinler üzerinde çalışıyor, Ams-

terdam'daki yayımcısı Rey ile aralarında devamlı, bitirmiş olduğu *Julie*'nin matbaa provaları gelip gidiyordu. *Julie* onun en sevilen kitabı, hatta on sekizinci yüzyılın en çok satan romanı oldu. Ayrıca önemli eserlerinin arasında, biyografisi bakımından en anlamlı olanıydı, üstelik bunun tek sebebi Madam d'Houdetot ile ilişkisini yansıtması değildi. Aslına bakılırsa *Julie*, Madam d'Épinay'ninki gibi kişi ve yer adlarının değiştirildiği basit bir roman olmaktan çok uzaktı. Rousseau bu ilişki sona erdikten sonra kazandığına inandığı sosyal ve psikolojik içgörüleri romanına aktarmaya çalıştı. Psikolojik anlamda, saplantılı bir tutkunun daha sağlıklı ve yapıcı bir şeye dönüştürülebileceğini göstermek istiyor, sosyal anlamda ise, insanların özgürlüğüne ve bireyselliğine saygı duyan toplumsal bir yaşam tarzının mümkün olduğunu göstermek istiyordu.

Biyografik bir bakış açısından ele alınacak olsa bile, romanın kahramanını Madam d'Houdetot ile fazla özdeşleştirmek yanıltıcı olur. *Julie*'nin ilk iki cildi henüz o heyecanlı tanışma yaşanmadan yazılmıştır. Sonraki üçü onun etkisi altında, altıncısı ve sonuncusu ise, Rousseau ona hazırlaması çok zahmetli bir hediye vermeyi, yani bütün eserin elle yazılmış bir kopyasını vermeyi planlarken yazılmıştır. (Gerçekten de güzel bir el yazısı barındıran iki bin sayfayı ona hediye etmiştir; Madam d'Houdetot bu hediyeyi bizzat almayı reddetmiş ve uşağını göndermiştir.) Ancak *Julie* sadece arzuların giderilmesini sağlayan bir fanteziden ibaret olsaydı, yüzyılın en iyi satan romanı olamazdı. Günümüz yazarlarından biri, "Hayatı boyunca istediği gibi bir kadınla tanışamadı, zaten tanışamazdı da, çünkü öyle bir kadın yoktu," yorumunda bulunmuştur. Julie'nin en önemli özelliği güçlükleri aşarak kazandığı bilgeliğiydi; romanın altındaki derin dürtü, geçmişteki düş kırıklıklarına dönüp onları farklı sonlandırma arzusuydu.

Rousseau romanına aynı zamanda *Yeni Héloïse* adını vererek, bir öğretmenin öğrencisiyle evlenip, onun öfkeli babası adına çalışan haydutlar tarafından hadım edildiği Ortaçağ hikâyesine göndermede bulunmuştur. Ancak asıl Héloïse, hadım edilen Abelard'a karşı beslediği dinmeyen arzudan dolayı çektiği ıstırap yüzünden rahibe olur. Oysa Julie evlenip çocuk sahibi olmakla kalmaz, eski sevgilisiyle de farklı bir ilişki kurar. Bir başka bakış açısından ele alınacak olursa, Rousseau'nun romanı, aileler arasındaki düşmanlığın yerini sosyal eşitsizliğin aldığı, güncellenmiş bir *Romeo ve Juliet*'tir; Julie'nin babası Étange Baronu önemini tamamen

yitirmiş olan İsviçre aristokrasisinin boş prestijine tutunmaktadır. Ancak burada trajik bir hata, zehir, *Liebestod** yoktur. Julie ve eski sevgilisi Saint-Preux, birbirlerini hâlâ itiraf etmek istediklerinden daha fazla arzulasalar da, şayet evlenebilselerdi daha mutlu olacaklarına dair inançlarından vazgeçerler.

Hikâyenin başında bile aralarındaki tutku tehlikeli boyuttadır. Kendilerini bırakıp da ilk kez öpüştüklerinde Julie bayılır ve Saint-Preux ertesi gün şunları yazar: "Hayır, öpücükleriniz sizde kalsın, onlara dayanamam – öyle yakıcı, öyle tesirliler ki iliklerime kadar işliyorlar – beni çıldırtırlar." İlişkilerinin başlarında Saint-Preux çok içer ve bir anlığına Julie'nin korsesinin içine bakmaya cüret eder, sonraki mektubunda büyük bir pişmanlık sergiler, ama yine de ilkel bir şehvet duymaktan suçlu olmadığında diretir: "Eğer duyduğum güçlü ve korku dolu aşk kimi zaman ürkek ellerle güzelliklerinize yaklaşmama yol açtıysa, kaba bir küstahlıkla onları kirletmeye hiç cüret ettim mi?" Yine de Saint-Preux, Rousseau'nun hayatında Matmazel Lambercier ve buyurgan küçük Goton'a kadar uzanan bir kalıbı tekrarlayarak, Julie'den onu sert bir biçimde cezalandırmasını ister. Ayrıca Saint-Preux fırsatını bulduğunda fetişist bir yaklaşımla Julie'nin giysilerine tapar; tıpkı Rousseau'nun Madam Warens'in yatağını öpmesi gibi. "İnsanı sarıp sarmalayan o ince korse – ne büyüleyici bir biçim – önde iki hafif kıvrım – ah, şehvet uyandıran o görüntü – baskıya boyun eğen balina kemiği – güzelim nakışlar, sizi binlerce kere öpüyorum!"

Sonunda birlikte olmalarını Julie sağlar ve o anda bile en çok zevk aldıkları şey ruhlarının birleşmesi olur. Sonrasında Saint-Preux şunları söyler: "Yüzünün o şekilde yüzüme değmesinden, soluklarını yanağımda hissetmekten, kolunu boynuma dolamandan daha büyük bir mutluluk hayal edemezdim. Bütün duyularımı kaplayan ne büyük bir huzur!" Rousseau samimi bir dipnotta kendi sesiyle şunları ilave eder: "Ah aşk! Seni tadabildiğim zamanları özlüyorsam, doyum anından dolayı değil, sonrasındaki anlardan dolayı özlüyorum." Zevk yoğun bir duygudur, ama doğası gereği kısadır ve genellikle peşinden acı gelir. Mutluluk daha kalıcı bir duygudur, ama doğası gereği yoğun olması mümkün değildir. Dolayısıyla aşktan vazgeçmek gerekir, yoksa Julie'nin söylediği gibi "duyuları ve mantığı körelten bir zehir" haline gelebilir. Julie yıllar sonra Saint-Pre-

---

* Richard Wagner'in *Tristan ve Isolde* operasının final bölümü olan Aşk Ölümü-ç.n.

ux'ye şunları söyler: "Aşk beraberinde daima, mutluluk ve huzur üzerine kurulan evliliğe hiç yakışmayan, kıskançlıktan ve mahrumiyetten kaynaklanan huzursuzluklar getirir." Julie'nin gücüne boyun eğen ve kafasında idealleştirdiği bir Julie imgesine tapan Saint-Preux, iyi bir koca olabilecek niteliklerden yoksun, romantik bir âşıktır.

Rousseau'nun gururla kabullendiği üzere, *Julie*'de pek bir olay örgüsü yoktur, ama sarsıcı bir olaydan kaynaklanan önemli bir dönüm noktası bulunmaktadır. Julie hamile olduğunu keşfeder ve kısa bir süre için, karnındaki çocuğun, gizli kaçamağını meşrulaştıracağını ümit etme cesaretini gösterir. Ne yazık ki annesi Saint-Preux ile mektuplaştıklarını keşfeder, babası öfkeye kapılarak ona sertçe vurur, bunun sonucunda Julie çocuğunu düşürür ve annesi ölümcül bir hastalığa yakalanır. Böylece Saint-Preux gitmek zorunda kalır. George Anson adlı İngiliz amiralinin o zamanlar ünlü olan dünya turuna katılır ve altı yıl boyunca Julie'yi bir daha görmez. O geri dönmeden uzun bir süre önce Julie, babasının damat adayı Wolmar ile evlenip örnek bir eş ve anne olur.

Ancak romanın asıl sürprizi Saint-Preux geri döndüğünde hayat bulur. Wolmar karısının eski sevgilisini kıskanmak yerine, onu Lozan yakınlarındaki Clarens'de bulunan malikânelerinde kalmaya davet eder. Kıskançlıktan korunmasını sağlayan soğukkanlı bir yapısı olan Wolmar, Rousseau'nun hayranlık beslediği eski bilgelere benzer; çabucak alevlenen kendi mizacına göre çok farklıdır. Hayatı sakince gözlemleyen bir insan olmak, Rousseau'ya daima çok cazip gelmiştir ve Wolmar'a şunları söyletir: "Eğer varlığımın doğasını değiştirip hayat dolu bir gözlemci olabilseydim, bu değişimi seve seve yapardım." Wolmar, Saint-Preux'yü malikânesinde kalmaya davet ederken risk aldığının farkındadır, ama Julie ile Saint-Preux'yü, ellerini kollarını bağlayan bir tutkudan kurtarmanın tek yolunun bu olduğuna inanmaktadır. Dolayısıyla onları ilk öpücüklerinin gerçekleştiği çardakta öpüşmeye teşvik eder ve ardından kendi varlığının yarattığı engel arzularını alevlendirmesin diye bir seyahate çıkar.

Bu hesaplanmış bir arındırma sürecidir ve gerçekten başarılı olur. "O, Julie de Wolmar'a değil, Julie d'Étange'a âşık," der Wolmar; yani Saint-Preux'nün artık var olmayan bir Julie'ye âşık olduğunu söylemektedir. "Onun geçmişteki halini seviyor, çıkmazın asıl anahtarı bu. Anılarını alırsan, aşkı da sona erer." Sembollerle dolu bir sahnede, Saint-Preux Julie'yle birlikte gölün karşı kıyısına, bir zamanlar arzularla kıvranarak onun uzak-

"ESKİ AŞKLARIN ANITLARI"

Rousseau'nun *Julie* için sipariş ettiği on iki resimden birinde, Saint-Preux gözlerinde yaşlarla Julie'ye, Petrarca ve Tasso'nun dizeleriyle birlikte kayalıklara kazıdığı isminin baş harflerini görünce hiç mi bir şey hissetmediğini sorar; bunları on yıl önce, gölün karşısından hasretle onun evini izlerken kazımıştır. Meillerie'deki kayalıklar aslında sanatçının resmettiği kadar girintili çıkıntılı değildir ve gölün karşı kıyısındaki Vevey köyü burada göründüğünden çok daha uzaktır. Rousseau'nun sanatçıya verdiği talimatlar on sekizinci yüzyılda giyim kuşamın ne denli resmi olduğunu yansıtmaktadır; Julie'nin diğer resimlerde şık olması gerektiğini, ama bu resimde "sade gündüz elbisesiyle" görünmesi gerektiğini belirtmiştir. Ancak sonuçtan hiç memnun kalmamıştır: "Onu her gördüğümde sinirleniyorum – bir baksanıza – Paris'teki işçi kızlara benzemiyor mu?"

lardaki evini izlediği Meillerie adlı küçük köye gider. Julie'ye yıllar önce isminin baş harflerini kazıdığı kayaları gösterir, bunlar artık – Rousseau'nun sipariş ettiği resmin altında da yazdığı gibi – "eski aşkların anıtları" olmuştur. Dokunaklı hatıralar, Saint-Preux'ye her şeyin değiştiğini kanıtlamaktan başka hiçbir işe yaramaz. "Bitti dedim kendi kendime. O günler, o mutlu günler geçmişte kaldı, kayıplara karıştı. Heyhat, bir daha da asla geri gelmez."

Bu temanın da ortaya koyduğu gibi, Julie'nin asıl ilham kaynağı Madam d'Houdetot değil, Madam Warens'dir. Rousseau hikâyenin geçtiği yer olarak onun doğduğu yöreyi seçmiş, 1730'da Lozan'da tek başına geçirdiği zamanlarda ve 1754'teki mutlu göl gezintisinde yöreyle ilgili detaylı bilgi edinmiştir. Ayrıca Madam Warens ile Julie arasındaki fiziksel benzerlikleri de açıkça ortaya koymuştur. Julie'nin saçları tıpkı *Maman* gibi kül sarısıdır (Madam d'Houdetot siyah saçlıydı) ve yine tıpkı onun gibi, gözlerden pek gizleyemediği güzellikleri vardır: "Arzulu ve cesur göz kendini, sezdirmeden buketin altına gizler, kadife saçakların ve ince tülün altında gezinir ve elin, dokunmaya cesaret edemeyeceği yumuşak direnci hissetmesini sağlar." Julie, her şeyin ötesinde, herkesi etkisi altına alan karizmasıyla ve en yakınında bulunanlar arasında, tıpkı Jean-Jacques'ın Claude Anet ile paylaştığına inandığı gibi bir bağ kurmasıyla Madam Warens'e benzer. "Kocasının elimi kavrama biçiminden anladım ki üçümüzü de aynı duygular kaplamıştı ve bu açık yürekli kadının tatlı etkisi, etrafındaki herkesi hükmü altına alıyordu."

Aralarında farklar da bulunmaktadır. Madam Warens ülkesini, dinini ve kocasını terk etmiştir; oysa Julie üçüne de sadıktır. Madam Warens'in birçok aşığı olmuştur ve hiç çocuk doğurmamıştır; Julie'nin ilk sevgilisi ruh eşi olmayı sürdürür, ama çocuklarını doğurduğu kocasına sadık kalır. Rousseau, *Julie*'yi yazarken Madam Warens'i ilk kez baştan çıkaran Tavel'in rolüne bürünmüştür, ama serseri bir çapkın olarak değil, sadık bir âşık olarak; ayrıca Madam Warens ile arasındaki yaş farkını da silmiştir. Madam Warens onun öğretmeniyken, bu kez kendisi onun öğretmeni olmuştur. Yani Saint-Preux Rousseau olsa bile, birçok okuyucunun zannettiği gibi tamı tamına öyle değildir. Bir arkadaşı Rousseau'ya, "O sizin kendi hikâyeniz değil miydi?" diye sorduğunda, "Ben hiç de öyle bir insan değildim, ama olmayı isterdim," diye yanıtlamıştır. Wolmar ise romanda cinsel anlamda bir rakip olarak değil, baba bilgeliğini temsil eden bir

insan olarak yer alır, öyle ki, Saint-Preux ona minnettarlıkla, "Velinimetim! Babam!" der. Bu kusursuz aile reisi, Isaac Rousseau'nun oldukça geliştirilmiş bir uyarlamasıdır ve belki de Rousseau'nun hiç tanışmadığı Warens Baronu'nun özelliklerini de taşımaktadır. Sanki Madam Warens alçak Wintzenried'e bırakılmayıp, yeterince acı çekmiş olan kocasına iade edilmektedir.

Mutluluğun temelini aşk değil arkadaşlık oluşturduğu için, Julie'nin en derin ve uzun süreli ilişkisi, kuzeni Claire ile olan ilişkisidir. Modern araştırmacılar, on sekizinci yüzyıl toplumunda hemcinslerin arkadaşlıklarının yoğunluğu konusunda çok sayıda yorumda bulunmuşlardır, bunu elbette kendisi de deneyimlemiş olan Rousseau da kadınlar arasındaki dostluğa karşı çok duyarlıydı. Saint-Preux bir röntgencinin heyecanıyla, "O iki dokunaklı güzeli birbirine şefkatle sarılırken, birinin başını diğerinin göğsüne yaslanmışken görmek ne büyük bir zevk... Dünyadaki hiçbir şey sizin birbirinizi okşamanız kadar şehvetli bir heyecan uyandıramaz," der. Romanın editörleri, lezbiyen eğilimlerden şüphelenilmemesi için kesin bir uyarıda bulunurlar, Rousseau da başka yazılarında, bu tür davranışların temelde erkekleri tahrik etmek için sergilendiğini öne sürer; "Erkeklerin onları arzulamalarını sağlayacağını bildikleri görüntülerle sezdirmeden şehvet uyandırmaktan gurur duyarlardı." Her koşulda, Julie ile Claire erotik bir bağdan özenle arındırılırlar ve böylece Rousseau'nun daima özlemini çektiği kusursuz bir açık yürekliliğin tadını çıkarmakta serbest kalırlar. Rousseau bir hayranına, "Eğer Julie ile Claire'in yüreklerini doğru tasavvur ettiysem, birbirlerine karşı şeffaflardı; kendilerini birbirlerinden saklamaları olanaksızdı," demiştir. Gerçek hayattaki d'Houdetot ve d'Épinay kuzenlerden son derece farklı!

Rousseau, Saint-Preux'ye de sadık bir dost sağlamaya özen gösterdi; bu dost, Edward Bomston adlı (at arabasıyla Montpellier'ye gittikleri sırada kendini Dudding olarak tanıtan Rousseau, garip İngiliz isimleri bulmak konusunda yetenekliydi) yüce gönüllü bir İngiliz asilzadesiydi. Bomston da tutkulu aşkları tatmış ve arkasında bırakmıştı; ne denli garip görünürse görünsün, ona tapan iki güzel kadının ikisiyle yatmayı da kararlılıkla reddetti. "Şehvet düşkünü bir insanın tattığı zevkleri reddederek daha büyük bir mutluluğa erişti; aşkı daha uzun sürdü, bağımsızlığını korudu ve hayattan, onu tüketen insanlara oranla daha büyük bir keyif aldı."

Rousseau, bu yıllarda politik ve sosyal içerikli yazıları üstünde de canla başla çalışıyordu; kendi hesabına Wolmar'ın Clarens'deki hayali topraklarını betimlerken, ömür boyu kafasını kurcalamış olan bir soruyu da ele aldı. İnsanların toplum içinde yaşamaktan başka bir çaresi olmadığına göre, toplum onları yaralamak ve kötüye kullanmak yerine ihtiyaçlarını nasıl karşılayabilir? Rousseau birçok bakımdan modern bireye benziyordu; ailesinden ve köklerinden kopmuş, kendi yolunu çizmiş, durmadan bir yerden bir yere, bir ilişkiler yumağından diğerine geçmişti. Clarens'de istikrarlı bir mini-toplum fantezisi, herkesin yerini bildiği ve sevdiği bir tür ahlaki biyosfer yarattı. Wolmar, biraz da haklı olarak, "pudralı peruklu Büyük Birader", rejimi ise "nazik bir totalitarizm" olarak nitelendirilmiştir ama asıl vurgulanması gereken biraderliği ve nezaketidir. Wolmar ile Julie, o çağlarda genellikle topraklarının başında durmayan toprak sahiplerinin aksine, mümkün olduğunca sade bir hayat sürdürüyorlar ve kazançlarını topraklarını daha çok kalkındırmak için kullanıyorlardı.

On sekizinci yüzyıldaki ekonomi kuramının barındırdığı standart iddialardan biri, zenginlerin lükslerinin yoksullara iş sağladığı yönündeydi. Rousseau sürekli bunun tersini savundu. "Lüksler şehirlerimizdeki yüz yoksul insanı doyururken, köylerdeki yüz bininin mahvolmasına yol açıyor." Clarens'de başvurulan çözüm yolu, ekonomik sistemden tamamıyla kopmak ve köyleri şehirlere köle eden sistemden ayrı, kendi kendine yeten bir ekonomi yaratmaktı. (Rousseau, Les Charmettes'te beslediği güvercinler dışında kişisel hiçbir deneyiminin bulunmadığı köy işlerini daima idealize etmiştir.) Clarens'deki çiftçiler çalışırken "altın çağın bütün güzelliklerini hatırlatarak" şarkılar söylerler ve bağbozumunda "çevrelerine bereket ve neşe toplayıp, onları yücelten bu işi, hiç bitmeyen bir şenliğe dönüştürürlerdi."

Ancak Rousseau'nun modern dünyada erişilmesinin imkânsız olduğunu düşündüğü gerçek eşitlik söz konusu bile değildi. Wolmar bir aydındı, ama despot bir aydındı ve bağbozumunu takip eden şenliklerde bile, "Eğer biri haddini aşacak olursa, şenlik azarlarla bölünmez, ama o kişi ertesi gün kendini savunma şansı verilmeden kovulurdu." Daha da şaşırtıcı olanı ise, evdeki hizmetlilerin cinsiyetlerine göre ayrılmaları ve işverenlerinin gözetiminden hiç kaçamamalarıydı. Rousseau çevresindekilere içerleyen bir uşak olduğu günlerde, elde edemediği kızların özlemini çekmişti; Clarens'de hizmetlilerin cinsel ilişkiye girmeleri kesinlikle yasaktı ki bu yerinde bir tabirle "ahlaki hadımlaştırma" diye nitelendirilmiştir. Bu

ataerkil düzende, Rousseau hayatının en acı hatalarından birinin telafisini kurgular. Hizmetkârlar birtakım hatalarla itham edildiklerinde, Julie onları özel olarak sorguya çeker ve "Onlar adına sık sık keder ve utanç gözyaşları akıtır; pişmanlıklarını görünce genellikle merhamet duyar." Jean-Jacques'ın kurdeleyi çaldığı yönündeki iddiası zavallı Marion'un hayatını mahvettiğinde, Torino'daki Kont de la Roque'un başaramadığı şey de tam olarak buydu işte. Rousseau herkesin gözü önünde sorguya tabi tutulmak yerine, özel olarak ve nazikçe sorgulansaydı, kurdeleyi çaldığını itiraf ederdi. Keşke işvereni, Kont de la Rogue değil de Julie olsaydı!

Rousseau'nun bütün düşünceleri gibi, Clarens ütopyası da düşündürücü paradokslarla doludur. Bir yandan, köy hayatını modern dünyanın sunabileceği, sağlıklı bir varoluşa en yakın tablo olarak karşımıza çıkarır. Bu görüş, Jefferson demokrasisine çok cazip gelmiş ve şehirleşmiş uygarlıklarda büyük yankılar uyandırmıştır. Diğer yandan, Rousseau daima doğanın gerçek halinin geri getirilemeyeceğini, insanların bencil ve rekabetçi olduğunu, çünkü toplumun onları böyle yaptığını savunmuştur. Clarens hasarın minimuma indirgendiği sadeleştirilmiş bir toplumdur, ama hasar asla tamamen telafi edilemez. Dolayısıyla ilişkilerin, özellikle de çalışanlarla ilişkilerin düzenlenmesinde mutlaka belirli ölçüde hileye başvurulacaktır. Saint-Preux'nün de söylediği gibi, "Hizmet etmek insanın doğasına o kadar aykırıdır ki belirli bir miktarda hoşnutsuzluğu beraberinde getirmemesi düşünülemez." Bu durumda toprak sahipleri, uşaklarını ve çiftçilerini örtülü bir manipülasyonla yönetirler; "Onların üzerinde sahip oldukları hükmü, zevkler ve kişisel çıkarlar perdesi ardına gizleyerek, yapmak zorunda oldukları şeyleri zaten yapmak istediklerini zannetmelerini sağlarlar." Julie'nin karizması da bu noktada büyük bir önem kazanır. Herkese sevgi dolu bir anne gibi davranır ve insanların kendilerinden beklenen görevleri yerine getirirlerken takdir edildiklerini hissetmelerini sağlar. On sekizinci yüzyıldaki kadın okurlar için bu olumlu ve teşvik edici bir görüştü. Modern feministlere ise çok farklı görünmektedir. Ancak bu, Rousseau'nun konuyu doğrudan ele alacağı *Émile*'e ertelenmesi gereken bir meseledir.

Rousseau'nun romanının, psikolojik ve sosyal konular dışında, sunduğu başka bir şey daha bulunmaktaydı: ilham veren bir doğa görüşü. Önceden "doğa" evrendeki her şey anlamına gelirdi ve şehirleri de kapsardı, çünkü insan da sosyal bir hayvandı. Ancak on sekizinci yüzyılda, Ro-

usseau'nun ilham kaynağı olmasıyla birlikte, doğa dünyanın insanlar tarafından en az değiştirilen unsurlarını ifade etmeye başladı. Julie'nin Elysée olarak adlandırdığı bahçesi bile, içindeki her şey özenle yerleştirilmiş olmasına rağmen, yabani ve işlenmemiş görünüyordu – ehlileştirilmiş sevgi için iyi bir mecaz. Bu bakımdan doğaya gitgide daha çok tinsel değer atfediliyordu, tıpkı Rousseau'nun Montmorency ormanında yürürken, "Ey yüce varlık! Ey yüce varlık!" diye haykırdığında ona atfettiği değer gibi.

Léman Gölü de *Julie*'de önemli bir rol oynar; eski âşıklar arasındaki erotik gerilim, Julie'nin çocuklarından biri göle düşünce çözülür; Julie onu kurtarırken ölümcül bir hastalığa yakalanır. Ötedeki heybetli Alpler de önemlidir ama Rousseau sürülmüş dağ eteklerini, yüksek zirvelerden daha çok sevmiştir; bakışlarının genellikle ağaç sıralarının ötesine erişmediğine dair gözlem doğrudur. Rousseau, gençliğinde Alpleri iki kere yorum yapmadan geçmiştir ve Alpler'i konu edinen edebiyat eserleri hakkında yazılar kaleme alan bir yazar, keskin bir dille, Rousseau'nun *Julie*'deki Valais bölgesi betiminin çok renksiz olduğunu söylemiştir; "öyle ki insana aydaki dağları düşündürüyor." Ancak amaç doğru bir betim sunmak değildi. Rousseau tinselleştirilmiş bir doğanın psikolojik etkisini yaratmak istiyordu ve bunda çok başarılı oldu. Saint-Preux Valais'ye bir yolculuk gerçekleştirdiğinde havanın çok temiz olduğunu görür – "İnsan daha rahat nefes alıyor, vücudu hafifliyor, ruhu dinginleşiyor" – ve görkemli manzaradan çok etkilenir. "Kimi zaman tepemde yalçın kayalar oluyordu; kimi zaman gürleyen yüksek şelalelerden sıçrayan sulardan sırılsıklam oluyordum; kimi zaman önümde, derinliğine bakmaya cesaret edemediğim bir uçurum beliriyordu." Alpler, gezginler için önemli bir gezi noktası olma yolundaydı ve bir araştırmacının da belirttiği gibi, kısa bir süre sonra herkes ciğerlerini dağ havasıyla doldurup şelalelerin sesini duymayı istemeye başladı. Önemli olan manzaranın yarattığı ruh haliydi. Yüzyılın sonlarına doğru Rousseau'nun andığı yerlere bir gezi düzenleyen Polonyalı bir kontes, onun betimlerinin gerçekte karşısına çıkan yerlere pek benzemediğini fark etti ama yine de bir çocuk gibi ağladı. Okurlar nesiller boyu *Julie*'nin dünyasını kendi dünyaları kılmaya devam ettiler. 1950'lerde bile, Senegal Nehri'nin kıyılarındaki kılıksız bir balıkçı, Cenevre'den bir ziyaretçi geldiğini öğrenince cebinden romanın oldukça eskimiş bir kopyasını çıkarttı ve "Yani öyleyse siz istediğiniz sıklıkla Meillerie'ye gidebilirsiniz Mösyö!" diye haykırdı.

CLARENS

Rousseau'nun Julie'nin evini yerleştirdiği Léman Gölü'nün doğu kıyısındaki küçük köy. Bu resmin orijinal resimaltı, "Burası Rousseau'nun *Héloïse*'iyle tanınmıştır" şeklindedir.

Ancak Rousseau *Julie*'nin düzeltmelerini yaparken, başarıya ulaşacağından o kadar da emin değildi. Halkın, katı bir ahlakçının birdenbire, hâlâ çoğunlukla önemsiz bir tür olarak kabul edilen romantik bir roman yazmasına nasıl tepki vereceğinden, özellikle de evlenmemiş bir kızın sevgilisiyle isteyerek yattığı bir romana nasıl tepki vereceğinden endişeleniyordu. (Önsözde ağırbaşlı bir üslupla, evlenmemiş kızların bu romanı okumasına müsaade edilmemesini tavsiye eder.) Ayrıca bir de sansür sorunu vardı, gerçi *Julie*, Rousseau'nun o yıllardaki diğer eserlerinin aksine, endişelere yol açabilecek fazla unsur barındırmıyordu. Temel sorun, ateizmin ahlaksızlık anlamına gelmediğini ve imanla barış içinde bir arada var olabileceğini göstermek için Wolmar'ı ateist yapmış olmasıydı. Cenevreli Papaz Vernes'e de söylediği gibi, safça, çağın birbiriyle savaşmakta olan farklı entelektüel cephelerini uzlaştırmayı umuyordu. "İnançlı Julie filozoflar için, ateist Wolmar da hoşgörüsüz insanlar için bir derstir." Kilise böyle bir hoşgörüyü kesinlikle kabul edemezdi ve Malesherbes kitabın Fransa'da açıkça dağıtılabilmesi için özel bir çaba göstererek, Rey'in düzelt-

meleri Rousseau'dan önce kendine göndermesini istedi. (Böylelikle Rousseau'yu, o dönemde gönderenin değil de alıcının ödediği ağır posta masraflarından da kurtarmış oluyordu.) Bizim bugün basmakalıp genellemeler olarak nitelendirebileceğimiz durumlar bile politik patlamalara yol açabilirdi ve kitap basıldıktan sonra böyle bir tehdidin bertaraf edilmesi gerekti. Julie, "Bir maden kömürcüsünün karısı, bir prensin metresinden daha saygıdeğerdir," demişti. Rousseau zaten endişelere kapılarak "kral" kelimesinin yerine "prens" kelimesini kullanmıştı, ama Malesherbes daha da ileri giderek, Madam Pompadour'a gidecek kopyadan bu sayfayı tamamen çıkarttırıp, yerine özellikle bu durumu düşünerek bastırdığı bir sayfayı koydurttu.

Rey'in baskısı 1761'de satışa hazır hale geldiğinde, Malesherbes'in talep ettiği kesintileri içeren rakip bir Fransız baskısı da çıkmaktaydı. Rekabetle karşı karşıya kalan Rey, yatırımının boşa gideceğinden korkarak dehşete kapıldı ama endişelenmesine gerek yoktu. Gayriresmi olarak satış yapmasına izin verildi ve iki yayımcının da karşılaştığı tek zorluk, bitmek bilmeyen talepleri karşılamak oldu. Rey, bir yıl sonra Rousseau'ya kitaptan 10,000 livre kazandığını söyledi. *Julie* muazzam bir başarı elde etti. On sekizinci yüzyılın sonlarına gelindiğinde kitabın en az yetmiş baskısı yayımlanmıştı (ancak korsan kitapların yaygın olduğu ve matbaa harflerinin asla gerekmeyebilecek bir yeniden basım için hazır tutulmasındansa, matbaacılara bir metni baştan hazırlatmanın daha ucuz olduğu o günlerde yeni baskıların alışılagelmemiş bir şey olmadığını da belirtmek gerekir). Bütün şehirlerde, okurların satın almak zorunda kalmaksızın kitapları düşük bir ücret karşılığında rahat rahat okuyabilecekleri okuma kulüpleri, kütüphaneler ve kitapevleri vardı; roman bu tür yerlerde de hevesle okundu. *Julie* bariz dezavantajlarına rağmen zafer kazandı: Sekiz yüz sayfaydı, içinde az sayıda olay vardı ve genel konulara dair uzun söylevler barındırıyordu. Ancak benzeri görülmemiş bir duygudaşlık yarattığı kısa sürede ortaya çıktı. Yorumculardan biri, kitaptaki tutkuların sayfaları yakıp tutuşturduğunu söyledi ve Germaine de Staël yıllar sonra, Rousseau'nun erdem konusundaki itibarını yalancı çıkarmadığını, hatta ona hayali bir cazibe katarak "erdemi tutkuya dönüştürmeyi" başardığını belirtti.

Romanların çoğu anonim yayımlanırdı, oysa Rousseau adını gururla baş sayfaya koydu - önsözünde de ilan ettiği gibi "tam olarak Jean-Jac-

ques Rousseau" - ve çok geçmeden, *Julie*'nin hayatını değiştirdiğini söyleyen insanlardan çok sayıda mektup almaya başladı. İsabetli yorumlarda da belirtildiği gibi, kendisi de yazarını arayan kahramanlar tarafından baştan çıkarılmıştı ve okurlar da ona eşlik edip baştan çıkarak, sanki gerçek insanlarmış gibi Julie ve Saint-Preux'ye âşık oldular. Rousseau onların hevesini kıracak hiçbir şey yapmadı ve sonradan, "Benim Julie'mi taparcasına sevmeyen, kimin sevgiye layık olduğunu bilmiyordur; Saint-Preux'nün dostu olmayan, benim de dostum olamaz," yazdı.

Julie'yi taparcasına sevmeyen okurlardan biri, Rousseau'nun dostu olmadığını da çoktan kanıtlamıştı. Grimm, sınırlı sayıda basılan bülteninde, *Julie*'yi, "dehadan, hayal gücünden, muhakemeden ve zevkten yoksun bir yazar" tarafından kaleme alınan, uzun süredir yayımlanan en kötü kitap olarak nitelendirdi. Şiddetli eleştirileri, şayet Rousseau ile ilişkilerinin geçmişi bilinmeseydi anlaşılamayacak olan bir nefretle uzayıp gidiyordu. Rousseau'nun diğer eski dostu Diderot ondan daha yetenekliydi; İngiliz Samuel Richardson'ın *Julie*'yle aynı türde olan *Clarissa* adlı eserine abartılı bir methiye kaleme alarak, *Julie*'nin onun kadar başarılı olmadığını vurgulamaya çalıştı. "Mağaranın derinliklerine meşaleyi o taşır," dedi Diderot, "saygın güdülerimizin arkasında gizlenen, göze çarpmayan yakışıksız güdülerimizin farkına varmamızı o sağlar... Girişte kendini gösteren yüce hayalete üfler ve böylelikle hayaletin maskelediği korkunç Mağribi ortaya çıkar." Rousseau, kendi kahramanlarının da bilinmeyen güdülerin pençesinde olduğu yanıtını verebilirdi, ama aynı zamanda ahlak bütünlüğüne dair yüce imgeleminin bir hayaletten ibaret olmadığını da söylerdi. *Julie*'nin, *Clarissa* ile ortak noktaları vardır. Her iki kitap da, insanda aciliyet hissi doğuran ve kahramanlar arasında gidip gelen mektuplar aracılığıyla yürür. Ayrıca her iki kitapta da ataerkil bir baba, kızını sevmediği biriyle evlenmeye zorlar. Ancak benzerlikler burada son bulur. Clarissa, kendisini ilaçla uyutan zalim bir hainin tecavüzüne uğramanın utancına dayanamaz ve eriyip giderek sonunda hayatını kaybeder. Julie ise sevdiği erkekle isteyerek birlikte olduktan sonra başka biriyle evlenmeyi kabul eder ve herkes için güzel bir hayat oluşturur. *Julie*'de kötü kahramanlar yoktur.

Rousseau'ya gelen mektupların çoğu, kadınların yazdığı mektuplardı ve *Köy Kâhini*'nde seyirciler ağladığında aldığı hazzı düzenli aralıklarla tatmasını sağlıyordu. Özellikle bir hanımefendinin anlattıkları çok hoşu-

na gitmişti; bu hanımefendi yemeğin ardından bir baloya gitmeye hazırlanırken *Julie*'yi okumaya başlamış, gece yarısında at arabasının hazırlanmasını emretmiş, sabah ikide uşakları ona hatırlatma yapmaya geldiğinde başını kitaptan kaldıramamış ve nihayet sabah dörtte yatağına çekilip kitabı okumaya devam etmişti. Bir başka hanımefendi Rousseau'ya, "Ağlayamadım bile, büyük bir acıya kapıldım, yüreğim sıkıştı, ölmekte olan Julie artık tanımadığım biri değildi; onun kardeşi, dostu, Claire'i olduğuma inanıyordum," yazdı. Ayrıca Rousseau'da bulunduğuna inanılan Julie portresini görmeyi arzuladığını, bu portrenin önünde hayranlıkla diz çökeceğini ekledi. Rousseau *İtiraflar*'da şaşırtıcı bir biçimde, "Bu kitap ve yazarı özellikle kadınları sarhoş etmişti, öyle ki, en yüksek konumda bulunanlar arasında bile, istediğim takdirde elde edemeyeceğim kadın yoktu," diye övünür.

Erkekler de bu kitaba büyük bir coşkuyla karşılık verdiler. Onlar için *Julie* ifade etmeyi bilmedikleri, hatta belki de tanımlayamadıkları duyguların açığa çıkması anlamına geliyordu. Provans'tan bir toprak ağası, "Eğer yüce Rousseau var olmasaydı, hiçbir şeye ihtiyacım olmayacaktı. Ancak o var ve ben bir şeylerin eksik olduğunu hissediyorum," yazdı. Lyon'daki bir peder de ona şunları söyledi: "Şayet siz ısıtmasaydınız, çorak kalacak olan duyguların serpilmesini sağladığınız için yüreklerimiz size çok şey borçlu! Sokrates düşüncelerin ebesiydi, siz ise erdemlerin ebesisiniz." İlerleyen yıllarda önemli bir yayımcı olacak yirmi beş yaşındaki Charles-Joseph Pancoucke, imzalamadığı alçakgönüllü mektubunda, o güne dek alaycı bir septisizme saplanıp kalmış olduğunu ama *Julie*'yi okuyunca değiştiğini belirtti. "Beni uçurumdan çekip çıkaracak bir Tanrı'ya, güçlü bir Tanrı'ya ihtiyacım vardı ve işte siz o mucizeyi gerçekleştiren Tanrı'sınız Mösyö... Bu kitabı okuduğumdan beri erdem aşkıyla yanıp tutuşuyorum ve küllendiğini sandığım yüreğim her zamankinden daha sıcak." Doğal olarak Rousseau bu takdire şayan adamla tanışmak için hemen kollarını sıvadı.

Kuşkusuz Pancoucke, yazarın gelecekteki eserlerini basmaya yönelik gizli bir amaç da besliyordu ama onun sözleri zaten Rousseau'nun dört bir yandan duyduklarının tekrarıydı. Bir Parisli, tıpkı Saint-Preux gibi, kendinden çok daha zengin bir genç kıza âşık olduğunu, genç kızın *Julie*'yi okumaya can attığını, ama ailesi romanları yasakladığı için isteğini gerçekleştiremediğini yazdı. Dolayısıyla yapılabilecek en iyi şeyin, ken-

disinin gizlice genç kızın yatak odasına girmesi ve romanı birlikte okumaları olduğuna karar vermişlerdi. "O uyuyordu ve kendimi kollarına atarak onu uyandırdım. Yaptığımız ilk şeyin kitap okumak olmadığını tahmin edebilirsiniz. Dudaklarına kondurmama izin verdiği binlerce öpücük ve bana kayıtsız şartsız açtığı göğüslerinin güzelliği beni öyle alevlendirdi ki o kendimden geçmiş halimle neredeyse... ama o ileri gitmemi önledi ve Julie ile sevgilisinin de onaylayacağı bir biçimde benimle konuştu." Kısacası ona onurlu bir erkek olduğunu ve kendini tutabileceğini hatırlatmıştı. "Hemen hemen her gece görüşmeye devam ettik. Onun yatak odasında ve genellikle de onun yanında yattım. Yüzlerce kere kollarımda kendinden geçtiğine tanık oldum. Şiddetli arzulara kapıldım, ama her seferinde onların üstesinden gelmeyi başardım... Düşüncesizce davranıp davranmadığıma, kendime karşı üst üste kazandığım bu zaferlerin, soğukkanlı insanların ürkek ihtiyatlarından daha değerli olup olmadığına karar vermek size kalmış Mösyö." Erotik bir yoğunlukla, erdemli davranarak nefsine hâkim olmayı birleştiren bu tür mektuplar, Madam d'Houdetot'nun bahçesinde ve yatak odasında yaşanan heyecanlı ve ıstıraplı sahnelerin, Avrupa'nın dört bir yanında tekrarlandığı izlenimini doğuruyordu. Ancak mektubun yazarının anlayışlı bir yanıt alma çabası karşılıksız kaldı. Rousseau sert bir tavırla, "Bana göndermeye cüret ettiğiniz yakışıksız detaylarla ne elde etmeye çalıştığınızı bilmiyorum, ama onları sizin ya yalancı ya da iktidarsız olduğunuza inanmadan okumak çok zor," yazdı. Şayet hanımefendi onun kollarında kendinden geçtiyse, "sadece onun tek başına kendinden geçmesini izlemek gibi ahmakça bir zevke erişmişsiniz," diye de ekledi. Kendisinin Madam d'Houdetot'ya karşı aynı davranışları sergilediğine değinmedi.

Rousseau'nun okurları, *Julie*'yi tutkuyu erdemle buluşturduğu için överek başarısını ahlaki yönüne bağlamış oluyorlardı, ama kitabı sosyolojik olarak ele almak da mümkün olurdu. Evlilik konusundaki sosyal kısıtlamaların gücünü koruduğu bir dönemde, ideal olmakla birlikte imkânsız olan, zevki çıkarılmakla birlikte üstesinden gelinen bir aşk, konu olarak son derece cazipti. Eğer Rousseau tutkuyu öne çıkarıp yüceltseydi, asla bu kadar başarılı olamazdı. *Julie*'nin sırrı, tutkulu bir aşkı körüklermiş gibi görünürken küllendirmesi ve kışkırtıcı olmaktan ziyade hüzünlü bir ruh hali yaratmasıydı. *Julie*'yi okuyan ilk kişi Madam Lüksemburg'du ve o bile sivri diliyle ve zekâsıyla tanınmasına rağmen, romanı övmekten hiç

vazgeçmedi. Büyük bir olasılıkla romanda kendi hayat hikâyesinin bir başka uyarlamasını gördü: gençliğinde tutkulu olan ve bunun için suçlanan, ilerleyen yıllarda ise akıllanan ve dinginleşen bir kadın. Biyografisini kaleme alan yazarın da belirttiği gibi, onun gibi okurlar için bu roman, "mektupların, itirafların, randevuların, sırların, buluşmaların, hem arzulanan hem de korkulan ayrılıkların, yani kısacası aşkın şiirinin doyumsuz zevklerine" yeniden hayat veriyordu.

Rousseau'nun muhtemelen bütünüyle kavramadığı ama sezdiği daha derin bir unsur ise, Julie'nin Clarens'deki rolünü kabullenmesi, ama bunun bir rol olarak kalmasıydı. Ölüm döşeğinde yatarken onun gözlerine bakan Wolmar, "Julie, benim sevgili Julie'm! Yüreğimi derinden yaraladın... Öleceğine seviniyorsun, beni bırakacağına mutlusun," der. Wolmar haklıdır, çünkü Julie'nin ölümünden sonra okunmak üzere bıraktığı mektup, Saint-Preux'ye duyduğu aşkın hiç dinmediğini ve bu aşkın onu her an affedilemez bir şey yapmaya itebileceğini açığa vurur. Rousseau'nun okurlarıyla paylaştığı ahlak anlayışına göre, Julie'nin Saint-Preux için Wolmar'ı terk etmesi ya da onunla bir kaçamak yaşayıp kocasını aldatması kabul edilemez bir durum olurdu. Ölmeyi tercih etmesi de kabul edilemez bir durum olurdu. Ancak bir kazanın sonucunda – elbette Rousseau'nun kurguladığı bir kaza – ölümü şikâyet etmeden kabullenerek, iyi bir eş ve anne olabilmek için en güçlü duygularını içine atmanın katlanılmaz baskısından da kurtulmuş oluyordu. Okurların birçoğu bu baskıyı çok iyi biliyorlardı ve Saint-Preux Julie'nin son arzusunu, yani Claire ile evlenmesi yönündeki arzusunu yerine getirmeyi reddedince sevinmiş olmalılardı. Saint-Preux bir bakıma onunla mutlu olabilirdi, ama bu yanlış bir mutluluk olurdu. Yani sonunda tek kazanan sorumluluk duygusu, aile ve ahlak kuralları değildi, dokunaklı bir biçimde sırrını mezara kadar saklayan aşk da kazanmıştı. Claire ise çektiği acıdan dolayı adeta uyuşmuştu. "Yalnız başıma ağlayamıyorum, konuşamıyorum, insanların beni anlamasını sağlayamıyorum... Herkesin arasında yapayalnızım." *Julie* toplum ve toplumun talepleriyle ilgilidir, ama Rousseau'nun en derin içgörüleri, her zaman olduğu gibi burada da, yalnızlığa dayalıdır.

İlginçtir ki en katı yaklaşımları sergileyen, erdemli bir genç kadının bir erkeğe yaklaşabilmesini öfkeyle kınayan ve aynı zamanda da kitabın kahramanlarının kendilerini felsefeye verme eğilimlerini beğenmeyen entelektüellerdi. Rousseau'nun eski dostu Charles Bordes, antik bir elyazmasına

atfedilen alaylı bir kehanetle bunların tipik bir örneğini oluşturmaktaydı: "Öğrenci bütün ar ve iffet duygusunu yitirip öğretmeniyle birlikte budalalıklar yapacak. Onu dudağından öpecek ve yatağına davet edecek; metafiziğe hamile kalacak ve aralarındaki aşk mektupları, felsefi nasihatler olacak." Voltaire'in *Julie* eleştirileri de alaylarla doluydu. Kendini öğretmenine veren, özellikle de sosyal bakımdan kendinden daha düşük bir konumda bulunan öğretmenine veren bir genç kızın utanmazlığının onu şoka uğrattığını iddia etti ve Saint-Preux'nün aslında Rousseau olduğuna kesin gözüyle baktı. "Saygıdeğer İngiliz Beyi [Bomston], okuma ve yazma bilen bir saatçinin oğlunun, İspanyol asilzadeleriyle, İngiliz dükleri ve soylularıyla, İmparatorluğun prensleriyle ve Cenevre'nin sulh yargıçlarıyla tamamen eşit olduğunu kuşkuya yer vermeyecek bir biçimde kanıtlıyor... Bu kadar çok vaaz veren bir fahişe ve genç kızları baştan çıkaran bu kadar filozof bir uşak hiç görülmemiştir." Ancak Voltaire akıntıya karşı kürek çekiyordu. Düşmanı Fréron, kitaptaki ahlak değerleri konusunda sergilediği hayranlıkla çoğunluğun arasında yer alıyordu. "Yazar, erdemi çekici ve ikna edici kılmayı biliyor, nihayetinde insan onu okuduktan sonra daha iyi biri oluyor ya da en azından olmak istiyor." Ne var ki *Julie*'nin ahlaki etkilerinden herkes hoşnut değildi. Okurlardan biri, dört yıllık mutluluğun ardından sevgilisinin *Julie*'yi okuduğundan ve sonrasında onu hemen terk ettiğinden yakındı. "Istıraplar içindeyim ve size karşı sonsuza kadar nefret besleyeceğime yemin ediyorum. İnsanların Julie'nin erdemlerine hayranlık duyması benim için hiçbir anlam ifade etmiyor; o sadece sizin mektuplarınızda mevcut, gerçekte onun gibilerini hiç görmüyoruz."

Eleştirmenlerin ve mest olmuş hayranların yanı sıra el altından saygısız yorumlar dağıtanlar da vardı, örneğin Paris'te yazarı bilinmeyen şu dizeler dolaşıyordu:

Ey aşk, yaşadığımız çağda,
Senin hassasiyet kanunlarına rağmen,
Yalnızca iki kere düzüştüklerini öğrenmek için
Altı cilt okumak zorunda kalıyoruz!
Şayet bu yabancı âdetler,
Senin öğretilerine galip gelirse,
Kitapçılar için ne iyi
Ama karılar için ne kötü.

Rousseau, *Julie*'nin basılmasıyla birlikte kendini toplu basımların hayata geçmekte olduğu bir çağda yeni yeni var olmaya başlayan bir rolde buldu. Okurlar asil bir ruhla doğrudan iletişim kurduklarını hissediyorlardı ve Rousseau yazılarıyla olduğu kadar kişiliğiyle de şöhret kazandı. Tanımadığı sayısız insan, hayatındaki sorunlar konusunda öğüt almak üzere ona mektup yazıyordu ve birçoğu onunla tanışmayı talep ediyordu. Bu ilgi, belirli bir dereceye kadar ona canlılık katıyordu ama aynı zamanda rahatsız ediciydi, çünkü o kendini yalnızlık idealine adamıştı; şöhret olgusunu ele alan bir tarihçinin de belirttiği gibi, o artık modern hayata özgü bir münzeviydi; "ruhsal bakımdan halka açık, fiziksel bakımdan halka kapalı bir hayat sürdürmek isteyen kişi, utangaç yıldız." İlerleyen yıllarda toplumsal imajı konusundaki kaygılar, onda adeta saplantı haline gelecekti.

Bu arada Rousseau'nun tamamlayacağı başka projeler de vardı ve onları kısa bir sürede tamamladı. On altı ay gibi inanılmayacak kadar kısa bir süre içinde baskıdan üç başyapıt çıktı: 1761'in Ocak ayında *Julie*, 1761'in Ekim ayında *Émile* ve elli yaşına basmadan iki ay önce, yani 1762'nin Nisan ayında *Toplum Sözleşmesi*. Rousseau her yeni türde tek bir kitap yazıp yoluna devam etme alışkanlığını korudu. Kendini profesyonel bir yazar olarak değil, verecek mesajı olan bir insan olarak görüyordu ve bu mesajın içeriğini sırasıyla kişisel ilişkilerde, eğitimde ve politik yaşamda aradı. Rousseau'nun şöhreti, bu unutulmaz kitaplarla eşi benzeri görülmemiş boyutlara erişecekti. Ardından tümden üstüne yıkılacak ve Rousseau bir sürgün, toplumdan dışlanan bir insan olarak vahşi doğaya kaçacaktı.

18. Bölüm

Tartışmacı Rousseau: *Émile ve Toplum Sözleşmesi*

Julie aradan çıkınca, sıra, Rousseau'nun Madam Dupin'in yanında çalıştığı günlerden beri hakkında notlar topladığı, eğitim konulu bir kitaba geldi. Hiç çocuk büyütmemiş orta yaşlı bir adamın eğitim konusunda uzun bir kitap yazmaya kalkışması garip görünebilirdi ama Rousseau birçok nedenden ötürü bu konuyu cazip buluyordu. Zamanında bir öğretmen olarak epeyce deneyim kazanmıştı ve artık yöntemlerinin neden işe yaramadığını anladığını düşünüyordu. İster duygusal ister mantıklı ya da öfkeli, bir yaklaşım denesin, hep dirençle karşılaşmış, işbirliği sağlayamamıştı. Rousseau eğitim vermeye başlamakta geç kaldığını fark etti: Chenonceaux asık suratlı bir ergendi, hatta küçük Mably kardeşler bile Rousseau onlarla tanıştığında çoktan yollarını çizmişlerdi. *Émile*'de çok farklı bir yöntem önerdi: Öğretmen daha en baştan çocuğun sorumluluğunu üstlenecek ve çocuğun doğal yatkınlıklarına göre gelişmesini teşvik etmek için dolaylı yollara başvuracaktı.

Rousseau eğitime karşı gösterdiği yakın ilginin ötesinde kendi çocukluğunu da gözden geçirmeye başlamıştı – vaktinden önce yetişkinlere yönelik kitaplarla tanışması, disiplinle ihmalkârlığı bir arada görmesi gibi – ve yavaş yavaş çocukluk deneyimlerinin önemini kavrıyordu. Ayrıca orta yaşa gelmesi, başaramadıklarına dair dokunaklı bir farkındalığa erişmesini de sağlamıştı. "Altmış yaşında," yazdı *Émile*'de, "daha yaşamaya başlamadan ölmek ne acıdır." Bu aşamada kendisi henüz kırklarının sonlarındaydı; onun için çok geç olmayabilirdi. Ancak her koşulda, çocuklara karşı sempati duymasına rağmen, onların yanında beceriksiz ve sıkılgan olduğunu da görmezden gelemiyordu. "Çocuklar bazen yaşlıların gururunu okşarlar, ama onları asla sevmezler."

En önemlisi, kendi çocuklarını yetimhaneye bırakmış olduğunu unutamamasıydı. Rousseau mektuplaştığı bir kişiye, "Hâlâ kefaretini yazılı

olarak ödeyeceğim eski bir günahım var, sonrasında halk benden bir daha hiç haber almayacak," yazdı. Kendi hayat hikâyesi hâlâ bir sırdı, ama *Émile*'de ona dolaylı olarak değindi: "Babalık görevlerini yerine getirmeyen bir insanın baba olmaya hakkı yoktur. Ne yoksulluk, ne iş güç, ne de başka insanların yargıları onu öz çocuklarını besleyip büyütmekten muaf tutabilir. Okurlar, bana inanabilirsiniz. Yüreği olup da böyle kutsal bir görevi ihmal eden kişinin hataları yüzünden dinmeyen acı gözyaşları dökeceğini, asla teselli bulamayacağını tahmin ediyorum." *Émile*'de hayali bir çocuk yaratarak ve bir çocuğun nasıl büyütülmesi gerektiğini göstererek bir bakıma günahının kefaretini ödeyecekti.

Rousseau, başlangıçta kitabı klasik bir inceleme olarak kaleme almayı tasarladı ama kitap çok geçmeden, savlarına hayat veren anekdotlarla ve diyaloglarla, roman havasına bürünmeye başladı. Ancak *Émile* sunum açısından bir romana benzese de, gerçekçi bir roman olduğu söylenemez çünkü çocuk, öğretmeninin sorumluluğuna verildiği anda ailesinden soyutlanır. Birisi Émile'in babasının hiçbir rolü yokmuş gibi göründüğünden yakındığında (hiç değilse annesi bebekliğinde ona bakmıştı), Rousseau neşeli bir tavırla, "Ah, onun rolü yoktu ki zaten. Öyle biri yoktu." diye yanıtlamıştır. Kendi deneyimlerinden de bildiği üzere, gerçek çocuklar sevgiye çok ihtiyaç duyarlardı, ama çocukluk anıları aynı zamanda, en iyi niyetli ebeveynlerin bile, çocuklarının gelişimini ister istemez bozduğu fikrini doğuruyordu. Ya çok katı oluyor ve çocuklarının despotluktan nefret etmeyi öğrenmesine yol açıyorlar ya da çok hoşgörülü oluyor ve çocuklarının manipülatif olmayı öğrenmesine yol açıyorlardı.

Zaten Rousseau'nun tanıdığı ebeveynlerin çoğu çocuklarına gerçek anlamda ilgi göstermiyorlardı. Özellikle, vücutlarının biçimini korumak ve kocalarını memnun etmek için bebeklerini, ihmalkâr olduğu kadar sağlıksız da olan sütannelere teslim eden orta ve üst sınıf annelerinden nefret ediyordu. Üstelik bu daha sorunun başlangıcıydı. Çocuklar emzirme çağını arkalarında bırakıp da eve döndüklerinde maaşlı uşakların bakımına bırakılıyorlar, ezbere dayalı bir eğitim almak ve vaktinden önce kötü alışkanlıklar edinecekleri okula gönderiliyorlar, ardından da geleneksel görüşlerin köleleri olarak dünyaya salıveriliyorlardı. "Bütün bilgeliğimiz, kölelere yaraşır önyargılara dayanmaktadır, âdetlerimiz ise itaat etmekten, rahatsızlıklardan ve baskılardan ibarettir. Uygar insan köle doğar, köle yaşar ve köle ölür: doğunca onu kundağa sararlar ve ölünce tabuta kapa-

tırlar. İnsan biçimini koruduğu sürece de kurumlarımızın zincirlerine bağlıdır." Bu baskılardan kurtulan ya da en azından bu baskıları geciktiren Émile'in kendi yolunu çizmek için bir şansı olacaktı.

Rousseau'nun somut tavsiyelerinin çoğu gelenekseldi – daha çok yüzme, daha az Latince gibi –; asıl orijinal olan, her insanın, gelişmek için özgürlüğe gereksinimi olan benzersiz bir mizacı bulunduğu yönündeki iddiasıydı. Onun esas derdi eğitimin yöntemleri değil amacıydı. Geleneksel eğitimin akılsız bir ezbere ve katı bir disipline dayalı olmasını eleştiren çok yazar vardı. Örneğin tarihçi Gibbon sert bir dille, "Okul bir korku ve acı yuvasıdır. Tutsak gençlerin hareket alanı bir kitapla ve masayla sınırlanır... Tıpkı Pers askerleri gibi kırbaç altında çalışırlar," yazmıştı. Ancak genellikle geçici çözüm yolları bulunuyor, amacı yine topluma uysal bireyler yetiştirmek olan reformlar öneriliyordu. John Locke *Eğitim Üzerine Düşünceler* (*Some Thoughts Concerning Education*) adlı etkileyici eserinde, genç zihinlerin "insanın istediği gibi yoğurabileceği ya da biçim verebileceği beyaz kâğıdı ya da balmumunu andıran" elastikiyetini vurgulamış ve disiplin üzerinde durmuştu. "Çocuklarını idareleri altında tutmak isteyenler, buna çok küçük yaşta başlamalılar ve çocuklarının, onların iradelerine boyun eğmelerine dikkat etmelidirler. Oğlunuzun büyüdükten sonra da size itaat etmesini istiyor musunuz? Öyleyse çocuğunuz söz dinlemeyi öğrenebilecek ve kimin idaresi altında olduğunu anlayabilecek yaşa gelir gelmez baba otoritesi kurmaya özen gösterin." Bunun gibi öğütler yalnızca muhafazakârlara değil, ilerici düşünürlere de doğru geliyordu, örneğin kendisi de *Oğluma Mektuplar* adlı didaktik bir inceleme kaleme alan ve eserinde sıkı disiplini savunan Madam d'Épinay gibi.

Rousseau'nun bakış açısına göre, çocuklara otoriteden korkmayı öğretmek korkunç bir hataydı. O, çocukların karşı karşıya kalması gereken tek gücün, hayvani ihtiyaçlar ve maddelerin doğasında zaten kendiliğinden var olan, özgürlük yolundaki engeller olduğunu savunuyordu. Böylece çocuklar davranışlarını, yetişkinleri memnun etmek veya cezalardan kurtulmak için değil, yapılması gerekeni anlayarak belirleyeceklerdi. Locke çocukların sırasıyla "bir saygı, bir utanç" aşılanarak etki altına alınmasını tavsiye ediyordu, oysa Rousseau hayali çocuğunu insanların baskılarından korumak istiyordu. Amacı bir insanın kişisel bütünlüğünden taviz vermeden, "kendi gözleriyle görerek, kendi yüreğiyle hissederek ve kendi mantığı dışında hiçbir otoritenin hükmü altına girmeyerek," top-

lum yaşamına nasıl hazırlanabileceğini göstermekti. Başka türlü ifade etmek gerekirse, "Şehirlerde yaşamak için yaratılmış bir vahşi," ya da "İnsan dostu değil, doğa dostu."

Klasik eğitimin içeriğine gelince; Rousseau bu içeriğin öğrenilmeye değer olduğunu düşünüyor, ama başlı başına bir amaç olduğuna inanmıyordu; geleneksel eğitim bilimine, birbirini izleyen bütün eğitim kurumları tarafından yeniden gündeme getirilip unutulan görüşlerle meydan okudu. Tıpkı Sokrates gibi, gerçek bilginin, yanıtları ezberleyerek değil, sorular sorarak elde edileceğine inanıyordu. "Ben öğrencime çok uzun, çok zor ve sizin öğrencilerinizde kesinlikle olmayan bir sanat öğretiyorum, cahillik sanatını... Siz bilgi veriyorsunuz, iyi güzel; ama ben bilgiyi elde etmenin yollarıyla ilgileniyorum." Bütün eserin temelinde, Rousseau'nun Vincennes yolunda aklına gelen bir düşünce bulunmaktaydı. *Émile*'in başında unutulmaz bir üslupla belirttiği gibi – bütün kitaplarının unutulmaz açılış cümleleri vardır – "Dünyanın müellifinin ellerinden çıkan her şey iyidir; insanın ellerinde her şey yozlaşır."

Rousseau *Émile* başarıya ulaştıktan yıllar sonra, aldığı konumu daha da eksiksiz bir biçimde ifade etti: "Bu kitap... özünde insanın sahip olduğu doğal iyiliği inceleyen bir eserdir, kötülüğün ve kusurların onun yapısına yabancı olduğunu, onu dışarıdan istila edip hissedilmeksizin değiştirdiğini göstermesi hedeflenmiştir." Geleneksel din eğitimi, insanların günahkâr doğduğu ve ahlaklı davranmaya zorlanması gerektiği görüşünü barındırıyordu. Aydınlanma kuramı, insanların duyusal deneyimler, ebeveynler ve öğretmenler tarafından yazılmayı bekleyen boş bir levha – Locke'un meşhur *tabula rasa*'sı – olarak dünyaya geldiği görüşünü savunuyordu. Rousseau ise insanların kendi doğasına göre gelişmesi gereken bir tabiatla dünyaya geldiğine inanıyordu. Bir çocuğun öğrenecek çok şeyi vardı, ama kendi yolunu izleyerek öğrenmesi koşuluyla; genellikle eğitim olarak kabul edilen bilgi aktarımının faydadan çok zararı oluyordu. "Eğitimin en büyük, en önemli ve en faydalı kuralını açıklamaya cesaret edebilir miyim? Zaman kazandırmak değil, zaman kaybettirmektir."

Émile'in en etkileyici yönleri, hayatın boşa harcanmasına karşı duyulan derin üzüntü ve eğitimin bunu daha da kötü hale getirmemesi gerektiğine ilişkin ısrarlardır. "Bu dünyada zaman büyük bir hızla akıp geçer!" diye haykırır Rousseau. "Hayatımızın ilk çeyreği, daha biz onunla ne yapacağımızı bilemeden akıp geçer, son çeyreğinde ise, biz ondan aldığımız

keyfi yitirmiş oluruz. Başlangıçta nasıl yaşayacağımızı bilmeyiz, çok geçmeden bu imkânımızı yitiririz ve bu iki gereksiz ucu ayıran aralıkta, zamanımızın dörtte üçü, uykuyla, çalışmayla, acılarla, kısıtlamalarla, her türlü dert ve tasayla geçer. Hayat kısadır, ama zaman kısa olduğu için değil, biz bu zamanın tadını hemen hemen hiç çıkaramadığımız için." On sekizinci yüzyılda doğan çocukların yaklaşık yarısı yetişkinliğe erişemeden ölüyordu; kısacık ömürleri de gereksiz kısıtlamalarla ve dayaklarla ziyan oluyordu (Fielding'in *Tom Jones* adlı eserinde bir öğretmene Thwackum* adının verilmiş olması anlamlıdır). "Bu eğitimin mantıklı hedefleri olduğunu varsaysam bile, zavallıcıkların emeklerinin karşılığını alacaklarına dair hiçbir güvenceye sahip olmaksızın katlanılmaz bir boyunduruk altına alınmasını ve kürek mahkûmları gibi devamlı işe koşulmasını nasıl kayıtsız gözlerle izlerim? Mutluluk çağı gözyaşlarıyla, cezalarla, tehditlerle ve kölelikle geçip gider."

Öğretmeni Émile'i kendi aklını kullanmaya teşvik etmek için gizlice planlanmış zorluklarla karşı karşıya getirir. Émile, fasulye yetiştirmeyi öğrenince başarısından dolayı büyük bir sevince kapılır ama ailenin bahçıvanı onun el emeğini bozunca, adeta yıldırım çarpmışa döner. Bahçıvan Robert, Émile'in toprağı kazdığı sırada, istemeden de olsa, önceden ekilmiş olan kavunları mahvettiğini açıklar ve Émile bu hatasından özel mülkün önemini öğrenir. Anlatılmak istenen, çocukların ahlaki prensipleri somut deneyimler aracılığıyla kavraması gerektiğidir; bu, kalıplaşmış sözleri ezberlemekten çok daha farklı bir şeydir. "Onlara *kral, imparatorluk, savaş, fetih, devrim* ve *kanun* gibi kelimeleri ezberletmek kolaydır, ama iş bu kelimelerle arkalarındaki belirgin düşünceler arasında bağlantı kurmaya gelince, bahçıvan Robert ile sohbet etmekten bütün bu açıklamalara varmak için uzun bir mesafe kat etmek gerekir."

Émile, bir başka seferde, balmumundan yapılmış bir yüzen ördeğe elindeki ekmeği takip ettiren bir sihirbaz görünce şaşkınlığa kapılır. Eve döndükten sonra öğretmeni, onun da kendi ördeğini yapmasına yardımcı olur ve ördeğin içine bir mıknatıs gizlendiğinde neler olduğunu göstererek gizemi açıklığa kavuşturur. Sihirbazın ördeğinde bir mıknatıs, ekmeğin içinde ise bir metal parçası olmalıdır. Zekâsıyla gurur duyan Émile koşarak sihirbazın yanına döner ve içinde metal bulunan ekmeğiyle sihirbazın num-

---

* Thwack: Dövmek, vurmak (İng.)-ç.n.

arasını taklit ederek onu insanların içinde küçük düşürür. "Çocuk zevkten titriyor ve çığlıklar atıyordu. Kalabalığın alkışları ve tezahüratları başını döndürmüş, kendini kaybetmesine yol açmıştı." Ancak ders bitmemiştir. Émile tekrar sihirbazın yanına gittiğinde, ördek ilginç bir biçimde, onun ekmeğinden geri çekilip, sihirbazın eline ve hatta sesine şevkle karşılık verir. Kalabalığın yuhaladığı Émile, kafası karışarak utanç içinde evine döner. Sihirbaz öğretmenin daveti üzerine numarasını nasıl yaptığını açıklamaya gelir: Masanın altında saklanan ve elinde güçlü bir mıknatıs bulunan ortağından yardım almıştır. Bu deneyim Émile'e "kibre dayalı davranışların ne kadar alçaltıcı sonuçları olduğunu" öğretir; böylece aynı anda iki şey öğrenmiş olur; çekim kanununu ve fazla gururun insana zarar verdiğini.

Öyleyse Émile, mantık yürütmeyi doğrudan kendi çıkarları bağlamında öğrenir. Eğitim konusunu ele alan yazarlar genellikle çocukları mantıklı varlıklar olarak görürken, Rousseau duygulara ağırlık vererek, doğa çağının on iki yaşına kadar devam ettiğini ve mantık çağının o yaştan sonra başladığını öne sürer. Çocuklar doğaları gereği bencil oldukları için, istediklerini elde edene dek baskı yapmaya devam ederler ve sınırların yalnızca yetişkinlerin keyfi kararlarından kaynaklanmadığını, varoluşun da belirli sınırlar dayattığını öğrenmeleri gerekir. Rousseau, öğretmeninin hiç uygun olmadığı zamanlarda yürüyüşe çıkmakta direten, Émile'den daha inatçı bir çocuğu da betimler. Tek çözüm yolu, onun tek başına yürüyüşe çıkmasına izin vermektir; bunun üzerine çocuk kaybolur, yoldan geçenlerin alaylarına maruz kalır ve büyük bir korkuya kapılır. Öğretmenin bir arkadaşı, başına bir zarar gelmesin diye çocuğu takip eder ve ardından pişman olup dersini almış olan çocuğu evine getirir. Bunun manipülatif bir senaryo olduğu açıktır, özellikle Rousseau komşulara da rollerinin öğretildiğini eklemişken. Zaman zaman öğretmenin gücünden aldığı doyum sadizm olarak nitelendirilmeyi hak eder ki zaten Starobinski öyle nitelendirmiştir. Ancak amaç zaten manipülatif olmaktır. Toplumda büyüyen hiç kimse doğal insan olarak yaşayamaz ve öğretmenin rolü, Émile'in farkına varmadan düzgün bir biçimde gelişeceği yapay durumlar yaratmaktır; tıpkı Wolmar'ın isteklerini yerine getirirken kendi arzularını gerçekleştirdiklerini zanneden Clarens'deki uşaklar gibi.

Rousseau'nun kendini her şeyin farkında olan öğretmenle özdeşleştirdiği de hiç kuşkusuz doğrudur. Rousseau *Julie*'de, kendini düşünsel ve cin-

sel bakımdan ideal bir eş kazanan – kendisi müzik dersi verdiği öğrencilerine âşık olduğunda hiç böyle bir şey yaşanmamıştı – genç bir öğretmene dönüştürür ve o ilişkiden feragat etmenin asaletini tadar. *Émile*'de ise hiç sahip olmadığı veya olup da yanında tutmadığı bir erkek çocuğunun üzerinde mutlak hâkimiyet kuran, gücünden dolayı içerlenilmeyen, aksine sınırsız bir sevgi duyulan daha yaşlı ve bilge bir kılavuz kimliğine bürünür. Veya belki de *Émile*'de kendini ikiye böler; açık yürekli küçük Jean-Jacques ve hayatını özveriyle bu küçük çocuğa adayan, onun babası yerine geçen bir öğretmen.

Ancak bu güdüler yüzeyde değil derinlerde yer alır ve *Émile'in* en etkileyici yanı duygusallık içermeyen realizmidir. Rousseau, "Hiç birimiz kendimizi bir çocuğun yerine koymayı başarabilecek kadar filozof değiliz," der, ama aslında kendisi bunu çok iyi başarır. Güzel bir diyalogda, didaktik konuşmaların yarattığı anlamsız kısırdöngüyü gösterir:

ÖĞRETMEN : Onu yapmamalısın.
ÇOCUK : Neden yapmamalıyım?
ÖĞRETMEN : Çünkü onu yapmak kötüdür.
ÇOCUK : Kötü mü? Neyi yapmak kötüdür?
ÖĞRETMEN : Yasak olan şeyi yapmak.
ÇOCUK : Yasak olan şeyi yapmanın neresi kötüdür?
ÖĞRETMEN : Söz dinlemediğin için cezalandırılırsın.
ÇOCUK : Ben de kimse görmeden yaparım.
ÖĞRETMEN : Birileri görür.
ÇOCUK : Saklanırım.
ÖĞRETMEN : Sorguya çekilirsin.
ÇOCUK : Yalan söylerim.
ÖĞRETMEN : Yalan söylememelisin.
ÇOCUK : Neden yalan söylememeliyim?
ÖĞRETMEN : Çünkü yalan söylemek kötüdür, v.b.

Rousseau aleni ahlak derslerini eleştirdiği gibi, La Fontaine'in masalları gibi dünyaca ünlü edebiyat eserlerinin, eğlencenin içine ders katabildiğine dair iddiaları da etkileyici bulmaz. Düşüncesini aktarmak için kargayla tilki masalını satır satır gözden geçirir; bu masalda tilki karganın sesini öyle ayartıcı bir biçimde över ki karga şarkı söylemeye kal-

kışır ve ağzındaki peyniri düşürür. Rousseau bu masalın çocuklara dalkavukluktan nefret etmeyi öğretmediğini, onları aptal kurbanlar bulmaya teşvik ettiğini savunur. "Hiç kimse küçük düşmekten hoşlanmaz. Beğendiği rolü üstlenir; bu *amour-propre*'un [haysiyet] tercihidir ve çok doğal bir tercihtir."

Hatta öğretmen Émile'i kitap okumaktan özellikle caydırır, çünkü kitaplar insanın gerçeklerden kaçıp hayal dünyasına sığınmasına yol açmaktadır. Onayladığı tek kitap, becerikli kahramanı kendi adasında hüküm süren *Robinson Crusoe*'dur. Yani Émile, yüreğini romantik kahramanlara ve antik Romalılar'a kaptıran, başka biri olmayı ve başka bir yerde yaşamayı dilemeyi çok küçük yaşta öğrenen Jean-Jacques gibi olmayacaktır. Ergenlik yeni sorunları beraberinde getirecektir, ancak o zamana dek Rousseau, "[Émile'i] coşkulu, hayat dolu, hareketli, derdi tasası olmayan, fazla ileriyi görüp de endişelenmeyen, bulunduğu anın içinde bir bütün olan ve hayatı dolu dolu yaşayan bir çocuk olarak görüyorum," der. Bu Rousseau'nun daima özlem duyduğu ve nadiren yakaladığı, *sentiment de l'existence*, yani saf yaşam sevincidir. Ancak kitapların vaktinden önce okunmasına karşı çıksa da, yetenekli çocukların ileri düzeyde müzikler icra etmek üzere eğitilmelerine itirazı yoktur, çünkü yetişkinlerin yeteneklerini taklit etmemekte, o yetenekleri bütünüyle öğrenmektedirler. Bu konuda birkaç örnek vermiş ve sonraki bir baskıda şu notu da eklemiştir: "O zamandan beri yedi yaşındaki küçük bir çocuk daha da şaşırtıcı başarılara imza attı." Söz ettiği çocuk Mozart'tır.

Rousseau'nun hayalindeki doğal insan, yalnız bir yaşam sürdürmekten son derece memnundur, ancak Émile modern dünyada yaşamaktadır ve eninde sonunda toplumun bir üyesi olacaktır. Toplumsal hayat kıskançlıkla ve rekabetle dolu olduğu için, ona güvenli bir sığınak sağlayabilecek duygusal bir ilişkiye ihtiyacı olacaktır. Rousseau bir keresinde, "Mutlak yalnızlığın kasvetli ve doğaya aykırı bir durum olduğunu biliyorum. Sevgi ruhu besler ve düşünce alışverişi zihni canlandırır. En güzel varoluş, bağıntılı ve kolektif varoluştur, gerçek 'ben'imiz bütünüyle kendi içimizde değildir," yazmıştır. Yani Émile'in bir eşe ihtiyacı vardır ve buradaki zorluk, yanlış kişilere karşı erotik arzular besleme eğiliminin önüne geçip ona doğru eşi bulmaktır. Öğretmen, "Émile için daha çocukluktan bir eş belirlemek yerine, ona uygun olacak kişiyi tanımayı bekledim... Benim görevim doğanın yaptığı tercihi bulmaktır," der.

Öğretmen Émile'i bu kişinin ortaya çıkmasını beklemeye hazırlamak için, onu ideal kadını hayal etmeye cesaretlendirir; bu kadın mütevazı bir feminenlik ile yeterli bir zekâ (kendisi de aşırı zeki değildi) barındıracak ve ev işleri konusunda iyi bir eğitim görmüş olacaktır. Yves Vargas'nın da gözlemlediği gibi, bu öyle çekici bir fantezi olacaktır ki, Émile yüzeysel ilişkilerden kaçınacak ve bulacağı ideal kadınla kalıcı bir ilişki kurmayı bekleyecektir. Rousseau, "Kafamızda yarattığımız hayali, bu hayali yansıttığımız özneden daha çok severiz. Şayet sevdiklerimizi olduğu gibi görseydik, dünyada sevgi diye bir şey kalmazdı," der. Amaç, Émile'in arzularını vaktinden önce gerçek kadınlara yöneltmesini önleyip, olumlu bir doğrultuya aktarmaktır. "Gelecekteki sevgiline Sophie adını verelim," der öğretmen, "çünkü bu güzel bir isim." Gerçekten de öyledir, çünkü Yunancadan gelen bu isim bilgelik anlamını taşımaktadır. Rousseau muhtemelen Madam d'Houdetot'ya söylediklerini hatırlamıştır: "Sophie, sevgili Sophie, arada sırada size bu güzel isimle hitap etmeme izin verin."

Ukala şehir kızlarından hayal kırıklığına uğrayan Émile ve öğretmeni, uzaklardaki bir vadiye seyahat ederler ve misafirperver bir aile tarafından ağırlanırlar; zengin olmamakla birlikte sağlam kökleri bulunan bu ailenin, hoş bir tesadüf eseri Sophie adını taşıyan bir kızları vardır. Rousseau'nun en sevdiği kitaplardan Fénelon'un *Telemak*'ının kahramanına hayran olan Sophie de ideal bir eş aramaktadır. Söz konusu eserdeki erdemli prens, arzulara kapılabildiğini gösterir ama aynı zamanda, adı gerçekten Mentor* olan bilge akıl hocasının kılavuzluğunda bu arzuları bastırmayı başarır; bu akıl hocası aslında kılık değiştirmiş olan tanrıça Athena'dır. Rousseau'nun, kendine ait bir cinsel hayatı bulunmayan ve mantığı temsil eden Athena'ya ilgi duymuş olması akla yatkındır.

Émile gerçek hayattaki Sophie'sini görür görmez, programlanmış olduğu üzere ona karşı büyük bir ilgi duyar. Rousseau kendisinin de kolayca kestirilebilecek bir biçimde, belirli tipteki kadınlara tutulduğunun farkındaydı ve aşkı insan tabiatındaki doğal bir eğilim olarak değil, sosyal bir oluşum olarak görüyordu. Émile, tutkularının kurbanı olmasın diye, sadece doğru kadına, sadece doğru miktarda arzu duyacak şekilde özenle hazırlanmıştı.

---

* Mentor, akıl hocası anlamına gelmektedir-ç.n.

Émile, Sophie'nin görünümünden çok etkilenir ve genç kadın konuştuğunda, tatlılığı onu perişan eder, tıpkı Madam Warens'in yıllar önce Jean-Jacques'ı ettiği gibi. "Émile o sesi duyar duymaz teslim oldu. Karşısındaki Sophie'ydi, artık bu konuda hiçbir şüphesi yoktu." Ancak şayet aşk tatlıysa, aynı zamanda da bir hastalıktı, tıpkı klasik ahlakçıların daima söylediği gibi. Sophie'nin cazibesi dili tutulmuş olan Émile'in yüreğine bir sel gibi aktı ve "Émile, Sophie'nin baş döndüren zehrini son yudumuna kadar içti."

Bunu, ertelemenin arzuyu körüklediğini bilen öğretmenin refakat ettiği bir kur süreci izler; sonunda Émile Sophie'yle randevusuna gitmek yerine birtakım talihsiz kimselere yardım ederek, gerçek bir Telemak olduğunu gösterince, Sophie de ona teslim olmaya hazır hale gelir. Sophie tek kolunu (iki kolunu değil) onun boynuna dolar, onu öper (yanaktan) ve "Émile, elimi alın, sizindir. Dilediğiniz zaman kocam ve efendim olun; bu onura layık olmaya çalışacağım," der. Sophie'nin babası onları alkışlar ve "Bir daha, bir daha," diye haykırır, bunun üstüne Sophie, Émile'in diğer yanağını da öper ve ardından kızararak annesinin kollarına saklanır. Bu küçük sahne, Rousseau'nun aşka dair bütün dileklerini barındırır. Émile Sophie'yi kazanmak için aleni bir şeyler yapmak zorunda kalmamıştır, Sophie kendi rızasıyla ona teslim olmuştur ve Émile bir yandan onun sevgilisi ve dostu olmayı sürdürürken, bir yandan da efendisi olacaktır.

Rousseau'nun Sophie portresinde sadece modern okurları değil, Rousseau'nun çağdaşlarının birçoğunu da şaşırtan unsur, Sophie'nin yetiştiriliş tarzıyla Émile'inki arasındaki uçurumdur. Émile sosyalleşmekten mümkün olduğunca uzun süre korunmuştur. Diğer yandan Sophie, çocukluğundan beri sosyal bir hayat sürdürmüştür ve yemek yapmak, dikiş dikmek, müzik icra etmek gibi kadınlara özgü becerilere sahiptir. Rousseau bir kızın giyim kuşamla ve süslenmekle uğraşmasının doğanın tasarımında var olduğunu ilan eder. "Kendini bütünüyle oyuncak bebeğine yansıtır, bütün işvesini ona aksettirir, üstelik bununla da kalmaz, o oyuncak bebek gibi olabileceği anı bekler." Evli bir kadının, hoşuna gitsin ya da gitmesin, itaatkâr bir rol üstlenmesinin şart olduğu öne sürülür. "Genellikle kötü alışkanlıkları bulunan ve daima hatalar yapan erkek gibi kusurlu bir varlığa itaat etmesi gerektiği için, adaletsizliğe katlanmayı ve kocasının hatalarına yakınmadan dayanmayı küçük yaşta öğrenmelidir."

Rousseau'nun bu konudaki düşüncelerine yönelik yazılı eleştiriler, yüz-

yılın sonlarında ortaya çıkmaya başlamış ve Mary Wollstonecraft, Rousseau'nun *Émile*'deki varsayımlarının bazılarını keskin bir dille ifşa etmiştir. Ancak o dönemde de çoktan feminist görüşler benimsemiş olan birçok kadın vardı ve Voltaire, d'Alembert, Diderot gibi erkek filozoflar da Rousseau'dan çok daha ilerici görüşlere sahipti. Rousseau'nun üstünlük taslayan yaklaşımının altında hiç kuşkusuz kadınların yanında kendine duyduğu güveni kaybetmesi yatıyordu, ancak Sophie'nin *Émile*'deki rolü aynı zamanda kuramsal bir argümanın parçasıydı. Émile, sosyal geleneklerden özenle soyutlanarak büyütülmüştü ve şayet toplum içindeki yerini alacaksa, toplumun kurallarını ezbere bilen bir eşe ihtiyacı vardı. Ayrıca Rousseau, evi idare eden kadının, ailenin duygusal ve ahlaksal merkezi olması gerektiğini öne sürerek yepyeni bir görüş ortaya koyuyordu. Doğa durumunda kadınlar, erkeklerle genelgeçer bir eşitlik içinde bağımsız yaşarlardı, ama sosyal yaşamda fiziksel zayıflıkları, kendilerine ait daha incelikli bir güçle buna karşılık vermedikleri sürece onları erkeklerin gücüne karşı savunmasız kılıyordu. "Bir bakan devlette nasıl hüküm sürerse, bir kadın da ailesinde öyle hüküm sürmeli ve zaten yapmak istediği şeyin kendine buyrulmasını sağlamalıdır. Bu bakımdan, en iyi evler daima kadınların daha çok otoriteye sahip olduğu evlerdir." Rousseau, her ikisi de birbirini bütünleyen önemli rollere sahip olan karı ve koca arasında gerçek bir ortaklığı esas alarak, sadece hiyerarşik otoriteye değil, duygusal ilişkilere de dayanan modern duyarlı aile tipini öneriyordu. Bir tarihçi on sekizinci yüzyıl kültürünü göz önünde bulundurarak, "Rousseau'nun çığır açmasının nedeni, kadınlara daha iyi bir rol önermesidir," der.

Rousseau *Émile*'deki çarpıcı bir pasajda, ev sahibinin yeterince misafirperver bir tavırla, ama bireysel tercihlerinin farkına varmaksızın bütün konuklarına sırasıyla servis yaptığı bir ziyafeti betimler. "Oysa karısı sizin zevkle süzdüğünüz şeyi sezer ve size onu sunar. Yanında oturan kişiyle sohbet ederken, bir gözü de masanın diğer ucundadır; aç olmadığı için yemeyen kişiyle, uzanmaya cesaret edemediği veya istemeye çekindiği için yemeyen kişiyi ayırt eder. Sofradan kalkıldığında, herkes onun sadece kendini düşündüğünü sanır." Virginia Woolf'un *Deniz Feneri* adlı eserindeki meşhur ziyafette de buna benzer bir sahne yaşanır; bütün konuklarının duygularını sezmek Bayan Ramsay'in hem yeteneği hem de yükümlülüğüdür. Ürkek ve çekingen Rousseau'nun bu tür kadınlara minnettarlık duymak için geçerli nedenleri vardı.

Ancak o çağın okurlarının aklında en çok yer eden unsur, daha somut bir unsurdu. Rousseau, annelerin bebeklerini sütannelere emanet etmeyip kendileri emzirmeleri gerektiği konusunun üstünde ısrarla durdu ve anneler ona kulak verdiler. Ünlü natüralist Buffon, "Bunu hepimiz söylüyorduk, ama Mösyö Rousseau emir verdi ve sözünü dinletti," dedi. Ölümünden uzun süre sonra bile anneler, ona bu öğüdünden dolayı büyük bir saygı duymaya devam ettiler. Marmontel bir sütanneye emanet edilen ve aç bırakılan küçük oğlunun felaketin eşiğinden döndüğünü belirtti ve karısının, onun, Rousseau'ya yönelik karalamalarını asla kabullenmediğini söyledi. "Rousseau'ya karşı bir zaafı vardı; kadınları bebeklerini emzirmeye ve hayatın o ilk evresini mutlu bir evre kılmak için özen göstermeye ikna ettiği için ona sonsuz bir minnettarlık duyuyordu. 'Bizlere anne olmayı öğreten bir insanın kusurları bağışlanmalıdır,' derdi."

Émile'in kadınlara karşı barındırdığı tutum, Rousseau yaşarken itirazlara yol açmadıysa da, din konusunda durum çok farklıydı. Elbette kadınlar geleneksel din eğitimi alacaklardı. "Bir kadının davranışları nasıl ki halkın görüşüne tabiyse, inancı da otoriteye tabidir. Her genç kız annesinin, her kadın kocasının dinini benimsemelidir." Oysa Émile, mantığıyla ele alabilecek yaşa gelene dek din konusundaki sorulardan bütünüyle korunur ve nihayet o yaşa gelince de, erkekler söz konusu olduğunda, geleneksel inançların oldukça genişletilebildiği görülür. Rousseau'nun kendi inancı, vicdanının sesine dayanıyordu ve vicdanı ona anlamlı gelmeyen hiçbir şeye inanmasını gerektirmiyordu. Görüşleri dört bir yandan saldırıya uğradıktan sonra şunları yazdı: "İnsanın çözümleyemediği itirazlarını bastırması gerektiğine inanmıyorum. O kaçamak kurnazlığın sahte bir inanç havası taşıması beni itiyor ve temelde inancında içten olan çok az sayıda insan bulunduğundan korkmama neden oluyor." Rousseau, inancını kaybetmekte olduğundan korkan arkadaşı Moultou'ya kısa ve öz bir dille, "Sizden istediğim inanç değil, içten bir inançtır," dedi.

Rousseau'nun din konusundaki görüşlerinin özünü, kaleme aldığı en tartışmalı yazı, yani *Émile*'in "The Profession of Faith of the Savoyard Vicar" başlıklı uzun bölümü içerir. Ergenlik çağındaki Émile'in, öğretmeninin aklı için yaptıklarını, bu kez de ruhu için yapacak bir rehbere ihtiyacı vardır. Bu rehber için, Torinolu Peder Gaime ve Rousseau'nun kısa bir süre Annecy'de birlikte çalıştığı Peder Gâtier temel alınmıştır. Her ikisi de yanlış anlaşılan ve dar görüşlü kişilerin zulmüne maruz kalan maneviyatı kuvvetli insanlar olarak Rousseau'yu çok etkilemişlerdir. *Émile*'deki Sa-

voylu papazın başı, papazlardan beklendiği üzere evli kadınlarla ilişkiye girmek yerine, bekâr bir genç kıza âşık olduğu için belaya girer; Rousseau Gaime'in başının da bu yüzden belaya girdiğine inanıyordu. Onun mütevazı durumu bile çağın değer yargılarına karşı bir meydan okumadır. Rousseau'nun arkadaşı Bernardin, tanınmamış bir papazı idealize etmenin son derece sıra dışı olduğunu belirtmiştir.

Teolojik doktrinler papazın ilgisini çekmemektedir; Rousseau kuşkucu bir çağda dine yeniden saygı kazandırmak açısından, dogmatik olmayan bu yaklaşımın büyük bir önem arz ettiğini düşünüyordu. Onun karar kıldığı inanç, doğal din olarak bilinen ve iyiliği somut dünya gözlemlenerek de rahatlıkla anlaşılabilen, Tanrı konusundaki tek bilgi kaynağının İncil ve kilise olmadığını savunan bir inancın kendine göre yorumladığı bir uyarlamasıydı. Dünyayı bir varlığın yarattığını kabul eden, ama bunun illa insanlarla bireysel olarak ilgilenen, onların davranışlarını ödüllendiren ya da cezalandıran şahsi bir Tanrı olması gerekmediği görüşünü barındıran bu inancın bir başka adı da deizmdi. Rousseau'nun deizmi, yoğun duygusallığı bakımından alışılagelmiş deizmden ayrılıyordu. Voltaire'in deizmi daha tipik bir deizmdi; bir inançtan çok, kuramsal bir kurguydu. Voltaire'in Lizbon depremi konusundaki huzursuzluğunun da yansıttığı üzere, onun ilahı, felsefi bakımdan vazgeçilmezdi – eğer Tanrı yoksa bile, icat edilmesi gerektiğini söylerken şaka yapmıyordu – ama doğayı ilahi sevginin yansıması olarak değil, karmaşık bir saat düzeneği gibi görüyordu. Rousseau ise ondan çok farklı bir biçimde, inanca, umutsuzluğa karşı bir siper olarak ihtiyaç duyuyordu. "Başka bir sistemde dayanağım olmadan yaşar, umudum olmadan ölür ve dünyanın en talihsiz varlığı olurdum. Öyleyse bırakın da, beni kadere ve diğer insanlara rağmen mutlu edebilen tek sisteme tutunayım."

Rousseau'nun bakış açısına göre, papazın öğretisinin en önemli yanı, ruhun ölümsüzlüğü konusundaki ısrarıydı. Ansiklopediciler'in materyalist felsefelerine karşı o, ruh ile bedenin birbirinden tamamen ayrı kabul edildiği geleneksel bir düalizmi benimsedi. Diderot'nun insan aklı da dâhil olmak üzere her şeyi fiziksel ilkelere indirgemesinden büyük rahatsızlık duydu. Aslına bakılırsa Rousseau, bedeninde hiç de rahat değildi ve bedenini sökülüp atılabilir bir yük olarak görmeyi tercih ediyordu. "Bedenimin zincirlerinden kurtulup da hiçbir ikileme veya bölünmüşlüğe maruz kalmadan *ben* olacağım anı sabırsızlıkla bekliyorum," diye haykırır papaz.

Papazın inancı, günümüzde ılımlı bir inanç olarak görülebilir ama kısa bir süre sonra Rousseau'nun başına büyük belalar açacaktı ve Rousseau soldan değil sağdan saldırılarla karşılaşacaktı. Aydınlanmanın ateistleri ve agnostikleri üstü kapalı konuşmaya dikkat ediyorlardı. Teolojiyi pek önemsemiyorlardı; onların asıl derdi, kiliselerin dünyevi gücüne karşı çıkmaktı ve sıradan insanların, mutlu oldukları sürece, neye inandıkları önemli değildi. Gibbon, "Roma döneminde hüküm süren farklı ibadet biçimlerinin hepsini halk eşit ölçüde doğru, filozoflar eşit ölçüde yanlış, yöneticiler ise eşit ölçüde yararlı buluyordu," yazmıştı. Rousseau ise inancı önemsiyordu; Germaine de Staël'in, onun "çağının, dini görüşlere saygı duyan tek dâhisi" olduğuna dair yorumunda doğruluk payı bulunmaktadır, ama Rousseau üstü kapalı konuşmayı bir an için bile aklından geçirmedi ve geleneksel doktrinleri açık açık hafife aldı. Daha 1740'larda birtakım teolojik kavramları, neredeyse Voltaire'e özgü bir alaycılıkla betimledi: "Hiçbirinin, birbirinin aynı olmadığı ama yine de hepsinin aynı Tanrı olduğu üç kişilik bir Tanrı'dan; beş santimetrenin bir buçuk metreyi kapsayabildiği Aşai Rabbani ayininin gizeminden; işlemediğimiz kusurlar için haklı olarak cezalandırıldığımız ilk günahtan ve tamamen bedensel uygulamalar aracılığıyla ruhani etkiler doğuran ayinlerin yararından söz ediyorlar." *Émile*'de bu alaycılık kaybolsa da, dogmalara karşı güvensizlik devam eder ve bütün savlar, kışkırtıcı bir biçimde, bir papazın ağzından ileri sürülür. Vicdan çağrıları bile şüphe doğurmaktadır, çünkü Starobinski'nin de belirttiği gibi, vicdanın asıl amacı ilahi uyarıları ve kınamaları aktarmak olmalıdır. Rousseau'nun vicdanının, yaptığı hemen hemen her şeyi aklayabileceğine güvenilebilirdi.

Rousseau *Émile*'in son düzeltmelerini yaparken, yaklaşan fırtınadan habersizdi. Temelde kahramanını toplum içinde yaşamaya adapte etmenin zorluğuna kafa yoruyor ve hikâyenin bitiminden bir türlü tatmin olamıyordu. Yıllarca Émile ve Sophie, ya da Yalnızlar (*Émile et Sophie, ou les Solitaires*) adlı garip ve hüzünlü bir devam kitabı üzerinde çalıştı. En baştan beri, heyecanlı kur sürecinin yerini daha ılımlı, ama daha kalıcı duygulara bırakacağı düşüncesi vardı. Öğretmen, heyecandan sonra gelen düş kırıklığını ertelemek ve Émile'in özdenetimini desteklemek için, ona evlenmeden önce iki yıl boyunca yurt dışında seyahat etmesini söyler. "Beklerken, gerçekte alabileceğinden daha büyük bir keyif aldın," diye açıklar, "Hayal gücü arzuladıklarımızı süsler ve sahip olunduğu anda onları

terk eder." Elbette *Yalnızlar*'da, Émile ile Sophie birkaç yıl evli kaldıktan sonra, birtakım zorluklar meydana gelmeye başlar. Çocukları ölür ve Paris'e taşınırlar, orada birbirlerinden uzaklaşmaya ve gelişigüzel kaçamaklar yaşamaya başlarlar ki Sophie'nin durumunda bu, utanç verici bir hamileliğe yol açar. Émile Sophie'yi terk ettikten sonra, Sophie kayıplara karışır. Émile geçinmek için marangozluğa başlar (öğretmeni, daima güvenebileceği bir becerisi olsun diye, ona bu konuda eğitim aldırtmıştır). Bir süre sonra Marsilya'dan gemiye biner ve neredeyse *Candide*'i anımsatmaya başlayan hikâyeye göre, korsanlar tarafından tutsak alınıp Cezayir'de köle olarak satılır.

Taslak burada son bulur ama Rousseau kitabın nasıl devam edebileceğinden sık sık bahsetmiştir ve anlamını çıkarmak oldukça zordur. Açık olan iki nokta var gibi görünmektedir: İdeal bir eğitim bile, toplumun insanların hayatını mahvetmesini önleyemez ve Émile'in kurtuluş şansı ilişkilerde değil, Antikçağ Stoacıları gibi içsel bir sükûnet bulmakta yatmaktadır. Her şeyin ötesinde, doğal insanın bir zamanlar yaptığı ve kendisinin de çocukken yaptığı gibi, mevcut anı yaşamalıdır. Émile eserin en etkileyici pasajında şunları söyler: "Beklentilerin yarattığı endişelerden kurtulunca, arzuların yarattığı endişelerin zamanla geçeceğinden emin olunca ve geçmişin artık benim için hiçbir anlam ifade etmediğini görünce, kendimi hayata yeni başlayan bir insanın yerine koymaya çalıştım. Kendime dedim ki, aslında başlamaktan başka hiçbir şey yapmıyoruz ve hayatımızda birbiri ardına gelen mevcut anların dışında hiçbir bağıntı yok, mevcut anların ilki ise daima içinde bulunduğumuz an. Hayatımızın her anında ölüyor ve doğuyoruz." Rousseau'nun kendisinin de bu ideale göre yaşamayı zamanla gitgide daha iyi başarmış olması dikkate değerdir. Hâlâ onu bekleyen zor yıllar vardı, ama bu yıllar sona erince, nispeten daha huzurlu bir son evreye girecekti.

Émile, yayımlanmasını takip eden yıllarda oldukça rağbet gördü ve çocukları (genellikle erkek çocuklarını) *à la Jean-Jacques* [Jean-Jacques usülü] yetiştirmek için birçok girişimde bulunuldu. Bu ilerici deneyden birtakım önemli şahsiyetler de çıktı, örneğin ampere adını veren fizikçi Ampère ve Bolivya'ya adını veren Kurtarıcı Bolívar gibi. Daha da ilginci, Rousseau'nun, erkek çocuklarına, yüksek konumlarını kaybetme ihtimallerine karşı bir beceri kazandırılması gerektiğine ilişkin öğüdüne o kadar çok kulak verildi ki, Fransa veliahdı bile oğluna çilingirlik eğitimi aldırt-

tı. Oğlunun kendini bu şekilde geçindirip geçindiremeyeceği hiç sınanmadı, çünkü giyotinde can verdi (bu eylemin destekçilerinin birçoğu kendini Rousseau'nun havarisi olarak görüyordu). Aslında *Émile*'in barındırdığı görüşler, başlangıçta farkına varıldığından daha radikaldi. Rousseau'nun eğitim programının pratik değil ideal bir program olduğu konusunda herkes hemfikir olsa da bir yazar, Fransız Devrimi'nden kısa bir süre önce, en önemli hususun pratiklik olmadığını görmeyi başardı. "Hiç kuşkusuz, bu kitaptaki gibi kusursuz bir Émile, toplumun mevcut koşullarında mümkün değildir; ama hiç değilse putlar yıkılmıştır."

Rousseau'nun yine bu dönemde yayımlanan, daha kısa ve resmi olmakla birlikte, uzun vadede daha da etkili olan diğer önemli eseri ise *Toplum Sözleşmesi*'ydi. Rousseau, devletler ve kurumlar konusunda kapsamlı bir eser vermek amacıyla yıllarca toplum ve politika konulu kitaplar okumuştu ve *Toplum Sözleşmesi* hiç tamamlanamayan uzun bir kitabın küçük bir parçasıydı. Antik çağlardan beri toplum sözleşmesi kuramları vardı, ama öncekilerde hep yönetenlerle yönetilenler arasında bağlayıcı sözleşmeler tasavvur ediliyordu. Eski kuramlarda sözleşme, halk ile halkın bağlılık yemini ettiği bir kral arasındaydı. Daha yakın zamanlı kuramlarda ise sözleşme, yurttaşların arasındaydı ama yine de kanun yapma ve uygulatma yetkisine sahip olan bir yönetime itaat edilmesini öngörüyordu. Yönetim onlara kötü muamele edebilirdi, ama sözleşmeyi kabul etmişlerdi ve yakınmaya hakları yoktu. Aydınlanma filozoflarının aydın despotizmine karşı besledikleri coşku bu görüşe dayanıyordu. Onlarınki, var olan kurumları geliştirmek için o kurumlarla birlikte çalışan, liberalleştirmeye yönelik bir programdı. Oysa Rousseau liberalleştirmeyi değil, politik hayatın özünü yeniden gözden geçirmeyi istiyordu ve kuramcıların daima statükoyu haklı çıkarmayı başardığının farkındaydı. "Gerçekler, insana servet getirmez," dedi alaycı bir tavırla, "ve halk insana büyükelçilikler, profesörlükler, emekli maaşları bahşetmez."

Toplum Sözleşmesi daha en baştan, Rousseau'nun dâhiyane açılış cümlelerinin en unutulmaz olanıyla meydan okuyuşunu duyurur. "İnsan özgür doğar, oysa her yerde zincire vurulmuştur." Bu cümle neredeyse Marx'ın "Dünyanın bütün işçileri, birleşin; zincirlerinizden başka kaybedecek bir şeyiniz yok," cümlesini çağrıştırır ve Maurice Cranston (siyaset bilimci ve Rousseau uzmanı) açıkça, "kitabın savı insanların zincire vurulmaması gerektiğidir," der. Ancak bunu burada bırakmak, Rousseau'nun ince dü-

şüncelerini fazla basite indirgemek ve karamsarlığını görmezden gelmek olur, çünkü hemen arkasından gelen cümleler çok farklı bir tondadır. "Herkes kendini diğerinin efendisi zanneder," diye devam eder Rousseau, "oysa onlardan daha çok köledir. Bu değişim nasıl meydana gelmiştir? Bilmiyorum. Peki, onu meşru kılan nedir? İşte bu soruyu yanıtlayabileceğime inanıyorum." *Eşitsizlik Üstüne Söylev*'in açıkça ortaya koyduğu üzere, bütün toplumlarda daima eşitsizlik ve istismar var olacaktır; bunlar düzeltilebilecek hatalar değil, hayatın gerçekleridir. Dolayısıyla amaç zincirlerden kurtulmak olamaz, çünkü bu imkânsızdır; amaç, zincirlerin dayatılmasını değil, özgürce kabul edilmesini sağlayacak bir yol bulmaktır.

Rousseau bu soruna bir çözüm önerirken, oldukça özgün iki hamlede bulundu. Toplum sözleşmesi ve egemenlik konularında yepyeni bakış açıları ortaya koydu. Önceki yazarlar sözleşmeyi tarihsel bir olay gibi görüyorlardı; Rousseau'nun yenilikçiliği ise onu tarihle bağlantısız görmesinden kaynaklanıyordu. Sözleşmeyi sürekli var olan üstü kapalı bir anlaşma, yokluğunda hiçbir sistemin meşru olamayacağı ortak bir taahhüt olarak algılıyordu. Önceki yazarlar kraldan egemen güç, yani tebaasının kelime anlamıyla "tabi olduğu" bir hükümdar olarak söz ederlerken, Rousseau egemenliğin bir bütün olarak halka ait olması gerektiğinde ısrar etti. Bu, nasıl bir yöneticiye sahip olunursa olunsun, bu yöneticinin halkın hizmetinde olması gerektiği ve bu anlamda monarşi ile cumhuriyet arasında kavramsal bir fark bulunmadığı anlamına geliyordu. Fransa'nın mutlakiyetçi kraliyet rejiminde de, İngiltere'nin anayasal monarşisinde de, Cenevre cumhuriyetinde de egemenliği elinde bulunduran halkın iradesini uygulamakla sorumlu yöneticiler bulunmalıydı. Şayet günümüzde bu gerçeği hiç tartışmasız doğru kabul ediyorsak, bu büyük ölçüde Rousseau'nun varisleri olmamızdan kaynaklanmaktadır.

Yine de bir yönetim gerekliydi ve egemenlik halka ait olmasına rağmen, halk gündelik karar alma sürecine dahil olamazdı. Ancak halkın desteği ve onayı olmadan hiçbir karar alınmaması çok önemliydi ve Rousseau işte bu yüzden gerçek bir toplum sözleşmesinin ancak Antik Yunan'daki gibi küçük şehir devletlerinde var olabileceğine inanıyordu. Yani Fransa gibi büyük bir ulusun gayrimeşru olduğu imâ ediliyordu, üstelik yalnızca monarşiyle yönetildiği için değil; Rousseau parlamenter rejime karşı da eşit ölçüde muhalifti. "İngilizler özgür olduklarını zannediyorlar, ama çok yanılıyorlar. Yalnızca Parlamento'nun üyelerini seçerken özgürler, seçtikten

sonra yeniden köle oluyorlar, bir hiçler." Üstelik bir şehir devletinde bile bütün halkın katılımı mümkün olamayacağı için, toplum sözleşmesi uzlaşmalarda ölçü alınması gereken bir ideal olarak kalıyordu. "Terimi kesin anlamıyla ele alacak olursak, gerçek bir demokrasi asla var olmamıştır ve asla da var olmayacaktır."

Rousseau'nun kuramının temelinde köklü bir yenilik içeren bir ilke daha bulunmaktaydı; bütün bireylerin yasal ve ahlaki açıdan birbiriyle eşit olduğu ilkesi. Bir şehir devleti olarak nitelendirilebilecek kadar küçük olan Cenevre, sözde bütün yurttaşların meydana getirdiği Genel Konsey tarafından yönetiliyordu, ancak Cenevre'de yaşayanların çoğu yurttaşlık haklarından mahrumdu ve zaten asıl yetki İki Yüzler Konseyi'ne, bu konseyden de aristokratik Küçük Konsey'e aktarılıyordu. Avrupa'nın en büyük ülkesi Fransa'da ise eşitliğin sözü bile geçmiyordu. Fransa hukuku, üç yüz kanun sistemine dayalı akıl karıştıran bir karmaşaydı ve halk farklı ayrıcalıkları bulunan üç ayrı statüye bölünmüştü; yöneten ve savaşan soylular, dua eden ve öğreten din adamları ve diğerleri. Elbette diğerleri kategorisi son derece karmaşıktı; soyluların çoğundan daha fazla güce sahip olan tüccarlardan ve bürokratlardan tutun da, hayatını zorlukla kazanan ve "yoksullar" grubuna toplanan geniş işçi sınıfına kadar değişiyordu.

Aydınlanma filozofları alt sınıfa hiç sıcak bakmıyorlardı. Grimm, Rousseau'nun politik yazılarını eleştirirken onların tipik görüşlerini ortaya koymuştu: "İnsanların geneli, özgürlük ve gerçeklik gibi kelimeleri dillerinden düşürmemelerine rağmen, her ikisi için de yaratılmamışlardır. Bu paha biçilmez değerler, insan ırkının seçkin olanlarına aittir, elbette onların tadını fazla böbürlenmeden çıkarmaları koşuluyla. Diğerleri hizmet etmek ve yanılgılara düşmek üzere doğmuştur. Doğaları onları o konuma getirir ve o konumda zincirli tutar. Tarih okursanız bunu göreceksiniz." Aydınlanma filozoflarının ezeli düşmanlarından Palissot'nun Rousseau hakkında daha cömert bir görüşe sahip olması ilginçtir. "O, hitabet kürsüsünden gürleyen bir Demosthenes. Ahlaki öğretisi, birçok bakımdan doğru, yüce, baskı görenlere karşı anlayışlı ve baskıcılara karşı amansız."

Grimm zincirlerin doğal ve kaçınılmaz olduğunu düşünüyordu; Rousseau onların kaçınılmaz olduğunu düşünmekle birlikte, hiç de doğal olmadığı görüşündeydi. İlericilerin insanlara değil, kanunlara dayalı yönetim biçimleri istemeleri olağan bir durumdu ama Rousseau'ya göre bu yetersiz bir çözümdü, çünkü *Toplum Sözleşmesi*'nde de belirttiği gibi, "Kanunlar

daima malı ve mülkü olanlara yararlı, hiçbir şeyi olmayanlara ise zararlıdır." *Ansiklopedi*'deki yazılarından birinde daha da açık ifade etmişti: "Önemli bir kişi alacaklılarını soyunca ya da başka bir belaya bulaşınca, cezasız kalacağından daima emin değil midir? ... Oysa o kişi soyulduğunda, polis hemen harekete geçip onun şüphelendiği masumlara ıstırap çektirir."

Arthur Melzer'in ve diğerlerinin belirtmiş olduğu üzere, Rousseau'nun düşünce yapısının özü, modern bireyselliğe saygı göstermeyi, ama aynı zamanda da onu sert bir eleştiriye tabi tutmayı içeriyordu. On sekizinci yüzyılın ilerici yazarları, bireyler arasındaki rekabetin bütünün iyiliğine hizmet ettiğini ve bireylerin, işbirliği yapmak kadar rekabet etmenin de kendi çıkarlarına olduğunu anlayacağını düşünüyorlardı; Adam Smith serbest piyasa talep ederken bile, toplumsallığın erdemlerini göklere çıkarmıştı. Rousseau kişisel çıkarlar konusunda daha karamsar bir tavır benimsedi, tıpkı on yedinci yüzyıl ahlakçıları gibi ki aralarından Pascal ümitsizce, "Her *ben*, diğer herkesin düşmanıdır ve onlara zorbaca hükmetmek ister," demişti. Ancak Pascal bencilliği ilk günaha bağlarken, Rousseau topluma bağlıyordu. Doğal insan, ne rekabeti deneyimlemişti ne de zorbalığı ama o günler çoktan geçmişte kalmıştı ve artık çözüm, bireysel çıkarları aşan bir *volonté générale*, yani genel irade yaratarak bencilliğe karşı koymaktı. Rousseau'nun paradoksallığı kasıtlı olan ifadesine göre, "Her insan diğerleriyle bütünleşir, ama yine de sadece kendine itaat eder ve eskisi kadar özgür olur." Daha da paradoksal olanı ise, grubun *moi commun*, yani "ortak ben" haline gelmesiydi.

Genellikle insanın kişisel istekleri, bütünün iradesiyle çatışır. Bu kaçınılmazdır. Önemli olan bir irade olması ve insanın bunu kabullenmesidir. Rousseau, zaman zaman modern totalitarizme katkıda bulunmakla suçlanmıştır ki onu daha çok dehşete düşürecek hiçbir şey olamazdı. Kendi çağında eleştirmenler onun görüşlerinin tam aksi yönde, yani anarşiye doğru ya da en iyi olasılıkla (Cenevreli muhafazakâr bir yazarın tabiriyle) "korkunç bir demokrasiye" doğru seyrettiğini düşündüler. Bu yazar, *Toplum Sözleşmesi*'nin içerdiği ve yakında devrimcilerden oluşan bir nesle ilham verecek olan kilit düşünceleri doğru teşhis etti: "Her devlette egemenlik halka aittir ve hakları ellerinden alınamaz." On beş yıl sonra Thomas Jefferson, "Bu gerçekleri tartışmasız doğru kabul ediyoruz; bütün insanlar eşit yaratılmıştır ve yaratan onlara ellerinden alınamayacak belirli haklar bahşetmiştir."

Her koşulda totalitarizm kavramı anakronistiktir, çünkü Rousseau'nun aklında, modern polis devletinin gözetiminden ve düşünce kontrolünden çok daha farklı şeyler vardı. O halkın iyiliğine yönelik gönüllü bir adanmışlık hayal ediyordu. Amaç insanların ayrı egolarını kolektif bir egoya dönüştürerek, onlara, bencilliklerini yenmeleri için bir neden vermekti. Rousseau'nun ilginç matematiksel benzetmesine göre şehir bir payda, her yurttaş da birer paydı. Hiç kimse, bir zamanlar doğal insanın olduğu gibi, kendi başına bir tamsayı olamazdı, ama en azından bir bütünün kesir kısmı olabilirdi, oysa modern dünyada, Christopher Kelly'nin de belirttiği gibi, "insanlar, paydası bilinmeyen paylardı."

Rousseau hiçbir zaman bu bütünlüğün kolayca elde edilebileceğini düşünmedi ve *Toplum Sözleşmesi*'nin en çok dile düşmüş savında şunları söyledi: "Toplum sözleşmesi, boş bir formülden ibaret olmaması için, geri kalan bütün taahhütlere hayat veren şu taahhüdü içerir; genel iradeye itaat etmeyi reddeden kişi, bütün tarafından itaate zorlanmalıdır. Bu, onun özgür olmaya zorlanacağından başka bir anlama gelmez." (Fransızcada bu ifade, olması gerektiği gibi gayrişahsîdir; *on le forcera d'être libre*.) Bu totaliter bir ifade gibi görünse de, aslında modern toplumda insanların artık gerçek anlamda özgür olmayı bilmediği anlamına geliyordu. Çoğunlukla çevrelerindekilere zarar verdikleri gibi kendilerine de zarar veriyorlardı, tıpkı daha çok uyuşturucu almak için her şeyi yapabilen uyuşturucu bağımlıları gibi. Yıkıcı davranışları alışkanlığın esiri olarak tekrarlamanın özgür bir yanı yoktu. Yine de "özgür olmaya zorlanmak" ifadesi, bireyselliğin sınırlarına ilişkin rahatsız edici bir tını taşır. Bir yazarın da belirttiği gibi, Rousseau'nun ideal şehrinde bir delikanlının sokağa çıkma yasağı sırasında dışarıda kaldığını ve farklı bir özgürlük bulmak için yollara düştüğünü hayal etmek hiç de zor değildir. Hatta savının özünde, bir zamanlar doğal insanın tattığı özgürlüğün toplumsal yaşamla kıyaslanamayacağı düşüncesi bulunmaktadır. Sosyal insanın ümit edebileceği en iyi şey, yurttaş olmaya uygun sınırlı bir özgürlüktür. *Moi commun* ile bir bütün haline gelerek, *moi*'sının özerkliğinden feragat eder.

Duygular, mantıktan daha güçlüdür ve Rousseau'nun devletinin yurttaşları, kusurlarına rağmen sistemlerinde duygusal bir inanca sahip olmalıdır. Rousseau bunu oluşturmak için, Sparta'ya bir anayasa bahşettiği farz edilen Lykurgos gibi bir kanun koyucu hayal etmiştir. Elbette modern dünyanın böyle bir insana kulak vermesi hiç olası değildir, ama zaten anlatılmak istenen de budur. Argümanın bu noktasında din yeniden devreye gi-

rer, üstelik de Rousseau'nun başına bela açacağı kesin bir biçimde. Rousseau, tasarladığı sistemde inancı pekiştirmesi için, kanun koyucunun "sivil bir din" üretip insanları bu dinin gökten indiğine inandırması gerektiğini öne sürer. Bu yeni inanç, farklı formlar alabilir ama kesinlikle almaması gereken bir form varsa, o da Hıristiyanlıktır. Rousseau irkiltici bir analiz yaparak, Hıristiyanlığın, içinde yaşadığımızdan daha üstün bir dünya bulunduğu görüşünü barındırdığını belirtir ve "Toplum ruhuna bundan daha aykırı hiçbir şey bilmiyorum," der. Üstelik alçakgönüllülük ve itaat telkin ettiği için, "ruhu tiranlığa öyle müsaittir ki tiranlık ondan faydalanmadan duramaz. Gerçek Hıristiyanlar köle olmak için doğmuştur." Nietzsche yüzyıl sonra öne sürdüğünde bile hâlâ skandal niteliğinde olan bu iddia, 1760'larda ise tamamen şok etkisi yarattı. Anlatılmak istenen tek şey, tiranların dini kendi amaçları için kötüye kullandığı değildi; bunu zaten her vaiz söyleyebilirdi. Derinlerdeki imâ, Hıristiyan hayat görüşünün, aslında toplumun yarattığı saldırgan dürtüler için insan doğasını suçlamasının ve inananlara dünyevi otoriteye boyun eğme nasihatini verirken, kendilerinin bu dünyadan kurtarılmayı beklemelerinin hatalı olduğuydu. *Toplum Sözleşmesi*'nin sivil din konulu bölümü, doğal olarak bütün yerleşik otoriteler tarafından kınandı. *Julie*'deki ateist Wolmar'ın, karısının dindarlığını, neredeyse Marx'ı sezdiren bir bakış açısıyla, yani "ruhun afyonu" olarak kabullenmesi de otoriteleri hiç memnun etmedi.

Toplum Sözleşmesi'nin politik mesajlarının anlaşılması uzun bir zaman aldı. 1785 kadar ileri bir tarihte bile, Rousseau'nun kariyerini inceleyen bir yazar, küçümser bir tavırla şunları söyleyecekti: "Çoğu, kötü bir romandan ibaret. Filozof olduğunu ve insan dostu olduğunu iddia eden bir kişinin, monarşiyle yönetilen bir ülkede, tek meşru rejimin cumhuriyet rejimi olduğunu, kralların 'halkın onlara devrettiği yetkiyi halkın adına kullanan yetkililer' olarak sadece birtakım 'görevleri' ve 'meşguliyetleri' olduğunu ve 'halkın istediği anda bu yetkiyi sınırlandırma, değiştirme ve geri alma hakkı' olduğunu öne sürmesi inanılır gibi değil." Günümüzde bunlar son derece olağan görüşlerdir, ama on sekizinci yüzyılda hepsi adeta patlamayı bekleyen birer bombaydı ve 1789'da patladı. İki yıl sonra Louis-Sébastien Mercier *De Jean-Jacques Rousseau considéré comme l'un des premiers auteurs de la Révolution* (Devrimin İlk Yazarlarından Biri Olarak Kabul Edilen Rousseau) adlı bir kitap yayımladı; çok geçmeden devrimin liderleri, kâhinleri olarak gördükleri Rousseau'ya selam duruyorlardı.

Rousseau, artık sembolik bir figür haline gelmişti. Düşünceleri öyle çeşitli unsurlar barındırıyordu ki sol kanadından sağ kanadına hemen hemen bütün gruplar onu kendine mal edebiliyordu. Elbette nasıl görüldüğü de devamlı değişiyordu. 1791'de yirmi iki yaşındaki bir asker Lyon Akademisi'nin açtığı, "İnsana, mutluluğu bakımından hangi gerçekleri ve duyguları telkin etmek daha önemlidir?" konulu bir yarışmaya girdi (ama kazanamadı). Kırk yıl önce Rousseau'nun kariyerinin de ödüllü bir yarışmayla başladığını hatırlayan asker, *Köy Kâhini*'ni şöyle övdü; "Müziğin, daha doğrusu doğal duyguların başyapıtı. Akıtacağınız gözyaşlarının sizi zayıf düşüreceğinden korkmayın. Ah hayır! Gözyaşlarınızı akıtan erdemdir." Birkaç yıl önce, umut vaat etmeyen, geleceğini kara kara düşünen genç bir harp okulu öğrencisi olduğu sıralarda, fazlasıyla Rousseau'yu andıran bir dille şunları yazmıştı: "İnsanların arasında daima yalnız olduğum için hayal kurmak ve kendimi melankoliye bırakmak üzere içime dönüyorum." Bu ruh hali gibi, Rousseau'ya karşı duyulan heyecan da uzun sürmedi, çünkü çok geçmeden Napolyon Bonapart, *Toplum Sözleşmesi*'nin bir imparatorluk kurmak ve yönetmek için uygun bir rehber olmadığına karar verdi. Ancak Rousseau'nun mezarını ziyaret ettiğinde, arkasında unutulmaz bir yorum daha bıraktı. "Bu adam hiç yaşamasaydı Fransa barışı için daha iyi olurdu. Fransız Devrimi'nin yolunu açan odur," dedi. Onu konuk eden kişi şaşkınlıkla, "Sizin devrimden üzüntü duyacağınız hiç aklıma gelmezdi Yurttaş Konsül," diye yanıtladı. Bunun üzerine Napolyon, "Ah pekâlâ! Rousseau da, ben de hiç yaşamasaydık, dünya barışı için belki daha iyi, belki daha kötü olurdu, bunu zaman gösterecek," dedi.

Émile ile *Toplum Sözleşmesi*'nin son düzeltmeleri yapılıp matbaacılara geri gönderildiğinde, Rousseau bir yazar olarak kariyerinin sona erdiğinden emindi ki ona göre artık bunun vakti de gelmişti. Bir yıl önce bir arkadaşına, "Yazın adamlarının kurtlar misali birbirini parçaladığını gördüğüm ve kırkıma yaklaşırken kalemimi elime almama neden olan ateşin küllendiğini hissettiğim için, elliye basmadan önce, bir daha elime almamak üzere, kalemimi bir kere daha bıraktım," yazmıştı. Kuramcı olduğu günler sona ermişti, o kadarı doğruydu. Ancak çok farklı türde yazılar kaleme alacağı günler onu bekliyordu. Kitaplarında daima tartışmalara yol açan konular ele almıştı ve çok geçmeden kendini hakaret niteliğindeki kişisel saldırıların hedefinde bulacaktı. Kişiliğini ve değer yargılarını savunmak onda bir saplantı haline gelecekti ve bu zamanla – ki bunu hiç kimse öngöremezdi – modern otobiyografiyi icat etmesine yol açacaktı.

İlk teşvik, aklında Rousseau'nun tekrar basılması planlanan eserlerine yeni bir kitap ekleyerek onların değerini arttırmaktan başka bir şey bulunmayan Rey'den gelmiş gibi görünmektedir. Rey 1761'in sonunda, "Sizden, uzun zamandır düşündüğüm ve hem beni hem de halkı çok memnun edecek bir ricam olacak. Ricam, eserlerinizin başına koyacağım hayatınızdır," yazdı. Rey bu dönemde, Rousseau'nun ölmesi halinde hayatını geçindirebilmesi için Thérèse'e yılda 300 livre tutarında bir maaş bağlayarak da Rousseau'nun minnettarlığını kazandı. Rousseau'nun içten teşekkürünü ileten mektup aynı zamanda Thérèse'in eğitim durumunu da ortaya koymaktadır: "Size teşekkür etmek için kendisi yazmalıydı, bunu istedi de, ama eline kalem almayalı o kadar uzun zaman oldu ki yazdıklarının sizin okuyabileceğiniz hale gelmesi için yazmayı baştan öğrenmesi gerek. Armağanınızın gerektirdiği gibi, imzasını atmayı öğrenerek işe başlayacak." Thérèse okuma yazma biliyordu, ama harfleri (günümüze kadar ulaşanları olmuştur) öyle garip yazıyordu ki okumak neredeyse imkânsızdı.

Rousseau'nun duygusal ve fiziksel durumundan içtenlikle endişe duyan, resmi sansürlerden sorumlu olan Malesherbes, onun otobiyografik yazılar kaleme almasına vesile oldu. Kasımda Rousseau'nun kateterlerinden biri kopmuş ve çıkarılamamıştı; Rousseau bunun ölümcül bir tıkanıklığa yol açacağından ya da en azından mesane taşına neden olacağından emindi. Çok kaygılı olduğu bu dönemde, *Émile*'in düzeltmeleri eline ulaşmakta gecikince, büyük ihtimalle yakın bir zamanda öleceği için, Cizvitler'in onun ölümüne kadar eserin basılmasını engelleyeceğine, ardından da adına leke sürmek için kitabın kendilerine ait sahte bir versiyonunu basacaklarına dair bir komplo hayal etti. Malesherbes onu bu hayalden vazgeçirmeyi başardı ve anlayışlı bir tavırla Rousseau'nun hastalığının fiziksel olduğu kadar zihinsel de olduğunu ve sürdürdüğü yalnız yaşamın onu kuruntulu düşüncelere ittiğini düşündüğünü bildiren bir mektup yazdı.

Rousseau bu iyi niyetli imâlara, uzun bir süre sonra Malesherbes'e Mektuplar (*Lettres à M. de Malesherbes*) adıyla basılan dört uzun mektupla karşılık vererek, yalnızlığı tercih ettiğini ve hayatında hiç Montmorency'deki kadar mutlu olmadığını belirtti. Şafakta kalkıyor, sabahı ev işlerine ayırıyor, konukların onu oyalayabileceğinden endişelendiği için hızlı bir öğle yemeği yiyor ve öğleden sonrayı köpeği Turc ile birlikte ormanda yürüyüş yaparak geçiriyordu. (Köpeğin asıl adı Dük'tü, ama Rousseau Lüksemburg Dükü'nü gücendirmekten kaçınmak için onun adını değiştirmiş-

ti.) *Mektuplar* yazılırken sadık Turc hasta düşüp mecburen uyutulmuş ve bu Rousseau'yu çok üzmüştü.

Malesherbes'e Mektuplar yalnızlığı bir erdem gibi yansıtma çabası taşısa da, Rousseau'nun incinmiş ruhunu da ele veriyordu. "Çok sevgi dolu, ama kendi kendine yetebilen bir yüreğim var," der Rousseau. "İnsanları, aralarında seçim yapamayacak kadar çok seviyorum. Hepsini seviyorum ve işte bu sevgiden dolayı adaletsizlikten nefret ediyorum." Başka türlü ifade etmek gerekirse, "Onları sevdiğim için onlardan kaçıyorum; onları görmediğimde kötülüklerinden daha az etkileniyorum." Yakın dostları bile onu hemen hemen her zaman hayal kırıklığına uğratmıştı ve birkaç yıl sonra, "Yüreğimde bir sevginin paramparça etmediği hiçbir yer yok," yazdı. Aslında o destansı yalnızlığı, kendini korumak için çekildiği bir inzivaydı ve bunu biliyordu. Malesherbes'e, "Yaşadığım ve tanık olduğum adaletsizliklerden dolayı büyük acılar çektiğim, insanlar ve olaylar tarafından sürüklendiğim kargaşalardan çok sarsıldığım için çağımı ve çağdaşlarımı hor görmeye başladım; onların arasında yüreğimi tatmin edebilecek bir yer bulamayacağımı hissedince, toplumdan zamanla uzaklaştım ve kendime hayali bir toplum yarattım."

Malesherbes'in de müttefiki olduğu Aydınlanma filozoflarına göre, insanın bu şekilde toplumdan uzaklaşması, sağlıksız ve zararlıydı ama en azından Rousseau meyvelerini vermişti. Freud'a göre, sanatçı, gerçekliğin sınırlamalarına katlanamadığı için arzularını bir hayal âlemine aktarır ve kendine özgü yeni bir gerçeklik, yani bir sanat eseri yaratarak istediği hâkimiyeti kurardı. Bu bakımdan Rousseau'nun bütün yazıları daha en baştan beri en derin kaygılarını ve arzularını çözümlemeye yönelik birer sanat eseriydi. Vincennes yolunda uğradığı dönüşümü Malesherbes'e betimlerken bunu doğruluyordu. "Hiç düşünmediğim bir sırada, neredeyse kendime rağmen, bir yazar oldum... Sadece yazmak için yazsaydım, eminim hiç kimse beni okumazdı." Malesherbes Rousseau'nun dertli ruhunun dehasıyla ilintili olduğunu gayet iyi anlıyordu; Madam Lüksemburg'a onun çalkantılı duygularının "hayatının işkencesi, ama eserlerinin kaynağı" olduğunu söyledi.

Rey 1762 Nisanında, *Toplum Sözleşmesi*'ni Amsterdam'dan gemiyle göndermeye başladı, Paris'te ise Duchesne bir ay sonra *Émile*'i hazır etti. (Madam Lüksemburg, Rousseau'ya *Émile* için 6,000 livre gibi oldukça yüksek bir ücret ödenmesini sağladı.) İşte bu kez fırtına koptu. Rousse-

au "Profession of Faith"in kışkırtıcı olduğunu gayet iyi biliyordu ve Fransa'nın dışında ayrı olarak basılmasını istemişti, ama Duchesne bunu reddetmişti. Duchesne herkesin başvurduğu önlemi alarak, baş sayfada kitabın Hollanda'daki basım haklarını elinde bulunduran Jean Néaulme tarafından Lahey'de basıldığını iddia etti ama kimse buna kanmadı. *Toplum Sözleşmesi* ise daha da sakıncalıydı ve resmi onay almasına imkân yoktu. Grimm bu kitabın bir nüshasını edinebilmenin tek yolunun Hollanda'ya gidip, kitabı cebinde geri getirmek olduğunu belirtmişti. Ancak yetkililerin bütün çabalarına rağmen gizli nüshalar çok geçmeden yayılmaya başladı; Fransa prensipte mutlak monarşiyle yönetiliyordu, ama uygulamada bir polis devleti olmaktan çok uzaktı. Leigh'in de belirttiği gibi bu, araştırmacılar tarafından uzun bir süre boyunca kabul gören, *Toplum Sözleşmesi*'nin satış kataloglarında yer almamasının, kitabın pek bilinmediğini kanıtladığına dair görüşü çürütür. Aslında gayriresmi baskı adedi çok yüksekti; Leigh iki yılda yaklaşık 20,000 adet basıldığını tahmin etmektedir. *Émile*'in Fransa'da basılmasına ise çoktan izin verilmişti ve sansür işlerinden sorumlu olan Malesherbes basıldıktan sonra kitabın bütün nüshalarına el konmasını emretmek zorunda kaldıysa da, Duchesne'e onları saklayacak vakti sağlayana dek bekledi.

Rousseau geçmişe dönüp baktığında bile, Lüksemburg ile Malesherbes'in onu bu kışkırtıcı eserleri yazmaya teşvik etmekteki gizli amacını anlamamış gibi görünmektedir. XIV. Louis'nin ünlü "*L'état, c'est moi*" ["Devlet, benim"] sözü, gücün Ortaçağ'dan kalan parçalı feodal yönetimlerde değil, kraliyet bürokrasisinde toplandığı anlamına geliyordu. Ancak 1715'te torununun beş yaşındaki oğlu tahtı ondan devraldığında, Fransa'yı bir naip yönetti ve aristokratlara imtiyazlar vermek zorunda kaldı. Yıllar geçtikçe (XV. Louis 1774'e kadar zayıf bir yönetim sergiledi) soylular tahta karşı gitgide daha çok güç elde ettiler. Genellikle kendilerini Aydınlanma'dan ilham alan ilerici bireyler olarak görüyorlardı ve amaçları, Ortaçağ'ı geri getirmek değilse de, Montesquieu'nun *Kanunların Ruhu Üzerine* adlı yapıtında teşvik ettiği güçler ayrılığını desteklemekti, üstelik bu kısa bir süre sonra Amerikan anayasasında yürürlüğe girecekti.

Çok yüksek konumlarda bulunan iki soylu, yani Lüksemburg Dükü ve Conti Prensi, işte bu bağlamda Rousseau'nun politik yazılarına ilgi duymaya başlamışlardı. Hiç kuşkusuz kişilik anlamında onu seviyorlardı. Ancak şüphesiz kendilerine göre amaçları da vardı. Conti – Bourbon soyun-

dan bir prens ve Madam Pompadour 1756'da onu saraydan sürdürene dek, kralın dış ilişkiler konusundaki yakın danışmanı ve Lüksemburg, monarşinin tek başına hareket etmesinden kaygı duyan, kralın bürokrasinin arkasına saklanmak yerine soylularından tavsiye almasını isteyen, sayıları her geçen gün artan aristokratların arasında yer alıyorlardı. Malesherbes bu hedefe çok sıcak bakıyordu ve işte bu yüzden Rousseau'nun kitaplarının Fransa'da basılmasını sağlamak için canla başla çalıştı. İlerleyen bir tarihte, bütün hayatını "başka ülkelerde muhalefet partisi olarak adlandırılacak grup" uğruna harcadığını yazdı. Rousseau'nun "Profession of Faith"i bile sadece teolojik olarak ele alınmadı. Kilisenin tutucu kanadı, mutlak kraliyeti büyük bir sadakatle destekliyordu ve ilerici aristokratlar onun etkisinin azaldığını görmeye can atıyorlardı.

Ancak bu asilzadeler, Rousseau'dan faydalanmaya çalışırken ileriyi göremediler. Kısa vadede Rousseau'yu, cezalandırılmasıyla sonuçlanacağı kesin olan tepkilerin ortasına ittiler. Uzun vadede ise, Pierre Serna'nın da belirttiği gibi, *Toplum Sözleşmesi* politik düşünce yapısının özündeki büyük bir değişimi yansıtıyordu; sonradan gelen devrimciler soyun hiçbir önem taşımadığı bir toplum kavramını teşvik edeceklerdi. Devrimin ardından pişmanlıkla geçmişe bakan Ségur Kontu, soyluların radikal görüşlere hoşgörü göstermek konusunda fazla rahat davrandıklarını düşündü. "Bunlar, sahip olduğumuz üstünlüğe en ufak bir zarar veremezmiş gibi görünen kalem ve kelime savaşlarıydı... İleriyi göremediğimiz için aynı anda hem asilzadelere özgü ayrıcalıkların, hem de avam tabakasının felsefesinin tadını çıkardık."

Rousseau, güçlü dostlarına güveniyordu ama kendini güvende hissetmesinin bir başka sebebi daha vardı: Kitaplarını genel prensiplerle sınırlı tutmuş ve Fransa'nın iç politikasına karışmaktan kaçınmıştı. Daha birkaç ay önce, Rochette adlı bir Protestan papazı ile arkadaşları gizli faaliyetler yürüttükleri için Fransa'nın güneyinde hapsedildiklerinde, böyle bir fırsatı geri çevirmişti. (O dönemde Protestanlar nüfusun sadece yüzde ikisini oluşturuyorlar ve sık sık resmi tacizlere maruz kalıyorlardı.) Onları destekleyenler Rousseau'dan hitabet yeteneğini bu dava için kullanmasını istemişler ama Rousseau onları kibarca geri çevirmişti. Olayın kurbanlarının sert bir muamele gördüklerini yadsımadı ama hiçbir şekilde yetkililere meydan okuma isteği de sergilemedi. "Birtakım toplantıları yasaklamak hiç kuşkusuz hükümdarların yetkisi dâhilindedir; sonuçta bu tür

toplantılar Hıristiyanlık bakımından elzem değildir ve insan inancından feragat etmeksizin onlardan kaçınabilir." Bir yıl sonra Voltaire, ünlü Calas olayında tamamen farklı bir tavır sergileyecek, bağnazlık yüzünden bir Protestan'ın nasıl iftiraya uğradığını, tutuklandığını, işkence gördüğünü ve idam edildiğini herkese göstermek için dâhiyane bir propaganda kampanyası yürütecekti. Elbette ölü bir adama itibarını geri kazandırmak, hayattakileri hapisten çıkarmaya çalışmaktan daha risksizdi. "Bir insanı, haksız yere tutuklanmış olsa bile, adaletten ve adaleti yerine getirenlerin ellerinden kurtarma girişiminde bulunmak haklı çıkarılamayacak bir isyandır ve yetkililer daima bunu cezalandırma hakkına sahiptir," dedi Rousseau. Talihsiz Rochette birkaç hafta sonra asıldı.

Ayrıca Rousseau yakın bir zamanda, Fransa politikası hakkında halka açık tek bir yorumda bulunduğunu ve bundan hemen pişmanlık duyduğunu da unutmamıştı. Étienne de Silhouette, mültezimlerin yetkisini sınırlamak ve soylulardan vergi almanın yeni yollarını bulmak için sonuçsuz bir girişimde bulunduktan sonra *contrôleur général* olarak görevinden alınmıştı. (*À la silhouette* adı verilen komik portreler onun harcamaları kısma girişimiyle dalga geçmek için ortaya çıkmış, böylece Silhouette adını küçük bir sanat dalına vermişti.) Rousseau, Silhouette'e yazdığı ve Paris'te hemen meşhur olan mektupta ağırbaşlı bir tavırla şunları belirtti: "Sizin tanımadığınız, ama yeteneklerinizden dolayı size hürmet eden, yönetiminizden dolayı size saygı duyan ve bu yönetimin uzun süre sizde kalamayacağına inanma şerefini size bahşetmiş olan bir münzevinin takdirlerini kabul edin Mösyö. Devleti, onu mahveden başkentini feda etmeksizin kurtaramadığınız için çok para kazanan kişilerin protestolarına göğüs gerdiniz... Namussuzların laneti, adil insanların iftihar kaynağıdır."

Resmi bir misilleme olmadı ama Rousseau *İtiraflar*'da, böyle bir mektubu elden ele dolaştırmanın son derece akılsızca olduğunu kabul etti. Kendisinin de çok sayıda mültezimle ilişkisi vardı, üstelik daha da kötüsü, Silhouette'in işten alınmasında parmağı olan "çok para kazanan kişiler" arasında bulunduğunu henüz bilmediği Madam Lüksemburg'a da mektubun bir nüshasını vermişti. Madam Lüksemburg katı bir tavırla, "Mösyö Silhouette'e yazdığınız mektubu çok güzel buldum, ama korkarım o bunu hak etmiyor," demekle yetindi. Elbette mektubunu Rousseau'yu temin eden bir tavırla, "Hoşça kalın Mösyö, dünyada sizi benden daha çok seven kimse yoktur," diye noktalandırmayı ihmal etmedi. Ancak Rousseau, gafının

onu oldukça gücendirdiğinden şüphelendi ve Fransa meselelerini kendi haline bırakmaya karar verdi.

Émile ile *Toplum Sözleşmesi,* dağıtıma girer girmez yetkililer kararlı bir tavırla harekete geçtiler ve taktik nedenlerden ötürü politikadan çok din meselesinin üstünde durdular. Artık uyarı sinyallerini Rousseau bile açıkça görüyordu, Cenevre'deki Moultou'ya şunları yazdı: "Paris Parlamentosunun, Cizvitler'e karşı sergilediği azmi haklı çıkarmak için, düşüncelerini paylaşmayan herkese zulmetmeyi planladığını ve Fransa'da Tanrı'ya inanan tek insanın, Hıristiyanlığı savunanların kurbanı olacağını söylüyorlar." Parlamento (İngiltere'deki gibi bir parlamentoyla karıştırılmamalıdır) ülke çapında aynısından bir düzine bulunan kuruluşlardan biriydi; güçlü soyluların yönettiği bir istinaf mahkemesiydi. Paris'te bulunanı, Katolik Kilisesi'nin Jansenist kanadına sıcak bakıyordu ve papanın müdahalelerine karşı çıkanların merkeziydi. Cizvitler ise aksine "ultramontanizmlerinden", yani Alpler'in ötesindeki papaya aşırı bağlılıklarından dolayı sevilmiyorlardı. Cizvitler'e karşı açık bir savaş açmış olan – İki yıl sonra Fransa'da kanun kaçağı ilan edilecek ve 1814'e kadar öyle kalacaklardı – Parlamentonun hâlâ dine sadık olduğunu göstermesi gerekiyordu. 1759'da *Ansiklopedi*'yi geçici bir süreliğine yasaklatmayı başarmış olan parlamento için Rousseau, liberal düşüncelere saldırılarını sürdürmelerine uygun bir kurbandı.

Rousseau *Émile*'e "Profession of Faith"i dâhil ederken, Aydınlanma septisizmine karşı dini savunduğunu düşünüyordu, Diderot da öyle düşünüyordu. Diderot metresine şunları yazmıştı: "*Dévot*lar [sofular, dindarlar] onun yanında; onunla ilgilenmelerinin sebebi Aydınlanma filozofları hakkında kötü şeyler söylemesi. Bize karşı duydukları nefret, Tanrılarına karşı besledikleri sevginin bin katı olduğu için, onun İsa'yı çamura sürüklemesini umursamıyorlar, yeter ki bizden biri olmasın." Oysa umursuyorlardı ve harekete geçmekte hiç gecikmediler. Paris Parlamentosunda önemli nüfuza sahip olan Sorbonne Jansenistleri neredeyse histerik boyutlara varan kınamalar yayımlamaya başladılar. Onlara göre *Émile* "yağmalamaktan, katliam yapmaktan ve yakıp yıkmaktan başka bir şey düşünmeyen" din düşmanlarının zehriyle doluydu. Rousseau Montmorency'de yanlarındaki eve yerleşen iki adamın – Thérèse onlara aşağılayıcı bir tavırla *commères*, yani kadın dedikoducular diyordu – kâğıtlarını görmek için duvara tırmanan ve hatta hakkında tutuklama kararı çı-

kartmayı planlayan Jansenist casusları olduğuna inanıyordu. Bu meseleyi ele alan bir araştırmacı Rousseau'nun haklı olduğunu düşünmektedir.

Parlamento 9 Haziran'da *Émile*'in dine karşı saygısızlıklarını bir bir sayıp döken ve Rousseau'nun diğer yazarlar gibi anonim kalmak yerine adını ifşa ederek sergilediği utanmazlığı kınayan resmi bir *arrêt*, yani hüküm çıkardı. "Bu kitabın, adını ifşa etmekten çekinmeyen yazarı derhal yakalanmalıdır, çünkü başkalarına ibret olsun diye adaletin bu yazarı, ayrıca kitabın basımına ve dağıtımına katkıda bulunduğu kanıtlanan kişileri cezalandırması önemlidir." *Émile*'in nüshaları "Adalet Sarayı'nın avlusundaki büyük merdivenlerin dibinde yırtılacak ve yakılacaktı," üstelik Rousseau hakkında tutuklama emri de çıkartılmıştı. Malesherbes'in bir kitabın basılmasını onaylama yetkisi vardı, ama ona karşı dava açılmasını önlemeye yetkisi yoktu; bu olayın ardından gözlerden uzak durmayı tercih etti.

Tek teselli, Rousseau'nun kaçacak vaktinin olmasıydı. Yetkililer bir şehit yaratmak istemiyorlardı, ayrıca güçlü bir dükle ve prensle karşı karşıya gelmeye hevesli değillerdi, dolayısıyla Rousseau'yu koruyanlar önceden uyarılmışlardı. Rousseau, son ana kadar sükûnetini korudu ve gitgide daha ısrarcı bir tona bürünen uyarıları dikkate almadı. *Arrêt*'den sadece iki gün önce hayranlarından Créqui Markizi'ne, "Jean-Jacques Rousseau saklanmayı bilmez. Ayrıca, Hollanda Meclis Başkanı'nın onayıyla Hollanda'da kitap bastıran bir Cenevre yurttaşının, bu kitap için Paris Parlamentosu'na hesap vermesini aklım almıyor," yazdı. Madam Créqui, ona gönderdiği yanıtta, sağlığının hapis yatmaya elvermeyeceğini ve kaçmaktan başka çaresi olmadığını belirtti.

Rousseau hapse girdiği takdirde, *Émile*'in basılmasındaki suç ortaklıklarının ortaya çıkacağını bilen Lüksemburglar daha da ısrarcılardı. 9 Haziran'da, gece yarısını biraz geçe, *arrêt*'in çıkmasından sadece saatler önce, Madam Lüksemburg güvenilir kâhyası La Roche'u, elinde "Tanrı adına buraya gelin. Bu bana sunabileceğiniz en büyük dostluk göstergesidir. La Roche sizi neden bu saatte çağırdığımı açıklayacak," yazan bir notla Montlouis'deki Rousseau'yu uyandırmaya gönderdi. Madam Lüksemburg, Conti Prensi'nin mektubunu da notunun yanına koymuştu; bu mektuba göre, muhafızlar hemen o gün Rousseau'yu tutuklamak üzere Montmorency'ye geleceklerdi ve Conti Prensi ancak, Rousseau oradan zaten ayrılmış olduğu takdirde, peşinden gelinmeyeceğine dair söz almayı başara-

ROUSSEAU FRANSA'DAN KAÇMAK ÜZEREYKEN

Bir sanatçının 9 Haziran 1762 günü yaşanan duygusal sahneye ilişkin yorumu. Solda, mantosunu giymiş, bastonunu eline almış, son bir kez düşese bakan ve onunla tokalaşan Rousseau'yu telaşla kapıya doğru çeken Lüksemburg Dükü'nü görüyoruz. Rousseau *İtiraflar*'da, "Düşes yüzünde kederli bir ifadeyle bana birkaç kere sarıldı, ama iki veya üç yıl önceki gibi sıkı sıkı sarıldığını hissetmedim," der. Diğer üç bayanın ikisi, Conti Prensi'nin metresi olan ve Rousseau'nun kaçmasına yardım eden Boufflers Kontesi ile kendinden beklenmeyecek ölçüde sıcak davranarak Rousseau'yu şaşırtan Madam Mirepoix'dır. Dördüncü hanımın kim olduğu bilinmemektedir, ama o sırada orada olmayan ve üstünde o kadar şık bir elbise bulunamayacak olan Thérèse olmadığı kesindir. Sanatçı, Rousseau'nun çok sevdiği köpeği Turc'u de tabloya dâhil etmek istemiş olabilir, ama Turc yakın zamanda ölmüştü ve ölümü Rousseau'yu çok üzmüştü.

bilmişti. Rousseau, talep edildiği üzere derhal şatoya gitti ve düşesi daha önce hiç görmediği kadar tedirgin buldu. O ve dük, oyalanmadan Fransa'yı terk etmesi için her zamankinden daha da güçlü bir baskı yaptılar, orada bulunan Conti'nin metresi Boufflers Kontesi de onlara katıldı.

Artık mesele Rousseau'nun nereye gideceğiydi. Cenevre, akla gelen ilk seçenek olabilirdi ama Rousseau oradaki resmi kilisenin *Émile*'e çok içerlediğini biliyordu; gerçekten de birkaç gün sonra Cenevre'de hem *Émile* hem de *Toplum Sözleşmesi* halkın huzurunda yakıldı. Madam Boufflers İngiltere'yi önerdi, çünkü David Hume'un yakın dostuydu ve onun ara-

cılığıyla birtakım düzenlemeler yapabilirdi, ama Rousseau İngilizce bilmiyordu, üstelik hayranlık uyandıran Lord Bomston karakterini yaratmış olmasına rağmen, bu ülke hakkında olumsuz düşüncelere sahipti. Rousseau'nun aklına hemen İsviçre'deki bir başka seçenek geldi. Paris'teki bankacılık görevinden emekli olmuş eski dostu Daniel Roguin'e yazdığı yakın tarihli bir mektupta, Neuchâtel Gölü'nün batı kıyısında bulunan şirin bir kent olan Yverdon'da onu ziyaret edebileceğini belirtmişti. Kaybedecek vakti olmadığı için, oraya gitmeyi tercih etti.

Montlouis'de bulunan Thérèse Rousseau'nun çoktan gizlice kaçırıldığını düşündüğü için dehşete kapılmış durumdaydı. La Roche, onu şatoya getirdi ve Thérèse, Rousseau'yu görünce, "çığlıklarıyla yeri göğü inleterek kendini kollarıma attı." Rousseau'nun anlattıklarına göre öyle dokunaklı bir sahne yaşandı ki dük bile gözyaşlarını tutamadı. Rousseau, Thérèse'i elinden geldiğince yatıştırdıktan sonra, ona geride kalmasını söyledi, çünkü aksi takdirde mallarına el konulabilirdi; sığınacak güvenli bir yer bulur bulmaz onu yanına alacağına söz verdi. Thérèse'in dürüstçe onun nerede olduğunu bilmediğini söyleyebilmesi için Yverdon'dan hiç söz etmedi. Ardından dük ile birlikte belgeleri gözden geçirmeye ve tehlikeli olabileceğini düşündüklerini yakmaya koyuldular. Öğleden sonranın ilerleyen saatlerinde Rousseau, dükün faytonuna binerek tek başına yola çıktı. Yolda şatoya doğru ilerleyen mahkeme görevlileriyle karşılaştı. Görevliler onu saygıyla selamladılar ve durdurmak için hiçbir hamlede bulunmadılar; böylece Rousseau'nun sürgün hayatı başlamış oldu.

19. Bölüm

Dağlarda Sürgün

Tek başına seyahat eden Rousseau, çok hızlı yol aldı ve yolda korkutucu tek bir olay yaşadı. Dijon'da, yani *İlk Söylev*'i ödüllendirerek yazarlık kariyerini başlatan şehirde, imzasını atması talep edildi. Rousseau annesinin kızlık soyadı olan Bernard'ı kullanmayı düşündü, ama "ellerim o kadar çok titriyordu ki kalemi iki kere bırakmak zorunda kaldım ve sonunda yazabildiğim tek isim Rousseau oldu." Kaygısı korkunç boyutlara ulaşmıştı. "Sanki polisler devamlı arkamdaydı ve o gece penceremin altından bir ulak geçince, beni tutuklamaya geldiğini sandım. Şayet zulüm gören masum bir insan bu kadar acı çekiyorsa, kim bilir suç işlemek insana nasıl eziyet eder?" Ancak yolculuğunun geri kalanı olaysız geçti ve Rousseau kısa bir sürede Fransa'yı arkasında bıraktı. "Bern topraklarına ulaşınca arabacıyı durdurdum, aşağı indim, yere uzandım ve toprağı kucaklayıp öptüm. 'Ey Tanrım, erdemin muhafızı,' diye haykırdım kendimden geçerek, 'Sana şükürler olsun, özgür topraklara ulaştım.'" Arabanın sürücüsü onu deli sandı.

Yolculuğun ilginç bir yanı daha vardı. Acılarından ve korkularından uzaklaşmak isteyen Rousseau, Montmorency'deki son gecesinde okumakta olduğu Kutsal Kitap'tan esinlenerek şiirsel bir düzyazı kaleme aldı. Bu yazıya "Efrayimli Levili" (Lévite d'Ephraïm) adını koydu ve birkaç yıl sonra, "Eserlerimin en iyisi değilse de, daima benim en sevdiğim olacaktır," dedi. Eserin psikolojik bakımdan uyandırdığı merak, edebi anlamdaki eksikliklerini – ki hemen hemen her şey eksikti – telafi etmektedir. Rousseau'nun Hâkimler Kitabı'nın sonundan seçtiği öyküde, cariyesiyle birlikte seyahat eden bir Levili, Benyamin kavminin yardımsever bir üyesine konuk olur. Ancak serserilerden oluşan bir çete kapıya vurmaya başlar – aynı öyküyü ele alan Milton onlara "kendilerini küstahlığa ve şaraba kaptırmış olan Şeytan'ın oğulları" demiştir – ve ırzına geçmek için yabancının

kendilerine teslim edilmesini ister. Ev sahibi, bu sapkınlığı önlemek için onlara bakire kızını önerir ve ardından Levili araya girerek onlara cariyesini verir. Vahşice ırzına geçilen cariye ölür, bunun üstüne kederli Levili onun vücudunu on iki parçaya böler ve yaşanan zulmün bir göstergesi olarak İsrail'in on iki kavmine gönderir. İsrailliler bir ordu toplar, her iki taraftan da on binlerce kişi ölür ve Benyamin kavmi bütünüyle yok olur.

Rousseau bu korkunç öyküyü yeniden anlatmakla, düşmanlarının kötülüklerine, öyküdeki sadizmi, Levili ile cariyesinin pastoral aşk hikâyesine dönüştürmek suretiyle karşılık verdiğini düşünmüş gibi görünmektedir. Levili ile hayal ürünü kahramanların, anarşinin ardından yeni bir düzen meydana getirdiği bir son da eklemiştir. Ancak eleştirmenlerin de belirttiği gibi, bu öyküde derin kaygılar mevcuttur. Rousseau kendini bir kurban gibi görmüş olabilir; o da cariyesini kaderine terk etmişti, ayrıca Torino'daki alçak "Mağribi" ile yaşadığı travmatik deneyim, homoseksüel tecavüz fikrinden büyük bir rahatsızlık duymasına neden olmuştu. Anne katilliğine dayanan vicdan azabını vurgulaması da hayatıyla ilintili olabilir. "Benjamin, acının kederli çocuğu, sen ki anneni öldürdün, mahvına yol açan suç kendi göğsünden çıktı." Ailedeki en küçük çocuğa 'Benjamin' denmesi yaygın bir durumdu ve Rousseau, annesinin ölümüne sebebiyet vermiş olan bir 'Benjamin'di.

Rousseau'nun eski dostu Daniel Roguin, Fransa sınırının otuz iki kilometre ötesindeki Yverdon'da sabırsızlıkla onu bekliyordu ve çok geçmeden büyüleyici yeğenleriyle birlikte – onlara oyuncu bir tavırla "Roguincikler" diyordu – Rousseau'nun kendini evinde hissetmesini sağladı. Ne yazık ki Yverdon'un da bağlı olduğu İsviçre'nin Bern kantonu, Cenevre'nin sert Kalvinizmini paylaşıyordu ve kısa bir süre sonra Rousseau'ya oradan ayrılması gerektiği bildirildi. Komşu Neuchâtel Prensliği (1815'e kadar İsviçre Konfederasyonu'nun bir parçası değildi) biraz daha açık görüşlüydü. Tıpkı diğer küçük eyaletler gibi asırlar boyu el değiştirmişti ve 1707'den beri uzaklardaki Prusya Krallığı'na aitti; liderleri Fransa topraklarına katılmalarına yol açabilecek alternatiflere karşı bu tabiiyeti tercih etmekteydi.

Prusya'nın, 'Büyük' sıfatıyla anılmayı seven kralı II. Frederick, agresif bir tutumla Yedi Yıl Savaşı'nı yürütüyordu, ama kendini bir sanatçı ve düşünür olarak görüyordu, ayrıca Fransa'nın zulmettiği bir yazarı himayesine alma fırsatını minnettarlıkla karşıladı. Elbette Rousseau onun ayaklarına kapanmamaya kararlıydı. "Sizin hakkınızda kötü şeyler söyledim,"

MAREŞAL GEORGE KEITH

Keith normalde resmiyet içermeyen sade bir tarzı tercih etmesine rağmen, burada görkemli bir perukla ve Britanya'nın en büyük şeref nişanıyla resmedilmiştir; sekiz uçlu bir yıldız biçiminde olan Dizbağı Şövalyesi Nişanı'nın ortasında Saint George haçı bulunmakta, haçın çevresinde ise *Honi soit qui mal y pense* [kötü düşünenler utansın] yazmaktadır. Keith'in en yüksek nişan sahibi yirmi beş Şövalye'den biri olarak adlandırılması, sürgünde geçirdiği yarım asrın ardından vatanında yeniden sevilmeye başladığının açık bir kanıtıdır.

dedi krala (ama bu mektubun gönderilip gönderilmediği kesin olarak bilinmemektedir), "ve belki yine söylerim. Ne var ki Fransa'dan, Cenevre'den, Bern kantonundan sürüldüm ve topraklarınıza sığınmak istiyorum." Anlaşılan Frederick, henüz Rousseau'nun yazdığı hiçbir şeyi okumamıştı ve fırsat bulup da *Émile*'i okuyunca, okuduklarından hiç memnun kalmadı. "Birkaç sağlam argüman ve büyük bir küstahlık barındırıyor; küstahlıktan kaynaklanan bu cesaret öyle rahatsız edici ki kitap katlanılmaz hale geliyor ve insan onu tiksintiyle elinden bırakıyor."

Ancak Rousseau, kraliyet onayına aracılık eden Neuchâtel valisinde, hiç beklenmedik bir biçimde, Lüksemburg Dükü'nün yerini alacak yeni bir hami ve dost buldu. George Keith – Rousseau ismini "Keet" diye telaffuz ediyor ve ona daima Lordum diyordu – oldukça romantik bir insandı. Artık yetmişlerinin ortalarına gelmiş olan Keith, İskoçya'nın onuncu (ve varisi

bulunmadığı için sonuncu) Mareşal Kontuydu. Genç bir delikanlı olduğu sıralarda Marlborough Dükü'nün ordusunda XIV. Louis'ye karşı savaşmıştı. I. George kral olunca, tahta yeniden bir Stuart'ı geçirmeyi hedefleyen ama felaketle sonuçlanan 1715 tarihli Jakobit ayaklanmasına katılmıştı. Vatan hainliğinden dolayı boynunun vurulmasına hüküm verilen Keith, Fransa'ya kaçmayı başarmış ama mallarına ve mülklerine el konulmuştu. 1719'da İskoçya'ya dönen Keith, yine felaketle sonuçlanan küçük çaplı bir ayaklanmada askeri bir birliğe önderlik etti. Görünen o ki kendini ispat etmeyi başaramadı, çünkü birliğindeki askerlerden biri sert bir dille, "Mareşalimizin iyi planlanmamış seferi utanç içinde dağılmamızla sonuçlandı," diye yazdı. Haftalarca Kuzey İskoçya'da saklanan Keith, Fransa'ya ulaşmayı yine başardı, birkaç yıl sonra ise İspanya'da, Cebelitarık Boğazı'ndaki İngiliz garnizonuna karşı düzenlenen bir saldırıda yer aldı. Bu saldırı da felaketle sonuçlandı. Kardeşi James, "Tek kazancımız oranın karadan ele geçirilemeyeceğini öğrenmek oldu," yazdı.

O sıralarda kırklarında olan George Keith, onu tanıyan bir İngiliz tarafından, "vahşi, değişken, tutkulu, aklına estiği gibi davranan, kıvrak zekâlı, çapkın, çok içen, ince, orta boylu ve tanınmak isteyen" bir insan olarak betimlenmiştir. George, kardeşi James ile birlikte çeşitli kara kuvvetlerinde paralı asker olarak görev yapmayı sürdürdü ve James sonunda Büyük Frederick'in ordusunda mareşal oldu. (İskoçya'da da "Mareşal" unvanı aslında aynı anlama geliyordu ama zamanla askeri bir rütbeden çok soydan geçen bir unvana dönüşmüştü.) George Berlin'deki James'in yanına gitti, kralla yakın ve kalıcı bir dostluk kurdu ve birkaç yıl Fransa'da Prusya büyükelçisi olarak görev yaptı. 1754'ten beri Neuchâtel valisi olarak yarı yarıya emekliye ayrılmış durumdaydı ve Neuchâtel'in politikalarını usandırıcı, kışlarını ise katlanılmaz buluyordu. Hiç evlenmedi, ama bir savaştan sonra kendisine armağan olarak sunulan Emetullah adlı güzel, Müslüman bir Türk kızını evlat edindi. (Muhtemelen bu genç kız, kendisine cariye olarak sunulmuştu ama Voltaire – Keith'in ya çarpık cinsel arzuları bulunduğunu ya da hiç bulunmadığını imâ ederek – üstü kapalı bir yorumla, "Göründüğü kadarıyla ondan pek faydalanamıyor," dedi.

Keith okumayı seven bir insandı ve Rousseau'nun *Eşitsizlik Üstüne Söylev*'i ilk çıktığında esere hayran olmuştu. Eserin yazarıyla tanışmaktan son derece memnundu; "Lordumun keskin gözlerinde öyle şefkatli bir ifade gördüm ki içimi hemen bir huzur kapladı ve samimi bir tavırla kanepesi-

ni paylaşmaya, yanına oturmaya gittim," diyen Rousseau da onunla tanışmaktan son derece memnundu. Rousseau kısa bir süre sonra onu "dostum, koruyucum, babam," diye tanımlamaya başladı ve Keith'e, "Daima kalbimdesiniz Lordum, arada sırada küçük oğlunuzu düşünün," yazdı. Ancak Keith'in Neuchâtel yakınlarındaki şatosuna yerleşmeyi reddetti ve kırsal bölgelerin içlerinde sessiz bir sığınak aramaya koyuldu. Roguin'in o sırada Yverdon'da bulunan yeğeni Julianne – ki Lyonlu bir bankerin dul eşiydi ve Madam Boy de La Tour diye tanınıyordu – bu soruna bir çözüm buldu. Şans eseri vadide kullanılmayan boş bir evi vardı ve Rousseau'nun oraya yerleşmesi kararlaştırıldı.

Rousseau Temmuz'un başlarında, Yverdon'a varmasının üstünden henüz bir ay geçmeden, Jura Dağları'nın eteklerindeki Travers Vadisi'nde bulunan Môtiers'ye doğru yaya olarak yola çıktı. Yolu takip etmek çok uzun zaman alırdı ve Rousseau'nun da soğukkanlılıkla belirttiği gibi, "Oraya varmak için sadece bir dağı aşmam yeterliydi." Onun izlediği dik ve dolambaçlı patika, en az otuz iki kilometre uzunluğundaydı; bu da bizlere, devamlı sağlık şikâyetleri bulunmasına rağmen, hayatı boyunca olağanüstü dayanıklılık örnekleri sergilediğini hatırlatmaktadır.

On gün sonra Thérèse'in de gelmesi, Rousseau'yu çok rahatlattı. Yverdon'dayken içten bir mektup kaleme alarak, onun yalnızlık ve zulüm içeren bir hayata katlanmakta zorlanabileceğini belirtmişti. Thérèse ise çok etkileyici bir yanıt vererek, "Kalbim daima size ait oldu, Tanrı bana ve size ömür verdiği sürece de öyle olacak... Okyanusları ve uçurumları aşmam gerekseydi bile yanınıza gelirdim... Bunları söyleyen dudaklarım değil yüreğimdir," yazdı. Her zamanki gibi kelimeleri konuşma dilindeki gibi yazmıştı, ama aktarmak istediği duygular açıktı. Yalnız seyahat eden Thérèse, birkaç delikanlının ona yaklaşma girişimlerine göğüs germek zorunda kaldı ve gözyaşlarına boğuldu ama yardımsever bir papaz, resmi bir yetkiliyi, delikanlıları, bir daha terbiyesizlik etmeleri durumunda arabadan atılacakları konusunda uyarmaya razı etti. Rousseau sonradan ona bir teşekkür mektubu yazdı. Thérèse nihayet Môtiers'ye ulaştı; "Sarılırken nasıl da duygulandık! Ah, sevgi ve sevinç gözyaşları ne tatlıdır!" Môtiers dolayları adeta bir tabloyu andırıyordu ve James Boswell iki yıl sonra orayı, "bazıları sert kayalıklarla, bazıları küme küme çam ağaçlarıyla, bazıları da ışıldayan karlarla kaplı muazzam dağlarla çevrili güzel ve vahşi bir vadi," diye betimledi. Ancak Boswell, İskoçya'nın dağlık arazi-

VAL DE TRAVERS

Doğuya doğru birkaç mil aşağıda, dar vadinin Neuchatel'e doğru açıldığı yerdeki Motiers'in göründüğü bir manzara

lerine hayran olan bir insandı, oysa Rousseau daha evcil manzaraları tercih ediyordu.

Lüksemburg Dükü'ne, "Manzara muhteşem olsa da, biraz çıplak. İnsan vadide çok az sayıda ağaç görüyor, iyi büyümüyorlar ve pek meyve vermiyorlar. Dağlar sarp ve gri kayalıklarla dolu, kara köknarlar o griliği kasvetli bir tonla bölüyorlar," yazdı. Dört yıl önce *D'Alembert'e Mektup*'ta, Neuchâtel'de önceki kalışında aynı dağlarda dolaştığını ve çiftçilerin kendi kendilerine yetmelerine hayran kaldığını yazmıştı. "Bugün farklı gözlerle bakıyorsam," dedi *Mektup*'ta, "o mutlu toprakları bir daha hiç göremeyecek miyim?" Artık gerçekten farklı gözlerle bakıyordu. "Gençliğimde beni büyüleyen şeyleri yeniden bulacağımı sanmıştım. Her şey değişmiş. Kırlar farklı, hava farklı, gök farklı, insanlar farklı; artık dağlıları yirmi yaşındaki bir delikanlının gözleriyle görmediğim için, gözüme oldukça yaşlı görünüyorlar."

Môtiers, 400 kişinin yaşadığı (bölgedeki en büyük kent olan Neuchâtel'de yalnızca 3,500 kişi yaşıyordu) sıradan bir köydü. Köylülerin çoğu

MÔTIERS KÖYÜ

Rousseau ile Thérèse, ikinci kattaki balkonuyla birlikte bugün hâlâ ayakta olan sağdaki evde oturuyorlardı. Ev, 1780'lerden kalan bu gravürde doğru yansıtılmıştır, ama Rousseau Môtiers'yi meşhur ettikten sonra oraya giden sanatçılar, manzaraya onun betimlerine uyacak romantik bir hava katmadan duramamışlardır. Burada şelale olduğundan daha büyük gösterilmiştir.

çiftçilikle uğraşıyordu, ama modern bir kılavuza göre, aralarında birkaç saatçinin, bir kuyumcunun ve yangın söndürme cihazları yapan bir ustanın da bulunduğu zanaatçılar da vardı. Ancak artık Rousseau'nun, atalarının geçimlerini kazandığı bu tür *métier*lerle [zanaat] pek bir işi kalmamıştı. "Para bolluğu ve hammadde kıtlığı, fiyatların her gün artmasına neden oluyor," diye yakındı, "Yakında, şayet yaşamak istiyorsak, saat ve kumaş yemek zorunda kalacağız, çünkü daha kazançlı meslekler için tarım tamamen terk ediliyor."

Madam Boy'nun evi, Môtiers'deki en eski ve en mütevazı evlerden biriydi. Altmış yıl sonra orada kalan bir konuk, çatının hâlâ kiremit değil tahta kaplamalı olduğunu fark etmişti, ayrıca merdivenler öyle garipti ki, insan dört ayak üzerinde tırmanmak zorunda kalıyordu. Rousseau ile Thérèse o merdivenleri her gün tırmanıyorlardı, çünkü zemin katta bir başkası oturuyordu. Onların kaldıkları katta iki ayrı yatak odası, bir oturma odası ve şelalenin hem görülüp hem de duyulabildiği ahşap bir balkon vardı (bugün hâlâ yerindedir). Onlar oradan ayrıldıktan sonra çıkarılan

envantere göre, Rousseau'nun yatak odasında perdeli bir yatak, Thérèse'in yatak odasında daha mütevazı bir yatak, köknar ağacından bir gardırop, birkaç kitaplık, Rousseau'nun yazılarını ayakta yazdığı yüksek bir masa, birkaç hasır sandalye ve iki lazımlık vardı. Mutfak oldukça donanımlıydı; içinde ocak, demir kapaklı fırın, kızartma şişi, on üç adet çini tabak, iki adet demir tencere, demir ızgara, bakır kazan, pirinç kap, sandalyeler, iki masa ve "süslemesiz kötü bir tabure" bulunmaktaydı. Oturma odasında normal mobilyaların yanı sıra Madam Boy'ya ait olan bir çembalo vardı, anlaşıldığı kadarıyla bu sadece klavyesi bulunan minyatür bir çembaloydu, çünkü "koltuğun kolunda" duruyordu.

En önemli oda mutfaktı, çünkü yemeğe önem veriyorlardı ve Thérèse çok iyi bir aşçıydı. Bölgenin yiyecekleri genellikle düş kırıklığı yaratsa da, şarapları için aynı şey söylenemezdi. "İnsan yenilebilir bir ekmek istiyorsa evinde yapmalı. Ben de Matmazel Levasseur'ün yardımıyla öyle yapıyorum. Etler kötü... Şaraplar Neuchâtel'den geliyor ve oldukça iyi, özellikle de kırmızı şaraplar; ancak ben kendi adıma, daha hafif, daha ucuz ve çok daha sağlıklı olduğuna inandığım beyaz şarabı tercih ediyorum. Hiç kümes hayvanı eti yok, av hayvanı eti oldukça az, meyvelere gelince; bol bol bulunan güzel kokulu ve dayanıklı çileklerin dışında hiç meyve yok, elma bile." Ancak Thérèse bu az malzemeyle birçok güzel yemek yapabiliyordu. "Hiç kimse Matmazel Levasseur'den daha iyisini yapamazdı," dedi onu takdir eden bir konuk, "Taze sebzeler ve dağ kekiğinden dolayı etrafına harika bir koku yayan, mükemmel kızartılmış koyun butları vardı." Boswell onlara konuk olduğunda, çok sıradan bir yemek yiyeceği konusunda uyarıldı, ama güzel bir çorbayla, sebzelerle, haşlanmış sığır ve dana etiyle, çiğ domuz etiyle, salamuralanmış alabalıkla, kestanelerle, armutlarla, beyaz ve kırmızı şarapla ağırlanmaktan oldukça memnun kaldı. Rousseau kahveye de çok düşkündü. Kahve zihnini açıyor ve ona enerji veriyordu; sık sık sabahın ikisinde kalkıp kahve yapıyordu. Rousseau'yu tanıyanlar, iyi kahvenin onun için makbul bir hediye olduğunu biliyorlardı; Provanslı bir beyefendi ona kırmızı ipek bir kesenin içinde kahve yollamıştı, kese mühür mumuyla kapatılmış bir kılıfın içine koyulmuştu "ve daha iyi emniyete alınması bakımından hepsi mumlu bezin içine sarılmıştı."

İlginç konukların yanı sıra komşuları da vardı. Rousseau, Montmorency'de yerli halktan birçok kişiyle dostluk kurmuştu ama Môtiers'de

ROUSSEAU'NUN BALKONU

Balkonun bugünkü görünüşü. Günümüzde küçük bir Rousseau müzesi olarak kullanılan evin üstündeki plakette şöyle yazıyor: J.-J. ROUSSEAU 10 TEMMUZ 1762'DEN 8 EYLÜL 1765'E KADAR BURADA YAŞADI.

neredeyse tamamen Neuchâtel'den gelen ve orada kır evleri bulunan *burjuvalarla* kaynaştı, özellikle de yirmili yaşlarındaki Isabelle d'Ivernois adlı güzel bir kadınla. "O bana 'Baba' diyordu, ben de ona 'Kızım'." Köylülerin çoğu, yabancı bir kralın ve onun güven duyulmayan vekillerinin himayesindeki bir yabancı olarak gördükleri Rousseau'ya şüpheyle yaklaşıyorlardı. Şöhreti de ona fayda sağlamıyordu. Orada yaşayan bir kişi uzun yıllar sonra Rousseau'nun hiç sevilmediğini belirtti, "çünkü kitap yazdığı söyleniyordu."

Rousseau'nun Montmorency'de ilk denemelerini yaptığı egzotik bir giyim tarzını benimsemesi de kabul görmesini kolaylaştırmadı; Montmorency'de bulunduğu sırada Ermeni bir terzi, kronik üriner rahatsızlığına uygun, yere kadar uzanan bir cüppe giymesini önermişti. Rousseau böyle bir cüppe yaptırmaya karar verdi; bu cüppeyi hazırlatmasına yardımcı olan arkadaşlarına yazdığı mektuplarda şık bezemelere karşı şaşırtıcı bir ilgi sergilediği görülmektedir. Madam Boy, Lyon'dan birtakım kumaş örnekleri gönderdiğinde, onu şöyle yanıtladı: "Sanırım benim işaretlediğim örnek kah-

verengiydi, oysa bunun arka planı eflatun, ama önemli değil. Eflatun renkli güzel bir kaftan giyince, Tiflisli ya da Erivanlı şirin ve ufak tefek bir adama benzeyeceğim ki bence bana yakışır." Uzun pazarlıklar sonunda kıyafet hazırlandı ve Rousseau, yeni bir portresinin yapılmasını isteyen Paris'teki yayımcısına bu kıyafeti özenli ayrıntılarla betimledi. "Her mevsim, çevresinde on veya on iki santim kalınlığında, samur kürkünden, gri sincap kürkünden veya Tatar kuzu yününden bordürü bulunan bir başlık takıyorum. Kıyafetlerime gelince; dolamam veya içime giydiğim cüppe daima sade renkli oluyor, yazları kaftanım veya cüppem de sade renkli oluyor, ama kış için Sibirya tilkisi kürkünden bordürleri bulunan iki katlı bir cüppem ve aynı kürkten bir başlığım var." Frédéric Eigeldinger'in de belirttiği gibi, bu giyim tarzı yalnızca garipliğinden dolayı değil, Kalvinist papazların sık sık kınadığı gösterişli havası yüzünden de onaylanmamış olabilir. Her koşulda, farklılığın açık bir sembolüydü. Blake bir keresinde kendine dair, Rousseau'ya da oldukça uyan dizeler kaleme almıştı:

> Ah neden farklı bir yüzle doğmuşum
> Neden ırkımın geri kalanına benzemiyorum
> Baktığım kişiyi irkiltiyorum! Konuştuğum kişiyi gücendiriyorum
> O zaman da sessiz ve edilgen kalıyor, bütün dostlarımı kaybediyorum.

Rousseau'nun bu duruma bulduğu çözüm, farklılığını vurgulamak ve bunu bir erdem ilan etmekti.

Rousseau, Madam Boy'dan ayrıca rengârenk ipekler de temin etti ve kadın korselerini tutturmaya yarayan bağcıklardan yapmaya başladı. "Bunları tanıdığım ve evlenecek genç kadınlar için yapıyorum; ilk çocuklarını emzirmeleri koşuluyla. Emzirmeyene bağcık yok." Elbette emzirme başlayınca, bağcıklar da ilginç bir biçimde gevşiyordu. Isabelle'in kardeşi bu bağcıkların hediye edildiği şanslı kişilerden biriydi ve meşhur bir mektup almıştı: "Şanslı eşinizi saracağınız tatlı sevgi bağlarını simgeleyen bu bağcıkları güle güle kullanın ve annelerin görevlerinin izini süren ellerin yaptığı bu bağcıkları takmanın, kendinizi bu görevleri yerine getirmeye adamak anlamına geldiğini unutmayın."

Rousseau'nun bağcık yapması, cüppelerinden daha da çok ilgi topladı ve Rousseau kadınsılaşan giyim tarzı ile meşgaleleri konusunda açık bir yorumda bulundu. "Geçmişin anılarını silmeye çalışıyorum. Uzun bir cüp-

pe giymeye başladım ve bağcık yapıyorum: İşte beni yarı yarıya bir kadın gibi gördünüz, keşke hep öyle olsaydım!" O dönemde sık sık alıntılanan nükteli ifadesinde, "Erkek gibi düşündüm, erkek gibi yazdım, beğenmediler; ben de kendimi kadına dönüştüreceğim," dedi.

Belki bu yeni alışkanlıklarının bir başka amacı da, insanların dikkatini, bekâr bir kadınla birlikte yaşadığı gerçeğinden farklı bir yöne çekmekti – bu durum Paris'te herhangi bir sorun teşkil etmiyordu, ama muhafazakâr bir İsviçre köyünde skandala yol açabilirdi. Rousseau'nun insanları inanmaya teşvik ettiği öyküye göre Thérèse yoksul düşmüş bir yazın adamının kızıydı ve babası ölürken onu Rousseau'ya emanet etmişti ama kimse bu öyküye kanmadı. Köylüler daha bir yıl geçmeden Thérèse'in hamile olduğunu düşünmeye başladılar (muhtemelen kilo almıştı) ve bu durumu ayıpladıklarını açıkça ifade ettiler. "Meraklı bakışları, çift anlamlı zalim sözleri ve aptalca fısıltıları, çok geçmeden neler olduğunu tahmin etmemi sağladı." Rousseau Madam Boy'ya "Afrika'nın bütün yılanlarından daha çok zehir akıtan dillerden," yakındı ve sözlerini oldukça katı bir yorumla tamamladı: "Birkaç insan hariç tutulursa, Môtiers'nin, insanın yaşayabileceği en berbat ve en düşmanca yer olduğunu düşünüyorum." Rousseau, yaşanabilecek başka yerler aramaya başladı ama sonuç alamadı.

Rousseau'nun, mutlaka gönlünü alması gereken tek bir Môtiers sakini vardı ve neyse ki o da gönlünün alınmasına dünden razıydı. Yörenin papazının, *Émile*'in yazarını cemaatine kabul etmesi çok önemliydi. Frédéric-Guillaume Montmollin, sorumluluğundaki köyde meşhur bir yazar bulunmasına ve onu yeniden dini bütün bir insan haline getirdiği için övgü toplamaya çoktan hazırdı. Montmollin, düşünür olmaya özeniyordu ve Neuchâtel'in henüz var olmayan üniversitesinde işgal etmeyi umduğu kürsüye dayanarak kendisine "profesör" denmesini seviyordu. Yardımsever davranmaya can atan Montmollin, Rousseau'nun *Émile*'deki dinsel eleştirilerinin tamamen Katolikler'e ve ateistlere yönelik olduğu iddiasını hiç sorgulamaksızın kabul etti ve onun yazılı olarak şunları ifade etmesini sağladı: "Bu gerçek ve kutsal dine içten bir inançla bağlıyım ve ölene kadar da bağlı kalacağım." Ardından Rousseau'nun komünyon ayinine katılmasına izin verildi ve cemaat onun kutsal sofradan gözlerinde yaşlarla döndüğünü gördü. Buraya kadar her şey yolundaydı. Hatta Montmollin, Thérèse'in Fransa sınırının hemen ötesindeki en yakın Katolik kilisesinde ayine katılabilmesi için kendi at arabasını bile ödünç verdi. Ancak papazlar

Montmollin'i derhal denetime tabi tuttular ve o da Rousseau'ya teolojik, detaylar içeren ikinci bir mektup yazması için baskı yapmaya başladı. Rousseau bunu katiyetle reddetti.

Bir sorun çıkacağı belliydi ve çok geçmeden bir darbe geldi, ama bu beklenmedik bir darbeydi. Neuchâtel'in önemsiz meselelerinden usanan Keith oradan ayrıldı. Yakın bir zamanda Britanya tahtıyla barış yapmış ve dönüş hakkını elde etmiş olduğu için planı İskoçya'ya yerleşmekti. Rousseau, onu bir yıldan daha kısa süredir tanıyordu ama yakın arkadaş olmuşlardı. Tıpkı Lüksemburg Dükü gibi, Keith de saygın kişilerin ona sıradan bir insan gibi davranmasını takdir ediyordu (Frederick'in kardeşi, "Rousseau ve sadece Rousseau düşündüğünü söyler," demişti). Rousseau, birkaç haftada bir yirmi beş kilometrelik yolu yaya kat edip Keith'in göl kenarındaki şatosuna gidiyor ve egzotik kişilerden oluşan ev halkıyla arkadaşlık ediyordu; Keith'in Türk kızının yanı sıra uşaklar arasında da bir Türk, bir Zenci ve bir Kalmuk vardı. Keith Rousseau'ya sevgiyle *mon fils le sauvage* [yabani oğlum] diyordu ve Hume'u da yanlarına alıp birlikte İskoçya'daki Keith Hall'a yerleşmeyi, kendi sebzelerini yetiştirmeyi, nehirden tuttukları alabalıkları ve somonları yemeyi ciddi ciddi düşünmeye başlamışlardı ("Bonfilelerin parasını David öder, çünkü onları yiyecek olan o").

Rousseau Keith'in ayrılma kararına ne kadar saygı duymuş olursa olsun, baba yerine koyduğu bir kişinin daha onu terk ettiğini hissetmiş olmalıydı. Daha da önemlisi, Neuchâtel bölgesindeki güvenliği, büyük ölçüde orayı terk eden valinin varlığına bağlıydı. Keith gittikten sonra geriye kalan astları, Rousseau'yu koruyacak kadar güçlü değillerdi. Üstelik Rousseau, Frederick'in bağışını kabul ederek durumunu düzeltme fırsatını da geri tepti ve ona kibarca, "Bana ekmek vermek istiyorsunuz; tebaanızda ekmek bulamayan insanlar yok mu?" yazdı. Ayrıca cüretkâr bir tavırla kralın kılıcını bırakmasının zamanının geldiğini öne sürdü; bu fikrini Keith'e daha da keskin bir dille ifade etti: "Görkemli bir barış yapsın, devlet gelirlerini yeniden düzenlesin, bitap düşen bölgelerini ayağa kaldırsın. Eğer ben hâlâ hayatta olursam ve o da bana karşı gösterdiği iyi niyeti sürdürürse, o zaman bağışlarından korkup korkmadığımı görürsünüz." Keith sade bir dille, bütün bunları görmeye muhtemelen kendi ömrünün de yetmeyeceğini belirtti, ama yine de Rousseau'nun mektubunu krala iletti; bu mektup bugün hâlâ Alman devlet arşivinde bulunmaktadır. Frederick, Keith'e isteksiz bir hayranlıkla, "Hiç kimsenin kendi menfaatini göz

ardı etmeyi onun kadar ileri götüremeyeceğini kabul etmek gerekir, eğer bu erdem değilse bile, erdeme doğru alınmış büyük bir yoldur," dedi. Rousseau bu noktada Keith'ten cüzi miktarda yıllık bir ödenek almayı kabul etti, ama onun ölümünden hiçbir kazancı olmamasını kesinleştirmek için vasiyetnamesinde yer almayı reddetti.

Rousseau devamlı yazarlık günlerinin sona erdiğini iddia ediyordu, zaten Frederick'in onun orada kalmasını onaylama koşullarından birinin, bir daha tartışmalara yol açmaması olduğu, dile getirilmese de biliniyordu. Ancak Rousseau kendini savunma dürtüsüne karşı koyamadı. Rey 1763 Martında, Rousseau'nun büyük bir gizlilik içinde kaleme aldığı bir eseri yayımladı; Christophe de Beaumont'a Mektup (*Lettre à Christophe de Beaumont*) adlı bu eser, Paris Başpiskoposu'nun, "birçok asılsız, iftira niteliğinde, Kilise'ye ve papazlarına nefret kusan, Kitabı Mukaddes'e ve Kilise geleneklerine aykırı, hatalı, günahkâr, dine hakaret eden ve sapkın ifade" içerdiği gerekçesiyle *Émile*'in okunmasını yasakladığı mektubuna verilen bir yanıttı. Rousseau yanıtında meydan okurcasına, *Émile*'in kınanmasına yol açan unsurları tekrarladı: İnsan özünde iyiydi, Hıristiyanlığın mucizelerin desteğine ihtiyacı yoktu ve çocuklar anlayamadıkları doktrinleri ezberlememeliydi. Bu konuları yeniden kaleme alıp yayımlamak, belaya davetiye çıkarmak demekti, ama on sekizinci yüzyılda yaşayan bir eleştirmenin de belirttiği gibi, "Jean-Jacques'ın havarileri anımsatan özelliklerinden biri, zulüm görmeyi sevmesiydi." Rousseau *Beaumont'a Mektup*'ta karanlık bir tavırla, "Etrafım casuslarla ve düşmanlarla sarılı; dünya, kendilerinin bana yaptıkları kötülüklerden ötürü benden nefret eden insanlarla dolu," yazdı. Bunlar, ilerleyen yıllarda gitgide daha çok dile getireceği sözlerdi.

Rousseau başpiskoposa kasten ardı ardına sıralanan şaşaalı unvanlarıyla hitap ederek, "Hangi ortak dili konuşabiliriz? Birbirimizi nasıl anlayabiliriz?" diye sordu. Din konusundaki tutumunu ve gördüğü haksız muameleyi kapsamlıca ele aldıktan sonra şu sonuca vardı: "Bana halkın önünde hakaret ettiniz Mösyö, üstelik bana iftira attığınızı da kanıtlamış bulunuyorum. Eğer benim gibi sıradan bir insan olsaydınız, sizi tarafsız bir mahkemenin önüne çıkarabilirdim... ama sizi adil davranmaktan muaf tutan bir unvanınız var ve ben önemsiz biriyim." Bunlar güçlü sözlerdi ve Paris'te sansasyon yarattı. D'Alembert, "Kim ne derse desin, Môtiers-Travers'e çekilen zavallı adamcağızın, konumları yüzünden her şeyi söy-

lemeye ve yapmaya hakkı olduğunu zanneden bu insanlara bazı gerçekleri dile getirmesi kötü bir şey değil," yorumunda bulundu. Grimm bile alaycılığını bir kenara bıraktı. "Bu eserde çok etkileyici pasajlar, çok güçlü muhakemeler ve daha da ilginci, Cenevre Yurttaşı'na ait olmayan bir nüktedanlık var, çünkü nüktedanlığa yeltendiğinde hep donuk kalmıştır." Grimm, Rousseau'nun dini tutumu hakkında ise – ki kendisinin herhangi bir dini tutumu yoktu - yalın ve isabetli bir yorumda bulundu. "Yazar yine ilginç olmakla birlikte karakterine daha uygun bir tavırla, Hıristiyanlığın en korkulan sorunlarını ifşa ettiği bir eserde, ruhunun derinliklerinde Hıristiyan olduğunu herkese ilan ediyor."

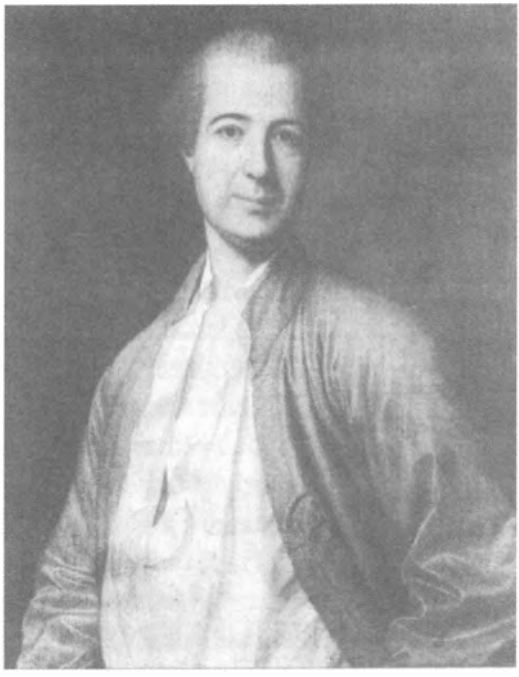
Bu arada Rousseau'nun Cenevreli arkadaşları, oligarşik yönetimin yetkilerini azaltmaya yönelik kampanyalarının bir parçası olarak, onu eski konumuna geri getirmeye çalışıyorlardı. *Représentants* olarak bilinen ve Küçük Konsey'e orta sınıfın şikâyetlerini arz eden partiyle, *négatifs* olarak bilinen ve halkın şikâyetlerini bildirme hakkını reddeden ya da "olumsuzlayan" konsey üyeleri arasında uzun ve zorlu bir mücadele baş göstermişti. *Représentants*'ın en aktif üyeleri arasında, davayı büyük bir tutkuyla destekleyen ve Rousseau'yu devamlı mücadeleye destek vermeye teşvik eden Guillaume-Antoine Deluc ile *Beaumont'a Mektup*'u büyük bir coşkuyla karşılayan eski dostu Moultou bulunmaktaydı. "Ah benim sevgili, pek sevgili yurttaşım, o nasıl bir kitap! Nasıl bir ruh! Nasıl bir içtenlik! Nasıl bir yücelik!" Ancak Cenevre yetkilileri, inanç meselelerine dair şüpheler yaydığı ve seçkin bir başpiskoposa hakaretler içerdiği gerekçesiyle kitabı derhal yasakladılar. (Rousseau'nun bir başka arkadaşı tiksintiyle, kibarlığa fazla meraklı oldukları yorumunda bulundu, öyle ki İsa ile birlikte "Arkama geç Şeytan," diyecekleri yerde, muhtemelen "Mösyö Şeytan" derlerdi.)

Bu yeni ret, Rousseau'yu öyle öfkelendirdi ki 1763 Mayısı'nda, 1754'te geri kazanmış olduğu Cenevre yurttaşlığından resmi olarak feragat ederek, artık onu Küçük Konsey'e karşı kullanmakta daha çok zorlanacak olan destekçilerini şoka uğrattı. İçlerinden biri Rousseau'nun bu hareketi konusunda ümitsizce, "Yıldırım çarpmışa döndüm, bu davranışını hiç anlayamıyorum," dedi. Yine de öz imajının temelini oluşturan bir statüden vazgeçmesinde asil bir yan bulunduğunu kabullenmemeleri olanaksızdı. Bu arada düşmanları bayram ettiler. "Rousseau artık benim yurttaşlarımdan biri değil," diye sevinçle haykırdı Madam d'Épinay'yi teda-

vi etmiş olan Doktor Théodore Tronchin; "Yurttaşlığından feragat etmesi gururunun son soluğudur ya da en azından gururunu sınıra taşımıştır."

Bu, Rousseau'nun Cenevre meselelerine son müdahil oluşu değildi ama bu meseleler hayatının merkezi olmaktan çıktı. Odak noktası Neuchâtel olan yeni dostlar ediniyordu ve bu dostların arasında, yakınlardaki Monlési'de bir kır evi bulunan – bu evi *vacherie*, yani ahır olarak adlandırıyordu – emekli Albay Abram Pury de vardı. Rousseau Pury'nin evinde daha da önemli bir bağlantı kurdu; Pierre-Alexandre Du Peyrou onun sadık bir dostu olarak kalacak ve öldükten sonra eserleriyle ilgilenen kişilerin arasında en güveniliri olacaktı. Du Peyrou ilginç bir çocukluk geçirmişti. Protestan Fransız ailesi önce Hollanda'ya, ardından Güney Amerika'ya göç etmiş ve orada çok zengin olmuştu. Kendisi 1729'da Surinam'da, Paramaribo'da doğmuştu. Du Peyrou altı yaşında eğitim görmek üzere Hollanda'ya gönderilmiş, kocası ölünce yeniden evlenen annesi, yeni kocasının memleketine, yani Neuchâtel'e taşınmıştı. Du Peyrou, oraya kalıcı olarak yerleştiğinde daha on dokuz yaşındaydı ama yerel halk onu hiç kabullenmemişti; hem aşırı para harcadığı için (yılda yaklaşık 20,000 livre harcıyordu, sarayı ise bir milyon livre tutmuştu ve inşa edilmesi yıllar sürmüştü) hem de orada burada gayrimeşru çocukları bulunan serbest düşünceli bir insan olduğu için. Onu sonradan tanıyan bir kişi, Neuchâtel'in geleneklerine hep yabancı kaldığını, "servetinin şaşaası yüzünden ve aydın bir düşünür olduğu için kendini üstün görmeye yatkın olduğunu," belirtti. Ancak Du Peyrou bütün avantajlarına rağmen, kısmen de duyma güçlüğü çektiği için, uyumsuz ve çekingendi; sonunda kızıyla evlendiği güçlü Pury onu kolaylıkla yönetiyordu.

Rousseau'nun küçük Môtiers'de rahatsızlık yaratan daha birçok konuğu vardı. Bu konuklar, genellikle Rousseau'ya da rahatsızlık veriyorlardı ama bazen aralarından yazılarını gerçekten takdir edenler de çıkıyordu. Bunlardan biri, Rousseau'nun sohbetlerinin samimi özgünlüğünden ve açılan her konudaki özgür düşünce tarzından etkilenen Jacob Wegelin adlı bir papazdı. "Bütün sözleri adeta dolu bir kaynaktan akıyordu, hepsini kendisi hissetmiş, kendisi düşünmüştü, başkalarından ödünç alınan laflar veya basmakalıp laflar etmiyordu. Kendini tamamen öğrenmeye ve gelişmeye adamıştı." Ancak Rousseau kederle, düşman edinmesinin sebebinin de bu farklılığı olduğu yorumunda bulundu. "Benim niyetim ders vermek değildi, sadece kendi düşüncelerimi dile getirmek istedim, ama in-

PIERRE-ALEXANDRE DU PEYROU

Du Peyrou'nun bu portresi, Rousseau'nun Môtiers'de kaldığı dönemden kısa bir süre sonra çizilmiştir. Du Peyrou son derece varlıklı olmasına rağmen sade bir kostümle resmedilmeyi tercih etmiştir, yüz ifadesi belki de sosyal uyumsuzluğunu (kısmen sağırlığına bağlı olan) yansıtmaktadır. Sonunda, kendi hatası olmamasına rağmen, Rousseau'yla arası açılmıştır, ancak yine de sonuna dek ona sadık kalmıştır ve öldükten sonra eserleriyle ilgilenen kişilerin arasında en güvenilir olanıdır.

sanlar buna tahammül edemiyorlar. Eğer birisi onlardan farklı düşünürse, kendi görüşlerinin kötülendiğini zannediyorlar ve ona nefretle, insafsızca yükleniyorlar."

Rousseau'nun ziyaretine gelen diğer konuklar ise, hayatlarını değiştirecek bir deneyim peşinde olan hevesli gençlerdi. Cenevre'den Pierre Mouchon adlı genç bir papaz, yanında arkadaşlarıyla birlikte, önceden haber vermeksizin çıkagelince, Rousseau eve dönüp onları ağırlamak için Keith'e gerçekleştirdiği ziyareti kısa kesti, üstelik hiç de bekledikleri gibi insanlardan kaçan biri olmadığını gösterdi. "Yumuşak bir yüzü olmasına rağmen eşi benzeri görülmemiş bir canlılığa sahip gözleri ve ateşli bakışları var; ilgisini çeken bir konu açılınca, gözleri, ağzı, kasları ve elleri onun yerine konuşuyor. Onu sorun çıkaran bir insan ya da devamlı her şeyi eleştiren bir insan olarak düşünmek çok yanlış; hiç de öyle bir insan değil! Gülenlerle birlikte gülüyor, espriler yapıyor, çocuklarla sohbet ediyor ve kâhyası Matmazel Levasseur ile şakalaşıyor." Mouchon eve dönünce Rousseau'ya "ruhen babası" olduğunu ve "hayatında bir çığır açtığını" yazdı. (Elbette bu tür duygular belirli bir ölçüde kendi kendilerine yarattık-

ları duygulardı. Moultou ile bir başka arkadaşını, Rousseau'yu göklere çıkarırken izleyen genç entelektüel Suzanne Curchod, "Beni gülmekten öldürüyorlar. Rousseau beni affetsin, ama onlara bakınca birbirine sarılırken neşeyle hıçkıran sarhoşlar görüyorum," demişti.) Rousseau Mouchon'a arkadaşça bir yanıt gönderince, genç adam mutluluktan kendinden geçerek, Rousseau'nun genellikle kadın erkek bütün hayranlarının hissettiği büyük sevgiyi ifade etti. "Sadece sizi düşünüyorum, sadece sizin dostlarınızın arasında bulunmaktan keyif alıyorum, sadece sizin yazdıklarınızı okuyorum, sadece sizin hakkınızda konuşuyorum. Keşke ruhlar da iç içe geçip bütünleşen sıvılar gibi olsaydı."

Rousseau da aynı şeyi diliyordu, ama Mouchon ile ilgili olarak değil. 1763 baharında ilgi çekici ve gizemli bir delikanlı, Rousseau'yu tanımak için geldiğini açıkça söyleyerek yörenin hanına yerleşti. Kendini Sauttern Baronu olarak tanıttı ve Protestanlığı yüzünden gördüğü dinsel zulümden kaçan bir Macar subayı olduğunu açıkladı. "Uzun boylu ve biçimliydi, çekici yüz hatları, nazik ve arkadaş canlısı tavırları vardı... Temizliğine çok önem veriyordu ve konuşurken son derece mütevazıydı, kısacası iyi bir aileden geldiği her halinden belliydi." Rousseau onun etkisine kapıldı. "Ben yarım yamalak sevemem. Kısa sürede dostluğumu ve güvenimi bütünüyle kazandı, birbirimizden ayrılamaz olduk." Uzun yürüyüşlere çıkıyorlar ve uzun sohbetlere dalıyorlardı; bu sohbetler Latince olmak zorundaydı, çünkü delikanlı Fransızca bilmiyordu.

Rousseau, neredeyse hemen yeni arkadaşının bir casus olabileceğine dair uyarılar almaya başladı ve onun kimliğini doğrulamak için çaba sarf etti, ama hiçbir şey güvenini sarsamazdı. Rousseau, daima insanların karakterlerini iyi tahlil etmekle böbürlenirdi. Ancak Sauttern casus değilse de, söylediği kişi de değildi. Gerçek adı Jean-Ignace Sauttermeister von Sauttersheim'di, subay değil kâtipti ve Macaristan'dan yüklü borçlarından kurtulmak için kaçmıştı.

Rousseau bütün bunları oldukça uzun bir süre sonra öğrendi ve aradaki süreçte çömezinden çok etkilendi. "Herkese Neuchâtel'e yalnızca benim için, beni tanıyarak erdem yolunda ilerlemek için geldiğini söylüyor ve sonunda beni de buna inandırdı." Bu ilginç ilişkiyi inceleyen bir araştırmacı, Sauttersheim'in kendini, akıl hocasını arayan bir Émile gibi tanıttığı yorumunda bulunmuştur. Rousseau bu ilişkiyi asla homoerotik bir ilişki gibi algılamamıştır, aksine bu ilişkiyi, aşkın yaralayıcı tutkusundan ta-

mamen farklı görmüştür; tıpkı Bomston'un ağzından Saint-Preux'ye söylediği gibi: "Aşk devri geçti, gelsin dostluk devri!"

Sauttersheim, birkaç ay sonra oradan ansızın ayrıldı ve ardından hoş olmayan bazı gerçekler ortaya çıktı. Handa kalırken, oradaki hizmetçilerden birini hamile bırakmıştı – bu yüzden apar topar ayrılmıştı. Rousseau'nun ilk tepkisi, Sauttersheim'in böyle bir şey yapabileceğini kati surette reddetmek oldu, çünkü o temiz bir beyefendiydi, oysa kadın *vilaine salope*, yani pis bir sürtüktü. Roguin'e arkadaşının "saf ahlak değerleri" olduğunu ve "leş gibi kokan bir fahişeyle, İsviçre'nin en korkunç canavarıyla" ilişkiye girmiş olamayacağını söyledi. Rousseau'nun bu aşırı tepkisi en hafif tabirle tuhaftı ve kadının (adı Marie Lambert idi) geçmişi hakkında hiçbir şey bilinmese de, doğum sancılarının ortasında sorgulanırken, Sauttersheim'den başkasıyla yatmadığına yemin etti; zaten Sauttersheim de sonradan mektupla suçunu itiraf etti.

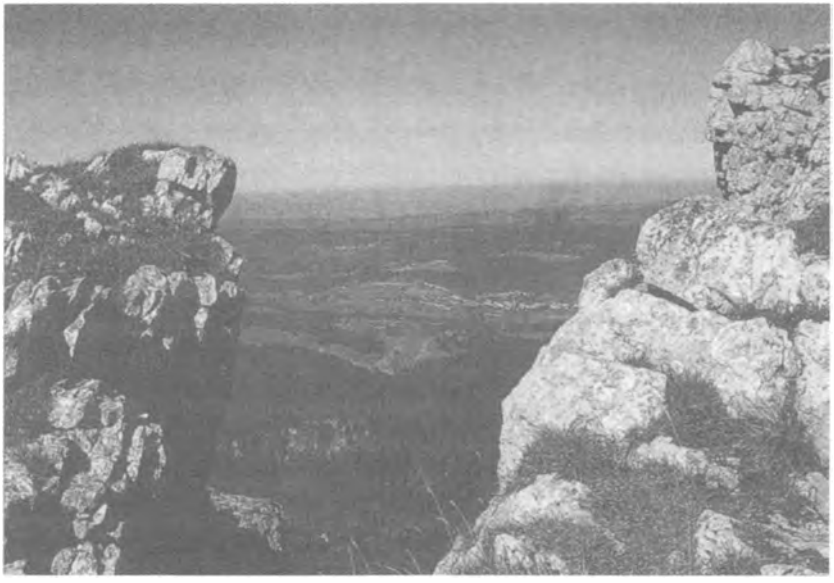
Bütün bu olaylar Rousseau'nun Môtiers'deki itibarına büyük zarar verdi, hem arkadaşı bölgenin tutucu geleneklerine aykırı davrandığı için, hem de oralı bir kadının sözüne inanmak yerine, tanınmayan bir yabancının sözüne inandığı için. Rousseau çok utanmıştı; Marie Lambert'e maddi yardımda bulunmuş gibi görünmektedir, ama kadın bebeğine Jean-Jacques adını verirken minnettarlığını mı dile getiriyordu, yoksa iğneleyici mi davranıyordu kesin olarak bilinmemektedir. Sauttersheim mektup yazarak af dileyince, Rousseau soğukça arkadaşlıklarını sürdürme niyetinde olmadığını belirtti.

Bir de ileride Johnson'ın Hayatı'nı (*The Life of Samuel Johnson*) yazacak olan James Boswell vardı; yirmi dört yaşındaydı, yakışıklıydı, hevesliydi ve kendine güveni eksik olmakla birlikte halinden hoşnuttu. 1764 yılının Aralık ayında, Avrupa turu yaparken Môtiers'de sadece kısa bir süreliğine durmuştu, ama yaşça büyük saygın kişilere bağlanma alışkanlığı vardı ve eğer koşullar uygun olsaydı, mutlaka o da Sauttersheim gibi orada kalmayı sürdürürdü. Yüzeysel bir okur değilse de gelişigüzel bir okur olan Boswell, Rousseau'nun kitaplarına hayrandı ve Rousseau'yla görüşmek için, adeta günah çıkarmaya hazırlanırmışçasına haftalarca hazırlandı. "Rousseau'yu görene kadar ne inançsız biri gibi konuşacağıma ne de bir kadınla birlikte olacağıma yemin ettim." Boswell'in ünlü yazara ulaşması muhtemelen kolay oldu, çünkü İskoçya'dan Potsdam'a kadar birlikte seyahat ettiği Keith – ki sonunda Potsdam'a yerleşmeye karar vermişti

– onun için bir takdim mektubu kaleme almıştı. Ancak Boswell'in narsisizmi, doğal çekiciliğinin devamlı teyit edilmesini gerektirdiği için Rousseau'nun mahremiyetini kendi istediği gibi işgal etmeye karar verdi. Môtiers'deki handa kalırken defalarca beğenmeyip baştan yazdığı mektupta, biçimsiz ama iş gören bir Fransızcayla, köklü bir aileden gelen, "duygulu bir yüreğe, hayat dolu ama melankolik bir ruh yapısına" sahip olan bir İskoç beyefendisi olduğunu belirtti. Bu, Rousseau'ya cazip gelmesi planlanmış bir dildi, tıpkı yeni bir çömez kazandığına ilişkin ifadesi gibi. "Eğer bugüne kadar bütün çektiklerim Mösyö Rousseau'nun gözünde bana en ufak bir değer kazandırmıyorsa, neden böyle yaratılmışım? Neden o yazdıklarını yazmış?"

Rousseau yemi yuttu ve ona bir not göndererek, iyi olmadığını ama kısa bir ziyarete izin verebileceğini belirtti. Eve girerken Thérèse'in "minyon, hayat dolu ve derli toplu bir Fransız kızı" olduğunu fark eden Boswell, ev sahibiyle hemen samimiyet kurdu. "Rahattım ve iyi konuştum; Mösyö Rousseau beni derinden etkileyen bir şey söyleyince elini sıkıp omzunu sıvazladım. Kendimi hiç dizginlemedim." Aslında Boswell, genç bir Diderot gibi davranıyordu. Ardından gerçekleşen sohbetler kayda değer değildi – Boswell'in Fransızcası yeterince akıcı değildi – ve Rousseau aksi bir tavırla onu başından savmaya çalıştı. Ancak yine de unutulmaz cümleler sarf etti: "Dünyanın durumundan hoşlanmıyorum. Burada bir hayal âleminde (*chimères*) yaşıyorum ve dünyanın mevcut durumuna katlanamıyorum." Rousseau, *Julie*'yi anmaktaydı; eserinin kahramanı, Saint-Preux'ye yaşanmaya değer tek dünyanın hayal âlemi olduğunu söylemişti.

Rousseau, uzun kış aylarını genellikle hasta geçiriyordu ama hastalığının türü tam olarak bilinmemektedir. Belki Chambéry'deki gibi, hastalığı yine kısmen psikosomatikti. Moultou'ya, "Gece gündüz ıstırap çekiyorum ve bu aklımı tamamen yitirmeme yol açıyor," dedi. Yapabildiğinde odun keserek ter atıyordu, ama genellikle bunu yapamayacak kadar güçsüz oluyordu. Bir keresinde her an ölebileceğini düşünerek vasiyetname hazırladı. Gerçekten de soğuklar korkunçtu. 1762-63 yıllarında Avrupa'da yüzyılın en sert kışlarından biri yaşandı (hem Thames hem de Seine dondu). Rousseau, Nisan'ın son gününde bile kar yağdığından yakındı; "Bir daha baharı göremeyeceğimi düşünüyorum." 1764'te de aynı tarihlerde karla kuşatılmış durumdaydı, üstelik 1765 de daha iyi değildi. Şubatın sonlarında dondurucu soğuklar yüzünden dört ay boyunca "sokağa adım atmaksızın," evde hapis kaldığından yakındı.

LE CHASSERON'DAN MANZARA

Le Chasseron zirvesinin (rakımı 1615) kuzeye bakan manzarası. Rousseau devamlı sağlığından şikâyet etmesine rağmen, bu etkileyici zirveye "keçi gibi" tırmanmakta hiç zorlanmamıştı.

Her zamanki gibi, hava ısınınca Rousseau'nun keyfi de yerine geldi ve yeniden tepelerde gezintilere çıkmaya başladı. Du Peyrou amatör bir botanikçiydi ve ondan etkilenen Rousseau da Chambéry'deyken sıkıldığı bu uğraşa ciddi bir ilgi duymaya başladı. On sekizinci yüzyılda botanik, şaşırtıcı ölçüde çok insanın sevdiği bir meşgaleydi. Teknik eğitim gerektirmeyen bir bilim dalıydı ve bahçeyle uğraşanlara büyük bir zevk veriyordu; ayrıca bitki ve çiçek türlerinin toplanıp kurutularak albüm haline getirilmesini içeren makul bir hobi sağlıyordu. Kitaplar ve ekipmanlar ısmarlayan Rousseau, yetenekli bir botanikçiden, yani Isabelle'in amcası Jean Antoine d'Ivernois'dan ders aldı. Bu konuda Malesherbes ile mektuplaşmaya başladı; şansölye olan babası politik çevrelerde gözden düşünce sansür kurulunun başındaki görevini kaybeden Malesherbes artık kır evinde yaşıyordu. (Duchesne ile ortağı Guy'ın, sadece sahte bir kapak yaparak *Émile*'i satmaya devam etmiş olmaları ilginçtir. Bu durum, Leigh'in de belirttiği gibi, 1762'deki davanın, yalnızca Rousseau'yu korkutarak ülkeden kaçırma amaçlı olduğu şüphelerine ağırlık kazandırmaktadır.) Yüzlerce bit-

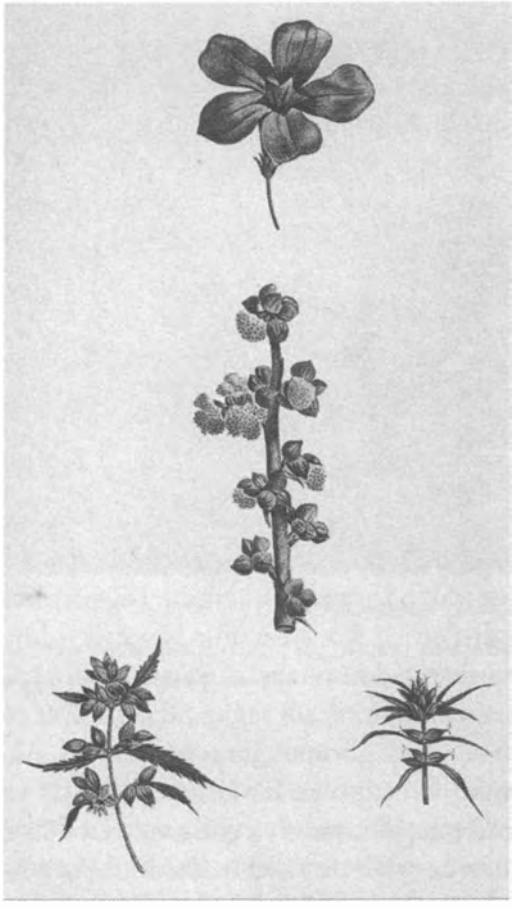
kinin adını ve özelliğini ezberlemek, Rousseau'nun yeni tutkusu haline geldi; bu, birçok bakımdan zevkli bir uğraştı; Zaten bilgi edinmek başlı başına bir zevkti, ayrıca açık havada olmak için bir bahaneydi ve tartışmalardan uzak bir sığınaktı. Malesherbes'e, "Aklıma erdemli veya faydalı bir fikir gelince, önümde darağacını ya da idam sehpasını görüyorum. Cebimde Linnaeus*, kafamda otlar varken asılmamayı umuyorum," yazdı.

Rousseau, özellikle bin altı yüz on beş metre rakımlı Le Chasseron dağına tırmanmayı içeren geziden büyük bir keyif aldı. François-Louis d'Escherny adlı genç bir arkadaşı bu geziyi ayrıntılarıyla kaleme almıştır. Beş kişilik bir grup olarak, turta ve kızartılmış tavuk gibi erzaklar taşıyan bir katırla yola koyulmuşlardı. İçlerinde en büyükleri olan Rousseau, grubun lideriydi ve disiplin sağlamakla sorumluydu. Clerc adlı bir doktor ve sulh hakimi erzaklarla ilgileniyor, Albay Pury pusulayı kullanıyor, Du Peyrou bitkilerin muhafaza edileceği *herbier*leri taşıyor (Rousseau'nun preslenmiş bitki örneklerinden oluşan bu güzel albümlerinden bazıları günümüze kadar ulaşmıştır), d'Escherny ise ateş yakıp kahve hazırlıyordu. Diğerlerinin tırmanmak için büyük bir çaba sarf ettiği, Rousseau'nun ise çevik adımlarla vardığı zirvede güzel manzaranın tadını çıkararak yemeklerini yediler ve bu sırada d' Escherny, Rousseau'nun sık sık sağlığından şikayet etmesine rağmen, son derece dinç ve neşeli göründüğünü gözlemledi. Akşamleyin Gruyère peyniri yapan kişilere ait olan bir kulübe buldular ve onlardan ahşap çanakta aldıkları krema, Rousseau'yu çok mutlu etti (Kahvesine kremayla birlikte bol miktarda şeker de koydu). Bir ahırın içindeki kocaman bir saman yığınının üstünde gecelediler ve Rousseau ertesi sabah gözünü bile kırpmadığını iddia edince, albay ona sitemle, "Aman Tanrım, Mösyö Rousseau, beni hayrete düşürüyorsunuz! Bütün gece horladınız. Asıl ben hiç gözümü kırpmadım," diye yanıt verdi.

Rousseau yürüyüşlerinden birinde, günümüzde Proustvari olarak nitelendireceğimiz bir geçmişe dönüş anı yaşadı. Coşkuyla "Ah bakın! Cezayirmenekşeleri!" diye haykırarak Du Peyrou'yu şaşırttı. Ansızın Madam Warens'in Les Charmettes'te geçirdikleri ilk gün cezayirmenekşelerini işaret ettiğini hatırlamış ve zamanda neredeyse otuz yıl geriye gitmişti. Ma-

---

* Botanik biliminin kurucusu kabul edilen İsveçli botanikçi Carl Linneaus (1707-1778). Bugün de kullanılan bilimsel sınıflandırma yöntemini bitkilere uyguladığı *Species Plantarum* adlı eseriyle tanınmıştır-e.n.

CEZAYİRMENEKŞESİ

Rousseau'nun on dokuzuncu yüzyılın başlarında yayımlanan botaniğe giriş konulu kitabının lüks baskısından bir sayfa. Yukarıdan aşağıya doğru iki kenevir örneği, bir keneotu bitkisi ve Du Peyrou ile birlikte bitki topladığı sırada görüntüsü Rousseau'ya Chambéry'yi hatırlatan bir cezayirmenekşesi görüyoruz.

dam Warens'in yakın bir zamanda, Conzié'nin tabiriyle "hastalıkla ve yoksullukla pençeleşerek, vicdansız insanlar tarafından terk edilmiş bir halde" öldüğünü öğrenen Rousseau için bu deneyim daha da dokunaklıydı. Rousseau Conzié'ye "gözlerini kapadığınız o eşsiz kadının mezarını çiçeklerle kaplamak için," Chambéry'ye gitmeye can attığını yazdı. Eninde sonunda gitti de, ama o dönemde hissettikleri kâğıda aktarılmamıştır.

Rousseau'nun hayatının o aşamasında yaşadığı daha acı bir kayıp, bozulan sağlığını endişeyle izlediği Lüksemburg Dükü'nün kaybıydı. "Önemli insanlar arasında tek bir dostum oldu," dedi Deleyre'e, "sınavı geçen oydu, ama ölüm onu da benden aldı... Çok uzun yaşadım." Madam Lüksemburg'a şaşırtıcı bir patavatsızlıkla, "Sizden daha çok yasını tutacağım şey

var," diye noktalanan münasebetsiz bir başsağlığı mektubu gönderdi. Kâhyası La Roche'a gönderdiği bir mektupta sözlerinin arkasındaki mantığı açıklamaya çalıştı. "Madam Lüksemburg'un acısı benim acım sayılır, ama o tesellilerden yoksun değil, oysa ben bu dünyada bir başımayım, herkes beni terk etti; dostum, dayanağım, tesellim olmadan acılarla boğuşuyorum." Bunu yazdığı sırada Thérèse hâlâ onun bütün ihtiyaçlarına koşuyordu ve Roguin, Moultou, Du Peyrou, (uzaklardan) Keith, dostlarından ve hayranlarından yalnızca en göze çarpanlarıydı. Düşes, "Tanrı aşkına, bu acı anımda ilgisizliğinizle bana daha da büyük yük olmayın! Sizi daima yürekten seveceğime emin olabilirsiniz," yazınca Rousseau çok utandı.

Rousseau, kendini her zamankinden daha da çok mektuplara verdi. Birçok tanıdığıyla ve dostuyla mektuplaşmanın yanı sıra, ondan öğüt isteyen yabancıların ardı arkası kesilmeyen mektuplarıyla da uğraşması gerekiyordu; şöhretin doğurduğu bu sonuç, Montmorency'deyken hoşuna gidiyordu ama artık yorucu gelmeye başlamıştı. Môtiers'de kaldığı iki buçuk yılda iki yüzü aşkın kişiden mektup aldığı hesaplanmıştır; kendisinin yazdığı 850 mektup da günümüze kadar ulaşmıştır; bu da, haftada ortalama beş mektup eder.

Arada sırada yabancılar gerçekten kaygılanmasına yol açıyordu. Kendini sadece "Henriette" olarak tanıtan Parisli bir kadından son derece düşündürücü bir mektup geldi. Kimliği belirlenemeyen bu kadının mektupları sonunda Neuchâtel'deki büyük Rousseau koleksiyonunda yerini aldı. Bu kadın, günümüzde depresyon olarak nitelendireceğimiz durumunu bütün ayrıntılarıyla betimledi. "Uyanma anı hayatımın en korkunç anı. Büyük bir ıstırap beni uykumdan söküp alıyor ve keskin bir acı, uyuşuk duyularımı ayaklandırıyor, uyanma korkusu ve dehşeti de bunu tamamlıyor... Binlerce kasvetli ve karmaşık düşünce, etrafımı kuşatan yoğun bir bulutta toplanıyor. O düşünceleri uzaklaştırmaya çalışıyorum, mücadele ediyorum, çevreme bakıyorum, etrafımdakileri gözden geçiriyorum ve beni teselli edebilecek hiçbir şey görmüyorum." Rousseau ona anlayışlı bir yanıt verdi, ama durumunu şaşırtıcı bulduğunu belirtti, çünkü kendi tecrübelerinden çok farklıydı; bu mektuba verdiği tepki, bütün şikâyetlerine rağmen, gerçek anlamda hiç depresyon yaşamadığı fikrini doğuruyor. "Beni üzen ve alçakgönüllülüğe sevk eden bir bilmecesiniz. İnsan kalbini bildiğimi sanırdım, ama sizinkini hiç bilmiyorum. Acı çekiyorsunuz ve sizi rahatlatamıyorum." Henriette yeniden yazdığında ona yanıt vermedi.

Bir başka kişiyle ise öyle yoğun yazıştı ki mektupları bir kitabı doldurabilirdi, hatta üç yüz sayfalık bir kitabı doldurdu da. Rousseau hâlâ Montmorency'de bulunduğu sırada, kendilerine cilveli tavırlarla Julie ve Claire adlarını veren Parisli iki bayan ona mektuplar gönderiyordu. Claire kısa bir süre sonra yazmayı bıraktı, ama sonunda Marianne Alissan de La Tour olduğunu açıklayan Julie onunla yıllarca yazıştı. Rousseau'dan on beş yaş küçüktü, hiç çocuğu yoktu ve çapkın kocasından ayrılmıştı; hiç sevgilisi olmadığı anlaşılmaktadır ve mektupları derleyen kişi, onun tek büyük kaçamağının bu olabileceği fikrini öne sürmüştür. Atak olan taraf oydu; ilgi talep ediyor, ilk isimlerini kullanmaları için ısrar ediyor, umursamaz göründüğünde Rousseau'yu paylıyor ve otoriter küçük Goton'un büyümüş hali gibi davranıyordu. Elbette bütün bunlar bir oyundu. Rousseau bir atışmalarının ardından, "Size daha sık yazmak, benim için hiç kuşkusuz çok zevkli bir uğraş olur ama o zaman, mektuplarımın seyrekliği konusunda serzenişte bulunurken kullandığınız zarif ifadelerin olağanüstü çeşitliliğini görmekten mahrum kalırım," yazdı. Bununla birlikte, Môtiers'de işler kötü gitmeye başlayınca, onun ilgisine minnettar olduğunu fark etti. "Çok mutsuz bir dostunuz var," dedi ona, "ama ona daima sahip olacaksınız."

Peki ya Rousseau'nun kitapları? Yeni kitaplar yazmaya kalkışmayacağına yemin etmişti, ama hâlâ tamamlanmamış projeleri vardı. Bu projelerden biri, uzun süredir planladığı, o güne dek yayımlanmış bütün eserlerini kapsayan bir baskıydı; bu eser, Neuchâtel'de basım izni alabileceğine bir süreliğine de olsa inanan Rey ya da Du Peyrou tarafından yayımlanacaktı. Temelde amaç, para kazanmak ve yaşlılığında rahat etmek için makul bir gelir sağlamaktı. Duchesne bir süre sonra Paris'te, yayımlanmış bütün eserlerini kapsayan bir baskı çıkardı; bu Rousseau'nun umduğu gibi etkileyici bir standart baskı değildi, ama birikimlerine katkıda bulundu. Ayrıca planlanan derlemenin tanıtımında yer alacak anı yazısı için notlar alıyor ve 1764'te Duchesne'e gönderilip, 1767'de basılan *Müzik Sözlüğü* üzerinde çalışıyordu. Rousseau, bu eserden hep küçümser bir tavırla söz etti ama aslında önemli bir başarıydı. *Ansiklopedi*'deki yazılarını yeniden bastırma yoluna gitmedi, onları baştan yazdı ve beş yüz yeni yazı ilave etti. Paris'teki polemik günlerinden beri müzik konusundaki düşünceleri derinleşmişti. Özellikle müziğin anlatımcı olabilmesi için dile ihtiyacı olduğu görüşünden vazgeçmişti. "Bir müzisyenin en büyük avantajlarından biri," yazdı bu kez, "duyulamayanı çizebilmesidir, oysa bir

ressam görülemeyeni çizemez... Müziğin tablosuna uyku, gecenin sükûneti, yalnızlık ve hatta sessizlik bile girer." *Sözlük* yayımlandığında, eleştirmenlerden biri şöyle dedi: "Bazı kısımlar, sıradan bestecilerin erişemeyeceği, hatta en yetenekli bestecileri bile hayrete düşürecek bir derinlikle kaleme alınmış. Bu kadar fazla düşünen ve duygulanan bir insanın, etkileri hoşa giderken, prensipleri katı ve yavan olan bir sanata böylesine hâkim olabilmesi akıl alır gibi değil."

Ayrıca bu yıllarda yayımlanmayan iki proje üzerinde daha çalıştı. Birisi, *Julie* deneyimini gözden geçirdiği *Pygmalion* adlı şiirsel bir düzyazıydı. Heykelini tamamlayan sanatçı, kendini eserinde kaybedebileceğini fark ederek ürker – "Eğer ben o olsaydım, bir daha onu göremezdim, seven taraf olamazdım" – ama heykel hayat bulunca son sözleri şunlar olur: "Bütün varlığımı sana verdim ve yalnızca senin aracılığınla yaşayacağım." Bu bir bakıma Rousseau'nun sanatına vedasıydı.

Bir diğer projesi de, politik kuramcı olarak ünlenmiş olmasının sonucunda gelişti. *Toplum Sözleşmesi*'nde, Avrupa'da hâlâ gerçek cumhuriyetin kurulabileceği bir yer bulunduğunu belirtmişti: asırlarca Cenova tarafından yönetilen ve bağımsızlığını kazanma savaşı veren küçük Korsika adası. "Bu cesur insanlar, bağımsızlıklarını öyle büyük bir azimle ve kahramanlıkla savunup geri kazandılar ki bilge bir insandan bu bağımsızlıklarını nasıl koruyacaklarını öğrenmeyi hak ediyorlar. İçimden bir ses bu küçük adanın bir gün bütün Avrupa'yı şaşırtacağını söylüyor." Fransız ordusunda görev yapan Matthieu Buttafoco adlı Korsikalı bir subay, hiç beklenmedik bir anda Rousseau'ya mektup yazarak, Korsikalı lider Pasquale Paoli adına konuştuğunu öne sürdü ve onu, o bilge insan olmaya davet etti. Bu düşünce Rousseau'yu heyecanlandırdı. Trousson'un da belirttiği gibi, ütopyacı bir hayalperest veya düzeni yıkmaya çalışan bir düşünür olarak sürülmesine karşılık ne büyük bir intikamdı! Buttafoco'yu sağlığının adayı ziyaret etmeye elvermeyeceği konusunda uyardı, ama ona kitaplar ve belgeler gönderip, onlarca sayfa yazı kaleme aldı; bu yazıların arasında, her yurttaşı Korsika genel iradesine bağlayacak bir sadakat yemini de bulunmaktaydı: "Her şeye gücü yeten Tanrı ve kutsal İncil yazarları adına, bütün bedenimle, mal varlığımla, irademle ve gücümle Korsika ulusuyla bir olacağıma dair geri dönülemez ve mukaddes bir ant içiyorum; bütün varlığımla ve bana bağlı olan her şeyle ona ait olacağım. Onun için yaşayıp onun için öleceğime yemin ediyorum."

Rousseau'nun asıl argümanı, Korsika'nın, sahip olduğu ilkel yalınlığı koruyabilmek için, ne pahasına olursa olsun, modernleşmeye karşı direnmesi gerektiğiydi. Ancak bu Buttafoco ile Paoli'nin istediği bir şey değildi, zaten muhtemelen Rousseau'nun tasarladığı hiçbir şeyi uygulamak gibi bir niyetleri yoktu ve tek istedikleri onun prestijinden faydalanmaktı. Üstelik bütün bunların vakit kaybı olduğu anlaşıldı, çünkü kısa bir süre sonra, bir Fransız ordusu adayı işgal etti ve Rousseau onların oradan asla ayrılmayacaklarına dair öngörüsünde haklı çıktı. Korsika Avrupa'yı ilkellikten yana olan bağımsızlığıyla değil, Napolyon Bonaparte ile şaşırtacaktı. Rousseau ise evine çok daha yakın politik meselelere müdahil olacak ve bu korkunç sonuçlar doğuracaktı.

20. Bölüm

Bir Kere Daha Sınır Dışı

Rousseau Cenevre politikasından uzaklaşmayı istemişti, ama artık bunu yapamayacak kadar çok bağlantısı ve yükümlülüğü vardı. Cenevre ile Môtiers arasında devamlı mektuplar gelip gidiyordu (Rousseau'nun mektuplarının açılıp okunduğu aşikâr olduğu için isimler şifreli yazılıyordu), hatta Rousseau, Deluc ve diğerleriyle birlikte, komplocuların düzenlediği sonuçsuz bir toplantıya katılmak için, Léman Gölü'nün güney kıyısındaki Thonon'a bir seyahat bile gerçekleştirmişti. Ayrıca 1763'te Jean-Robert Tronchin'in yayımladığı *Yurttan Yazılmış Mektuplar* adlı risale konusunda da kara kara düşünüyordu. Tronchin (Théodore'un kuzeni) Cenevre'de savcıydı ve Küçük Konsey'in faaliyetlerine ilişkin özenli savunması halkın üzerinde güçlü bir izlenim bırakmıştı. Rousseau 1764 yılının Aralık ayında, yine önceki seferlerdeki gibi tamamen gizlilik içinde çalışarak, o güne kadar başına gelen felaketlerin en büyüğünü hazırlayan bir eser yayımladı. Dağdan Yazılmış Mektuplar (*Lettres écrites de la Montagne*) adlı bu eser, *Yurttan Yazılmış Mektuplar*'a karşı verilen oldukça tahrik edici bir yanıttı ve Rey'in, tabakası sekiz yaprağa katlanmış formatında 550 sayfa kaplıyordu (modern baskıda yaklaşık 200 sayfaya karşılık gelir).

Rousseau'nun savı, kendi iradesi dışında hiçbir sınır tanımayan Küçük Konsey'in, Cenevre'nin ideallerine ihanet ettiğiydi. Bu, içeriden bilgi ve ayrıntılarla dolu güçlü bir yazıydı. Rousseau, sözde özgür bir cumhuriyetin yurttaşları, "Despotik bir gücün kölesi oldular; kendilerini yirmi beş despotun merhametine karşı savunmasız bıraktılar," dedi. Ayrıca Cenevreliler'e – artık onun yurttaşları değillerdi – bunun kendi suçları olduğunu söyledi. Spartalılar ve hatta Atinalılar gibi olmak bir yana dursun, "sizler daima kendi çıkarlarınızla, kendi işlerinizle, kendi ticaretinizle, kendi kazancınızla meşgul olan tüccarlar, zanaatçılar ve burjuvalarsınız."

Bütün aristokratlar ve yöneticiler telaşa düştüler; çok geçmeden kitap Lahey ve Paris'te yakıldı. *Toplum Sözleşmesi* genel prensipler üzerinde yoğunlaşmıştı, ama bu kez Rousseau'nun kurulu bir hükümeti devirmeyi istediği öne sürülebilirdi. Üstelik kısa bir süre sonra Cenevre'de sadece radikal bir azınlığın onun görüşlerine sıcak baktığı anlaşıldı. Hayranlarından biri, "İnsanlar açık açık kitabınızın izlememiz gereken bir kılavuz olduğunu söylüyorlar, bağımsızlığın meşalesi olduğunu ve patlamaya hazır bir bomba olduğunu söyleyenler de var," dedi. İşte ılımlılar bu yüzden Cenevre meselelerinde aracılık etme hakkı bulunan Fransa'nın bu fırsattan yararlanarak yönetimi devralmasından korkuyorlardı. Dolayısıyla Küçük Konsey ile barış yaptılar ve Rousseau yardım ettiğini düşündüğü orta sınıf tarafından ortada bırakıldı. Mücadeleyi bırakmaya karar verdi ve Lenieps'e alaycı bir üslupla, "Birisi ittiği zaman kendini bırakıp serbestçe düşen ve böylece yara almayan çocuklar ya da sarhoşlar gibi davranacağım," dedi.

Bütün bu sorunlar yaşanırken, Cenevre'nin hemen yakınlarındaki Ferney'deki malikânesinde yaşayan Avrupa'nın en ünlü yazarı sinsice Rousseau aleyhine çalışıyordu. Voltaire, hiçbir zaman Rousseau'nun önemli bir yazar olduğuna inanmamıştı. Onu rakip olarak görmek bir yana dursun, baş belası haline gelen önemsiz bir çömez olarak görüp küçümsemişti. *Eşitsizlik Üstüne Söylev*'le dalga geçmişti, *Julie*'yle dalga geçmişti, *Émile*'le dalga geçmişti ve daima küçümser eleştiriler yapmıştı ("Émile'in yazarı, sabun köpükleri üflerken ya da bir kuyuya tükürerek ufak dalgalar meydana getirirken, önemli işler yaptığını zanneden bir çocuğa benziyor.") Rousseau *D'Alembert'e Mektup*'ta, Voltaire'in Cenevre'de tiyatro kurma planlarına saldırınca, Voltaire onun bu işe karışmasına içerlemekle kalmadı, aynı zamanda bunun "*rues basses*'a," yani şehrin alt tabakasının yaşadığı sokaklara sokaklarına "utkulu bir dönüş yapmaya hazırlanmaya" yönelik bir taktik olduğunu düşündü. Voltaire perde arkasından yürüttüğü manevralar sırasında, Rousseau'nun mektuplarından – bir şekilde eline geçmişti – yanlış alıntılar yaparak sınıfsal bir kibir sergiledi ve onun Venedik'te kâtiplik değil uşaklık yaptığını öne sürdü. Rousseau'nun gençliğinde uşaklık yaptığı ve bu konudaki acı anıları düşünülürse, bu yalanın onu ne kadar derinden yaraladığı tahmin edilebilir.

Voltaire'e göre Rousseau'nun politik başyapıtı, "pek de toplumcu olmayan Jean-Jacques Rousseau tarafından yazılmış *Toplum Sözleşmesi* ya

da *Topluma Karşı Sözleşme* adlı küçük bir kitaptan" ibaretti. Voltaire'in biyografisini kaleme alan yazarın da belirttiği gibi, "Rousseau'yu devlet yönetimi konusunda bir yazar olarak ciddiye almak, Voltaire'in aklının ucundan bile geçmezdi." *Dağdan Yazılmış Mektuplar* yayımlandığında, Voltaire bütün kalbiyle oligarşinin yanında yer aldı ve Tronchin grubundan birine, bu kez kitabı yakmanın yeterli olmayacağını söyledi. "Konsey, kendini Hıristiyan olarak nitelendirirken Hazreti İsa'ya küfreden ve kendini yurttaş diye nitelendirirken ülkesini yıkmak isteyen bu baltalayıcı kâfire kanunların öngördüğü en büyük cezayı versin." (Voltaire içten içe, Rousseau'nun, eğer komünyon ekmeği gerçekten İsa'nın bedeniyse, Son Akşam Yemeği'nde İsa'nın kendi kafasını ağzına almış olması gerektiğine ilişkin önermesine gülümsemiş olabilirdi. Ancak geleneksel ahlak anlayışına uygun davranmayı sürdürdü. Hıristiyan olmamasına rağmen, Katolik olarak öldüğü söylenir.)

Tam bu sırada, Rousseau'yu daha önce hiç olmadığı kadar yaralayan sekiz sayfalık kısa bir hiciv yayımlandı. *Yurttaşların Hissiyatı* adlı bu hiciv, Cenevreli dürüst bir vaizin eseriymiş gibi yansıtıldı. Eser *Dağdan Yazılmış Mektuplar*'ı eleştirirken, ortaya bir bomba attı: "Utançla ve kederle, onun hâlâ ahlaksızlığının vahim sonuçlarına katlanan, şarlatan gibi giyinerek, annesini öldürdüğü ve bebeklerini yetimhane kapısına bıraktığı talihsiz kadıncağızı yanında köyden köye, dağdan dağa sürükleyen bir adam olduğunu beyan ediyoruz." Bunların çoğu gerçek değildi, ama gerçeğe sinsice yakındı. "Vahim sonuçlar," üriner rahatsızlığının, aslında hiç yakalanmadığı zührevi bir hastalıkmış gibi anlaşılmasına yol açıyordu. Ermeniler'e özgü kıyafeti, bir şarlatanın kılığı olmasa da, kesinlikle tuhaftı. Thérèse sürüklenmiyordu, ama bir sürgünden diğerine ona eşlik ediyordu. Thérèse'in annesi hâlâ hayattaydı, ama Diderot ile Grimm, Rousseau'yu uzun zamandır onun hayatını kısaltacak davranışlarda bulunmakla suçluyorlardı. Üstelik iddialardan biri fazlasıyla gerçekti. Rousseau yanıtını yayımlarken acınası bir kelime oyununa başvurmuş olsa da, çocuklarını gerçekten terk etmişti. "Hiçbir zaman bir bebeği yetimhane kapısına veya herhangi bir yere bırakmadım ve bıraktırmadım." Bunun tek doğru yanı, bebeklerin içeriye alınmış olmasıydı.

Rousseau, akılsızca üslup konusunda asla yanılmadığıyla övündü; bu eseri yazanın kim olduğunu bildiğinden emindi. Ona göre suçlu, bir zamanlar arkadaşı olan Papaz Jacob Vernes'di; Vernes, muhafazakâr cep-

henin güçlü bir sesi haline gelmişti ve yakın bir zamanda *Mösyö Rousseau'nun Hıristiyanlığı Üstüne Mektuplar* adlı dikkatli bir eleştiri yayımlamıştı. Rousseau düşüncesini yazılı olarak ifade edince, bütünüyle masum olan Vernes büyük bir şaşkınlığa kapıldı ve ona öfke dozajı gitgide artan mektuplar gönderdi, ama Rousseau bu mektuplara aldırış etmedi. İntikam için bariz gerekçeleri bulunan Voltaire'in, Rousseau'nun aklına hiç gelmemiş olması garip, hatta anlaşılmazdır. Âdetler anonimliğe saygı göstermeyi gerektirirken, Rousseau birçok kereler, gerçekten de kaleme almış olduğu kötü şöhretli eserlerin yazarı olarak Voltaire'den adıyla bahsetmişti. Daha da kötüsü, Duchesne 1764'te, Rousseau'nun kısa bir açık mektubunu yayımladı; Rousseau bu mektupta, başlık sayfasında kendi adı bulunan Cizvit karşıtı bir hicvi yazdığını (haklı olarak) reddetmiş ve hicvin anonim yazarının, "bana zulmedenlerin en hararetli ve marifetli olanı" diye nitelendirdiği Voltaire'e hayranlık duyduğunun belli olduğunu belirtmişti. Voltaire, zulüm karşıtı olarak tanınmaktan gurur duyuyordu ve bu aleni suçlama onu çok öfkelendirdi. Bu olaydan sonra öcünü almak için uygun bir fırsat kolladı ve *Dağdan Yazılmış Mektuplar* ona bu fırsatı verdi.

Yurttaşların Hissiyatı yayımlandığında, Voltaire bu hicvin kendi düşünceleriyle hiç örtüşmeyen alçak bir iftira olduğu konusunda herkesi temin etti. Yıllardır herkese Rousseau'yu sevdiğini ve zor zamanlarında ona yardım etmeye çalıştığını duyururken, bir yandan da, perde arkasından hiç usanmaksızın aleyhinde dolaplar çeviriyordu. Ancak bu kez yıllardır beklettiği silahı ateşledi; yani birkaç kişiden başka hiç kimsenin bilmediği yetimhane hikâyesini. Muhtemelen bunu ona anlatan Madam d'Épinay ve Théodore Tronchin'di. Voltaire yaptığının izlerini öyle iyi örtmüştür ki, günümüzde bile bazı araştırmacılar, *Yurttaşların Hissiyatı*'nı onun yazdığına inanmayı reddetmektedirler. Ancak çok sayıda ikinci derecede kanıt bulunmasının yanı sıra, Vernes sonunda adını temize çıkarmak için, şüpheye yer bırakmayan bir belge edinmiştir. Vernes bu belgeyi Voltaire öldükten sonra özel kâtibinden almıştır: "Aşağıda imzası bulunan ben, Mösyö Rousseau'nun *Dağdan Yazılmış Mektuplar* adlı eserindeki hakaretlerine ve diğer hakaretlerine haklı olarak öfkelenen rahmetli Mösyö Voltaire'in, *Yurttaşların Hissiyatı* adlı kısa hicivle ondan öcünü aldığını beyan ederim."

Rousseau için bu alçak iftirayı kimin kaleme aldığı pek de önemli değildi. En çok korktuğu şey, halkın gözünde, kendi öğütlerine aykırı dav-

ranan bir insan haline gelmekti. Avrupa'nın dört bir yanındaki ebeveynler onu rehberleri gibi görüyorlardı. Deleyre, "İkisi de olmamanıza rağmen, bize kocalık ve babalık görevlerimizi gösterdiniz," demişti. Oysa şimdi, aslında baba olduğu ve çocuklarını şoke edici bir biçimde terk ettiği ortaya çıkıyordu. Başlangıçta birçok insan, bu hikâyenin yalan olduğuna inanma eğilimi gösterdi, ama Rousseau öyle olmadığını biliyordu; artık yazmayı planladığı otobiyografinin arkasındaki itici güç, hatalarını kabullenirken bile namuslu bir insan olduğunu kanıtlamaktı. "Eskiden ve şimdi neysem, kendimi öyle yansıtacağım," dedi Duclos'ya. "Kötü yanlarım, bazen iyi yanlarımı gölgeleyecek, ama yine de okurlarımdan hiçbirinin, 'Ben ondan daha iyi bir insandım,' demeye cüret edebileceğini sanmıyorum." *İtiraflar*'ın ilk sayfasında da hemen hemen aynı sözler yer alır.

Rousseau gözlerini doğduğu şehre çevirmişken, daha yakınlardaki bir tehlikeye karşı kör kaldı. Môtiers'nin papazı Montmollin'e, belli ki destek bekleyerek, *Dağdan Yazılmış Mektuplar*'ın, Cenevreli papazların başlattığı bir savaşta, kendisinin attığı ilk düşmanca adım olduğunu söylediğinde, Montmollin'in bir arkadaşı, "Mösyö Rousseau ya aklını kaçırmış ya da sizin aklınızı kaçırdığınıza inanıyor," dedi. Montmollin, akılsızca cemaatine kabul ettiği dönek konusunda bir şeyler yapması için gitgide daha çok baskı görüyordu ve saldırıya geçmeye karar verdi. Protestanların resmi bir hiyerarşisi yoktu, ama yine de sıkı bir düzenleri vardı; *Vénérable Classe* olarak bilinen, papazlardan ve ileri gelen yaşlılardan oluşan bir mütevelli heyeti . 1707'de Prusya'yla yapılan antlaşma, Neuchâtel papazlarının, işlerini uygun gördükleri biçimde yürütme haklarını açıkça güvence altına alıyordu ve daha birkaç yıl önce, aralarından Petitpierre adlı bir kişiyi, Tanrı'nın günahkârları ebediyen cezalandırdığından şüphelendiği için ihraç etmişlerdi. Onların yaratabilecekleri sorunları çok iyi bilen Keith, Potsdam'dan bir mektup yazarak, papazlar "saman alevi gibi ateş aldıkları" için, Rousseau'nun kaçmayı düşünmeye başlamasının iyi olacağını bildirdi.

Vénérable Classe 1765 Martı'nda hamlesini yaptı. Rousseau'ya, Môtiers'de toplanacak olan özel bir kurulun huzuruna çıkması emredildi ve yazdıklarını geri alıp, "günahlarımız için ölen ve bizi temize çıkarmak için dirilen Hazreti İsa'ya inandığına" yemin etmediği takdirde aforoz edileceği söylendi. Rousseau'nun inanç anlayışı, vicdan özgürlüğü ge-

rektiriyordu ve papazların katı teolojilerine tamamen karşıydı. Arkadaşı Deleyre'in de belirttiği gibi, "İnsanlık, babacanlık ve merhamet içermeyen her şeyi Tanrı anlayışından silmişti." Yine de bu duruma razı gelmekten başka çaresi yoktu. Doğrudan sorgulanma riskini göze almaya çekindiği için, görüşlerini yazılı olarak bildirmek konusunda ısrar etti ve kurul onun yokluğunda toplandı. Montmollin'in yanı sıra, altı tane kilise mensubu olmayan mütevelli heyeti üyesi, bir diyakoz ve mevkisi gereği orada bulunması gereken, yerel idareci Jacques-Frédéric Matinet vardı. Montmollin oylama yapılıp da kendini azınlığın arasında bulunca hayrete düştü ve bunun üstüne diyakozun oy verme yetkisi bulunmadığını ilan etti. Bu durumda oylar eşit oluyordu ve Montmollin eşitliği kendisinin bozacağını bildirdi. Zaten oy kullanmış olduğu için, iki oy kullanmış oluyordu ve dolayısıyla Neuchâtel Devlet Şurası, Rousseau'nun aleyhine verilen kararı bozdu.

Rousseau'yu destekleyenler kazandıkları zafere bayram ettiler, ama papazlar o kadar zayıf olmadıkları gibi, Rousseau'nun müttefikleri de zannettikleri kadar güçlü değillerdi. Aslına bakılırsa Montmorency'de yaşananlar tekrarlanıyordu: Rousseau, kendilerine göre birtakım amaçları olan arkadaşları tarafından kullanılıyordu. Pury'nin gizli hedefi, bağımsız bir Neuchâtel cumhuriyeti kurmak yolunda ilerlemekti, ayrıca hem Pury hem de Du Peyrou masondu; devleti yıkmayı hedeflediği düşünülen ve serbest düşünceli insanların oluşturduğu gizli bir cemiyetin üyeleriydi. Rousseau'yu kasten yanlış yönlendirmeleri gibi bir durum kesinlikle söz konusu değildi; Pury onu samimi bir dostu olarak görüyordu, Du Peyrou ise, Rousseau ona karşı soğuduktan sonra bile sadakatini korudu. Ancak aktif bir direniş sergilemeye teşvik etmekle ona yardımcı olmuyorlardı ve Rousseau, Keith'e kulak verip Môtiers'den ayrılsaydı, daha iyi olurdu. Aslında gidebileceği yerleri düşünmeye büyük bir zaman ayırmıştı – belki Venedik veya Berlin – ama seyahat edemeyecek kadar hasta olduğuna inanıyordu ve tıpkı önceki seferlerdeki gibi, somut bir plan yapmadı.

Neuchâtel Devlet Şurası meselenin kapandığını görmekten memnuniyet duyardı, çünkü Frederick, Rousseau'ya sağladığı himayeye saygı göstermelerini talep eden öfkeli bir mesaj göndermiş ve Rousseau, bir daha tartışma yaratan konuları kaleme almayacağına söz vermişti. Bu kez muhtemelen sözünde ciddiydi. Ancak papazlar yenilgiyi kabul etmeye hiç de hazır değillerdi ve özellikle Montmollin çok öfkeliydi, çünkü arada kal-

mıştı ve bu olay aptal konumuna düşmesine yol açmıştı. Kendini beğenmiş ve gelenekçi bir insan olsa da aptal değildi ve bir papazın, cemaati üstünde kurabileceği gücün farkındaydı. Rousseau'ya karşı düşmanlığı körükleyeceği belli olan vaazlar vermeye başladı ki bu hiç de zor değildi, çünkü yöre halkı zaten, seçkin kişilerle arkadaşlık eden, rahatsız edici konukları köye çeken, bir ahlak meselesinde Môtiers'nin yerlisi olan bir kadının karşısında yer alan ve dine karşı saygısız yazıları yüzünden hakkında tutuklama kararı bulunduğu bilinen bir yabancıya çok da sıcak bakmıyordu. Ayrıca, birçok ifadenin de açıkça gösterdiği gibi, Thérèse dedikodu yaparak ve havalara bürünerek kendini oldukça itici kılmıştı. Onlara konuk olan bir papaz, Moultou'ya (Rousseau, Voltaire ile gitgide yakınlaştığı için Moultou ile irtibatını kesmişti), "Bütün kalbimle nefret etmeye başladığım Matmazel Levasseur, hem fesatlığı hem de düşüncesizliğiyle, herkesle arasının açılmasına azımsanamayacak bir katkıda bulunuyor," yazdı. D'Escherny birçok kişinin Thérèse'in "son derece ölçüsüz dilinden" şikâyet ettiğini hatırlıyordu; Du Peyrou da hemen hemen aynı şeyleri söylüyordu ve Cenevreli Papaz Sarasin (Rousseau'ya karşı soğuktu, ama onurlu bir insandı) de onlara katılıyordu: "İnsanların Rousseau'dan çok kâhyasına karşı soğukluk beslediği söyleniyor. Hiç kimseye kendini sevdirmedi, tam tersini yaptı."

Thérèse, konukları sorgulamayı ve canı istediğinde geri çevirmeyi alışkanlık haline getirmişti. Aşağı tabakadan insanların hiç şansı yoktu; görünen o ki Thérèse, Montmorency'de bulunduğu süre içinde oldukça züppeleşmişti. Verrières'den, yani Thérèse'in ayinlere gittiği Fransız kasabasından gelen bir kumaş tasarımcısı, Rousseau'ya öfkeyle, Thérèse'in, tozlu ayakkabılarını gördükten sonra –Môtiers'ye kadar yürümüştü – soğuk bir tavırla Rousseau'nun hasta olduğunu ve kendisiyle görüşemeyeceğini söylediğini yazdı; oysa Rousseau'yu neşeyle kiliseden eve yürürken görmüştü. Mektubu yazan kişi ayrıca zengin konukların içeri girmek için Thérèse'e rüşvet verdiğinin bilindiğini de ekledi. Rousseau'ya, "Eğer bana yanıt verirseniz, büyük bir sevinç duyarım; eğer vermezseniz, modası gelip geçen düşünürlerden birisiniz demektir ve hiçbir şey kaybetmiş olmam, çünkü onlardan çok var," dedi. Rousseau yanıt vermedi.

Fırtına, Eylül'de koptu. Fırtınayı tetikleyen, 1 Eylül'deki hararetli bir vaaz oldu. Montmollin bu vaazda, Özdeyişler'den 15:8'i seçti: "Rab kötülerin kurbanından iğrenir ama doğruların duası O'nu hoşnut eder." Ro-

usseau'nun komünyon ayinine katılmasının Rabbi iğrendirdiğini kastettiğini herkes biliyordu; ayrıca Montmollin'in "büyük bir öfkeyle, tarafsız insanların rezilliğinden bahsettiği," de bildirildi. Yöre halkını tarafsız kalmamaya teşvik ettiği açıktı ve yerel idareci Martinet ona sert bir dille kışkırtıcı davranmayı bırakmasını yazdı. Montmollin nazikçe, cemaatini eğitmenin onun kutsal görevi olduğu ve aklında belirli bir birey bulunmadığı yanıtını verdi. "Düşünmekle zaman kaybedemeyeceğim ve kaybetmek istemediğim Mösyö Rousseau meselesinden daha faydalı ve dikkate değer işlerim var."

Tam o sırada, Fransa'da bulunan ve çok da uzak olmayan bir kaplıcada kalmakta olan Madam Verdelin, uzun süredir ertelediği Môtiers ziyaretini nihayet gerçekleştirdi. Rousseau, Montmorency'den tanıdığı eski dostunu gördüğüne çok sevindi – birbirlerine alışkanlıkla "komşu," (*voisin* ve *voisine)* diye hitap ediyorlardı. O gece eve taşlar atıldı, kapıyı zorlamaya kalkışan biri oldu ve bir çift sürgünün üstüne bubi tuzağı olarak büyük bir kaya yerleştirildi. Tacizler ertesi iki gece boyunca da devam edince, Madam Verdelin 3 Eylül günü, sabahın dördünde, ansızın oradan ayrıldı. Aynı günün ilerleyen saatlerinde insanlar yürüyüş yapmakta olan Rousseau'ya taşlar attılar, hatta onu vurmak için tüfek istediler.

Ayın altısına denk gelen Cuma günü Môtiers'de aylık panayır günüydü ve panayırda her türlü taşkınlık görülebiliyordu; en kötü saldırı da o gece saat onda gerçekleşti. Rousseau'nun evine her zamankinden daha fazla taş atıldı ve taşlardan biri camı kırdı. Martinet alelacele olay yerine geldiğinde, Rousseau'nun yatak odasının kapısında oldukça ağır bir taş bulunmuştu, üstelik balkonda öyle çok taş birikmişti ki Martinet şaşkınlıkla, "Aman Tanrım, burası taş ocağına dönüşmüş!" diye bağırdı. Rousseau daha fazla oyalanamazdı; iki gün sonra Neuchâtel'e doğru yola çıktı. Thérèse eşyalarla ilgilenmek üzere, silahlı muhafızların koruması altında, geride kaldı.

Birçok tanığın ifadesine başvurulmasına rağmen, neler yaşandığını kesin olarak anlamak kolay değildir. Olay kısa bir süre sonra, İncil'deki taşlama olaylarına atfen Môtiers taşlaması adıyla efsane haline geldi. Yehova'nın Amorlular'a taş yağdırmasını, Davut'un Calut'u taşla öldürmesini ve çocukların Diyojen'e taşlar atmasını ele alan alaycı bir yazı yayımlayan Voltaire (yıllardır Rousseau'yu Diyojen diye adlandırıyordu) bu atıfları gözden kaçırmadı. Birçok insan olayın fazlasıyla büyütüldüğünü dü-

şünüyordu. Grimm birkaç sarhoşun tesadüfen o evi taş yağmuruna tuttuğuna inanıyordu, ama "insanın hayal gücü genişse, birkaç çakılı kocaman taşlara, iki veya üç sarhoşu da bir katil çetesine dönüştürmesi kolaydır." Hatta o sırada on dört yaşında olan bir kız, uzunca bir süre sonra, taşları atanların, eksantrik Rousseau'yu taciz ederek eğlenen köy delikanlıları olduğunu iddia etti.

Bu olayda, hiç kuşkusuz, sevilmeyen bir insanın alay konusu edilip küçük düşürüldüğü geleneksel *charivari*nin* belirli unsurları mevcuttu ve Rousseau ayrıldıktan bir hafta sonra, pazarın çeşmesinde onu temsil eden bir kukla bulundu. Kuklanın üstünde, Thérèse'in Montmorency'de utanç verici bir olaya karıştığına dair dedikoduları hatırlatan ve hükmünü zorla dayatan "Bavyeralı hadım" ile dalga geçen (Frederick'in homoseksüel olduğunu herkes biliyordu) hicivsel bir belge vardı. Soruşturmaları gereksiz bir sıkıntıya yol açan "ihtiyar bir maymun" olarak nitelendirilen Martinet, belgeyi kanıt olarak sakladı, ama kuklanın parçalanıp nehre atılmasını emretti.

Köylüler hemen, gerçekleri ortaya çıkarmaya yönelik zayıf bir girişimde bulunan yetkililere karşı birlik oldular. Olayın öncesindeki hakaretler soruşturulduğu esnada tanıklar, Rousseau yürüyüş yaparken, "Bana şu köpeği vurmam için bir tüfek verin," diyen kişinin, başıboş dolaşan büyük, gri bir köpeği kastettiği ve insanların sahte bir kâhinden bahsederken, yanlış bir yağmur kehanetini kastettikleri yönünde ifade verdiler. Üç tanık bu hikâyeye bağlı kaldı, diğerleri ise daha da ketum davrandı. "Abram Clerc Guet, David Yersin, Philibert Lassieu, Jacques Lassieu ve David Bugnon, hiçbir şey bilmedikleri yönünde ifade verdi." Taşlama olayına gelince; tanıkların yeminli ifadelerine göre, evin içindeki taş, camdaki boşluktan geçemeyecek kadar büyüktü, dolayısıyla Rousseau'yu Môtiers'den ayrılmaya razı etmek için taşı oraya Thérèse, koymuş olmalıydı. Balkondaki taşların da onun eseri olduğu söylendi. Yasal bir soruşturmanın, hikâyesine sadık kalmaya kararlı bir köyde gerçekleri ortaya çıkarmasının ne kadar zor olduğu bilinir; bu mesele de böylece kapandı. Keith'in adamlarından biri, köylülerin, olayı kışkırtan daha yüksek konumlu kişileri koruduğundan emin olduğunu söyledi.

---

* Ortaçağda Batı'da düzenlenen ve karnavala çok benzeyen kolektif ritüel. Karnavaldan farkı, takvime bağlı olamamasıydı-e.n.

Böylece taşlama olayı bir efsane halini alırken, Rousseau'yu destekleyenler karanlık tavırlarla Montmollin'in *auto-da-fé**, yani inanç eyleminden bahsetmeye başladılar. Böylece yalnızca Engizisyon'a değil, yıllar önce "büyücülük ve sihirbazlık" yüzünden kazığa bağlanarak yakılan Môtiersli iki kişinin idamı sırasında vaaz vermiş olmasına da atıfta bulunuyorlardı. Keith'e göre Montmollin, "Haçlı Seferleri zamanındaki Dağların Yaşlı Adamı'na [Hasan Sabbah -e.n.] çok benziyordu: müritlerini, şayet onun emriyle adam öldürürlerse, cennete gideceklerine inandırıyordu." Montmollin ise haksızlığa uğrayan tarafın kendisi olduğuna inanmayı sürdürdü, yıllar sonra bile konuklarına, nezaketinin karşılığını Rousseau'nun nankörlükle ödediğini anlatmaya devam etti. Rousseau için oradan ayrılmak rahatlatıcıydı. Ne var ki, henüz yeni bir zulüm ve sürgün evresinin başlamak üzere olduğunu bilmiyordu.

Neuchâtel Gölü'nün hemen doğusunda, Bienne Gölü adında (modern haritalarda Almanca adıyla Bilersee diye geçer) daha küçük bir göl bulunmaktadır. Bu gölün batı kıyısına yakın bir bölümünde küçük Saint-Pierre adası vardır; boydan boya bir kilometreyi bulmayan bu ada, o dönemde, eşit yer kaplayan tarlalarla, bağlarla ve ormanlarla kaplıydı. Adanın sahibi, orada tarım yaparak gelir elde eden Bern'deki bir hastaneydi. Adada kâhya Engel ile karısı Salomé'nin yaşadığı büyük bir ev (Reform öncesi inşa edilmiş bir manastırdan eve dönüştürülmüştü) vardı ve Nidau Valisi Karl Emmanuel von Graffenried tarafından yönetiliyordu. Rousseau o yazın başlarında orada oldukça keyifli on gün geçirmişti ve Graffenried dönmesi için devamlı ısrar ediyordu. Elbette Bern'in Rousseau hakkındaki yasaklama kararı geçerliliğini koruyordu, ama aradan üç yıl geçmişti ve belki de yetkililer durumu görmezden gelmeyi tercih edebilirdi. 8 Eylül'de, yani taşlama olayından iki gün sonra, Rousseau Môtiers'yi bir daha dönmemek üzere terk etti ve ertesi gün Saint-Pierre Adası'na vardı. Bir hafta sonra Thérèse de eşyalarla birlikte yanına geldi.

Ada fikri, Rousseau'ya daima cazip gelmişti ve bu ada "özellikle etrafına sınır çizmeyi seven bir insanı mutlu edecek bir konuma sahipti." Émile'in tek kitabı *Robinson Crusoe* olacaktı ve Rousseau'nun yeni sığınağını haber alınca İtalya'dan ona mektup gönderen Deleyre durumu çok iyi

* Dinden çıktığına ya da dine karşı suç işlediğine Engizisyonca karar verilen kişilerin dini ayin eşliğinde halkın önünde cezalandırılması-e.n.

SAINT-PIERRE ADASI'NDAKİ EV

Rousseau'nun zamanındaki haliyle kâhyanın kaldığı ev (sonradan arkaya, burada görülmeyen bir başka kanat eklenmiştir). Rousseau ile Thérèse'in ikinci katta, köşede bulunan odaları ağaçların arkasında kalmıştır. Günümüzde burada fazla tarım yapılmamaktadır, ama sağda hâlâ bir bağ bulunmaktadır.

kavramıştı: "Bana Robinson'u hatırlatıyorsunuz; neden ben de Cuma olmayayım?" Elbette sadık Cuma rolünü üstlenen kişi Thérèse'ti ve Engel ile karısının yanı sıra daha birçok insan vardı. Sonbahar hasat mevsimi olduğu için birçok işçi oraya akın etmişti. Rousseau, ziyarete gelen kişi-

lerin, onu belinde bir çuval dolusu elmayla bir ağacın tepesinde bulmasından gururla bahseder. Rousseau özellikle *vendange*, yani bağbozumunu seviyordu; *Julie*'de bağbozumunda sergilenen ortak gayreti idealize etmişti. Aslında ada, Crusoe'nun ıssız adasından ziyade Wolmar'ın topraklarını andırıyordu ve tam anlamıyla Rousseau'nun sevdiği gibiydi; hem yalnızlığın tadını çıkarmasını sağlıyor hem de medeniyetin getirdiği rahatlıkları sunuyordu, böylece Rousseau rahatlıkla, "Ey doğa, ey benim annem, burada yalnızca senin koruman altındayım," diye haykırma imkânı buluyordu.

Rousseau kendini botaniğe vererek adanın kapsamlıca incelenecek bölgelerinin haritasını çıkardı ve bütün bitkilerin kataloglanacağı bir *Flora Petrinsularis* hayal etmeye başladı. Geri kalan zamanlarda ise kendini amaçsız bir serbest çağrışım sürecine bırakabileceği boşluklar yaratmaya çalıştı. Adadaki hayatı, onu, bu bakımdan öyle çok etkiledi ki bunu sonradan *Yalnız Gezerin Düşleri* adlı son kitabının merkezi haline getirdi; bu kitapta gölde salınan küçük bir sandalda yatıp saatlerce gökyüzünü izlediğini anlatır. Hava sandalla gezilemeyecek kadar rüzgârlı olduğunda ise, kıyıda oturup kendini o anın getirdiği duygulara bırakıyordu. "Dalgaların sesi ve suyun çalkantısı bütün duygularımı ele geçirip ruhumun bütün sıkıntılarını dindiriyor; ruhumu tatlı düşlere kaptırdığım için gecenin çökmesine şaşırıyordum. Suyun gelgitleri, hiç dinmeyen ama değişen sesleri, gözlerimi ve kulaklarımı devamlı etkisi altında bırakıyordu." Rousseau hipnoza yakın bu ruh halinde nihayet "düşünmeye zahmet etmeden varlığımın keyfine varıyorum," diyebiliyordu. Ayrıca, "beni uyuşturan kesintisiz devinimin monotonluğu" her türlü düşünceyi dağıtıyordu. "Uyuşmak" için kullanılan *berçait* kelimesi, *berceau*'da, yani beşikte bebek gibi sallanmak anlamına da gelir.

Rousseau, bu tür anları muhtemelen nadiren bulabiliyordu ve akşamları özellikle sosyal toplantılar için kurulmuş olan büyük çadırda bu toplantıların tadını çıkarıyordu. "Çadırda rahatlıyor, gülüyor, sohbet ediyor, gösterişli modern şarkılardan çok daha değerli olan eski şarkıları söylüyor ve yaşadığımız günden memnun bir halde yatağımıza gidiyorduk, ertesi günün de aynen böyle geçmesinden başka dileğimiz olmuyordu." Ada yalnızlığın değil, faaliyetin hüküm sürdüğü bir yerdi. Keith kendisine, "orada öyle çok şey olup bitiyor ki insan adanın batabileceğini düşünüyor," dendiğini söylemişti. Rousseau Môtiers'de, kaybına çok üzüldüğü Turc'un

TAVŞAN KOLONİSİNİN NAKLİ

Rousseau, Thérèse, adanın kâhyasının eşi ve kız kardeşi, tavşanları Rousseau'nun *İle des Lapins* olarak adlandırdığı minik adaya naklediyorlar. Sanatçı, köpeğin (Turc'un halefi Sultan'ın) havlamalarından ürken tavşanları olabildiğince sevimli resmetmeye çalışmış ve aslında dalgalı tepeler bulunan arka plana "İsviçre" tarzında sarp kayalıklar koymuş. *İtiraflar*'ın sonraki basımlarında çizerler daha ilginç sahnelere yoğunlaştılar, örneğin Annecy yakınlarında iki genç kızla yaşanan kiraz sahnesi ve Madam Warens'in korsesinin bağcıklarını sıkan Peder Gros gibi.

yerini dolduracak, Sultan adını koyduğu yeni bir köpek edinmişti ve Sultan sahibine, yeni bir tavşan kolonisi kurmak üzere büyük adadan birkaç yüz metre ötedeki minik bir adaya düzenlenen gezide eşlik etmişti. Tıpkı Bossey'deki minyatür sukemeri gibi, bu da hayal dünyasında efsanevi bir kahraman olmak için bir şanstı. "Bu küçük kolonin kurulduğu gün bir şölen günüydü ve Argonotlar'ın kaptanı* bile benim kadar gururlu olamazdı." *İtiraflar* ve *Düşler* basıldıktan sonra, Saint-Pierre Adası herkesin ziyaret ettiği bir yer haline geldi ve on sekizinci yüzyıl atlasları, o zamana kadar adı olmayan minik adacığı l'Île des Lapins, yani Tavşan Adası diye adlandırmaya başladı.

Rousseau'nun katlanamadığı bir şey varsa, o da yalnızca onunla tanışmak amacıyla adaya gelen ünlü meraklılarıydı. Odasının zemininde bulunan kapak biçimindeki gizli kapı aşağıdaki bir odaya açılıyordu ve Ro-

* Mitolojide İason'un çağrısı üzerine Altın Post'u ele geçirmek için Argo gemisiyle sefere çıkan kahramanlara verilen isim-e.n.

ROUSSEAU'NUN SAINT-PIERRE ADASI'NDA BULUNAN EVDEKİ ODASI

Thérèse ünlü yazarı görmeye can atan davetsiz misafirleri karşılarken, Rousseau aşağıdaki odaya kaçmak için zemindeki kapaktan faydalanıyor (Bu kapak günümüzde hâlâ görülebilir).

usseau bazen kaçmak için bu kapıyı kullanıyordu. Bazen de ormanda saklanmaya çalışıyordu ve ona yanaşmayı başaran hayranlarına soğuk davrandığına dair söylentiler vardı. Bir yabancı, "Mösyö Jean-Jacques Rousseau, sizi selamlıyorum," diye seslendiğinde, Rousseau, "Sizin adınızı ve soyadınızı bilseydim, ben de sizi selamlardım," diye yanıtlamıştı. Ardından ağaçların arasına girip gözden kaybolmuştu. Başka bir ziyaretçi kibarca, "Naçizane ve itaatkâr hizmetkârınız olmak benim için bir onurdur Mösyö," dediğinde, Rousseau, "Ama ben sizin hizmetkârınız değilim Mösyö," diye çıkışmıştı.

Ekim ortasında hasat sona erdi ve ada, Rousseau'nun tadını çıkarmaya hazır olduğu uyuşuk bir ıssızlığa büründü. Rousseau, "cher papa" [sevgili baba] diye adlandırdığı Roguin'in, kışı Yverdon'da geçirmesine yönelik teklifini reddederek, "Bu kış, rüzgârların ve buzların arasında, fena halde ihtiyaç duyduğum huzuru ve sessizliği bulacağıma inanıyorum," dedi. Ne yazık ki bulamayacaktı. Bern'deki yönetim organının birkaç üyesi, Rousseau'ya orada kalabileceğine dair güvence vermişti ama meslektaşları-

nın çoğunluğunun aynı fikirde olmadığı ortaya çıktı. Vali Graffenried, "büyük bir üzüntüyle ve acı bir pişmanlıkla," derhal oradan ayrılmasını emretmek zorunda kaldı. "Bütün evren, namuslu bir insanın anavatanıdır," diye de ekledi; bu anlayışlı bir yaklaşım olmakla beraber, ne yazık ki Rousseau'ya hiçbir faydası yoktu.

Bu kararı anlamak zor değildi; Bern, radikal protestoların bütün İsviçre'ye yayılmasını önlemek konusunda Cenevre'den baskı görüyordu. Rousseau, olayların böyle gelişeceğini öngörmüş ve kasvetli bir tavırla, yönetimlerin bazen yaptığı iyi şeyleri geri alabildiğini, ama yaptığı kötü şeyleri asla geri almadığını belirtmişti. Bir bakıma, adadan atılmak ona kaçınılmaz gelmiş olmalıydı. Starobinski'nin de belirttiği gibi, Rousseau'nun bütün hayatı, haksız yere kovulduğu geçici cennetlerden ibaret olmuştu – Bossey, Les Charmettes, Hermitage ve Montlouis gibi.

Bilinmeze doğru bir kış yolculuğuyla karşı karşıya kalan Rousseau, çaresiz bir teklifte bulunarak, kâğıdı ve mürekkebi bırakıp, dışarıyla iletişimini kesmeye söz vermesi koşuluyla, orada kalmasına müsaade edilmesini istedi. Elbette bu teklifi geri çevrildi. Yetkililerin istediği son şey bir şehit yaratmaktı; onların tek dileği Rousseau'nun oradan gitmesiydi. Dolayısıyla Rousseau, Keith'in onu sabırsızlıkla beklediği Potsdam'a gitme fikriyle, ayrılık hazırlıklarına başladı. Adanın sakinleri Rousseau'nun son gecesini, eline bir lavta alıp kendi bestelediği veda şarkılarını söylediği hüzünlü bir gece olarak hatırladılar. 26 Ekim'de oradan ayrıldı.

Adanın kendisi ise, bir asır sonra ilginç bir değişim geçirdi. 1870'lerde su seviyesi, Juragewässerkorrektion* gibi tumturaklı bir isimle bilinen, bölgesel bir kamu projesinin bir parçası olarak iki metreden daha fazla aşağı çekildi. Bunun sonucunda Saint-Pierre Adası anakaranın bir parçası haline geldi. Yani Rousseau Cenevre'de, onun yaşadığı dönemde henüz var olmayan Rousseau Adası'yla anılırken, Bienne Gölü'nde de artık var olmayan bir adayla anılır. Tavşan adası ise bütünüyle büyük adayla birleşmiştir ve ormanın içindeki bir tepecik halini almıştır. Ancak tavşanlar hâlâ oradadır.

---

* İsviçre'nin Jura kantonundaki su sisteminin ıslahatı projesi-e.n.

21. Bölüm

Yabancı Bir Diyarda

Rousseau'nun yolculuğunun ilk durağı gölün başındaki Bienne oldu; Bienne'de bir hanın oldukça kötü durumdaki arka odasında konaklatıldı ve kurutulan keçi derilerinin kötü kokularına maruz kaldı. Oradan derhal ayrılması emredildi. Ardından yine hiç hoş karşılanmadığı Basel'e gitti. Kalıcı bir yer bulunana dek adada kalmayı kabul etmiş olan Thérèse'e sıkıntılı bir üslupla şunları yazdı: "Bugün, başıma önemli bir iş gelmeden, ama boğaz ağrısıyla, ateşle ve yüreğimde ölümle, bu kente ulaştım." Tek tesellisi, kilometrelerce at arabasının önünde neşeyle koşuşturmuş olan Sultan'dı; "şimdi ise bu mektubu yazdığım masanın altında, ceketimin üstünde yatıyor." Handaki bir masanın üstüne hüzünlü bir not bırakan Rousseau – "sürgün, göçebe ve hasta J.J. Rousseau" – Alsace, Strazburg'a giden bir at arabasına bindi. Alsace, Fransa'ya bağlı olmasına rağmen Paris Parlamentosu'nun yetki alanının dışındaydı, dolayısıyla Rousseau tutuklanma tehlikesiyle karşı karşıya kalmayacaktı.

Rousseau, bir daha İsviçre'yi hiç görmeyecekti ve oradaki birçok insan onun gittiğine memnundu. Théodore Tronchin her zamanki gibi acımasızdı: "O adam kendi kendini mutsuz etti ve artık başını nereye yaslayabileceğini bilmiyor. Fazla gurur insana zarar verir deyişi ne kadar doğru!" Özellikle Montmollin, Frederick'e, yaltaklandığı bir mektup göndermek zorunda kalmaktan çok rahatsız oldu; bu mektupta samimiyetsizlikle, "bizi büyük bir bilgelikle ve faziletle yöneten merhametli ve yüce hükümdara" daima bağlı olduğunu beyan etti. Rousseau'nun Neuchâtel'deki destekçileri ise büyük bir yenilgiye uğramışlardı. Şehrin tarihini inceleyen bir tarihçinin de sonradan belirttiği gibi, Rousseau'nun oradan ayrılışı, "sadece kendisinin sebebiyet verdiği sorunların sona ermesi," anlamına geliyordu.

Sonbahar yağmurları altında Strazburg'a gerçekleştirilen yolculuk oldukça sıkıntılıydı – Rousseau Thérèse'e bunun hayatının en kötü yolcu-

luğu olduğunu söyledi – ama en azından artık bir kaçak değildi. Beklenmedik bir biçimde, Strazburg'da kahraman ilan edildiğini gören Rousseau, beş hafta boyunca La Fleur hanında kaldı. *Köy Kâhini*'nin başarılı bir temsili düzenlendi ve Rousseau provaları yönetmeye davet edildi. Du Peyrou'ya da söylediği gibi, sosyal talepler bir süre sonra öyle yorucu bir hal almaya başladı ki "Her şeyi olduğu gibi bırakıp yeniden bir ayıya dönüşmem gerekti."

Potsdam'da bulunan Keith'e katılmak Rousseau'nun hoşuna giderdi, ama orada kışların çok sert geçtiği konusunda uyarılmıştı, ayrıca belki krala saygılarını sunmakta zorlanabileceğini de düşünmüştü. Rey ona uzun süredir Amsterdam'a gelmesini söylüyordu, ama orada da kışlar sert geçiyordu, ayrıca oraya ulaşmanın en iyi yolu Ren Nehri'ydi ve nehir donmuş olabilirdi. Rousseau tutuklanmayacağını bilseydi, Fransa'yı tercih ederdi; hem Madam d'Houdetot hem de Saint-Lambert ona kır evlerini teklif etmişlerdi ki bu teklifin onlardan gelmesi Rousseau'yu çok duygulandırmıştı, ama kabul etmeye cesaret edemedi. Kasımın sonunda Du Peyrou'ya, "Her şeyi iyice ölçüp tarttıktan sonra, İngiltere'ye gitmeye karar kıldım," dedi. Madam Verdelin ile Madam Boufflers ona baştan beri İngiltere'ye gitmesi için baskı yapıyorlardı ve Başbakan Choiseul'ü, Rousseau'nun Paris'ten tutuklanmadan geçmesini sağlayacak bir geçiş izni çıkartmaya ikna ettiler. Ayrıca Paris'teki İngiliz büyükelçiliğinde maslahatgüzar olarak görev yapan David Hume ile de görüşme halindeydiler ki Hume zaten Rousseau'ya, "yalnızca kanunlarımızın hoşgörülü yapısından dolayı değil, aynı zamanda şahsınıza karşı duyulan hürmetten dolayı da bütün zulümlere karşı korunacağınız" bir ülkeye yerleşmesi için yardımcı olacağı konusunda teminat vermişti. Rousseau minnettar bir tavırla Hume'un teklifini kabul ettiğini ve yakın zamanda yola çıkacağını bildirip, "Kendimi kollarınıza atacağım," yazdı. Rousseau'nun tüm bildiği, hayatının sonuna kadar İngiltere'de kalabileceğiydi.

Tek başına seyahat ettiği bir posta arabasına binen Rousseau, 9 Aralık'ta Strazburg'dan ayrıldı ve bir hafta süren yavaş bir yolculuğun ardından Paris'e ulaştı. *Müzik Sözlüğü*'nün düzeltmeleriyle ilgilenen yayımcısı Guy'nin yanında kalmayı ve "hiç kimseyi görmemeyi" bekliyordu ama güçlü dostlarının aklında başka düşünceler vardı. Conti Prensi onu, Malta Şövalyeleri'nin lideri sıfatıyla sahibi olduğu Temple'daki sarayında kalmaya davet etti; sarayın, bulunduğu ülkenin kanunlarına tabi olmayan ko-

numu, Paris Parlamentosu'na karşı dokunulmaz olmasını sağlıyordu. Rousseau bu teklifi geri çeviremezdi. Aslında Conti kendi çıkarlarını hiç gözetmiyor değildi; Rousseau'nun tutuklanmasından, hatta teslim olmasından korkuyordu; *Émile*'in basılmasına önayak olan kişilerden biri olarak, böyle bir durumun kendisine de zararı dokunabilirdi, oysa Temple'da Rousseau'yu kontrolü altında tutabilirdi.

Rousseau, oraya yerleşir yerleşmez ziyaretçi akınına uğradı. Elbette Hume ile tanıştı ve aralarında onu birkaç kez ziyaret eden işgüzar Coindet ile utanmaz Sauttersheim'in de bulunduğu birçok eski dostunu gördü. Ancak genellikle, hamilik rolünden hoşlanan prensin ve metresi Madam Boufflers'nin (dostları ona genellikle Temple'ın İdolü derlerdi) desteklediği seçkin kişiler ona iyi dileklerini iletmeye geliyorlardı. Rousseau için durum Strazburg'dakinden de beterdi. Du Peyrou'ya, "Kalktığım andan yatmaya gittiğim ana kadar her türlü insanı ağırlıyorum ve insanların içine çıkacak şekilde giyinmek zorunda kalıyorum. Hiç bu kadar sıkıntı çekmemiştim, neyse ki sona erecek," yazdı.

Rousseau, hayatı boyunca sosyal etkinliklerden yakındı ama birçok insana göre yine de bundan hoşlanıyor, şöhreti kınamasına rağmen seviyordu. Onu yakından gözleyen Paris'teki Cenevre temsilcisi, üstlerine öfkeyle, geçiş izninin yalan beyanla verildiğini, çünkü Rousseau'nun hiç de bir ayağı çukurda olan yatalak bir insan gibi görünmediğini bildirdi. "Kimliğini gizleyeceği yerde, Ermeni kıyafetiyle Lüksemburg Bahçeleri'nde yürüyüşe çıktı ve hanımlarla birlikte at arabasıyla surları gezerken görüldü, üstelik sabah dokuzdan öğlene kadar ve altıdan dokuza kadar, muhteşem bir odada, onu görmeye gelenleri ağırlıyor... Rousseau zaferinin tadını çıkarırken sağlığının doruğunda görünüyor ve soğuk bir tavırla bazı kişileri görmeyi reddederken, seçkin kişileri büyük bir nezaketle ağırlıyor." Ancak Hume, Rousseau'nun bütün bunları baskı altında yaptığından emindi. "Ona sürpriz bir ziyaret gerçekleştiren son derece hoş iki hanım, öyle tedirgin olmasına yol açtı ki onlar gittikten sonra akşam yemeğini yiyemediğine tanık oldum... Kapının açıldığını duyunca, birilerinin onu ziyaret etmeye geldiğinden korkarak yüzünde büyük bir acı ifadesi belirir ve gelen kişi şahsi bir dostu olmadığı takdirde endişesi dinmezdi."

Üç ziyaretten daha bahsetmek gerekir; birisi nihayet gerçekleştiği için, diğer ikisi ise gerçekleşmedikleri için. Rousseau'nun uzun süredir mektu-

plaştığı Madam Alissan, onun Paris'e gelip de kendisiyle irtibata geçmediğini öğrenince yine sitemde bulundu, ama mektubunu teatral bir üslupla, "Sizi hep sevdim, seviyorum ve seveceğim," diye noktalandırmayı ihmal etmedi. Rousseau sert bir dille, onun sitemlerine alışkın olmakla birlikte, hiç kimseyi görmemek konusunda kararlı olduğu – ki bu en hafif tabirle beyaz bir yalandı – yanıtını verince, Madam Alissan onun kapısına kadar geldi ve şayet yalnızsa, onunla görüşmeyi rica ettiğini bildiren bir not yolladı. Rousseau da bir notla karşılık verdi: "Yalnız değilim Madam, ama eğer içeri gelmeyi uygun görürseniz, sizi ağırlamak benim için büyük bir zevk olacaktır." Görüştüklerinde neler konuştuklarına dair hiçbir kayıt bulunmamaktadır, ama Rousseau kısa bir süre sonra ona, "Sizi gördükten sonra, tarafınızdan unutulmamak benim için yeni bir önem kazandı," yazdı ve irtibatta kalmalarını önerdi.

Onu ziyaret etmek isteyip de edemeyen kişilerden biri, aradan bir yıl geçtikten sonra Rousseau'ya akıl danışmak için bir daha mektup yazan mutsuz Henriette idi. "Yaşamam gerektiğine göre, bana yaşamayı öğretin. Eğer siz bunu yapamazsanız, kim yapabilir ki?... Eğer kendime katlanmamı sağlayabilirseniz, size çok şey borçlanırım!" Rousseau ona yanıt vermemiş gibi görünmektedir; beş yıl sonra Henriette ona bir daha yazdığında ise, onun kim olduğunu bile hatırlayamadığını itiraf etmek zorunda kalmıştır. Yine gerçekleşmemekle birlikte daha büyük önem taşıyan bir durum ise, Rousseau'nun, aklında barışma fikri olmasına rağmen ilk hamleyi yapmak istemeyen Diderot ile görüşememiş olmasıdır. Elbette Rousseau da ilk hamleyi yapan kişi olmak istemiyordu. Birbirlerini bir daha hiç görmeyecekleri açıkça ortaya çıkınca, Diderot metresine, "Kalbime kolayca girmesine izin vermemekle doğru şeyi yapıyorum. Kalbime giren kişi, onu paramparça etmeden çıkmıyor ve bu hiç kapanmayan bir yara oluyor," yazdı.

Rousseau 4 Ocak 1766'da, bir yeni, bir de eski dostuyla birlikte Paris'ten ayrıldı. Yeni dostu, hâlâ çok yakından tanımadığı Hume'du. Eski dostu ise, soğuk tavırları, ama sıcak bir yüreği olduğunu söylediği ve Yverdon'da akrabaları bulunan Jean-Jacques de Luze adlı bir tüccardı. De Luze ile Hume'un her ikisinin de küçük birer at arabası vardı ve Rousseau dört gün süren Calais yolculuğunda bu iki at arabası arasında gidip geldi. Orada iki gece kaldıktan sonra, Dover'a giden gemiye bindiler ve böylece Rousseau hayatında ilk kez kıtadan ayrıldı.

DAVID HUME

Louis de Carmontelle'in, Rousseau Hume ile birlikte İngiltere'ye gitmeden bir yıl önce yapmış olduğu bu portre, şık bir koltukta dinlenirken, peruğuyla ve dantelleriyle son derece rahat görünen, hayatı tanıyan bir insanın huzurlu nezaketini yansıtmaktadır. Ayrıca, bir dostunun yorumuyla "iştahlı" Hume'un azımsanamayacak bel ölçüsüne dair de bir fikir vermektedir.

Bu, on iki saat süren zorlu bir deniz yolculuğuydu ve Hume'u deniz tuttuğu için, yolculuk boyunca kamarasından çıkamadı. Rousseau güvertede kalmayı tercih etti ve dinçliğiyle Hume'u çok şaşırttı. "Kendini çok dayanıksız sanıyor. Oysa tanıdığım en dirençli insanlardan biri. Çok sert hava koşulları altında, denizciler neredeyse donup ölmek üzereyken, gecenin on saatini güvertede geçirdi ve hastalanmadı." İngiltere topraklarına ayak bastıkları anda, Rousseau duygusal gösterilerinden biriyle Hume'u afallattı: "Boynuna sarıldım ve onu sıkı sıkı kucakladım, hiçbir şey söylemesem de, yüzünü öpücüklere ve gözyaşlarına boğmuş olmam, yeterince çok şey anlatıyordu."

Hume, Fransızca biliyordu ama gözyaşlarının ve öpücüklerin dilini bilmiyordu; iki adam arasındaki mizaç farkı çok geçmeden kendini göster-

meye başlayacaktı. Hume 1766'da elli beş yaşındaydı, yani Rousseau'dan bir yaş büyüktü; yapılı, esprili ve rahat bir insandı, ayrıca İskoç Aydınlanması'nın en önde gelen isimlerinden biriydi ve Britanyalı olmakla birlikte kesinlikle İngiliz değildi. Boswell aksanından kurtulmak için diksiyon dersleri alırken, Hume'un aksanı öyle ağır kaldı ki aksanını "düzelmesi ve iflah olması imkânsız," diye tanımladı. (Fransızca aksanının da çok kötü olduğu söylenirdi.) Hume günümüzde dünyanın en büyük filozoflarından biri olarak anılsa da, kendi yaşadığı dönemde daha çok bir deneme yazarı ve tarihçi olarak tanınıyordu; İngiltere Tarihi (*History of England*) adlı yapıtının Fransızca tercümesi, Rousseau'nun okuduğu tek eseriydi. Rousseau, buna ve Keith'in sıcak övgülerine dayanarak, Môtiers'den ona iltifatlarla dolu bir mektup göndermişti: "Eğer iyilik dolu yüreğiniz sizi insanlara yaklaştırmasaydı, geniş bakış açınız, şaşırtıcı tarafsızlığınız ve dehanız sizi insandan çok daha üstün bir varlık kılardı."

Doğanın insanlara kendi soylarının varsayımlarını kabul etmeyi öğrettiğini öne süren Hume, düşünsel anlamda şüpheciyken, politik anlamda muhafazakârdı, oysa Rousseau toplumsal varsayımlara karşı çıkıyor ve yerleşik düzeni yıkabilecek düşünceler besliyordu. Yine de aralarındaki asıl uçurum, mizaç farklarından kaynaklanıyordu. Hume arkadaş canlısı ve etkileyici bir insandı, insanlar ona '*le bon David*' diyorlar, özellikle kadınlar onu çok çekici buluyorlardı. Rousseau ise uyumsuz ve utangaçtı, cazip insanları çekici bulsa da, onlara şüpheyle yaklaşırdı; birkaç ay içinde Hume'a oldukça şüpheli yaklaşmaya başlayacaktı. Hume bir keresinde şunları yazmıştı: "Arkadaşlık çok keyifli bir şeydir, bize nesnelerin en canlısını, yani kendimiz gibi mantıklı ve düşünen bir varlığı takdim eder. bu varlık bize aklından geçenleri aktarır ve bizi en özel duygularına ortak eder." Bu karşılıklı açık yüreklilik, Rousseau'nun daima arzulayıp da bulamadığı bir şey olmasına karşın kısa süre sonra, Hume'un cana yakın tavrının aslında olumsuzluğunu gizleyen bir maske olduğuna inanmaya başlayacaktı. Buna karşılık Hume, Rousseau'ya dair son derece isabetli bir fikir edindi; "Yalnızca kıyafetlerini değil derisini de çıkarıp atan, o haliyle vahşi ve sert koşullarla savaşmaya çıkan bir insanı andırıyor."

Ancak henüz her şey yolundaydı ve Hume, "benim korumam altına girmek için Avrupa'daki prenslerin ve kralların yarısının davetlerini geri çeviren ünlü Rousseau" diye nitelendirdiği Rousseau'ya karşı bütün cömertliğini sergiledi. Hume'un Londra'daki bir tanıdığının yanına yerleşen

Rousseau bir kere daha ziyaretçi akınına uğradı – İngiliz bir arkadaşı sonradan Hume'un "Londra'da onunla gösteriş yaptığı" dönemden küçümser bir tavırla bahsetti – ayrıca sık sık dışarı da çıkıyordu. Hume onu, asrın en başarılı İngiliz aktörü David Garrick'i, hem Voltaire'in yazdığı bir trajedide hem de Garrick'in kendisinin yazdığı bir komedide izlemesi için Drury Lane Tiyatrosu'na götürdü. Çok heyecanlandığı için locadan sarkan Rousseau'yu, düşmemesi için geri çekmek zorunda kaldılar ve Rousseau sonradan Garrick'e, diyalogları hemen hemen hiç anlamamasına rağmen, performansının trajedide onu ağlattığını, komedide ise güldürdüğünü söyledi. Ancak anlaşılan o ki, o gecenin asıl ilgi odağı Rousseau'ydu. Hume karşı locadaki kral ve kraliçenin sahneden çok Rousseau'ya baktığını fark etti. O gece o kadar çok insan tiyatroya girmek için mücadele verdi ki birçok kadın şapkasını, birçok erkek de peruğunu kaybetti.

Paris'te herkes Rousseau'nun şöhretinin keyfini çıkardığına kesin gözüyle bakıyordu ve Saint-Lambert'in esprili sözleri kulaktan kulağa dolaşıyordu: "Durum zannettiğiniz kadar kötü değil; metresiyle, yani şöhretiyle birlikte seyahat ediyor." Oysa gerçekte korkunç bir yabancılık çekiyordu. Arasının iyi olduğu Jean Rousseau adlı bir kuzeni dışında Londra'da hemen hemen hiç kimseyi tanımıyordu. Sevgi bulmak için, Hume'un "İskoç çoban köpeğinden daha iyi bir köpek değil," deyip geçiştirdiği ve gülünç bir biçimde Thérèse'in yerini doldurduğunu düşünerek hayıflandığı Sultan'a yöneliyordu: "Yol arkadaşımız Mösyö Luze, Thérèse'e kötü, kavgacı ve dedikoducu bir insan gözüyle bakıldığını, onun Neuchâtel'den ayrılmasının ana sebebinin Thérèse olduğunun düşünüldüğünü söylüyor... Yine de Thérèse ona bir dadının çocuğa hükmettiği gibi hükmediyormuş. Onun yokluğunda ise köpeği bu rolü üstlendi. O hayvana beslediği sevgi akıl alabilecek ya da ifade edilebilecek gibi değil." Hume da sorumluluğundaki gergin yazardan düş kırıklığına uğramaya ve ondan küçümser ifadelerle söz etmeye başlamıştı. Bir tanıdığı, "Öğrencisi olarak adlandırdığı Rousseau'dan usandı; devamlı garip ve hatta gülünç tavırlar sergiliyor," dedi.

Üç aylık ayrılığın ardından Thérèse'in yeniden Rousseau'ya katılma vakti gelmiş, o da yola çıkmıştı. Rousseau'nun İngiltere'ye gideceğini haber alana dek Saint-Pierre Adası'nda bekleyen Thérèse hemen yola koyuldu ve Rousseau'nun Paris'ten ayrıldığı gün, o da Neuchâtel'den ayrıldı. Ağır kar yağışı yüzünden Paris'e ancak iki hafta sonra ulaşabildi; bu arada Ro-

usseau geçici olarak hemen Londra yakınlarındaki Chiswick'e yerleşmişti ve gözlerden uzak kırsal bir bölgede kalıcı bir sığınak bulmak için araştırmalar yapıyordu. Orada kaldığı süre boyunca görüştüğü az sayıda insanın arasında, onu Môtiers'de ziyaret etmiş olan doğa bilimci Daniel Malthus (gelecekteki ekonomistin babası) da bulunmaktaydı, ama aslında sadece vakit öldürüyordu.

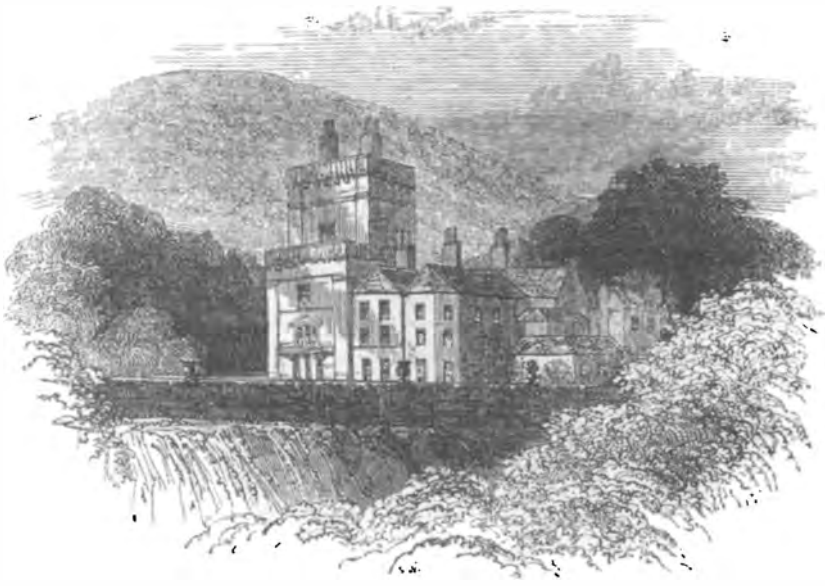
Thérèse'e beklenmedik bir yol arkadaşı çıktı. Rousseau'dan etkilenerek uzun bir süre boyunca Korsika'da kalan James Boswell, büyük gezisini tamamlayarak Paris'e geldi; kısa bir süre sonra bu geziye dayanarak meşhur *Account of Corsica* adlı yapıtını yayımlayacaktı. Boswell Môtiers'deyken Thérèse'ten çok etkilenmiş, hatta sonradan ona lal taşından bir kolye gönderip, Rousseau'ya kışkırtıcı bir üslupla, "Arada sırada Matmazel Levasseur'e mektup yazsam kızmazsınız değil mi? Yemin ederim ki sizin *gouvernante*nızı çalmak gibi bir niyetim yok. Bazen romantik planlar yaparım, ama asla imkânsız planlar yapmam," yazacak kadar ileri gitmişti. Hume olacakları tahmin etti. Madam Boufflers'ye, "Edebiyat konusunda öyle hırslı ki dostumuzun şerefine leke sürecek korkunç bir olay olmasından korkuyorum," yazdı ve "Ona etkili bir dil ve deha bahşedebilecek bir sır barındırıyor olmalı," diye düşünerek Cicero ile Sallustius'un eski karısıyla evlenen Romalı soylunun hikâyesine değindi. Boswell'i onun kadar iyi tanımayan Keith ise Rousseau'ya iyimser bir yaklaşımla, "O gerçekten şerefli bir insandır, *preux chevalier*dir, [yiğit bir şövalyedir]" yazdı.

Bilgeliğin sırrını barındırıyor olsun ya da olmasın, Thérèse'in, genç ve toy Boswell'e öğretecek çok şeyi vardı, üstelik Cranston'ın da sert bir biçimde belirttiği gibi, onun annesi olacak yaştaydı. Bekledikleri gemi geciktiği için bir haftadan daha uzun bir süre boyunca birlikteydiler; Dover'a ulaşmalarının ardından Boswell'in günlüğüne yazdığı bir not, yaşananları açık bir biçimde ortaya koymaktadır. "Dün sabahın erken saatlerinde yatmaya gittik ve bir kere yaptık: toplamda on üç etti." Ne yazık ki Boswell'in bu kaçamağa ilişkin yazdıkları – ki hiç kuşkusuz zengin detaylar barındırıyordu – günlüğünü 1920'lerde bir koleksiyoncuya satan ve bu konuda yazdıklarından utanan varisleri tarafından yırtılıp yok edilmiştir. Zamanında eksik sayfaları okumuş olduğunu iddia eden koleksiyoncuya göre, Boswell yataktaki maharetiyle övünmekle birlikte, cesaretini toplamak için bir şişe şaraba ihtiyaç duymuştu; Thérèse ona bazı maharetlerden yoksun olduğunu ve ellerini kullanmayı öğrenmesi gerektiğini söyle-

yince ise gururu kırılmıştı. Bunun üstüne Thérèse aşk sanatı konusunda onu eğitmeyi görev edinmiş, ama Boswell'e göre bunu oldukça sert bir biçimde yapmıştı ("atını heyecanla dörtnala yokuş aşağı süren kötü bir binici gibi"), ayrıca "Rousseau'dan daha iyi bir âşık olduğunu sanma," diyerek onu daha da çok yaralamıştı. Eğer bütün bunlar gerçekten yaşanmışsa, Thérèse'in Rousseau'yla ilişkisine çok ilginç bir ışık tutacak niteliktedir, ama ortaya yeni kanıtlar çıkması pek de olası değildir. Görünen o ki, Thérèse bu durumu sonradan Rousseau'ya anlattı; büyük olasılıkla durumu, baştan çıkarılmaya karşı erdemle direndiği şeklinde yansıttı, tıpkı uzun zaman önce posta arabasında Gauffecourt'a direndiği gibi. Boswell ise küçük kaçamaklarını hiç kimseye anlatmayacağına söz vermişti ve bu sözünü tuttu.

Boswell Britanya'da, Rousseau'yla yakın bir ilişki kuracağına inanıyordu ve gazetelere James Boswell'in, "Korsikalılar'ı coşkuyla destekleyen ve onların kanun koyucusu sıfatıyla şereflendirilen meşhur John James Rousseau'nun bir dostunun," ülkeye gelişini bildiren bir ilan verdi. Ancak bir süre sonra Rousseau'nun sağlık durumunu sormak üzere bir mektup yazdığında, "Ben de sağlığınıza dikkat etmenizi, özellikle de arada sırada kan aldırmanızı öneririm. Bunun size iyi geleceğine inanıyorum," gibi iğneleyici bir öğütle noktalanan soğuk bir yanıt aldı. Zaten Boswell'in kahramanı Samuel Johnson, Rousseau'yla dostluk etmesine karşı çıkardı. Johnson açıkça, "Onun dünyadaki en kötü insanlardan biri olduğunu ve toplumdan dışlanması gereken bir alçak olduğunu düşünüyorum; şimdiye kadar da öyle oldu zaten. Üç veya dört ülke onu sınır dışı etti; bu ülkede korunuyor olması utanç verici bir durum," diye görüş belirtti.

İnsanlardan yaşayabileceği yer konusunda tavsiyeler isteyen Rousseau, birçok öneriyle karşılaştı, ama bu önerilerin hiçbiri hayata geçmedi. Akla gelen ilk düşünce, Londra yakınlarında bir köy bulmaktı ama böyle bir köy bulmanın beklenmedik ölçüde zor olduğu ortaya çıktı. Rousseau ile Thérèse hiç İngilizce bilmedikleri için, kendi başlarına ev kurmak konusunda isteksizlerdi ve yerel düzenlemelerle ilgilenebilecek bir mal sahibinin kiracısı olmayı tercih ediyorlardı. Ne var ki evli değillerdi ve Rousseau'nun aracılarının yanaştığı insanlar bu koşullar altında onlarla sosyal bir ilişkiye girmeyi kabul etmeye çekiniyorlardı. Voltaire'in *Yurttaşların Hissiyatı*'ndaki açıklamaları, Môtiers'de görünüşte kabul görmüş olan hikâyelere başvurmalarını imkânsız hale getirmişti. Bir seferinde Rousseau,

WOOTTON KÖŞKÜ

On dokuzuncu yüzyıla ait bir gravürde gördüğümüz Wootton Köşkü sonradan yıkılmıştır ve taşları başka binaların yapımında kullanılmıştır. Rousseau, "Ev küçük olmasına rağmen oturmaya oldukça elverişli ve düzenli," yazmıştır. Neye dayanarak evin küçük olduğunu düşündüğünü anlamak zordur. İkinci kattaki konutu oldukça ferahtı, ayrıca aşağıdaki tarlalara ve vadiye bakan güzel bir manzaraya sahipti.

nihayet Galler'de ücra bir evi anlaşmaya bağladığını düşündü ama Şubat sonlarında yeni bir fırsat doğdu. Fransızcayı gayet iyi konuşan ve yetmişli yaşlarının sonlarında varlıklı bir dul olan Richard Davenport, Rousseau ile Thérèse'in, İngiltere'nin iç kısımlarında bulunan ve kendisinin nadiren ziyaret ettiği Wootton Köşkü'ne taşınmalarını önerdi. Orada ev işleriyle ilgilenecek hizmetkârlar olduğu gibi, botanik çalışmalar yürütülebilecek ormanlar ve tepeler de vardı, üstelik insan istediği kadar yalnız kalabilirdi. Rousseau cüzi miktarda bir kira ödemek koşuluyla Davenport'un teklifini minnettarlıkla kabul etti ve Mart ortasında Thérèse ile birlikte 240 kilometre uzaklıktaki yeni evine doğru yola koyuldu.

Wootton Köşkü'ne yerleşen Rousseau başlangıçta çok mutluydu. Mart sonunda Hume'a, "Buraya geldiğimden beri hava buz gibi, her gün kar yağıyor ve rüzgâr adeta insanın yüzünü kesiyor. Bütün bunlara rağ-

men, Londra'nın en güzel dairesinde yaşayacağıma, buradaki bir tavşan deliğinde yaşamayı tercih ederim," yazdı. Aynı gün, uzun süredir yayımcılarla aracılığını yapan Coindet'ye yazdığı mektupta daha olumlu bir dil kullandı: "Denizi aşarken arınmış ve yeniden doğup vaftiz edilmiş gibiyim. Eski halimi silip attım ve aralarında sizi de saydığım birkaç eski dostumun haricinde, Avrupa kıtası denen o yabancı topraklara dair her şeyi unuttum. Yazarlarla, tutuklama kararlarıyla, kitaplarla, şöhretin insanın gözünü yaşartan acı tadıyla ve öbür dünyanın bütün saçmalıklarıyla ilişkimi kestim ve bütün bunları unutmaya sabırsızlanıyorum."

Wootton ("woot" kelimesi "foot" ile uyaklıdır), Birmingham'ın yaklaşık elli kilometre kuzeyinde, Peak District'in güney ucunda yer alır. Modern haritalarda Staffordshire'ın içinde görünmektedir, ancak Rousseau'nun orada bulunduğu dönemde Derbyshire'a bağlı olduğu anlaşılmaktadır. Dalgalı Weaver Tepeleri'nin dibindeki birkaç evden meydana gelen köy oldukça küçüktü ve sakinleri köyün uzaklığının farkındaydı; "Weaver'ın dibindeki Wootton, Tanrı'nın unuttuğu yer." Londralı nüktedan bir kişi, yörenin simgelerinden birinin lakabından faydalanarak şunları yazmıştı:

> Rousseau Derbyshire'da! Ne tuhaf saha
> Böylesini duyan beri gelsin
> Kim derdi ki Tanrı'ya kıçını dönmüş olan
> Şeytan'ın Kıçı'nı arayıp bulsun.

Ancak İngiltere'de ortadan kalkan bir sorun varsa, o da Môtiers fırtınasının merkezinde yer alan din sorunuydu. Şayet Rousseau kiliseye gittiyse bile, buna dair hiçbir kayıt bulunmamaktadır. Zaten en yakın kilise oldukça uzak bir mesafede, yani tepenin aşağısındaki Ellastone'daydı; George Eliot'ın babası bir gün bu kiliseye gömülecekti. Kilisenin papazı, arada sırada ziyarete geliyordu ama ne yazık ki pek Fransızca bilmiyordu.

Yöre, Hume'un Rousseau'nun orada kalması için yaptığı görüşmelerde dile getirdiği koşullara uygundu: "Bay Davenport'un evinin çevresinde ormanlar ve tepeler var mı?" Evet, vardı ama iklim bunaltıcıydı. Rousseau oraya yerleştikten birkaç ay sonra, Neuchâtel'deki bir arkadaşına, ilkbahar "geç geldi ve soğuk geçti; kırlar güzel ama kasvetli; burada doğa uyuşuk ve durgun," dedi. Mayıs'ın ortasında bile, "ağaçlar hâlâ yapraklanmadı ve hiç bülbül sesi yok." Evin arkasında büyük ağaçların bulun-

WEAVER TEPELERİ'NDEN WOOTTON'UN GÖRÜNÜMÜ

Travers Vadisi'ndeki dağlara tırmanmaya alışmış biri için, Weaver Tepeleri'ne çıkmak oldukça kolaydı. Sağda Wootton köyü, merkezin biraz solunda ise, zamanında Wootton Köşkü'nün bulunduğu yerdeki modern bir ev görülmektedir. Bu klasik bir İngiltere manzarasıdır: düzlükteki ağaçlarla birbirinden ayrılan tarlalar ve kalker tepelerdeki geniş otlaklar.

duğu bir bahçe ve yukarı doğru yükselen tepeler vardı; biraz daha uzaklarda ise, yörede çok sayıda bulunan kurşun madenlerinden biri yer alıyordu. Bölge post-romantik zevklere hitap ediyor olabilirdi – ileride Wordsworth ve Coleridge, yakınlardaki Dovedale'i göklere çıkaracaklardı – ama aynı zamanda çorak olarak nitelendirilmesi de mümkündü. On yedinci yüzyılda oranın yakınlarında yaşamış olan Charles Cotton da *The Compleat Angler* adlı eserinin devamında bunu kabul etmişti. Piscator, "Her şeye rağmen bu yüksek, kasvetli ve girintili çıkıntılı tepelerin üstünde iyi sığır ve koyun yetişiyor, içlerinde ise bol miktarda kurşun var," der. Bunun üstüne konuğu Viator ters bir tavırla, "Zaten bu çirkin manzarayı telafi etmesi için bütün bu ürünlere ihtiyaçları var," diye yanıtlar.

Havalar nihayet ısınınca, Rousseau tepelerde dolaşıp bitki toplamaya başladı, ama birkaç kitap edinmiş olmasına rağmen hiçbir şey öğrenemediğini görünce şevki kırıldı. "Güçten düşüyorum, artık gözlerim iyi gör-

müyor, hafızam da zayıfladı; bir gün botaniği bütünüyle kavramaya heveslenmek bir yana dursun, bitkileri penceremin altından geçen koyunlar kadar öğrenebilirsem iyi." Zaten bütün vaktini botanikle dolduramazdı. En büyük sıkıntı dil engeliydi ve Du Peyrou teşvik edici bir tavırla, "Bitkilerle sohbet edersiniz," demiş olsa da, Thérèse'in böyle bir tesellisinin de bulunmadığını kabullenmek zorundaydı. Wootton Köşkü'nde hiç kimse Fransızca bilmiyordu; Davenport'un, talepkâr yabancılara karşı pek de ilgi duymadığı açık olan hizmetkârlarıyla iletişim kurmak gerektiğinde ise, "Matmazel Levasseur bana rehberlik yapıyor ve onun parmakları benim dilimden daha iyi konuşuyor." Rousseau'nun dostları mektuplarında devamlı Thérèse'in mutlu olup olmadığını, İngilizce öğrenip öğrenmediğini soruyorlardı. Onun kolay tatmin olmadığının ve duygularının Rousseau'yu etkilediğinin farkındaydılar. İngiltere'de geçirdikleri altı ayın ardından, "Tek kelime İngilizce öğrenmedi," diye bildirdi Rousseau. "Ben Londra'dayken yaklaşık otuz kelime öğrenmiştim, ama buraya gelince hepsini unuttum, çünkü hızlı ve anlaşılmaz konuşmaları bana hiçbir anlam ifade etmiyor."

Elbette Rousseau bilgisizliğini abartıyordu. [Yanlışlarla dolu olsa da -e.] mutfak ihtiyaçlarına odaklanan kelime listeleri günümüze kadar ulaşmıştır:

frengüzümü ve kuru üzüm
putra şekeri
seyrek olan un
taze yıkılmış tereyağı
güzel peynir

Rousseau hem erzak almak için hem de çiftçilere ve maden işçilerine birkaç şilin bağışta bulunmak için düzenli olarak köye gidiyordu. Ancak köylüler ona karşı saygılı davranmakla beraber, sonradan onu sadece sevimli ve eksantrik bir yabancı olarak hatırladılar. On dokuzuncu yüzyılda yöreyi ziyaret eden bir kişiye "owd Ross Hall" (bazıları kelimeleri birleştirip Dross Hall diye telaffuz ediyordu) diye bilinen garip bir Fransız'dan ve yanında "Madam Zell" ("matmazel" kelimesini öyle duyuyorlardı) adında bir kadın bulunduğundan söz edilmişti. Özellikle Rousseau'nun botaniğe duyduğu ilgi hiç unutulmamıştı. Yaşlı bir adam, yöreyi ziyaret eden birine, "Bitkilere çok meraklıydı, duyduğuma göre bitkilerle her hastalı-

ğı tedavi edebiliyormuş," dedi. Ermenilere özgü kıyafeti, yani "komik şapkası ve ekoseli cüppesi" de (şeritleri ekoseyle karıştırıyorlardı) dikkat çekiyordu. Ancak hiç kimse Rousseau'yla konuşamıyordu, çünkü "bir iki kelime haricinde hiç İngilizce bilmiyordu," ve çocuklar ondan korkuyordu. Yöreyi ziyaret eden kişi şu sonuçlara varmıştı: "Uzun cüppesi ve kemeri, altın püsküllü ve tepesi sarkık şapkası, onu çocuklar için çok korkutucu bir insan haline getiriyordu, özellikle de onu bahçe duvarında yosunları incelerken veya kuytu köşelerde el yordamıyla bitki ararken gördüklerinde. İngilizce konuşup çocukların korkularını dindiremediği için, genellikle bu ürkütücü yabancıyı görür görmez koşup kaçıyorlardı." Hizmetkârlarla ve tüccarlarla uğraşmak zorunda kalan Thérèse, sonunda biraz İngilizce öğrendi. Wootton Köşkü'nün kâhyası, kocasından dayak yerken, "Madam Zell" in orada bulunan genç kızlara, "Sakın evlenmeyin! Sakın evlenmeyin! Görüyorsunuz işte! Görüyorsunuz işte!" diye bağırdığını hatırlayan bir adam bulunmaktadır.

Rousseau her ne kadar sade bir kır hayatı yaşamak istemiş olursa olsun, bir şekilde her şey yanlıştı. Wootton'daki ikinci kışında, "Sadece birkaç dileğim var," yazdı, "daha az ağrı sızı, daha ılıman bir iklim, daha açık bir gökyüzü, daha huzurlu bir ortam ve en önemlisi, daha açık kalpler; böylece kalbimi dökmek istediğimde, bir başka kalbe ulaşabileceğimi bilirim." Starobinski alaycı bir yorumda bulunarak, Rousseau'nun sadece havanın daima açık olmasını ve insanların kalpleri arasındaki engellerin yıkılmasını istediğini söyler.

Rousseau, Wootton Köşkü'nün sahibi Davenport'un (ki adını bazen "d'Avenport" diye yazardı) iyi bir dost olabileceğini düşünmüş olabilir, çünkü Davenport deizme yatkın bir Cambridge mezunu ve tarıma ilgi duyan ilerici bir toprak ağasıydı. Ancak yılda sadece iki kere ve birkaç haftalığına Wootton Köşkü'nde kalıyor, Cheshire'da, yani yaklaşık elli kilometre kuzeybatıda bulunan Davenport Köşkü adlı diğer konutunun o denli ıssız olmayan ortamını tercih ediyordu; kışlarını ise Londra'da geçiriyordu. Ayrıca son derece nazik ve cömert olmasına rağmen, Rousseau'nun tam İngilizler'e has olduğunu düşündüğü bir soğukkanlılık barındırıyordu. Rousseau, kendisine daima sadık kalan Du Peyrou'ya, "Mösyö Davenport büyük bir şevkle ve sevgiyle bana iyiliklerde bulunuyor, ancak hiç konuşmuyor ve içimi döktüğümde bana hiç karşılık vermiyor. Hayatımda hiç bu kadar içine kapanık ve gizemli bir insan tanımadım," yazdı. An-

cak bu, dostane bir ilişkileri olmadığı anlamına gelmiyordu; Rousseau özellikle Davenport'un torunlarını çok seviyordu. Ayrıca belki de Davenport, Fransızca konuşmaya çekiniyordu ve kendi dilinde daha rahattı. Wootton'u ziyaret eden arkadaşlarından biri, "Canlılığı, kişiliğinin ve düşüncelerinin benzersizliği beni devamlı güldürdü," demişti.

Güvenilir tek yeni arkadaşı Bernard Granville'di; Granville kısa bir süre önce, etkileyici bahçeleri ve küçük Dove Nehri'nin genişletilmesiyle meydana getirilmiş bir gölü bulunan, iki buçuk kilometre ilerideki Calwich Abbey'yi satın almıştı. Granville müziği seviyordu (Handel ile yakın bir ilişkisi olmuştu) ve Fransızcayı iyi konuşuyordu, tıpkı Rousseau'nun çok geçmeden çarpıldığı yirmi yaşındaki güzel yeğeni Mary Dewes gibi. Rousseau'nun klavsen çalıp kendi bestelerini söylediği müzik geceleri düzenliyorlardı. Rousseau kısa bir süre sonra Mary'ye flört niteliği taşıyan küçük notlar göndermeye başladı; örneğin Mary köpeği için bir tasma yaptığında ve kendisi bu tasmayı fetişistik amaçları için kullandığında böyle bir not gönderdi: "Sevgili komşum, hayatımda ilk kez haksız ve kıskanç bir insan konumuna düşmeme neden oldunuz. Sultanıma yaptığınız tasmaya imrenmeden bakamadığım için tasmayı önce takma ayrıcalığından onu mahrum bıraktım." Mary Dewes ise nazikçe, "Küçük tasmayı hak ettiğinden daha fazla övmüşsünüz. Size layık bir şey yapabileceğimi düşünecek kadar kibirli değilim, bu yüzden Sultan için bir armağan hazırladım," yazdı. Granville Rousseau'yu ayrıca başarılı bir botanik öğrencisi olan ve hatta onunla birlikte tepelerde gezintiye çıkan Portland Düşesi ile de tanıştırdı. Rousseau'dan yalnızca üç yaş küçük olmasına rağmen, "Düşes, *Chamaedrys frutescens* ve *Saxifraga alpina* bulmak için, peşinden gitmekte zorlandığım kayalara tırmanıyordu."

Ne var ki kış yaklaştıkça konuklar da azalmaya başladı ve Rousseau 1767'nin Ocak ayında, "Hayatımda hiç böyle dondurucu soğuk görmedim," yazdı. Evden çıkamayan Granville, "Buradaki kar kalınlığı inanılmaz," diyerek onu onayladı ve bir ay sonra kaplıcalarıyla ünlü Bath'a giderek, Rousseau'yu "Calwich'in çok uzun bir süre boyunca ısız kalmasına neden olan" mevsime hayıflanmak üzere tek başına bıraktı. Rousseau'nun arkadaşlık edebileceği diğer komşusu, sekiz kilometre uzaklıktaki Ashbourne'de yaşayan Brooke Boothby adındaki genç ve zeki bir aristokrattı; Rousseau bir gün ona önemli bir elyazmasını emanet edecekti. Boothby, "Sık sık ziyaretine gidiyor ve iyi ağırlanıyordum," diye yazdı, ama

ne yazık ki görüşmelerine dair, Rousseau'nun "zamanını genellikle Ermenilere özgü kıyafetiyle tepelerde bitki toplayarak geçirdiği," dışında hiçbir kayıt bırakmadı. Otuz iki kilometre uzaklıktaki Lichfield'de (Samuel Johnson'ın doğum yeri), entelektüel anlamda aktif bir grup, ünlü Charles Darwin'in büyükbabası olan tanınmış doğa bilimci Erasmus Darwin'in botanik çalışmalarına yoğunlaşmaktaydı. Rousseau'nun Londra'da tanışıp irtibatını koruduğu Daniel Malthus da bu grubun bir üyesiydi, ancak Rousseau'nun diğerleriyle temas halinde olduğuna dair pek bir kanıt bulunmamaktadır. Erasmus Darwin'in, Rousseau'nun onu bitkileri incelerken göreceği bir yere özellikle gittiğine dair bir söylenti vardı. Rousseau Fransızca, "Botanikçi misiniz beyefendi?" diye sormuş ve ardından beraberce yürümeye başlamışlardı, ancak Rousseau onun adını öğrenince, takip edildiğinden ya da gözetlendiğinden şüphelenmişti. Söylenenlere bakılırsa, "Ah! Kasıtlı bir tertip!" diye bağırmış ve Darwin'le bir daha görüşmeyi reddetmişti.

Yani Wootton'daki hayatın sadece zaman zaman makbul olduğu söylenebilirdi. Bu arada Rousseau kendini farklı bir biçimde karanlık düşüncelere kaptırmaktaydı. Dostlarından ve hatta Fransızca konuşan tanıdıklarından bile ayrı düşen, ıssız ve soğuk bir ortamın içinde kalan Rousseau, paranoyak saplantılar geliştirmeye başladı. Zulümden korkması mantıksız değildi. Avrupa'da bir ülkeden diğerine sürülen, yönetimler ve kiliseler kadar, eski dostları ve meslektaşları tarafından da suçlanan tek önemli yazar kendisiydi. Ünlü bir doktor, Rousseau'yu Môtiers'de ziyaret ettikten sonra, "Bu saygın kişi, dünyada bir insanın görebileceği en ağır zulmü görüyor; düşmanlarının onu üzmek ve mahvetmek için tasarlayıp da yapmayacağı hiçbir şey yok," dedi. Üstelik bu, taşlama olayından ve Saint-Pierre Adası'ndan sürülmesinden önceydi.

Ayrıca Mély'nin de belirttiği gibi, Rousseau yalnızca Fransa ve İsviçre tarafından değil, yayın dünyası tarafından da dışlanmıştı. Muhafazakâr kurumlar zaten peşinde olduğu için, Ansiklopediciler de onlara katılarak, Rousseau'ya göre ne kadar tehlikesiz olduklarını kanıtlama fırsatına sahiplerdi. Üstelik muhalefetleri huzur kaçıracak denli gizli kapaklıydı. Rousseau Môtiers'deki son kışında Du Peyrou'ya, "Her yerde güçlü ve tanınmış dostlarım var, üstelik beni bütün kalpleriyle sevdiklerinden eminim, ama onlar dolaylı yöntemlerden nefret eden dürüst, iyi, nazik ve barışçıl insanlar. Oysa düşmanlarım şevkli, maharetli, entrikacı

ve kurnazlar; yıkmaktan yorulmuyor, köstebek gibi yeraltından çalışıyorlar," dedi. Kendini savunamayacağı yabancı bir ülkede bulunan Rousseau, yine kendisine karşı komplolar kurulmaya başlandığından şüphelendi. Ne yazık ki şüphelerini doğrulttuğu insan David Hume oldu. *Yurttaşların Hissiyatı*'nı Jacob Vernes'in yazdığında diretmesi yersiz ve utanç verici olmuştu; en büyük düşmanının Hume olduğunda diretmesi ise adeta bir felaketti.

Yavaş yavaş tırmanan kriz, başlangıçta belli değildi. Rousseau'nun kesin kanıt gözüyle baktığı ikinci derecede kanıtlara dayanıyordu; oysa Rousseau her seferinde Hume'un davranışlarını ya yanlış anlamış ya da en azından büyütmüştü. Sorunlardan biri mektuplarına müdahale edilmesiydi; bu Môtiers'de de başına gelmişti ve şimdi yine geliyordu. Mektuplarındaki balmumu mühürler genellikle hasar görmüş ve acemice onarılmış oluyordu; Hume Londra'da bir keresinde Rousseau'ya kendi mührünü ödünç vermeye çok hevesli görünmüştü, bu göz attıktan sonra mektupları yeniden mühürlemesini kolaylaştırırdı. Hume'un biyografisini kaleme alan yazar bunu "saçma bir suçlama" olarak nitelendirir, ama aslında sağlam temellere dayanmaktadır. Théodore Tronchin'in, Londra'da Hume ile aynı binada yaşayan oğlu Louis-François, Hume'un, Rousseau'yu masraftan kurtarmak için, onun adına gelen bütün mektupları açtığını ve önemsiz gördüklerini gönderene iade ettiğini öğrenince çok şaşırmıştı. Hume'un, d'Alembert'e yazdığı bir mektupta mahcup bir tavırla itiraf ettiği gibi; "Kendi cebimden masraf yaparak onun mektuplarını postanedeki memurların merakından ve boşboğazlığından kurtarmaktan daha dostane bir davranış olabilir mi? Aslına bakılırsa böylesine önemsiz ayrıntıları ortaya çıkarmak [yani ifşa etmek] zorunda kalmaktan utanç duyuyorum." Rousseau, doğal olarak telaşa kapıldı. Mektuplaştığı insanların çoğuna artık ona yazmamalarını söyledi; diğerleriyle ise Môtiers'deki gibi şifreli yazışmaya başladı. "Önceki mektubumda bahsettiğim O, oğlu F'yi, C'ye doğru yola çıkmış olan B'nin yanına verdi... D'yi bu konuda uyardım." Pek de anlaşılmaz olmayan bu mektup, Théodore Tronchin'in, oğlu Louis-François'yı (ki Rousseau ondan haksız yere şüpheleniyordu) İngiltere'nin Prusya büyükelçisinin yanına verdiği ve Keith'in bu konuda uyarıldığı anlamına gelmektedir.

Diğer bir şüphe kaynağı ise, Hume'un Rousseau'nun mali ve şahsi meselelerine burnunu sokmasıydı. Muhtemelen yine iyi niyetliydi; vatansız

sürgünün mali anlamda güvencede olmasını sağlamak için elinden geleni yapmak istiyordu, ama öncelikle Rousseau'nun yoksulluk iddialarının abartılı olup olmadığını öğrenmeliydi. Gerçekten de abartılıydı, çünkü Keith'ten 600 livre, Rey ve Guy'den ise 300'er livre tutarında yıllık garantili geliri vardı, ayrıca muhtemelen Du Peyrou'dan eserlerinin Neuchâtel'deki basımı için yüklü bir avans almıştı (eserlerin basılamayacağı ortaya çıkıp da projeye son verilmeden önce ondan 2,400 livre almayı kabul etmişti). Diğer yandan Rousseau'nun hiç kimseden para istemediği, himayeye girmeyi katiyetle reddettiği ve mali durumunun Hume'u hiç ilgilendirmediğini düşünmeye hakkı olduğu da bir gerçekti. Özellikle Hume'un Davenport ile işbirliği yaparak, onu Wootton'a götüren bir at arabası tutup, arabanın, zaten oraya döneceği için ücretsiz olduğuna inanmasını sağladıklarını öğrenince çok gücendi. Davenport'a sert bir dille, "Eli açık olmak kuşkusuz iyi bir şeydir, ama ben yüreği açık olmanın ondan daha değerli olduğuna inanırım," yazdı.

Hume'un Rousseau'ya mali yardımda bulunma planları çok daha ciddi boyutlarda bir yanlış anlaşılmaya sebebiyet verdi. Hume'un aklındaki düşünce, aydın bir kral olan III. George'un Rousseau'ya 100£ tutarında – 2000 Fransız livre'ine tekabül eder – yıllık bir maaş ihsan etmesiydi. Bu cömert bir meblağ olmakla birlikte abartılı değildi; Samuel Johnson 300£ alıyordu. Ancak Johnson'ın durumu bir başka bakımdan oldukça ilginçtir. Bu maaşı kabul etmek ona büyük bir utanca mal olmuştur, çünkü birkaç yıl önce meşhur sözlüğünde "maaş" kelimesini, Rousseau'nun daima kaçındığı türdeki himayelerle ilişkilendiren bir üslupla hicvetmişti: "Karşılığı olmayan bir ödeme. İngiltere'de genellikle, devletin yanaşmalarına vatanına ihanet etmesi karşılığında yapılan ödeme olarak anlaşılır."

Hume, kralın, Rousseau'nun politik ve dini görüşlerini onaylıyor gibi görünmemek için cömertliğini gizli tutmak isteyeceğine kesin gözüyle baktı. Rousseau ise, minnettarlıkla koruması altına girdiği Prusya kralından maaş almayı reddettikten sonra, ülkesinde sadece konuk olduğu İngiltere kralından maaş almasının garip olacağını düşündü. Özellikle halkın sonradan öğrenebileceği, dolayısıyla dürüstlük konusundaki itibarını zedeleyebilecek gizli bir maaş almayı hiç istemiyordu. Dolayısıyla Hume'dan maaşın açıkça verilip verilemeyeceğini öğrenmesini rica etti. Hume, gönülsüzce bu isteğini yerine getirdi ama meydana çıkan yeni karışıklıklar görüşmelerin oldukça uzun bir süre ertelenmesine yol açtı.

Rousseau'nun bu meseleler konusunda endişelenmek için haklı gerekçeleri vardı, ama diğer şüpheleri kesinlikle yersizdi. Şüphelerinden biri, Büyük Frederick'in ağzından Rousseau'ya yazılmış anlamsız, parodik bir mektuba dayanıyordu; Horace Walpole bu mektubu Paris'te, sosyetik arkadaşlarını eğlendirmek için yazmıştı. Walpole, ünlü başbakan Robert Walpole'un oğluydu ama babasının aksine güzel sanatlara meraklı bir insandı; günümüzde en çok dedikoducu mektuplarıyla, *Otranto Kalesi* adlı Gotik romanıyla ve "serendipity"* kelimesini bulmuş olmasıyla tanınır. Elden ele dolaşan ve çok geçmeden basılan bu mektup, Rousseau'nun en büyük acılarına dokunuyordu. Walpole, Frederick'in ağzından Rousseau'ya şunları söylemişti: "Yeni talihsizlikler bulmak için beyninizi patlatmakta ısrarcıysanız, dilediğiniz talihsizliği seçin; ben bir kralım ve dileğinizi gerçekleştirebilirim. Zulüm görmekten gurur duymayı bıraktığınızda, ben de size zulmetmeyi bırakacağım ki düşmanlarınız bunu yapmaz." Aslında Walpole Rousseau'ya hayrandı ve yalnızca komik olmaya çalışıyordu; hayatın düşünenler için komedi, hissedenler için trajedi olduğuna yönelik kendi özdeyişinden yola çıkmıştı.

Yıldırım çarpmışa dönen ve Walpole'un o kadar iyi Fransızca yazamayacağına (aslında dostları onun için mektubu düzeltmişlerdi) hükmeden Rousseau, onca insan dururken, mektubu ancak d'Alembert'in yazmış olabileceğine karar kıldı. Bu, o güne dek onu savunmuş olan çok az Aydınlanma filozofundan birini kendinden soğutmakla kalmadı, aynı zamanda bir heyelanı başlatan ilk taşı da atmış oldu. Hume, mektubun yazarının Walpole olduğu konusunda Rousseau'yu temin etti ve utanca kapılmış olan Walpole da bunu kabul etti. Ne var ki Rousseau onlara inanmak yerine, Walpole'un, d'Alembert'in ve Hume'un, onun ayağını kaydırmak için düzenlenmiş sinsi bir komplonun suç ortakları olduğuna hükmetti. Çok geçmeden onları korkutucu "üçlü" olarak adlandırmaya başladı ve şeytani bir planları olduğunu, ama kendisinin henüz bu planı çözemediğini bildirdi. Londra gazetelerinde hakkında zaman zaman yer alan kırıcı atıfları da (gerçi okuduklarını ne kadar iyi anladığını bilmek mümkün değildir) onların art niyetli entrikalarına bağladı. Hem Hume, neden genç Tronchin'e yakın bir yerde yaşıyordu? Tronchin ile Voltaire de bu komploya dâhil olamazlar mıydı?

---

* Tesadüfen değerli bir şey keşfetme yeteneği-ç.n.

Kısacası Rousseau, Montmorency'de Cizvitler'in *Émile*'i yok etmeye çalıştığını düşünerek kısa bir süreliğine kapıldığı paranoyadan daha derin bir paranoyaya yenik düşmekteydi ve bu kez yanında, onu sanrılarından kurtaracak güvenilir bir dostu yoktu. Bu ruh halinde, Hume'un yalnızca yapmış olabileceklerini değil, nasıl bir insan olduğunu da yeniden gözden geçirmeye başladı. Yıllar önce, Hume'u yalnızca yazıları aracılığıyla tanırken, onun, "insanların kusurlarını, sanki onların zaaflarının üstünde bir varlıkmış gibi ölçüp tarttığını" söylemişti. Ne yazık ki Hume'un, yargılayıcı zannedilebilecek bir biçimde, arkadaşlarına gözlerini dikerek bakma alışkanlığı vardı, ama kötü bir niyeti olmadığını defalarca belirtmişti. Rousseau son derece açık bir insandı ve başkalarının duygularına karşı çok duyarlıydı, oysa Hume öyle kapalı bir insandı ki arkadaşlarından biri, "geniş ve ifadesiz bir yüzü" olduğuna değinmişti.

Rousseau Londra'da bulunduğu sırada, aralarındaki bu mizaç farkı, gerçekten korkutucu bir an yaşamalarına yol açmıştı. Rousseau'nun hatırladıkları şunlardı: "Akşam yemeğinden sonra, ikimiz şöminenin başında sessizce otururken, bana yine betimlemesi güç bir biçimde gözlerini dikerek baktığını fark ettim. Bu kez keskin, alev alev, alaycı ve uzun bakışları beni rahatsız etmekle de kalmadı. Kapıldığım duygulardan kurtulmak için ben de bakışlarına karşılık vermeye çalıştım, ama gözlerimiz buluştuğunda açıklanamaz bir ürperti hissettim ve gözlerimi hemen indirmek zorunda kaldım. *Le bon David*'de iyi bir adamın yüzü ve tavırları var ama bu iyi adam arkadaşlarını oldukları yere mıhlayan o gözleri nereden almış Tanrı aşkına?" Sonrasında olanlar, Rousseau'nun duygularının farkında olmayan ve her zamanki gibi boş boş bakmakta olan Hume'u çok şaşırttı. İkisi de bu sahneyi, yaşananları doğru hatırladıklarını ama çok farklı yorumladıklarını gösteren biçimlerde aktardılar. Rousseau, ansızın kendi güvensizliğinden tiksinti duyduğunu belirtti. "Boynuna sarılıp onu sıkı sıkı kucakladım, hıçkırıklardan nefesim kesilerek ve gözyaşları içinde zayıf bir sesle 'Hayır Hayır! David Hume hain olamaz! Eğer tanıdığım en iyi insan değilse, en kötüsü demektir,' diye haykırdım. Hume da kibarca bana sarıldı ve sırtımı sıvazlayarak sakin bir ses tonuyla birkaç kere, '*Quoi, mon cher monsieur? Eh, mon cher monsieur! Quoi donc, mon cher monsieur?*' [Ne oldu sevgili Mösyö? Sevgili Mösyö! Ne oldu sevgili Mösyö?] diye tekrarladı."

Oysa Hume duygularını alışık olduğundan çok daha fazla belli ettiğine inanıyordu. Hatta utanmış, ama Rousseau'nun duygularını ifade etme

RICHARD PURCELL'İN RAMSAY'İN TARZINI KORUYARAK YAPTIĞI ROUSSEAU PORTRESİ

Hume Londra'da, seçkin İskoç ressam Allan Ramsay'in, Rousseau'nun Ermeni tarzındaki kıyafeti ve kürk şapkasıyla yansıtıldığı bir portresini yapmasını sağladı. Richard Purcell'in bu gravürü de dâhil olmak üzere, Ramsay'in portresine dayalı gravürler çok yaygındı. Rousseau bunlardan nefret ediyor ve halkın gözündeki imajını zedelemek için özellikle "tepegöz gibi bir surat" çizildiğine inanıyordu. "O ürkütücü renkleri özellikle koyultarak, orijinalindeki heybetli ve dipdiri adamı yavaş yavaş düzenbaz bir tipe, aşağılık bir yalancıya, aşağılık bir dolandırıcıya, tavernaların ve rezil yerlerin müdavimi bir insana benzettiler." Ramsay, o dönemde Rousseau'nun yüzünde bulunduğu kesin olan tedbirli ifadeyi yakalamayı başarmış; ancak bu portreyi, kasıtlı olsun ya da olmasın, kötüleyici bir portre olarak görmek zor. Rousseau'nun arkadaşı Bernardin açıkça, Rousseau'nun bütün gravürleri içinde, başarılı tek kopyanın bu olduğunu söylemişti.

ihtiyacını anlayışla karşılamıştı. Madam Boufflers'ye (İngilizce olarak) şunları yazdı: "Umarım bana, bu sahneden fazlasıyla etkilenmediğimi düşünecek kadar kötü gözle bakmıyorsunuzdur sevgili Madam. En az onun kadar gözyaşı akıttığımı ve bir o kadar içtenlikle ona sarıldığımı itiraf ediyorum." Hume kendine aykırı davranmış olmaktan o kadar utanıyordu ki Madam Boufflers'den, mektubunu yalnızca kadınlara göstermesini rica

etti; "Bunu çocukça bulmayacak bir erkek tanımıyorum." Hume, İskoç arkadaşı Hugh Blair'e duygularını daha da güçlü bir biçimde ifade etti: "Umarım bana, bu sahneden fazlasıyla duygulanmadığımı düşünecek kadar kötü gözle bakmıyorsunuzdur. Sizi temin ederim ki, onu gözyaşları içinde yirmi kere öpüp kucakladım. Hayatımda daha dokunaklı bir sahne yaşadığımı hatırlamıyorum."

Ancak dostluk anlayışı içten ve kuvvetli duygulara dayanan Rousseau için bu gözyaşları yeterli değildi; Hume'un sakıngan mizacını hiç hesaba katmadı. Ona göre Hume, tıpkı Rousseau Vincennes'de ağladığı sırada Diderot'nun davrandığı gibi davranmıştı. "Kendini benimle birlikte duygularına bırakmak veya sinirlenip açıklama talep etmek yerine, sakinliğini korudu ve benim coşkuma, sırtımı soğukça sıvazlayarak karşılık verdi." Hume'un utangaç "Ne oldu canım efendim?" şeklindeki ifadeleri de yeterli değildi. Deleyre zekice bir gözlemde bulunarak, Boswell'e, Rousseau'nun dostluğa ilk aşk gibi muamele ettiğini ve adeta düş kırıklığına uğrayan bir aşığın sitemlerini dile getirdiğini söyledi.

Rousseau, Wootton'un soğuk ıssızlığında kara kara bunları düşünürken, Hume'u sinsi bir düşman gibi görmeye başladı; derken aklına yaşadığı bir olay geldi. Paris'ten Calais'ye yaptıkları yolculukta, Senlis'de Hume ile aynı odada kalmışlardı ve Rousseau ansızın tedirginlik yaratan bir an daha yaşamış olduklarını hatırladı ya da hatırladığını sandı. "Gece birkaç kere büyük bir coşkuyla ve Fransızca olarak *Je tiens J. J. Rousseau* diye haykırdığını duydum. Uyanık olup olmadığını bilmiyorum." "J. J. Rousseau'yu ele geçirdim," ne anlama gelebilirdi? Rousseau, Madam Verdelin'e, başlangıçta bu anlaşılmaz ifadeyi iyiye yormaya çalıştığını söyledi, "ama sesinde asla unutmayacağım ürkütücü ve uğursuz bir ton vardı." Rousseau için bu kesin bir kanıttı; oysa Hume bunu duyunca büyük bir şaşkınlığa kapıldı ve mantıklı bir tavırla, "Uykumda söylediğim her şeyin hesabını veremem, ayrıca Fransızca rüya görüp görmediğimi bilmiyorum. Ancak Mösyö Rousseau o kadar korkunç bir sesle o kadar korkunç sözler ederken uyanık olup olmadığımı bilmediğine göre, kendisinin bunları duyduğunda uyanık olduğundan nasıl emin olabiliyor?"

Hume, hiç kuşkusuz iyi niyetli olduğu için ve Rousseau var olmayan ihanetler hayal ettiği için, genellikle Hume bütünüyle masum bir kurban gibi görülmüştür. Ancak onun iyi niyetini sorgulamadan da, Mély'nin, Rousseau'nun şüphelerinin bazı temelleri olabileceğine dair önermesini ka-

bul etmek mümkündür. Ne de olsa Hume, koruması gereken kariyeri olan bir diplomattı (1767'de kuzeyle ilişkilerden sorumlu müsteşar oldu) ve Britanya yönetiminin, *Dağdan Yazılmış Mektuplar*'ın barındırdığı kışkırtıcı politik görüşlerden endişe duyduğu kesindi. Fransız yetkililer de Hume'un Rousseau'yu gayriresmi olarak gözetim altında tutmasını bekliyor olabilirlerdi. Bu açıdan bakılınca, İngiltere kralının önerdiği maaş, Rousseau'nun sessiz kalmasını sağlamaya yönelik bir hamle gibi görülebilirdi. Rousseau, başlangıçta bu maaşı minnettarlıkla kabul edeceğini belirtmiş ama ödemelerin gizlice Hume aracılığıyla yapılacağını fark edince endişelenmeye başlamıştı; bunu, kendisini kontrol altında tutmaya yönelik bir plan gibi görmüş olabilirdi. Hume, maaşın açıkça ödenmesi için müzakerelerde bulunmayı kabul ettiğinde ise Rousseau çekimserliğini korudu, çünkü bir şekilde kullanıldığına çoktan ikna olmuştu. Hume, Davenport'a öfkeyle, "Bu adamın korkunç nankörlüğü, vahşiliği ve çılgınlığı, benim kadar sizi de hayrete düşürecek," yazdı. Ancak eğer Rousseau, Hume'un iyi niyetini yanlış değerlendiriyorsa, Hume da iyi niyetini abartıyor, eylemlerini hiç kuşkusuz etkileyen kişisel etmenleri kabul etmiyordu.

Ancak bu, Hume'un bilerek hatalı davrandığı anlamına gelmez. Sık sık belirtildiği gibi, paranoyak bir insan, kendi bilinçaltındaki düşmanlığa karşı kör, başkalarının düşmanlığına karşı ise aşırı duyarlıdır. Rousseau zor bir insandı; Hume'un içinde kabullenmek istediğinden daha fazla düşmanlık beslemiş olması ve kendi kendine özverili davrandığını söylerken, Rousseau'ya güler yüzlülükle patronluk taslamış olması mümkündür. Rousseau, bütün bunları daha önce Diderot ile de yaşamıştı. Rousseau'da tekrarlama zorlanımı gözlemlemiş olan psikanalist haklıdır; Rousseau kendini devamlı sürgüne mahkûm ediyor, düşmanlarıyla olduğu kadar dostlarıyla da kavga çıkarıyor, kendini aşağılanmaya maruz kalacağı konumlara düşürüyor ve bu arada masum bir kurban olduğuna inanıyordu. Hatta Clément'in, Rousseau'nun suçluluk duygusunu, çoktandır kayıplarda olan François Rousseau'nun rolünü üstlenen "kötü ağabeylere" yansıttığına dair teorisinde de bir doğruluk payı olabilir.

Özellikle Hume'un sabit bakışları, Rousseau'yu çok rahatsız etmiş olabilir, çünkü Rousseau insanlara karşı açık olmayı arzulamasına rağmen, daima savunma duvarları inşa etme eğilimindeydi. Hume'un, yani insanların kusurlarını adeta onlardan üstünmüş gibi ölçüp tartan davranış analistinin, sırlarının kaynağını ondan çekip alacağından ve bu sayede onu

kontrol edeceğinden korkmuş olabilir. *Je tiens J. J. Rousseau.* Rousseau gerçekte var olmayan komploları saplantı haline getirdiği bir dönemde, rollerin değişebileceğini ima etmiş gibi görünmektedir (çok genel ifadeler kullanmış olsa da): "İnsanların kötülükleri büyük ölçüde konumlarının sonucudur. Adaletsizlik ile güç el ele yürür; eğer zulüm gören kurbanlar olan bizler de, peşimizi bırakmayanların yerinde olsaydık, belki biz de onlar gibi tiran olacak ve zulmedecektik." Rousseau *İtiraflar*'ın bir taslağında daha da şaşırtıcı bir biçimde, "Ben bir zamanlar zavallı Marion'a ne yaptıysam, David Hume da bugün yalnızca onu yapıyor," demiştir.

Rousseau'nun sağlığının ve ruh halinin, sevdiği ve güvendiği insanların arasındayken bile kış mevsiminde daima bozulduğunu, ayrıca kronik uykusuzluğunun da karanlık düşünceleri körüklediğini unutmamak gerekir. Malesherbes'e, "Geceler geçmek bilmiyor, bedenim kalbimden daha da çok acı çekiyor ve uyuyamamak beni kasvetli düşüncelere sevk ediyor. Yörenin kasvetli havası da bütün bunlara eklenince, fazla uzun yaşadığımı düşünmeye başlıyorum," yazmıştır.

Davenport olanları fark edince, büyük bir üzüntüye kapıldı ve Rousseau'dan, Hume ile yüz yüze konuşarak olaylara açıklık getirmesini rica etti; Hume zaten Rousseau'dan suçlayıcı, kısa bir mektup almış ve çok şaşırmıştı. Bu şekilde harekete geçmeye sevk edilen Rousseau, gitgide büyüyen facianın bir sonraki adımını attı. Hume'a uzun bir mektup yazarak, yüzüne yediğine inandığı *soufflets*, yani tokatları bir bir saydı ve Hume'un onu mahvetmek için İngiltere'ye getirdiğini düşündüğünü belirtti. 10 Temmuz'da mektubu yolladı ve Hume hayretler içinde kaldı. Davenport'a bu mektubun ona "tam bir çılgınlık" gibi geldiğini söyledi; bu kez korkma sırası ondaydı. İtibarı onun için çok önemliydi ve elinde, büyük ihtimalle basılması planlanan, etkileyici bir üslupla yazılmış bir suçlama vardı. Bu mektubun basılması planlanmıyorsa bile, Rousseau'nun anılarını yazdığı biliniyordu ve birçok insanın, orada nasıl yansıtılacağından korkmak için geçerli nedenleri vardı. Hume'un yaptığı ilk şey, Paris'teki arkadaşlarını olup bitenler konusunda bilgilendirmek oldu; anlaşıldığı kadarıyla bunu öyle sert bir dille yaptı ki hem d'Holbach, hem de d'Alembert onun mektuplarını hemen yok ettiler. D'Holbach şaşırmış olamazdı, çünkü arkadaşı Morellet'ye göre, İngiltere'ye doğru yola çıkmadan önce Hume'a, "Ne yazık ki çok geçmeden gözünüz açılacak. Bu adamı tanımıyorsunuz. Size açık açık söylüyorum, koynunuzda yılan besliyorsunuz," demişti. O çev-

renin bir başka üyesi olan Marmontel'in hatırladıklarına göre, "Isırığını hissedeceğiniz konusunda sizi uyarıyorum," diye de eklemişti.

D'Holbach çevresi, büyük bir hevesle bu olayı duyurdu ve olayın herkes tarafından öğrenilmesini sağladıktan sonra, Hume'a, leke sürülen itibarını temize çıkarmak için bir savunma yayımlamaktan başka çaresi olmadığını bildirdi. Hume bu öneriyi hemen yerine getirerek, Rousseau ile arasında gelip giden bütün mektupları içeren – ki bazıları olaya dair kendi yorumlarını yansıtıyordu – 130 sayfalık bir risale yayımladı. Risale önce *Exposé Succinct de la Contestation qui s'est Élévée entre M. Hume et M. Rousseau* adıyla Fransızca olarak (*Ansiklopedi* çevresinden Jean-Baptiste Suard tarafından tercüme edilmişti), kısa bir süre sonra da *A Concise and Genuine Account of the Dispute between Mr. Hume and Mr. Rousseau* adıyla [Bay Hume ile Bay Rousseau Arasındaki Anlaşmazlığın İçten ve Kısa Anlatımı] İngilizce olarak basıldı.

Hume'un dostlarından bazıları onu sessiz kalması için uyardılar, örneğin olayın kolaylıkla politik bir silah olarak kullanılabileceğini fark eden ve kendisi gibi İskoç olan dostu Adam Smith gibi. "Kilise, Liberaller, Jakobitler ve kurnaz İngiliz ulusu, bir İskoçu küçük düşürürken kraldan maaş almayı reddeden adamı alkışlamaya bayılacaklardır." Madam Boufflers, Rousseau'nun delirmiş gibi davrandığını kabul etti ama kötü niyetli olabileceğine inanmıyordu. Hume'u, eğer ona saldırırsa, yalnızca kendine zarar vereceği konusunda uyardı. Ancak, sıkıntılı bir üslupla sözlerine son verdi; "Bana kulak veremeyecek kadar kendi görüşünüze saplanmış ve öfkeye kapılmış durumdasınız." D'Holbach çevresinin "Rousseau'dan hıncını çıkarmak için" Hume'u yayım yapmaya ittiğini anlayan Walpole da kulak verilmeyen aynı öğüdü yineledi. Risale basıldıktan sonra Walpole Hume'a, "Bütün Avrupa, her gün, sadece arkasını sildiği bu anlamsız tartışmalara sürüklendiği için gülüyor," dedi.

Grimm de Hume'un davranışının, kendi kendini baltalayacak sonuçlar doğuracağını anladı ve Hume'un yerinde olsaydı, Rousseau'nun suçlamaları karşısında şaşkınlıktan gözlerine inanamayacağını, ona veda edeceğini ve bir daha da onu aklından bile geçirmeyeceğini söyledi. Sözlerine merhametli bir üslupla son verdi: "Sanırım hiç kimse bu garip mektupları mutsuz Jean-Jacques'a acımadan okuyamaz, çünkü eninde sonunda dostlarını mutlaka gücendirmesine rağmen, kendini bu yüzden olabilecek en sert biçimde cezalandırdığını kabul etmek gerekir." Diderot da merha-

metli bir yaklaşım sergileyerek bir konuğuna, "Bu iki filozofu yakından tanırdım. Onlar hakkında, sizi ağlatacak bir oyun yazabilirim ve bu oyun büyük olasılıkla her ikisini de temize çıkarır," dedi.

Onlar kadar merhametli olmayanlar da vardı. Sevinçten bayram eden Voltaire, acımasız kampanyasına iyice ağırlık vererek, Rousseau'nun hırçınlığını vurgulamak ve kendisinin ona karşı yapılan saldırılarla hiçbir ilgisi olmadığını bildirmek için dört bir yana mektuplar gönderdi. Rousseau'nun akılsızlıklarını detaylarıyla ele alan *Dr. Pansophia'ya Mektup*'u aslında Voltaire yayımlamıştı, ama herkese eserin Peder Coyer adlı bir kesiş tarafından yazılmış olabileceğini söylüyordu. Daha ileriki bir tarihte Charles Bordes'a şunları yazdı: "Peder Coyer, *Pansophia'ya Mektup*'u kendisinin yazmadığına yemin ediyor, öyleyse siz mi yazdınız? Siz de kendinizin yazmadığını söylüyorsunuz ve Peder Coyer yazmıştır diyorsunuz. Eseri ikinizden başkası yazmış olamaz. Yazmış olabilecek üçüncü bir kişi yok."

Rousseau'nun, sayıları gün geçtikçe azalmakta olan Fransa'daki müttefiklerinin tepkileri daha da üzücüydü. Bu kez kendini vahşi doğaya sürmeyi gerçekten başarmıştı. D'Alembert ve Duclos ondan ümitlerini kestiler, iyi gün kötü gün demeden onun yanında yer almış olan ünlü hanımefendiler bile – Madam Lüksemburg, Madam Boufflers, Madam Verdelin – ona sırt çevirmeye başladılar. Rousseau hepsinin, Hume'u herhangi bir suç işlediğine inanamayacak kadar iyi tanıdığını hiç anlayamamış gibi görünmektedir; Madam Boufflers'ye soğuk bir tavırla Hume'un lehinde önyargılara sahip olduğunu yazmıştır, "Ama önyargılar gerçeklerin karşısında bir hiçtir." Oysa ortada herhangi bir gerçek yok gibiydi, çünkü Londralı bir hiciv yazarının da belirttiği gibi, kanıtlar Hume'un Rousseau'ya dik dik bakmasından ve ardından sırtını sıvazlayarak "Canım efendim," demesinden ibaretti. Madam Verdelin, Coindet'ye bu sorunların aslında Thérèse'in suçu olduğunu söylediki bunda bir doğruluk payı olabilirdi. "Bütün bunların dostumuzun aklından çıkmadığına, yanındaki o embesil kadına inanmaya yönelik talihsiz bir eğilim sergilemesinden kaynaklandığına emin olabilirsiniz." Madam Verdelin kısa bir süre sonra Rousseau'ya yazmayı tümden bıraktı, tıpkı Parisli diğer dostları gibi; böylece sevgiyle andığı Montmorency döneminden kalan son dostlarını da kaybetti. Théodore Tronchin durumu büyük bir zevkle betimledi: "İyi dostlarım Madam Lüksemburg, Madam Beauveau ve Madam Boufflers onu terk ettiler. Artık ondan sadece alçak bir serseri olarak bah-

sediyorlar, bu konuda herkes hemfikir. Hiç böylesine hızlı uçuruma yuvarlanan bir insan görülmemiştir."

Yaşananların en trajik yanı ise, Rousseau'nun en çok güvendiği ve bel bağladığı insanla, yani Mareşal Keith'le dostluğunun sona ermesine yol açmasıydı. Rousseau'nun da çok iyi bildiği gibi, Hume, Keith'in en yakın dostlarından biriydi ve Keith yıllardır temelli olarak Hume ile Rousseau'nun yanına yerleşmeyi hayal ediyordu. Rousseau İngiltere'ye gitmeye hazırlanırken, Keith ona şunları yazmıştı: "Siz insanoğlundan kaçmıyorsunuz, kendinizi – haklı olarak – Yahoolardan sakınıyorsunuz. David onlardan biri değildir, o gerçek bir insandır... O sizi Yahoolardan koruyacak olan Houyhnhnm'dir." Yahoolar *Güliver'in Gezileri*'ndeki kötücül insansı maymunlardır; Houyhnhnmler ise yalan söyleyemeyen, yani "ağızlarından gerçekler dışında hiçbir şey çıkmayan" akıllı ve iyicil atlardır. Oysa Rousseau, şimdi Hume'un acımasız bir yalancı olduğunu öne sürüyordu ve Keith dehşete düşmüştü. Rousseau'nun mektuplarını yanıtlamayı keserek, onu büyük bir endişeye sürükledi. "Nasıl olur Lordum, sizden tek kelime yanıt gelmedi, bu ne sessizlik! Ne zalimlik! ... Sizden tek bir kelime haber almak için ayaklarınıza kapanıyorum... Kalemimi elimden düşürdüm." Çok geçti. Rousseau çoktan, asla kaybetmeyeceğini düşündüğü tek dostundan hüzünlü bir veda mektubu almıştı. Keith, "Yaşlandım, güçten düştüm ve hafızam zayıfladı," yazmıştı. "Belki bazı aptallıklar yaptım, ama bu aptallıkları gelecekte de tekrarlamamak adına mektuplarımı kesersem, beni yanlış anlamayın, son günlerimi huzur içinde geçirmek için zaten hemen hemen herkese yazmayı bıraktım, en yakın akrabalarıma ve dostlarıma bile. *Bonsoir.*" Mektup imzalanmamıştı.

Rousseau iki yıl sonra, yani aralarındaki uçurumun kalıcı olduğu açıkça ortaya çıktıktan sonra, ondan bir mektup daha aldı, ama bu mektuptan Du Peyrou'ya bahsetme tarzına ve mektubu saklamamış olmasına bakılırsa, bu çok da sevindirici bir mektup değildi: "Nihayet Mareşal'den bir mektup alma tesellisine kavuştuğumu size söylemeyi nasıl unuttum bilemiyorum." Keith, doksan sekiz yaşına kadar yaşamasına ve 1778'de, yani Rousseau'yla aynı yıl ölmesine rağmen, bilindiği kadarıyla bir daha haberleşmediler. Keith vasiyetinde, Rousseau'ya daima yanında taşıdığı saati bıraktı ve bu saat Thérèse'e gönderildi.

Rousseau, Wootton'daki ikinci kışına giriyordu. Hume ile Walpole'un onurlu bir biçimde perde arkasından teşvik ettiği kraliyet maaşı nihayet

sonuca bağlanmıştı; büyük bir olasılıkla ikisi de vicdan azabı çekiyordu, ancak Walpole'un durumunda, Frederick'in ağzından yazılmış olan mektup yalnızca küçük bir ahmaklıktı. Bunun karşılığında, Rousseau da kötü davrandığını düşünmeye başlamış olabilirdi ama her şey halkın önünde yaşandığı için geri dönmesi mümkün değildi. Hume'a yazdığı ve basılmış olan uzun mektup şu sözlerle sona eriyordu: "Eğer suçluysanız, dünyanın en talihsiz insanı benim ve eğer masumsanız, dünyanın en alçak insanı benim." Doğuştan masum olduğuna derinden inanan Rousseau'nun dünyanın en kötü insanı olduğunu beyan etmesi düşünülemezdi.

Bu arada Thérèse de Wootton'da kendi kampanyasına ağırlık vermekteydi. Hiç kimsenin onun hakkında söyleyecek iyi bir sözü yoktu. Boothby onu "adi ve yaşlı bir mutfak hizmetçisi" diye nitelendirmişti, Hume ise, "Bay Davenport'un onun kişiliği ve tavırları hakkında pek de iyi düşünceler beslemediğini anladım... Konuşacak insan bulamadığı için fazlasıyla bunaldığı bir ülkeden ayrılmaya teşvik etmek amacıyla Rousseau'nun kuruntularını beslediğinden şüpheleniliyor," yazdı. Thérèse'in hem Montmorency'de, hem de Môtiers'de kötü bir izlenim bırakmış olduğunu gayet iyi bilen Madam Verdelin, İngiliz dostlarından, Davenport'un, "Rousseau'nun şüphelerini hep onun zehirli yalanları doğurdu," dediğini duymuştu. Ancak Rousseau'nun korkularının, onunkileri de tetiklemiş olması ve kaygılarının ortak olması da mümkündür. 1766 sonbaharında Thérèse'in yaşlı annesinin öldüğü haberi geldi. Bu haber Thérèse'in kendini daha da yalnız hissetmesine yol açmış olabilir.

Sonunda Rousseau'nun oradan ayrılmasına yol açan, Davenport'un hizmetkârları oldu. Evde toplam yarım düzine hizmetkâr vardı; aralarında evle ilgilenen iyi niyetli bir idareci, Davenport'un artık yaşlanmış olan ve Thérèse ile durmadan kavga eden bakıcısı ve yine öfkesi burnunda olan bir kâhya da bulunmaktaydı. Rousseau daha 1766'nın Aralık ayında, Wootton'da iyi karşılanmadığını ve belki de ayrılması gerektiğini yazarak Davenport'u şaşırtmıştı. Davenport o dönemde onu rahatlatmış olsa da, ertesi Nisan ayına gelindiğinde, Rousseau artık usanmıştı. Davenport'un bulması için bir masanın üstüne bıraktığı mektupta öfkeyle şunları yazdı: "Bir evin efendisi, o evin içinde olup bitenleri bilmekle yükümlüdür Mösyö; özellikle de orada yabancıları ağırlıyorsa. Eğer Noel'den beri başıma gelenleri bilmiyorsanız, hatalısınız demektir. Eğer başıma gelenleri biliyor ve göz yumuyorsanız, daha da hatalısınız demektir... Yarın evinizden ayrılıyo-

rum Mösyö... Beni eziyete maruz bırakmak kolaydır, ama alçaltmak hiç de kolay değildir." Tam o sırada Hume da kralın Rousseau'nun maaşını onayladığını bildirmek için Davenport'a bir mektup yazmaktaydı; "Umarım majestelerinin bu cömert armağanının tadını huzur içinde ve sükûnetle çıkarır." Hume ne gibi korkular beslemiş olursa olsun, bu olay itibarını zedelememiş gibi görünmektedir.

Rousseau, artık bütünüyle bunaltıcı sanrıların pençesindeydi; sevecen kuzeni Jean Rousseau'nun bile Hume'un komplosunun içinde yer aldığına inanıyordu. Du Peyrou'ya, "Dört bir yanım tuzaklarla sarılı," yazdı; bu mektubu dolaylı bir yoldan gönderirken, farklı bir uyarlamasını da düşmanlarının müdahale edeceğini düşündüğü normal postayla yolladı. Nisan ayının geri kalanında sabırsızlıkla Davenport'un gelmesini bekledi. Ne yazık ki bir gut atağı yüzünden Davenport'un gelmesi gecikti. Gecikmenin sebebini bilmeyen Rousseau telaşa kapıldı ve 1 Mayıs'ta Thérèse ile birlikte kayıplara karıştı. Davenport'un yardımıyla geniş kitap koleksiyonunu zaten satmıştı, dolayısıyla arkasında fazla bir şey bırakmadı; yalnızca giysiler, evraklar ve nota kitapları barındıran üç sandık.

Davenport kısa bir süre sonra oraya gelip de mektubu bulunca büyük bir şaşkınlığa kapıldı, ancak çok geçmeden Rousseau'nun şikâyet etmek için haklı gerekçeleri olduğunu kabul etti. Granville'e, kâhya "Matmazel Levasseur'e ve ona çok kaba davranmış," dedi, öyle ki, sonunda ayrılmak zorunda kalmışlardı. Hume'a yazdığı bir mektupta da şunları ekledi: "*Governante*'ı onun üstünde mutlak bir güce sahip ve hemen hemen bütün eylemlerini etkilediğine hiç şüphe yok." Davenport'un bir arkadaşı, olanları bir araya getirmesine yardımcı oldu: "Rousseau'nun çorbasına kül atan doksan yaşındaki hiddetli ihtiyar kadınla bir konuşma yaptım; bu olay Rousseau'nun ayrılmasına neden olmadıysa da, ayrılmasını hızlandırmış. Rousseau'dan büyük bir saygıyla söz etti, ama adi ve yalancı bir kadın olarak nitelendirdiği Matmazel Levasseur hakkında kötü konuşmaktan hiç çekinmedi, sanıyorum o konuda haksız da değil. Saçları ağarmış olan yaşlı idareci, Rousseau'ya adeta tapıyordu ve gözyaşlarına boğulmadan adını ağzına alamıyordu; onun Ermeni tarzındaki kıyafetlerinden birini hatıra olarak saklıyor ve öldüğü güne kadar da saklayacağını söylüyor. Jean-Jacques'ın köylülere ve yörenin yoksullarına yaptığı iyilikleri anlatırken neredeyse ben de ağlayacaktım."

Birkaç gün boyunca Rousseau'nun nereye gittiği konusunda hiç kimsenin bir fikri olmadı. Derken 5 Mayıs'ta, anlaşılmaz bir biçimde, yüz altmış kilometre doğudaki Lincolnshire'ın bataklık düzlüklerinde bulunan Spalding adlı alelade bir kentte – Davenport, "İngiltere'nin en berbat, en tatsız yerlerinden biri," demişti – White Hart Hanı'nda ortaya çıktı. Bir İngiliz'le evlenerek Lincolnshire'ın başka bir bölümüne yerleşmiş olan Jean-Maximilien de Cerjat adlı bir İsviçreliye ulaşmaya çalıştığı tahmin edilmektedir. Rousseau, Cerjat ile hiç tanışmamıştı ama Du Peyrou onu gerektiğinde başvurulabilecek güvenilir bir müttefik olarak tavsiye etmişti ve bu bağlamda önceden mektuplaşmışlardı. Anlaşıldığı kadarıyla Rousseau ona henüz tamamlamamış olduğu *İtiraflar*'ın müsveddesini emanet etmeyi planlıyordu; düşmanlarının, ele geçirdikleri takdirde bu eseri imha edeceklerini düşünüyordu. Cerjat ile bağlantı kurup kuramadığı bilinmemektedi ama her durumda, sahilden çok da uzak olmayan Spalding'e gitmiştir, belki de oradan Avrupa kıtasına geçebileceğini düşünüyordu. Hume'un, Rousseau'nun bulunduğu yeri öğrenince Davenport'a yaptığı yorumdan da Rousseau'nun hiç haberi olmamıştır: "Görünen o ki, Lincolnshire'daki adını unuttuğum bir beyefendiye mektup yazarak, gelip onunla birlikte yaşamayı teklif etmiş – beyefendinin reddettiği bir şeref." Hume'un, Rousseau'nun Cerjat'ya yazdığı gizli mektupları alıkoyup okuduğu sonucuna varmamak oldukça zor!

Rousseau Spalding'de amaçsızca oyalanmaya başladı, hatta bir kitap kulübünün üyelerinin ona övgüler yağdırmasına göz yumdu (ama artık bir yazar olmadığını söyledi ve ona Latince hitap ettikleri için onları payladı). Fazlasıyla dikkat çeken Ermeni tarzındaki kıyafetinin yerine sıradan giysiler giyerek önlem aldı. Planı, kolaylıkla Fransa'ya giden bir gemi bulabileceği Dover'a geçmekti ama yolda tutuklanabileceğine inandığı için çekiniyordu. Bu aşamada, inanılmaz bir biçimde, İngiltere Lordlar Kamarası başkanına bir mektup yazarak, Dover'a ulaşana dek yoldaki tehlikelere karşı onu koruyabilecek bir muhafız göndermesini rica etti. Doğal olarak, sıradan at arabası sürücülerinin yeterli olacağı yanıtını aldı, ama hiç değilse artık Rousseau'nun nerede olduğu biliniyordu. Hume, Davenport'u bilgilendirerek, "Uzun süre deliliğin sınırında yaşadıktan sonra artık tamamen delirdi," diye yorumda bulundu. Davenport, Rousseau'yu Wootton'a dönmeye teşvik etmek için ona ulaşmaya çalıştı. Ne var ki Ro-

usseau ansızın tekrar harekete geçti. 14 Mayıs'ta Spalding'den ayrıldı ve yalnızca iki gün süren üç yüz yirmi kilometrelik bir yolculuğun ardından Dover'a vardı. Yolda parası tükendi (Davenport ona kitapların satışından yüz pound borçluydu, ama onunla bağlantı kuramadığı için bu parayı veremiyordu) ve gümüş sofra takımından bazı parçaları satarak yol parasını çıkardı.

Rousseau, herhangi bir engelle karşılaşmadan Dover'a vardığını kavradıktan sonra nihayet mantıksız davrandığından şüphelenmeye başladı ve hatta Wootton'a dönmeyi düşündü. Ancak bir gazetede, kaçışına dair, haksız yere Davenport'a atfettiği düşmanca bir yazı görünce, korkuları yine alevlendi. Hâlâ zorla İngiltere'de tutulacağına inanıyordu ve Dover'dan, Hume'un, her nedense güvendiği amirine, yani devlet bakanı General Conway'e bir mektup yazdı. Bu uzun ve ümitsiz mektupta, İngiltere'ye getirilme sebebini anlayamadığını itiraf etti; "Boş yere çözmeye çalışarak kendime işkence ettim." Kendine işkence ettiği konusunda son derece haklıydı ama gizli bir plan olduğu konusunda, özellikle de çürüyüp gittiğini iddia ettiği "tutsaklık" konusunda hiç de haklı değildi. Bu mektupta Conway'e ciddi ciddi, şayet ülkeden ayrılmasına izin verilirse, *İtiraflar*'ın müsveddesini teslim edeceğine ve yaşadıklarına ilişkin tek kelime söylemeyeceğine ya da yazmayacağına dair söz verdi. Mektubunu, üslubunun asaletinin yalnızca mantıksızlığıyla boy ölçüşebileceği bir beyanla noktaladı: "Ecelimin geldiğini görebiliyorum. Gerekirse kendim onu arayıp bulmaya kararlıyım; ya öleceğim ya da özgürlüğüme kavuşacağım. Artık bunun orta bir yolu yok."

Rousseau uzun zaman sonra, o dönemde "bir delilik nöbetine" tutulduğunu kabul etti. Ona rüzgârların Fransa'ya yelken açmak için uygun olmadığı söylendiğinde, bunun da düşmanlarının tertiplediği bir kandırmaca olduğuna inandığını ve iyiliksever bir yabacının verdiği akşam yemeğinden ansızın ayrılarak bir gemiye koştuğunu, ardından Fransızca nutuk çekerek oradan gelip geçenleri afallattığını hatırlıyordu. Hatta Thérèse araya girince, onun da komplonun suç ortaklarından biri olduğundan şüphelenmeye başlamıştı; bir tanığa göre, "John James'in inatçılığına sinirlenen hanımefendi ona acımasızca gözdağı vermeye ve sövüp saymaya başladı," ardından Rousseau uysalca yemeğe dönerek "Beyefendiyle ve ailesiyle gecenin geç saatlerine kadar nazikçe sohbet etti." Rousseau her zamanki gibi korkularını geçici bir süreliğine rafa kaldırmayı ba-

şarmıştı. Bu, Davenport'tan, Rousseau'nun Wootton'da mutsuz olduğunu iddia ettiği dönemde aslında gayet neşeli olduğunu ve Spalding'de son derece uyumlu davrandığını öğrenen Hume'u şaşırtan bir eğilimiydi. Oysa korkuları son derece gerçekti; Rousseau onları yalnızca rafa kaldırmayı başarabiliyordu. (Hume onun Conway'e gönderdiği mektubu okuduktan sonra, "Mantıklı görünüyor, muhtemelen anıları da mantıklı olacak, hatta belki de en az diğer yazıları kadar dâhiyane olacak," dedi.) Rousseau ile Thérèse nihayet yola çıktılar ve 22 Mayıs'ta Calais'ye vardılar. Rousseau birkaç hafta önce Du Peyrou'ya, "Yeniden *terra firma*'da [sağlam topraklar] olmak için ömrümün yarısını verirdim," demişti; *terra firma*, Avrupa kıtası için kullanılan yaygın bir terimdi, ama aynı zamanda İngiltere'nin sağlam zemin olmadığı imâşını da taşıyordu. Rousseau işte nihayet oradaydı, ama içinde bulunduğu durumu anladığı söylenemezdi. İngiltere'de kendini hep tehdit altında hissetmişti, oysa hiç de tehlikede değildi. Fransa'da ise serbestçe dolaşmayı planladığı belliydi, oysa tutuklama kararı hâlâ geçerliydi ve tehlike son derece gerçekti.

22. Bölüm

Geçmişi Yeniden Yaşamak

Rousseau, Wootton'dan Spalding ve Dover'a son kaçışında deli gibi davranıyordu. Başından beri sadakatle onun yanında yer alan Du Peyrou bile sanrılar içinde olduğunu fark etmiş ve "bu korkunç durumdan" dolayı büyük bir üzüntü duymuştu. Ancak Rousseau sonunda sükûnetini önemli ölçüde geri kazanmayı başardı; Wootton'da geçirdiği karanlık günlerde bile *İtiraflar*'ın ilk yarısını tamamlamaktaydı. Eleştirmenlerin Rousseau'nun kendini tanımaktan ne yazık ki yoksun olduğunu öne sürdüğü dönemde, sonradan büyük yankılara yol açan, son derece özgün bir öz-çözümlemeye erişmekteydi. *İtiraflar* bir hayat tutanağı ve hayatın anlamının yeniden yapılandırılması olduğu gibi, aynı zamanda yazarın eski benliğini yeniden bularak huzura erdiği hayali bir alandı. Wootton'da "Bugünü dayanılır kılan geçmiştir," yazmıştı.

Rousseau Môtiers'de geçirdiği yıllarda, insanların onun hayatının detaylarını tartıştığının farkına varmıştı. Cenevre'den, babasının İstanbul'da kalmasına ve bir sokak kavgasının ardından sürgün edilmesine, kendisinin Bossey'de Lambercierler ile kaldığı döneme, "acımasız ve barbar bir ustaya" çıraklık etmesine, Cenevre'den kaçıp Annecy'deki çılgın kadına sığınmasına, 1754 yılındaki ziyareti sırasında "birçok farklı balık türü" besleyerek gösteriş yapmasına değinen uzun ve isimsiz bir mektup almıştı. Ardından, *Yurttaşların Hissiyatı* adlı kitapçıkta, Rousseau'nun son zamanlardaki hayatına dair acımasızca çarpıtılmış açıklamalara yer verilmişti. Rousseau, bu bilgilerin Madam d'Épinay tarafından verildiğini düşündü (bir kısmı şüphesiz onun tarafından verilmişti) ve hem adını temize çıkarmaya hem de ona ve diğer eski arkadaşlarına dair kendi anılarını yazarak intikam almaya yemin etti. Ruhunun iniş çıkışlarını ödünç aldığı Augustinus gibi (onun *İtiraflar*'ına hiç değinmese de), günahlarını kabul edecek, ama Augustinus'un aksine özündeki iyiliği de kanıtlayacaktı.

İtiraflar'ın etkisi dünyanın dört bir yanını sardığı için, bugün kitabın aslında ne kadar özgün olduğunu tam anlamıyla kavramak zor. İnsanı şekillendiren deneyimlerin izini sürmek, özellikle de çocukluk deneyimlerini ciddiye almak, Rousseau'nun döneminde duyulmamış bir şeydi. Önceki dönemlerde çocukluklarına dair anekdotlara ara sıra yer veren birkaç yazar olmuştu, ama bunlar *İtiraflar* ile kıyaslandığında zayıf ve örtülü kalıyordu. Voltaire uzun ömrünün son dönemlerinde otobiyografik bir taslak kaleme aldığında, "Çocukluk yıllarının detaylarından ve okulda geçirilen zamanlardan daha yavan hiçbir şey olamaz," şeklinde bir yorumla hayatının ilk yıllarını geçiştirmişti. Diderot'nun biyografi yazarı da, onun hayatının ilk otuz yılı konusunda "neredeyse kasten esrarengiz" davrandığını, beraberinde getirdiği acizlik ve cahillik nedeniyle çocukluk evresine acımayla baktığını belirtmişti. Hayatının ilk yıllarına değinse bile, bunu hatalarını ve küçük düştüğü durumları ifşa etmek için değil, erken gelişen zekâsı nedeniyle kendini övmek için yapıyordu. "Hayatımın en güzel anlarından biri – otuz yıl önce olmasına rağmen dün gibi hatırlıyorum – babamın beni okuldan eve kollarımda kazandığım ödüllerle dönerken gördüğü andı; omuzlarımda kafama çok büyük geldiği için kayıp düşen taçlar vardı... Babam beni uzaklardan görüp işini bırakmış, kapıya gelmiş ve gözyaşlarına boğulmuştu."

Rousseau, kendini bulmak için çabalayan işçi sınıfından bir oğlan çocuğunun öyküsünün başlı başına pek alışıldık bir şey olmadığının çok iyi farkındaydı. "Yalnızca bu düşünce bile, okuyucuların birçoğunun kitabı okumaya devam etmesini engelleyecek. Ekmeğini kazanmak zorunda olan bir insanın kendilerine layık olabileceğini akılları almayacak." Ancak bütün konu da buydu: onun sınırları zorlayan özgün bir düşünüre dönüşmesine yol açan, sıra dışı geçmişiydi. Ancak üstlendiği bu aykırı rol, insanların onu üne kavuştuktan sonra bile anlamakta neden bu denli zorlandığını da açıklıyordu. Hep yanlış anlaşıldığını düşünmüştü, çocukken bile; zaten başlangıçta yazarlığa yönelmesinin sebebi de bunu telafi etmekti. "Benim seçtiğim yol," yazmıştı *İtiraflar*'da, "yazmak ve kendimi gizlemek, bana tam olarak uyan bir yoldu." Ancak bu gizlilik fazlasıyla başarılı oldu ve Rousseau, insanların algılarının onun öz imajını ne denli derinden tehdit ettiğini keşfetmeye başladı. "İnsan içsel hayatının ne kadarının, diğer insanların kendisi hakkında sahip olduğuna inandığı düşüncelerden meydana geldiğini nasıl bilebilir, ta ki bu düşünce örgüsü yıkım

tehdidiyle karşı karşıya kalana dek?" diye sorar George Eliot. Rousseau'nun İngiltere felaketi de bunun klasik bir örneğiydi. Dolayısıyla bu kez her şeyi açığa çıkarmayı teklif ediyordu. "Kendimi devamlı okuyucuların gözünün önünde tutmalıyım, böylece yüreğimdeki bütün sapkınlıklara ve hayatımın en gizli alanlarına kadar peşimden gelebilirler."

Rousseau, Augustinus gibi, Tanrı'dan çok okuyuculara seslenerek, özel sırların mümkün olan en geniş kitlelere ifşa edildiği modern bir itiraf yöntemi başlatıyordu. Aslına bakılırsa, *İtiraflar*'ın en başında, akıllarda yer eden etkili bir üslupla, Tanrı'nın kendisini affedeceğinden emin olduğunu haykırır:

> Bırakın kıyamet borusu istediği zaman çalsın; ben elimde bu kitapla yüce yargıcın huzuruna çıkacağım... Ey Ebedi Varlık, benzerlerimi etrafıma topla da itiraflarımı dinlesinler, utanılacak davranışlarımın karşısında inleyip, sefilliğimin karşısında kızarsınlar. Ancak, sonra, onlar da tahtının dibine gelip, aynı içtenlikle yüreklerini ortaya koysunlar. Ardından içlerinden biri cesaret edebilirse, "Ben bu adamdan daha iyiydim," desin.

Etrafına toplananlar, Rousseau'nun kitaplarını satın alan okuyuculardı ve yargılanacakları varsayılıyordu. Rousseau onu örnek almalarını ve hataları konusunda dürüst olmalarını talep ediyordu.

Rousseau'nun izlediği bu yöntemin aslında itirafla hiçbir ilgisi olmadığı düşünülebilir. Grimm iğneli bir tavırla, "Eğer Mösyö Rousseau bir gün papa seçilseydi, tövbe etmeyi yedi kutsal ayinin arasından çıkarırdı," demiştir. Bir başka yazar ise onun en utanç verici itiraflarını bile kendi çıkarına kullandığına inanmıştır: "Sanki bataktan kurtulduğunu göstermek için, kendini batağın içinde betimlemeyi planlamış. 'Bir hiçken üne kavuştum; yalancının biriyken *vitam impendere vero* [canım gerçeğe feda olsun] ilkesini seçtim,' demekte kibirli bir hava var." Blake'in çok sonraları etkili bir üslupla belirttiği gibi, "Rousseau'nun *İtiraflar* adlı kitabı, itiraf değil, günahları için özür ve paravandır." Ancak Rousseau insanlara kendini yargılama hakkı tanımasa da, kendi kendini yargılamaktan hiç geri durmadı. Geçmişte kalan davranışlarından duyduğu amansız suçluluk duygusu – çocuklarını terk etmesi, çaldığı kurdele – *İtiraflar*'ın merkezinde yer aldı. Rousseau, ilk günahı başından savdı ve insanın özünde iyi olduğuna hüküm verdi ama kendi davranışları şaşırtıcı biçimde kötü kaldı; içindeki karanlığı kavramak üzere yola koyulunca, modern otobiyografiyi icat

etti. Başlangıçta muhtemelen hayatını yeniden gözden geçirerek kim olduğunu ve neden öyle bir insan olduğunu net bir biçimde açıklayabileceğini düşündü. Ancak anılarını daha çok sorguladıkça, hiçbir anlamı yokmuş gibi görünmesine rağmen büyük bir önem arz eden olaylar onu daha da çok bocalattı. İçinde sadık kalması gereken temel bir dürüstlük barındırdığına inanmış olsa da, Montpellier gezisi esnasında Madam Larnage ile karşılaşmasını anlatırken belirttiği, "Bazen kendime öyle aykırı davranıyorum ki, beni tanımayan bir insan tam zıt karakterde biri olduğumu sanır," gerçeğiyle yüzleşmek zorunda kalıyordu.

Rousseau'nun öz-çözümleme konusundaki büyük selefi Montaigne, ılımlı bir şüphecilikle ve *Que sais-je*, "Ben ne biliyorum?" parolasıyla entelektüel bir arayışa çıkmıştı. Rousseau'nun arayışı ise daha içseldi, Trousson'un dediği gibi: "Modern bilincin ıstıraplı ve çelişkili 'Ben kimim?' sorgusu." Rousseau hayatındaki garip iniş çıkışları tartınca, en çok, en kestirilemez biçimde davrandığı anlarda kendisi olduğuna inanmaya başladı. "Kapris," "sarhoşluk," "aşırılık," "hezeyan" ve "delilik" gibi kelimelerle tanımladığı anlara, Marcel Raymond'un "kırılma ve kopma psikolojisi" tanımlamasındaki basınç noktaları olan anlara defalarca değindi. Tipik olayların üzerinde durmak yerine, atipik olaylara odaklandı; karakterinin tamamen dışında davranıyormuş gibi göründüğü, ama özünde kendisi olduğu garip ve huzur kaçıran durumlara. Sanki derinlerdeki gerçek benliği bu kırılma anlarında patlayan bir volkan gibi dışarı taşıyordu.

İtiraflar, başından sonuna dek iki farklı bakış açısı barındırıyordu ve bu iki farklı bakış açısının arasındaki gerilim kitaba üç boyutlu bir derinlik katıyordu. Bir yandan Rousseau benliğin temel yapısına olan inancından hiç vazgeçmedi. Diğer yandan ise, benliğin büyük ölçüde hayat tecrübeleriyle şekillendiğini anlıyordu. Aklından bir türlü çıkmayan en garip tecrübelerini sorgulamak, onun benliğini keşfetme yöntemi haline geldi ve bu davranışlardaki gizli seyirleri bulmaya çalışarak, nihayetinde psikanalize kadar uzanan yolu açtı. Freud "Gözlerinizi içinize çevirin, kendi derinliklerinize bakın, önce kendinizi tanımayı öğrenin! Ancak o zaman neden hasta düşmeye yazgılı olduğunuzu anlayabilir ve belki ileride hasta düşmekten kaçınabilirsiniz," sözlerini Rousseau'nun veliahdı olarak kaleme aldı.

Rousseau'nun asıl yaptığı, suçlarını örtbas etmek değil, belirsiz hale getirmekti. Geleneksel ahlak anlayışına göre, insan ya günah işler ya işlemez-

di. Rousseau'nun anlattığı hikâyelerde ise çapraşık faktörler sonsuzdu. Marion'un hayatını mahvetmekten suçlu muydu? Hem evet hem hayır. Kurdeleyi çalmaktan kesinlikle suçluydu, ama bir başka bakımdan masumdu, çünkü hırsızlığının birçok sebebi vardı: onu hırsızlığa mahkûm eden küçültücü çıraklığı, elde edemediği kızlara duyduğu çaresiz özlem ve yüzleşemeyeceği sorgulama krizi gibi. Üstelik "hırsızlık" tek bir kategori altında toplanabilir miydi? Ducommun'dan elma, Mösyö Mably'den şarap, Vercellis evinden kurdele ve Francueil'den tiyatro bileti parası çalması, aynı hırsızlık kategorisi altında toplanabilir miydi? Hayır, toplanamazdı. Bu tür ayrımları yapabilmek, insan motivasyonunun karmaşıklığını tanımak anlamına geliyordu ve bu da Rousseau'nun özgünlüğünün temel unsurlarından biriydi. Kendinden emin modern yorumculardan biri, "Rousseau'nun *asıl* istediği ne kurdele ne de Marion'du; elde ettiklerine dair bir teşhir sahnesi yaratmaktı ve bunu başardı da," derken durumu fazlasıyla basite indirgemiştir. Rousseau'nun "asıl" istediği tek bir şey yoktu ve onu rahat bırakmayan anıların üzerinde durarak geçmişe bütün canlılığıyla hayat verdi.

Ancak *İtiraflar*'daki hikâyeleri olduğu gibi kabul etmek yanıltıcı olur. Rousseau, olgusal gerçekler konusunda titiz davranmak için elinden geleni yapmış ve önemli ölçüde başarılı da olmuştur. Sonradan yapılan araştırmalarda, adıyla andığı altı yüz kişiden yalnızca yarım düzine kadarının varlığı doğrulanamamıştır. Elbette daima şaşmaz bir kronolojiye sadık kalmamıştır ve bazı boşlukları varsayımlarla doldurduğunun farkındadır. Hafıza üzerinde yapılan yakın tarihli çalışmalar, insanların belirli anıları, daha genel bir benlik duygusuyla birleştirerek, kişisel bir geçmiş algısı oluşturduğu izlenimini yaratmaktadır. İnsanlar belirli olayları diğerlerinden ayırmakta ve onların özellikle önemli olduğunu hissetmektedir. Rousseau'nun dediği gibi: "Yüz bin yıl yaşasam da, o anları dün gibi hatırlarım." Ancak aralarında, insanın genel davranış eğilimleri tarafından birleştirilmesi gereken geniş zaman aralıkları vardır ve bu genelleştirilmiş öz-imge insanın belirli olayları algılama biçimini etkiler. Rousseau sonraları *İtiraflar*'da hedeflediği gerçeğin olgusaldan ziyade psikolojik olduğuna kanaat getirmekte çok haklıydı. "Hayatımın mutlu dönemlerinin üzerinde durmak çok hoşuma gitti ve bazen onları hassas pişmanlıklarımın sağladığı süslerle donattım. Unuttuğum şeyleri, olmasını gerektiğini düşündüğüm şekilde ve belki de gerçekten olduğu şekilde betimledim, ama asla hatırladıklarıma ters düşen bir şekilde değil."

İtiraflar yalnızca yazılı bir müdafaa değil, aynı zamanda en anlamlı tecrübelerini yeniden yaşamanın yoluydu. "Geçmişten söz eden bir bugün değil, bugünün içinden konuşan bir geçmiş," der Lejeune. Rousseau sonradan kaleme aldığı *Yalnız Gezerin Düşleri'nde*, yaptığı şeye mükemmel bir metafor buldu: "Çok fazla sayıda güzel anıyı hatırlamak istediğim için, onları betimlemek yerine, *j'y retombais* ("yeniden onların içine dalıyorum"). Annecy yakınlarında onunla birlikte kiraz toplayan alımlı genç bayanlara ilişkin unutulmaz betimini Wootton'da kaleme almıştı ve dokunaklı bir tezat kalemine hayat vermişti. "Cıvıldayan kuşlar bahara veda ediyor ve güzel bir yaz gününü müjdeliyordu; benim yaşımda artık görülmeyen ve şu anda yaşadığım kasvetli topraklarda hiç görülmemiş olan o güzel günlerden birini."

Rousseau yapmaya çalıştığı şeyin özgünlüğünün farkındaydı – "Örneği görülmemiş bir girişim üstleniyorum." – ve defterine şunları yazdı: "Projemin kendisi kadar yeni bir dil icat etmeliyim; beni bir an bile rahat bırakmayan, birbirinden son derece farklı, son derece çelişkili, genellikle son derece alçak ve bazen de son derece yüce olan duygular karmaşasını yansıtmak için nasıl bir ton, nasıl bir üslup benimseyebilirim?" Bazen eğlenceli bir ironi, gençliğindeki aptallıklarını ifşa etmesine veya unutulmaz bir karakteri pikaresk bir roman üslubuyla sunmasına olanak tanıyordu. (Annecy Hâkimi Jean-Baptiste Simon'u, ihtişamlı bir kafası olan, cılız, ziyaretçilerini yatağında karşılamayı tercih eden, "çünkü insan onun ihtişamlı kafasını görünce, yalnızca o kafadan ibaret olduğunu tahmin edemezdi," ve tok sesi, yerini tiz bir ciyaklamaya bırakınca kadın zannedilen, akıllı, nüktedan bir cüce olarak betimlemişti.) Bazen ise melankolik bir nostaljiye kapılıyor ve o zaman kaybettiği mutluluğu, dünyeviliğine üstü örtülü bir serzenişte bulunuyordu. Tam tersi de olabiliyordu; önce hüzünlü bir sahne, ardından güldürürken düşündüren bir sahne. Matmazel Lambercier'nin meşum dayaklarını, poposunu yanlışlıkla Sardinya kralına gösterdiği bir sahne izliyordu; kırılan tarak için verilen cezayı, destansı bir taşlama izliyordu. Pikaresk bir romanın kahramanı, bir kız için kurdele çalabilir veya yollarda takma isim kullanabilirdi, ama Rousseau bunları neden yaptığını ve bunun kendini algılama biçimiyle nasıl bir bağlantısı olduğunu bilmek istiyordu. Üstelik çözümlemeleri aynı zamanda sosyolojikti. Bir dolandırıcı, kanundan bir adım önde olmak için devamlı iş değiştirebilirdi ama Rousseau, işin neden bu kadar bunaltıcı olduğunu ve kanunların neden çoğu zaman adil olmadığını da anlamak istiyordu.

Rousseau ruhsal deneyimlerine dair bol miktarda kayıt bıraktığı için, bütün yorum ekolleri, değirmenini döndürecek suya sahipti. On dokuzuncu yüzyılda, şimdi bize garip gelen çeşitli teşhisler öne sürülmüştü: örneğin "dromomania;" sağlıksız bir gezme veya kaçma dürtüsü. Rousseau, seyahat etmeyi severdi ama bundan öyle büyük bir keyif alırdı ki bu eğilimini sağlıksız olarak nitelendirmek zor. Yirminci yüzyılda psikanaliz devreye girdi ve mazoşizm, teşhircilik, paranoya gibi sorunlar saptamak için çok sayıda girişimde bulunuldu. Yorumcuların çoğu, Rousseau'nun paranoyak olduğu konusunda hemfikirdi ama hemfikir oldukları tek konu buydu. Gerçekte ne ölçüde ve ne aralıklarla dengesini yitirdiği, hangi nedenlerle yitirdiği ve bunun yol açtığı sonuçlar, her psikanalistin kendi tercih ettiği kurama göre yanıtladığı sorulardı. Başvurulan örneklerin kanıtları, Rousseau'nun kendisi önemli olduğunu düşünüp açıklamaya çalıştığı için mevcuttu. Rousseau'yu bir "hastaya" indirgemek kolay olsa da, gerçekte asla onu aciz bırakan ruhsal bir hastalık yaşamadı. Aksine, zamanla kendini daha da derinden tanıdı, hayattan daha da çok zevk almaya başladı ve yazıları netliğinden ya da gücünden hiçbir şey kaybetmedi. Hayatının son dönemlerinde kaleme aldığı kitaplar da dâhil olmak üzere, onun kitaplarından herhangi birini açmak, bir dehanın, felaketleri ve nevrozu kendi lehine çevirebileceğinin hatırlatılması demektir.

Psikanalizin en değerli katkısı, yaşayan bir hasta için bile tartışılabilecek olan, iki yüzyıl önce ölen bir insan için ise ancak varsayımsal olarak nitelendirilebilecek bir teşhis ortaya koyması değildir. Devamlı hastalıktan yakınan bir insanın, bilinçaltında hasta olmayı isteyebileceğine dair ortaya koyduğu genel görüş daha faydalıdır. Freud, suçluluk duyguları cezalandırılma beklentisi oluşturduğu için nevrotik semptomlar sergilemeyi bırakamayan insanlardan bahsetmiştir. Bir başka psikanalist ise, ilginç bir biçimde, dinsel inancın yerini alan hastalıklardan, "Tanrı'nın yerine hastalık" durumundan söz etmiştir. Elbette, bu noktada da Rousseau'nun göremediği bir şeyi bizim gördüğümüzü varsaymak, onu küçümsemek olur. Zulüm görmenin, benlik duygusundan ayrılamayacağını ve buna bir bakıma ihtiyaç duyduğunu ilk kabul eden kendisiydi. "Zulüm görmek ruhumu yüceltti. Gerçeğe duyduğum aşk benim için çok kıymetli bir hale geldi, çünkü bana çok pahalıya mal oldu. Belki gerçek, başlangıçta yalnızca bir sistemdi, ama artık en büyük tutkum oldu." Aslına bakılırsa, saldırgan bir dünyada zulüm görmek erdemin kanıtı olabilirdi, tıpkı çocukken Cenevre'de sık sık dinlediği ilahilerdeki gibi:

Rends confus mes accusateurs,
Et poursuis mes persécuteurs,

"Beni suçlayanları mahcup et, bana zulmedenlerin peşine düş." Starobinski çok güzel açıklar: "Masumiyetle ışıldayan yüzünü görebilmek için, kara zulüm aynasına bakması gerekiyordu."

Rousseau'nun özgünlüğünü betimlemenin bir başka yolu da, onun dönemlerinde genel hedefin, dünyaya, sivri yönleri bilenmiş veya tümden göz ardı edilmiş tutarlı bir karakter sunmak olduğunu anımsamaktır. Bunu başarmanın yollarından biri, insanların belirli sınıflara ayrılıp genellenmesi, bir diğer yolu da, insanın ironik bir tarafsızlıkla kendi tecrübelerinden soyutlanmasıdır. Gibbon asla tamamlayamadığı otobiyografisinin taslaklarında bu iki yola da başvurmuştur. Rousseau *İtiraflar*'da erotik ilişkilerini, hatta tamamına erdiremediklerini bile, önemli birer kilit noktası olarak görür; oysa Gibbon kendi (soğuk denebilecek) şehvet duygularını tanımlarken, "müstehcen arzularının" anlatılmaya değmeyeceğini, çünkü "bir bireyin anılarından çok, türlerin devamına ilişkin bir fen kitabına uygun" olduğunu belirtmiştir. Üstelik kendinden uzaklaşmak için ironiye başvurmuştur. Hakkında küçümser bir tavırla, "Hampshire Alayı'nın komutanı (okuyucu tebessüm edebilir) Roma İmparatorluğu'nun tarihçisine faydasız olmadı," dediği, olası bir Fransız işgalini geri püskürtmeye hazırlanan bir milis kuvvetinde birkaç yıl görev yapmıştır.*

Hume'un kanserden öleceğini bilerek yazdığı "Kendi Hayatım" adlı kısa yazı, bizlere daha da çok şey anlatmaktadır. Kendini geçmiş zaman kullanarak anlattığı bu yazıda, kafasındaki ideal karaktere uyarak yaşamadığı tek bir an bile olmadığını belirtir.

> Kendi karakterime tarihi bir nokta koymam gerekirse, ben (artık kendimden geçmiş zaman kullanarak söz etmeliyim ki bu beni duygularımı anlatmak konusunda daha da yüreklendiriyor) ılımlı bir tabiata sahip, duygularını kontrol altında tutabilen, açık yürekli, sosyal ve neşeli bir yapısı olan, dostluğa açık ama düşmanlıklara karşı biraz hassas, tutkuları konusunda son derece ölçülü bir insandım... Sözün kısası, her bakımdan saygın olan insanların birçoğu, karalamalardan yakınabilecekken, düşman ağız-

* Edward Gibbon (1737-94). İronik diliyle tanınan altı ciltlik Roma tarihi yazmış İngiliz tarihçi ve parlamenter-e.n.

lar bana hiç yanaşmadı ve saldırmadı... Kendime bu cenaze konuşmasını hazırlamamın bir nebze kibir barındırmadığını iddia edemem, ama umarım yersiz olmamıştır; çünkü bunlar kolayca soruşturulup açıklığa kavuşturulabilecek gerçeklerdir.

Hume'un duygusal bakımdan ölçülü olduğu doğruydu ama asla karalanmadığına inanmış olması biraz zordu; sanki Rousseau ile yaşadıkları o korkunç kavga hiç olmamış gibi davranıyordu. Ergenlik çağında geçirdiği bilinen sinir krizi gibi şüphe ve bunalım anlarında neler hissettiğine dair hiç ipucu vermiyordu. Hume, kendini olabilecek en avantajlı ışığın altında tasvir ediyor ve bütün varlığını "kolayca soruşturulup açıklığa kavuşturulabilecek gerçekler," haline getiren bir tarafsızlığı benimsiyordu.

Rousseau her ne kadar zaman zaman kendi hatalarına bahaneler bulsa da, onun kendini anlama yolculuğu, Hume'un asla yönelmediği ve belki de anlayamayacağı bir hayal düzleminde yer alıyordu. Onlar ayrı dünyaların insanları gibiydiler; Rousseau'nun eriştiği başarılar, Hume için kapalı bir kitap gibiydi, Hume'un felsefesi ise Rousseau'nun hiç ilgisini çekmiyordu. Rousseau Londra'ya ilk geldiğinde, Hume bir arkadaşına, "Hayatı boyunca çok az kitap okumuş ve şimdi de okumayı tümden bıraktı. Pek bir şey görmemiş ve görmeye ya da gözlemlemeye merakı yok. Doğrusunu isterseniz, çok az miktarda çalışma yapmış ve kafa yormuş; fazla bilgili değil. Ömrü boyunca yalnızca duygularıyla yaşamış," demişti. Hume'un okumanın, çalışmanın ve düşünmenin nasıl olması gerektiğine dair düşünceleri göz önünde bulundurulursa, böyle bir sonuca nasıl vardığı anlaşılabilir, ama bu tepeden bakışı yine de çok şaşırtıcıdır. Rousseau'nun *İtiraflar*'ın "filozoflar için çok değerli bir kitap" olacağına yönelik iddiasına inanması herhalde daha da zor olmuştur. Ampirik filozoflar tekil parçacıklar dışında hiçbir şeyin var olmadığı konusunda ısrar ediyorlardı, ama psikolojiden söz ederlerken en büyük genellemeleri yapmaktan geri durmuyorlardı. Bireyselliği ciddiye alan ve genelleme tuzağına direnen Rousseau'ydu. Ona felsefi bir inceleme gönderen bir yabancıya, kesin bir tavırla şunları söylemişti: "Duyularımız bize her şeyi tekil olarak gösterir. Düşünce gücümüz onları birbirinden ayırabilir ve muhakeme gücümüz onları birbiriyle kıyaslayabilir, ama hepsi budur. Onları birleştirmek bizim anlayış gücümüzü aşar; insanın içinde bulunduğu kayığı, dışındaki hiçbir şeye dokunmaksızın itmek istemesine benzer." Hume, düşünceleri ileriki dönemlerde felsefenin gidişatına katkılarda bulunmuş büyük bir filozof-

tu. Rousseau ise, yazıları, içinde hâlâ yaşadığımız hayal dünyasını şekillendirmeye yardımcı olmuş büyük bir mucitti.

Ancak tarih monolitik değildir; Rousseau içgözleme dayalı çözümlemenin habercisi olabilir ama başka modeller de mevcuttur. Belki de onun en ilginç tezadı, Rousseau'nun uzaktan hayranlık beslediği, ama şahsen tanımadığı Benjamin Franklin'dir. Franklin'in *Autobiography* adıyla bilinen kitabı (1770'lerde yazılmaya başlanmış ama "otobiyografi" kelimesinin icat edildiği on dokuzuncu yüzyıla dek basılmamıştır), başka hiçbir yerde değilse bile, Amerika'da nesiller boyu çok etkili olmuştur, çünkü kendi kendini yetiştiren bir insanın bunu nasıl başardığını ele almaktadır. Franklin'i hatırlanmak istediği şekilde hatırlıyoruz; projelerle ve kamu hizmetleriyle dolu bir dünyanın yorulmak bilmeyen mucidi ve idarecisi olarak; itfaiyeler, postaneler, halk kütüphaneleri ve üniversiteler kuran biri olarak; paratoneri, çift odaklı mercekleri, Franklin sobasını icat eden insan olarak. İç hayatı ise bambaşka bir mesele ve son derece muğlâk; onun yazdığı her kelimeyi inceleyen bir akademisyen şu sonuca varmış: "Franklin hakkında tahmin yürütmekten başka ne yapabiliriz?" Ancak, eğer Franklin bir maske takıyorduysa bile, bu maske yüzüne tam olarak oturuyordu ve Franklin en çok grup kimliğinin içine kaynamayı seviyordu. Politikaya (Rousseau'nun "vazgeçilemez haklar" görüşünde olduğu gibi) bir kuram olarak değil, çıkar grupları arasındaki uzlaşmalar olarak yaklaşıyordu; bu, tam da Rousseau'nun önüne geçmek istediği şeydi. Rousseau bir kâhindi, Franklin ise bir arabulucu, bir kolaylaştırıcı.

Franklin, psikolojik bakımdan dengenin vücut bulmuş hali gibiydi; anlattığı hayat hikâyesine baktığımızda, her türlü zorluğu lehine çevirdiğini görüyoruz. Rousseau'dan yalnızca bir yıl sonra doğmuştu ve başlangıçta ona çok benzer tecrübeler yaşamıştı; tıpkı onun gibi kısıtlı bir resmi eğitim almış ve nefret ettiği bir çıraklık dönemi yaşamıştı. Hatta o da Plutarkhos'un *Hayatlar*'ını bir çırpıda okumuştu, ama Rousseau Plutarkhos'dan ihtişamlı günlerin geride kaldığını öğrenirken, Franklin bir halk kahramanına dönüşmemek için hiçbir neden görememişti. Franklin, yine tıpkı Rousseau gibi, işverenlerin kötü muamelelerine karşı ömür boyu süren bir hınç besledi; ilk ustasının sert muamelelerinin onda "despotik güce karşı ömür boyu süren bir nefret" doğurduğunu söyler. Ancak Franklin, Rousseau'nun aksine, birine hizmet etmenin, bir genci toplumsal anlamda nasıl yapay davranışlara itebileceği konusuna ilgi göstermedi. Rousseau

küçük hırsızlıklar yapan aylak bir delikanlıya dönüşmüş, ne yapacağına dair hiçbir fikri olmadan Cenevre'den kaçmış ve sonraki on yıl boyunca amaçsızca oradan oraya sürüklenmişti. Franklin ise Boston'dan öz-disiplini ve yetenekleri kuvvetli bir delikanlı olarak kaçtı, bir matbaacı olarak kendini kısa sürede Philadelphia'da kabul ettirdi ve neredeyse anında dürüstlükle çalışkanlığın sembolü haline geldi.

On sekizinci yüzyıl toplumunun hayranlık duyduğu türde dengeli bir kişilik oluşturmanın en iyi yolu, insanın kendini arzulanan davranışlara koşullandırmasıydı. Franklin, bunu genç yaşta anladı ve bunu başarabilmek için on dokuz yaşındayken bir "Davranış Planı" hazırladı. İnsanların onu iddialı bir serbest düşünür olarak gördüğünü ve onları uzaklaştıran öfke patlamalarına eğilimli olduğunu fark etti. Dolayısıyla arzulanmayan eğilimlerinden kurtulup doğru davranışlar benimsemek üzere yola koyularak, on üç erdemin çizelgesini çıkardı ve yılda dört devir olmak üzere, her hafta bir erdemin üzerinde yoğunlaştı. Bu kendisini denek olarak kullandığı bir davranış deneyiydi ve Rousseau'yla arasındaki tezat bundan daha belirgin olamazdı. Rousseau, toplum hayatının gerekli kıldığı davranışlardan sıyrılarak gerçek benliğini yeniden keşfetmek istiyordu, oysa Franklin bu davranışları benimsemek istiyordu. Franklin hatalarından ders alabildiğini ve onları ("errata" olarak adlandırıyordu) düzeltebildiğini gösterirken, Rousseau hataların bir kalıp meydana getirdiğini ve benliğin derin yönlerini açığa çıkardığını gösterdi.

Franklin ile Rousseau'nun, on sekizinci yüzyıldan aldığımız mirasın iki zıt kutbunu temsil ettiğini söylemek abartılı olmaz. Çağdaş Amerikan toplumu Rousseau gibi konuşurken, Franklin gibi yaşar. Gerçek benliğimizle bağlantıya geçmekten veya kendimiz gibi olmamız gerektiğinden söz ederken Jean-Jacques Rousseau gibi konuşmaktayızdır. Kendimizi kariyerlerimize adarken veya "takım oyuncusu" olmaya çabalarken ise Benjamin Franklin gibi yaşamaktayızdır. Başka türlü ifade etmek gerekirse, Franklin'in *Otobiyografi*'si okurları toplumsal bir hayat kurmaya teşvik ederken, Rousseau'nun *İtiraflar*'ı onları benliklerine bir yolculuk gerçekleştirmeye davet eder. Bunlar modern hayatın temel sorunlarıdır ve ilk olarak Jean-Jacques Rousseau tarafından analiz edilmiştir.

Ne var ki bizim bunların anlamını ve önemini kavramamız için aradan asırlar geçmesi gerekti. Franklin'in erdemleri ve eserleri yaşadığı dönemde de takdir topladı, ama Rousseau başlangıçta pek anlaşılamadı. *Eşitsizlik Üstüne Söylev*, *Toplum Sözleşmesi* ve *Émile,* asla var olmayan bir

doğa durumunu, asla var olamayacak bir politik düzeni ve asla var olmaması gereken bir eğitim sistemini betimleyen kışkırtıcı ama saçma eserler olarak hafife alındı. Ancak düşünen insanlar zamanla Rousseau'nun sosyal eşitsizlik konusundaki ve halkın iradesini temsil etmeyi başaramayan yönetimler konusundaki analizlerinin radikal imâlarını kavramaya başladılar. Çocuklarını Rousseau'nun ilkeleriyle yetiştirmeye çalışan birçok insan olduğu gibi, reform yanlısı eğitimciler de onun görüşlerine her geçen gün daha fazla başvurdular. Rousseau'nun ölümünden dört yıl sonra nihayet yayımlanan *İtiraflar* da oldukça karmaşık duygular uyandırdı. Okuyucular, Rousseau'nun ünlü bir düşünür olarak kariyeriyle övündüğü ve ünlü kişilere ilişkin ilginç anekdotlara yer verdiği bir kitap bekliyorlardı. Oysa Rousseau çoğunlukla hiç kimsenin duymadığı kişiler ve önemsiz gibi göründüğünü söylediği olaylar hakkında yazmıştı. Yorumculardan biri, "Jean-Jacques'ın, zamanında Mösyö Grapignan diye birinin yanında kalmış olması, önce bir gravürcünün, ardından adeta bir şarlatanın, ardından da dilencilik yapan bir baş keşişin yanında çalışmış olması, kuşkonmaz, elma ve şarap çalmış olması gelecek kuşakları ne ilgilendirir?" diye sordu.

Üstelik cinsellik konusundaki ifşaat daha da anlaşılmazdı, çünkü hem insanı mahcup edecek denli sapıkça görünüyordu hem de okuyucular bu tür bilgilerin, bir insanın hayatını anlamakta önemli bir rol oynayabileceği fikrine aşina değillerdi. Rousseau'nun çocukken Matmazel Lambercier'nin şaplaklarından zevk almış olması, Torino'da yaşadıklarını açıkça anlatmış olması ve *Maman* dediği bir kadınla yatmış olması insanları gücendirdi, ama en çok hor görülen şaplak meselesi oldu. Rousseau bu mesele hakkında, "İtiraflarımın çapraşık ve çamurlu labirentindeki ilk ve en zor adım," der, ama yorumculardan birinin gösterdiği şu tepki oldukça tipiktir: "Eğer fazlasıyla samimi bir tavır sergileyen Jean-Jacques iffet duygusuna saygı duymuyorsa ve bu garip düşüncelerle okurlarının hassasiyetini incitmekten korkmuyorsa bile, en azından toplumun ahlaksız bir mizacı ortaya seren tuhaf zevklere karşı gösterdiği utançtan ve nefretten ürkmeliydi. Anlamsızca ve amaçsıca halkın bilgisine sunulan bu istemsiz ama ölçüyü aşan zaaflar, kimilerini hayrete düşürecek, kimilerinin yüzünün kızarmasına yol açacak, birçok insanın bitip tükenmek bilmeyen kötü şakalarına maruz kalacak ve Rousseau'nun anılarında silinmez bir leke olarak kalacak."

İlginçtir ki, bu ifşaat anlamını kavrayan, Rousseau'nun eski düşmanı Grimm oldu: Bu ifşaat, "Rousseau gibi bir insanın en gizli duygularının farkında olduğunu gösteriyor... ve hem davranışlarımızın, hem de eylemlerimizin arkasındaki gizli güdülerimizin içine sızarak, kendimizi gözlemleme sanatı konusunda bize önemli bir ders veriyor." İki yüzyıl sonra insanlar bu bakış açısına tamamen aşina olmuşlardı. George Orwell bir keresinde, "Bir otobiyografiye ancak, yüz kızartıcı bir gerçeği açığa çıkarıyorsa güvenilebilir. Kendine dair yalnızca iyi beyanlarda bulunan bir kişi muhtemelen yalan söylüyordur, çünkü içeriden bakıldığında da her hayat bir yenilgiler silsilesidir," demişti. Gibbon, Hume ve Franklin yalancı değillerdi ama başarılarını vurgulayıp yenilgilerine olabildiğince az yer verdiler ve ideal öz-imgeler sundular. Rousseau ise korkusuzca yenilgileriyle yüzleşti.

Rousseau her şeyin ötesinde, kimi önemsiz, kimi ise unutulmaz ve düşündürücü olan detaylar mozaiğinin benzersiz bir birey anlayışı oluşturabileceğini gösterdi. *İtiraflar*'ın başında, "Tanıdığım hiç kimseye benzemiyorum ve yaşayan hiç kimseye benzemediğime inanmaya cüret ediyorum. Onlardan daha değerli değilsem bile, farklıyım," der. Bu bireysellik bildirisini, hem muhalefet hem de davet niteliği taşıyan bir meydan okumayla sürdürür: "Hiç kimse beni okuyana dek, doğanın şekillendirildiğim kalıbını kırmakla iyi edip etmediğine hüküm veremez." Başka bir yazar muhtemelen, "kitaplarımı okuyana dek," derdi, Rousseau ise kendi hayatının okunması gerektiğinde ısrar eder. Başlangıçta bu, birçok okuyucuya küstah bir egoizm gibi geldi, ama Rousseau'ya göre tek doğru bakış açısı, öznel bakış açısıydı. En soyut eseri olan *Toplum Sözleşmesi* bile *je* [ben] kelimesiyle başlar ve *moi* [beni, bana] kelimesiyle biter. Ayrıca en büyük başarılarından biri, öznelliğin bir yazarın düşüncelerine gölge düşürmediğini, aksine derinlik ve yetki kattığını göstermiş olmasıdır. Lionel Trilling'in de belirttiği gibi; "*Söylevler*'in yazarı *İtiraflar*'ın öznesi olduğu için, üstümüzde daha da büyük bir etkiye sahiptir. O gerçek bir insandır; acı çekmiştir; yaşamıştır."

23. Bölüm

Kendi Yarattığı Labirente Doğru

İtiraflar'ı yarı yarıya tamamlamış olan ve aslı bulunmayan bir tehlikeden kaçıp kurtulduğu için sevinçten bayram eden Rousseau, tehlikenin gerçek olduğu Fransa'ya dönmüştü. Paris Parlamentosu kuzey Fransa'nın geniş bir bölümünde yetki sahibiydi; Rousseau için çıkarılan tutuklama kararı hâlâ geçerliydi ve herhangi bir savcı, durdurulması imkânsız bir süreci başlatabilirdi. Nazi işgali sırasında Rousseau biyografisini kaleme alan Jean Guéhenno, bizlere haklı olarak, muhbirlerin ve duruşma yapılmaksızın verilen hapis cezalarının hüküm sürdüğü karanlık dönemi hatırlatır. Rousseau'nun Fransa'ya döndüğü dönemde, arkadaşlarından ikisi Bastille'deydi; Guy, aralarında *Toplum Sözleşmesi*'nin de bulunduğu yasak kitapları ülkeye gizlice soktuğu için, Lenieps ise özel belgelerine el konulduğunda ortaya çıkan radikal düşünceleri için.

Rousseau başlangıçta her nasılsa tehlikeleri görmezden gelmeyi başardı. Amiens'e giderek halkın içinde ve şerefine düzenlenen bir ziyafete katıldı. Ancak bu rahatlık kısa sürede sona erdi; sonraki üç yıl, yani 1767'nin ortalarından, 1770'in ortalarına kadar devam eden süreç, hayatının en kötü süreci olacaktı. En büyük sorunlarının, kendi çıkarı kadar Rousseau'nun çıkarını da kolladığına inanan bir hamiden kaynaklanacak olması, trajik bir ironi olarak nitelendirilebilirdi. Montmorency'deki düzenli konuklarından biri olan Conti Prensi, *Toplum Sözleşmesi*'ni ve *Émile*'i bastırması için ona büyük bir destek vermişti. Conti, rahmetli müttefiki Lüksemburg Dükü ile beraber, bu kitapların, kraliyet yönetimini liberalleştirmeye yönelik kampanyalara katkıda bulunacağını ummuştu. Ancak Rousseau'ya karşı düzenlenen misilleme fırtınasından sonra, Conti'nin kendi katılımını gizli tutması son derece önemliydi ve eğer Rousseau sorgulanacak olursa, bu durumu açığa vuracağı kesindi. Dolayısıyla Conti ile metresi Madam Boufflers, Rousseau'yu gözlerden uzak tutmayı kendile-

rine görev edinirlerken, bir yandan da Rousseau'yu, onun iyiliğini gözettiklerine inandırdılar. Belki gerçekten de buna inanıyorlardı ama bu, Rousseau'nun paranoyak sanrılarının artmasına ve korkudan kendini kaybedecek hale gelmesine yol açtı.

Rousseau, Amiens'den ayrıldıktan sonra Paris yakınlarında yaşayan aristokrat bir hayranının yanında kaldı ve kendini "Mösyö Jacques" olarak tanıtmakla birlikte, halkın içinde boy göstermeye devam etti; Conti ona orada yetişti. Conti'nin, Paris'in altmış beş kilometre kuzeybatısında, Oise bölgesinin içinde yer alan Trye'de bir şatosu vardı (günümüzde Trie-Château olarak bilinir) ve Rousseau'yu orada tecrit etmeye karar verdi. Trye, Gisors kenti yakınlarında bulunan gözlerden uzak küçük bir köydü ve Paris Parlamentosu'nun yetki alanının içinde yer alsa da, Normandiya sınırına çok yakındı, yani gerektiği takdirde bir kaçış ayarlanması hiç de zor olmazdı. Conti saraydaki nüfuzu sayesinde, Rousseau'nun tedbirli davrandığı sürece güvende olacağına dair teminat almayı başarmıştı. "Eğer isminizi tamamen değiştirirseniz (tamamen diyorum, çünkü Jacques ismini kullanmanız yeterli bir değişiklik değil), hiçbir şey yazmadan, huzur içinde ve tanınmaksızın orada kalmaya razı olursanız, rahatsız edilmeyeceksiniz." Rousseau, Jean-Joseph Renou adını aldı – Renou, onlar İngiltere'de bulunduğu sırada ölen Madam Levasseur'ün kızlık soyadıydı – ve Thérèse de onun kardeşi oldu.

Trye'deki şato, kısmen on üçüncü yüzyıldan kalmaydı ve Rousseau ile Thérèse'in yaşayacağı taştan güzel bir kulesi bulunmaktaydı. Hiç kuşkusuz Rousseau, İsviçre'den İngiltere'ye giderken Paris'te yanında kaldığı Conti'nin onu sık sık ziyaret edeceğini ve onunla Lüksemburg Dükü gibi bir ilişki kuracağını umuyordu, ama öyle olmayacaktı. Conti, Lüksemburg'un aksine, tam bir *grand seigneur* idi ve Rousseau'nun politik görüşlerini onaylasa da, onun yakın dostu olmak gibi bir niyeti yoktu. Conti, Montmorency döneminde, Thérèse'in de sofrada olacağını öğrenince Rousseau'yla yemek yemeyi reddetmişti; ayrıca Rousseau, bizzat prensin vurduğu bir av hayvanını armağan olarak geri çevirince, hem Conti'yi hem de Madam Boufflers'yi çok gücendirmişti.

Muhtemelen Conti o günlerde satrançta devamlı yenilmekten de hoşlanmıyordu. Conti'nin arkadaşları, yenilsin diye Rousseau'ya kaş göz işaretleri yapıyorlar ama Rousseau yine de kazanıyor, ardından da gösterişli bir dille, "Siz ekselanslarına, satrançta asla yenilmeyecek kadar çok say-

TRYE'DEKİ ŞATO

Kule, Rousseau'nun kaldığı dönemden beri değişmemiştir; o zamanlar da şimdiki gibi kente kavuşan ana yola bakıyordu. Rousseau ile Thérèse'in, bugün yalnızca güvercinlerin yaşadığı en üst katta kaldığına inanılmaktadır. Binanın geri kalan kısmı belediye tarafından kullanılmaktadır.

gı duyuyorum Lordum," diyordu. Birisi sonradan ona Conti'nin hiç değilse arada sırada kazanmasına izin verebileceğini söyleyince, şaşkınlıkla, "Ne! Rok yapmasına izin verdim ya!" diye yanıtladı. Eğer prens böyle bir avantaja rağmen kazanmayı başaramıyorsa, kaybetmeyi hak ediyordu. Oysa artık, ilişkilerinin özünü Rousseau'nun savunmasızlığının oluşturduğu farklı bir oyun oynamaktaydılar ve Conti, Rousseau'nun bunu bir an için bile unutmasına izin vermedi. Conti bir ara Trye'i ziyaret edeceği konusunda belirsiz teminatlar verdi ama aradan aylar geçti ve hiç ziyarete gelmedi.

Başlangıçta Rousseau, yeni hayatını kabullenmeye hazırdı ve kendini Wootton'daki kadar soyutlanmış hissetmiyordu. Paris'te bankacılıkla uğraşan Necker ailesi için çalışan Coindet ile dostluğunu tazeledi; Coindet, Montmorency günlerinde hevesle Rousseau'nun işlerine koştururdu ve bu rolü memnuniyetle yeniden üstlendi. Ona kıyafetler (Rousseau'nun eşyalarının İngiltere'den gelmesi aylar sürdü), sofra takımı ve kitaplar tedarik etti, ayrıca Sultan'ı Amiens'deki bir veterinerden getirtmekle kalmayıp, tasmasına şatonun adını yazdırtacak kadar da tedbirli davrandı; arabacı yolda Sultan'ı kaybedince, Coindet'nin almış olduğu bu tedbir çok işe yara-

dı. Rousseau umutsuzluk içinde, "Talihsiz Sultan'ın kaderi de buymuş işte, ayrıca benimki de," yazmıştı; Sultan bulununca ise büyük bir coşkuyla, "Size her şey için teşekkür ediyorum ve bütün kalbimle kucaklıyorum," diye yazdı. En güzeli de, iş için Amsterdam'da bulunan Du Peyrou'nun, İsviçre'ye dönerken onu ziyaret edeceğine söz vermiş olmasıydı.

Ancak kısa bir süre sonra işler ters gitmeye başladı. Wootton'da hırçın bir kâhya ve aşçı vardı; Trye'de ise bütün hizmetkârlar züppe ve küstahtı. Av başkanı olarak şatodaki en önemli pozisyona sahip olan Manoury adlı kibirli biri, Rousseau'nun tavırlarını ve kıyafetlerini açıkça aşağıladı, Rousseau'nun da kabul ettiği gibi bunlar "burjuvalarınkinden de aşağıydı." Rousseau'nun hiç ava çıkmak istememesi de durumu kolaylaştırmadı. En kötüsü ise, Deschamps adlı aksi kapı görevlisiydi; Deschamps, Madam Boufflers hakkında açık saçık yorumlar yapıyor ve Rousseau'yu, dışarı çıkmak istediğinde şatonun içine kilitleyerek, içeri girmek istediğinde ise dışarıda bırakarak eğleniyordu. Ormanlara ve tarlalara gitmek bile zordu. Bazen Rousseau'ya civarda tehlikeli haydutlar olduğu ve silahlı bir muhafızın kendisine eşlik etmesi gerektiği söyleniyordu; geri kalan zamanlarda ise, yörenin papazının ayinlere gelmeyen yabancıya karşı kışkırttığı köylüler onu yuhalıyordu. Kısacası Rousseau'nun yeni hayatı, ev hapsinden farklı değildi.

Conti sonunda Trye'e geldi; saygısını göstermek için Rousseau'yla resmi bir akşam yemeği yedi ve hizmetkârları, terbiyesizlik ettikleri takdirde cezalandırmakla tehdit etti. Bu, hizmetkârların bir şekilde efendilerinin gözünü boyamayı başardığını düşünen Rousseau için teselli olmadı. Coindet'ye kasvetli bir tavırla, "Yer altından sinsice ilerleyen kötülüğün kökü kazınmadı," dedi. Artık bütün umutlarını Du Peyrou'nun gelmesine bağlamıştı. Eylül'de ona, "Sizden başka kimsem yok," yazdı. "Bundan böyle benim için bütün insan ırkı siz olacaksınız."

Hâlâ otuzlarında olmasına rağmen uzun süredir gut hastalığıyla mücadele eden Du Peyrou, ne yazık ki Paris'te ciddi bir gut atağı geçirdi ve iki ay boyunca orada yatırıldı. On sekizinci yüzyılda ciddi hastalıkların, bugün bizi dehşete düşürecek ölçüde yaygın olduğunu belirtmekte fayda var. Bir tek 1767 sonbaharını ele alacak olursak; Du Peyrou ve Davenport gut nedeniyle yatağa düşmüş, Coindet'nin ateşi tehlikeli ölçüde yükselmiş, Granville yazmasını önleyecek denli ağır bir romatizmaya tutulmuş, kendisi de çeşitli hastalıklara yakalanan Madam Verdelin ise, her

geçen gün eriyip gitmesine yol açan ve çaresi bulunmayan bir hastalığa tutulan kızına bakmıştı. Aynı dönemde Rousseau da midesinden şikâyetçiydi ve korkunç bir diş ağrısı çekiyordu; bu sorunu azıdişini kendi başına çekerek giderdi.

Du Peyrou Kasım'da nihayet Trye'e gidebilecek kadar iyileşti, ama büyük bir neşe içinde geçen ilk haftanın ardından, Rousseau'ya hayatının en garip sahnelerinden birini yaşatacak denli şiddetli bir gut atağı geçirdi. Rousseau'nun sonradan bu krize dair anlattıklarına göre, Du Peyrou uzun süredir devam eden işitme sorununun daha da kötüye gitmesinden ve dayanılmaz gut ağrılarından dolayı telaşa kapılarak Rousseau'nun sakıncalı olduğunu düşündüğü çeşitli ilaçlar almıştı. Du Peyrou bir sabah uyandığında bir elinin ve ayağının şişmiş olduğunu fark etti; aslında bu olağandışı bir durum değildi, ama aynı zamanda başı, boğazı ve midesi de ağrıyordu, üstelik ayakta duramayacak kadar zayıf düşmüştü. Ona bakım sağlamakta olan Rousseau ansızın paniğe kapıldı. "Durmadan midesindeki ekşimeden bahsediyordu. Bakışları, tavırları ve boğuk sözleri öyle garipti ki sonunda iyice telaşlandım ve meseleyi açıklığa kavuşturmaya karar verdim... Nihayet zehirlenmiş olduğuna inandığını anladım. İyi ama kimin tarafından? Aman Tanrım!" Du Peyrou'nun şüphelendiği kişi Rousseau'ydu ya da Rousseau öyle olduğuna inanıyordu ve dolayısıyla kendi sözleriyle bu, "vahim bir gece, hayatımın en korkunç gecesi," olacaktı.

Çağrılan doktor, hastada gut dışında bir sorun olmadığını doğruladı ve Du Peyrou'nun almakta gönülsüz davrandığı bir ilaç yazdı. Ne yazık ki Du Peyrou, ilacı içtikten sonra bardağın dibinde tozumsu bir tortu kaldı ve Rousseau Du Peyrou'nun bunu zehir zannettiğine inandı. Aslında büyük bir olasılıkla Du Peyrou'nun aklından böyle bir şey geçmiyordu, ama Rousseau gözyaşları içinde dostuna atılınca, Du Peyrou ona yeteri kadar şevkli bir karşılık vermeyi başaramadı. "Zalim adam beni, ona en zayıf anında, ölümüne yol açabilecek bir şok yaşatmakla suçladı." Daima kendini düşünen Rousseau, Du Peyrou'nun bitkinliğini ve ölüm korkusunu hesaba katmadı. "O anda, ona karşı beslediğim bütün sevginin, saygının ve şefkatin tamamen bittiğini hissettim."

Du Peyrou, hızla iyileşti ama dostların arasındaki ilişki, geri alınması imkânsız bir zarar görmüştü. Du Peyrou, Rousseau'ya (aynı çatının altında bulunmalarına rağmen yazarak) ateşten sayıkladığı bir sırada zehirden şüphelenmekle suçlandığı için çok kırıldığını belirtti. Rousseau soğuk bir

tavırla, ağzından bazı ölçüsüz sözler çıkmış olabileceğini ama yine de Du Peyrou'nun davranışının affedilemez olduğunu söyledi. "Ateş yüzünden sayıkladığınızı söylüyorsunuz. Haklısınız, ama o hezeyan içinde beni bıçaklasaydınız, sonradan pişman olmayacak mıydınız? Üstelik bıçaklamaktan da kötü bir şey yaptınız." Rousseau en iyi günlerinde bile, insanlara karşı beslediği duyguların karşılık görmediğinden şüphelenme eğilimindeydi ve ciddi kaygılara kapıldığı bu dönemde kendi çektiği acılar, dostlarının acılarını anlamasını engelledi.

Geçmişte dostlukları genellikle mektuplar aracılığıyla yürümüş, Môtiers ile Neuchâtel arasında aralıklı olarak gidip gelmişlerdi. Bu kez kesintisiz olarak haftalarca bir arada kaldıkları için, zehir meselesi baş göstermeseydi bile, mizaç farlılıklarının zamanla ortaya çıkacağı belliydi ve Rousseau Aralık sonunda, Coindet'ye açıkça Du Peyrou ile birbirlerinden bıktıklarını itiraf etti. Du Peyrou iki ay orada kaldıktan sonra, 3 Ocak'ta nihayet ayrıldı; sağlığı hâlâ öyle zayıftı ki Rousseau eski dostları Albay Pury'nin İsviçre'den gelerek ona eve kadar refakat etmesini istedi. Uzaktan mektuplaşmaya başladıklarında dostlukları bir parça düzeldi; Rousseau her zamanki gibi ona *mon cher hôte* [sevgili konuğum] diye hitap ediyor, Du Peyrou da *mon cher citoyen* [sevgili yurttaşım] diye karşılık veriyordu ama aslında aralarındaki soğukluk kalıcıydı.

Rousseau arkadaşlarının haksızlıklarına maruz kalmak bir yana dursun, arkadaşları konusunda oldukça şanslıydı ama buna hiçbir zaman inanamadı. Babası tarafından terk edilen, Madam Warens tarafından reddedilen, Grimm ve Diderot tarafından ise ihanete uğramadıysa bile yarı yolda bırakılan Rousseau, kimseye uzun süre güvenemiyordu. Mektuplaştığı kişilerden biri zekice, "Yalnızlık eskiden metresinizdi, şimdi ise karınız oldu," yazdı. Rousseau, saplantılarından vazgeçemez olmuştu ve hâlâ yanında yer alan birkaç dostunu da uzaklaştırmaya devam etti. Conti bir daha Trye'e gelmemek için devamlı mazeretler bulunca, Rousseau Madam Boufflers'ye, alınganlıkla serzenişte bulunduğu bir mektup gönderdi, ama ondan öyle soğuk bir yanıt aldı ki "Bir daha sizi serzenişlerimle rahatsız etmeyeceğim," diye karşılık verdi. Bilindiği kadarıyla ondan bir daha haber almadı, hatta Coindet ve Du Peyrou'ya bile yazmayı bırakmaya karar verdi.

Genellikle korku içinde yaşayan Rousseau çok geçmeden başka bir kriz daha yaşadı. Zehir fikri kafasında iyice yer etmişti ve ortaya çıkmak için

belirsiz bir durum bekliyordu. Baştan beri ona düşmanca davranmış kapı görevlisi Deschamps, o dönemde dropsi olarak adlandırılan bir kalp rahatsızlığından dolayı çok hasta düşmüştü. Rousseau ona nezaketen şekerlemeler, bir parça iyi pişmiş balık ve bir şişe Burgonya şarabı gönderdi. Başkaları da bu lezzetleri paylaştılar ve hiçbir zarar görmediler ama Deschamps kötüye gitmeye devam edip, ardından da ölünce, Rousseau, şato hizmetkârlarının onu cinayetle suçlayacağına inandı. Kitapları insanların zihnini zehirlemekle suçlanmıştı ve artık zehir suçlaması onun kafasında gerçek bir hal almıştı. Kendi kendini dehşete düşürerek, zehir olasılığının bertaraf edilmesi için otopsi yapılması konusunda ısrar etti. Ayrıca artık saklanmasının hiçbir anlamı kalmadığını düşünerek Paris'e gitmeye ve yasal durumunu kesin bir sonuca bağlamaları için yetkililere baskı yapmaya karar verdi. Bu arada yöre hapishanesine teslim olmayı teklif etti; belli ki gerçek veya hayali düşmanlarının erişemeyeceği bir yerde olmak istiyordu.

Eğer Rousseau Paris'e gider ve yasal işlemleri başlatırsa, Conti'nin suç ortaklığı mutlaka ortaya çıkacaktı ve prens bu olasılıktan dehşete düştü. Yapabileceği tek şey Rousseau'yu sakinleştirmek ve ardından onu Paris'ten olabildiğince uzaklaştırmaktı. Rousseau'ya, "Sizden, dostluğumuz adına, herhangi bir şey yapmadan ya da söylemeden önce oraya gelmemi beklemenizi rica ediyorum... Tanrı aşkına beni bekleyin. Pazar günü yanınızda olacağım. O zamana dek sükûnetinizi koruyun," yazdı. Hızla Trye'e giden Conti, Rousseau'nun korkularını doğrulayacak herhangi bir şey bulamadı ama Rousseau'nun umutla baktığı Lyon'a gitmesine izin vermeyi kabul etti. Rousseau gençliğinde, Lyon'da nehir kıyısında uyumuş ve daha ileriki bir tarihte orada Mably ailesinin yanında yaşamıştı; ayrıca Lyon, hâlâ güvenilir dostlarının bulunduğu birkaç yerden biriydi: "Papa" Roguin'in güzel yeğeni, Madam Boy de la Tour ve onun güzel kızı Madeleine-Cathérine Delessert. Roguin ailesinin doğru yaptığı bir şey varsa, o da, zavallı Coindet ve Du Peyrou'nun aksine, yıllardır Rousseau'yla görüşmemiş olmaktı. Aslında tam bu sırada Du Peyrou, Coindet'ye, dışlanmaktan duyduğu burukluğa anlayışla yaklaştığı dokunaklı bir mektup yazdı. "Mösyö Rousseau'nun mizacı, mutlu olmaya elverişli değil. Sanırım artık güvensizliği mutlak ya da hemen hemen mutlak bir hal aldı... Ona acıyalım Mösyö ama onu sevmekten vazgeçmeyelim... Şımarık bir çocuk gibi olduğu doğru, ama onun yaradılışı böyle."

Rousseau Lyon'da, birkaç mutlu hafta geçirdi ama Lyon da Paris Parlamentosu'nun yetki alanı içinde olduğu için Dauphiné olarak bilinen doğu bölgesinde bulunan ve güvende olacağı Grenoble'a geçti. Ancak artık tamamen yabancıların arasındaydı ve korkuları, kısmen Conti'nin, Grenoble polisinin onu gözaltında tuttuğu uyarısından dolayı, bir kere daha su yüzüne çıktı. Savoy'daki Chambéry'ye kısa bir gezinti düzenlediğinde – bu, son kez Fransa dışına çıkışıydı – eski dostu Conzié'nin, bütün Avrupa'ya yayılan, "şüpheli olduğu kadar da derin" bir komplonun parçası olduğuna kanaat getirerek hemen geri döndü.

Grenoble'da işler iyi gitmedi. Rousseau'nun yıllar önce Môtiers'de kendisinden düşük miktarda borç aldığını ve geri ödemediğini iddia eden yarı deli biri ortaya çıktı. Bunun saçma bir suçlama olduğu açıktı, ama Rousseau adamın onu korkutmak için tutulduğunu düşündü. Ayrıca "Renou"nun aslında Rousseau olduğunu bilen bazı hayranlarının verdiği akşam yemeği de Rousseau'yu sinirlendirdi; Rousseau bu yemekte, filozoflara dair alaycı yorumlar yapan ve halk önünde bir müzakere düzenlemelerini öneren sarhoş bir öğretmen tarafından hakarete uğradı. Rousseau hemen, bu kişinin de onu kışkırtmak için tutulduğu sanısına kapıldı ve doğal olarak kimliğinin herkes tarafından öğrenilmesine öfkelendi. Hatta kimliği öyle hızlı yayıldı ki insanlar yolda onu alkışlamaya ve penceresinin altında koro halinde *Köy Kâhini*'nden ezgiler söylemeye başladılar. Rousseau ev sahibine, "Elveda Mösyö," yazdı. "Gizli tuzaklardan, saldırılardan ve hakaretlerden korunabileceğim huzurlu bir sığınak bulabileceğime dair ahmakça umudumu koruduğumu sanmayın."

Rousseau bunun ardından, yeni tanıştığı kişileri oldukça şaşırtarak ansızın kentten ayrıldı ve o telaşta sabahlığını unutup evin anahtarlarını yanında götürdü. İnsanlar ayrılma sebebinin, öğretmenin davranışlarıyla alakalı olabileceğini düşündüler ama hiç bilmedikleri daha önemli bir neden vardı. Güvenli bir sığınak bulunana dek Tyre'de bekleyen Thérèse artık yola çıkmıştı ve Rousseau onu uzak tutma telaşındaydı, çünkü bu kez onu kız kardeşi gibi gösteremeyeceğini biliyordu. Grenoble'da herkes Rousseau'nun kim olduğunu biliyordu ve *Yurttaşların Hissiyatı,* Thérèse ile terk edilen çocuklar hakkındaki gerçekleri ortaya sermişti. Ansızın kendini köşeye sıkışmış halde bulan Rousseau, düşünmeksizin Thérèse'in karısı olduğunu söylemişti ve artık hasar kontrolü yapmanın zamanı gelmişti.

TYRE'DEKİ ROUSSEAU ANITI

Rousseau çok acı çektiği Tyre'de bu güzel anıtla (H. Gréber tarafından yapılmıştır) hatırlanır. ıtın üstünde şunlar yazar: GERÇEKLERDEN VE DOĞADAN ALDIĞI İLHAMLA YAZAN J. J. ROUSSEAU. Doğa, anıtın yapıldığı 1911 yılından beri epeyce aşınmıştır, ama yine de Rousseau'nun sevdiği gibidir.

Thérèse ile evlenmemek için hâlâ geçerli birçok sebebi vardı. Katolikler ile Protestanlar arasındaki evlilikler Fransa'da yasal olarak hükümsüzdü. Ayrıca takma isimler kullanarak evlenmek yasaktı ve Rousseau yeniden gerçek ismini alırsa, Conti Prensi'nin açık emirlerine karşı gelmiş olacaktı. Üstelik Thérèse'e daha en baştan onunla evlenmeyeceğini söylemiş, her geçen gün ona daha çok hizmetçi gibi davranmış ve kendisi öldükten sonra Thérèse'in maddi destek alması için gerekli koşulları zaten hazırlamıştı. Ancak artık itibarının, usullere uygun bir evlilik yapmaya ya da en azından öyle yapmış gibi görünmeye bağlı olduğunu düşünüyordu.

Ne var ki en acil sorun, yaşayabileceği bir yer bulmaktı. Rousseau 12 Ağustos'ta yeniden Lyon'a doğru yola koyularak, Dauphiné bölgesi sınırları içindeki son büyük kentte mola verdi. Bourgoin adlı bu kent, göze hitap etmeyen bataklık bir arazinin içindeki sıradan bir kentti ama Rousseau'nun idare etmekten başka çaresi yoktu. Fontaine d'Or'da bir oda tuttu ve Thérèse de nihayet geldi. Rousseau üç gün sonra yörenin belediye başkanını ve bir dostunu akşam yemeğine davet ederek, "hayatının en önemli olayı" olarak tanımladığı olaya tanıklık etmelerini istedi. Evliliğin sorumlulukları hakkında konuklarının gözlerini yaşartan bir konuşma yaptıktan sonra, Thérèse ile karşılıklı olarak doğaçlama yeminler ettiler. Ardından hep beraber düğün yemeği yediler ve Rousseau sofrada neşeyle şarkılar söyleyerek ömrünün sonuna kadar Bougoin'da kalma niyetinde olduğunu belirtti. Evliliğin yasal olarak hiçbir geçerliliği yoktu, çünkü hem Katolik bir papaz tarafından gerçekleştirilmemiş, hem de hiçbir belge imzalanmamış ya da [imzalandıysa bile -e.] korunmamıştı.

Rousseau, evlendiğini bildirmesi gereken dostlarına, olayın tedbirlilik boyutundan çok ahlaki boyutlarını vurguladı. Moultou'ya şunları yazdı: "Kâhyam, dostum, kardeşim, yani kısacası her şeyim sonunda karım oldu. Bugüne dek yazgımı ve başıma gelen bütün talihsizlikleri paylaşmaya istekli davrandığına göre, en azından bunu onurlu bir biçimde yapmasını sağlamalıyım. Yirmi beş yıllık kalp birlikteliği, nihayet kişilerin birlikteliğiyle sonuçlandı." Mektuplaştığı bir başka kişiye ise, "Evlilik bağı, otuz yıldır sürdürdüğümüz saf ve sevecen kardeşlik hayatını değiştirmedi; aramızdaki bağla sonsuza kadar karım, bu bağın saflığıyla da kardeşim olarak kalacak," yazdı.

Rousseau Bourgoin'da kısa bir süre kalacağını düşünmüş, zaten bu yüzden bir hana yerleşmişti, ama Thérèse ile birlikte tam beş ay boyunca ora-

da kasvetli bir yaşam sürdürdüler. Rousseau devamlı gidebilecekleri bir yer bulmaya çalışıyordu. İtalya'ya, belki Kıbrıs'a, Minorka'ya ve hatta Wootton'a gitmeyi düşündü, çünkü hem Davenport hem de Granville onu Wootton'a dönmeye davet etmişlerdi. Ne var ki düşündüğü yerlerin çoğu çok uzaktı ve Paris'teki İngiltere büyükelçisinin – ki ondan pasaport alması gerekecekti – Walpole adında bir kâtibi olduğunu öğrenince, Wootton'dan tamamen vazgeçti. Aslında bu, nefret ettiği Horace Walpole değil, onun kuzeniydi ama Rousseau'nun dengesinin sarsılması için bu da yeterliydi.

Du Peyrou, Rousseau'yu devamlı Neuchâtel'deki yeni tamamlanmış sarayında onunla birlikte yaşamaya davet ediyordu ama Rousseau bu daveti dikkate almadı. Lyon'da bulunan Madam Delessert'e, adı konmayan "birilerinin" eski dostunu uğursuzca hâkimiyeti altına aldığını söyledi. "Bütün umutlarımı bağladığım, bütün yazılarımı, tasarılarımı, sırlarımı emanet ettiğim, tek kurtuluşum olarak gördüğüm, uğruna İngiltere'yi terk ettiğim ve birlikte yaşayıp ölmeyi ümit ettiğim Du Peyrou'yu benden almakla kalmayıp, bunu öyle inanılmaz, öyle ani ve öyle anlaşılmaz bir biçimde yaptılar ki onun bana gösterdiği katı ve akıl almaz soğukluğun bir eşi daha görülmemiştir." Rousseau bir türlü durumun inanılmaz ve anlaşılmaz görünmesinin sebebinin, gerçek olmamasından kaynaklandığını anlayamadı. Du Peyrou, ömrünün sonuna kadar onun en sadık dostu olarak kaldı.

Sonbahar yerini kışa bırakırken, Rousseau'nun sağlığı da kötüye gitti. Midesinde büyük bir şişkinlik vardı ve canı çok acıdığı için eğilip ayakkabılarını bile giyemiyordu. Bourgoin'ın kötü havasını ve modern standartlar bakımından daha akla yatkın bir biçimde, kötü suyunu suçladı. Her zamanki gibi, bu sorunun ne kadarının fiziksel, ne kadarının duygusal olduğunu bilmek imkânsızdır ama İsviçreli bir doktora yaptığı tarifler fazlasıyla Chambéry'deki psikosomatik şikâyetlerini hatırlatıyordu. Mide şişkinliğinin yanı sıra ateş, baş ağrısı, çarpıntı, boğulma hissi, kulak çınlaması ve uykusuzluk gibi sorunlara değindi. Doktorun görüşü saklanmamıştır ama Rousseau'nun yanıtından anlaşıldığı kadarıyla doktor karaciğer hastalığı teşhisi koymuş ve Rousseau'nun kısa bir ömrü kaldığına dair inancını doğrulamıştır.

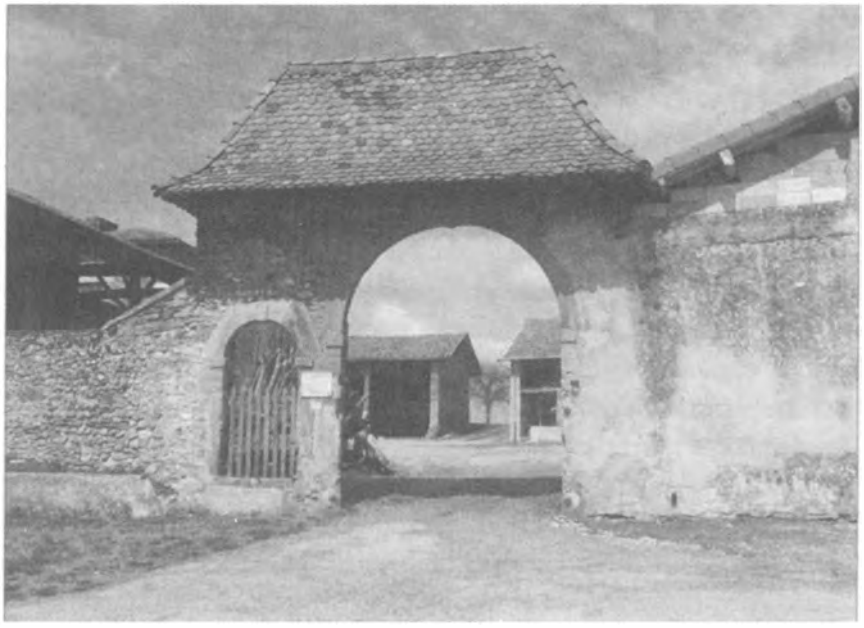
Yapılacak ilk iş, Bougoin'dan ayrılmaktı. Rousseau handaki yatak odasının duvarına kara kalemle durumunun etkileyici bir özetini yazdı ve bu yazıdan o kadar hoşlandı ki birkaç arkadaşına kopyasını gönderdi. Özel-

likle hâlâ aristokratların ona karşı iyi niyetli olduğuna ve entelektüel rakipleri ile kolay aldanan halkın oluşturduğu ittifakın onu mağdur duruma düşürdüğüne inandığını görmek çok çarpıcıdır.

> Krallar ve seçkin kişiler düşündüklerini söylemezler ama bana daima cömert davranacaklar.
>
> Şan ve şerefi seven, bunları benim de anladığımı bilen gerçek soylular bana saygı duyuyor ve sessizliklerini koruyorlar...
>
> Maskesini düşürdüğüm filozoflar beni yok etmek istiyorlar ve bunu başaracaklar...
>
> Göklere çıkardığım halk, bana baktığında dağınık bir peruk ve hakkında tutuklama kararı olan bir adam görüyor.
>
> İki oyunbozan [*pisse-froid*, yani kelime anlamıyla soğuk işeyen] tarafından küçümsenen ve aldatılan kadınlar, onlardan iyi muamele görmeyi hak eden adama ihanet ediyorlar.

İki oyunbozan, sosyetik kadınlardan çok rağbet gören, ama Rousseau'ya göre o kadınları içten içe küçümseyen Diderot ve d'Alembert idi (veya belki de Grimm'di). Yazı, mektupları yıllardır dört ayak üstünde yürümeye ve Diyojen'in köpeğine dair alaylarla dolu olan Voltaire'e yönelik kurnazca bir taşlamayla son bulur. "Uykularını kaçırdığım Voltaire, bu satırları gülünç bir biçimde taklit edecektir. Onun saldırgan hakaretleri, aslında kendini tutamayıp bana gösterdiği hürmettir."

Bu sırada, Césarges Markisi ve karısı, Rousseau'ya kalabileceği cazip bir yer önerdiler; Bourgoin'ın birkaç kilometre dışındaki küçük Maubec köyü yakınlarında bulunan bir çiftlik evi. Monquin olarak bilinen bu çiftlik zamanında *maison forte*, yani tahkim edilmiş bir malikaneydi ama artık tamire muhtaç bir haldeydi ve kışın orada kalan hiç kimse yoktu. Nemli vadinin oldukça yukarısında kalan bir platoda yer alan çiftlik evi, geniş tarlalara bakıyor ve havanın açık olduğu günlerde uzaklardan Mont Blanc'ın zirvesini görüyordu. (Lyon'da, "Eğer Mont Blanc'ı görebiliyorsanız, yarın yağmur yağacak demektir," diye bir deyiş vardı.) Böylece Rousseau 1769 Şubatı'nda iyimser bir yaklaşımla oraya yerleşti; Thérèse o kadar mutlu değildi, çünkü hâlâ Paris'i özlüyor ve konuşabileceği hiç kimsenin bulunmadığı bir yerde yaşamaktan nefret ediyordu. Ne yazık ki açık platoda kış çok sert geçti. Rousseau, gönderdiği şaraplar için Madam Boy'ya teşekkür ederken, bu şarapların, "en güçlü ateşin bile sadece bir yanın

MONQUIN ÇİFTLİĞİ

Rousseau'nun zamanındaki halinden geriye kalan tek yapı olan bu etkileyici kapı, çiftliğin duvarlarla tahkim edilmiş olduğu günlerden bir hatıradır. Burası günümüzde hâlâ çiftlik olarak kullanılmaktadır.

pişirdiği, diğer yanının ise donmaya devam ettiği o buzhaneye" katlanmasına yardımcı olduğunu belirtti. Madam Boy'dan, bir adamın sırtında taşıyarak eve getirdiği bir çembalo kiraladı; hava onu çalabilecek kadar sıcak olduğunda, harika bir oyalanma aracı oluyordu.

Bahar nihayet geldiğinde Rousseau yürüyüşlerine kaldığı yerden devam etti ve daha uzun bir geziye çıkarken, Thérèse'e dikkat çekici bir mektup bıraktı. Belli ki Thérèse kalıcı bir ayrılık düşünüyordu; Rousseau bu düşüncenin temelindeki sorunu ele aldı. "Evlenirken koşullarımı öne sürmüştüm ve sen de bu koşulları kabul etmiştin; ben bu koşullara uydum. Bir tek senden şefkatli bir sevgi görmem durumunda bu koşulları görmezden gelebilir, hayatım ve sağlığım pahasına aşkımıza kulak verebilirdim." Rousseau, daima cinsel ilişkinin onun için fiziksel anlamda tehlikeli olduğundan korkmuştu ve Thérèse'in ona karşı duyduğu sevginin çok azaldığını, öyle ki artık buna katlanamadığını iddia ediyordu. "Bana karşı soğudu-

ğun için kendimi geri çektim; kişinin kalbi beni ittiği zaman, kışkırtıcılığı beni cezbetmeye yetmez." Rousseau, sofistike hanımefendilerle baştan çıkarma oyunu oynamayı seviyordu ama Thérèse'in açık hamleleri kabul edilemezdi. Ne var ki Thérèse'e geri dönmesi için yalvarırken, "Bundan böyle tek yatağımız olacak, çünkü tek bir ruhu paylaşacağız," diye söz verdi. Belli ki Thérèse evlenmelerinin ayrı yatak odalarında yatmalarına bir son vereceğini ummuş, öyle olmayınca da öfkelenmişti. Ayrıca, belgelere dayalı bir kanıt bulunmasa da, çocuklarını kaybetmenin burukluğunu hâlâ taşıdığını tahmin etmek çok da zor değildir. Bir keşişle kaçamak bir ilişkiye girmiş olması da mümkün görünmektedir. Rousseau karanlık bir tutumla onu terketmeye karar vermiş olması durumunda bile, "Keşişin seni veya kararlarını etkilemesine izin verme," demiştir. Ayrıca Grimm sonradan, Rousseau'nun onu keşişle *in flagrante* [suçüstü] yakaladığına dair bir dedikodu bildirmiştir.

Rousseau, bu kasvetli aylarda büyük bir gayretle *İtiraflar*'ı yazmaya devam ediyordu. *İtiraflar* unutulmaz birçok öyküyü barındırsa da – Venedik dönemi, Vincennes'deki aydınlanma anı, Madam d'Houdetot ile kaçamağı, Lüksemburg ailesiyle dostluğu ve Saint-Pierre Adası'ndaki güzel kır hayatı gibi – anlatımı detaylarla doluydu ve dili gitgide daha paranoyak bir hal alıyordu. Kitaba devam etmeye başladığında, "Üstümdeki tavanın gözleri, duvarların kulakları var," yazdı. "Etrafım casuslarla, art niyetli ve dikkatli gözcülerle sarılı olduğu için, endişeli ve telaşlı bir halde, bırakın düzeltmeyi, yeniden okumaya bile vakit bulamadığım kopuk kelimeleri alelacele karalıyorum."

8 Kasım 1769 gecesinde, Rousseau'nun korkuları doruğa ulaştı. Mektuplarını incelerken, göze çarpan bir eksiklik fark etti. Montmorency'de yaşadığı 1756-57 yıllarındaki altı aylık süreçten tek bir mektup bile kalmamıştı. Ne olmuştu? Mektuplar çalınmış olmalıydı, ama neden? Aslında, sonradan anlaşıldığı üzere Rousseau, bu mektupları yanlış bir dosyaya koymuştu ama o meşum gecede ansızın bütün parçaların yerine oturduğunu gördü. Rousseau, *İtiraflar*'ın müsveddesi imha edilse bile, çektiği sıkıntılara dair bir belge kalsın diye, pek tanımadığı, ama dürüstlüğüyle tanınan ve o yörede yaşayan bir beyefendiye, "Saint-Germain'a Mektup" olarak bilinen bir açıklama kaleme aldı. Anlaşılır bir üslupla yazılmış olan bu açıklama, Leigh'in de belirttiği gibi, "Trajik saçmalığıyla çok dokunaklıdır." Rousseau, kendisine yönelik komplonun başında Choise-

ul'ün, yani yakışıksız bir komplimanla gücendirdiği güçlü başbakanın bulunduğuna ve Choiseul'ün onu korkutmak, nihayetinde de ortadan kaldırmak için bir casus ağı kullandığına inanıyordu.

Artık yaşadığı olayları bütün açıklığıyla görebiliyordu. Başlangıçta Grimm ve Diderot, itibarına leke sürmek için Rousseau'yu kötü kitaplar yazmaya sevk etmeye çalışmışlardı ama onların (ve Madam d'Épinay'nin) pençelerinden kurtulmayı başarmış; Lüksemburg Dükü ve Düşesi onu yanlarına almışlardı. Düşmanlarının karşı hamlesi, Choiseul aracılığıyla Paris Parlamentosu'nun *Émile*'e el koymasını sağlamak olmuştu. Lüksemburg ailesinin yardımıyla bir kere daha kaçmış ve Mareşal Keith'te yeni bir koruyucu bulmuştu. Bu kez düşmanları Voltaire aracılığıyla onu İsviçre'den sınır dışı ettirmişler ve İngiltere'de Hume'un gözetimi altında tutarak soyutlamışlardı. Bir kere daha kaçmayı başarmış ve Conti Prensi onu Tyre'de saklamıştı ama onu oradan da korkutup kaçırmışlardı. En şeytani planları ise, mektupların yazıldığı sırada kralın canına kast eden başarısız suikastçı Damiens ile onun arasında bir bağlantı kurmaktı. Bunun anlamı açıktı: Rousseau'nun o dönemde yazdığı mektuplar, onu suikast girişimiyle ilişkilendirecek başka mektuplarla değiştirilmek üzere çalınmıştı; onu yıkmak için doğru an geldiğinde, bu mektuplar halka açılacaktı. Yani Rousseau, bir romancıya özgü hayal gücüyle komplo kurgusunu adeta edebi bir kurguya dönüştürüp çevresindekilere yansıttı. Yalnızca komplonun sonucu bilinmiyordu.

Rousseau Dauphiné'de bitmek bilmeyen kış boyunca korku dolu bir yalnızlık içinde yazılarını yazdı ve Kafkavari bir üslupla, onu suçlayanların ortaya çıkmalarını talep etti. "Ne pahasına olursa olsun, neyle suçlandığımı bilmek istiyorum!" Artık Fransa'dan kaçması söz konusu bile olamazdı. Müttefikleri Avrupa'nın her yanına yayılmış olan düşmanlarından kaçmaya çalışmak yerine, onlarla Paris'teki kalelerinde yüzleşmeliydi. Bu yüzleşmenin sonucu vahim olabilirdi ama ölmek, sonu gelmeyen bu belirsizlikten çok daha iyiydi. Elbette hiç kimsenin ona saldırmadığını söyleyeceklerini biliyordu, ama kendini kaptırdığı kısırdöngüsel mantığa göre, bu sadece onu haklı çıkaracaktı. Düşmanlarının onu açıkça suçlamayı reddetmeleri, bunu gizliden gizliye yaptıklarını kanıtlardı; komplolarının müphem gizliliği, şeytani kurnazlığının en güçlü kanıtıydı. Rousseau, ömrünün geri kalanında – ki sekiz yıllık ömrü kalmıştı – sarsılmaz bir inançla bu kanıya bağlı kaldı. Belli ki buna inanmaya ihtiyacı vardı. Bu inanç, hak-

sız ve daimi yalnızlığını açıklıyor ve içini kemiren suçluluk duygusunu, Lear tarzı bir kayıp, keder ve hak edilmemiş ıstırap duygusuyla kendi dışındaki etmenlere yansıtmasını sağlıyordu.

Sonunda Rousseau, yakınlardaki bir kaplıcaya gelmiş olan Conti ile bir görüşme ayarlamayı başardı; konuşulanlara dair herhangi bir kayıt bulunmasa da, Conti'den nihayet saklanmayı bırakmak için gönülsüz bir izin koparmış gibi görünmektedir. Rousseau ile Thérèse havalar düzelir düzelmez, yani Nisan'ın başında, Paris Parlamentosu'nun dilediği anda gazabını Rousseau'nun üstüne salabileceği Lyon'a gittiler. Ancak böyle bir şey olmadı. Hatta sonraki iki ay, son derece hoş bir dinlenme süreci oldu. Rousseau, Horace Coignet adlı genç bir adamla kendisini çok mutlu eden bir dostluk kurdu. Coignet bir kumaş tasarımcısı (Lyon'un başlıca sanayisi) olmanın yanı sıra amatör ve hevesli bir müzisyendi. Coignet'nin anlattıklarına göre, bir konserde tanışmışlar ve Rousseau onu on beş dakika sürmesi planlanan, ama beş saat süren bir sohbete çağırmıştı. Coignet kendine ait bir besteyi seslendirmiş; bunun karşılığında Rousseau da kendi bestelerinden bazılarını seslendirmişti, ardından Thérèse ile birlikte neşeyle akşam yemeği yemişlerdi. Coignet şunları hatırlıyordu: "İçiyorduk, ikinci şişemizde ona sarhoş olmaktan korktuğumu söyledim. Gülerek bu sayede beni daha iyi tanıyacağını, çünkü şarabın karakterimi ortaya çıkaracağını söyledi."

Rousseau kısa bir süre sonra Coignet'ye, yıllar önce Môtiers'de tamamladığı *Pygmalion* adlı düzyazı şiir için interlüdler bestelemesini teklif etti. *Köy Kâhini* ile birlikte sahnelenen bu eser, halk tarafından büyük bir coşkuyla karşılandı ve o günden itibaren Coignet, Lyon'da kaldığı sürece Rousseau'yla hemen hemen her gün görüştü. Özellikle Madam Boy'nun kır evinin çevresinde yürüyüşlere çıkmaktan büyük bir keyif alıyorlardı. "Bir sabah oraya yürüyüşe gittiğimizde, genç ve güzel Boy de la Tour kızları da bize eşlik ettiler ve çevik adımlarla tepeye tırmandılar. Rousseau doğanın güzelliğini hayranlıkla izlerken, bir yandan da bitki topladı; ben ise keman çalarak *Köy Kâhini* adlı eserindeki romansını seslendirdim. Şevke geldiği bir anda, gördüğü ve duyduğu her şeyin çok romantik olduğunu, bunun, hayatının en güzel günlerinden biri olduğunu söyledi."

Rousseau, halkın ona hayranlık beslediği, dostları tarafından sevildiği ve gerçekten güvende olduğu Lyon'da kalmakla yetinebilseydi! Ne var ki saplantısı buna izin vermeyecek kadar köklüydü. Paris, sonsuza kadar

acılar içinde kıvranmasını istiyor gibi görünen düşmanlarının kalesiydi ve savaşı onların inine taşımaktan başka çaresi yoktu. 8 Haziran'da Thérèse ile birlikte yeniden yollara düştüler ve iki hafta sonra Paris'te eskiden yaşadıkları Plâtriére Sokağı'nda bir daireye yerleştiler. Yetkililer onu hapse atmak istiyorlarsa atarlardı; Rousseau bu son hesaplaşmaya hazırdı. Ancak aslında Conti, onların düşmanlıklarını fazlasıyla abartmıştı. Rousseau sessizliğini koruduğu sürece, yetkililerin onu rahatsız etmek gibi bir arzusu olmadığı anlaşıldı. Artık paranoyası bütünüyle yerleşmiş, vazgeçemeyeceği kadar derinlere kök salmıştı, buna rağmen Rousseau'nun son yılları epeyce huzurlu yıllar olacaktı.

24. Bölüm

Paris'teki Son Yıllar

Rousseau on yıl önce *Émile*'de, "Elveda sana Paris, kadınların artık onura, erkeklerin ise erdeme inanmadığı, gürültünün, dumanın ve çamurun meşhur şehri. Elveda Paris; sevgi, mutluluk ve masumiyet arıyoruz biz; senden ne kadar uzağa kaçsak yetmez," yazmıştı. Birkaç yıl sonra Hermitage'a taşınmasını betimlerken kararlı bir tavırla, "9 Nisan 1756'da, bir daha dönmemek üzere şehri terk ettim," demişti. Ne var ki, 1770'de şehre dönmekten hoşnuttu. Elbette Thérèse daha da mutluydu, çünkü onun için Paris, ev demekti.

Sanki son on yıl hiç yaşanmamış gibiydi. Rousseau asla gerçekleşmeyen tutuklamayı beklediği sırada, Lüksemburg Bahçeleri'nde gezerken, tiyatroya giderken ve satranç oynarken görüldü. Bir haber bülteninde, onun dönüşüne dair ılımlı bir haber yer aldı: "Kendisi birkaç gün önce Café de la Régence'da görüldü ve çok geçmeden etrafında büyük bir kalabalık toplandı. Karamsar filozofumuz, bu küçük zaferi büyük bir alçak gönüllülükle karşıladı. Çevresindeki kalabalıktan rahatsız olmuş gibi görünmüyor ve âdetinin aksine, insanlarla nazikçe sohbet ediyordu. Artık Ermeniler gibi değil, herkes gibi sade ve temiz giyiniyor." Rousseau'nun etrafında kalabalıklar toplandığını kabul eden Grimm, yine de, bu ilginin hayranlıkla karıştırılmaması gerektiğini belirtmekten geri durmadı. "Bu insanların yarısına orada ne yaptıkları sorulduğunda, Jean-Jacques'ı görmeye geldiklerini söylediler. Jean-Jacques'ın kim olduğu sorulduğunda ise, hiçbir fikirleri olmadığını söylediler."

Rousseau, dostlarını sık sık ziyaret ediyor ama onu hayal kırıklığına uğratanlarla karşılaşmamaya özen gösteriyordu; onu hayal kırıklığına uğratanların arasında elbette Grimm, Diderot ve d'Alembert bulunmaktaydı, ama ayrıca Coindet, Lüksemburg Düşesi, Boufflers Kontesi ve Conti Prensi de vardı. Conti'nin bu dönemdeki tavrı hakkında hiçbir şey bilin-

miyor; Rousseau'nun rahat bırakılması onu şaşırtmış olabileceği gibi, bunu zaten öngörmüş ve Rousseau'nun onun denetiminden kurtulmuş olmasına üzülmüş de olabilir. Rousseau *İtiraflar*'ın müsveddesindeki bir notta pişmanlıkla, buyurgan prense karşı beslediği "gözü kapalı ve aptalca güvenin" üstesinden gelmesinin çok uzun sürdüğünü belirtti. Ancak hâlâ görüşmeyi sevdiği birçok insan vardı, örneğin botaniğe duyduğu ilgiyi paylaşan Malesherbes gibi. Bourgoin'da bulunan Saint-Germain'e, "Eski evime döndüm, eski arkadaşlarımla görüşüyorum ve eskisi gibi yaşıyorum. Eskisi gibi nota yazıyorum ve şimdiye dek, hemen hemen ayrılmadan önceki konumumda olduğumu gördüm," yazdı. Geçen yıl boyunca mektuplarını açan sahtekârların maskesini düşürmeye ilişkin meşum sözler etmeyi bıraktı ve Du Peyrou'ya dostluklarını diriltebileceklerini belirttiği bir mektup gönderdi; bu mektubun başlığı, Cenevre'nin Reform sloganı olan *post tenebras lux*, yani "karanlıktan sonra ışık" idi. Du Peyrou, sonunda onu ziyarete geldi ama bu ziyaret hakkında, Keith'ten sevgiyle bahsettikleri dışında hiçbir şey bilinmemektedir.

Rousseau ile Thérèse, Louvre'un birkaç apartman kuzeyindeki Plâtrière Sokağı'na taşındıklarında, gerçekten de tanıdıkları bir bölgeye gelmiş oldular. Rousseau, 1740'ların başlarında orada bulunan Dupin malikânesine sık sık gitmiş (hâlâ No. 68'de bulunmaktadır) ve 1747'den 1750'ye kadar yakınlardaki Hôtel du Saint-Esprit'de, yani günümüzde No. 56'nın bulunduğu yerde yaşamıştı. Bir kere daha Hôtel du Saint-Esprit'e dönmüşlerdi ve kalıcı olarak yerleşebilecekleri bir yer arıyorlardı; Aralık'ta No. 60'a taşındılar, bu apartman da bugün hâlâ yerinde durmaktadır. 1791'de Plâtrière Sokağı, Grenelle-Saint-Honoré Sokağı'yla birleşerek Jean-Jacques Rousseau Sokağı adını aldı. Rousseau, sessiz sakin, kırsal bir yerde yaşamak yerine, gürültülü bir sokakta yaşamasına şaşırdığını belirten bir konuğuna, iyi meyveyi, sebzeyi ve tavuğu sevdiğini, rağbet görmeyen bir mahallede bunları ucuza bulabildiğini açıkladı. Ayrıca o günlerde ormanlar ve tarlalar yürüyerek ulaşılabilecek kadar yakındı ve Rousseau, Jardin des Plantes'da kraliyet bahçıvanının düzenlediği *herborisation*ları [bitki toplama ve inceleme] seviyordu.

Bu dönemde ayrıca Rousseau'nun sağlık durumu da oldukça düzeldi ve doktorları dinlemeyi bıraktıktan sonra, sebebi bulunamayan üriner şikâyetlerinin önemli ölçüde azaldığını belirtti. "Onların sanatının işe yaramazlığının ve tedavilerinin faydasızlığının canlı kanıtıyım." O dönemin tıbbi uygulamalarının durumu daha da kötü hale getirdiği ve genellikle

ROUSSEAU'NUN PARİS'TEKİ EVİ

Rousseau ile Thérèse 1770'lerde, Plâtrière Sokağı'nda bulunan bu apartmanın altıncı katında yaşadılar. Bu baskı, zemin kattaki kafeye Rousseau'nun adı verildikten sonra yapılmıştır.

işleri kendi haline bırakmanın daha iyi olduğu hiç kuşkusuz doğruydu. Rousseau'nun da o dönemde belirttiği gibi, "Doktorlar bazen iyileşme sağlayabiliyorlar, bundan kuşku duymuyorum, ama genellikle öldürüyorlar ve daima işkence ediyorlar. Bu bir şans meselesi ve benim hayatımla kumar oynamaya niyetim yok." Eğer hastalığının psikosomatik bir boyutu vardıysa, belki de şöhrete karşı gösterilen bir tepki olarak amacına hizmet etmişti. Rousseau, kendinden üçüncü şahıs olarak bahsederek şunları yazdı: "Artık o bitmek bilmeyen çileden, o zayıflıktan, o solgun tenden, hayatının on yılı boyunca taşıdığı o ölümcül hasta görüntüsünden kurtuldu ki o on yıl boyunca yazmakla uğraşmıştı, yani sevmesine rağmen bünyesine zarar veren ve şayet devam etseydi, onu mezarına götürecek olan bir meslekle." Rousseau altmışına yaklaşırken onu ziyaret eden bir konuk, "Eğer kendisi beni temin etmemiş olsaydı, o yaşta olduğunu kesinlikle tahmin edemezdim. Benden çok daha genç görünüyordu," dedi. İnsanlar ayrıca onun hâlâ Cenevre aksanıyla konuştuğunu ve Farsça harflerle ebeveynlerinin isimlerinin yazılı olduğu yüzükler taktığını fark ettiler; Isaac Rousseau bu yüzükleri İstanbul'dan getirmişti. O dönemden bir dostu, "Babasından hep sevgiyle bahsederdi," dedi.

Rousseau'nun Paris'te rahatça dolaşabileceği ortaya çıkmıştı ama o halkın ilgisinden usandı ve yeniden inzivaya çekildi. Thérèse onu konuklardan öyle etkili koruyordu ki Rousseau ona (pek de övücü olmayan bir biçimde) Kerberos'um* diyordu. Fransız Devrimi'nde Madam Roland olarak ünlenen Manon Philipon, Rousseau'ya saygılarını sunmak için kapısına geldiğinde, Thérèse onun kendini sevdirme girişimlerini sakince geri püskürttü:

> "Mösyö Rousseau burada mı yaşıyor Madam?"
> "Evet Matmazel."
> "Onunla görüşebilir miyim?"
> "Ne istiyorsunuz?"
> "Ona birkaç gün önce yazdığım mektuba yanıtını öğrenmek istiyorum."
> "O insanlarla konuşmuyor Matmazel... Kocam her şeyi bıraktı, her şeyden vazgeçti. Size yardım etmeyi çok isterdi, ama artık bu yaşta dinlenmeli."

---

* Yunan mitolojisinde ölüler ülkesinin kapısında bekleyen ve özellikle çıkmak isteyenleri çıkarmayan ünlü köpek. Genellikle üç başlı, yılan kuyruklu, sırtında birçok yılan başı bulunan bir yaratık olarak tasvir edilmiştir-e.n.

Thérèse'in Rousseau'dan kocası olarak söz etmesi, konukların gözünden kaçmadı. Thérèse hizmetçi zannedilmemeye kararlıydı.

Fransa ölçülerine göre beşinci katta bulunan (modern Amerikan ölçülerine göre altıncı kat), karanlık ve tehlikeli merdivenlerden ulaşılan daire hiç kullanışlı değildi. Rousseau bir konuğunu sokağa kadar geçirirken, "Amacım size yolu göstermek değil, boynunuzu kırmanızı engellemek," demişti. Bu proleter yaşam tarzı, birçok konuk için şaşkınlık ve üzüntü kaynağıydı. Oyun yazarı Goldoni, "Bir düşün adamının, nota kopyalayan birine dönüştüğünü ve karısının hizmetçi gibi davrandığını görmek, yüreğimi parçaladı. Bu insana üzüntü veren bir manzaraydı; şaşkınlığımı ve acımı gizlemeyi başaramadım," yazmıştı. Tavan arasına – "bir fare yuvası, ama aynı zamanda bir dâhinin sığınağı" – ulaşmayı başaran aristokrat hayranlarından biri, Rousseau'nun sohbetinden büyük bir keyif aldı, ama Thérèse'i aşağıladı. "O çirkin karısı ya da hizmetçisi, zaman zaman çamaşırlar veya çorba hakkında saçma sorularla sohbetimizi böldü. Mösyö Rousseau onu nazikçe cevapladı; şayet peynirden bahsedecek olsa, onu bile yüceltirdi." Sade bir hayat sürdürüyorlardı, ama Rousseau'nun içtikleri şarapları anlatmasının da kanıtladığı gibi, dünya nimetlerinden ellerini eteklerini çekmiş değillerdi. "Eskiden karımla birlikte akşam yemeğinde çeyrek şişe şarap içerdik; derken yarım şişe oldu, şimdiyse bir şişeyi bitiriyoruz. İçimizi ısıtıyor." Ancak şarap da bir sorun kaynağıydı. Konuklardan biri, Rousseau'ya, şarap almak için o yaşta neden büyük bir sıkıntıyla mahzene indiğini sordu, Thérèse kolaylıkla gidip gelebilirdi. "Ne yaparsınız?" diye yanıtladı Rousseau. "O gittiği zaman orada kalıyor."

Rousseau'ya göre bu yaşam tarzı, nota kopyalama mesleğine (o günlerde elle nota yazdırmak, basılı notalar bulmaktan genellikle daha kolay oluyordu) çok uygundu. "Bu benim için hem bir iş, hem de bir zevk," dedi Rousseau. "Doğduğum gün talihin bana uygun gördüğü konumun ne üstüne yükseldim, ne de altına düştüm; bir emekçinin çocuğuyum ve ben de emekçiyim. On dört yaşımdan beri yaptığım şeyi yapıyorum." Yazdığı sayfaların sayısını tutmaktan hoşlanıyordu ve 1777'ye gelindiğinde bu sayfaların sayısı 11 bini aşmıştı; yani yılda ortalama 1,500 sayfa. Bu mesleği, sadakatle ve yüksek standartlarla icra ediyordu ama bir dostunun da belirttiği gibi, o asla sıradan bir emekçi olamazdı. "Hayatını bu meslekle geçindirenlerin arasında nadiren görülen bir kusursuzlukla nota yazıyordu; daha yüksek ücret alıyordu ve hiç kuşkusuz merak, ona bu gün-

delik ve oldukça zahmetli işi sağlayan çok sayıda insanı ona çekiyordu." Yine de Rousseau mütevazı ücretler karşılığında küçük işler yaparak, kendilerinde onu yönlendirme, eleştirme ve manipüle etme hakkını görecek hamilere bağımlı olmaktan kurtuluyordu. "Doğrusu yoksulum, ama *cou pelé* [tasma takmaktan soyulmuş bir boynum] yok," dedi.

Rousseau bu yıllarda, özellikle de ilgi çekici gençlerle, yeni dostluklar kurmaya başladı, örneğin müziksever bir yatırımcı olan Guillaume-Olivier de Corancez ile. Bu dostlukların en önemlisi, bir dünya gezgini olduğu gibi, aynı zamanda amatör ve tutkulu bir doğa bilimci olan Jacques-Henri Bernardin de Saint-Pierre ile kurduğu dostluktu. Bernardin ilk kez on iki yaşında miço olarak denize açılıp Batı Hint Adaları'ndaki Martinik'e gitmiş, ardından da askeri mühendislik eğitimi alarak, çeşitli krallar için paralı asker olarak çalışmıştı; son üç yıl boyunca ise Hint Okyanusu'ndaki Mauritius Adası'nda yaşamıştı. Bernardin bir gün *Pol ile Virjini* adlı tropikal aşk romanıyla bir yazar olarak ünlenecekti, ama Rousseau'nun onu tanıdığı dönemde, kırlarda onunla birlikte yürüyüşe çıkan ve ona devamlı gururunu okşayan sorular yönelten tez canlı bir gençti. Sık sık görüşüyorlardı; Bernardin'in Rousseau hakkında yazmayı planladığı ve hiç tamamlayamadığı kitabı için aldığı notlar, onun sohbetlerine dair en çok anekdotu barındıran kaynaktır. Bunların birçoğu, bu kitapta zaten alıntılanmıştır.

Bernardin, Rousseau'nun dairesine ilk gidişinde, ev araç gereçlerinin düzenli bir biçimde yerleştirilmiş olduğu küçük bir antreden geçerek Rousseau'nun nota yazdığı odaya girmişti. Mobilyalar oldukça sadeydi: beyaz ve mavi çizgili örtülerle kaplı iki küçük yatak, aynı desenden perdeler, çekmeceli bir dolap, birkaç sandalye ve küçük bir çembalo. Tavana asılı kafesin içinde bir kanarya şakıyor ve serçeler ekmek kırıntıları toplamak için açık pencerelere konuyordu. Bernardin Rousseau'nun altmış yaşındaki görünümüne dair ilk izlenimini özenle betimledi: "Esmer tenliydi ve yanakları hafif kızarmıştı, güzel bir ağzı, biçimli bir burnu, geniş ve yuvarlak bir alnı, alev alev gözleri vardı. Burun deliklerinden ağzının kenarlarına kadar inen kavisli çizgiler ona karakteristik bir yüz ifadesi veriyor, onun durumunda, büyük bir hassaslığa ve hatta çekilen çilelere işaret ediyordu. Yüzünde melankolinin izlerini görmek mümkündü: çukurlaşmış gözler, düşük kaşlar, alnındaki kırışıklıklarda derin bir keder ve güldüğünde çukurluğu kaybolan gözlerinin kenarlarındaki binlerce minik çizgide oldukça hayat dolu ve hatta acı bir neşe."

HAYATININ İLERİKİ YILLARINDA ROUSSEAU

Rousseau'nun eserlerinin, ölümünden sonraki bir baskısı için, orijinalini Angélique Briceau'nun yaptığı portreden esas alınarak yapılmış gravürü. Sanatçı onun ömür boyu çektiği fiziksel acıların izlerini ve son nefesine kadar koruduğu delici bakışları yakalamayı başarmış.

Bernardin'in bir dahaki ziyaretinde, Rousseau'nun zevklerine ilişkin sıradan bir sohbet, sonradan Bernardin'in tipik bir biçimde terslenmesine yol açtı. Yürüyüş yaptıkları sırada Bernardin kahve kokusuna değindi. Rousseau, "Bu kokuya bayılırım. Girişte kahve pişirdikleri zaman, komşularımdan bazıları kapılarını kapatıyorlar, bense kapımı açıyorum," dedi. Bunun üzerine Bernardin, ona gezileri sırasında almış olduğu kahveden bir paket gönderdi ve şu yanıtı aldı: "Henüz birbirimizi yeni yeni tanıyoruz ve siz hemen hediyeler göndermeye başladınız. Bu ilişkimizin eşitliğini sarsıyor; durumum hediyenize karşılık vermeye uygun değil. Ya kahvenizi geri alın ya da bir daha görüşmeyelim." Sonunda Bernardin, karşılığında bir ginseng kökü ve balık bilimine dair bir kitap almayı kabul ederek, Rousseau'yu kahveyi geri vermemeye ikna etmeyi başardı.

Rousseau'nun değişken mizacına kafa yoran Bernardin, iki sıfat listesi çıkardı. Bu listelerden biri, Rousseau'nun genellikle ağır basan mizacını betimliyordu: "şüpheci, ürkek, yalnız, hüzünlü, sert, gururlu." Ancak "doğal karakterini" tanımlayan ikinci bir liste daha bulunmaktaydı: "neşeli, insancıl, sevecen, duyarlı, dürüst, sıcak, güvenli, dindar ve yalın." Rousseau'nun kendisi ona, "Cüretkâr bir tabiatım ve ürkek bir karakterim var," demişti, yani sosyal yaşam onun doğal güvenini alıp yerine çekingenlik ve aşırı hassasiyet getirmişti. Bernardin bir keresinde ona uğradığında, Rousseau'nun başını hiç kaldırmayıp nota yazmaya devam ettiğini hatırlıyordu. Ancak Bernardin nazikçe kitap okumaya başlayınca, Rousseau tedirgin bir sesle, "Mösyö okumayı seviyor," demişti. Bernardin

gitmek üzere ayaklanmış, bunun üstüne Rousseau, "İnsan çok iyi tanımadığı kişilere karşı böyle davranmalı," diyerek onu kapıya kadar geçirmek için ısrar etmişti. Bernardin çok kırılmış ve iki ay boyunca ondan uzak durmuştu. Yeniden geldiğinde ise Rousseau şöyle bir açıklama yapmıştı: "Yalnız kalmak istediğim günler oluyor. Sizi çok sık gördüğüm için rahatsız olmuştum, ama hiç göremezsem daha çok rahatsız olurum." Ardından duygusal bir sesle, "Yakınlıktan çok korkarım; kalbimi kapattım – ama kalbim kurşun gibi," dedi.

Bernardin, Rousseau'nun mizacındaki paradoksları enine boyuna tarttıktan sonra, erdemli ve dürüst bir insan olmak için ömür boyu verdiği mücadelenin, ağır bir bedeli olduğu sonucuna vardı. "Ey gençler, bunlar Herkül'ün oklarıdır! Şayet bu yayı elinize almaya cesaret edebilirseniz, Filoktetes'in çilelerine, acı çığlıklara, yalnızlığa ve dışlanmaya hazır olun."* Bu denli destansı olmayan bir biçimde ifade edecek olursak, Rousseau öyle çok incinmişti ki artık duygusal anlamda kendini açmaya istekli değildi. Hâlâ insanlarla arkadaşlık edebilirdi, ama bu arkadaşlık, derin bir dostluğun getirebileceği sancıları içermediği sürece. Bernardin bir keresinde, Rousseau'nun onun geldiğini gördüğünü ve merdivenlerin tepesinden, "Bir adım daha atmayın Mösyö, sizi ağırlayamam, benim için çok tehlikeli olmaya başladınız! Sizin için sakıncası yoksa, kendi kendimin tek efendisi olmaya devam edeceğim," diye bağırdığını hatırlıyordu. Ancak onun çömezi olmaya özenen diğer gençlerin aksine, Bernardin hep geri döndü.

Botanik, onu hayal kırıklığına uğratmayan yegâne uğraştı ve Rousseau, sonunun gelmemesinden memnun olduğu bitki sınıflandırma uğraşını sürdürdü. İsviçreli bir konuğuna, "Demek üstadım ve öğretmenim büyük Linnaeus'u tanıyorsunuz! Kendisine, bu dünyada ondan daha büyük bir insan tanımadığımı söyleyin. Sağlığımı ve hayatımı ona borçlu olduğumu söyleyin," dedi. Rousseau, kırlarda gün boyu süren gezintilere çıkmaya devam etti ve Bernardin'in de belirttiği gibi, "Bu sağlık kürü, ömrünün sonuna kadar zinde, dinç ve neşeli kalmasını sağladı." Rousseau bilgilerini sergilemekten hoşlanırdı ve bir çoban ona bilmediği bir bitki gösterince, esprili bir tavırla, "Bir üstadın gururunu incitecek bir şey dai-

* Herakles'in cesedinin yakıldığı odun yığınını ateşleyen kahramandır. Ancak bu yeri kimseye söylemeyeceğine dair yemin etmesine karşın sıkıştırılınca ayağıyla işaret ederek yeminini bozar ve ayağından yaralanır. Çok fazla bağırıp acı çığlıklar attığı için iyileşene kadar on yıl boyunca tek başına bir adaya bırakılır-e.n.

ma çıkar. Paris civarında yetişen bin beş yüz bitkiden, bunun dışında bilmediğim bir tane bile yoktur," dedi. Bu yürüyüşler yalnızca bitkileri sınıflandırmasına olanak sağlamakla kalmıyor, aynı zamanda duyularına da hitap ediyordu. Bernardin, "Bitkileri asla koklamadan toplamazdı ve kanaatimce, şayet doğadaki bütün kokuları tanımlayan isimler olsaydı, bir koku kitabı da yazardı. Bana bitkileri yalnızca kokularından tanımayı öğretti," dedi. Rousseau'nun, başka durumlarda oldukça sıkıntı yaratan miyopluğu bu alanda bir avantajdı. "Yakından bakınca en küçük çiçeklerin çanaklarındaki parçacıkları bile ayırt edebiliyordu, ben bunları güçlü bir büyüteçle bile zar zor görebiliyordum." Rousseau bitkilerin yanı sıra kuşların cıvıltılarını da çok seviyor ve bir bülbül sesi duyduğu zaman, daima dinlemek için duruyordu. "'Müzisyenlerimizin hepsi onun tiz ve pes seslerini, nakaratlarını ve kapriçyolarını taklit etmişlerdir, ama asıl karakteristiğini – uzun ve ince ötüşünü, hıçkırıklarını, insanın ruhuna tesir eden ve şarkısını kaplayan iç çekişlerini – hiç kimse yakalayamamıştır."

Rousseau, bu gezintilerin ardından eve döndüğünde yaprakları ve çiçekleri presleyerek güzel *herbier*ler oluşturma alışkanlığını sürdürdü. Lyon'da bulunan Madam Delessert'e, kızlarının botanik çalışmalarında faydalanabileceği mektuplar yazdı ve insanın kafasını karıştıran klasik Latince isimleri kullanmaktan kaçınarak, konuyu yeni başlayanların anlayabileceği bir dilde ele almaya çalıştı. Kızların, sonradan seçkin bir bilim adamı olan öğretmenleri ortaya çıkan sonuca hayran kaldı: "Bitkileri onun kadar özenle ve başarıyla kâğıda döken bir başka botanikçi yoktur... On iki yapraklı formada yazdığı yosunlar konulu kitabı küçük bir şaheserdi." Botanik konusundaki yazılarının basılmaması Rousseau için önemliydi. Bernardin'e, "İnsan botanikle zevk için uğraşırsa, bu uğraş onun ruhunu dinginleştirir, ama başkalarına öğretmek için uğraşırsa, genellikle kıskanç ve tahammülsüz bir insana dönüşür. Her şeyi mahveden kişisel çıkarlarımızdır," dedi. Botanik konulu mektupları, Rousseau'nun ölümünün ardından nihayet yayımlandığında, büyük bir hayranlık uyandırdı. Goethe, "Gerçekten eğitici olan bu yazılar *Émile*'i tamamlayan nitelikte," dedi.

Rousseau'nun botaniğin yanı sıra çoktandır süregelen bir başka ilgi alanı daha vardı; müzik sevgisi. 1770'te *Köy Kâhini* Fontainebleau'da, XVI. Louis ile Marie Antoinette'in düğününde sahnelendi. Rousseau, eserin sahnelenme aşamasında hiç yer almadı ama hatırlanmasına memnun oldu; eser sonraki on yıl boyunca birkaç kere daha sahnelendi. Rousseau hiç

bitiremediği *Daphnis ve Chloe* üzerinde çalışmaya başladı, ayrıca 1775'te *Pygmalion* adlı eserinin Comédie Française'de sahnelenmesine izin verdi. Yorumcular eserin dramatik olmaktan ziyade felsefi olduğunu düşünmekle birlikte, onu yine de dokunaklı buldular, özellikle heykelin canlanıp sevgilisine uzanarak, "Bu benim, bu hâlâ benim," diye haykırdığı sahneyi. Yorumculardan biri, bu rolün aktrise "doğanın ona bahşettiği bütün avantajları sergileme fırsatı" vermesinin hiç de fena olmadığı yorumunda bulunurken, bir başka yorumcu ise kötücül bir tavırla, aktrisin kıpırdamadan durduğu sırada, hayatının en iyi performansını sergilediğini söyledi.

Rousseau müzik sayesinde ayrıca seçkin bir kişiyle, yani onu anlatımcı natürel tarzın öncüsü olarak öven besteci Christoph Willibald Gluck ile tanışma fırsatı buldu. Rousseau, Gluck'un *Iphigenia* adlı eserinin provalarına katıldı ve "Bu eserden büyülendim! Şimdiye dek imkânsız olduğunu düşündüğüm bir şeyi başarmışsınız," yazdı. Ancak kısa bir süre sonra onunla irtibatını kesti. Gluck ondan yalnızca iki yaş küçüktü ve çok daha iyi bir müzisyendi; muhtemelen bu dengesizlik, Rousseau'nun kendisiyle boy ölçüşemeyen genç hayranlarını tercih ettiği bir dönemde ona fazla incitici geldi.

Rousseau, bu dönemde ayrıca pek de iddialı olmayan müzik projeleriyle ilgilendi. Vivaldi'nin *İlkbahar*'ı için bir flüt solosu düzenlemesi yaptı ve kendi şarkılarına (ki pek de ilgi çekici değildi) eşlik edecek yaklaşık yüz adet melodi bestelemenin yanı sıra, klasik Fransız ve İtalyan şairlerini de içeren diğer yazarların eserlerine de melodiler besteledi. Çalışmalarına mütevazı bir biçimde Toplu Melodiler, Romanslar ve Düetler ismini verdi, ancak sonradan bu çalışmaları Thérèse'ten alan yayımcı, 1781 yılında onları Çektiğim Acıların Tesellileri ismiyle yayımladı; bu çalışmalardan elde edilen kârın yetimhaneye bağışlanması, ölümden sonra ödenen bir kefaret niteliğindeydi. Benjamin Franklin, bu çalışmaların düzenli alıcılarından biriydi. Rousseau'nun bir icracı olarak zaten hiçbir zaman dikkat çekmeyen yetenekleri zamanla gelişmemişti. Konuklarından biri onu çembalosunun başına oturmaya razı ettiğinde, "Titrek bir sesle vasat bir ezgi mırıldandı; akortsuz klavsen bu dinletiyi adeta bir işkence haline getirdi."

Yıllar sonra Plâtrière Sokağı'na giden bir müzisyen, Rousseau'yu sevgiyle anan, ama kim olduğuna dair hâlâ hiçbir fikri bulunmayan birçok kadınla karşılaştı. Rousseau, aralarından birini gençliğinde şarkı söylerken dinlemiş ve konuşmaya başlamışlardı. "Bana yeteneğim konusunda

öğütler vereceğini söyledi. Ona baktım ve gülerek, 'Demek şarkı söylüyorsunuz, öyle mi?' diye sordum. 'Evet,' diye yanıtladı, 'ayrıca bazen beste de yaparım.'" Sokağı gezmeye giden müzisyen, hevesle başka neler konuştuklarını sordu. "Hep bana bakıyor ve hemen hemen hiç konuşmuyordu. Ev işlerimi yaptım, şarkı söyledim ve onu kendi haline bıraktım." Ancak hatırladığı güzel bir sahne de bulunmaktaydı. Rousseau, "Sizin yaşınızda bu tür hilelere hiç gerek yok; sizi tanımakta bile güçlük çekiyorum" diyerek ona allık sürmemesi gerektiğini söylediğinde yaramaz bir tavırla, solgun bir tenin daima allık gerektirdiğini söylemiş, onun kucağına atlamış ve yüzüne allık sürmeye koyulmuştu. "Yüzündeki allık izlerini silerek kaçmaya başladı, merdivenlerde gülmekten öleceğini sandım."

Rousseau, o dönemde kendine makul bir hayat kurmuştu ve genel anlamda yıllardır olmadığı kadar mutluydu. Ne var ki hâlâ çözümlenmemiş bir sorun vardı. Paris'e dönmesinin ana sebebi düşmanlarıyla yüzleşmekti ve onlar her zamanki gibi perde arkasında kalmayı sürdürüyorlardı. Kendini savunmak için attığı ilk adım, gerçek benliğini herkese açmak için *İtiraflar*'ı kullanmak oldu. Yedi ilâ on ikinci bölümleri Bourgoin'dan ayrılmadan önce tamamlamıştı, Tyre yakınlarındaki bir baş rahibeye emanet etmiş olduğu ilk altı bölümü de aldı. Hâlâ hayatta olan insanlara dair utanç verici öyküleri yayımlamama kararına sadık kalacak ve eseri yayımlamayacaktı, ama nüfuzlu Parisliler'e özel okumalar yapacaktı. Böylece, 1770 yılının Aralık ayından, sonraki Mayıs'a dek, en az dört kere çeşitli gruplara okumalar yaptı. Yazarken gizli kalmayı tercih etmiş olan Rousseau, nihayet kendi sesiyle kendi kelimelerini dillendiriyordu; Lejeune'ün de belirttiği gibi, "İnsan o okumaların bir kaydı için neler vermezdi!" Dinleyenlerin hiç değilse bir kısmı etkilenmişti. Birisi sabahın üçünde metresine şunları yazdı: "Yedi veya sekiz saat sürecek bir seans bekliyordum; on dört veya on beş saat sürdü... Rousseau talihsizliklerinin, zaaflarının, karşılığında nankörlük gördüğü güveninin, duyarlı yüreğinde kopan fırtınaların dokunaklı ve samimi bir tablosunu sunarak bizleri ağlattı... Yazıları deha, yalınlık, dürüstlük ve cesaret bakımından gerçek bir fenomen. Ne devler cüce oldu! Dürüst bir adamın tanıklığı sayesinde, tanınmayan ama erdemli kaç insanın hakkı teslim edildi, intikamı alındı!"

Bir arkadaşı, Rousseau'nun iki kısa yemek molası dışında on yedi saat boyunca okumayı sürdürdüğü bir seansta bulunmuştu. Rousseau terk ettiği çocuklarına ilişkin bölüme geldiğinde, dinleyicilerine meydan okuyan

gözlerle bakmış ve hiç kimse tepki vermemişti; sonunda ellerini öpmüş ve onu teselli etmeye çalışmışlardı. "O da ağladı, biz de acı gözyaşları döktük." Ancak Rousseau sonradan, asıl tepkilerini öğrenmek için, "onları daha da mutsuz edecek şeyleri öğrenmek için yanıp tutuşan kıskanç âşıklar gibi" arkadaşının ağzını aramıştı. Hiç kuşkusuz birçok dinleyici şaşırmış ve düş kırıklığına uğramıştı, tıpkı ileride *İtiraflar*'ı yorumlayacak olanlar gibi. Condorcet, Rousseau'nun zamanında ne "işe yaramaz bir genç" olduğunu öğrenince şoka uğradı, ayrıca cinsel kusurlarını ifşa ettiği için Madam Warens'den özür dilemesini ve "göğüslerini kavramayı aklından geçirmeksizin at sırtında bir genç kızın arkasında oturduğu için" kiraz toplama sahnesindeki kızlardan özür dilemesini kınadı. Condorcet'yi asıl şaşırtan, böyle bir insanın, onun tanıdığı dâhi yazara dönüşebilmiş olmasıydı. "Yaptıklarını yapabilmiş olması gerçekten olağanüstü. Kırk yaşındaki aklı tam bir fenomen." Modern bir gözle bakıldığında, *İtiraflar*'ın büyük başarısı zaten, işe yaramaz bir gencin nasıl olup da *Eşitsizlik Üstüne Söylev* ve *Émile*'in yazarı haline gelebildiğini göstermesine dayanır, ama o dönemde çok az insan esere bu gözle bakabilmiştir.

Dinleyicilerin birçoğu hiçbir yorumda bulunamayacak kadar şoka uğramış ya da utanmıştı. Rousseau elyazmasının son sayfasına, 1771 Mayısı'nda Egmont Kontesi'nin şatosunda gerçekleşen son okumayı betimleyen bir not ekledi. "Okumayı bitirdim ve herkes sessiz kaldı. Duygulanmış gibi görünen tek kişi Madam Egmont'du ve gözle görünür oranda titriyordu ama kendini çabucak toparladı ve diğerleri gibi sessiz kaldı. Bu okumanın ve beyanımın meyvesi işte buydu." Az önce duydukları beyanın, onları konuşamayacak kadar afallatmış olması muhtemeldi: "Açıkça ve korkmaksızın beyan ederim ki, yazılarımı okumamış olsa dahi, benim doğal yaradılışımı, karakterimi, ahlak değerlerimi, eğilimlerimi, zevklerimi ve alışkanlıklarımı kendi gözleriyle inceleyip de buna rağmen onursuz bir insan olduğuma inanabilecek bir kişi varsa, asıl o kişiyi boğazlamak gerekir."

Zaten okumaların devam etmesi mümkün değildi, çünkü Rousseau'yu bir daha hiç görmemiş ve görmeyecek olan Madam d'Épinay, *İtiraflar*'ın, Rousseau'nun o güne dek yayımlanmış olan yazılarından daha da zararlı unsurlar barındırıyor olabileceğinden korktu. Arkadaşı olan emniyet müdürü Antoine Sartine'e bir mektup yazarak Rousseau'ya durmasını emretmesini istedi. "Bence onunla hiçbir şikâyette bulunamayacağı kadar na-

zik ama bunu bir daha yapmamasını sağlayacak kadar da kesin konuşmalısınız. Eğer söz vermesini sağlayabilirseniz, sözünü tutacağına inanıyorum. Beni bağışlayın, ama bu durum huzurumu kaçırıyor." Sartine, Rousseau'yla görüştü ve Rousseau söz verdi; böylece *İtiraflar* 1782'de, yani Rousseau'nun ölümünden dört yıl sonra basılına dek gözden kayboldu. Bernardin, Rousseau'yu geçmişi konusunda konuşturmayı nadiren başarabiliyordu. "Bana, 'İnsanlardan bahsetmeyelim, doğadan bahsedelim,' derdi." Bu arada Madam d'Épinay, Diderot ve Grimm ile birlikte işe koyularak, ölümünden sonra Rousseau'nun itibarına gölge düşürmek için *The History of Mme de Montbrillant*'ın içindeki düzmece mektupları kullandı.

Böylece Rousseau'nun niyetlendiği biçimde itibarını düzeltme girişimi engellenmiş oldu ve Rousseau geçen on yıl boyunca Avrupa'yı kasıp kavurmuş olan kitaplarından iyice soğudu. 1770'te bir hayranının kütüphanesinde bu kitapları görünce, "Ah, işte buradalar! Her yerde bunlarla karşılaşıyorum, sanki beni takip ediyorlar. Bana ne büyük acılar yaşattılar – ve ne büyük zevkler!" dedi. Önce vurduğu kitapları sonra okşamaya koyuldu. Söylediğine göre *Émile* büyük emeklere mal olmuş ve çok fazla düşmanlık yaratmıştı, *Julie* ona birkaç mutlu an yaşatmıştı, ama favorisi hâlâ *D'Alembert'e Mektup*'tu. "Onu hiç çaba sarf etmeden, bir solukta ve hayatımın en berrak döneminde yazdım." *Toplum Sözleşmesi*'ne gelince; "O kitabı bütünüyle anladıklarıyla övünenler, benden daha zekiler. O baştan yazılması gereken bir kitap, ama artık bunu yapabilecek ne gücüm var ne de zamanım." (Rousseau bir süre Polonya'da öngörülen yeni yönetim için bir tasarı oluşturmaya çalıştı, tıpkı bir zamanlar Korsika için yapmış olduğu gibi, ama çok geçmeden uygulanamayacağına hükmederek bu tasarıdan vazgeçti.) Geçmişte zaman zaman *Émile*'i en iyi kitabı olarak adlandırmıştı ama artık ona karşı duyduğu heyecanı bütünüyle yitirmişti. Birkaç yıl sonra yayımcısı Rey'e, "Onu ne zaman oturup okuyabileceğimi bilmiyorum, bu benim için korkunç bir angarya olur ve hiçbir işe yaramaz, çünkü içeriğine dair hatırladıklarım karman çorman. Hâlâ büyük bir zevkle okuyabileceğim tek bir eserim var, o da *Héloïse*," dedi.

Ancak Rousseau artık kitap yazmayı bırakmış olsa da, hâlâ bir yazardı ve hep öyle kalacaktı. Kafasında yarattığı hain komployla başa çıkmanın yeni yolunu da yazıda buldu; diyalog biçiminde bir öz-çözümlemede. Ortaya çıkan sonuç, yazılarının en tuhafı ve dokunaklı kısımları dışında en okunulmaz olanıydı; genellikle *Diyaloglar* olarak bilinen bu eserine ken-

disi Jean-Jacques'ı Yargılayan Rousseau (*Dialogues de Rousseau juge de Jean-Jacques*) ismini vermiştir. Temelde ona işkence eden şey, ünlü bir insan haline gelme deneyimiydi ki modern anlamda ünlü olan ilk insanlardan biriydi. Sadece yazılarıyla değil, kişiliğiyle de – bu kendisinin içtenlikle teşvik etmiş olduğu bir ayrımdı – ünlü olan Rousseau, bir efsaneye dönüştürülmekten dolayı şaşkınlık ve endişe içindeydi. İftiracıların ve kötülüğünü isteyenlerin yanı sıra, övgüler de gerçekdışı bir imajına yönelik olunca ona acı veriyordu. Leigh'in de söylediği gibi, övgüler kimi zaman insanı rahatlatmak yerine rahatsız edebilir. Okuma oranı hızla artan halkın, hiç tanımadığı yazarlarla kişisel ilişkileri olduğunu varsaymaya başladığı on sekizinci yüzyılda, kişinin halkın gözündeki imajıyla, gerçek benlik duygusu arasındaki ayrım oldukça yeni bir şeydi. İlerleyen yıllarda şöhretin bu yönü sıradan bir durum haline gelecekti, ama Rousseau'ya sadece kendisine özgü bir haksızlıkmış gibi geliyordu. Üstelik Rousseau bir haksızlık koleksiyoncusuydu.

Rousseau'nun süregelen paranoyasını saçma olarak nitelendirip geçiştirmek kolaydır. Yaşadığı dönemde, onu iyi tanıyan bazı insanlar da dâhil olmak üzere, birçok kişi öyle yapmıştır ve sonradan yorumcular çoğunlukla, çeşitli klinik teşhisleri destekleme yoluna gitmişlerdir. Ancak paranoyasının zihinsel ve duygusal yaşamındaki köklü varlığı göz önünde bulundurulursa, belki de paranoyasını kendisinin nasıl algıladığına odaklanmak daha ilginç olabilir. Rousseau duvarların kulağı olduğuna ve en masum durumlarda bile sinsi entrikacıların tuzaklar kurduğuna inanmaya başladıktan sonra, devamlı kuşatma altında olduğunu hissederek yaşadı. Bu, kurtuluş umudu barındırmayan yavaş bir işkenceydi. *Diyaloglar*'da, "Yüzlerine sımsıkı oturan maskeler takan, tepeden tırnağa silahlanan, ardından da düşmanını gafil avlayıp arkasından zapt eden insanlar düşünün. Onu çırılçıplak soyup, gövdesini, kollarını, ellerini, ayaklarını ve kafasını bağlıyorlar, böylece hareket edemeyecek hale geliyor. Ağzını tıkıyorlar, gözlerini bağlıyorlar ve yere çiviliyorlar, kısacası yaşamlarını onu yavaş yavaş öldürmeye adıyorlar, çünkü yaraları yüzünden çok çabuk ölürse, bu yaraların acısını yeterince çekmemiş olacağından korkuyorlar," yazdı.

Diyaloglar, Rousseau'nun halk gözündeki imajını, gerçeklik duygusuyla yeniden aynı eksene oturtmaya yönelik umutsuz bir girişimdi ve Rousseau bunu başarmak için çok garip bir yöntem geliştirdi; "Jean-Jacques"

olarak bahsettikleri bir yazar hakkında tartışan "Fransız" adlı bir karakterle "Rousseau" adlı bir karakterin konuşmaları. Fransız, Jean-Jacques'ın kitaplarını – Rousseau'ya genellikle ilk isimleriyle hitap edilirdi – hiç okumamıştı, çünkü bu kitapların ikiyüzlü bir canavar tarafından yazıldığını duymuştu. Diğer yandan "Rousseau" bu kitapları okumuştu, ama yazarı hakkında hiçbir şey bilmiyor ve öyle yazabilen bir insanın ahlaksız olabileceğine inanmayı reddediyordu. Aslında o benliğini eserlerinden ayıran ve kendini başkalarının gördüğü gibi görmeye çalışan gerçek Rousseau'ydu. "Eğer başka biri olsaydım – *si j'étais un autre* – benim gibi bir insanı nasıl bir bakış açısıyla değerlendireceğimi yazmam gerekiyordu." Çapraşık üç yüz sayfanın ardından varılan sonuç, Fransız'ın kitapları okuyup erdemli bulması ve "Rousseau"nun da "Jean-Jacques"ı – ben, kendim ve şahsım! – ziyaret edip erdemli bulmasıdır. Jean-Jacques'ı, kendisi hakkında bir diyalog yazarken bulduğuna değinmesi, kitabın aynalar salonu niteliğini bütünüyle yakalamaktadır; bir diyalog hakkındaki bir diyalog hakkında bir diyalog, hepsi de Jean-Jacques Rousseau'nun temel bütünlüğünü kanıtlamak için.

Rousseau'yu önemseyen herkes için bu çok üzücü bir okuma deneyimidir. İnatla hayatının neden o denli ıstıraplı olduğunu anlamaya çalışır, ortadaki kanıtları ölçüp tartar ve onları çürütmek için çeşitli açıklamalar uydurur; durmayı hiç başaramaz. Ancak yazma sürecini çok nahoş bulduğu için yaklaşık dört yıl boyunca günde yalnızca birkaç dakika yazabildiğini belirtmek önemlidir. "Anlatmak istediklerim öyle açıktı ve onları öyle derinden hissediyordum ki eserin uzun ve sıkıcı bölümlerine, tekrarlarına, laf kalabalığına ve karışıklığına ne kadar şaşırsam azdır... Böylesine acı bir uğraşla devamlı meşgul olmaya katlanamadığım için, kendimi ancak kısa sürelerle yazmaya adayabildim ve aklıma geleni yazıp öylece bıraktım; önceden yazdıklarımı hiç hatırlamaksızın, bir düşünce aklıma on kere gelirse, on kere yazdım." *Diyaloglar*, kişiliğine ilişkin tutarlı bir savunma olmak bir yana dursun, doğaçlama bir terapi yöntemine, yani Rousseau'nun kaygılarını aktarıp rahatlayabildiği bir hazneye dönüşmüştü. O yıllarda onu tanıyan insanlar, aniden baş gösteren güvensizliklerini gayet iyi biliyorlardı – Malesherbes ile Madam Créqui, sadakatsizliğinden şüphelenerek ilişkisini kestiği birçok kişiden yalnızca ikisiydi – ama yine de arkadaşları onu çoğu zaman enerjik ve hatta iyimser buluyorlardı.

Rousseau'nun, herkesin ona baktığına ilişkin kaygısı, çocukluğuna kadar uzanıyordu ve artık sırtından hiç atamadığı bir yük haline gelmişti. Sokakta ona bakan hemen hemen herkesin, ona karşı nefretle aşılandığından şüpheleniyordu. O yıllarda onu tanıyan bir kişi, günümüzde yansıtma olarak adlandırılacak durumunu açıkça betimlemişti: "Şüpheci bakışlarla insanların onun hakkındaki düşüncelerini gözlerinden okumaya çalışıyordu ve beklentileriyle örtüşmeyen en ufak bir mimik ya da tebessüm gördüğü anda ruhuna ağır bir darbe alıyordu. Başka insanların hiç anlamadığı amansız bir ıstırap çekiyordu. Etrafındaki hiçbir şey değişmediği halde, bir anda neşeli bir ruh halinden, kederli bir ruh haline büründüğünü, üç dakika içinde mutluyken mutsuz olduğunu görüyorduk. Hepsi, korkularla dolu hayal gücünden kaynaklanıyordu." *Diyaloglar*'da kendini "yaşayanların arasına diri diri gömülmüş," yani bir nevi, ölüm sonrası bir yaşam sürdüren biri olarak, ona yalnızca korkulu gözlerle bakan insanların dünyasına musallat olmuş bir hayalet olarak betimledi.

Büyük bir olasılıkla, dönüşünün yarattığı ilk heyecan dalgası dindikten sonra, Parisliler'in çoğu Rousseau'ya hiç ilgi göstermedi. 1775'te, kitaplarının her zamanki gibi zevkle okunmaya devam ettiğini belirten La Harpe, "Ancak bugün hiç kimse tarafından farkına bile varılmadan Tuileries'nin geniş caddesinde yürüyebilir veya gezinti saatlerinde bulvarlarda dolaşabilir," dedi. Rousseau'nun kuruntularının kalıtımsal olduğuna inanan Corancez, ona şaşırtıcı ölçüde benzeyen ve masum bir arabacıyı, anlaşılmaz bir biçimde, kendisini canilere teslim etmek için değişik bir yoldan gitmekle suçlayan bir kuzenini örnek verdi. Her koşulda, Françoise Barguillet'nin de belirttiği gibi, Rousseau'nun narsisizmi yıllar içinde korkunç bir biçimde yön değiştirdi. Sürünün içinde yer almamakla gurur duyduğu eski günlerde bu durum, yaratıcılığını tetikliyordu; onlara karşı ben. Oysa artık güç yön değiştirmişti; bana karşı onlar.

Rousseau'nun son yıllarına dair ilginç bir kanıt – şayet kanıt denilebilirse – mazoşizminin geleneksel olmakla birlikte yeni bir çıkış noktası bulduğu fikrini doğurmaktadır. 1783'te bir yazar, Rousseau'nun hayatının son dönemlerine dair şöyle bir iddiada bulunmuştur: "Rousseau, *pour son petit écu* [küçük bir ücret karşılığında] kendini kırbaçlatmak için Pélican Sokağı'na ve Maubuée Sokağı'na giderdi." *İtiraflar* bir yıl önce basılmıştı, dolayısıyla bu yazar oradaki ipuçlarını süslemiş olabilirdi. Ancak yine de, Rousseau'nun ölümünden kısa bir süre sonra etrafta bu tür söylenti-

lerin dolaşması ilginçtir. Elbette *İtiraflar*'da utancının onu bir kadından böyle bir istekte bulunmaktan alıkoyduğunu belirtmiştir ki bu da ömür boyu süren bir düş kırıklığı anlamına gelir. Ancak belki de bir hanımefendiden böyle bir istekte bulunamayacağını kastediyordu.

Rousseau nihayet *Diyaloglar*'a ekleyeceği başka hiçbir şey kalmadığına hükmedince, yine Don Kişot'u andıran bir harekette bulundu. Keşif yapmak üzere defalarca Notre Dame Katedrali'ne gittikten sonra, koro bölümünün cumartesi öğleden sonraları hep ıssız olduğuna kanaat getirdi ve 24 Şubat 1776'da, elyazmasını gizlice mihraba bırakmak üzere kiliseye götürdü. Paketin üstüne, "Tanrı'ya teslim edilen bir emanet," yazmış ve şunları eklemişti: "Ey mazlumları koruyan, adaletin ve doğruluğun Tanrısı, dünyada hiçbir desteği ve koruyucusu bulunmayan, bütün bir nesil tarafından aşağılanan, alay edilen, iftiraya ve ihanete uğrayan bu kimsesiz yabancının, mihrabına bıraktığı ve sana emanet ettiği bu paketi kabul et... Emanetimi gözet ve onu sahtekârlardan koruyup daha iyi bir nesle aktaracak genç ve dürüst ellere geçmesini sağla." Rousseau'nun aklından belli ki yeni taç giyen kralın elleri geçiyordu. Ancak büyük bir şaşkınlıkla, koro bölümünü çevreleyen parmaklığın kapatılıp kilitlenmiş olduğunu gördü; bu daha önce hiç karşılaşmamış olduğu bir durumdu. Bunu uğursuz bir işaret olarak algıladı. Tanrı onun yakarışını reddediyordu. Kendine gelene dek saatlerce adeta uyurgezer gibi dolaştı. Kralın böylesine uzun bir yazıyı okuması çok düşük bir olasılıktı; üstelik yazının önce Rousseau'nun düşmanlarının eline geçme ihtimali daha yüksekti. Tanrı onu reddetmemiş, aksine korkunç bir hatadan korumuştu.

Rousseau bu aşamada, hâlâ güvendiği birkaç yazardan biri olan eski dostu Condillac'ya başvurdu ve elyazmasını ona verdi. İki ay sonra üç diyalogdan ilkinin bir nüshasını da – alelacele ancak o kadarını yetiştirebilmişti – onca insanın arasından Brooke Boothby'ye verdi. Wootton'da tanışmış olduğu genç İngiliz, o sırada şans eseri Paris'ten geçmekteydi ve Rousseau elyazmasını ülkeden çıkararak koruyabileceğini düşünmüştü. İlk basım 1780'de, Boothby'nin ilk diyalogu aslına titizlikle sadık kalarak Lichfield'de bastırmasıyla gerçekleşti.

Geriye beyhude son bir çaba kalmıştı. Rousseau, "hâlâ adaleti ve doğruluğu seven bütün Fransızlara" yazdığı açık mektubu çoğaltarak sessizce sokaktan geçen yabancılara dağıtmaya ve geriye kalan mektup arkadaşlarına gönderdiği mektuplara dâhil etmeye başladı. Bu garip yazıda her

zamankinden daha çok bir Kafka kahramanını andırıyordu. "Bana en azından... suçlarımın neler olduğunu, kimler tarafından ve nasıl yargılandığımı bildirmeyi borçlusunuz!" Sonuç kaçınılmazdı. Bazı insanlar mektubu almayı reddetti ve bazıları güldü, mektubu okuyanlar ise, "Duyduğum acıya rağmen gülmeme yol açan bir saflıkla, mektubun kendilerine yazılmadığını söylediler." Rousseau gülmüştü, çünkü bu kişiler artık adaleti ve doğruluğu sevmediklerini kabul etmiş oluyorlardı.

Bu dokunaklı hikâye, Rousseau'nun aklını artık tamamen oynattığı fikrini doğurabilir ama durum hiç de öyle değildi. Rousseau, sadece birkaç ay sonra yepyeni türde bir kitap yazmaya başladı; muhteşem denemelerden oluşan *Rêveries du Promeneur Solitaire* (*Yalnız Gezerin Düşleri*) adlı kitabı. İlk deneme elbette yalnızlığını ilan etmesiyle başlar; *Me voici donc seul sur la terre*, "İşte buradayım, bu dünyada yapayalnızım." Rousseau bu ruh halinden hareketle, insan ırkının geri kalanını tümden görmezden gelmeye hazır olduğunu belirtir. "Bundan böyle, benim dışımdaki her şey bana yabancı. Bu dünyada artık komşularım, arkadaşlarım ve kardeşlerim yok. Bu dünyada, sanki yabancı bir gezegene düşmüşüm gibi yapayalnızım." Hatta Aydınlanma davranışçılığının parodisi olarak nitelendirilebilecek bir biçimde, insanları ruhsuz robotlar gibi, "yalnızca dış itkilerle hareket eden ve hareketleri yalnızca hareket kanunlarıyla ölçülebilecek olan mekanik varlıklar" gibi gördüğünü iddia eder.

Yine de *Düşler* genel olarak incelikli ve hatta neşelidir, ayrıca olağanüstü bir dille yazılmıştır. Bir bütün olarak yeni bir türü temsil eder; kimi zaman öyküsel, kimi zaman deneme türünde, kimi zaman da analitiktir. On "gezinin" her birinin, içinde kendi varyasyonlarını barındıran farklı bir müzik tonu olduğu öne sürülmüştür. Eski kullanımda "düşler" en iyi anlamıyla aylak hayalleri, en kötü anlamıyla ise sanrıları ifade ediyordu. 1771 tarihli bir sözlük bu kelimeyi "anlamsız hayaller" ve "zihni meşgul eden kaygılar ve endişeler" diye tanımlar. Ancak Rousseau bu kelimeye olumlu bir anlam yüklenmesine katkıda bulunmuş ve düşlerin, bilinçli düşünceleri aşarak daha da önemli ve derin deneyimlerin yolunu açtığını göstermiştir. Fransız bir yazarın da belirttiği gibi, yürüyüşe veya gezintiye çıkma çağrışımında bulunan *promeneur* kelimesi fazlasıyla kullanışlıdır. En iyi tabir "Gezgin" olabilir. Aslına bakılırsa Rousseau kitabın büyük bir kısmını gezintileri sırasında yazmış, bağlantısız düşüncelerini, yanında zaten bu amaçla taşıdığı oyun kâğıtlarının arkasına not almıştır.

Düşler'in bazı bölümleri *İtiraflar*'a ilişkin yorumlar içerir, hatta onun da ötesine geçer. Marion'a karşı işlenen bağışlanamaz suç yeniden ele alınır ve kurguyla yalan arasındaki birçok gri tonuna ilişkin ince bir tartışma başlatır. *Vitam impendere vero* artık yalnızca basit bir ideal değildir ve Rousseau, "Delfi'deki tapınakta bulunan 'Kendini Tanı' ilkesini hayata geçirmek, *İtiraflar*'ı yazarken sandığım kadar kolay değildi," der. Bir zamanlar son derece açık görünen kendini tanıma kavramı bulanıklaşır. "Ben kimim? Bu hâlâ yanıtı bulunması gereken bir soru."

Hatta Rousseau zaman zaman, artık aşina olduğumuz bilinçdışı güdülenme kavramını tanımlamaya yaklaşır. Tatlı ve küçük bir oğlan çocuğu ondan hep para istediği için belirli bir köşeden geçmekten kaçınmaya başladığını fark ettiğini belirtir ve bunun barındırdığı gizli anlamları olağanüstü bir içgörüyle analiz eder: "Üstüne kafa yorunca işte bunları fark ettim, çünkü o zamana dek bunların hiçbiri aklımın ucundan bile geçmemişti. Bu gözlem bana, hareketlerimin çoğunun arkasında yatan gerçek güdüleri, uzun zamandır zannettiğim kadar iyi bilmediğimi görmemi sağlayan başka birçok olayı hatırlattı." Bu hikâye ile Freud'un anlattığı bir hikâye arasında çarpıcı bir paralellik bulunmaktadır; Freud da borçlu olduğu yardımsever birinin mahallesinde bulunduğu için, bildiği bir mağazanın yerini bastırdığını fark etmişti.

Düşler, her şeyin ötesinde belleği yeni bir biçimde ele alır: Geçmiş davranışların olgulara dayalı bir yeniden yapılandırılması olarak değil, hayal gücünün derinlerinde hayat bulan varoluş hallerinin canlandırılması olarak. Bu anlamda kitabın en önemli bölümü, Saint-Pierre Adası'nda geçirilen huzurlu zamanlara dönülüp, doğayla bütünleşmenin verdiği zevkin şiirsel bir üslupla anıldığı bölümdür. Rousseau orada tadını çıkardığı "hiçbir şey yapmama" durumu için İtalyancadan bir terim ödünç almak zorunda kalmıştır, çünkü Fransızcada bunu ifade eden bir terim yoktur (elbette İngilizcede de yoktur): "Kıymetli *far niente*, o zevklerin ilki ve en önemlisiydi. Onu bütün tatlılığıyla yaşamak istedim ve orada kaldığım sürece yaptığım her şey, kendini tembelliğe vermiş bir insan için hoş ve gerekli uğraşlardı."

Kalvinizm'e göre tembellik günahtı ve Aydınlanma liberalizmi çalışmanın değerini vurgulamaktaydı. Adam Smith'in, Rousseau'nun *Düşler*'i yazdığı dönemde yayımlanan *Milletlerin Zenginliği* adlı eserindeki kaygı uyandıran bir pasaj, bir işten diğerine koşan emekçiyi, gün boyu durmadan aynı

işi yapan modern fabrika işçisinden ayıran "aylak aylak gezinip işini tembelce ve özensizce yapma alışkanlığından" yakınır. Zaman ilerledikçe ve Smith'in kuramı, modern ekonominin temel taşı haline gelmeye başladıkça, Rousseau'nun yaklaşımı birçok insana gitgide daha cazip görünmeye başlamıştır. Aydınlanma, rekabetin varoluşun temelini oluşturduğu ve adeta her şeyin ilerlemesini sağlayan bir motor olduğu mesajını vermekteydi. Rousseau da çalışmaya inanırdı – Bernardin'e çalışmanın "insanlara bahşedilmiş yüce bir armağan" olduğunu söylemişti – ayrıca hiç durmadan kendi seçtiği projeler üzerinde çalışırdı ama asıl amacın, hiçbir şey yapmamayı öğrenmek olması gerektiği konusunda da diretirdi. Ya da en azından bir şeylerin zorunluluktan dolayı yapılmaması gerektiği konusunda; *Düşler*'de de söylediği gibi: "Ben daima insanın özgürlüğünün, istediği şeyi yapmakta değil, istemediği şeyi yapmamakta yattığına inanmışımdır."

Elbette kendi deneyimleri, bunun bedelini kanıtlar nitelikteydi. Onu bir kere daha şöhrete kavuşan diğer kaçak çırakla kıyaslayacak olursak, Benjamin Franklin istediğimiz her şeyi yapabileceğimize inanıyordu, ama çekici bir sosyal kişilik yaratmak, bu sosyal kişiliği ikinci doğamız haline gelene dek alışkanlıklar aracılığıyla kafamıza kazımak ve ardından da onu insanların işbirliği yapmasını sağlamak için kullanmak koşuluyla. Rousseau için ise yalnızca tek bir doğa vardı ve o da medeniyet icat edilince ihanete uğrayan doğaydı; eğer o doğaya göre yaşarsak, gerçek benliğimize sadık kalabileceğimizi savunuyordu. Ancak bunun bedeli yalnızlıktı.

Rousseau oldum olası, doğal insanın *sentiment de l'existence*'ı doya doya yaşadığına inanmıştı; *Düşler*'de bir bireyin ona yeniden nasıl kavuşabileceğinden söz eder. Aydınlanma, bilimi teknolojiye dönüştürmenin ve Descartes'ın da önceden yazmış olduğu üzere, "bu suretle doğanın hâkimleri ve sahipleri olmanın" peşindeydi. Rousseau için ise doğa teknolojik bir meydan okuma değil, bir anaydı – "Ortak anamıza sığındım ve çocuklarının saldırılarından kurtulmak için onun kollarının altına saklandım" – ve onun isteği, toplumun sınırlandırmalarını kaldırabilecek açık havaydı. Zaman zaman doğayla neredeyse mistik bir birlik yaşıyordu, örneğin Bienne Gölü'nde küçük bir sandalda gelişigüzel salınırken, ama bu ancak, düşünmeyi bırakıp çevresiyle uyum içinde basit bir organizma haline geldiğinde gerçekleşebiliyordu. Düşlere dalmak, kendini serbest bırakabilmesini sağlayan bir yöntemdi.

Sonraki nesiller, düşünceler susturulduğu ve anılar su yüzüne çıktığı zaman erişilen derin benlik bilincine gitgide daha çok değer verdiler; Wordsworth'un sözleriyle,

> Parlarlar o içe dönük gözün önünde
> Ki mutluluğudur yalnızlığın.

Bu duygu durumu, Rousseau'nun çağındaki hırslı ve azimli filozoflara bile cazip gelebiliyordu. *Ansiklopedi*'de neredeyse özlemle, zihnin düşünmeyi bıraktığı, zevkin insanın bütün vücuduna yayıldığı, zamanın adeta durduğu ve insanın sadece "kendi varoluşunun tatlılığının" farkında olduğu "o güzel huzuru" yazan Rousseau değil, Diderot'ydu.

Düşler'in asla tamamlanamayan son bölümü, 1778 yılında, Paskalyadan önceki Pazar günü, yani Rousseau'nun Madam Warens'i ilk kez gördüğü günden tam elli yıl sonra yazılmaya başlandı. Onun anısı hafızasından hiç silinmemişti. "Ah, o benim kalbim için ne denli yeterliyse, ben de onun kalbi için o denli yeterli olabilseydim! Birlikte ne huzurlu, ne muhteşem günler geçirirdik!" Ancak Rousseau'nun hayalinde asıl canlandırdığı, Madam Warens'den çok, kendi gençliğiydi; "Tamamen kendim olduğum o kısacık dönem... yardımsever ve nazik bir kadın tarafından sevildiğim, istediğimi yaptığım ve istediğim gibi olduğum dönem." Düşlerinde sevilen bir çocuğun güven duygusuna yeniden kavuşabiliyor, *Maman*'ın bir zamanlar oynadığı rolü, yüceltti̇ği doğa üstlenebiliyordu. Gaston Bachelard *La poétique de la rêverie* adlı eserinde, psikanalizin "her şeye rağmen dünyada kendini evinde gibi hisseden ve tanrılar tarafından sevilen, özünde yetim olan çocuğun yalnızlığı" efsanesini doğruladığını belirtir. Rousseau da yalnız bir yetimdi ve *Eşitsizlik Üstüne Söylev*'in iptidailiği, bu durumu kendince mantık çerçevesine oturtma çabasıydı. Les Charmettes ve Saint-Pierre Adası'nda bunu yaşamayı başardığına inanıyordu – en azından geçmişe dönüp baktığında.

Bu son yıllarında Rousseau'yu ziyaret eden konuklar, onu şaşırtıcı ölçüde neşeli bulmaya devam ettiler, çünkü Bernardin'e de söylediği gibi, "Bütün umutlarımı yitirene dek hiç mutlu olmadım." Bu ifadesi, muhtemelen dünyadan genel anlamda elini eteğini çektiği imasını taşıyordu ama belirli bir atıf da içermekteydi. *Düşler*'de, yakın tarihli ve "hem üzücü hem de beklenmedik" bir olayın geriye kalan bütün ümitlerini de kırdığına ve

kaderine razı olmasını sağladığına değinir. Büyük olasılıkla Conti Prensi'nin 1776 Ağustosu'ndaki ani ölümünü kastetmektedir. Altı yıldır birbirleriyle hiç irtibat kurmamış olsalar da Conti, mutlak kraliyete karşı direnişin oldukça göz önündeki sembollerinden biriydi ve reformcular hâlâ onun yeni bir yönetim kurabileceği umudunu taşıyorlardı. Dolayısıyla Rousseau'nun, Conti'nin iktidara gelip Paris Parlamentosunun tutuklama kararını geri çekerek itibarını iade edeceği günü sabırsızlıkla beklediğine dair iddialar inandırıcıdır.

24 Ekim 1776'da, yani Conti'nin ölümünden iki ay sonra, Rousseau'nun başına garip bir kaza geldi; bu kaza her şeyin ötesinde onu sürüklediği düşünceler bakımından ilginçti. Uzun bir yürüyüşün ardından dar bir sokaktan evine doğru gitmekteyken, bir soylunun arabası son sürat üstüne doğru geldi, yanında da hızla koşan kocaman bir Danua vardı. Rousseau zamanında yana kaçmayı başaramayınca köpek onu yere devirdi; sertçe arnavutkaldırımına düşen Rousseau çok kan kaybetti ve bilincini yitirdi. Araba hiç yavaşlamadı ama yoldan geçenler ona yardım etmeye koştular; Rousseau kendine geldiğinde sarsıntıdan dolayı öyle sersemlemiş bir haldeydi ki neler olup bittiğini ve hatta yaralandığını bile hatırlayamadı. Ancak eve dönünce, Thérèse onun perişan halini görüp korkuyla haykırdı ve iyileşmesi biraz zaman aldı.

Bernardin, köpeği "zenginlerin kibirleri yüzünden arabalarının önünde sokaklar boyu koşturduğu ve yürüyen insanların başına bela olan o kocaman Danualardan" diye betimledi; eski günlerde bu Rousseau'nun politik anlamda içerlemesine yol açardı. Ekonomi konusunda kaleme aldığı bir söylevde keskin bir dille, "Aylak bir ahmağın arabasının gecikmesindense, işlerine koşturan namuslu elli yaya ezilsin daha iyi," yazmıştı. Corancez köpeğin Saint-Fargeau Baronu'na ait olduğunu ve "tüfekten çıkan bir mermi hızıyla" koştuğunu ekledi. Corancez ertesi gün Rousseau'yu ziyaret ettiğinde, görünümünden dolayı dehşete kapıldı; yüzü çok kötü şişmişti ve burnundan çenesine kadar yaralarını örten kâğıt parçaları vardı. Ancak Rousseau'nun bu olayı her zamanki paranoyasıyla yorumlamadığını görünce rahatladı. "Büyük bir memnuniyetle köpeği affettiğini öğrendim, ki insan olsa hiç kuşkusuz affetmezdi, ister istemez, onun uzun zamandır bu darbeyi planlayan bir düşman olduğunu düşünürdü. Köpeği sadece köpek olarak görüyordu; 'Bana çarpmamak için doğru yöne gitmeye çalıştı,' dedi, 'ama ben kendim için harekete geçmek adına tam ter-

sini yaptım. O benden daha iyisini yaptı ve ben bu yüzden cezalandırıldım.'" Köpeğin sahibi, yaralananın kim olduğunu öğrenince maddi tazminat teklif etti ama Rousseau bu teklifi geri çevirdi.

Bu kazanın en unutulmaz yanı, Rousseau'nun *Düşler*'de ondan temsili anlamda faydalanmış olmasıdır. Hiç kuşkusuz Montaigne'in iki yüzyıl önce yazdığı *Denemeler* adlı eserinde yer alan ve ilginç bir biçimde kendi deneyimini çağrıştıran pasajı hatırlıyordu. Montaigne attan düşmüş ve kendine geldiğinde, adeta dışarıdan zihnine akın eden puslu düşünceler dışında neler olup bittiğini kavrayamamıştı. Rousseau'nun anlatımı daha ayrıntılıdır ve uzunca alıntılanmayı hak eder.

> Gece çökmeye başlamıştı. Gökyüzünü, yıldızları ve yeşil yaprakları ayırt ettim. Bu ilk algılar harikaydı. Sadece onların aracılığıyla kendimin farkındaydım. O anda doğuyordum; algıladığım bütün nesneleri kırılgan varlığımla dolduruyormuşum gibi hissettim. Tamamen mevcut anın içindeydim, hiçbir şey hatırlamıyordum; kişiliğim hakkında en ufak bir fikrim olmadığı gibi, başıma gelenler konusunda da hiçbir fikrim yoktu; kim olduğumu ve nerede olduğumu bilmiyordum; hiçbir acı, korku ya da huzursuzluk hissetmiyordum. Bir dereyi nasıl izlersem, akan kanımı da öyle izledim, bana ait olduğunu hiç düşünmeden. Bütün varlığımı büyüleyici bir sükûnet kaplamıştı; o anda hissettiklerimi ne zaman hatırlasam, bildiğimiz zevkler içinde onunla kıyaslanabilecek hiçbir şey bulamam.

Rousseau için bu kaza, mevcut anın anlamını göstermesi bakımından bir dönüm noktasıydı. Geçmiş peşini hiç bırakmamıştı ve geleceği daima saplantı haline getirmişti; oysa şimdi, gerçek anlamda, geçmişinin hiç olmadığı bir durum tecrübe ediyordu. Hatta çağın psikolojisi göz önünde bulundurulacak olursa, artık hiç kimse değildi, çünkü insanlar tamamen anılarının tutarlılığıyla tanımlanıyordu. İnsan neleri hatırlayabiliyorsa oydu, aynı şekilde, artık hatırlayamadıkları, onun bir parçası olmaktan çıkıyordu. Ancak Rousseau'nun sezgilerine göre, o nihayet gerçekten kendisi olmuştu; insanların etkileri ve beklentileri kişiliğini çarpıtmıyordu, hatta onlara anlam bile veremiyordu.

Ne var ki bu olayın ardından Rousseau'nun sağlığı bozulmaya başladı; büyük olasılıkla nörolojik bir hasar oluşmuştu. Corancez, "Zaman içinde fiziğinde çarpıcı bir değişim fark ettim," dedi. "Sık sık yüzünü tanınmaz hale getiren sarsıntılar geçirdiğini görüyordum ve yüz ifadesi gerçekten kor-

kutucu oluyordu. O haldeyken bakışları çevresine hâkim gibiydi ve gözleri sanki aynı anda her şeyi görüyordu, ama aslında hiçbir şey görmüyordu. Sandalyede ters dönüp kolunu sandalyenin sırtından sarkıtıyordu ve bu kolu bir saatin sarkacı gibi ivmeli hareket ediyordu." Modern tıp yorumcularına göre bu belirtiler muhtemelen sara nöbetlerini işaret etmekteydi.

1778'in başlarında Paris'teki dairedeki yaşam, başa çıkılamayacak kadar zorlaşmaya başlamıştı. Bezdiren merdivenleri tırmanmak yıldırıcı bir hal almıştı, Rousseau'nun elleri nota yazamayacak kadar titriyordu ve Thérèse devamlı sağlığından şikâyet ediyordu. (Lyon'dan ziyarete gelen Madam Delessert, Thérèse'in menopoz sonucunda ortaya çıkan "kuruntulardan" muzdarip olduğu yorumunda bulundu.) Gelirleri azalan Rousseaular, zengin bir dosttan ya da hayrandan yardım almayı kabul etmek zorundaydılar ve çeşitli olasılıkları gözden geçirmeye başladılar. Başka bakımlardan cazip olabilecek yerler fazlasıyla uzaktı ve artık yolculuk gerçekten imkânsız görünüyordu. Bir soylu Lyon yakınlarındaki kır evini önerdiğinde, Rousseau ona teşekkür ederek hem kendisinin hem de Thérèse'in böyle bir yolculuk yapamayacak kadar hasta olduğunu ve ölümünün yaklaştığını hissettiğini söyledi. "Neredeyse sönmüş bir fitili yeniden yakıyorsunuz Mösyö, ama lambada gaz kalmadı ve hafif bir esinti bile onu sonsuza dek söndürebilir." Môtiers'de arasının açılmış olduğu Moultou'nun yolu, 1778 Mayısı'nda tesadüfen Paris'e düşünce, Rousseau *İtiraflar*'ın ikinci bölümü de dâhil olmak üzere, yazılarının çoğunu ileride bastırılmak üzere ona emanet etti.

Sonunda çözüm Girardin Markisi'nden geldi. Tıpkı diğer hayranları gibi, Girardin de yazılacak notalar getirmek suretiyle Rousseau'yla arkadaşlığını ilerletmişti ve Rousseau ile Thérèse'in Paris'in kırk kilometre kuzeyinde bulunan Ermenonville adlı şatosunda yaşamalarını önermekteydi. Ortak bir dostları Rousseau'yu Girardin'in düşünceli bir ev sahibi olacağı konusunda temin etti ve Rousseau 20 Mayıs'ta ansızın, Bernardin ile Corancez'ye haber vermeden Paris'ten ayrıldı. Birkaç gün sonra Thérèse de ona katıldı ve büyük şatonun yakınlarındaki konuk evine yerleştiler; su dolu bir hendeğin yanında bulunan konuk evini ağaçlar gölgeliyordu.

Girardin, Julie'nin Elysée'si tarzında geniş bahçeler yaptırmıştı; bu bahçeler, o dönemde çok gözde olan tapınaklardan ve heykellerden birkaç tane barındırmakla birlikte, genel olarak ineklerin ve koyunların serbestçe dolaştığı doğal ve davetkâr bir görünüme sahipti. Rousseau mest olmuştu,

ROUSSEAU BİTKİ TOPLARKEN

Frédéric Mayer'in Rousseau'yu Ermenonville'de gösteren akuatinti; Rousseau'yu kırlarda yürüyüş yapmak için fazlasıyla şık bir kıyafetle ve elinde, muhtemelen *herbier*lerinden birinde yer alacak olan çiçeklerle görüyoruz. Arkasında ise kısa bir süre sonra hayata gözlerini yumacağı ev bulunuyor. Bu portreden yapılan bir gravür yaygın olarak çoğaltılmıştır.

Girardin'in genç oğullarından birini asistanı olarak yanına alıp bitki toplamak için yürüyüşlere çıkıyordu ve ölümü her zamankinden daha az düşünür gibiydi. Paris'ten otlar, yosunlar ve mantarlar konulu kitaplar sipariş etti, hatta *Daphnis ve Chloe* (Daphnis et Chloe) ile *Émile ve Sophie (Émile et Sophie)* üzerinde çalışmaya devam etmekten söz etti. Bir gün konuklarından biri insanların kötü olduğundan dem vurunca, ona temel önermesiyle karşılık verdi: "İnsanlar kötüdür, evet, ama insan iyidir." O gece şatoda bir konser düzenlendi ve Rousseau piyanosuyla Shakespeare'in *Othello*'sundan Söğüt Şarkısı'na yaptığı düzenlemeyi çaldı.

Ertesi gün Rousseau, her zamanki gibi sabah erkenden yürüyüşe çıktı ve Thérèse ile sütlü kahve içmek için eve döndü. Girardin'in kızına müzik dersi vermek için şatoya gitmek üzereyken, korkutucu belirtiler göstermeye başladı. Ayak tabanlarının karıncalandığından, omurgasından aşağı soğuk su akıyormuş gibi hissettiğinden ve göğüs ağrılarından yakındı. Bu belirtileri öyle şiddetli bir baş ağrısı takip etti ki Rousseau başının çatladığını söyledi ve kısa bir süre sonra yere yıkılınca, Thérèse onu kendi-

ROUSSEAU'YA SAYGI

Ermenonville'deki gölün kıyısında bulunan bir kayanın üstüne (1788 tarihli bu resimde soldadır, ama artık görmek mümkün değildir) Saint-Preux'nün Meillerie'deki kayalıklara kazıdığı İtalyanca dizeler yazılmıştır; on sekizinci yüzyılda bahçeyi tanıtan bir rehber uygun yanıtı vermektedir: "Bana diyecekler ki, 'Burada gördüklerimiz, bulutlara uzanan dağlardan, gökyüzüne karışıp gözden kaybolan kayalıklardan ve yeryüzü kadar yaşlı köknar ağaçlarından ne kadar farklı!' Katılıyorum; ama bu onların minyatür tablosu. Rousseau'nun nesriyle kutsanan bu yerlere sizi getiren hayal gücü, bunları da büyütebilir ve işte o zaman artık Ermenonville'de olmazsınız." Ev sahibi Girardin, Rousseau'nun bu manzarayı ilk görüşü hakkında şunları söylemiştir: "Gözlerinin yaşlarla dolduğunu gördüm ve o anda vatanının güzelliklerini, gençliğinin saf mutluluğunu ne büyük bir hassasiyetle hatırladığını anladım."

ne getirmeyi başaramayıp yardım çağırmaya gitti. Yapılabilecek hiçbir şey yoktu. Rousseau 2 Temmuz 1778'de, yani altmış altıncı doğum gününden dört gün sonra hayata gözlerini yumdu.

Kısa bir süre sonra Rousseau'nun ya zehirle ya da tabancayla kendini öldürmüş olduğuna dair söylentiler çıktı, ama beş doktor tarafından gerçekleştirilen otopside ölüm sebebi şiddetli beyin kanaması olarak belirlendi. Doktorlar, kanamayı felce bağladılar ama modern kanı, Rousseau'nun, belki Danua ile geçirdiği kaza da dâhil olmak üzere, üst üste defalarca düşmenin acısını çektiği yönündedir. Paris'teki son haftalarında korkutucu baş dönmeleri geçirdiği bilinmektedir. Otopsi sırasında, Rousseau'nun, üriner sorunlarını açıklayacağından emin olduğu kusura dair herhangi bir ize rastlanmamıştır.

ROUSSEAU'NUN YÜZ KALIBI

Ünlü heykeltıraş Houdon, Rousseau'nun ölümünü haber alır almaz, yüz kalıbını almak için Ermenonville'e doğru yola çıkmıştı.

Girardin, Rousseau'nun naaşının mumyalanmasını sağladı ve ünlü heykeltıraş Jean-Antoine Houdon onun yüz kalıbını almak için Paris'ten alelacele yola çıktı. Rousseau, kurşun astarlı bir tabuta yerleştirilerek gece yarısı güzel bir törenle şatonun süs gölünde bulunan ve Kavak Adası olarak bilinen küçük adaya gömüldü. Ertesi gün Rousseau'nun doktoru, "Ermenonville artık Girardin'e ait değil; Rousseau burayı ebediyen sahiplendi," yazdı.

Thérèse bir süre daha Ermenonville'de kaldı ve ertesi yıl Girardin'in uşağıyla ilişkiye girdi; John Henry Bally adlı bu İngiliz, onun Rousseau'nun kitaplarından elde ettiği geliri paylaşmayı umuyordu. Thérèse elli sekiz, John Henry Bally ise otuz dört yaşındaydı. Hiçbir zaman fazla para gelmedi; Thérèse 1801 yılında, yani seksen yaşında yakınlardaki Plessis-Belleville köyünde öldüğünde, yoksulluk içinde yaşamaktaydı. Bu hüzünlü bir hikâyedir, ama Thérèse son nefesine kadar Rousseau'nun anısına saygı göstermiştir. Yıllar sonra gelen bir ziyaretçiyi onun isimsiz mezarına götüren

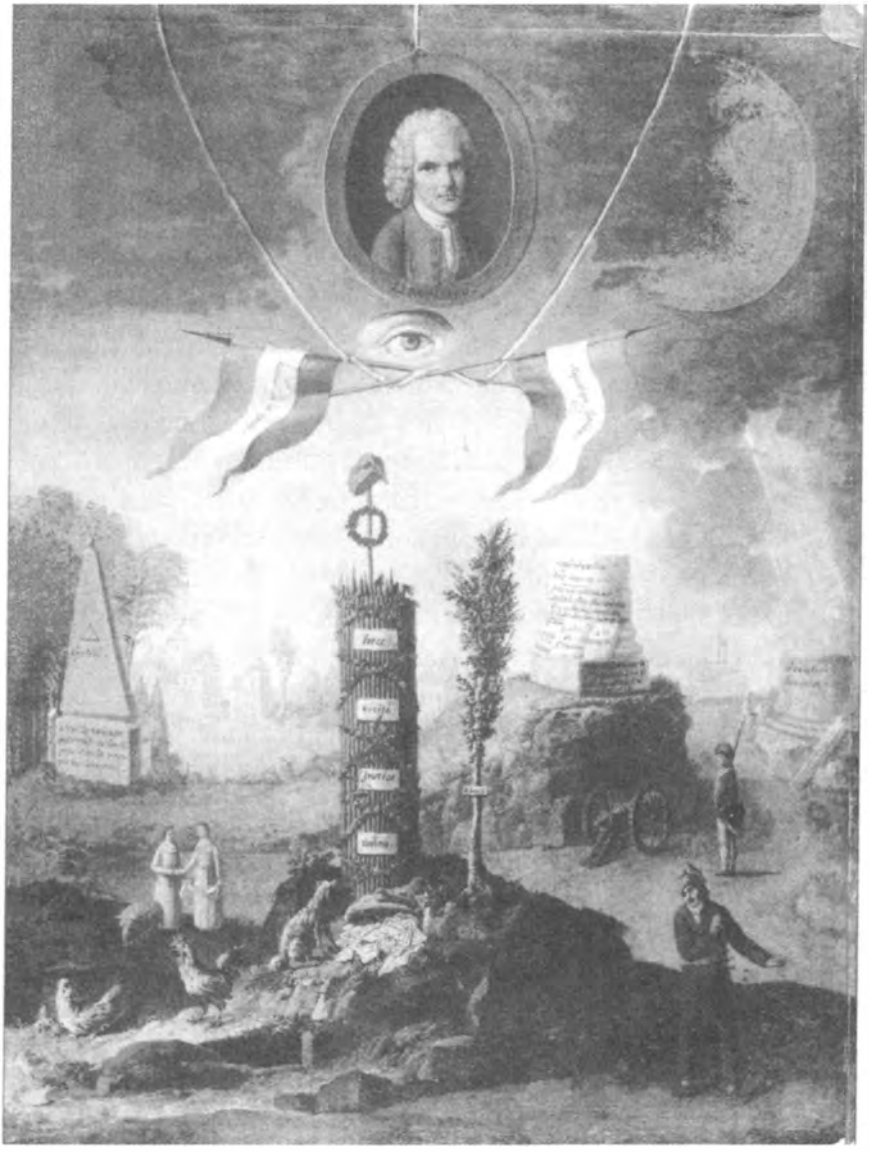

ROUSSEAU'NUN KAVAK ADASI'NDAKİ MEZARI

Girardin, geçici mezarın yerine ressam Hubert Robert tarafından tasarlanan Roma sunağı tarzındaki bu etkileyici anıtı yaptırmıştır. Jacques-Philippe Lesueur tarafından yapılan alçak kabartmada, *Émile*'i okurken bebeğini emziren bir anne görülmektedir. Yanlarda Belagat ve Müzik figürleri bulunmakta, Rousseau'nun *vitam impendere vero* ilkesine bir yurttaşlık tacı eşlik etmekte ve şunlar yazmaktadır: KENDİNİ DOĞAYA VE GERÇEĞE ADAYAN ADAM BURADA İSTİRAHAT EDİYOR. Bu resimde yeni nesil kavaklar ve uzaklardan Girardin'in etkileyici şatosu (günümüzde oteldir) görünmektedir.

yaşlı bir kadın, Thérèse'in Rousseau'dan daima sevgiyle söz ettiğini hatırlıyordu. "Ermenonville'deki göle gömülmüş, çünkü bizim dinimizden değilmiş. Anlaşılan kitaplar yazıyormuş. Heyhat, zavallı kadıncağız bu kitaplar yüzünden neler çekmiş! Bana onunla birlikte kaçmak zorunda kaldığını söyledi, nereye bilmem. Buna rağmen onunlayken mutsuz değilmiş; hep çok iyi bir adam olduğunu söylerdi."

Rousseau'nun ölümünün hemen ardından Thérèse'in, "Eğer benim kocam bir aziz değilse, kim aziz olabilir?" dediği söylenir. Rousseau'nun hayranları Ermenonville'deki mezarına akın etmeye başladılar ve Rousseau'nun gerçekten Fransız Devrimi'nin bir nevi azizi halini aldığı 1794 yılında, naa-

DEVRİMCİ ALEGORİ

Devrim sembollerinin bir araya toplandığı 1792 tarihli bu eser, radikallerin, sert ve dikkatli bakışı, Tanrı'nın her şeyi gören gözünde (bir dolarlık Amerikan banknotlarında da yer almaktadır) yansıtılan Rousseau'ya yüklediği anlamı göstermektedir. Bayraklarda *République Française* [Fransa Cumhuriyeti] ve *Amour de la Patrie* [vatan sevgisi] yazmaktadır; Rousseau, Aydınlanma'nın dünya vatandaşlığı ülküsünden çok, insanın anavatanına sadık olmasını – Fransız milli marşı Marseillaise'deki gibi, *Allons enfants de la patrie* [haydi, vatanın evlatları] – desteklemiştir. Masonlukta daimiliğin sembolü olan Mısır obeliskinin üstünde bir üçgen, *égalité* [eşitlik] kelimesi ve devletleri cesaretin kurup erdemin ayakta tuttuğuna ilişkin bir yazıt bulunmaktadır. Kırmızı özgürlük kepi, birbirine bağlı olduğu için gücü artan değneklerden kurulu bir sütunun üstünde yükselmektedir, faşizm, adını, Antik Roma'da "fasces" denen bu değnek demetinden alacaktır; sütun, *güç*, *hakikat*, *adalet*, *birlik* kelimeleriyle süslenmiştir. Yanına bir özgürlük ağacı dikilmiştir ve arka planda bir asker topuyla temelinde "insan hakları ve yurttaş hakları" bulunan "ahlak değerlerinin yenilenmesi" konulu tepesi kesik sütunu korumaktadır.

şı görkemli bir törenle Paris'te yeni tamamlanmış olan Panthéon'a taşındı. Resmi rapora göre, "Solgun ve renksiz ışığını yayan ay, bu tören alayına, katılanların ya zaten lekesiz ya da günahlarından arınmış olduğu o antik ayinlere benzer bir hava katıyordu." Özellikle Rousseau'nun doğduğu şehirden gelen ve üstünde "Aristokrat Cenevre onu mahkûm etti, yenilenen Cenevre ise anısının öcünü aldı" yazan bir pankartla yürüyen bir heyet çok dikkat çekti. O taş deryasında adeta insanın gözünü dinlendiren güzel ahşap mezarının, doğrudan Voltaire'in mezarına bakıyor olması, Rousseau'nun ironi duygusuna hitap edebilirdi. Ayrıca, büyük kubbenin altında bulunan ve Rousseau'nun anısına yapılan bir anıt, *frère ennemi*'si [düşman kardeşi] Diderot'nun anıtının tam karşısında yer alır.

Rousseau'nun etkisi sonraki nesillerde de yayılmaya devam etti, üstelik yalnızca kitaplarını bilen insanlar arasında değil. Özgünlüğü, hayal gücünü ve doğayla bir olmayı vurgulayan romantizm akımı ona çok şey borçludur. Yönetimlerin halkın iradesini yansıtması gerektiğine dair gitgide daha çok kabul bulan görüşün ve sosyal eşitsizliğin özünde adaletsiz olduğuna dair inancın kökleri onun düşüncelerine dayanmaktadır. Çocukluğun insan gelişimini biçimlendiren bir safha olduğuna dair görüş, özünde Rousseau'ya aittir. Benliğin gizli temellerini araştıran psikanaliz de Rousseau'nun *İtiraflar*'da başlattığı arayışı ileri götürmektedir.

Rousseau asla bir sistem kurmak istemedi ve kurmadı da. Onun amacı insan yaşamını böylesine güçleştiren ve geleneksel politika, eğitim ve psikoloji sistemlerinin çözüme kavuşturmaya çalışıp başaramadığı çelişkileri ortaya sermekti. Yakın oldukları günlerde Madam d'Houdetot'nun evinde bir meyve piramidinin dibinden bir şeftali almış, böylece bütün meyveler devrilmişti. Madam d'Houdetot, "İşte bütün sistemlerimize hep bunu yapıyorsunuz, tek bir dokunuşla hepsini yıkıyorsunuz, peki ama sizin yıktıklarınızı kim kuracak?" diye sormuştu. Rousseau, var olan sistemleri yıkarak sonraki nesillere yeni sistemler kurmaları için meydan okudu; onun sorgulama tarzı, kültürümüzün vazgeçilmez bir parçası haline geldi. Bir tanıdığı şunları söyledi: "Rousseau'nun dostları arasında, adeta onun ruhu aracılığıyla kurulmuş bir bağ vardır; bu bağ, ülkeleri, sınıfları, servetleri ve hatta yüzyılları aşarak onları bir araya getirir." Onun adını duymamış olan insanlar bile, derin bir düzlemde, Rousseau'nun dostlarıdır.

Rousseau'nun huzursuz ruhunun geçici olarak evi kabul ettiği yerler günümüzde de yerinde durmaktadır. Les Charmettes'teki ev hâlâ ayakta-

dır. Madam d'Houdetot ile gizli gizli öpüştüğü Montmorency ormanı; *Émile* ile *Toplum Sözleşmesi*'ni tamamladığı Petit Montlouis; taşlanarak kovulduğu İsviçre, Môtiers'deki ev; dalgaların hipnotik sesini dinlediği Saint-Pierre Adası da öyle. Belki de içlerinde en dokunaklı olanı, ücra Wootton köyünün yukarısında bulunan ve eski dostlarının ona ihanet ettiğini düşünerek ıstırap çekerken, bir yandan da bitki topladığı Weaver Tepeleri'nin manzarasıdır. Bu Rousseau için zor bir dönem olduğu gibi, Thérèse için de zor bir dönemdi. Yine de, hatırlanan acıları ve mutlulukları, özgün bir ruhun gelişimine dair bir vizyona dönüştüren *İtiraflar* burada şekil aldı. Çünkü Rousseau'nun yaşamı, saptığı bütün yanlış yollara ve bütün düş kırıklıklarına rağmen, özünde örnek alınacak bir yaşamdı. Kendi hayati dürtülerine sadık kalması, toplumun zincirlerinden kurtulmak için ömür boyu verilen bir çaba anlamına geliyordu ki buna, kendi başarısının meydana getirdiği pırıltılı zincirler de dâhildi. Mesajının özü *İtiraflar*'ın başında açıkça beyan edilmiştir: Başka bir Jean-Jacques Rousseau olmayacak. Yine de kendini bizlere açarak, bir benzerimizi görebileceğimiz bir ayna tutmuştur, çünkü aynı şey hepimiz için geçerlidir. Hepimiz kendi bireyselliğimiz içinde onun bir *semblable*, yani benzeriyizdir. O bizlere, onun arayışını nasıl kendi arayışımız kılabileceğimizi göstermiştir.

Rousseau'nun Yaşamının Zaman Çizelgesi

1712 Jean-Jacques Rousseau, Suzanne ve Isaac Rousseau'nun oğlu olarak, 28 Haziran'da, Cenevre'de dünyaya gelir; 7 Temmuz'da annesi ölünce, Suzon halası ona bakmaya başlar.

1718 Babası, halası ve ağabeyi ile birlikte, Saint-Gervais'nin zanaatçılar semtindeki Coutance'a taşınır.

1722 Babası tutuklanmaktan kurtulmak için Cenevre'den ayrılınca, Bossey köyündeki Papaz Lambercier'nin yanında kalmaya başlar.

1725 Gravürcü Ducommun'un yanına çırak verilir.

1726 Babası Nyon kentinde yeniden evlenir.

1728 On altı yaşındayken çıraklığını yarım bırakarak Cenevre'den kaçar; Annecy'de Madam Warens ile tanışır; Katolikliğe geçmek için Torino'ya (Savoy'un başkenti) gider ve düşük seviyeli işlere girer; Peder Gaime adlı bilge bir papazdan çok etkilenir.

1729 Annecy'ye döner ve Madam Warens'in yanına taşınır.

1730 Bir yılını gezmekle geçirerek Lozan ve Neuchâtel'de müzik öğretmenliği yapmaya çalışır.

1731 Kısa bir süre Paris'te kalır ve düş kırıklığına uğrar; artık Chambéry'de yaşamakta olan Madam Warens'in yanına döner ve sekiz ay boyunca tapu dairesinde memurluk yapar.

1734 Madam Warens'i Rousseau'yla paylaşmak zorunda kalan kâhyası ve âşığı Claude Anet ölür (muhtemelen intihar eder).

1735 Aralıklarla Les Charmettes'teki kır evinde kalır.

1737 Yirmi beş yaşına gelince Cenevre kanunlarına göre reşit olur ve mütevazı mirasının bir kısmını alır; hayalinde yarattığı sağlık sorunlarına çare bulmak için Montpellier'ye gider.

1738 Chambéry'ye döner ve Wintzenried adlı başka bir delikanlının, onun yerini almış olduğunu görür; Les Charmettes'te tek başına yaşar ve bol bol kitap okur.

1740 Lyon'da Mösyö Mably'nin küçük oğullarına öğretmenlik yapmaya başlar ve Aydınlanma akımının görüşleriyle tanışır.

1742 Otuz yaşında, kendine müzisyen olarak kariyer yapma ümidiyle Paris'e taşınır.

1743 Venedik'teki Fransa büyükelçisi Montaigu Kontu'nun kâtibi olarak işe girer ve İtalyan müziğine karşı büyük bir sevgi beslemeye başlar; Montaigu'nun yetersizliği yüzünden elçiliğin işlerinin büyük bir bölümü, onun üstüne yıkılır.

1744 Montaigu tarafından işten çıkarılınca Paris'e döner ve d'Alembert ile Condillac gibi isimleri de barındıran bir çevrede, düşünsel anlamda ona akıl hocalığı yapan Diderot ile yakın bir ilişki kurar.

1745 Yirmi üç yaşındaki Thérèse Levasseur ile (kendisi otuz üç yaşına girmektedir) ömür boyu sürecek bir birliktelik kurar; *Les Muses Gallantes* adlı danslı bir oyun besteler, ama sahneletmeyi başaramaz.

1746 Hepsi yetimhaneye bırakılan beş çocuğundan ilki doğar; Madam Dupin için kâtiplik yapmaya başlar.

1747 Rousseau'nun yıllardır görmediği babası ölür.

1749 Diderot ile d'Alembert'in editörlüğünü üstlendiği *Ansiklopedi* projesi için müzik dalında yazılar yazar; kışkırtıcı yazıları yüzünden hapsedilen Diderot'yu ziyaret etmek üzere Vincennes'e giderken, yolda *Discours sur les Sciences et les Arts'ı (Bilimler ve Sanatlar Üstüne Söylev)* yazma fikri aklına gelir.

1750 *Söylev* Dijon Akademisi'nden birincilik ödülü alır, yayımlanır ve otuz sekiz yaşındaki Rousseau'ya şöhret getirir.

1752 Rousseau'nun *Le Devin du Village (Köy Kâhini)* adlı operası sarayda sahnelenerek büyük beğeni toplar; yıllar önce yazmış olduğu *Narcisse ou l'amant de lui-meme* adlı komedi de sahneye konur.

1753 Fransız ve İtalyan müziklerinin farklı meziyetleri konusundaki tartışmanın merkezine oturan *Lettre sur la Musique Française (Fransız Müziği Üstüne Mektup)* yayımlanır.

1754 Rousseau Cenevre'ye gider ve yurttaşlık haklarını geri almak için yeniden Protestan olur; Madam Warens'i son kez görür.

1755 Rousseau'nun bir düşünür olarak özgünlüğünü kanıtlayan ikinci söylev, yani *Discours sur l'origine et les fondments de l'inegalite (Eşitsizlik Üstüne Söylev)* yayımlanır.

1756 Madam d'Épinay'nin daveti üzerine Thérèse ile birlikte Paris yakınlarındaki La Chevrette'te bulunan Hermitage'a taşınır; *Julie ou la Nouvelle Heloïse (Julie Ya Da Yeni Héloïse)* adlı romanı üstünde çalışmaya başlar.

1757 Madam d'Houdetot ile yaşadığı ve büyük ölçüde platonik olan ilişki, karşılıklı suçlamalarla son bulur; ayrıca Madam d'Épinay, onun aşığı Grimm ve Diderot ile de arası açılır.

1758 Montmorency köyündeki Montlouis'ye taşınır; *J. J. Rousseau Citoyen de Geneve, á d'Alembert sur les spectacles (Tiyatro Oyunları Üstüne d'Alembert'e Mektup)* adlı eserinde Cenevre'nin ahlak kurallarını savunur (ve Voltaire'in düşmanlığını kazanır).

1759 Lüksemburg Dükü ve Düşesi ile yakın bir dostluk kurar; genellikle onların toprakları içinde bulunan Petit Château'da kalır.

1761 *Julie Ya Da Yeni Héloïse* yayımlanır ve büyük bir başarı elde eder.

1762 *Du Contract Social (Toplum Sözleşmesi)* ve *Émile ou de l'Éducation (Émile Ya Da Eğitim Üzerine)* yayımlanır; her iki eser de yayımlanır yayımlanmaz, hem Paris'te hem de Cenevre'de dini ve politik bakımlardan sakıncalı bulunur; hakkında tutuklama kararı çıkarılan Rousseau Fransa'dan kaçar. Mareşal Keith'in koruması altında, Thérèse ile birlikte, Neuchâtel yakınlarındaki Môtiers köyüne yerleşir; yeni dostu Du Peyrou ile birlikte botanikle uğraşmaya başlar.

1763 Cenevre'deki politik gelişmelerden ötürü, tiksintiyle Cenevre yurttaşlığından feragat eder; *Lettre á Christophe de Beaumont (Christophe de Beaumont'a Mektup)*'tan sonra din konusundaki serbest görüşlerine yönelik eleştiriler daha da büyür.

1764 Cenevre politikalarını sert bir dille eleştirdiği *Lettres ecrites de la Montagne* (Dağdan Yazılmış Mektuplar), Avrupa'nın dört bir yanındaki muhafazakârların paniğe kapılmasına neden olur; Voltaire'in anonim olarak yayımladığı *Yurttaşların Hissiyatı*, Rousseau'nun çocuklarını terk ettiğini ifşa eder.

1765 Protestan papazlar, Rousseau'ya karşı bir kampanya başlatırlar ve evi taşlanınca Môtiers'den ayrılmak zorunda kalır; kısa bir süre huzurlu Saint-Pierre Adası'nda kaldıktan sonra, ayrılması emredilir.

1766 David Hume ile birlikte İngiltere'ye gider ve Thérèse ile birlikte Staffordshire, Wootton'a yerleşir; *Les Confessions (İtiraflar)*'u yazmaya

başlar; Hume'un ona karşı komplo kurduğuna inanarak, Hume'un halka ifşa ettiği uzun ve suçlayıcı bir mektup kaleme alır.

1767 Paniğe kapılarak, 1762 tarihli tutuklama kararının geçerliliğini koruduğu Fransa'ya döner; takma isim kullanarak, Conti Prensi'nin koruması altında Tyre'deki bir şatoya yerleşir; Du Peyrou onu ziyaret eder, ama Rousseau onun da kendisine ihanet ettiğinden şüphelenir.

1768 Paranoyalarına yenik düşerek önce Lyon'a, ardından Grenoble'a ve sonunda da Fransa'nın doğusundaki Bourgoin'a taşınır; Thérèse ile geçirdiği yirmi üç yılın ardından, onunla evlenir (ancak bu evliliğin yasal geçerliliği yoktur).

1769 Bourgoin yakınlarındaki Monquin çiftliğinde çok sert bir kış geçirir; *İtiraflar*'ı neredeyse tamamlar.

1770 Yeniden gerçek ismini alır ve düşmanlarıyla yüzleşmek üzere Paris'e taşınır, ancak düşmanları ortaya çıkmazlar; Rousseau nota yazarak geçinir ve inzivaya çekilmiş olmasına rağmen, Paris yakınlarındaki kırlık arazilerde birlikte bitki topladığı Bernardin de Saint-Pierre ile kalıcı bir dostluk kurar.

1771 Küçük toplantılarda *İtiraflar*'ı okuyarak itibarını geri kazanmaya çalışır, ama polis okumayı bırakmasını emreder.

1772 Aralıklarla üstünde çalıştığı yeni bir kendini aklama girişiminde bulunur; *Rousseau juge de Jean-Jacques, Dialogues* (Jean-Jacques'ı Yargılayan Rousseau'nun Diyalogları).

1776 *Diyaloglar*'ı Notre-Dame katedraline bırakmaya çalışır ama başaramaz; leke sürülen itibarını geri kazanma umutlarından vazgeçer; *Yalnız Gezerin Düşleri* adlı tamamlayamadığı son eserine başlar; sokakta iri bir köpek onu yere devirince bilincini kaybeder ve kalıcı bir hasar alır.

1778 Sağlığı bozulunca, Girardin Markisi'nin davetini kabul ederek, onun Paris yakınlarındaki Ermenonville'de bulunan şatosunda yaşamaya başlar; 2 Temmuz'da, altmış altı yaşındayken orada beyin kanamasından ölür. Bir süs gölünde bulunan Poplars Adası'na gömülür.

1780 *Diyaloglar* yayımlanır.

1782 *İtiraflar*'ın ilk yarısı yayımlanır.

1789 *İtiraflar*'ın geri kalanı yayımlanır.

1794 Rousseau'nun naaşı görkemli bir törenle Paris'teki Panthéon'a nakledilir.

1801 Thérèse yoksulluk içinde ölür.

Notlar

Kısaltmalar

Önsözde de değinildiği üzere, Fransızcadan (ve nadiren Almancadan) yapılan tercümeler, aksi belirtilmediği takdirde bana aittir.
Aşağıdaki eserler kısaltmalarla anılacaktır:

*Annales*Annales de la Société de Jean-Jacques Rousseau (Cenevre, 1905-)
Bernardin Jacques-Henri Bernardin de Saint Pierre, *La Vie et Ouvrages de Jean-Jacques Rousseau*, ed. Maurice Souriau (Paris: Cornély, 1907)
C.C Correspondence Complète de Jean-Jacques Rousseau, ed. R.A. Leigh, 52 cilt. (Cenevre: Institut et Musée Voltaire, 1965-1971; Oxford: Voltaire Foundation, 1971-1998)
Corr. Litt. Friedrich Melchior Grimm, *Correspondence Littéraire, Philosophique et Critique*, ed. Maurice Tourneux (Paris: Garnier, 1877-1882)
Cranston Maurice Cranston, üç cilt biyografi: *Jean-Jacques: The Early Life and Work* (New York: Norton, 1982); *The Noble Savage* (Chicago: University of Chicago Press, 1991); *The Solitary Self* (Chicago: University of Chicago Press, 1997)
Dictionnaire Raymond Trousson ve Frédéric S. Eigeldinger, *Dictionnaire de Jean-Jacques Rousseau* (Paris: Champion, 1996)
Guéhenno Jean Guéhenno, iki cilt biyografi: *Jean-Jacques Rousseau*, ç.n. John ve Doreen Weightman (Londra: Routledge, 1967)
Mémoire Raymond Trousson, *Jean-Jacques Rousseau: Mémoire de la Critique* (Paris: Presses de l'Université de Paris-Sorbonne, 2000)
O.C Jean-Jacques Rousseau, *Oeuvres Complètes*, ed. Marcel Raymond et al., 5 cilt (Paris: Gallimard, Bibliothèque de la Pléiade, 1959-1995)
Trousson Raymond Trousson, iki cilt biyografi: *Jean-Jacques Rousseau: La Marche à la Gloire* ve *Jean-Jacques Rousseau: Le Deuil Éclatant du Bonheur* (Paris: Tallandier, 1988-1989; 2003'te Jean-Jacques Rousseau adı altında tek cilt olarak yeniden basılmıştır, ama ben iki ciltlik versiyonundan faydalandım.

ÖNSÖZ
(Sayfa XIII-XVIII)

"Rousseau'nun düşüncelerini anlamak": Jean Starobinski, *Jean-Jacques Rousseau: Transparency and Obstruction*, ç.n. Arthur Goldhammer (Chicago: University of Chicago Press, 1988), s. 115 (Eric Weil'in bir cümlesinden alıntı).

"Önyargılarla dolu bir insan olmaktansa": *Émile* II, O.C. 4: 323.
"İçimde hiçbir şeyin dolduramadığı": *Lettres à Malesherbes*, no. 3, O.C. I: 1140.
"İnsanın hayatını kendinden başkası": *Ébauches des Confessions*, O.C. I: 49.
"Delfi'deki tapınakta bulunan": *Rêveries* IV, O.C. I: 1024.

1. BÖLÜM ZEKİ BİR ÇOCUĞUN YALNIZLIĞI
(Sayfa 1-18)

"Ben *citoyen* Isaac Rousseau...": *Confessions* I, O.C. I. 6-7.
"Küçük bir çocuk": *Émile* IV, O.C. 4: 505.
"Annesiyle tartışan bir oğul": Rousseau'dan Saint-Brisson Markisi'ne, 22 Temmuz 1764, C.C. 20: 315.
Babasını olduğundan: Confessions VII, O.C I: 339 (Isaac Rousseau 1747'de, yetmiş beş yaşında öldü, ama Jean-Jacques onun altmış yaşında olduğunu zannediyordu.)
Didier'nin soyundan gelenler: Eugène Ritter'in, Rousseau'nun atalarına dair verdiği kapsamlı bilgiler, *La Famille et la Jeunesse de J. J. Rousseau, Annales*, c. 16 (1924-1925); bu bölümdeki bilgiler bu kaynaktan alınmıştır. Cranston'ın da iyi bir özeti bulunmaktadır, c. 1, böl. 1.
"Yeminleri cennette": *Confessions* I, O.C. I: 6.
Vincent Sarrasin, tiyatroya ilgi göstermesi: Ritter, *La Famille*, s. 68-83.
Ortalama evlenme yaşı: bkz. Daniel Roche, *France in the Enlightenment*, ç.n. Arthur Goldhammer (Cambridge: Harvard University Press, 1998), s. 183, 491; Anne-Marie Piuz, *A Genève et Autour de Genève aux XVIIe et XVIIIe Siècles: Études d'Histoire Economique* (Lozan: Payot, 1985), s. 18.
Suzanne ise beraberinde 6,000: Ritter, *La Famille*, s. 103-4.
"Dünyanın en gezgin insanları": *Corr. Litt.* 4: 77 (1 Şubat 1759). Rousseau'nun gezen akrabaları konusunda, bkz. François Jost, *Jean-Jacques Rousseau Suisse: Étude sur sa Personnalité et sa Pensée* (Fribourg: Editions Universitaires, 1961) 2: 18; Ritter, La Famille, s. 101-2.
İstanbul insanın sadece: Trousson I: 29.
"Papalığın gölgeleri arasında": Ritter, *La Famille*, s. 117.
Uyduruverdiği söylenen bir şiiri... Fransız diplomatının: *Confessions* I, O.C. I: 7.
Varlıklı vaftiz babasından... "Yurttaş ve usta saatçi": Ritter, *La Famille*, s. 103-4, 125, 11.
"Beş ilâ altı yaşlarımdan önce... Kralların çocukları bile": *Confessions* I, O.C. I: 8, 10.
"Erdemli, zeki... Bu şarkıyı zavallı Suzon halam": aynı eserden, s. 12,61
Yazdırttığı bir mektupta... Bir başka mektupta: 5 Aralık ve 27 Aralık 1764 (ikinci mektup Charlotte Bolomey'dendir, muhtemelen ilkini Suzanne ona yazdırtmıştır), C.C. 22: 169, 297.
"Sevgili halacığım": *Confessions* I, O.C. I: 8
"Onun sayesinde": Rousseau'dan Madeleine-Catherine Delessert'e, Nisan 1774 dolaylarında, C.C. 39: 234.
"İyi yürekli Jacqueline": Ritter, La Famille, s. 122-23.
"Çektiğim ıstıraplar arasında": 22 Temmuz 1761, C.C. 9: 70. Jacqeline o sıralar altmış beş yaşındaydı.
Nakde gitgide daha çok sıkışan: Cranston'ın verdiği mali detaylar I: 23.
Fransız Devrimi'nin ardından: Bernard Gagnebin, *Album Rousseau* (Paris: Gallimard, 1976), s. 11, 17.
Aslına bakılırsa, her on kişiden ikisi: Louis Binz, *Brève Histoire de Genève* (Cenevre: Chancellerie d'État, 1981), s. 36, 38; Alfred Dufour, *Histoire de Genève* (Paris: Presses Universitaires de France, 1997), s. 90-91.

Un homme du peuple: *Ébauches des Confessions*, O.C. I. 1150; "Zanaatçı değil de sanatçı": *Émile* III, O.C. 4: 457.

"Cenevreli bir saatçi": Théodore Tronchin'e mektup, 26 Kasım 1758, C.C. 5: 241.

"Halkın alt tabakası bile"... Locke ile Montesquieu'nun eserlerini: William Coxe, *Sketches of the National Political and Civil State of Swisserland* (1789); John Moore, *A View of Society and Manners in France, Switzerland and Germany* (1779); ikisi de Mavis Coulson tarafından alıntılanmıştır, *Southwards to Geneva: 200 Years of English Travellers* (Gloucester: Alan Sutton, 1998), s. 21, 23.

Politik tahrikçilerin en yoğun olarak: Helena Rosenblatt, *Rousseau and Geneva: From the First Discourse to the Social Contract* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), s. 31.

"Cenevre'nin alt tabakasına özgü": *The Travel Diaries of William Beckford of Fonthill*, ed. Guy Chapman (Cambridge: Constable, 1928), s. 319. Beckford'ın Salève gezisine ilişkin yazısının tarihi tam olarak belirlenememektedir ama 1777 tarihli olması muhtemeldir.

"Sıradan bir karaktere işaret eden": Cranston, I: 326

"Ama çok geçmeden kitaplar... İnsan yaşamına dair": *Confessions* I, O.C. I: 8. Claire Elmquist, Rousseau'nun babasıyla karmaşık ilişkisini incelemiştir, *Rousseau: Père et Fils* (Odense: Odense University Press: 1996).

"Kozmografi konusunda aldığım ilk ve en iyi ders": *Ébauches des Confessions*, O.C. I: 1160.

"Zihnim devamlı": Confessions I, O.C. I: 9; "Ustam ve teselli kaynağım": Madam d'Épinay'ye mektup, 26 Mayıs 1754, C.C. 2: 265; Plutarkhos'u ezbere bildiğini: Bernardin, s. 116.

Toplam nüfusun azınlığını oluşturan: Piuz, *A Genève et Autour de Genève*, s. 13; Roche, *France in the Enlightenment*, s. 167-68, 176, 179-80, 194.

Hiçbir Rousseau: Ritter, *La Famille*, s. 52-53.

Rousseau halkın egemenliğine inanarak: Louis J. Courtois'den detaylar, *Enfance Faubourienne ou Jean-Jacques à Coutance* (Cenevre: Jullien, 1933), s. 6; Pierre-Paul Clément, *Jean-Jacques Rousseau: De l'Éros Glorieux* (Neuchâtel: La Baconnière, 1962), s. 394.

"Hiçbir egemenlik": Marcel Raymond tarafından alıntılanmıştır, "Rousseau et Genève," *Jean-Jacques Rousseau*, ed. Samuel Baud-Bovy et al. (Neuchâtel: La Baconnière, 1962), s. 226.

Cenevre Cumhuriyeti Bildirisi'ni yayımlamak zorunda kalmaları: Barbara Roth-Lochner, "De la Réforme à la Révolution", Claude Lapaire et al., *Liberté, Franchises, Immunités, Us et Coutumes de la Ville de Genève* (État et Ville de Genève, 1987), s. 79.

"Erdemli yurttaşı": *Discourse on Inequality*'ye ithaf, O.C. 3: 118.

"Günümüzde bir vatanın yurttaşı": Peder Girard'ın *Synonymes Français*'inden (1736) Rousseau'nun *La Nouvelle Héloïse*'inde alıntılandığı şekliyle, ed. Henri Coulet (Paris: Gallimard, 1993), I. 511.

"Askerler ile subaylar": *Lettre à d'Alembert*, O.C. 5: 123-24.

"Bana her sarıldığında... Yalnızca oğlum olsaydın": *Confessions* I, O.C. I: 7.

"Dostum olan": Marcet de Mézières, 1754, Ritter tarafından alıntılanmıştır, *La Famille*, s. 160.

"Zevkine düşkün": *Confessions* II, O.C. I: 61.

"Henüz yeterince büyümemiş": *Confessions* I, O.C. I: 9.

"Babasının isteği üzerine": Alexis François tarafından alıntılanmıştır, "Encore la Famille de Rousseau," *Annales* 31 (1946-1949): 254-57.

"Onu nadiren görüyordum": *Confessions* I, O.C. I: 9.

"Bir çocuğun sevgisi": *Émile* IV, O.C. 4: 500.

"Babam onu öfkeyle": *Confessions* I, O.C. I: 9-10.

"Sonucu böyle olacaksa": *Julie*, I.lxiii, O.C. 2: 176. Bu pasajın François ile yaşananlarla bağlantısı Kamilla Denman tarafından ele alınmıştır, "Recovering Fraternitè in the Works of Rousseau: Jean-Jacques' Lost Brother," *Eighteenth-Century Studies 29* (1995-1996): 191-210; ayrıca bkz. Clément, *De l'Éros Coupable*, böl. 2.

"Babam, halam": *Confessions* I, *O.C.* I: 10.
Rousseau babasıyla beraber: Raymond Trousson ve Frédéric S. Eigeldinger, *Jean-Jacques Rousseau au Jour le Jour: Chronologie* (Paris: Champion, 1998), s. 14.
"Dünyada bir çocuktan": *Julie*, V.iii, O.C. 2: 569.
"Biraz daha güçlü olsaydı": *Rêveries* IV, *O.C.* I: 1036-37.
"Biz çocuklarımızı": *Julie*, IV.i, *O.C.* 2: 399.
"Tıpkı bütün çocuklar gibi": *Émile* IV, *O.C.* 4: 505. Émile ile babasının yerini alan öğretmen arasındaki sevgi eksikliği Elmquist tarafından ele alınmıştır, *Rousseau: Père et Fils*, böl. 17.
"İlk keklik havalandığında": *Émile* IV, *O.C.* 4: 689.
Korkunç bir kavgaya: detaylar Ritter tarafından verilmiştir, *La Famille*, s. 131-37.
"Ben buradan geçerken": Bernardin, s. 40.

2. BÖLÜM MASUMİYETİN SONU
(Sayfa 19-36)

Bossey: bu köye *Émile* II, *O.C.* 4: 369'da değinilmiştir.
Resmi soruşturmalar: Ritter, *La Famille*, s. 143-48; Pierre-Maurice Masson, *La Religion de Jean-Jacques Rousseau*, 3 cilt, (Paris: Hachette, 1916), I. 21-23.
Kusursuz bir uşağın: *Confessions* I, *O.C.* I: 16.
"Tek oğul": aynı eserden, s. 10. Rousseau'nun ağabeyinin akıbeti için bkz. *O.C.* I: 1238n3.
"Bedeni ne denli... İkimizin de dosta": *Confessions* I, *O.C.* I: 13.
"Çünkü babamdan ayrı düşünce": *Émile* II, *O.C.* 4: 385.
"Eğitim adı altında... Mösyö Lambercier" *Confessions* I, *O.C.* I: 12-13.
"Öğrendiklerimi ezbere okurken": aynı eserden, s. 21.
"Erdemli ve dindar... Bazılarının önyargı olarak": *Rèveries* III, *O.C.* I: 1013.
"Ağzını açan": Masson, *La Religion de Rousseau* I: 28; Cenevre'deki dini uygulamalar konusunda ise, s. 5-10.
"İlahilerimizin dört bölüm": "Unité de Mélodie," *Dictionnaire de Musique*, *O.C.* 5: 1143.
"Bocaladığımda": *Confessions* I, *O.C.* I: 14.
"Eğer insanı çileden çıkaran": *Émile* IV, *O.C.* 4: 554.
"Gereken yanıtları vermeyen": Masson, *La Religion de Rousseau* I: 34.
"Sıkılmak bir yana dursun": *Confessions* II, *O.C.* I: 62.
"Telaşlıydım, ama... Bunu, karanlığın gölgelerinden": *Émile* II, *O.C.* 4: 385-86.
"Çocukluğumda en korkunç": Pierre-Laurent de Belloy'a mektup, 12 Mart 1770, *C.C.* 37: 323; Rousseau, *Confessions* XI, *O.C.* I: 566'da da buna benzer bir şey söylemiştir.
"Yaşadığım acıda": *Confessions* I, *O.C.* I: 15.
Bir yazar... Bir başka yazar ise: George Arthur Goldschmidt, *Jean-Jacques Rousseau, ou, l'Esprit de Solitude* (Paris: Phébus, 1978), s. 170; Philippe Lejeune, *Le Pacte Autobiographique* (Paris: Seuil, 1975), s. 65-66.
"İkinci sefer": *Confessions* I, *O.C.* I: 15.
Bir polis raporu: Patrick Wald Lasowski tarafından alıntılanmıştır, "La Fessée ou l'Ultime Faveur," *Magazine Littéraire*, Rousseau özel sayısı, Eylül 1997: 30.
Philippe Lejeune'ün: *Le Pacte Autobiographique*, s. 70, 75.
"Buyurgan bir hanımefendinin": *Confessions* I, *O.C.* I: 17. *Jouissance* kelimesinin tarihi kullanımı için bkz. *Le Robert Dictionnaire Historique de la Langue Française* (Paris: Robert, 1998) 2: 1925.
"Teslimiyet içeren davranışlara": *Ébauches des Confessions*, *O.C.* I: 1157.

"Sekiz yaşındayken": *Confessions* I, O.C. I: 15.
Pierre-Paul Clément'in de öne sürdüğü gibi: *De l'Éros Coupable*, böl. 9.
"Jean-Jacques'ın arkası": Georges May tarafından alıntılanmıştır, *Rousseau* (Paris: Seuil, 1985), s. 8 ("*Le postérieur de Jean-Jacques est-il soleil de Freud qui se lève?*").
"Matmazel Lambercier... Annesi gibi,": *Confessions* I, O.C. I: 22.
"Sefih bir insana": aynı eserden, s. 16. Petit Sacconex, Rousseau'nun babasıyla ve halasıyla birlikte yaşadığı Saint-Gervais semtinin hemen ilerisindedir ve Rousseau'nun Bossey'den oraya gitmiş olması pek olası değildir.
Lejeune bir psikanalistin: *Le Pacte Autobiographique*, s. 83.
Clément de: *De l'Éros Coupable*, s. 73.
"Bu olayın üzerinden": *Confessions* I, O.C. I: 19-20.
Dayağı atan Gabriel Bernard'ın: François, "Encore la Famille," s. 249-50.
"Davranışlarında ahlak kavramı... Bundan çıkarılabilecek sonuç": *Émile* II, O.C. 4: 321, 336.
"Avazının çıktığı kadar... Kendi ellerimizle bir sukemeri": *Confessions* I, O.C. I: 24.
Girişimci bir marangoz: *Dictionnaire*, s. 91.
"Ya çok önemli bir insan": L. C. F. Desjobert, *Journal de ma Tournée et de mon Voyage en Suisse*, Môtiers'de papaz Montmollin'den duyduklarını aktarmıştır, C.C. 26: 374. Birkaç yıl önce Rousseau ile Montmollin kötü bir kavgaya tutuşmuşlardı, ama Montmollin, Rousseau'nun zamanında onunla paylaştığı sırlarla gurur duyardı; bu hikâyeye inanmamak için hiçbir neden bulunmamaktadır.
"Ama sonrasında gözyaşları": *Lettre à d'Alembert*, *O.C. 5*: 103.
"Zevkine düşkün bir insan olan dayım": bu ifadenin bir başka versiyonu *Confessions* I, O.C. I: 25'te yer almaktadır, ama "kocasının sadakatsizlikleri yüzünden teselli arayan yengem" cümlesi yalnızca Neuchâtel müsveddesi olarak bilinen elyazmasında geçmektedir: *Annales* 4:36.
"Kendimi bütün kalbimle": *Confessions* I, O.C. I: 27.
Gerçekten de onunla konuşmayı reddetti: *Confessions* I, O.C. I: 25.
"O bana istediğini yaparken... *Tic tac Rousseau*": *Confessions* I, O.C. I: 27. Pléiade'nin editörleri *tic tac*'ın şaplak atmak anlamına geldiğine inanmaktadırlar ama başka bir editör, o dönemin, daha belirsiz bir sataşma içeren yöresel ifadelerine dair örnekler bulmuştur: Rousseau, *Confessions*, ed. Jacques Voisine (Paris: Garnier, 1964), s. 29.
"Bütün duyguları altüst": *Confessions* I, O.C. I: 28.
"İkisi de son derece": *Confessions*'taki anlatımın müsvedde versiyonu, O.C. I: 1247n.
Kontrat günümüzde hâlâ: O.C. I: 1209-10.
Tarihçiler: Conrad André Beerli, *Rues Basses et Molard: Genève du XVIIIe au XXe Siècle* (Cenevre: Georg, 1983), s. 248-52.
İsveçli bir gezgin: aynı eserden, s. 332-34.
"Cenevre'ye gelen bütün yabancıların": *Lettre à d'Alembert*, *O.C. 5*: 85.
"Harika bir konuma": *Discourse on Inequality*, O.C. 3: 115.
Horoz sesleri: Piuz, *A Genève et Autour de Genève*, s. 9.
"Çocukluğumun bütün neşesini": *Confessions* I, O.C. I: 30.
Vakti hiç bulamadı: aynı eserden, s.24
"Herhalde yozlaşmaya": aynı eserden, s. 31.
"İkinci karısının kollarında öldü": aynı eserden, s. 7.
Avrupa'daki bütün çıraklar: bkz. *Robert Darnton, The Great Cat Massacre, and Other Episodes in French Cultural History* (New York: Basic Books, 1984), böl. 2.
"Onun gücü": *Rousseau Juge de Jean-Jacques* II, O.C. I: 818.
"Eserleriyle birlikte": *Confessions* I, O.C. I: 35.
"İnsanın büyük yalnızlığına": Lejeune, *Le Pacte Autobiographique*, s. 138.
"Bir serseri gibi": *Confessions* I, O.C. I: 34-35.

"Sanıyorum bana karşı": Benjamin Franklin, *The Autobiography and Other Writings*, ed. Kenneth Silverman (Londra: Penguin Books, 1986), s. 21.
"Düzenli çalışmaktan... Gelişigüzel çalışmasına": *Discourse on Inequality*, O.C. I: 39-41.
"Küçük obura... Sonunda açgözlülükten": *Confessions* I, O.C. I: 37.
"İyi veya kötü diye... İffetli mizacının": *Confessions* I, O.C. I: 39-41.
"Her konuda yolunu kaybetmiş": aynı eserden, s. 41.
Mecburi Dinsel Ayinlere: Masson'un belirttiği gibi, *La Religion de Rousseau*, I: 11.
"Çevresi surlarla kaplı alan": Jaucourt Şövalyesi, *Encyclopédie* XVII (1765): 279.
"Mösyö Minutoli adındaki": *Confessions* I, O.C. I: 42. Minutoli'nin kapıyı yarım saat erken kapatmaktan hoşlandığı, *Confessions*'ın bir müsveddesinde belirtilmiştir. 14 Mart tarihi, bu olaydan bir hafta sonrasının Paskalya'dan önceki Pazar günü olduğuna ilişkin sonraki bir atıf sayesinde belirlenebilmektedir. (O.C. I: 1252-53).
"O anda başlayan": *Confessions* I, O.C. I: 42.
"Artık özgür olduğuma": aynı eserden, s. 45.
"Dinimin, vatanımın, ailemin": aynı eserden, s. 43.
Ancak Marcel Raymond'ın da belirttiği gibi: *Jean-Jacques Rousseau: La Quête de Soi et la Rêverie* (Paris: Corti, 1962), s. 15.
"Ben asla": *Rêveries* VI, O.C. I: 1059.

3. BÖLÜM "HİÇ BİLMEDİĞİM BİR MUTLULUĞU ARZULADIM" (Sayfa 37-62)

"O kentin yukarı kesiminde": *Confessions* I, O.C. I: 42.
"Tanıdığım çiftçilerin yanında": *Confessions* II, O.C. I: 46.
"Yıllar sonra kendimi": Bernardin, s. 103-4.
"Lordun ve leydinin gözdesi": *Confessions* II, O.C. I: 45.
Katolikliğe döndürdüğünü: F. Vermale, *Jean-Jacques Rousseau en Savoie* (Chambéry: Librairie Dardel, 1922), s. 13.
"İnancı adına yapabileceği": *Confessions* II, O.C. I: 47.
Pontverre'in bir kitapçığında: Masson, *La Religion de Rousseau*, I: 21-22, 40, 46.
"Hafif bir yemeği": *Confessions* I, O.C. I: 63.
"Büyüleyici bir çehre... Gelip seninle konuşacağım": *Confessions* II, O.C. I: 49.
"Yakışıklı olduğum söylenemezdi": *Confessions* II, O.C. I: 48; çürük dişler: O.C. I: 1256n; "korkunç dişler": Dialogues II, O.C. I: 777.
"Çekingen bir tavrı var": *Julie*, Ekler 2: "Sujets d'Estampes," O.C. 2: 762.
"Şefkatli ve sevecen": *Confessions* II, O.C. I: 49-50.
"Sarışın, tatlı bir yüz... Göğüs bölgesi": "Sujet d'Estampes," O.C. 2: 761.
"Bütün resimlerde": François Coindet'ye (illüstrasyonları denetleyen arkadaşına), 5 Kasım 1760, C.C. 7: 295.
"Büyük *poitrine*'in": Trousson I: 83.
Geçmişte de din değiştiren: Vermale, *Rousseau en Savoie*, s. 29.
"Confignon'a meraktan": Trousson I: 58
"Bu beyefendiler": *Confessions* II, O.C. I: 55.
"Sözkonusu çıraklığın": O.C. I: 1211.
Ana yoldan ziyade: Daniel Roche, *France in the Enlightenment*, s. 44.
"Gençtim, zindeydim": *Confessions* II, O.C. I: 57-58.
Yaklaşık üç hafta sürmüştü: Émile Gaillard, "Jean-Jacques Rousseau à Turin," *Annales* 32 (1950-1952): 56-57.

Walpole ve Gibbon: Edward Pyatt, *The Passage of the Alps* (Londra: Robert Hale, 1984), s. 56-59.
"Torino sarayının": Addison, *Remarks on Italy* (1705), *The Miscellaneous Works of Joseph Addison*, ed. A. C. Guthkelch (Londra: Bell, 1914), 2: 197.
"Evler sıvalı tuğladan": Gray, Richard West'e mektup, 16 Kasım 1739, *Correspondence of Thomas Gray*, ed: Paget Toynbee ve Leonard Whibley (Oxford: Clarendon Press, 1935), I: 127.
"Benim gibi": Fiat'tan Giovanni Agnelli, *L'Express*'te alıntılanmıştır, 13 Temmuz 2000, s. 50.
Hâlâ yerinde durmaktadır: büyük kapı Via della Torri'ye açılmaktaydı, günümüzde No. 9 Via Porta Palatina'dır. Confraternity, bakımı çok masraflı olan binayı 1873'te satmıştır: Gaillard, "Rousseau à Turin," s. 58.
"Tanrı'nın çocukları... Arada sırada muzip gözleri": *Confessions* II, O.C. I: 60-61.
Kayıt defteri: Gaillard, "Rousseau à Turin," s. 58-60.
"Deyim yerindeyse": *Confessions* II, O.C. I: 66.
Henüz kiliseye kabul edilmemiş: Masson, *La Religion de Rousseau*, I: 36.
"Hâlâ çocuktum": *Rêveries* III, O.C. I: 1013.
"Yapış yapış... Onlara, benim cinsimin kusurlarının": *Confessions* II, O.C. I: 67-69.
"Misafirhanede": F. C. Green, *Jean-Jacques Rousseau: A Critical Study of His Life and Writings* (Cambridge: Cambridge University Press, 1955), s. 22.
"Beni o kadar çok taciz ettiler ki": Haydn Mason, *Voltaire: A Biography* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1981), s. 20, 52-54.
"*Can maledit*": *Confessions* II, O.C. I: 67.
Günümüz editörlerinin: O.C. I: 1265.
Öne sürülmüştür: Bernard Gagnebin, "Vérité et Véracité dans *Les Confessions*," *Jean-Jacques Rousseau et son Oeuvre: Problemes et Recherches*, ed. Jean Fabre et al. (Paris: Klincksieck, 1964), s. 11-12.
"Cenevreli Isaac'in oğlu": Gaillard tarafından alıntılanmıştır, "Rousseau à Turin," Gaillard belgelere dayalı kanıtların tüm dökümünü vermiştir, s. 62-71; ayrıca bkz. Masson, *La Religion de Rousseau* I: 50-51.
Öne sürenler bulunmaktadır: Ritter, *La Famille*, s. 164-65; ayrıca bkz. Ronald Grimsley, *Jean-Jacques Rousseau: A Study in Self-Awareness* (Cardiff: University of Wales Press, 1961), s. 27n.
"Bana iyi bir Hıristiyan": *Confessions* II, O.C. I: 70.
"En sevdiğim... Tutumluluğa düşkün": aynı eserden, s. 71-72, 1265.
"Hepimiz aynı odada uyurduk": aynı eserden, s. 71.
"Küçük hayat hikâyesini... Son derece etkileyici esmer": aynı eserden, s. 73.
"Arzulu gözlerle": aynı eserden, s. 74.
"Ama şöminenin üzerindeki ayna": aynı eserden, s. 75.
"Eğer elimi birkaç kere": aynı eserden, s. 1160.
"Konuş... Ödeyecek olsa bile": *Émile* V, O.C. 4: 745-46.
"Sonsuza kadar nefes nefese": Keats, "Ode on a Grecian Urn."
"Küçük oğlanın": O.C. I: 79.
"Kadınlarla birlikteyken hissettiğim": aynı eserden, s. 76-77.
"Kıpır kıpır mizacım... İnsanın istediği anda": *Confessions* III, O.C. I: 108-9.
"Kitap, eğitim ve kadın": *Émile* IV, O.C. 4: 662.
"Akıllı ve sağduyulu": *Confessions* II, O.C. I: 83.
Kontesin vasiyetinde: Gaillard, "Rousseau à Turin," s. 81-96. Gaillard, Torino arşivlerini tarayıp kontesin evlilik sözleşmesini ve vasiyetini bulana dek, Vercellis Kontesi'nin ve ailesinin kimliği bilinmiyordu.
"Beni gerçek kimliğimden çok": O.C. I: 82.
"Ona kurdeleyi gösterdiler": aynı eserden, s. 85.
"İnsan duvarlarla çevrili": Lejeune: *Le Pacte Autobiographique*, s. 54.

Yansıma: Starobinski: *Transparency and Obstruction*, s. 122.
"Madam Warens'in küçük": *Confessions* II, *O.C.* I: 60.
"Herkesin orada bulunması": aynı eserden, s. 86.
"Ulvi erdemlere": *Confessions* III, *O.C.* I: 91.
"Ben sevgi dolu bir insanım": aynı eserden, s. 92.
"İyi yürekli papaz": *Émile* IV, *O.C.* 4: 606.
"Talihsiz genci": aynı eserden, s. 562.
"Huzursuz, dengesiz": *Confessions* III, *O.C.* I: 88.
"Onların gördükleri": aynı eserden.
"Kocaman bir bıyığı... Uzun bir süre": aynı eserden, s. 89-90.
Birçok yoruma konu oldu: özellikle Jean Starobinski'nin dâhiyane yorumlarına bakınız, *La Relation Critique* (Paris: Gallimard, 1970), s. 98-154.
"Onda, yüreğimin hiç... Onun için hiçbir anlam": *O.C.* I: 94.
Öne sürenler de oldu: Solaro ailesinin böyle bir geleneği bulunmaktaydı; bkz. Gaillard, "Rousseau à Turin," s. 113.
"Bu, her şeyi": *O.C.* I: 96.
"Önemli insanlardan nefret ediyorum": *Lettres à Malesherbes*, *O.C.* I: 1145.
"Beni şehrin dışına": *Émile* IV, *O.C.* 4: 565.
"Büyük bir keyifle": *Confessions* III, *O.C.* I: 99.

4. BÖLÜM ROUSSEAU BİR ANNE BULUR (Sayfa 63-81)

"İşte evine geldin... Ne derlerse desinler": *Confessions* III, *O.C.* I: 113, 103-4.
"Ruh halinin değişmesi": *Émile* IV, *O.C.* 4: 490.
Ona *Maman* demeye başladı: O.C. I: 1280n.
Madam Warens: aksi belirtilmediği takdirde, bilgiler ve alıntılar Albert de Montet'ten, *Madame de Warens et le Pays de Vaud* (Lozan: Georges Bridel, 1891); ve François Mugnier'den alınmıştır, *Mme de Warens et J. J. Rousseau* (Paris: Calman Levy, 1891).
"Delicesine bir ihtirasa kapıldı": kocasının anlattıkları eksiksiz olarak basılmıştır, C.C. I: 266-91.
"Kutsal dinimizi kucaklamak için": *État des nouveaux convertis auxquels on a distribué la moitié de la charité faite par sa Sainteté au mois d'août 1732*, Masson tarafından alıntılanmıştır, *La Religion de Rousseau* I: 63.
"Tanrı'nın çağrısına... Orada bulunan herkes gözyaşlarına": Claude Boudet'ye, 19 Nisan 1742, C.C. I. 146-47.
"Onun için": Cranston I: 70.
Kendi yorumuyla aktardı: Conzié'den bilinmeyen bir mektup arkadaşına, 1786-1787 civarlarında, C.C. I: 292-93.
Claire'in dul kalınca rahatlaması: *Julie* IV.ii, O.C. 2: 407.
"Projelerini düşünürken": *Confessions* III, *O.C.* I: 107.
"İki bin livre": *O.C.* I: 105.
"Tepesinde gölü": Jean ve Renée Nicolas, *La Vie Quotidienne en Savoie aux XVIIe et XVIIIe Siècles* (Paris: Hachette, 1979), savcı Barfelly'den alıntı, s. 139, 141.
"Müthiş bir fakirlik": Philip Gray'e, 25 Ekim 1739, *Correspondence of Thomas Gray*, I: 124.
"Savoy dağlarında doğdum": *Le Petit Savoyard, ou la Vie de Claude Noyer* (1756 civarlarında) O.C. 2: 1200.
"Bana karşı dünyanın... Bir konuğu geldiğinde": *Confessions* III, *O.C.* I: 106-7.

"Devamlı, birinin onunla": *O.C.* I: 1280.
"Ve hatta üstüne onun... Bir gün sofradayken": *O.C.* I: 108.
"Eğer kavga ettiğimiz... Direnmeme ve yüzümü buruşturmama": aynı eserden, s. 110.
"Arada sırada dudaklarını": aynı eserden, s. 112.
"Dış görünüşümün": aynı eserden, s. 113.
"İyi yürekli bir adamcağızdı... Papaz okuluna": aynı eserden, s. 117.
"En belirgin özelliği... Benimle konuşan kişinin": aynı eserden, s. 118-19.
"Eşleri olmasını yasaklamaktan": *Julie* IV.vi, *O.C.* 2: 668. Gâtier'nin ahlaksızlığının olasısızlığı konusunda bkz. *O.C.* I: 1289-90.
"Bu kutlu devrim": Jean-Joseph Turretini, *Sermon sur le jubilé de la Réformation établie il y a deux cents ans* (1728), Jean-Louis Leuba tarafından alıntılanmıştır, "Rousseau et le Milieu Calviniste de sa Jeunesse," *Jean-Jacques Rousseau et la Crise Contemporaine de la Conscience*, ed. Leuba et al. (Paris: Beauchesne, 1980), s. 28-29.
"Bütün dostlarımıza": 5 Ekim 1743, *C.C.* I: 198.
"Hatırlayabildiğim kadarıyla": *O.C.* I: 121. Rousseau'nun 1742 tarihli ifadesi, *C.C.* I: 146-51.
Faute de mieux: *O.C.* I: 1291.
"Kendimi içinde buluverdiğim... Bir kısa, bir uzun vezinle": aynı eserden, s. 122-23.
"Şakacı, neşe dolu... Onunla görüşmeyi": aynı eserden, s. 125.
"Sokağın köşesinden": aynı eserden, s. 129.
Araştırmacılar günümüze ulaşan: aynı eserden, s. 1293-94.
"Şüphelenmesine meydan verilmeden": Kont Annibale Maffei'den, Kont Louis-Ignace de Foglizzo'ya, 24 Temmuz 1730, *C.C* I: 301.
"Davranışlarının şüpheli": François Mitonet'ten, Kont Foglizzo'ya, 31 Temmuz 1730, aynı eserden, s. 303.
"Bizim iştirakimiz mutlaka": II. Victor-Amédée'den, Maffei'ye, 2 Eylül 1730, aynı eserden, s. 310-11.
"İspanyol tütünüyle pislenmiş": *Confessions* IV, *O.C.* I: 134. *Contrepointière, O.C.* I: 1298'de tanımlanmıştır.
"Hayır hayır, bizden öyle... Hem ince hem de biçimli": *O.C.* I: 135-36.
"Ağaca tırmanıp... Elini nazikçe geri çekerken": aynı eserden, s. 137-38.
"Bir gençlik çılgınlığı": aynı eserden, s. 135.
"İki anlama çekilebilecek": aynı eserden, s. 138.
Belgeler: aynı eserden, s. 1296-97.

5. BÖLÜM GEZMEKLE GEÇEN BİR YIL (Sayfa 83-98)

"Bir kızın ve erkeğin": *Confessions* IV, *O.C.* I: 144.
"İyi yürekli... Babamı gördüğüm": *O.C.* I: 145.
"Beni artık oğlunuz": Mayıs/Haziran 1731, *C.C.* I: 12. Rousseau bu mektupta, muhtemelen bir yıl önce gerçekleşen Nyon buluşmasından beri, babasıyla hiç haberleşmemiş olduğuna değinir.
"Baba yüreği": *Julie* I.lxiii, *O.C.* 2: 175.
"Fena halde": *O.C.* I: 146.
Parçalanmış bir mektup: *C. C.* I: 1-2.
"Basla birlikte": *Confessions* IV, *O.C.* I: 148-49. Müzik tarihçisi Michael O'Dea'dır, *Jean-Jacques Rousseau: Music, Illusion and Desire* (Londra: Macmillan, 1995), s. 12.
"Herkes şarkı konusundaki": *O.C.* I: 149.

Starobinski bu korkunç konseri: Starobinski, *Transparency and Obstruction*, s. 59-61.
"Sadece tek bir eve": *O.C.* I: 150.
"Vevey'ye yaptığım bu yolculukta": aynı eserden, s. 152.
"Vevey'e gittim": aynı eserden, s. 152.
Bu müsrif evladı: Trousson I: 106.
"Müziği öğretirken": *O.C.* I: 153.
"Ben hiçbir şey istemedim": aynı eserden, s. 154.
"Bu, hayatımda kalabalık": aynı eserden, s. 156.
"Veznedar, Hıristiyan tutsakların": aynı eserden, s. 1303n.
Psikopos Bernex: Rousseau'nun Kont Joseph Piccone'ye gönderdiği bir mektupta adı geçmiştir, 5 Mart 1739, *C.C.* I: 93.
"Emin olun ki... Buradan nasıl kurtulacağımı": Mayıs/Haziran 1731, aynı eserden, s. 7-9.
"Uzun süredir başıma gelen... Sevgili babacığım": Mayıs/Haziran 1731, aynı eserden, s. 12-14.
"Ateşin ve dumanın ortasında... Saint-Marceau banliyösünden": *O.C.* I: 159.
Voltaire *Candide*'de onu: *Candide*, böl. 22. Bu paragraftaki Paris detayları Jean Chagniot'tan alınmıştır, *Nouvelle Histoire de Paris: Paris au XVIIIe Siècle* (Paris: Hachette, 1988), s. 171-81, 217-39.
"Çekingen insanlar çok iyi": Gaston Bachelard, *L'Eau et les Rêves* (Paris: Corti, 1942), s. 218.
"Hiçbir zaman... Kapının dışında beni": *O.C.* I: 162-63.
"Yeğenini eğitmek... Onu mükemmel": aynı eserden, s. 161.
"Talihsiz halkın": aynı eserden, s. 164.
"Bütün bunlar": Alphonse Callery, alıntı aynı eserden, s. 1309n.
"Ve tahta köprüyü": aynı eserden, s. 166.
"En korkunç yozlaşmanın": aynı eserden, s. 168.
"Çok sıcak bir gün": aynı eserden, s. 168-69.
"Dal gibi ince": aynı eserden, s. 170.
"Ne genç ne de güzeldi... Bana büyük duygular": aynı eserden, s. 171.
"Düzlük alanlar": aynı eserden, s. 172-73.
Mavi bir kanyon: William Wordsworth, *The Prelude* (1805 versiyonu), XIII. Bölüm, 56-59. dizeler.
"Konuşmadan": *O.C.* I: 173.

6. BÖLÜM MAMAN'IN EVİNDE
(Sayfa 99-119)

"Alplerin muhafızları": Christian Sorrel et al., *Histoire de Chambéry* (Toulouse: Privat, 1992), s. 10; Chambéry hakkındaki diğer detaylar, Nicolas, *La Vie Quotidienne*, s. 139-40, 144-47, 153.
Kadın bir işçi: adı Marie Gay'di; tarih Şubat 1734'tü (Nicolas, *La Vie Quotidienne*, s. 52). Okuryazarlık konusundaki bilgiler, aynı eserden, s. 313-18.
"Artık ne bahçe": *Confessions* V, *O.C.* I: 176.
"*Chez moi*": *O.C.* I: 176.
"Annecy'deyken": aynı eserden, s. 196.
"Anne kanatlarının": Ritter, *La Famille*, s. 15.
Conzié'nin teyzesi: Mugnier, *Mme de Warens*, s. 9n.
"Orta boyluydu... Onu her gün gördüğüm": Conzié'den bilinmeyen bir mektup arkadaşına, 1786-1787 civarlarında, *C.C.* I: 293-94.
"Onun kadar genç olmasına": *O.C.* I: 201.
"Onun önünde": aynı eserden, s. 177-78.

Cadastre, tapu: bu reformlar konusunda bkz. Roche, *France in the Enlightenment*, s. 27-33.
"Dar görüşlü": Georges Daumas, "Rousseau à Chambéry," *Annales 33* (1953-1955), 220-25.
"Düşünceler pratikle" *O.C.* I: 179.
"Günde sekiz saat": aynı eserden, s. 188.
"Sosyal yaşamın en ufak gereklilikleri": ilk olarak *Lettre à Malesherbes*, *O.C.* I: 1132.
"Akla gelebilecek her konuda": *Rêveries* VI, *O.C.* I: 1053.
Erik Erikson: birçok kitabında bu konuya değinir, özellikle *Young Man Luther* (New York: Norton, 1958); *Identity, Youth, and Crisis* (New York: Norton, 1968) ve *Gandhi's Truth*'ta (New York: Norton, 1969).
"Anlatacak pek bir şeyim yok": *O.C.* I: 178.
"*Qui bien chante*": aynı eserden, s. 187.
Son yıllarında bir dostuna: Bernardin, s. 57.
"Dolayısıyla birkaç gün": 29 Haziran 1732 (?), C.C. I: 16.
"Elinde bir şişe şarap": Nicolas, La Vie Quotidienne, s. 190-91.
"Ve en güzel sosyal çevrelerin" *O.C.* I: 186.
"Rahmetli Peder Caton'a": Antoine Belfils'den, müttefiki Bonaventure Jorand'a, Georges Daumas tarafından alıntılanmıştır, "En Marge des *Confessions*," *Annales 33* (1953-1955): 218; Canevas için bkz. s. 210-11.
"Ansızın kendimi... Eğer dünya üzerinde": *O.C.* I: 188.
"Çok garip": Trousson, I: 122.
"Chambéry'deki en güzel": *Confessions* V, *O.C.* I: 190.
"Ama bu açıklamanın": tarih atılmamış mektup, muhtemelen 1734'te, Catherine-Françoise de Challes'ye yazılmıştır, *C.C.* I: 22.
"Arada bir dikkatimi": *O.C.* I: 189.
"Beyefendi büyük bir": aynı eserden, s. 192.
"Yunan heykellerine... Beni bulduğu kadar": aynı eserden, s. 190-91.
"Bu düşünce öyle yeniydi": aynı eserden, s. 194.
"Hiçbir şeyin bir erkeği": aynı eserden, s. 198.
"Hayatımda ilk kez": aynı eserden, s. 197.
"Ne düş": Hippolyte Buffenoir, *Les Charmettes et Jean-Jacques Rousseau* (Paris: Paul Cornau, 1902), s. 11-12.
"Kesinlikle bir": Cranston, I: 109.
"Masum bir genci": Grimsley, A Study in Self-Awareness, s. 102.
"Çok şehvetli": *O.C.* I: 197.
"Rousseau ile yaşanacak": Olivier Marty, *Rousseau de l'Enfance à Quarante Ans* (Paris: Debresse, 1975), s. 139.
"*Maman* ile birlikteyken": *Confessions* VI, *O.C.* I: 253-54.
"Doyuma ulaşırken... Ah, hayatımda bir kez olsun": *Confessions* V, *O.C.* I: 219.
"Claude Anet'nin bizim yakınlığımızdan... Kaç kere bizi": aynı eserden, s. 201.
"Çok büyük acılar çektikten sonra": aynı eserden, s. 205.
Clément'in de belirttiği gibi: Clément: *De l'Éros Coupable*, s. 187. Mart ayında *génipi* bulunamayacağını ilk Mugnier belirtmiştir, *Mme de Warens*, s. 119.
İlginç bir olay: *Julie* I.xliii-xliv, IV.x.
"Daha da kötü... Saygıdeğer peder": mektup muhtemelen 13 Ağustos 1733 tarihlidir, *C.C.* I: 20; R. A. Leigh, Rousseau'nun *lactifié* kelimesini uydurduğunu belirtir. Hastalık, *Confessions* V, *O.C.* I: 184'te geçer.
"Piskoposun ölümünden sonra": Claude Boudet'ye, 19 Nisan 1742, *C.C.* I: 149.
Günümüze kadar ulaşmıştır: Leigh, *C.C.* I: 25n.
"Tanrı'nın siz majestelerine": 18 Aralık 1734 tarihli mektup, *C.C.* I: 314. 1734 tarihli olaylar Mugnier tarafından ele alınmıştır, *Mme de Warens*, böl.5.

"Doğru yoldan sapmış olmaya... Hiç endişelenmemesi gerektiğini": C.C. I: 26-27.
"Altı aydır": aynı eserden, s. 24.
"Saklayacak bir": aynı eserden, s. 109 (muhtemelen 1739'da yazılmıştır).
"Annecy kentini": aynı eserden, s. 293 (1786 veya 1787'de yazılmıştır).
"Gravürcülük mesleğinden... İki ana başlıkta": aynı eserden, s. 29-31.
"Bizler yozlaşmış" *La Liturgie ou la Manière de Célébrer le Service Divin dans l'Église de Genève* (1743), Leuba'da alıntılanmıştır, "Rousseau et le Milieu Calviniste," s. 42.
"Tanrı'nın kiliseye": Mugnier, *Mme de Warens*, s. 11.
"Neredeyse Fénelon": *Rêveries* III, O.C. I: 1013.
Bu düşüncenin dinden: Starobinski, *L'Oeil Vivant*, s. 155-61.
Papaz okulunun önündeki sokağın: Léandre Vaillat, *La Savoie* (Paris: Perrin, 1912), s. 321.
"Müzikle, tedavi sağlayan iksirlerle": O.C. I: 218.
"İnsan ne denli": aynı eserden, s. 212.
Gabriel Bagueret: Renkli kariyeri Leigh tarafından özetlenmiştir, C.C. I: 36.
"Zayıf düştüğümü hissederek": O.C. I: 221.
"Tamamen onun meşgalesi... İnsanı esir eden": aynı eserden, s. 222.
"Hayatımın sonuna kadar": C.C. I: 32.
"Ama kilometrelerce": O.C. I: 224.

7. BÖLÜM LES CHARMETTES KIRLARI (Sayfa 121-145)

Kira kontratı: Georges Daumas, "L'Idylle des Charmettes est-elle un Mythe?" *Annales 34* (1956-1958): 83-105; tarlalar ve çiftlik hayvanları konusunda: *Dictionnaire*, s. 134.
"Tamamen özgürdüm": *Rêveries* X, O.C. I: 1099.
"Hayatımın kısa süreli... Eğer bütün bunlar": *Confessions* VI, O.C. I: 225-26.
"Artık hiçbir şeyi": O.C. I: 227.
Üstelik çok sayıda doktor yoktu: Nicolas, *La Vie Quotidienne*, s. 41.
"Bedenimi öldürmesini beklediğim... Devamlı hasta": O.C. I: 228, 235.
"Hasta bir adam olarak": Madam d'Épinay'ye, 26 Mart 1757, C.C. 4: 200.
"Baharı bir daha görüp": O.C. I: 231.
"Defalarca": *Confessions* VI, O.C. I: 232.
"Gençlik yıllarında": Bernard Lamy, *Entretiens sur les Sciences*, ed. François Girbal ve Pierre Clair (Paris: Presses Universitaires de France, 1966), s. 65.
"Artık hastalıklarımı": O.C. I: 232.
"İlk tomurcukları": aynı eserden, s. 233.
"Hayvanları evcilleştirmekten": aynı eserden, s. 233-34.
"Güzelliklerini gözünün... Şefkatli olduğu kadar": aynı eserden, s. 236-37.
"Muhtemelen hastalığı": aynı eserden, s.1350n.
"*Maman, maman*... Henüz gezmemiş": aynı eserden, s. 244-45.
Jean-Samuel-Rodolphe Wintzenried: erişilebilen bilgiler şu kaynaklarda ele alınmıştır; O.C. I: 1361-62; C.C. I: 89-90; *Dictionnaire*, s. 943-44.
"Ben ne kadar sessizsem": O.C. I: 262.
Yıkıcı projeler: Conzié'den bilinmeyen bir mektup arkadaşına, 1786-1787 civarlarında, C.C. I: 294.
"Zeki ve hayat dolu": *Intendant général*'ın 1757 tarihli andıçı, Mugnier tarafından alıntılanmıştır, *Mme de Warens*, s. 419-20.
"Ona karşı duygularımın... Sevdiğimi alçaltacak": O.C. I: 264-66.

"Bütün varlığımı saran": aynı eserden, s. 263.
"Yüreğinde, beyninde": *Confessions* I, *O.C.* I: 19.
"Benim kendi kendime": *Confessions* VI, *O.C.* I: 266.
"Söz konusu hanımefendinin... Ölümün kaçınılmazlığını": *O.C.* I: 1212-13.
"Bana genellikle": *Confessions* V, *O.C.* I: 215.
"Alelade bir suçlu": 24-26 Temmuz 1737, *C.C.* I: 44-45.
"Parayı, bu tür iyilikleri": *Confessions* VI, *O.C.* I: 247.
"Torunu... Cenevre'de devlet sırlarına": *O.C.* I: 216-17.
"Onu doğumundan beri": Madeleine Jacquéry'den Rousseau'ya, 28 Temmuz 1762, *C.C.* 12: 121. Rousseau bu mektubu yanıtlamamış gibi görünmektedir.
Malade imaginaire: *Confessions* VI, *O.C.* I: 258.
"Kalpteki büyük": Matthew Baillie, *The Morbid Anatomy of Some of the Most Important Parts of the Body* (Londra: 1793), s. 14.
"Bir kere daha sağlığınıza... İyi mi yaptım bilmiyorum": 13 Eylül 1737, *C.C.* I: 48-49.
Stuart yandaşları: bkz. Clément, *De l'Éros Coupable*, s. 155; Rousseau'nun sahte isminin anlamları Geoffrey Bennington tarafından ilginç bir biçimde ele alınmıştır, *Dudding: Les Noms de Rousseau* (Paris: Galilée, 1991).
"Madam Larnage beni... Kendimi şımarttım": *Confessions* VI, *O.C.* I: 249, 253-54.
"Yokluğu kendim gibi": aynı eserden, s. 252.
"İçinde filizlenen": Fénelon, *Les Aventures de Télémaque*, ed. Jeanne-Lydie Goré (Paris: Garnier, 1968), VI. Bölüm, s. 174.
Teşhirciliği: Starobinski, *L'Oeil Vivant*, s. 107.
"O muazzam kemerlerde... Saatlerce dalıp gittim": *O.C.* I: 256.
"Montpellier'ye birkaç": Bernardin, s. 52; ayrıca bkz. *O.C.* I: 256-57.
"Bana gülümseyerek": Bernardin, s. 47-48.
"Montpellier, iki metreyi": Jean-Antoine Charbonnel'e, 4 Kasım 1737, *C.C.* I: 61.
"Çorak arazileri sevmiyorum": Mirabeau Markisi'ne, 31 Ocak 1767, *C.C.* 32: 84.
"Yemekler beş para etmez... O şeyi": 23 Ekim ve 4 Aralık 1737, *C.C.* I: 53-59, 63-64.
"Hayatımda ilk kez": *O.C.* I: 260.
"Yukarı çıktım": aynı eserden, s. 261.
"Wintzenried ismi": aynı eserden, s. 265.
"Saray muhafızı": Cranston, I: 135.
"Zavallı bir uşağın": aynı eserden, s. 140; 24 Ekim 1739 tarihli resmi belge, *C.C.* I: 316'da tekrar basılmıştır.
"Madam, biliniz ki": *O.C.* 2: 1122.
"Artık tamamen": 3 Mart 1739, *C.C.* I: 88.
"Oğulların en şefkatlisi... Eminim ki": 18 Mart 1739, aynı eserden, s. 98-99.
"Ah, keşke": *Rêveries* X, *O.C.* I: 1098.
"Onu sevdiğim": *Émile et Sophie* I, *O.C.* 4: 895; Clément, *De l'Éros Coupable*, s. 188.
"Baş başa yemek": *Confessions* VI, *O.C.* I: 269.
"Bu yararsız çabaları": *O.C.* I: 242.
"Bir yazarı okurken... Neredeyse yirmi beş": aynı eserden, s. 237, 239, 234.
"Dâhi insanlar": Bernardin, s. 149.
"Denklemlerle bir geometri": *O.C.* I: 238.
"Bir diyagram": 20 Eylül 1738, *C.C.* I: 79.
Pet-en-l'air: *O.C.* I: 241.
"'Ben' nefret uyandıran... Başka hiçbir din": Pascal, *Pensées*, Léon Brunschvicg'in numaralandırmasına göre no. 455, 451, 468.
"Şayet *Maman* ruhumu... Ki açıkçası bu": *O.C.* I: 243.

"Katoliklik": Nicolas Bonhôte, *Jean-Jacques Rousseau: Vision de l'Histoire et Autobiographie: Étude de de Sociologie de la Littérature* (Lozan: L'Age d'Homme, 1992), s. 210.
Ateşe atacak kadar: *Confessions* VII, *O.C.* I: 293.
"Chambéry'den Mösyö Rousseau": *O.C.* 2: 1163, 1906n; *C.C.* I: 48n.
The Orchard: *O.C.* 2: 1123-29.
"Bayat ve renksiz sıfatlarla": Jean-Louis Lecercle, *Rousseau et l'Art du Roman* (Paris: Librairie Armand Colin, 1969), s. 42.
"Size dürüstçe... Şehirlerin kargaşası": *C.C.* I: 72.
"In Praise of the Monks": *O.C.* 2: 1120-22.
Bir sabah duası yazmıştı: *O.C.* 4: 1034-39.
Fransız elçisine: *C.C.* I: 93-95 (ayrıca *O.C.* I: 1214-17).
"Anavatanım olan Cenevre'den": *C.C.* I: 93-94 (ayrıca *O.C.* I: 1218-20).
"Amacını biraz da": 3 Mart 1739, *C.C.* I: 88.
Akıl almaz teklif: aynı eserden, s. 96-97.

8. BÖLÜM GENİŞLEYEN UFUKLAR (Sayfa 147-165)

"Onu ataletten kurtaracak": 22 Ağustos 1740, *C.C.* I: 124-25.
"Bana bir baba gibi": Nisan 1740, aynı eserden, s. 120.
"Bütün kalbiyle": 25 Nisan 1740, aynı eserden, s. 121-22.
"Tarihi olmayan": Maurice Garden, *Lyon et les Lyonnais au XVIIIe Siècle* (Paris: Flammarion, 1975), s. 351, 63, 352. Sayfa 180'deki tablo, 1789'da işçilerin yüzde 60'ının tekstille ve onların da neredeyse yarısının ipekle meşgul olduğunu göstermektedir.
Böyle bir mektup kaleme alarak: "Épitre à M. Bordes," *O.C.* 2: 1132.
"İşçilerin neredeyse": *Émile* III, *O.C.* 4: 477.
"Asil ve cömert... En iyi yürekli": *Confessions* VII, *O.C.* I: 281, 280.
"Kaderin tek başına bıraktığı... Şayet beyhude": *O.C.* 2: 1139-40.
"Bir gün oynayabileceği": Guéhenno I: 111.
"Yakışıklı... Aptal, tembel": ": *Confessions* VI, *O.C.* I: 267.
"Her şeyi görebiliyor": aynı eserden, s. 268.
"İnsanlığın genel... Belirli alanlarda": *O.C.* 4: 13, 31, 10, 21.
"Arbois'den gelen": *O.C.* I: 269.
"Rousseau'nun, evinde": Bernardin, s. 115.
Barbarus hic: *O.C.* 2: 1890.
"Kader beni yerimden etti": "Pour Madame de Fleurieu," aynı eserden, s. 1133.
"Ki hiçbir yere varmadığını": *O.C.* I: 268.
"Onun da hiçbir şeyi yoktu": *Confessions* VII, *O.C.* I: 282. Matmazel Serre'in on bir yaşındaki (Rousseau on dört yaşında olduğunu sanıyordu) haline atıf, *Confessions* VII, *O.C.* I: 171.
"Sizden bir karşılık": *C.C.* I: 103-6.
"Seni ve Matmazel": 5 Aralık 1764, *C.C.* 22: 170.
"*Jeunesse égarée*": *C.C.* I: 106n.
"Fanie'ye": Conzié'ye mektup, 14 Mart 1742, *C.C.* I: 144-45.
Teşekkür ettiği uzun bir mektup: Conzié'ye, 17 Ocak 1742, aynı eserden, s. 132-39.
"Nükteli sözler": Bernardin, s. 5.
"Jean-Jacques *Maman*'ı": Trousson I: 104.
"Çocukluk evresi": *Émile* II, *O.C.* 4: 342-43.
"Çirkin bir sokak": *Confessions* VII, *O.C.* I: 282.

"Bu çalışmanın yetenekle": Elisabeth Badinter tarafından alıntılanmıştır, *Les Passions Intellectuelles*, 2 cilt, (Paris: Fayard, 1999, 2002), I: 225.

"Cesurca": Guéhenno tarafından alıntılanmıştır, I: 123.

"Yumruk atmayı": Arthur M. Wilson tarafından alıntılanmıştır, *Diderot* (New York: Oxford University Press, 1972), s. 16.

"Tahtırevan taşıyan": Cheverny Kontu Jean-Nicolas Dufort'un, 1768'deki bir olaya ilişkin anıları, Wilson tarafından alıntılanmıştır, *Diderot*, s. 543.

Aynalarla dolu bir koridorda: Alain Grosrichard, "Où suis-je? Que suis-je: Réflexions sur la question de la place dans l'oeuvre de Jean-Jacques Rousseau à partir d'un texte des *Rêveries*," *Rousseau et Voltaire en 1978: Actes du Colloque International de Nice* (Cenevre: Slatkine, 1981), s. 356.

"Hayal gücü bakımından zengin": André Morellet, *Mémoires de L'Abbé Morellet*, ed. Jean-Pierre Guicciardi (Paris: Mercure de France, 1988), s. 58.

"Bizim gibi... Uyuklarım morarıp": Wilson tarafından alıntılanmıştır, *Diderot*, s. 630, 695, 632.

"Eski Rejim'e atılan ilk bomba": *The New Oxford Companion to Literature in French*'de alıntılanmıştır, ed. Peter France (Oxford: Clarendon, 1995), s. 845.

"Uzaklardan gelen bir müziği": Wilson, Diderot, s. 350.

"Sanatçıların yansıtmayı": Diderot, *Salon de 1767*, ed. Jean Seznec ve Jean Adhémar (Oxford: Clarendon, 1963), s. 67.

"Karakterine uygun": Jacob Jonas Björnstahl'dan, Carl Christoffer Gjörwell'e, 1 Eylül 1770, C.C. 38: 95.

"'Kaybetmek sizi incitiyor mu?'": Antoine Bret, elyazması, "Anecdotes sur Rousseau," A. C. Keys tarafından kopyalanmıştır, *Annales 32* (1950-1952): 184.

"İnsan en küçük şeylerde": *Salon de 1767*, *Oeuvres Complètes de Diderot*, ed. J. Assézat (Paris: Garnier, 1876), II: 127.

Frères ennemis: Jean Fabre, "Deux Frères Ennemis: Diderot et Jean-Jacques," *Lumières et Romantisme*, 2. Baskı (Paris: Klincksieck, 1980), s. 19-65.

"Müzisyenler ve": *Confessions* VII, O.C. I: 288-89.

"Varlıklı bir eve": aynı eserden, s. 291.

"Önce sessizlik": Voltaire, *Candide*, böl. 22.

Saint-Preux'nün ilk Paris deneyimi: *Julie* II.xiv-xv.

"Kişilik bakımından olsun": Giacomo Casanova, *History of My Life*, ç.n. Willard Trask (New York: Harcourt, Brace & World, 1966) 2: 223, 8: 249.

"İnsanın bir esprinin": *Lettres sur les Ouvrages et le Caractère de J. J. Rousseau*, ed. Marcel Françon (Cenevre: Slatkine Reprints, 1979), s. 42.

"İğnelemeye ve hicve": *Julie*, Seconde Préface, O.C. 2: 21.

"Kendini alay konusu... Zengin ve güçlü kişilerin": *Julie* II.xvii, O.C. 2: 248, 256, 252, 250 ve II.xxvii, O.C. 2: 303. Coulet kendi baskısında, *gens de l'autre monde* tabirinin on sekizinci yüzyıldaki kullanımına dair örneklere yer vermiştir, *La Nouvelle Héloïse* I: 513.

"Onu ilk gördüğümde... Üçüncü gün": *Confessions* VII, O.C. I: 291-92.

"Gözlerinizi açın": Şiiri alıntılayan (I: 182) Trousson, onun Rousseau'ya ait olduğunu düşünmektedir, ama bu kesin bir bilgi değildir.

"Büyük bir acıyla": 9 Nisan 1743, C.C. I: 182.

"İnsanın bulabileceği": Louis de Bachaumont, *Mémoires Secrets pour servir à l'Histoire de la République des Lettres en France depuis 1762*, 26 Şubat 1769, Pierre Paul Plan, *J. J. Rousseau Raconté par les Gazettes de son Temps* (Paris: Mercure de France, 1912), s. 96.

"Karşılığında Madam Dupin": *Confessions* VII, O.C. I: 293.

"Epik bale... Bir şairin maceralarını": aynı eserden, s. 294.

9. BÖLÜM VENEDİK MASKELERİ
(Sayfa 167-182)

"Hem dış görünüşünden": Louis-Gabriel-Christophe de Montaigu'dan, Montaigu Kontu Pierre-François'ya, 29 Haziran 1743, *C.C.* I: 187.
"Venedik cumhuriyeti yıllardır": aynı eserden, s. 188.
"Geçerken zavallı": *Confessions* VII, *O.C.* I: 295.
"Chambéry yolculuğuna": Mugnier, *Mme de Warens*, s. 216.
"Mösyö Rousseau'yu tanımaktan": Jonville'den, Montaigu'ya, 26 Eylül 1743, *C.C.* I: 196.
"Oysa buraya geldiğimden": 21 Eylül 1743, aynı eserden, s. 194. Leigh'in notu (s. 195-96) mali krizi özetler.
"Geldikten iki gün sonra": Montaigu'dan, Pierre-Joseph Alary'ye, 15 Ağustos 1744, *C.C.* 2: 50.
"Şayet hiç uşaklık": Guéhenno, I: 140.
"Büyükelçiliğin kâtibi": Rousseau Madam Warens'e, ona mektup gönderirken bu unvanı kullanmasını yazmıştır, 5 Ekim 1743, *C.C.* I: 198.
Şifrelere aktarılması gerekiyordu: *O.C.* 3: ccl-ccli'de anlatılmıştır.
"Dışişleri kâtibi": J. G. du Theil'in kâtibinden, Montaigu'ya, 19 Kasım 1743, *C.C.* I: 215; *Confessions* VII, *O.C.* I: 304.
"Sinyor Rousseau'nun": Montaigu'dan, L. G. C. de Montaigu'ya, 19 Kasım 1743, *C.C.* I: 210.
Rousseau o dönemden itibaren: aynı eserden, s. lv.
"Senatörün yüzünün... Parisli tiyatro severlerin": *Confessions* VII, *O.C.* I: 302.
"Bourbon Hanedanlığı": aynı eserden, s. 306.
"San Marco Meydanı'nın": aynı eserden, s. 305.
"Ertesi gün saat birde": Peder Nauti'den, Rousseau'ya, 30 Aralık 1743, *C.C.* I: 221.
"Yarı doğulu muhteşem bir şehir": Henri Zerner tarafından Philippe Monnier'nin eseri için yazılmış, sayfa numarası bulunmayan önsöz, *Venise au XVIIIe Siècle* (Brüksel: Complexe, 1907; tekrar basım, 1981).
"Maske insanın": Monnier, *Venise*, s. 34.
"Diğerleri gibi görünmek için": Montaigu Kontesi'ne, 23 Kasım 1743, *C. C.* I: 213.
"Buradaki daha tasasız... Kızlar vücutlarının": Johann Wolfgang von Goethe, *Italian Journey 1786-1788*, ç.n. W. H. Auden ve Elizabeth Mayer (New York: Pantheon, 1962), s. 88, 75, 71, 68.
"Onların *barcarolle*'lerini dinlerken": *O.C.* I: 314.
"Venedikli gondolcuların söylediği": *Dictionnaire de Musique*, *O.C.* 5: 650.
"Uzaklardan gelen sesleri": Goethe, *Italian Journey*, s. 77.
"O ne uyanıştı... O ilahi eseri": *O.C.* I: 314.
Vokal melodileriydi: Madeline Ellis, *Rousseau's Venetian Story: An Essay upon Art and Truth in Les Confessions* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1966), s. 122.
"'Gelsin Sophie'": *O.C.* I: 315.
"Kusursuz bir aydınlatma": "Fragment d'une Épitre à M. B[ordes]," *O.C.* 2: 1145. Pléiade editörleri (s. 1897-98) şiirin Nisan 1744 tarihli olduğunu ve şarkıcının Cattina olarak tanınan Caterina Aschieri olduğunu belirtmektedirler.
"Sabahları biraz ayin": Monnier, *Venise*, s. 28; üç manastıra ilişkin hikâye, Charles de Brosses tarafından aktarılmıştır (aynı eserden, s. 201).
"Ama benim hoşuma giden... Ve büyük bir aptallıkla": *O.C.* I: 317.
Akla yatkındır: Jacques Borel, *Génie et Folie de J. J. Rousseau* (Paris: Corti, 1966), s. 84. Ayrıca bkz. D. Bensoussan, *La Maladie de Rousseau* (Paris: Klinckgieck, 1974), s. 46.
"Eğer bir adamı tanımak": *O.C.* I: 320.
Montaigu'nun önerisi: C.C. 2: 38n.

"Doğululara özgü... Beni sanki kendisine": *O.C.* I: 318-19.
"Parayla satın alınabilen": *Confessions* I, *O.C.* I: 36.
"Okşamalarına katlanıyorum": *Confessions* VII, *O.C.* I: 320.
"Elbisesinin kollarının... *Zanetto, lascia le donne*": aynı eserden, s. 320, 22.
Korodaki tek gözlü kız: Christopher Kelly, *Rousseau's Exemplary Life: The Confessions as Political Philosophy* (Ithaca: Cornell University Press, 1987), s. 172-83.
"Gerçek aşk daima alçakgönüllüdür": *Julie* I.50, *O.C.* 2: 138.
"Bana asla... Şehvet düşkünü": *Julie*, ek, "Les Amours de Milord Édouard Bomston," *O.C.* 2: 753, 760.
"Kişiliğinin anahtarını": *O.C.* I: 1401.
Sırtüstü yatan kadınların: Charles de Brosses, Trousson tarafından alıntılanmıştır, I: 200-201.
"Boğazından": Trousson tarafından alıntılanmıştır, I: 197.
"Alçak annesiydi... Masumiyetine el sürmekten": *Confessions* VII, *O.C.* I: 323.
"Göklere çıkarılan devletin... Bana göre": *Confessions* IX, *O.C.* I: 404-5.
"Daima üç ayakkabı": Bernardin, s. 44 (Montaigu'yu tanıyan "güvenilir bir kişiden" aldığı bilgileri aktarmaktadır).
"Masamın kenarındaki": Montaigu'dan, Peder Alary'ye, 15 Ağustos 1744, *C.C.* 2: 50.
"Sanki can çekişen": Guéhenno, I: 139.
"Gülmeye başladım": *O.C.* I: 312.
"Küstahlık eden": Montaigu'dan, Peder Alary'ye, 15 Ağustos 1744, *C.C.* 2: 50.
"Mösyö Montaigu'nun": J. G. du Theil'e, 15 Ağustos 1744, aynı eserden, s. 48.
"Dürüst bir insan": Du Theil'e, 11 Ekim 1744, aynı eserden, s. 67.
"Şikâyetlerimin haklı oluşu": *O.C.* I: 327.
Birkaç uşağın duruma itiraz ettiğini: Le Blond, 13 Eylül 1749 tarihli mektup, alıntı *O.C.* 3: 1844n.

10. BÖLÜM BİR HAYAT ARKADAŞI VE GÜNAHKÂR BİR SIR (Sayfa 183-194)

"İsviçre ve": Thomas Birch'den, Boyle'ın *Life* adlı eseri (1744), Edward Pyatt tarafından alıntılanmıştır, *The Passage of the Alps* (Londra: Robert Hale, 1984), s. 51.
Ahlaksız bir maceraperest: Montaigu'dan, Peder Chaignon'a, 10 Ekim 1744, *C.C.* 2: 65.
"Dünden önceki gün": Vincent Capperonnier de Gauffecourt'tan, Peder Chaignon'a, 12 Eylül 1744, *C.C.* 3: 417.
"Duvillard'ın": *Confessions* VII, *O.C.* I: 324.
"Babamla gölde gezerken": *Confessions* I, *O.C.* I: 29.
"Bana karşı": *Confessions* VII, *O.C.* I: 325.
"Sakin mizacının... Yüreğini kaplayan": aynı eserden, s. 327-29.
"Rousseau bütün hayatı": Stendhal'dan, kardeşi Pauline'e mektup, 12 Temmuz 1804, *Correspondence*, ed. H. Martineau ve V. del Litto (Paris: Gallimard, 1962), I: 128.
"Zavallı kardeşi... Paris'in bütün kalabalığının": 25 Şubat – 1 Mart 1745, *C.C.* 2: 73-77.
"Bu genç kadını... 'Bekâret!' dedim heyecanla": *Confessions* VII, *O.C.* I: 330-31; Thérèse'in Orléans'da bulunan doğum sertifikası, 21 Eylül 1721'de doğduğunu göstermektedir: Charly Guyot, *Plaidoyer pour Thérèse Levasseur* (Neuchâtel: Ides et Calendes, 1962), s. 19.
"İhtiyacım olan bir takviye": *Confessions* VII, *O.C.* I: 332. Starobinski buradaki belirsizlikleri ortaya çıkaran ilk insan olmuştur, *Transparency and Obstruction*, s. 179; ayrıca Jacques Derrida'nın kapsamlı analizinin de odağı olmuştur, *Of Grammatology*, ç.n. Gayatri Spivak (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1976), s. 141-64. Ayrıca bkz. *O.C.* I: 1407n.

"Tehlikeli bir takviye": *Émile* IV, *O.C.* 4: 663.
"İlk gördüğüm günden": *Confessions* IX, *O.C.* I: 414.
"Kendini sadece yarı yarıya": Clément, *De l'Éros Coupable*, s. 229; Marion'la benzerlik s. 224-25'te geçmektedir.
"Marion güzel olmakla": *Confessions* II, *O.C.* I: 84.
Alt tabakadan metreslerle: bkz. Darnton, *Great Cat Massacre*, s. 165-67.
"Benim nasıl Thérèse'im varsa": *Confessions* VII, *O.C.* I: 346.
Lieutenant-criminel: *Confessions* VIII, *O.C.* I: 353.
"Neredeyse benim": *Confessions* VII, *O.C.* I: 333.
"Dostlarının o korkunç": Morellet, *Mémoires*, s. 115.
"Çıtı pıtı": Boswell'in günlüğündeki 3 Aralık 1764 tarihli yazı, *Boswell on the Grand Tour: Germany and Switzerland*, ed. Frederick A. Pottle (New York: McGraw-Hill, 1953), s. 220. (Fransızca konuşmalar Pottle tarafından tercüme edilmiştir; Leigh, *C.C.* 22: 355'te orijinalini verir).
"Pencere eşiğini... Thérèse'imin yüreği": *Confessions* VIII, *O.C.* I: 353-54.
"İsviçre, İngiltere ve Fransa'da": *Confessions* VII, *O.C.* I: 332.
"Ben kararımı kesin olarak vermiştim": aynı eserden, s. 345.
Chambéry'de yeni doğan bebeklerin: Nicolas, *La Vie Quotidienne*, s. 119.
"Saint-Jean-le-Rond": Léon Lallemand'ın orijinal kabul kayıtlarından alıntılanmıştır, *Histoire des Enfants Abandonnés et Délaissés* (Paris: Picard, 1885), s. 157. Benim Enfants Trouvés ile ilgili aktardıklarım Lallemand'a, s. 131-217 ve Camille Bloch'a dayanmaktadır, *L'Assistance et l'État en France à la Veille de a Révolution* (Paris: Picard, 1908), s. 57-120.
"Anne sevgisinin mezarı": Académie de Châlons (1777), Bloch tarafından alıntılanmıştır, *L'Assistance*, s. 119.
Joseph Catherine Rousseau: *O.C.* I: 1421-22.
Madam Francueil'e yazdığı bir mektupta: 20 Nisan 1751, *C.C.* 2: 142-44.
"Ah! Biz bu konuda": *O.C.* I: 1417'de alıntılanmıştır.
"En ufak bir kuşkuya": Lüksemburg Düşesi'ne, 12 Haziran 1761, *C.C.* 9: 15.
"Efendisine verdiği çocuklar": *Journal Encyclopédique*, 30 Nisan 1791, tekrar basım, *C.C.* 2: 310.
Thérèse'in beş değil dört çocuk: Girardin Markisi Rousseau'nun ölümünün ardından çocukları bulmaya çalışmış, ama başarılı olamamıştır; Thérèse'ten "dört çocuk" duyduğu anlaşılmaktadır (Henri Laliaud'dan Girardin'e, 16 Ekim 1779, *C.C.* 44: 54).
"Hataları yüzünden": *Émile* I, *O.C.* 4: 263.
"Jean-Jacques hayatında": *Confessions* VIII, *O.C.* I: 357.

11. BÖLÜM BİR YAZARIN ÇIRAKLIĞI
(Sayfa 195-209)

"Kendimi Hôtel Saint-Quentin'e": Daniel Roguin'e, 9 Temmuz 1745, *C.C.* 2: 83-85.
"Eğer sıkıntıdaysanız": Tarih atılmamış yanıt, aynı eserden, s. 86.
Modern bir uzman tarafından: D. Paquette, *Dictionnaire*'de, s. 633.
"Bu eser kendi türünün": *O.C.* 2: 1051.
"Ferrara Prensesi'ne": *Confessions* VII, *O.C.* I: 294-95.
Birbirlerine bakmaya bile: Jean François Marmontel, *Mémoires*, ed. John Renwick (Clermont-Ferrand: Bussac, 1972), I: 97-105.
"Keman için bütünüyle": Jean Philippe Rameau, *Erreurs sur la Musique dans l'Encyclopédie* (1755), *O.C.* I: 1409'da alıntılanmıştır.
"Çocukluğumdan beri": *Les Muses Galantes* için *Avertissement*, *O.C.* 2: 1051.

"Şayet birine": Diderot, *Le Neveu de Rameau*, Pléiade, *Oeuvres*, ed. André Billy (Paris: Gallimard, 1951), s. 399.

Çağdaşlarından biri: Chabanon ve Piron, Daniel Paquette tarafından alıntılanmıştır, *Jean-Philippe Rameau, Musicien Bourgignon* (Saint-Seine-l'Abbaye: Éditions de Saint-Seine-l'Abbaye, 1984), s. 87-91.

"Ey ruhumu yakıp kavuran... Kıskanç rakiplerime": *O.C.* 2: 1061, 1060.

"Hayatımda hiç böyle... Buna rağmen": J. B. du Plessis'e, 14 Eylül 1745, *C.C.* 2: 87.

"Yaşlı bir müzisyenin": Paquette, *Rameau*, s. 52.

"Üstelik taklit etmekle kalmaz": *Essai sur l'Origine des Langues*, böl. 14, *O.C.* 5: 416.

"On beş yıldır": Rousseau'dan Voltaire'e, 11 Aralık 1745, *C.C.* 2: 92.

"O eserin değersiz": Voltaire'den Rousseau'ya, 15 Aralık 1745, aynı eserden, s. 94.

"Senfonistlere, oyunculara": *O.C.* I: 1411.

"İki aylık bir çalışmanın": Charles Malherbe, aynı eserden alıntılanmıştır.

"Yüreğimde ölümle eve döndüm": *Confessions* VII, *O.C.* I: 337.

"Sembolik bir ölüm... Nefretinin hedefi": Jean Starobinski, Rousseau'ya önsöz, *Essai sur l'Origine des Langues* (Paris: Gallimard, 1990), s. 14.

Fransız müziğinin: *Lettre sur l'Opera Italien et Français*, *O.C.* 5: 255.

"Çömez" olarak tanımlayan: Claude Varenne, 17 Ekim 1747, *C.C.* 2: 95-101.

"O zavallı hayvanın": "Mon Portrait" adı altında derlenen tarih atılmamış notlar, *O.C.* I: 1129.

"Çok neşeli": aynı eserden, s. 342.

"Gösterişe kaçmaksızın": *Les Contre-Confessions: Histoire de Madame de Montbrillant*, ed. Georges Roth, tashih: Elisabeth Badinter (Paris: Mercure de France, 1989), s. 450-51.

"O sıralarda": *O.C.* I: 339.

"Bir gece eve geldiğimde... Aynı anda birçok mutluluk": aynı eserden.

Mösyö Tavel: Tavel'den J. F. Hugonin'e, 17 Mart 1746, *C.C.* 2: 288.

"Bütün mektupları": *O.C.* I: 339.

"Kendi adıma": 17 Ekim 1747, *C.C* 2: 102.

"Zaman akıp geçerken... Madam Levasseur'ün": *Confessions* VII, *O.C.* I: 340.

Yazı yeteneği sayesinde: sonbahar 1735, *C.C.* I: 30.

"Emrinde müzisyenlerden": George Sand, *Histoire de ma Vie* (Paris: Lecou: 1854), I: 129.

"El işçiliği": Anicet Sénéchal, "Jean-Jacques Rousseau, Secrétaire de Madame Dupin," *Annales 36* (1963-1965): 207.

Bunu sonradan kendisi de kabul etti: *Confessions* III, *O.C.* I: 116-17.

"Ama söyleyin": Olivier de Corancez tarafından aktarılmıştır, "Mémoires de J. J. Rousseau," *Mémoires Biographiques et Littérarires*, ed. Mathurin de Lescure (Paris: Firmin-Didot, 1881), s. 278.

"Tıpkı benim gibi": *Confessions* VII, *O.C.* I: 347.

"Çok akıllı bir çocuk... 'Çocuk' yakıştırması": Darnton, *Great Cat Massacre*, s. 180, 168.

"Dostluğu yazılarında": "Fragment Biographique" (muhtemelen 1755-1756'da yazılmıştır), *O.C.* I: 1115.

"Neşesini": Badinter tarafından alıntılanmıştır, *Les Passions Intellectuelles* I: 259.

"Diderot bu haftalık yemeklerden": *Confessions* VII, *O.C.* I: 347.

"Bana kendimden... Proteus olsun": *Le Persifleur*, *O.C.* I: 1108, 1110.

"Avrupa'da": *Émile* IV, *O.C.* 4: 674.

"Başına birlikte oturduğumuz": *Confessions* VIII, *O.C.* I: 352.

Rousseau, Grimm ile Diderot'nun: *Confessions* II, *O.C.* I: 59.

"Dairesinde... Gülsün mü ağlasın mı": *Confessions* VIII, *O.C.* I: 354-55.

"İyi şarabı": Diderot, *Jacques le Fataliste*, Pléiade, *Oeuvres*, s. 658.

"Eski güzel günlerden": Voltaire, *Le Mondain*, *Mélanges*, ed. Jacques van den Heuvel (Paris: Gallimard, 1961), s. 203-4.

"Ölümcül bir zehir": *Julie* I.li, O.C. 2: 141.
"Güzel Fransız kadınları": Rousseau'dan Pierre-Alexandre Du Peyrou'ya, 4 Kasım 1764, C.C. 22: 6.
"Filozofumuz iki veya üç": Antoine Bret, elyazması anılar, C.C. 2: 311.

12. BÖLÜM ŞÖHRETİN BAŞLANGICI (Sayfa 211-233)

"Dostlarımın beni": *Confessions* VIII, O.C. I: 350.
"Farklı bir dünya... Sarhoş olmuş gibi": aynı eserden, s. 351; *Lettres à Malesherbes* II, O.C. I: 1135.
"Ey çılgınlar": *Discours sur les Sciences...*, O.C.3: 14.
Özenli araştırmalar: R. Galliani, "Rousseau, l'Illumination de Vincennes, et la Critique Moderne," *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century 245* (Oxford: Voltaire Foundation, 1986): 403-47.
"Benliğimi görmeyi": Augustine, Confessions, ç.n. R. S. Pine-Coffin (Harmondsworth: Penguin, 1961), VIII.7, s. 169.
"Ben Vincennes'de hapisteydim... Beni hiç": Marmontel, *Mémoires*, I: 204.
"Çağıma ve çağdaşlarıma": *Lettres à Malesherbes* II, O.C. I: 1135.
Çapkınların kadın peşinde: Diderot, *Le Neveu de Rameau*, *Ouevres*, s. 395.
"Zihni nehrin": Georges Poulet, *Studies in Human Time*, ç.n. Elliott Coleman (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1956), s. 186.
Yunan atasözü: Isaiah Berlin tarafından meşhur edilmiştir, *The Hedgehog and the Fox: An Essay on Tolstoy's View of History* (New York: Simon & Schuster, 1953).
"Kâğıda aktarılabilecek... Uzun süre boyunca": *Confessions* III ve VIII, O.C. I: 114, 352.
"Akademi Mösyö Rousseau'nun": "Compte rendu de la séance du 23 août 1750," C.C. 2: 297. Dijon Akademisi'ne ilişkin kapsamlı bir inceleme, Marcel Bouchard'ın eserinde bulunabilir, *L'Académie de Dijon et le Premier Discours de Rousseau* (Publications de l'Université de Dijon, Paris: Société des Belles Lettres, 1950).
Aydınlanma'nın özeleştirisi: Mark Hulliung, *The Autocritique of Enlightenment: Rousseau and the Philosophes* (Cambridge: Harvard University Press, 1994).
"Bu birörnek ve aldatıcı": *Discours sur les Sciences...*, O.C. 3: 8-9.
"Devlet ve kanunlar": O.C. I: 6-7.
"Eğer dört yıl daha": *Ébauches des Confessions*, O.C. I: 1160.
"Bir bakıma aslını": Rousseau'dan Maurice Quentin de la Tour'a, 14 Ekim 1764, C.C. 21: 255.
"Bizim çağımızın Cato'sunun": Diderot, *Essai sur le Peinture*, *Ouevres*, ed. Billy, s. 1134.
"Bu söylev iyi yazılmış... Rezil bir arsızlıkla": *Journal et Mémoires du Marquis d'Argenson*, Beonit Mély tarafından alıntılanmıştır, *Jean-Jacques Rousseau: Un Intellectuel en Rupture* (Paris: Minerve, 1985), s. 61-62.
"Karşıtlarım bana... İki veya üç yıl boyunca": "Fragment Biographique," O.C. I: 1115.
Diderot'nun yazdıkları: *"la philosophie s'avance à pas de géant, et la lumière l'accompagne;" "la saine philosophie, dont les lumières se répandent partout...," Encyclopédie*'deki "*Bramines*" ve "*Capuchon*"dan, Roland Mortier tarafından alıntılanmıştır, *Clartés du Siècle des Lumières* (Cenevre: Droz, 1969), s. 30-31.
"Kadim bir masal": O.C. 3: 17. Rousseau bu öyküyü Plutarkhos'da bulmuştur ve yanlış yorumlamış gibi görünmektedir (O.C. 3: 1247n).
"İnsanlar orada birbirlerine": Diderot, *Salon de 1765*, ed. Else Marie Bukdahl ve Annette Lorenceau (Paris: Hermann, 1984), s. 231.

"Ağır ama güzel yemekler": Morellet, *Mémoires*, s. 130.
"İnsan onun ürkek": Marmontel, *Mémoires,* I: 109-10.
"Septisizmlerini öne sürerken": *Émile* IV, *O.C.* 4: 568 (the Savoyard Vicar).
"Felsefenin uşak üniformasını": *Corr. Litt.* 5: 103 (15 Haziran 1762).
"İnsan bir topluluğun": *Rêveries* III, *O.C.* I: 1016.
"Dogmatik bir yaklaşımla": Morellet, *Mémoires*, s. 131.
"Hume'un septisizmine gülüyorlar": Edward Gibbon, Memoirs of My Life, ed. Betty Radice (Harmondsworth: Penguin, 1984), s. 136.
"Je suis bon Encyclopédiste": Wilson tarafından alıntılanmıştır, *Diderot*, s. 152.
"Onların felsefeleri": *Rêveries* III, *O.C.* I: 1016.
"Dalga geçiyorlar": Mémoires et Correspondance de Mme d'Épinay (Paris: Volland, 1818), 2: 65.
Gardırobundaki eşyalar: *C.C.* 2: 304-9.
"Böbrek sancıları": Madam Warens'e, 26 Ağustos 1748, aynı eserden, s. 108.
"Anne tereddüt etmeksizin": *Émile* IV, *O.C.* 4: 499.
"*Maman*'ın güzelliğinin doruğunda": *Confessions* VIII, *O.C.* I: 359.
Rousseau bu fırsattan yararlanıp: *Confessions* I, *O.C.* I: 38-39.
"Bu olayı hiç hatırlamıyor": Sand, *Histoire de ma Vie* I: 27n.
"Düşüncelerimin zincirlerini": *Confessions* VIII, *O.C.* I: 362.
"Hayatımın geri kalanını": *Rêveries* III, *O.C.* I: 1014.
"Kendime büyük bir sevinçle": *Confessions* VIII, *O.C.* I: 363.
Taşınabilir Saat: Roche, *France in the Enlightenment*, s. 88.
"Böylece insanın": Madam Graffigny'nin François-Antoine Devaux'ya aktardığı şekliyle, 28 Şubat 1753, Showalter, *Madame de Graffigny and Rousseau: between the two Discours* (Oxford: Voltaire Foundation, 1978), s. 75.
"İçeri girerken... Hiç kimseye emir vermemek": Iselin, *Pariser Tagebuch 1752*, 10 ve 14 Haziran 1752, *C.C.* 2: 315-17.
"Hayatımı kazanacak": Rousseau'dan Créqui Markizi'ne, Kasım 1752 civarlarında, aynı eserden, s. 201.
"*Grands seigneurs* denen": "Épitre à M. de l'Étang, Vicaire de Marcoussis," *O.C.* 2: 1152.
"Doğa herkesi besleyecek": Rousseau'dan Madam Francueil'e, 20 Nisan 1751, *C.C.* 2: 143.
"Aktrislerin neredeyse": *Julie* II.xxiii, *O.C.* 2: 285.
"Çok hassas bir bünyesi": Lenieps tarafından, Rousseau'nun *Dernière Réponse*'undaki boş bir sayfaya yazılmıştır, *C.C.* 3: 321.
Bir suçlu gibi oradan sıvıştı: *Confessions* VIII, *O.C.* I: 377.
"O anda bir yazarın": *O.C.* I: 379.
"Zaferinizin ortasında": Pierre Jélyotte'tan Rousseau'ya, 20 Ekim 1752, *C.C.* 2: 197.
"Böyle bir hususta": *O.C.* I: 381.
"Diğer kadınlar kadar": Corancez, "Mémoires de J. J. Rousseau," s. 278.
"İşte filozofumuz": J. Dusaulx, *De Mes Rapports avec J. J. Rousseau* (Paris: Didot, 1798), s. 28.
"Onun Thérèse'i": D'Holbach'ın yorumları, Guinguiné tarafından aktarılmıştır, *O.C.* I: 1444-45.
"Acele edin de": Charles-Pierre Coste d'Arnobat, "Doutes d'un Pyrrhonien Proposés Amicalement à J. J. Rousseau," *Mémoire*, s. 104-5.
"Teknik açıdan": *Dialogues* I, *O.C.* I: 682.
"Ona karşı": *Confessions* VIII, *O.C.* I: 398.
"*Köy Kâhini*": *O.C.* 2: xci'de alıntılanmıştır.
"Siz onu": 1809 tarihli bir anı defterinden, Leigh tarafından alıntılanmıştır, *C.C.* 2: 198n.
"İnsanlar kralın huzurunda... Genellikle hasta olduğu": Joseph d'Hémery'ye anonim rapor, 30 Mart 1753, *C.C.* 2: 328-33.
"Bir veya iki satırdan": "Lettre d'un Symphoniste," *O.C.* 5: 277.

"Şiir yazmak şairlerin": *Lettre sur la Musique Française*, O.C. 5: 292.
"Çünkü hazzı... Ses işaretleri": *Essai sur l'Origine des Langues*, böl. 15-16, O.C. 5: 419.
"Yabancılara hiç dokunmayan": "Musique," *Dictionnaire de Musique*, O.C. 5: 924.
"Bana ulusal": Germaine de Staël, *Lettres sur les Ouvrages et le Caractère de J. J. Rousseau*, ed. Marcel Françon (Cenevre: Slatkine Reprints, 1979), s. 87.
"Dörtnala koşan": *Julie*: II.xxiii,, O.C. 2: 286n (Rousseau'nun dipnotu).
Köpeklerinin bile ahenksiz havladığını: Julie von Bondeli tarafından J. G. Zimmermann'a aktarılmıştır, 8 Aralık 1764, C.C. 22: 194.
"Orkestra şefliği": *Confessions* V, O.C. I: 185.
"Fransızların müziği": *Lettre sur la Musique Française*, O.C. 5: 328.
Şayet Rousseau: bkz. Cynthia Verba, *Music and the French Enlightenment: Reconstruction of a Dialogue*, 1750-1764 (Oxford: Clarendon Press, 1993), s. 20-29 ve O'Dea, *Rousseau: Music, Illusion and Desire*, s. 16-18.
"Bu mektup": Charles Burney, *A General History of Music* (Londra: 1789), 4: 615.
"Arkasına tekmeler yiyerek": D'Argenson Markisi'nin notları, 15 Aralık 1753, C.C. 2: 324.
"Devamlı gerçeklerin... Doğuştan zengin": Jacques Cazotte, *Observations sur la Lettre de J. J. Rousseau au Sujet de la Musique Française* (1753), *Mémoire*, s. 103.
"Müzikte özgürlük": D'Alembert, *De la Liberté de la Musique* (1760 civarlarında), Trousson tarafından alıntılanmıştır, I: 313.
"Valère narinliğiyle": O.C. 2: 977.
"Bu sabah": aynı eserden, s. 983.
"İnsan gerçekten severse": aynı eserden, s. 1018, 1016.
"Size Comédie Française'in": Rousseau'dan Lenieps'e, 16 Ocak 1753, C.C. 2: 211.
"Başarısızlık arzusu": Önsöz, O.C. 2: lxxxvii.
"Mösyö Rousseau'nun": *Lettres sur Quelques Écrits de ce Temps*, O.C. 2: lxxxix'de alıntılanmıştır.
Voltaire'in yaygın: Wilson tarafından alıntılanmıştır, *Diderot*, s. 197.
"Burada söz konusu olan... İnsanların bir gün": *Narcisse*'in önsözü, O.C. 2: 959, 974.

13. BÖLÜM ROUSSEAU'NUN ÖZGÜNLÜĞÜ
(Sayfa 235-244)

"İçimde sebebini çözemediğim": "Mémoire à M. de Mably," O.C. 4: 21.
"Okuyanın anlamakta... Benim seçtiğim yol": *Confessions* III, O.C. I: 114, 116.
"Bu yazı çok kötü": *Discours... sur la Vertu du Héros*, O.C. 2: 1262.
"Böyle bir *torche-cul*": Rousseau'dan Marc-Michel Rey'e, 31 Ocak 1769, C.C. 37: 36.
Triste et grand système: "Seconde Lettre à Bordes" adlı yayımlanmayan yazısının önsözü, O.C. 3: 105.
"Kendime ait": *Ébauches des Confessions*,, O.C. I: 1150.
"Benim seçtiğim": Wurtemburg Prensi'ne, 15 Nisan 1764, C.C. 19: 301.
"Bütün olguları": *Discours sur l'Origine de l'Inégalité*, O.C. 3: 132-33.
Lèvi-Strauss bir keresinde: "Jean-Jacques Rousseau, Fondateur des Sciences de l'Homme," *Jean-Jacques Rousseau*, ed. Baud-Bovy et al., s. 239-48.
"İnsanlar doğal olarak": Blaise Pascal, *Pensées*, Brunschvicg'in numaralandırmasına göre no. 451.
"*Amour-propre*": François, Rochefoucauld Dükü, *Maximes*, no. 563 (son baskı, 1678).
"İçinde sanat, bilim": Thomas Hobbes, *Leviathan*, I.xiii.
"Sürü dürtüsü": Anthony Ashley Cooper, Shaftesbury'nin üçüncü kontu, *Characteristics of Men, Manners, Opinions, Times*, ed. J. M. Robertson (Londra: Grant Richards, 1900), I: 75.

"İnsanın kanı": David Hume, *A Treatise of Human Nature*, ed. Ernest C. Mossner, (Londra: Penguin, 1984), II.ii.4, s. 402.
"Önyargılarla dolu": *Émile* IV, O.C. 4: 325.
Julie'nin de söylediği gibi: *Julie* III.xviii, O.C. 2: 362.
"Hayal gücü": *Discours sur... l'Inégalité*, O.C. 3: 144.
"Düşünme hali": aynı eserden, s. 138.
"Rousseau doğanın kucağına": Henri Fuseli (ya da Füssli), *Remarks on the Writing and Conduct of J. J. Rousseau* (Londra, 1767), s. 25.
Germaine de Staël: *Lettres sur les Ouvrages*, s. 7.
"Toplumun âdetlerinden": *Discours sur... l'Inégalité*, O.C. 3: 158.
"*Ceci est à moi*": aynı eserden, s. 164.
"Benim, senin": Pascal, *Pensées*, Brunschwicg'in numaralandırmasına göre no. 293.
"Eşitlik kayboldu": O.C. 3: 171.
"İlkel insanın": Tacitus, *The Annals of Imperial Rome*, ç.n. Michael Grant (Harmondsworth: Penguin, 1977), s. 132.
"Bir arada yaşama alışkanlığı... İnsanlar kulübelerinin önünde": *Discours sur l'Origine de l'Inégalité*, O.C. 3: 168-70.
"İnsan ırkına karşı": Voltaire'den Rousseau'ya, 30 Ağustos 1755, C.C. 3: 156-57.
"İnsanın cebinde": Timon (1756), *Mémoire*, s. 151.
"Tıpkı insan etini": *Discours sur l'Origine de l'Inégalité*, O.C. 3: 175-76.
"İşte zenginlerin": aynı eserden alıntılanmıştır, s. 1339 (*Discours*'un editörü Starobinski, "Réaction de propriétaire," yorumunda bulunmuştur).
"Düşünen insan": Diderot'dan Peder Le Monnier'ye, 15 Eylül 1755, Diderot'nun *Correspondence*'ından, ed. Laurent Versini (Paris: Robert Laffont, 1997), s. 51.
"Düşünmek istemeyen insan": "Droit naturel," *Encyclopédie*, Trousson tarafından alıntılanmıştır, I: 331.
"Kitapları hor gören": Trousson, I: 330.
"Artık var olmayan": *Discours sur l'Origine de l'Inégalité*, O.C. 3: 123.
"Başkalarının gözleriyle": *Émile* II, O.C. 4: 309
En lui-même... Hors de lui: *Discours sur l'Origine de l'Inégalité*, O.C. 3: 193.
"Zenginlerin ve fakirlerin": aynı eserden, s. 187.
"Bu sözlerin": Jean Starobinski, *Discours*'un önsözü, aynı eserden, s. xlix.
Arthur Melzer'in de belirttiği gibi: *The Natural Goodness of Man: On the System of Rousseau's Thought* (Chicago: University of Chicago Press, 1990).
"İnsanın bütün dertlerinin": "Fragments de la Lettre à Christophe de Beaumont," O.C. 4: 1019.
"Bireyin özgürlüğü": Sigmund Freud, *Civilization and Its Discontents*, ç.n. James Strachey (New York: Norton, 1961), s. 42.

14. BÖLÜM CENEVRE'DE KAHRAMAN, PARİS'TE YABANCI (Sayfa 245-256)

"Altmışını geçmiş olmasına": *Confessions* VIII, O.C. I: 390.
"*İsa'yı İzlemek* adlı kitabın": Madam Warens'den Rousseau'ya, 10 Şubat 1754, C.C. 2: 250.
"Onu yeniden gördüm... Thérèse yüzüğü hemen": *Confessions* VIII, O.C. I: 392.
"Madam Warens": Trousson I: 346-47.
"Evlatlık oğlu": Conzié'den bilinmeyen bir mektup arkadaşına, 1786-1787 civarlarında, C.C. I: 295.
"Düşünceleriniz ve işleriniz": Wintzenried de Coutilles'den Madam Warens'e, 8 Ekim 1754, C.C. 3: 370-71.

"Küçük yaşta Fransa'ya... Vatanına dönüp": Kilise Heyetinin kayıtları, 25 Temmuz 1754, *O.C.* I: 1220-21.

"Annesinin hizmetlerinin": sahnenin betimi ve belge alıntıları, Guyot, *Plaidoyer pour Thérèse Levasseur*, s. 49-51.

"Tanrı hakkında": Brissot de Warville, *Mémoires*, ed. M. De Lescure (Paris: Firmin-Didot, 1877), s. 260 (ayrıca C.C. 3: 329).

"Ben bir dosta açım": Rousseau'dan Vernes'e, 25 Mart 1758, *C.C.* 5: 65.

"Ateşli ruhunu": *Confessions* VIII, *O.C.* I: 394.

"Bu şehir dünyada": Rousseau'dan Madam Dupin'e, 20 Temmuz 1754, *C.C.* 3: 16.
Ayrıca Cranston'ın da: Cranston I: 340; 17. Bölümde Cenevre politikaları ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

"Cenevre'nin... Ucuz ve sade": Jean Donzel'in anıları, *C.C.* 3: 330.

"Basit insanların dostluğunu": Francis d'Ivernois, *Tableau Historique et Politique des Révolutions de Genève* (1782), *C.C.* 3: 345.

"Yaptığı küçük şeyler için": Georges-Louis Le Sage'ın notları, *C.C.* 3: 332.

"İnsanlığın dostu": Théodore Rousseau'nun (bir akraba) anıları, aynı eserden, s. 328-29.

"Yolculuğumuz dünyanın": *Confessions* VIII, *O.C.* I: 393.

"Yazılarımın ve ismimin": Rousseau'dan Rey'e, 29 Kasım 1761, *C.C.* 9: 284. Rousseau ve Rey'in ilişkisi Raymond Birn tarafından ele alınmıştır, "Rousseau and Literary Property: From the *Discours sur l'Inégalité* to Émile," *Leipziger Jahrbuch zur Buchgeschichte* 3 (1993): 13-37.

"Hindilerin yönetimine": Marie-Joseph Chénier, *Dénonciation des Inquisiteurs de la Pensée*, Daniel Roche tarafından alıntılanmıştır, "Censorship and the Publishing Industry," *Revolution in Print: The Press in France*, 1775-1800, ed. Robert Darnton ve Daniel Roche (Berkeley: University of California Press, 1989), s. 13.

"Kanunlar halka": Raymond Birn tarafından alıntılanmıştır, "Malesherbes and the Call for a Free Press," *Revolution in Print*, s. 50.

"Ve yarı gülerek": J. A. C. Cérutti'nin anıları, *C.C.* 3: 347-48. Aynı hikaye Grimm tarafından da aktarılmıştır, ayrıntıları biraz farklı olsa da, özünde aynıdır (*C.C.* 3: 31n'de alıntılanmıştır). Taziye mektubu kaybolmuştur, ama hem d'Holbach hem de Rousseau tarafından doğrulanmıştır.

"Bilimler ve sanatlar": *Journal Encyclopédie*, Trousson tarafından alıntılanmıştır, I: 382.

"Hiç kimse": *Corr. Litt.* 4: 343 (1 Şubat 1761).

"Voltaire zenginliğiyle": Julien-Louis Geoffroy, *L'Année Littéraire* (1783), *Mémoire*, s. 513-14.

"O zamana kadar": *Corr. Litt.* 5: 103 (15 Haziran 1762).

"Her şeye meydan okuma": *Oeuvres* (Paris: Belin, 1821), 4: 464, *Mémoire*, s. 284.
Elisabeth Badinter: *Les Passions Intellectuelles*, I: 453-54.

"Daima kendisi olmaktı": *Confessions* VIII, *O.C.* I: 378.

" İçtenlik kendi rolüne": Peter L. Berger, *Invitation to Sociology: A Humanistic Perspective* (New York: Doubleday Anchor Books, 1963), s. 109.

"Duclos Rousseau'nun yapay... Gerçekten ikiyüzlü": Peder Trublet'nin günlüğü (1755), *C.C.* 3: 350; Rousseau, *être* ve *paraître* terimlerini *Discours sur... l'Inégalité*'de kullanır (*O.C.* 3: 174) ve aralarındaki gerilim Starobinski'nin *Transparency and Obstruction* adlı eserinin temel konularındandır.

"Derin düşüncelerimin... en soylu gurur": *Confessions* IX, *O.C.* I: 416-17.

"Yazar kafasını": *Lettre... sur une nouvelle Réfutation* [Claude-Nicolas Lecat], O.C. 3: 99-100.

"Yemeklerimizde": *Dernière Réponse*, *O.C.* 3: 79.

"Yüksek sosyetenin... Dilediğiniz gibi": Rousseau'dan Lastic Kontu, Menars Markizi ve Madam d'Épinay'ye, 20 ve 25 Aralık 1755, *C.C.* 3: 231-38.

"Tereyağını alan adam": *Julie* V.vii, *O.C.* 2: 610 ve 1713-14n.

15. BÖLÜM BİR GÖNÜL MACERASI
(Sayfa 257-284)

Karşı çıktı: Rousseau'dan Théodore Tronchin'e, 27 Şubat 1757, C.C. 4: 162.
"Savaş Durumu": O.C. 3: 601-12; bkz. Maurice Cranston, "Rousseau on War and Peace," *Rousseau and the Eighteenth Century: Essays in Memory of R. A. Leigh*, ed. Marian Hobson et al. (Oxford: Voltaire Foundation, 1992), 189-96.
"Öyle bir muhakeme düşkünlüğü": Masson, *La Réligion de Rousseau*, I: 219.
"Hayatım boyunca": *Confessions* VIII, O.C. I: 396.
"Bir daha hiç": *Confessions* IX, O.C. I: 403.
"İnce ve narin": Ruth Plaut Weinreb, *Eagle in a Gauze Cage: Louise d'Épinay, Femme de Lettres* (New York: AMS Press, 1993), s. 22.
"Başını yerden kaldırmadan": D'Épinay, *Histoire de Madame de Montbrillant* 3: 18.
"Nihayet dileklerim": *Confessions* IX, O.C. I: 403.
Gouvernante... evini çekip çeviren: *Le Robert Dictionnaire Historique de la Langue Française* (2: 1620) kelimenin 1690'dan itibaren bu şekilde kullanıldığını ortaya koymaktadır.
"Tamamen kendimle baş başa... Yavaş adımlarla": *Lettres à Malesherbes* III, O.C. I: 1139-41.
"Düşündüklerimi ifade etmeden... Sizi yalnızlığa": Deleyre'den Rousseau'ya, 3 Temmuz 1756, C.C. 4: 20-21.
Vaktinden iki asır önce feminist: Badinter, *Les Passions Intellectuelles* 2: 249-50.
"Gönülsüzce romanlar": *Confessions* IX, O.C. I: 411.
"İklimler, mevsimler": aynı eserden, s. 409.
"Mösyö Rousseau": Jean-Baptiste Tollot'tan Gabriel Seigneux de Correvon'a, Ağustos 1754, C.C. 3: 341.
"Bu teklif... Eğer birbirimizi": 10 ve 12 Mart 1756, C.C. 3: 292, 296. Leigh, Madam d'Épinay'nin kurgusal yanıtını (294-95n) alıntılamış ve o dönemde yazdıklarının mutlaka daha ılımlı olması gerektiğini ortaya koymuştur.
"Bir kez olsun": Badinter tarafından alıntılanmıştır, *Les Passions Intellectuelles* 2: 295n.
"Güzel değilim": Louise d'Épinay, "Mon Portrait," *Mes Moments Heureux* (Paris: Sauton, 1869), s. 3.
"Ben ki": aynı eserden, s. 133.
"Par excellence": Madam d'Épinay'den Saint-Lambert Markisi'ne, 28 Şubat 1756, C.C. 3: 288.
"Notu ve jüponu": *Confessions* IX, O.C. I: 437.
"Ona arada sırada": aynı eserden, s. 412.
"Yılın en güzel... Kanım kaynamaya": aynı eserden, s. 426-27.
"Hayallerin mantığa": Samuel Johnson, *Rasselas* (1759), böl. 44.
"Hiçbir mevkiye": "Les Amours de Claire et de Marcellin," O.C. 2: 1195.
"İlk ve en ciddi": "Le Petit Savoyard," O.C. 2: 1200.
"Çok iyi": O.C. I: 436.
"Bu tür sahte kılıklar": aynı eserden, s. 439.
"Dizlerine kadar inen": aynı eserden.
"Geldi, onu gördüm": aynı eserden, s. 440.
Stendhal kristalleşme olarak nitelendirdiği: *De l'Amour*, ed. Pierre-Louis Rey (Paris: Pocket Classiques, 1998), böl. 2, s. 31.
"Aşkla sevebildiği": *Confessions* VIII, O.C. I: 360.
"Kuşkulanılabilecek son kişi": Charles Collé, Marty tarafından alıntılanmıştır, *Rousseau de l'Enfance*, s. 399n.
Diderot da: Arthur M. Wilson'a göre, Diderot'nun ciltler dolusu yazılarında savaşa yalnızca iki kere değinilmiştir (Wilson, *Diderot*, s. 248).

"İmparatorluğu sağlama": *Julie* IV.iii, O.C. 2: 412.

"Tavırları benim karakterime": Madam d'Épinay, "Portrait de Madame ***," *Mes Moments Heureux*, s. 218-19.

"Yüz binlerce... Onun bana": Diderot'dan Sophie Volland'a, 14 Temmuz 1762 ve 30 Eylül 1760, *Correspondence*, s. 375, 236. "Hymne aux Tétons" aslında Jean-Pierre Nicolas du Commun tarafından yazılmıştı.

"Aşk onun... Heyecandan kendinden": "Madame d'Houdetot jugée par Madame de Vintimille," Hippolyte Buffenoir, *La Comtesse d'Houdetot: Sa Famille, Ses Amis* (Paris: Leclerc, 1905), s. 84-85.

"Herkes gibi evlenerek": Madam Rémusat'nın anıları, Buffenoir, *La Comtesse d'Houdetot,* s. 302-3.

"Ses tonu değişti... Bunun paylaşılmayan": *Confessions* IX, O.C. I: 443-44.

Désir değil *envie*: Clément, *De l'Éros Coupable*, s. 125.

"Kucağına... Bu yolculuğu": O.C. I: 444-45. Rousseau uzmanları, onun başka yazılarında kullandığı terimleri temel alarak, bu pasajın mastürbasyondan başka bir anlama gelemeyeceğini kabul etmektedirler.

"Karşılaştığı tek şey": aynı eserden, s. 446.

"Böylesine bir tutkuyu": aynı eserden, s. 463. Mektupların Madam d'Houdetot tarafından değilse de, onun ölümünün ardından bir yeğeni tarafından yakıldığına dair birtakım kanıtlar bulunmaktadır (O.C. I: 1496n).

"Bir keresinde beni": Rousseau'dan Madam d'Houdetot'ya, Temmuz 1757, C.C. 4: 225-26.

"Hayır *Maman*": *Confessions* VI, O.C. I: 264.

Samimi *tu* hitabını kullandığına: *Confessions* IX, O.C. I: 463-64.

"Hayal gücünden": Elisabeth Badinter, *Les Contre-Confessions: Histoire de Madame de Montbrillant par Madame d'Épinay*'nin önsözü (Paris: Mercure de France, 1989), s. x. Badinter'in önsözü bu meseleye dair en dengeli incelemedir; onun metni Georges Roth'un baskısını takip eder.

"Birinin patlatmasını": Wilson, *Diderot*, s. 608-11; ayrıca bkz. P.N. Furbank, *Diderot: A Critical Biography* (New York: Knopf, 1992), s. 352-53. Madam d'Épinay'nin en güçlü savunucusu Weinreb'dir, *Eagle in a Gauze Cage.*

"Benim hırçın": *Madame de Montbrillant*'ın Roth baskısı 3: 151-52.

"Zavallı kadıncağıza": aynı eserden, s. 147.

"Şayet onu": Rousseau'dan Madam d'Houdetot'ya, 12 Temmuz 1757, C.C. 4: 227.

Bu aşamada Saint-Lambert: *Confessions* IX, O.C. I: 462-63. Pléiade editörleri bu olayı 1758 baharına koymaktadırlar, ama Trousson ve Eigeldinger, *Rousseau au Jour le Jour*'da (s. 88) Rousseau'nun verdiği tarihi, yani 1757 yılının Temmuz ayının ortalarını kabul etmeye meyillidirler.

"Henüz hiçbir şey... Size acımama": 31 Ağustos 1757 tarihli mektuplar, *Madame de Montbrillant* 3: 178-83; C.C. 4: 246-52 (Rousseau'nun elyazması kopyalarını takiben; ayrıca *Confessions* IX, O.C. I: 450-53).

"Söyleyeceklerini dinlemeli": *Madame de Montbrillant* 3: 195.

"Başta kendim olmak üzere": Rousseau'dan Madam d'Épinay'ye, 6 Eylül (?) 1757, C.C. 4: 253-54.

"Eğer erdemli": *Madame de Montbrillant* 3: 198.

"Hayır, hayır, Saint-Lambert": Rousseau'dan Saint-Lambert'e, 15 Eylül 1757, C.C. 4: 258.

"Dostumuzu döneklikle... Beni dostunuz olarak: Saint-Lambert'ten Rousseau'ya, 11 Ekim 1757, aynı eserden, s. 281-82.

"Kendimi yüreğinizdeki": Madam d'Houdetot'dan Rousseau'ya, 29 Eylül 1757, aynı eserden, s. 267-68.

"Bahçenizde ve": Rousseau'dan Madam d'Épinay'ye, 10 Ekim 1757 civarlarında, aynı eserden, s. 276-78. Rousseau yazısına sonradan, "Bu mektup hiç gönderilmedi" (s. 280n) cümlesini ilave etmiştir.

"Bir melankoliyle": Madam d'Épinay'den Rousseau'ya, 26 Eylül 1757, aynı eserden, s. 264.
"Bana bir barış": *Confessions* IX, *O.C.* I: 473.
"Beş yüz... Ama beni sevdiğini": Rousseau'dan Grimm'e, 26 Ekim 1757, *C.C.* 4: 299-301.
"Bütün dostlarım": Rousseau'dan Saint-Lambert'e, 28 Ekim 1757, aynı eserden, s. 311.
"Durumuma aldırmadan": Rousseau'dan Madam d'Épinay'ye, 29 Ekim 1757, aynı eserden, s. 316-17.
"Ben iki yılı aşkın": Grimm'den Rousseau'ya, 31 Ekim 1757, aynı eserden, s. 323. Bu mektup yalnızca *Madame de Montbrillant* aracılığıyla bilinmektedir, ama Leigh gerçek olduğuna inanmamız için geçerli nedenler öne sürmüştür (C.C. 4: 324n).
"İçimdeki şüpheleri": Rousseau'dan Grimm'e, 1 Kasım 1757, *C.C.* 4: 325.
"Peki ama": Madam d'Houdetot'dan Rousseau'ya, 2 Kasım 1757, aynı eserden, s. 331.
"Eğer sizi etkileme": Rousseau'dan Madam d'Houdetot'ya, 3 Kasım 1757, aynı eserden, s. 336.
"Elveda": Rousseau'dan Madam d'Houdetot'ya, 3 Kasım 1757, aynı eserden, s. 339.
"Eğer insan üzüntüden": Rousseau'dan Madam d'Épinay'ye, 23 Kasım 1757, aynı eserden, s. 372.
"Hermitage'dan ayrılmak": Madam d'Épinay'den Rousseau'ya, 1 Aralık 1757, *Madame de Montbrillant* 3: 278; ayrıca Rousseau, Madam d'Houdetot'ya gönderdiği bir mektupta da bu sözleri alıntılamıştır, 10 Aralık 1757, *C.C.* 4: 388.
"Kaldığım evi": Rousseau'dan Madam d'Épinay'ye, 19 Nisan 1756, aynı eserden, s. 5.
"Prensipleri": "Souvenirs et Remarques sur M. de Saint-Lambert par la Comtesse d'Houdetot, Buffenoir, *La Comtesse d'Houdetot*, s. 269.
"Kendine kanunları": "Testament de M. de Saint-Lambert," aynı eserden, s. 258.
"Çok çirkindi": Baron Gaspard (ya da Caspar) de Voght'un anıları, O. Kluth tarafından alıntılanmıştır, "Lettres Inédites de Madame d'Houdetot au Baron Voght," *Annales* 28 (1939-1940): 43-44.
Göstermekten keyif alırdı: Madam D'Houdetot'nun hayat anıları, *C.C.* 5: 277.

16. BÖLÜM AYDINLANMA'DAN KOPUŞ
(Sayfa 285-306)

"Fransızların tepelerde": Joseph Teleki'nin günlüğü, Szek Kontu, *C.C.* 8: 360.
"Onun için toplum": Isabelle de Charrière, *Éloge de Jean-Jacques Rousseau* (1790), *Mémoire*, s. 588.
"Kısmen kendim": *Confessions* X, *O.C.* I: 514.
"Sizin tabirinizle... Mektuplarınızdan açıkça": Rousseau'dan Madam d'Houdetot'ya, 5 Ocak 1758, *C.C.* 5: 4-7.
Hüzünlü bir tavırla Rousseau'ya veda etti: Madam d'Houdetot'dan Rousseau'ya, 7 Ocak 1758, aynı eserden, s. 9.
"Ben sizin": Madam d'Houdetot'dan Rousseau'ya, 10 Ocak 1758, aynı eserden, s. 13.
"Hayatında tattığı": Rousseau'dan Madam d'Houdetot'ya, 11 Ocak 1758, aynı eserden, s. 17.
"Sizinle bütün": Madam d'Houdetot'dan Rousseau'ya, 6 Mayıs 1758, aynı eserden, s. 72.
"Alelade arkadaşlıklardan": *Lettres à Malesherbes* I, *O.C.* I: 1132.
"Duyarlı insan kimdir?": Diderot, "Rêve de d'Alembert," *Oeuvres*, ed. André Billy (Paris: Gallimard, 1951), s. 925.
"Onun en çok... Duygular söz konusu": *Dialogues* II, *O.C.* I: 825, 861-62.
"Ruhun doğrudan": Simon Schama, *Citizens: A Chronicle of the French Revolution* (New York: Alfred A. Knopf, 1989), s. 150.
"Kendisi *un honnête homme*": Madam Geoffrin'den Polonya Kralı'na, 8 Mayıs 1774, Pierre de Ségur tarafından alıntılanmıştır, *Le Royaume de la Rue Saint-Honoré: Madame Geoffrin et sa Fille* (Paris: Calmann Lévy, 1897), s. 315.

"Haftada iki": Angélique de Vandeul [kızlık soyadıyla Diderot] *Vie de Diderot, Oeuvres Choisies de Diderot*, ed. François Tulou (Paris: Garnier, 1908), I: 30-40.

"Zenginlerle... Yoksulluk yüzünden": *Rêveries* IX, O.C. I: 1092-93.

"Eğer sihirli": Diderot'dan Sophie Volland'a, 15 Eylül 1760, *Correspondence*, s. 216-21.

"En yüce duygularımızın": Diderot'dan Étienne-Noël Damilaville'e, 3 Kasım 1760, aynı eserden, s. 297.

"Söyleyecek hiçbir şeyim": Rousseau'dan Mirabeau Markisi'ne, 25 Mart 1767, C.C. 32: 239.

"İşini yarım bırakan": Jacques Barzuni "Why Diderot?" *Varieties of Literary Experience*, ed. Stanley Burnshaw (New York: New York University Press, 1962), s. 33.

"Size ender görülen... Çocuklarınız sizin gibi": *Le Fils Naturel* IV.i, Diderot, *Oeuvres Complétes*, ed. Roger Lewinter (Paris: Club Français, 1970), 3: 89-90. Çocuk büyütmeye dair yorumun önemi Thomas Kavanagh tarafından belirtilmiştir, *Writing the Truth: Authority and Desire in Rousseau* (Berkeley: University of California Press, 1987), s. 148.

"Hoşça kalın Yurttaş!": Diderot'dan Rousseau'ya, 10 Mart 1757, C.C. 4: 169.

"Çok kuru": Rousseau'dan Diderot'ya, 23 Mart 1757, aynı eserden, s. 194.

"Ruhunu derinden": Rousseau'dan Madam d'Épinay'ye, 13 Mart 1757, aynı eserden, s. 171.

Burnuna kadar geldiğini: Trousson I: 420 (*il sentait la moutarde lui monter au nez*).

"Ellerinde yürüyüş değnekleriyle": Diderot'dan Rousseau'ya, 14 Mart 1757, C.C. 4: 173.

"Menfur": Rousseau'dan Diderot'ya, 23 Mart 1757, aynı eserden, s. 194.

"Münakaşalarımızda": Rousseau'dan Diderot'ya, 16 Mart 1757, aynı eserden, s. 178, 180.

"İnanın bana": Rousseau'dan Madam d'Épinay'ye, 16 Mart 1757, aynı eserden, s. 183.

"İncil yüzüne tokat": Rousseau'dan Madam d'Épinay'ye, 17 Mart 1757, aynı eserden, s. 186.

"Ah Rousseau!": Diderot'dan Rousseau'ya, 21 Mart 1757, aynı eserden, s. 191.

"Nankör": Rousseau'dan Diderot'ya, 23 Mart 1757, aynı eserden, s. 195.

"Madden dostlar": William Blake, *Milton*,*The Complete Poetry and Prose of William Blake*'te I. Kitap, ed. David V. Erdman (New York: Doubleday Anchor Books, 1988), s. 98.

Diderot'nun biyografisini: Furbank, *Diderot*, s. 312; Wilson, *Diderot*, s. 544.

"Acımasızca": *Madame de Montbrillant* 3: 169.

Feuillu: *Confessions* IX, O.C. I: 461.

"Adeta yanında": *Madame de Montbrillant* 3: 257-58. Bazı Rousseau uzmanları bu mektubun gerçek olduğuna inanma eğilimindedirler (O.C. I: 1509n), ama Versini bu mektubu kendi *Correspondence* baskısına dahil etmemiştir.

"Avrupalı bir kabine bakanının": *Discours sur... l'Inégalité*, O.C. 3: 192-93.

"Kökleri ve": *Rêveries* III, O.C. I: 1022. Ayrıca Grimm'in Madam d'Épinay'ye öğrettiği varsayılan ve Diderot'nun konuşmayı reddettiği alaycı davranışlara dair Rousseau'nun anlattıkları için bkz. *Confessions* IX, O.C. I: 468.

"Başkentten yüz fersah": Jean-François de La Harpe'den Rusya Büyük Dükü'ne (Voltaire ile Rousseau'nun kıyaslaması), yaz 1776, C.C. 40: 80.

Voltaire, yalnızca arada sırada: bkz. Mason, *Voltaire*, s. 73-74, 97-99; Voltaire'in Les Délices ve Ferney'deki yaşamı için bkz. S. 119-20, 139.

Rousseau ile Voltaire muhtemelen hiç tanışmadılar: pek de güçlü olmayan kanıtlar English Showalter tarafından incelenmiştir, *Madame de Graffigny and Rousseau*, s. 27-34; ayrıca bkz. *Dictionnaire*, s. 930-31.

"Söyleyin bizlere ünlü Arouet": *Discours sur les Sciences et les Arts*, O.C. 3: 21.

Chambéry'de bile hissedilmişti: Nicolas, *La Vie Quotidienne*, s. 330-31.

Rastlantısal bir jeolojik olay: Wilson, *Diderot*, s. 247.

"Bu çamur yığınında": Voltaire, "Poème sur le Désastre de Lisbonne," *Mélanges*, ed. Van den Heuvel, s. 308.

"Öyleyse dünyanın": *Lettre à Voltaire*, O.C. 4: 1062.
"Belki de... Oysa ben": O.C. 4: 1068, 1075, 1074.
"Heraklitus Rousseau": *Corr. Litt.* 6: 133 (1 Aralık 1764).
Candide'in: Wurtemburg Prensi'ne mektup, 11 Mart 1764, C.C. 19: 210 ve *Confessions* IX, O.C. I: 430 (Rousseau *Candide*'i hiç okumadığını iddia eder, ancak bu pek inandırıcı değildir).
"Yüreğimin ateşi dışında": *Confessions* X, O.C. I: 495.
"Sevgili Rey": Rousseau'dan Rey'e, 9 Mart 1758, C.C. 5: 50.
"Çıkarını gözetmediğini... Kişisel görüşlerim": *Lettre à d'Alembert*, O.C. 5: 120.
"Çağıma bakınca": "Parallèle entre les deux républiques de Sparte et de Rome," O.C. 3. 538. Tarihi bilinmeyen bu yazının, Rousseau'nun Sparta'yı Atina'ya tercih ettiğini belirttiği *Lettre à d'Alembert* ile birçok ortak noktası vardır, ki bunu hayatı boyunca tekrarlayacaktı (O.C. 5: 122).
"Bir aktörün yeteneği": *Lettre à d'Alembert*, O.C. 5: 73.
"Aktör": Diderot, *Paradoxe sur le Comédien* (1773; 1830'a dek basılmamıştır), *Oeuvres*, ed. Billy, s. 1011.
"Jean-Jacques": *Lettre à d'Alembert*, O.C. 5: 124.
"Söylediğim bütün": Rousseau'dan Jean Sarasin'e, 29 Kasım 1758, C.C. 5: 243.
Birbirine zıt düşen iki görüş bulunmaktaydı: bkz. Marcel Raymond, "Rousseau et Genève," *Rousseau*, ed. Baud-Bovy et al., s. 229.
Yönetimi elinde bulunduran güç odakları: bkz. Roche, *France in the Enlightenment*, s. 82-83.
"Zaman zaman": David Chauvet'den Christofle Beauchâteau'ya, 8 Haziran 1761, C.C. 9: 7-8.
"Vatanperverliğin en güzel": Jean-Louis Mollet'den Rousseau'ya, 10 Haziran 1761, aynı eserden, s. 9.
"Yüce Rousseau": Antoine-Jacques Roustan, Ağustos 1759, C.C. 6: 151.
"Ah, şayet benim gördüklerimi": Tronchin'den Rousseau'ya, 13 Kasım 1758, C.C. 5: 220-21.
"Mösyö Rousseau'nun": D'Alembert'den Malesherbes'e, 22 Temmuz 1758, aynı eserden, s. 120.
"Filozoflar bölünmüş": Voltaire'den d'Alembert'e, 19 Mart 1761, *The Complete Works of Voltaire*, ed. Theodore Besterman (Cenevre: Institut Voltaire; Oxford: Voltaire Foundation, 1960-), 107: 107.
"Cenevre'nin papazları": Voltaire'den d'Alembert'e, 20 Ekim 1761, aynı eserden, 108: 41.
"Onun anavatanına karşı": D'Alembert'den Voltaire'e, 31 Ekim 1761, aynı eserden, s. 178.
"Sizden hiç hoşlanmıyorum": Rousseau'dan Voltaire'e, 17 Haziran 1760, C.C. 7: 136.
"Eskiden yanımda": *Lettre à d'Alembert*, O.C. 5: 7.
"Eğer dostuna": Ecclesiasticus 22: 22, Kral James İncilinde. (Rousseau Vulgata'dan 22: 27'yi alıntılamıştır, Apokrifa Katolik İncillerinde yer alsa da, Protestan İncillerinin çoğunda yer almıyordu.)
"Sizi bütün": Saint-Lambert'ten Rousseau'ya, 9 Ekim 1758, C.C. 5: 168.
"Diderot size karşı": Saint-Lambert'ten Rousseau'ya, 10 Ekim 1758, aynı eserden, s. 169.
Deleyre Rousseau'ya açıkça: Deleyre'den Rousseau'ya, 29 Ekim 1758, aynı eserden, s. 193-94.
"Bütün eserlerim": *Confessions* X, O.C. I: 501.
"Herhangi bir Ansiklopedici'nin": "Rousseau à des gens de loi," 15 Ekim 1758, C.C. 5: 179.
"Bu adam sahte": "Les Tablettes de Diderot," *Mémoire*, s. 175; ayrıca C.C. 5: 282,83, Diderot'nun arkadaşı J. H. Meister'den alıntılanmıştır, Meister Diderot'nun tartışmayı hatırlamak istediğinde masasından notlarını çıkardığını görmüştür.
"Bu iftiralı yayında": Rousseau'dan Duchesne'e, 21 Mayıs 1760, C.C. 7: 98.

17. BÖLÜM SONUNDA HUZUR VE JULİE'NİN ZAFERİ (Sayfa 307-332)

Belki de çeyrek milyon: J. M. Roberts, *The Penguin History of the World* (Londra: Penguin, 1995), s. 542; bu rakam büyük ölçüde kabul görmektedir, ama Guy Chaussinand-Nogaret'nin kapsamlı kaynak araştırması (*La Noblesse au XVIIIe Siècle: De la Féodalité aux Lumières* [Brüksel: Éditions Complexe, 1984], s. 46-47) 130,000'e yakın bir rakam ortaya koymaktadır.

"Tek bir soyluluk": Stendhal, *Le Rouge et le Noir*, 30. Bölümün başındaki özdeyiş.

Lüksemburg ailesi: Dük'ün 1764 yılındaki ölümünün ardından yapılan bir durum değerlendirmesine dayanmaktadır; Madam Lüksemburg önceki evliliğinden yılda yaklaşık 100,000 livre tutarında bir gelir sağlıyordu. Bkz. Mély, *Un Intellectuel en Rupture*, s. 106; ve Hippolyte Buffenoir, *La Maréchale de Luxembourg* (Paris: Émile-Paul Frères, 1924), s. 20.

"Şayet ikimiz de": Rousseau'dan Lüksemburg Dükü'ne, 27 Mayıs 1759, C.C. 6: 108.

"Yaşadığım sürece": *Confessions* X, O.C. I: 534.

"Mösyö ve Madam Lüksemburg": *Lettres à Malesherbes* IV, O.C. I: 1144.

"Yeryüzünde cenneti": *Confessions* X, O.C. I: 521.

"Rousseau Mösyö Lüksemburg'un": 5 Haziran 1759, Diderot, *Correspondence*, ed. Versini, s. 106.

"Eski dostlarının hepsiyle": *Corr. Litt.*, 15 Haziran 1762, *Mémoire*, s. 275.

"Villeroy Dükü": *Confessions* X, O.C. I: 527.

"Ne kadar çok": *Émile* IV, O.C. 4: 537.

"Duygularımın yoğunlaştığı... *Bon homme* Pillieu": O.C. I: 527-28.

"O hepimiz için... Bizi Mareşal'e": Marianne de la Tour'dan Rousseau'ya, 1 Kasım 1763, C.C. 18: 91.

"Ama sizin gibi": Rousseau'dan Jacques-François Deluc'a, 29 Mart 1758, C.C. 5: 68.

"Matmazel Levasseur'e": Madam Lüksemburg'dan Rousseau'ya, 3 Eylül 1759, C.C. 6: 158.

"Benim koruyucularım": Rousseau'dan Madam Lüksemburg'a, 24 Ocak 1760, C.C. 7: 21.

"Dünyadaki en güzel ": Madam Lüksemburg'dan Rousseau'ya, 28 Ocak 1760, aynı eserden, s. 22.

"Koruyucu azizeniz": Voltaire, *À Madame de Boufflers, qui s'appelait Madeleine*, 1749 civarlarında, *Complete Works* 31b: 528.

"Farkına varılmayan": Buffenoir, *La Maréchale de Luxembourg*, s. 10.

"Gittiği her yeri": Deffand Markizi'nin mektuplarından, aynı eserden alıntılanmıştır, s. 15.

"En başarılı": "Copiste," *Dictionnaire de Musique*, O.C. 5: 735.

Morellet: Morellet, *Mémoires*, s. 114.

"Eğer Rousseau sadece": Malesherbes'den Sarsfeld Kontu'na, 28 Kasım 1766, C.C. 31: 223.

"Mutfağına gidip... Adeta nektar": François Favre'den Paul-Claude Moultou'ya, 11 Aralık 1759, C.C. 6: 225.

"Bir kız ya da kadın": Joseph Teleki'nin günlüğü, Szek Kontu, 6 Mart 1761, C.C. 8: 360-61.

"Tamam, Thérèse artık": aynı eserden, s. 362n.

"Üçüncü kişi de": Casanova, *History of My Life*, 5: 224. Trask dipnotunda bu anekdotun tartışmalı olduğunu belirtmiştir, ama neden tartışmalı olduğuna dair bir açıklama bulunmamaktadır, bkz. Yves Vargas, *Rousseau: l'Enigme du Sexe* (Paris: Presses Universitaires de France, 1997), s. 24.

"Madam Lüksemburg'u": *Confessions* VII, O.C. I: 332.

Côme iki saat süren: *Confessions* XI, O.C. I: 571-72.

"Yüreğim katılaştığından": Rousseau'dan Verdelin Markizi'ne, C.C. 7: 58.

"Hayatı boyunca": Jean-Louis Lecercle, "La Femme selon Jean-Jacques," Jean Starobinski et al., *Jean-Jacques Rousseau: Quatre Études* (Neuchâtel: La Baconnière, 1978), s. 53.

"Hayır, öpücükleriniz": *Julie* I.xiv, O.C. 2: 65.

"Şayet duyduğum": *Julie* I.li, aynı eserden, s. 140-41.
"İnsanı sarıp sarmalayan": *Julie* I.liv, aynı eserden, s. 147.
"Yüzünün o şekilde...Ah aşk!": *Julie* I.lv, aynı eserden, s. 148-49.
"Duyuları ve mantığı": *Julie* I.iv, aynı eserden, s. 39.
"Aşk beraberinde daima": *Julie* III.xx, aynı eserden, s. 372.
"Şayet varlığımın": *Julie* IV.xii, aynı eserden, s. 491.
"O, Julie": *Julie* IV.xiv, aynı eserden, s. 509.
"Bitti dedim": *Julie* IV.xvii, aynı eserden, s. 520-21.
"Sade gündüz elbisesiyle": *O.C.* 2: 768.
"Onu her gördüğümde": J. H. Meister tarafından kaydedilmiştir; *C.C.* 20: 127.
"Arzulu ve cesur": *Julie* I.xxiii, aynı eserden, s. 82.
"Kocasının elimi kavrama": *Julie* V.viii, aynı eserden, s. 559.
"O sizin kendi hikâyeniz": Bernardin, s. 139-40.
"Velinimetim!": *Julie* V.viii, *O.C.* 2: 611.
"O iki dokunaklı": *Julie* I.xxxviii, aynı eserden, s. 115.
"Erkeklerin onları": *Émile* V, *O.C.* 4: 719; *Julie*'deki ilgili pasaja dair editörün notuna bkz., *O.C.* 2: 1408-9.
"Şayet Julie": Rousseau'dan Madam Boy de la Tour'a, 29 Mayıs 1762, *C.C.* 10: 310.
"Şehvet düşkünü": *Julie*, ekler, "Les Amours de Milord Edouard Bomston," *O.C.* 2: 760.
"Pudralı peruklu": Trousson 2: 26.
"Ilımlı bir totalitarizm": Bonhôte, *Rousseau: Vision de l'Histoire*, s. 98.
"Lüksler şehirlerimizdeki": "Dernière Réponse à M. Bordes," *O.C.* 3: 79.
"Altın çağın... Çevrelerine bereket": *Julie* V.vii, *O.C.* 2: 603.
"Şayet biri": *Julie* V.vii, aynı eserden, s. 609.
"Ahlaki hadımlaştırma": Alexis Philonenko, *Jean-Jacques Rousseau et la Pensée du Malheur* (Paris: Vrin, 1984), 2: 194.
"Onlar adına": *Julie* IV.x, *O.C.* 2: 465-66. Pléiade editörleri bu sahnenin Torino'daki olayla benzerliğine dikkat çekmişlerdir, *O.C.* 2: 1606.
"Hizmet etmek... Onların üzerinde": *Julie* IV.x, aynı eserden, s. 460, 453.
"Ey yüce varlık!": *Lettres à Malesherbes* III, *O.C.* I: 1141.
Bakışlarının genellikle: David E. Allen, *The British Naturalist* (Londra: A. Lane, 1976), s. 54.
"Öyle ki": Claire-Eliane Engel, *La Littérature Alpestre en France et en Angleterre aux XVIIIe et XIXe Siècles* (Chambéry: Dardel, 1930), s. 22-24.
"İnsan daha rahat... Kimi zaman": *Julie* I.xxiii, *O.C.* 2: 78, 77.
Bir araştırmacının da belirttiği gibi: Daniel Mornet, *Le Sentiment de la Nature en France de J. J. Rousseau à Bernardin de Saint-Pierre* (Paris: Hachette, 1907), s. 55.
Polonyalı bir kontes: Lucien Lathion tarafından alıntılanmıştır, *Jean-Jacques Rousseau et le Valais: Étude Historique et Critique* (Lozan: Éditions Rencontre, 1953), s. 11.
"Yani öyleyse siz": Marcel Raymond, Gagnebin için önsöz, *Rousseau et son Oeuvre*, s. xxiii.
"İnançlı Julie": Rousseau'dan Jacob Vernes'e, 24 Haziran 1761, *C.C.* 9: 27.
"Bir maden kömürcüsünün karısı": *Julie* V.xiii, *O.C.* 2: 633; Rousseau durumu *Confessions* X, *O.C.* I: 512'de betimler.
En az yetmiş baskısı: bkz. Jo-Ann E. McEachern, "*La Nouvelle Héloïse*: Some Bibliographical Problems," *Eighteent-Century Fiction* I (1989), 305-17; Rey 7 Aralık 1761 tarihli mektubunda 10,000 livre kazandığını bildirir, *C.C.* 9: 299. *Julie*'nin basımlarına ilişkin karmaşık detaylar Cranston tarafından eksiksiz bir biçimde ele alınmıştır, 2: 244.
Tutkuların sayfaları yakıp tutuşturduğunu: *Journal Encyclopédique* (1 Haziran 1761, s. 112), Moret tarafından alıntılanmıştır, *Le Sentiment de la Nature*, s. 201.
"Erdemi tutkuya dönüştürmeyi": de Staël, *Lettres sur les Ouvrages*, s. iv.

"Tam olarak": *O.C.* 2: 26-27.
Baştan çıkarılmıştı: Arnaud Tripet, *La Rêverie Littéraire* (Cenevre: Droz, 1979), s. 39.
"Benim Julie'mi": Rousseau'dan Pierre-Laurent de Belloy'a, 19 Şubat 1770, *C.C.* 37: 241.
"Dehadan": *Corr. Litt.* 15 Ocak 1761, no. 2 [Tourneux baskısı değil], *C.C.* 8: 344.
"Mağaranın derinliklerine": Diderot, *Éloge de Richardson*, *Oeuvres*, ed. Billy, s. 1061.
Julie'yi okumaya başlamış: *Julie: Confessions* XI, *O.C.* I: 547.
"Ağlayamadım bile": Polignac Markizi'nden Rousseau'ya, 3 Şubat 1761, C.C. 8: 56-57. Mektup imzasızdır ve Leigh notlarında muhtemel birkaç yazar belirtmiştir, ama Rousseau *Confessions*, *O.C.* I: 547-48'de Polignac Markizi'ni açıkça dile getirmiştir.
"Bu kitap ve yazarı": *Confessions* XI, aynı eserden, s. 545.
"Şayet yüce Rousseau": Bormes Baronu'ndan Rousseau'ya, 27 Mart 1761, *C.C.* 8: 280.
"Şayet siz": Peder Jacques Pernetti'den Rousseau'ya, 26 Şubat 1761, aynı eserden, s. 178.
"Beni uçurumdan": Charles-Joseph Pancoucke'den Rousseau'ya, 10 Şubat 1761, aynı eserden, s. 77-79. Robert Darnton, "Readers Respond to Rousseau: The Fabrication of Romantic Sensitivity" adlı yazısında Pancoucke gibi okurların mektuplarını ele alır, *Great Cat Massacre*, böl. 6.
"O uyuyordu... Hemen hemen": La Chapelle'den (aksi belirtilmemiştir) Rousseau'ya, 23 Ağustos 1764, *C.C.* 21: 58.
"Bana göndermeye": Rousseau'dan La Chapelle'e, 23 Eylül 1764, aynı eserden, s. 179-80.
"Mektupların, itirafların": Buffenoir, *La Maréchale de Luxembourg*, s. 86-87.
"Julie, benim sevgili Julie'm!": *Julie* VI.xi, *O.C.* 2: 719. Julie'nin rolüne hapsolup kalmış olduğu, Lori J. Marso tarafından vurgulanmıştır, "Rousseau's Subversive Women," *Feminist Interpretations of Jean-Jacques Rousseau*, ed. Lynda Lange (University Park: Pennsylvania State University Press, 2002), s. 245-76.
"Yalnız başıma": *Julie* VI.xiii, *O.C.* 2: 743-44.
"Öğrenci bütün": *Prédiction tirée d'un vieux manuscrit sur La Nouvelle Héloïse* (1761), *Mémoire*, s. 224.
"Saygıdeğer İngiliz Beyi": *Lettres à M. de Voltaire sur La Nouvelle Héloïse ou Aloïsia de Jean-Jacques Rousseau citoyen de Genève* (1761), *Mémoire,* s. 240,242.
"Yazar erdemi çekici": *L'Année Littéraire* (1761), *Mémoire*, s. 251, 256.
"Istıraplar içindeyim": Bilinmeyen birinden Rousseau'ya, 20 Nisan 1761, *C.C.* 8: 305.
"Ey aşk, yaşadığımız çağda": Henri-Nicolas Latran'dan François-Antoine Devaux'ya, 4 Ekim 1770, *C.C.* 38: 356.
"Tinsel bakımdan": Leo Braudy, *The Frenzy of Renown: Fame and Its History* (New York: Vintage, 1997), s. 375.

18. BÖLÜM TARTIŞMACI ROUSSEAU: ÉMİLE VE TOPLUM SÖZLEŞMESİ
(Sayfa 333-363)

"Altmış yaşında": *Émile* II, *O.C.* 4: 306-7.
"Çocuklar bazen": *Émile* I, aynı eserden, s. 265.
"Hâlâ kefaretini": Rousseau'dan Toussaint-Pierre Lenieps'e, 11 Aralık 1760, *C.C.* 7: 351. Rousseau aynı gün benzer sözleri Madam Dupin'e de yazmıştır, aynı eserden, s. 352.
"Babalık görevlerini": *Émile* I, *O.C.* 4: 262-63.
"Ah, onun rolü": James Boswell, günlüğünde 15 Aralık 1764 tarihi, *Boswell on the Grand Tour: Germany and Switzerland*, s. 258. (Boswell'in Fransızca olarak kağıda aktardığı konuşmayı Pottle tercüme etmiştir).

"Bütün ilmimiz": *Émile* I, O.C. 4: 253.
"Okul bir korku": Gibbon, *Memoirs*, s. 73.
"İnsanın istediği gibi... Çocuklarını idareleri": *The Educational Writings of John Locke*, ed. James L. Axtell (Cambridge: Cambridge University Press, 1968), s. 325, 145.
"Bir saygı, bir utanç": aynı eserden, s. 152.
"Kendi gözleriyle görerek": *Émile* IV, O.C. 4: 551.
"Şehirlerde yaşamak": *Émile* III, aynı eserden, s. 484.
"İnsan dostu": *Émile* IV, aynı eserden, s. 549.
"Ben öğrencime": *Émile* II, aynı eserden, s.370-71.
"Dünyayı yaratanın": *Émile* I, aynı eserden, s.245.
"Bu kitap": *Dialogues* III, O.C. I: 934.
"Eğitimin en büyük": *Émile* II, O.C. 4: 323.
"Bu dünyada": *Émile* IV, aynı eserden, s. 489.
"Bu eğitimin": *Émile* II, aynı eserden, s. 301-2.
"Onlara *kral*": aynı eserden, s. 350.
"Çocuk zevkten titriyor... Kibre dayalı davranışların": *Émile* III, O.C. 4: 438-440.
Doğa çağının: "Favre manuscript, "*Émile*, aynı eserden, s. 60.
Starobinski öyle nitelendirmiştir: *Transparency and Obstruction*, s. 127.
"Hiç birimiz": *Émile* II, O.C. 4: 355.
"Onu yapmamalısın": aynı eserden, s. 317-18.
"Hiç kimse": aynı eserden, s. 356.
"[Émile'i] coşkulu": aynı eserden, s. 419.
"O zamandan beri": *Émile* II (Mozart'ın 1763-1764 tarihli Paris ziyaretine değinilmektedir), Rousseau'nun basılması planlanan toplu eserlerinin bir nüshasında koyduğu dipnot, O.C. 4: 1398n.
"Mutlak yalnızlığın": *Dialogues* II, O.C. I: 813.
"Émile için": *Émile* V, O.C. 4: 765.
Yves Vargas'nın da: *Rousseau: L'Énigme du Sexe*, s. 57-58.
"Kafamızda yarattığımız hayali": *Émile* IV, O.C. 4: 656.
"Gelecekteki sevgiline": aynı eserden, s. 657.
"Sophie, sevgili Sophie": Rousseau'dan Madam d'Houdetot'ya, 23 Kasım 1757, C.C. 4: 581. Ses benzerliği Trousson tarafından belirtilmiştir, 2: 492n.
"Émile o sesi... Émile Sophie'nin": *Émile* V, O.C. 4: 776.
"Émile, elimi alın": aynı eserden, s. 813.
"Kendini bütünüyle": aynı eserden, s. 707.
"Genellikle kötü alışkanlıkları": aynı eserden, s. 710.
Mary Wollstonecraft: *A Vindication of the Rights of Women* (1792).
"Bir bakan": *Émile* V, O.C. 4: 766-67.
Modern duyarlı aile tipini: Susan Moller Okin, "Women and the Making of the Sentimental Family," *Philosophy and Public Affairs* II (1982): 69-88.
"Rousseau'nun çığır açmasının": Sarah Maza, "Women, the Bourgeoisie, and the Public Sphere," *French Historical Studies* 17 (1992): 949.
"Oysa karısı": *Émile* V, O.C. 4: 732. Bu pasajın önemi Lori Jo Marso tarafından vurgulanmıştır, *(Un)Manly Citizens: Jean-Jacques Rousseau's and Germaine de Staël's Subversive Women* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1999), s. 39-42.
"Bunu hepimiz söylüyorduk": Georges Louis Leclerc, Buffon Kontu, *Journal de Paris*'te alıntılanmıştır, 30 Ekim 1778, C.C. 40: 187n.
"Rousseau'ya karşı": Marmontel, *Mémoires*, I: 292.
"Bir kadının davranışları": *Émile* V, O.C. I: 721.
"İnsanın çözümleyemediği": Rousseau'dan Frédéric-Guillaume de Montmollin'e (gönderilmemiş mektup), 14 Kasım 1762, C.C. 14: 40.

"Sizden istediğim": Rousseau'dan Moultou'ya, 14 Şubat 1769, *C.C.* 37: 57.
Bernardin: Bernardin, s. 7.
"Başka bir sistemde": *Rêveries* III, *O.C.* I: 1019.
"Bedenimin zincirlerinden kurtulup": *Émile* IV, *O.C.* I: 604-5.
"Roma döneminde": Edward Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, ed. J. B. Bury (Londra: Methuen, 1909-1914), I: 31.
"Çağının": de Staël, *Lettres sur les Ouvrages*, s. 72.
"Hiçbirinin birbirinin aynı": "Mémoire à M. de Mably," *O.C.* 4: 8.
Starobinski'nin de belirttiği gibi: *L'Oeil Vivant*, s. 140-42.
"Beklerken, gerçekte alabileceğinden": *Émile* V, *O.C.* I: 821.
"Beklentilerin yarattığı": *Émile et Sophie*, aynı eserden, s. 905.
À la Jean-Jacques: bkz. *Dictionnaire*, s. 289.
"Hiç kuşkusuz": Louis-Sébastien Mercier, *Oeuvres Complètes de J. J. Rousseau* (1788), Mémoire, s. 531.
"Gerçekler insana": *Du Contrat Social* II.ii, *O.C.* 3: 371.
"İnsan özgür doğar... Herkes kendini": *Du Contrat Social* I.i, aynı eserden, s. 351.
"Kitabın savı": Cranston 2: 306.
"İngilizler özgür olduklarını": *Du Contrat Social* III.xv, *O.C.* 3: 430.
"Terimi kesin anlamıyla": *Du Contrat Social* III.iv, aynı eserden, s. 404.
"İnsanların geneli": *Corr. Litt.* 10: 129 (Ocak 1773, Rousseau'nun *Considerations on the Government of Poland* adlı yazısı ele alınmaktadır).
"O hitabet kürsüsünden": Charles Palissot, *Mémoires pour Servir à l'Histoire de Notre Littérature* (1769), *Mémoire*, s. 402.
"Kanunlar daima": *Du Contrat Social* I.ix, *O.C.* 3: 367.
"Önemli bir şahsiyet": *Discours sur l'Économie Politique*, *O.C.* 3: 271-72.
Rousseau'nun düşünce yapısının özü: Melzer, *Natural Goodness of Man*, ayrıca Kelly, *Rousseau's Exemplary Life*; James Miller, *Rousseau: Dreamer of Democracy* (New Haven: Yale University Press, 1984); ve Alan Bloom, "Rousseau's Critique of Liberal Constitutionalism," *The Legacy of Rousseau*, ed. Clifford Orwin ve Nathan Tarcov (Chicago: University of Chicago Press, 1997), 143-67.
"Her *ben*": Pascal, *Pensées*, Brunschvicg'in numaralandırmasında no. 455.
"Her insan diğerleriyle... Ortak ben": *Du Contrat Social* I.vi, *O.C.* 3: 360-61.
"Korkunç bir demokrasiye... Her devlette": Horace-Bénédict Perrinet de Franches'den M. C. F. de Sacconay'a, 24 Ocak 1766, *C.C.* 28: 223.
"Bu gerçekleri": "Declaration of Independence," 4 Temmuz 1776.
"İnsanlar paydası": Kelly, *Rousseau's Exemplary Life*, s. 146.
"Toplum sözleşmesi": *Du Contrat Social* I.vii, *O.C.* 3: 364.
Bir yazarın da belirttiği gibi: Bronislaw Baczco, "Rousseau and Social Marginality," *Daedalus* 107, no. 3 (yaz 1978): 38.
"Toplum ruhuna... Ruhu tiranlığa": *Du Contrat Social* IV.viii, *O.C.* 3: 465, 467.
"Ruhun afyonu": *Julie* VI.viii, *O.C.* 2: 697.
"Çoğu kötü": *L'Année Littéraire* (1785), *Mémoire*, s. 522.
Louis-Sébastien Mercier: James Swenson bu konuda kapsamlı bir araştırma yapmıştır, *On Jean-Jacques Rousseau: Considered as One of the First Authors of the Revolution* (Stanford: Stanford University Press, 2000).
"İnsana, mutluluğu... İnsanların arasında": F. G. Healey tarafından alıntılanmıştır, *Rousseau et Napoléon* (Cenevre: Droz, 1957), s. 16, 23.
"Bu adamın": Stanislas de Girardin tarafından alıntılanmıştır, *Mémoires* (Paris, 1834) I: 189.
"Yazın adamlarının": Rousseau'dan Jacob Vernes'e, 29 Kasım 1760, *C.C.* 7: 332.

"Sizden, uzun zamandır": Rey'den Rousseau'ya, 31 Aralık 1761, *C.C.* 9: 368.
"Size teşekkür etmek": Rousseau'dan Rey'e, 9 Mayıs 1762, *C.C.* 10: 235.
"Çok sevgi dolu... Onları sevdiğim için": *Lettres à Malesherbes* IV, *O.C.* I: 1144.
"Yüreğimde bir": Rousseau'dan Samuel-André Tissot, 1 Nisan 1765, *C.C.* 25: 3.
"Yaşadığım ve tanık olduğum": *Lettres à Malesherbes* II, *O.C.* I: 1134-35.
"Hiç düşünmediğim": aynı eserden, s. 1136.
"Hayatının işkencesi": Malesherbes'den Madam Lüksemburg'a, 25 Aralık 1761, *C.C.* 9: 357.
Grimm bu kitabın: R. A. Leigh tarafından alıntılanmıştır, *Unsolved Problems in the Bibliography J. J. Rousseau* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990), s. 12-13.
Leigh'in de belirttiği gibi: aynı eserden s. 14 ve 24, Daniel Mornet'nin 1910 tarihli bir makalesine dayanan standart görüş eleştirilmektedir.
"Başka ülkelerde": Malesherbes'den Breteuil Baronu'na, 27 Temmuz 1776, Mély tarafından alıntılanmıştır, *Un Intellectuel en Rupture*, s. 128.
Pierre Serna'nın da belirttiği gibi: Serna, "The Noble," *Enlightenment Potraits*, ed. Michel Vovelle, ç.n. Lydia G. Cochrane (Chicago: University of Chicago Press, 1997), s. 76-77.
"Bunlar, sahip olduğumuz": Ségur Kontu, *Mémoirs*, Chaussinand-Nogaret tarafından alıntılanmıştır, *La Noblesse au XVIIIe Siècle*, s. 16.
O dönemde Protestanlar: Roche, *France in the Enlightenment*, s. 364-65.
"Birtakım toplantıları yasaklamak... Bir insanı": Rousseau'dan Jean Ribotte'a, 24 Ekim 1761, *C.C.* 9: 200-201.
"Sizin tanımadığınız": *C.C.* 6: 214 (ayrıca *Confessions* IX, *O.C.* I: 531-32).
"Mösyö Silhouette'e": Madam Lüksemburg'dan Rousseau'ya, 26 Mayıs 1760, *C.C.* 7: 110.
"Paris Parlamentosu'nun": Rousseau'dan Moultou'ya, 7 Haziran 1762, *C.C.* 11: 36.
"*Dévot*lar onun yanında": 18 Temmuz 1762, Diderot, *Correspondence*, s. 383-84.
"Yağmalamaktan": *Censure de la Faculté de Théologie de Paris* (1762), Philippe Lefebvre tarafından alıntılanmıştır, "Jansenistes et Cathololiques contre Rousseau," *Annales* 37 (1966-1968): 129.
"Thérèse onlara... *commères*": *Confessions* X, *O.C.* I: 506.
Bu meseleyi ele alan bir araştırmacı: Lefebvre, "Jansenistes et Cathololiques," s. 131-35.
"Bu kitabın... Adalet Sarayı'nın": *Arrêt de la Cour de Parlement*, *C.C.* II: 265-66.
"Jean-Jacques Rousseau": Rousseau'dan Madam Créqui'ye, 7 Haziran 1762, aynı eserden, s. 39.
"Tanrı adına": Madam Lüksemburg'dan Rousseau'ya, 8 Haziran 1762, aynı eserden, s. 45.
"Düşes yüzünde": *Confessions* XI, *O.C.* I: 583.
"Çığlıklarıyla yeri göğü": aynı eserden, s. 582.

19. BÖLÜM DAĞLARDA SÜRGÜN
(Sayfa 365-390)

"Ellerim o kadar... Sanki polisler": Rousseau'dan Madam Lüksemburg'a, 17 Haziran 1762, *C.C.* 11: 99.
"Bern topraklarına": *Confessions* XI, *O.C.* I: 587.
"Eserlerimin en iyisi": aynı eserden, s. 586.
"Kendilerini küstahlığa": John Milton, *Paradise Lost*, I.501-2.
Ancak eleştirmenlerin de belirttiği gibi: François Van Laere, *Jean-Jacques Rousseau: Du Phantasme à l'Écriture* (Paris: Minard, 1967); Thomas Kavanagh, *Writing the Truth*, s. 102-23; Clément, *De l'Éros Coupable*, s. 50-51.
"Benjamin, acının kederli çocuğu": "Le Lévite d'Ephraïm," *O.C.* 2: 1208.

Roguinerie: Daniel Roguin'den Rousseau'ya, 10 Temmuz 1762, C.C. 12: 9.

"Sizin hakkınızda": Rousseau'dan Büyük Frederick'e, 10 Temmuz 1762, aynı eserden, s. 1.

"Birkaç sağlam argüman": Frederick'ten Saxe-Gotha Düşesi'ne, 10 Şubat 1763, Mély tarafından alıntılanmıştır, *Un Intellectuelle en Rupture*, s. 327n.

Rousseau ismini: Bernardin, Rousseau'yu duyduktan sonra ismini "Kheit" diye yazmıştır (Bernardin, s. 45) Bir yerlerde "h" olduğunu biliyordu, ama duyamamıştı.

"Tek kazancımız... Vahşi, değişken": Edith Cuthell, *The Scottish Friend of Frederic the Great: The Last Earl Marischall* (Londra: Stanley Paul, 1915), I: 122, 143, 147.

"Göründüğü kadarıyla": Voltaire'den Madam Denis'e, 24 Ağustos 1751, *Complete Works*, ed. Besterman, 104: 17.

"Lordumun keskin gözlerinde": *Confessions* XII, O.C. I: 597.

"Dostum, koruyucum": Rousseau'dan Boufflers Kontesi'ne, 28 Aralık 1763, C.C. 18: 243; Rousseau hemen hemen aynı sözleri *Lettres Écrites de la Montagne*, O.C. 3: 797'de de tekrarlamıştır.

"Daima kalbimdesiniz": Rousseau'dan Keith'e, 8 Aralık 1764, C.C. 22: 185.

"Oraya varmak için": *Confessions* XII, O.C. I: 592.

"Kalbim daima": Thérèse Levasseur'den Rousseau'ya, 23 Haziran 1762, C.C. 11: 141.

Monquer atous: Thérèse'in orijinal yazısı Mugnier tarafından aktarılmıştır, *Mme Warens et Rousseau*, s. 316.

Rousseau sonradan ona: Rousseau'dan Peder Baptiste-Philippe-Aimé Grumet'ye, 30 Kasım 1762, C.C. 14: 139.

"Sarılırken nasıl da duygulandık!": *Confessions* XII, O.C. I: 595.

"Bazıları sert kayalıklarla": James Boswell'in günlüğünde 3 Aralık 1764 tarihi, *Boswell on the Grand Tour: Germany and Switzerland*, s. 220.

"Manzara muhteşem olsa da": Rousseau'dan Lüksemburg'a, 28 Ocak 1763, C.C. 15: 113.

"Bugün farklı gözlerle": *Lettre à d'Alembert*, O.C. 5: 57.

"Gençliğimde beni büyüleyen": Rousseau'dan Lüksemburg'a, 20 Ocak 1763, C.C. 15: 48.

Modern bir kılavuza göre: Samuel Frédéric Ostervald, *Description des Montagnes et des Vallées qui font Partie de la Principauté de Neuchâtel et Valangin* (Fauché: Neuchâtel, 1766), s. 17.

"Para bolluğu": Rousseau'dan Lenieps'e, 15 Temmuz 1764, C.C. 20: 281.

Altmış yıl sonra orada kalan bir konuk: Pierre-François Bellot, 1823'teki bir gezisine dair notları, C.C. 26: 378-79.

"İnsan yenilebilir": Rousseau'dan Lüksemburg'a, 20 Ocak 1763, C.C. 15: 120.

"Hiç kimse": François-Louis d'Escherny, Frédéric S. Eigeldinger tarafından alıntılanmıştır, *"Des Pierres dans mon Jardin": Les Années Neuchâtelois de J. J. Rousseau et la Crise de 1765* (Paris ve Cenevre: Champion-Slatkine, 1992), s. 18.

Boswell onlara konuk olduğunda: *Boswell on the Grand Tour: Germany and Switzerland*, s. 258-59 (15 Aralık 1764).

Kalkıp kahve yapıyordu: Julie von Bondeli tarafından J. G. Zimmerman'a anlatılmıştır, Bondeli, Rousseau'nun konuklarından birinden duyduklarını aktarmıştır, 21 Ağustos 1762, C.C. 12: 236.

"Ve daha iyi": H. C. d'Astier de Cromessiére'den Rousseau'ya (Carpentras'dan yazılmıştır), 22 Ağustos 1763, C.C. 17: 177.

"O bana baba": *Confessions* XII, O.C. I: 601-2.

"Çünkü kitap yazdığı": yaşlı bir çamaşırcı, Ami Mallet aktarmıştır, "Sur les Pas de J. J. Rousseau à Môtiers-Travers"de alıntılanmıştır, *Annales* 26 (1937): 313-14.

"Sanırım benim işaretlediğim": Rousseau'dan Madam Boy'ya, 9 Ekim 1762, C.C. 13: 184.

"Her mevsim": Rousseau'dan Duchesne'e, 15 Ekim 1763, C.C. 18: 38.

Frédéric Eigeldinger'in de belirttiği gibi: "Des Pierres," s. 79.

"Ah neden farklı bir yüzle doğmuşum": Blake'ten Thomas Butts'a, 16 Ağustos 180, Blake, *Complete Poetry and Prose*, s. 733.

"Bunları tanıdığım": Rousseau'dan Madam Boy'ya, 9 Ekim 1762, C.C. 13: 184.
"Şanslı eşinizi": Rousseau'dan Anne-Marie d'Ivernois'ye, 13 Eylül 1762, aynı eserden, s. 60. Leigh (s. 61n) bu mektubun, Rousseau'nun en meşhur mektuplarından biri haline geldiğini söyler.
"Geçmişin anılarını": Rousseau'dan Verdelin Markizi'ne, 4 Eylül 1762, aynı eserden, s. 10.
"Erkek gibi düşündüm": Julie von Bondeli tarafından J. G. Zimmermann'a aktarılmıştır, 21 Ağustos 1762, C.C. 12: 236.
Yoksul düşmüş bir yazın adamının kızıydı: von Bondeli'den Zimmermann'a, aynı eserden, s. 235.
"Meraklı bakışları... Birkaç insan": Rousseau'dan Madam Boy'ya, 14 Ağustos 1763, C.C. 17: 153.
"Bu gerçek": Rousseau'dan Montmollin'e, 24 Ağustos 1762, C.C. 12: 246.
Cemaat onun kutsal sofradan gözlerinde yaşlarla döndüğünü gördü: Isabelle Guyenet'nin bir akrabası tarafından aktarılmıştır, C.C. 13: 170n.
Hatta Montmollin: Rousseau'dan B. C. A. Dumoulin'e, 16 Ocak 1763, C.C. 15: 42.
"Rousseau ve sadece Rousseau": Prusyalı Henri'den (ya da Heinrich) Wurtemberg Prensi'ne, 23 Haziran 1765, C.C. 26: 60n.
Mon fils le sauvage: Keith'ten Rousseau'ya, 13 Nisan 1764, C.C. 19: 296.
"Bonfilelerin parasını": Keith'ten Rousseau'ya, 2 Ekim 1762, C.C. 13: 149.
"Bana ekmek vermek": Rousseau'dan II. Frederick'e, 1 Kasım 1762, C.C. 14: 1.
"Görkemli bir barış yapsın": Rousseau'dan Keith'e, aynı eserden, s. 3.
Keith sade bir dille: Keith'ten Rousseau'ya, 3 Kasım 1762, aynı eserden, s. 7.
"Hiç kimsenin": II. Frederick'ten Keith'e, 26 Kasım 1762, aynı eserden, s. 116.
"Birçok asılsız": *Mandement de Mgr. l'Archevêque de Paris*, *Oeuvres Complètes de J. J. Rousseau*, ed. M. Launay (Paris: Seuil, 1967), 3: 336.
"Jean-Jacques'ın havarileri anımsatan": anonim, *L'Année Littéraire* (1785), *Mémoire*, s. 524.
"Etrafım casuslarla": *Lettre à Christophe de Beaumont*, O.C. 4: 963.
"Hangi ortak dili... Bana halkın önünde": aynı eserden, s. 927, 1007.
"Kim ne derse desin": D'Alembert'den Julie de Lespinasse'ye, Mayıs 1763, C.C. 16: 368.
"Bu eserde... Yazar yine ilginç olmakla birlikte": *Corr. Litt.* 5: 290-92 (15 Mayıs 1763).
"Ah benim sevgili": Moultou'dan Rousseau'ya, 23 Mart 1763, C.C. 15: 316.
"Arkama geç": Antoine-Jacques Roustan'dan Rousseau'ya, 8 Mayıs 1763, C.C. 16: 154 (Diğer iki İncil'de de geçen Matthew 16: 23'e atfen).
"Yıldırım çarpmışa döndüm": Marc Chappuis'den Rousseau'ya, 18 Mayıs 1763, aynı eserden, s. 198.
"Rousseau artık benim": Théodore Tronchin'den Jacob Vernes'e, 18 Mayıs 1763, aynı eserden, s. 204.
"Servetinin şaşaası yüzünden": Chambrier d'Oleyres, Charly Guyot tarafından alıntılanmıştır, *Un Ami et Défenseur de Rousseau: Pierre-Alexandre Du Peyrou* (Neuchâtel: Ides et Calendes, 1958), s. 15. Benim Du Peyrou hakkında aktardıklarım Guyot'nun eserine dayanmaktadır.
"Bütün sözleri": Jacob Wegelin, *Denkwürdigkeiten von Johann Jakob Rousseau*, C. C. 18: 257-259.
"Yumuşak bir yüzü": Pierre Mouchon'dan Jeanne Mouchon'a, 4 Ekim 1762, C.C. 13: 167.
"Ruhen babası": Mouchon'dan Rousseau'ya, 20 Ekim 1762, aynı eserden, s. 231.
"Beni gülmekten öldürüyorlar": Suzanne Curchod'dan Julie von Bondeli'ye (diğer papaz Zürih'ten Leonhard Usteri'ydi), 10 Ekim 1762, aynı eserden, s. 198.
"Sadece sizi düşünüyorum": Mouchon'dan Rousseau'ya, 5 Kasım 1762, C.C. 14: 12.
"Uzun boylu... Ben yarım yamalak": *Confessions* XII, O.C. I: 616.
"Herkese Neuchâtel'e": aynı eserden.
İnceleyen bir araştırmacı: Madeleine Anjubault Simons, *Amitié et Passion: Rousseau et Sauttersheim* (Cenevre: Droz, 1972), s. 16; Christ'ın anlatımıyla benzerlik için (*Lettres de la Montagne*) bkz. S. 23.
"Aşk devri geçti": *Julie* VI.iii, O.C. 2: 653.
Vilaine salope: *Confessions* XII, O.C. I: 617.
"Saf ahlak değerleri": Rousseau'dan Roguin'e, 18 Ağustos 1763, C.C. 17: 163.

Kadın sorgulanırken: Simons, *Amitié et Passion*, s. 37; bebeğine Jean-Jacques ismini vermesi, s. 41.
"Rousseau'yu görene kadar": 21 Ekim 1764, *Boswell on the Grand Tour: Germany and Switzerland*, s. 150.
"Duygulu bir yüreğe... Şayet bugüne kadar": Boswell'in Rousseau'ya yazdığı mektup, 3 Aralık 1764, aynı eserden, tercüme edilmiş haliyle, s. 218-19. Kitabın modern editörü Pottle, Boswell'in kendini en iyi şekilde takdim etmek için üzerinde çalıştığı taslakları da yayımlamıştır. Fransızcası C.C. 22: 156-57'de bulunabilir.
"Minyon, hayat dolu... Dünyadan hoşlanmıyorum": aynı eserden, s. 220-24. *Julie*'ye gönderme, VI.viii, O.C. 2: 693.
"Gece gündüz": Rousseau'dan Moultou'ya, 18 Ocak 1762, C.C. 10: 40.
Odun keserek: Rousseau'dan Duchesne'e, 26 Şubat 1764, C.C. 19: 183.
"Bir daha baharı": Rousseau'dan Madam Verdelin'e, 30 Nisan 1763, C.C. 16: 129.
Nehirlerin donmasına ilişkin, Leigh'in notuna bakınız, C.C. 15: 39n.
Karla kuşatılmış: Roguin'in Rousseau'ya yazdığı bir mektupta bahsi geçmiştir, 1 Mayıs 1764, C.C. 20: 3.
"Sokağa adım atmaksızın": Rousseau'dan Daniel Roguin'e, 28 Şubat 1765, C.C. 24: 108.
Leigh'in de belirttiği gibi: Leigh, *Unsolved Problems*, s. 11.
"Aklıma erdemli": Rousseau'dan Malsherbes'e, 11 Kasım 1764, C.C. 22: 44.
"Aman Tanrım": D'Escherny'nin anıları, C.C. 20: 322-23.
"Ah bakın!": *Confessions* VI, O.C. I: 226.
"Hastalıkla ve yoksullukla pençeleşerek": Conzié'den Rousseau'ya, 4 Ekim 1762, C.C. 13: 164.
"Gözlerini kapadığınız": Rousseau'dan Conzié'ye, 5 Mayıs 1763, C.C. 16: 145.
"Önemli insanlar arasında": Rousseau'dan Deleyre'e, 3 Haziran 1764, C.C. 20: 136.
"Sizden daha çok": Rousseau'dan Madam Lüksemburg'a, 5 Haziran 1764, aynı eserden, s. 141.
"Madam Lüksemburg'un acısı": Rousseau'dan La Roche'a, 27 Mayıs 1764, aynı eserden, s. 98.
"Tanrı aşkına": Madam Lüksemburg'dan Rousseau'ya, 10 Haziran 1764, aynı eserden, s. 175.
Mektup aldığı hesaplanmıştır: Eigeldinger, "Des Pierres," s. 167-69.
"Uyanma anı": Henriette'ten Rousseau'ya, 26 Mart 1764, C.C. 19: 245.
"Beni üzen": Rousseau'dan Henriette'e, 4 Kasım 1764, C.C. 22: 9.
Mektupları bir kitabı: Jean-Jacques Rousseau ve Madam de la Tour, *Correspondence*, ed. Georges May (Arles: Actes Sud, 1998).
Mektupları derleyen kişi: aynı eserden, s. 9.
"Size daha sık yazmak": Rousseau'dan Madam Alissan'a, 21 Ekim 1764, C.C. 21: 285.
"Çok mutsuz": Rousseau'dan Madam Alissan'a, 10 Şubat 1765, C.C. 23: 337.
"Bir müzisyenin": "Opéra," *Dictionnaire de Musique*, O.C. 5: 958-59.
"Bazı kısımlar": Bachaumont, *Mémoires Secrets*, 10 Aralık 1767, Plan tarafından alıntılanmıştır, *Rousseau raconté*, s. 90.
"Eğer ben... Bütün varlığımı": *Pygmalion*, O.C. 2: 1228, 1231.
"Bu cesur insanlar": *Contrat Social* II.x, O.C. 3: 391.
Trousson'un da dediği gibi: Trousson 2: 254.
"Her şeye gücü yeten": *Constitution pour la Corse*, O.C. 3: 943.

20. BÖLÜM BİR KERE DAHA SINIR DIŞI
(Sayfa 391-405)

"Despotik bir gücün": *Lettres de la Montagne*, O.C. 3: 835.
"Sizler daima kendi": aynı eserden, s. 881.

"İnsanlar açık açık": François-Henri d'Ivernois'den Rousseau'ya, 21 Aralık 1764, *C.C.* 22: 262.
"Birisi ittiği zaman": Rousseau'dan Lenieps'e, 10 Şubat 1765, *C.C.* 23: 339.
"*Émile*'in yazarı": Voltaire, *Lettre au Docteur Jean-Jacques Pansophe* (1766), Mémoire, s. 359.
"Utkulu bir dönüş": Voltaire'den d'Alembert'e, 20 Nisan 1761, *Complete Works* 107: 167.
"Pek de toplumcu": "Pierre le Grand et J. J. Rousseau," *O.C.* I: 1467n'de alıntılanmıştır.
"Rousseau'yu devlet yönetimi": Theodore Besterman, *Voltaire* (New York: Harcourt, Brace, 1969), s. 298.
"Konsey": Voltaire'den François Tronchin'e, 25 Aralık 1764, *Complete Works* 56: 230.
Komünyon ekmeği: *Lettre à Christophe de Beaumont*, *O.C.* 4: 999; Voltaire'den d'Alembert'e, 1 Mayıs 1763, *Complete Works* 110: 197.
Katolik öldüğü: John McManners, *Reflections at the Death Bed of Voltaire: The Art of Dying in Eighteenth Century France* (Oxford: Clarendon Press, 1975), s. 22.
"Utançla ve kederle": *Le Sentiment des Citoyens*, *C.C.* 23: 381.
"Hiçbir zaman": Rousseau'nun *Sentiment des Citoyens*'e ilişkin yorumu, aynı eserden, s. 381n. Duchesne'in basmasını sağlamıştır.
"Bana zulmedenlerin": *Lettre de M. Rousseau de Genève*, *C.C.* 20: 102.
"Aşağıda imzası bulunan ben": Jean Louis Wagnière, Vernes'den Du Peyrou'ya mektup (*Confessions*'ın yeni baskısına ilave edilmesi için gönderilmiştir), 9 Ocak 1790, *C.C.* 23: 384, ayrıca bkz. *O.C.* I: 1597n.
"İkisi de olmamanıza rağmen": Deleyre'den Rousseau'ya, 16 Haziran 1763, *C.C.* 16: 315.
"Eskiden ve şimdi": Rousseau'dan Duclos'ya, 13 Ocak 1765, *C.C.* 23: 100.
"Mösyö Rousseau": Frédéric-Guillaume de Montmollin, *Lettre à Monsieur *** rélative à J. J. Rousseau* (1765),s. 109.
"Saman alevi gibi": Keith'ten Rousseau'ya, 8 Mart 1765, *C.C.* 24: 174.
"Günahlarımız için": Vénérable Classe de Neuchâtel'in müzakereleri, 13 Mart 1765, aynı eserden, s. 347.
"İnsanlık": Deleyre'den Girardin Markisi'ne, 5 Ağustos 1778, *C.C.* 5: 291.
Pury'nin gizli hedefi: Eigeldinger, "Des Pierres," s. 127.
Söz vermişti: Conseil d'État'nın kayıtları, *C.C.* 25: 51n.
"Bütün kalbimle": Jakob Heinrich Meister'den Moultou'ya, 5 Ekim 1764, *C.C.* 21: 219.
"Son derece ölçüsüz": D'Escherny'nin anıları, *C.C.* 26: 365.
Du Peyrou da: J. P. Brissot'ya söylemiştir, aynı eserden, s. 358.
"İnsanların Rousseau'dan çok": Sarasin'den Montmollin'e, 12 Şubat 1766, *C.C.* 28: 295.
"Eğer bana yanıt verirseniz": Daniel Muller'den Rousseau'ya, 12 Nisan 1763, *C.C.* 16: 53-54. Muller Rousseau'ya daha önce de bir kere mektup yazmıştı, *C.C.* 13: 16-18.
Hararetli bir vaaz: 1 Eylül 1765; hemen sonrasında gerçekleşen resmi soruşturmada özetlenmiştir (ama detayları belirtilmemiştir), *C.C.* 26: 325-26.
"Büyük bir öfkeyle": Meuron'dan Keith'e, 7 Eylül 1765, aynı eserden, s. 313.
"Düşünmekle zaman kaybedemeyeceğim": Montmollin'den Martinet'e, 4 Eylül 1765, aynı eserden, s. 294.
"Aman Tanrım": *Confessions* XII, *O.C.* I: 635.
Alaycı bir söylev: Eigeldinger yeniden yayımlamıştır, "Des Pierres," s. 13-16.
"İnsanın hayal gücü": *Corr. Litt.* 6: 405. (15 Kasım 1765).
On dört yaşında olan bir kız: Jean-Pierre Gaberel tarafından aktarılmıştır, *Rousseau et les Genevois* (1858), *C.C.* 26: 359.
Onu temsil eden bir kukla bulundu: David-François Clerc tarafından aktarılmıştır, 10 Ekim 1765, *C.C.* 26: 341.
"Bana şu köpeği... Abram Clerc Guet": 5 Eylül 1765 tarihli adli soruşturma, aynı eserden, s. 327-28.

Keith'in astlarından biri: Samuel Meuron'dan Finckenstein Kontu'na, 24 Ekim 1765, C.C. 27: 173.
"Büyücülük ve sihirbazlık": Eigeldinger tarafından alıntılanan resmi kayıtlar, "Des Pierres," s. 145.
"Haçlı Seferleri": Keith'ten Samuel Meuron'a, 24 Eylül 1765, C.C. 27: 37.
Anlatmaya devam etti: L. C. F. Desjobert'in anıları, 1777'deki Môtiers gezisini anlatmaktadır, C.C. 26: 373.
"Özellikle etrafına": *Rêveries* V, O.C. I: 1040.
"Bana Robinson'u hatırlatıyorsunuz": Deleyre'den Rousseau'ya, 11 Kasım 1765, C.C. 27: 252.
Bir ağacın tepesinde: iki kere değinilmiştir, *Confessions* XII, O.C. I: 644 ve *Rêveries* 5, O.C. I: 1044.
"Ey doğa": *Confessions* XII, O.C. I: 644.
"Dalgaların sesi": *Rêveries* V, O.C. I: 1044.
"Çadırda rahatlıyor": aynı eserden, s. 1045.
"Orada öyle çok": Keith'ten Rousseau'ya, 26 Ekim 1765, C.C. 27: 184.
"Bu küçük koloninin": *Rêveries* V, O.C. I: 1044.
l'Île des Lapins: örneğin, Johann Heinrich Weiss, *Atlas Suisse, gravée par Guerin, Eichler; et Scheurmann* (Aarau, 1786-1802), Lac de Neuchâtel ve Val de Travers haritası.
"Mösyö Jean-Jacques Rousseau... Ama ben sizin": Philippe-Cyriaque Bridel, *Course de Bâle à Bienne* (1789), C.C. 27: 329.
"Bu kış": Rousseau'dan Roguin'e, 4 Ekim 1765, aynı eserden, s. 79. Bern'deki kayıtlar hasadın 10 Ekim'de bittiğini doğrulamaktadır: aynı eserden, s. 101n.
"Büyük bir üzüntüyle": Graffenried'den Rousseau'ya, 16 Ekim 1765, aynı eserden, s. 124-25.
Bern, radikal protestoların: Bernard Gagnebin, "Voltaire a-t-il Provoqué l'Expulsion de Rousseau de l'Ile Saint-Pierre?" *Annales* 30 (1943-1945): 111-31. (Gagnebin, Voltaire'in Rousseau'yu sınır dışı ettirmek için faal bir girişimde bulunmadığı, ama buna memnun olduğu sonucuna varmıştır.)
Kasvetli bir tavırla: Rousseau'dan Guy'e, 1 Ekim 1765, C.C. 27: 55.
Starobinski'nin de belirttiği gibi: *L'Oeil Vivant*, s. 143.
Rousseau, çaresiz bir teklifte: Rousseau'dan Graffenried'e, 20 Ekim 1765, C.C. 27: 147-49.
Rousseau'nun son gecesini: Sigmund Wagner, *L'Île de St. Pierre, dite l'Île de Rousseau* (1795), ed. Pierre Kohler (Lozan: Éditions SPES, 1926), s. 76-78.

21. BÖLÜM YABANCI BİR DİYARDA
(Sayfa 407-438)

"Bugün, başıma önemli": Rousseau'dan Thérèse'e, 30 Ekim 1765, C.C. 27: 197-98.
"Sürgün, göçebe": J. G. Zimmermann tarafından Isaac Iselin'e bildirilmiştir, 13 Kasım 1765, aynı eserden, s. 346.
"O adam": Tronchin'den Suzanne Necker'a, 30 Ekim 1765, aynı eserden, s. 199.
"Bizi büyük bir bilgelikle": Montmollin'den Frederick'e, 12 Aralık 1765, C.C. 28: 39.
"Sadece kendisinin": Charles-Godefroi de Tribolet, *Histoire de Neuchâtel et Valangin* (Neuchâtel: Wolfrath, 1846), s. 169.
Rousseau Thérèse'e: 4 Kasım 1765, C.C. 27: 217.
Rousseau provaları yönetmeye: anonim Strazburg günlüğü, 9 Kasım 1765, aynı eserden, s. 335.
"Her şeyi olduğu gibi": Rousseau'dan Du Peyrou'ya, 25 Kasım 1765, aynı eserden, s. 298.
Hem Madam d'Houdetot, hem de Saint-Lambert: Madam Verdelin'den Rousseau'ya, 28 Kasım 1765, aynı eserden, s. 313.
"Her şeyi iyice": Rousseau'dan Du Peyrou'ya, 30 Kasım 1765, aynı eserden, s. 314.
"Yalnızca kanunlarımızın": Hume'dan Rousseau'ya, 22 Ekim 1765, aynı eserden, s. 161 (Hume'un İngilizce kaleme aldığı ilk taslak; göndermeden önce Fransızcaya tercüme etmiştir).

"Kendimi kollarınıza atacağım": Rousseau'dan Hume'a, 4 Aralık 1765, C.C. 28: 17.
"Hiç kimseyi görmemeyi": Rousseau'dan Guy'e, 7 Aralık 1765, aynı eserden, s. 21.
Sauttersheim'in de bulunduğu: Rousseau'ya yazdığı sonraki bir mektupta değinilmektedir, 15 Temmuz 1766, C.C. 30: 87.
"Kalktığım andan": Rousseau'dan Du Peyrou'ya, 1 Ocak 1766, C.C. 28: 146.
"Kimliğini gizleyeceği yerde": Jean-Pierre Crommelin'den Pierre Lullin'e, 4 Ocak 1766, aynı eserden, s. 158-59.
"Ona sürpriz bir ziyaret": Hume'dan Hugh Blair'e, 28 Aralık 1765, aynı eserden, s. 115.
"Sizi hep sevdim": Madam Alissan'dan Rousseau'ya, 21 Aralık 1765, aynı eserden, s. 75.
"Yalnız değilim Madam": Rousseau'dan Madam Alissan'a, 28 Aralık 1765, aynı eserden, s. 111.
"Sizi gördükten sonra": Rousseau'dan Madam Alissan'a, 2 Ocak 1765, aynı eserden, s. 148.
"Yaşamam gerektiğine göre": Henriette'ten Rousseau'ya, 18 Aralık 1765, aynı eserden, s. 68.
İtiraf etmek zorunda kalmıştır: Rousseau'nun Henriette'e yanıtı, 25 Ekim 1770, C.C. 38: 124.
"Kalbime kolayca": Diderot'dan Sophie Volland'a, 20 Aralık 1765, *Correspondence*, ed. Versini, s. 576.
Soğuk tavırları: Rousseau'dan Du Peyrou'ya, 30 Kasım 1765, C.C. 27: 314.
"Kendini çok dayanıksız": Hume'dan Madam Boufflers'ye, 19 Ocak 1766, C.C. 28: 203.
"İştahlı": Alexander Carlyle'ın anekdotları, Ernest C. Mossner tarafından alıntılanmıştır, *The Life of David Hume* (Oxford: Clarendon Press, 1970), s. 245.
"Boynuna sarıldım": Rousseau'dan Hume'a, (tartışmalarının ardından olayı anlatmaktadır), 10 Temmuz 1766, C.C. 30: 29.
"Düzelmesi ve": Hume'dan John Wilkes'e, 16 Ekim 1754, *Letters of David Hume*, ed. J. Y. T. Grieg (Oxford: Clarendon Press, 1932), I: 205. Hume'un Fransızca aksanı konusunda bkz. Mossner, *Life of David Hume*, s. 214.
"Şayet iyilik dolu": Rousseau'dan Hume'a, 19 Şubat 176, C.C. 15: 199. Rousseau *Confessions*'da (*O.C.* I: 630) okuduğu tek Hume eserinin *History* olduğuna değinmiştir.
"Arkadaşlık çok keyifli": Hume, *Treatise of Human Nature*, II.ii.4, s. 402.
"Yalnızca kıyafetlerini değil": Hume'dan Hugh Blair'e, 25 Mart 1766, C.C. 29: 58.
"Benim korumam altına": Hume'dan Blair'e, 28 Aralık 1765, C.C. 28: 112.
"Londra'da onunla": Brooke Boothby, *Observations on the Appeal from the New to the Old Whigs* (Londra: 1792), s. 89.
Drury Lane Tiyatrosu'na: Hume'dan John Home'a, 2 Şubat 1766, C.C. 28: 267 ve 267-68n.
Birçok kadın şapkasını, birçok erkek de peruğunu kaybetti: *Gazetteer and New Daily Advertiser*, 25 Ocak 1766, C.C. 29: 297.
"Durum zannettiğiniz": Diderot tarafından Sophie Volland'a alıntılanmıştır, 10 Aralık 1765, *Correspondence*, ed. Versini, s. 571.
"İskoç çoban köpeğinden": Hume'dan Hugh Blair'e, 28 Aralık 1765, C.C. 28: 114.
"Yol arkadaşımız Mösyö Luze": Hume'dan Madam Boufflers'ye, 19 Ocak 1766, aynı eserden, s. 203-4.
"Öğrencisi olarak adlandırdığı": William Rouet'ten William Mure'a, 25 Ocak 1766, aynı eserden, s. 225.
"Arada sırada": Boswell'den Rousseau'ya, 31 Aralık 1764, C.C. 22: 345.
"Edebiyat konusunda": Hume'dan Madam Boufflers'ye, 12 Şubat 1766, C.C. 28: 287.
"O gerçekten şerefli": Keith'ten Rousseau'ya, 3 Mart 1766, C.C. 29: 13.
Cranston'ın da sert bir biçimde belirttiği gibi: Cranston 3: 98.
"Dün sabahın erken saatlerinde": *Boswell on the Grand Tour: Italy, Corsica, and France*, ed. Frank Brady ve F. A. Pottle (New York: McGraw-Hill, 1955), s. 279.
Koleksiyoncuya göre: Albay Ralph Isham, Boswell belgelerini Yale Üniversitesi'ne satmıştır; Frederick A. Pottle onun öyküsünü ele almıştır, *James Boswell: The Earlier Years* (New York: McGraw-Hill, 1966), s. 276-78 ve Leigh, C.C. 28: 347-50, Isham'ın aktardıklarını yeniden yayımlamıştır.

"Korsikalıları coşkuyla": *London Chronicle*, 11 Şubat 1766, C.C. 28: 297n.
"Ben de sağlığınıza": Rousseau'dan Boswell'e, 4 Ağustos 1766, C.C. 30: 203, 204n.
"Onun dünyadaki": James Boswell, *Life of Johnson*, ed. G. B. Hill ve L. F. Powell (Oxford: Clarendon Press, 1934), 2: 11.
"Ev küçük olmasına": Rousseau'dan Madam Luze'a, 10 Mayıs 1766, C.C. 29: 199.
"Buraya geldiğimden beri": Rousseau'dan Hume'a, 29 Mart 1766, C.C. 29: 67.
"Denizi aşarken": Rousseau'dan Coindet'ye, 29 Mart 1766, aynı eserden, s. 69.
"Weaver'ın dibindeki Wootton": Louis J. Courtois'nın on dokuzuncu yüzyılın başlarındaki bir kılavuzundan alıntılanmıştır, *Le Séjour de Jean-Jacques Rousseau en Angleterre* (Cenevre: Slatkine Reprints, 1970), s. 42.
"Rousseau Derbyshire'da!": *St. James Chronicle*, 15 Mayıs 1766, C.C. 29: 304.
"Bay Davenport'un evinin": Hume'dan William Fitzherbert'e, 25 Şubat 1766, C.C. 28: 328.
"Geç geldi ve soğuk geçti": Rousseau'dan Madam Luze'a, 10 Mayıs 1766, C.C. 29: 198-99.
"Her şeye rağmen": Izaak Walton ve Charles Cotton, *The Compleat Angler*, ed. Howell Raines (New York, Random House, 1996), s. 276.
"Güçten düşüyorum": Rousseau'dan Portland Düşesi'ne, 20 Ekim 1766, C.C. 31: 40.
"Bitkilerle sohbet edersiniz": Du Peyrou'dan Rousseau'ya, 27 Şubat 1766, C.C. 28: 339.
"Matmazel Levasseur": Rousseau'dan Hume'a, 29 Mart 1766, C.C. 29: 66.
"Tek kelime": Rousseau'dan Du Peyrou'ya, 21 Haziran 1766, aynı eserden, s. 266.
"Frenküzümü ve kuru üzüm": Rousseau'nun kelime hazinesi notları, C.C. 30: 3.
Sonradan onu: *Dialogues* II, *O.C.* I: 905.
"Owd Ross Hall... Sakın evlenmeyin!": William Howitt, *Visits to Remarkable Places* (Londra: Longman, 1840), s. 508-11; ayrıca C.C. 33: 267-71.
"Sadece birkaç dileğim": Rousseau'dan Mirabeau Markisi'ne, 31 Ocak 1767, C.C. 32: 83.
Starobinski alaycı bir yorumda bulunarak: *Transparency and Obstruction*, s. 83.
"d'Avenport": Rousseau'dan Du Peyrou'ya, 14 Haziran 1766, C.C. 29: 260.
Wootton Köşkü'nde kalıyor: Davenport'tan Rousseau'ya, 24 Mart 1767, C.C. 32: 236; Davenport'un eğitimi ve ilgi alanları konusunda: J. H. Broome, *Jean-Jacques Rousseau in Staffordshire*, 1766-1767 (Keele, Birleşik Krallık: Keele University Library, 1966); ve Courtois, *Le Séjour de Rousseau*, s. 50-53.
"Mösyö Davenport büyük bir şevkle": Rousseau'dan Du Peyrou'ya, 14 Şubat 1767, C.C. 32: 140.
"Canlılığı": Vikont Nuneham'dan Vikontes Palmerston'a, 17 Eylül 1768, C.C. 36: 97.
Müzik geceleri düzenliyorlardı: C.C. 32: 254n.
"Sevgili komşum": Rousseau'dan Mary Dewes'a, 9 Aralık 1766, C.C. 31: 247.
"Küçük tasmayı": Mary Dewes'dan Rousseau'ya, 17 Aralık 1766, aynı eserden, s. 276.
"*Chamaedrys frutescens*": Rousseau'dan Du Peyrou'ya, 17 Ekim 1767, C.C. 34: 146.
"Hayatımda hiç": Rousseau'dan Du Peyrou'ya, 8 Ocak 1767, C.C. 32: 30.
"Buradaki kar": Granville'den Rousseau'ya, 16 Ocak 1767, aynı eserden, s. 48.
"Calwich'in çok uzun": Rousseau'dan Granville'e, 28 Şubat 1767, aynı eserden, s. 185.
"Sık sık ziyaretine": Brooke Boothby'nin anıları, C.C. 33: 277.
"Botanikçi misiniz beyefendi?"": Howitt, *Visits to Remarkable Places*, s. 513 ve C.C. 33: 270.
"Bu saygın kişi": Samuel-André Tissot'dan Alexandre de Golowkin'e, 22 Mart 1765, C.C. 24: 277. Ayrıca Mély'nin de belirttiği gibi: *Un Intellectuel en Rupture*, s. 224.
"Her yerde güçlü": Rousseau'dan Du Peyrou'ya, 7 Şubat 1765, C.C. 23: 310.
"Absürt bir suçlama": Mossner, Life of David Hume, s. 523.
Louis-François: J. H. Meister tarafından J. J. Bodmer'e aktarılmıştır, 17 Kasım 1766, C.C. 31: 173.
"Kendi cebimden": D'Alembert Hume'un bu notunu J. B. A. Suard'a gönderdiği bir mektuba dahil etmiştir, 29 Kasım 1766, aynı eserden, s. 225-26n.
"Önceki mektubumda": Rousseau'dan F. H. d'Ivernois'ye, 31 Mayıs 1766, C.C. 29: 240. D'Ivernois 28 Nisan tarihli bir mektubunda Rousseau'ya şifreleri vermiştir, s. 159.

2,400 livre almayı kabul etmişti: Du Peyrou'dan Rousseau'ya, 8 Mart 1768, *C.C.* 34: 190.
"Cömertlik kuşkusuz": Rousseau'dan Davenport'a, 22 Mart 1766, *C.C.* 29: 48.
"Karşılığı olmayan": Samuel Johnson, *Dictionary of the English Language* (1755).
"Yeni talihsizlikler": Walpole'un "Prusya Kralı" mektubu, Aralık 1765, *C.C.* 28: 345.
"Üçlü": Rousseau'dan Du Peyrou'ya, 31 Mayıs 1766, *C.C.* 29: 237.
"İnsanların kusurlarını": Rousseau'dan Madam Boufflers'ye, 20 Ağustos 1761, *C.C.* 12: 217.
"Geniş ve ifadesiz": Lord Charlemont'un anekdotları, Mossner, *Life of David Hume*, s. 446.
"Akşam yemeğinden sonra... Boynuna sarılıp": Rousseau'dan Hume'a, 10 Temmuz 1766, *C.C.* 30: 35.
"Umarım bana": Hume'dan Madam Boufflers'ye, 3 Nisan 1766, aynı eserden, s. 90.
"Umarım bana": Hume'dan Hugh Blair'e, 25 Mart 1766, aynı eserden, s. 59.
"Kendini benimle birlikte": Rousseau'dan Madam Verdelin'e, 9 Nisan 1766, *C.C.* 29: 101-2.
"Tepegöz gibi bir surat": Rousseau'dan Moultou'ya, 28 Mart 1770, *C.C.* 37: 350.
"O ürkütücü renkleri": *Dialogues* II, *O.C.* I: 782.
Rousseau'nun arkadaşı Bernardin açıkça: Bernardin, 32-33n.
Deleyre zekice bir gözlemde: 8 Aralık 1766, *C.C.* 31: 243.
"Gece birkaç kere": Rousseau'dan Hume'a, 10 Temmuz 1766, *C.C.* 30: 44.
"Ama sesinde": Rousseau'dan Madam Verdelin'e, 9 Nisan 1766, *C.C.* 29: 101.
"Uykumda söylediğim": Rousseau'nun aktardıklarına karşılık Hume'un dipnotu, *A Concise and Genuine Account of the Dispute between Mr. Hume and Mr. Rousseau* (Londra: Becket, 1766), s. 79n.
Mély'nin: *Un Intellectuel en Rupture*, s. 234-42.
"Bu adamın": Hume'dan Davenport'a, 26 Haziran 1766, *C.C.* 29: 283.
Gözlemlemiş olan psikanalist: Silvio Fanti, "Une Lecture de J. J. Rousseau en Micro-psychanalyse," *Bulletin d'Information de l'Association des Amis de Jean-Jacques Rousseau* I (Neuchâtel, 1964): 3-15.
"Kötü ağabeylere": Clément, *De l'Éros Coupable*, s. 338 ve muhtelif yerlerde.
"İnsanların kötülükleri": Rousseau'dan Éon Şövalyesi'ne, 31 Mart 1766, *C.C.* 29: 82.
"Ben bir zamanlar": *O.C.* I: 1272n.
"Geceler geçmek bilmiyor": Rousseau'dan Malesherbes'e, 10 Mayıs 1766, *C.C.* 29: 193.
"Tam bir çılgınlık": Hume'dan Davenport'a, 15 Temmuz 1766, *C.C.* 30: 97.
Hem d'Holbach hem de d'Alembert: bkz. *C.C.* 29: 306-7.
"Ne yazık ki": Morellet, *Mémoires*, s. 113.
"Isırığını hissedeceğiniz": Marmontel, *Mémoires* I: 232.
"Kilise, Whigler": Smith'ten Hume'a, 6 Temmuz 1766, *C.C.* 30: 17.
"Bana kulak veremeyecek": Madam Boufflers'den Hume'a, 22 Temmuz 1766, aynı eserden, s. 142; d'Alembert ve Smith için bkz. s. 16-17 ve 19.
"Rousseau'dan hıncını": Walpole'dan Aiguillon Düşesi'ne, 3 Kasım 1766, *C.C.* 31: 110.
"Bütün Avrupa": Walpole'dan Hume'a, 6 Kasım 1766, aynı eserden, s. 120.
"Sanırım hiç kimse": *Corr. Litt.* 7: 145 (15 Ekim 1766).
"Bu iki filozofu": Diderot, J. H. Meister tarafından J. J. Bodmer'e aktarılmıştır, 27 Ekim 1766, *C.C.* 31: 87.
"Peder Coyer": Voltaire'den Bordes'a, 15 Aralık 1766, aynı eserden, s. 268.
"Ama önyargılar": Rousseau'dan Madam Boufflers'ye, 30 Ağustos 1766, *C.C.* 30: 291.
Londralı bir hiciv yazarının: *The Miscellany, No. 11, by Nathaniel Freebody Esq.*, 15 Ocak 1767, *C.C.* 32: 297.
"Bütün bunların": Madam Verdelin'den Coindet'ye, 24 Temmuz 1766, *C.C.* 30: 155.
"İyi dostlarım": Théodore Tronchin'den Jacob Tronchin'e, 4 Ağustos 1766, aynı eserden, s. 211-12.
"Siz insanoğlundan": Keith'ten Rousseau'ya, 19 Kasım 1765, *C.C.* 27: 284.
"Nasıl olur Lordum": Rousseau'dan Keith'e, 8 Şubat 1767, *C.C.* 32: 119-20.

"Yaşlandım, güçten düştüm": Keith'ten Rousseau'ya, 22 Kasım 1766, C.C. 31: 196.
"Nihayet Mareşal'den": Rousseau'dan Du Peyrou'ya, 28 Şubat 1769, C.C. 37: 61.
Keith vasiyetinde Rousseau'ya: D'Alembert, *Éloge de Keith*, C.C. 12: 289.
"Şayet suçluysanız": Rousseau'dan Hume'a, 10 Temmuz 1766, C.C. 30: 46.
"Adi ve yaşlı": Boothby'nin anıları, C.C. 33: 277.
"Bay Davenport'un": Hume'dan Turgot'ya, 22 Mayıs 1767, aynı eserden, s. 82.
"Rousseau'nun şüphelerini": Madam Verdelin'den Coindet'ye, 15 Haziran 1767, C.C. 33: 148.
Davenport'un artık yaşlanmış olan: Thérèse ile kavgası V. L. Dutens tarafından aktarılmıştır, C.C. 32: 252n.
Davenport'u şaşırtmıştı: Rousseau'dan Davenport'a, 22 Aralık 1766, C.C. 31: 295-96.
"Bir evin efendisi": Rousseau'dan Davenport'a, 30 Nisan 1767, C.C. 33: 37.
"Umarım majestelerinin": Hume'dan Davenport'a, 2 Mayıs 1767, aynı eserden, s. 41.
"Dört bir yanım": Rousseau'dan Du Peyrou'ya, 2 Nisan 1767, aynı eserden, s. 4.
"Matmazel Levasseur'e": Granville'den Mary Dewes'a, 10 Mayıs 1767, aynı eserden, s. 53.
"*Governante*'ı": Davenport'tan Hume'a, 6 Temmuz 1767, aynı eserden, s. 199-200.
"Rousseau'nun çorbasına": Nuneham Vikontu'ndan Palmerston Vikontesi'ne, 17 Eylül 1768, C.C. 36: 97-98. Aşçının çorbaya kül attığı Walpole tarafından da bildirilmiştir, C.C. 33: 287.
"İngiltere'nin en berbat": Davenport'tan Rousseau'ya, 18 Mayıs 1767, C.C. 33: 70.
Rousseau Cerjat ile: Du Peyrou'dan Rousseau'ya, 27 Ocak 1766, C.C. 28: 234.
"Görünen o ki": Hume'dan Davenport'a, 9 Mayıs 1767, C.C. 33: 50.
Bir kitap kulübünün üyelerinin: Edmund Jessop'tan Rousseau'ya, 10 Mayıs 1767, aynı eserden, s. 51-52; Rousseau'nun yanıtı, 13 Mayıs, s. 55-56.
İngiltere Lordlar Kamarası başkanına: Rousseau'dan Camden Baronu'na, 5 Mayıs 1767, C.C. 33: 44.
"Uzun süre": Hume'dan Davenport'a, 16 Mayıs 1767, aynı eserden, s. 62.
Gümüş sofra takımından bazı parçaları satarak: sonradan Corancez'e söylemiştir, *De J. J. Rousseau*, (Paris, 1798), aynı eserden, s. 280.
"Boş yere... Ecelimin geldiğini": Rousseau'dan Henry Conway'e, 18 Mayıs 1767, C.C. 33: 63-67.
"Bir delilik nöbetine": Corancez, *De J. J. Rousseau*, aynı eserden, s. 280.
"John James'in": "Rusticus," *European Magazine and London Review*, Ekim 1787, Courtois, *Le Séjour de Rousseau*, s. 299.
"Mantıklı görünüyor": Hume'dan Madam Boufflers'ye, 19 Haziran 1767, C.C. 33: 165.
"Yeniden": Rousseau'dan Du Peyrou'ya, 2 Nisan 1767, aynı eserden, s. 5.

22. BÖLÜM GEÇMİŞİ YENİDEN YAŞAMAK
(Sayfa 439-451)

"Bu korkunç durumdan": Du Peyrou'dan Rousseau'ya, 9 Aralık 1766, C.C. 31: 252.
"Bugünü dayanılır kılan": Rousseau'dan Madam Créqui'ye, 10 Mayıs 1766, C.C. 29: 196.
İsimsiz bir mektup almıştı: Cenevreli bir zanaatçıdan Rousseau'ya, Ağustos 1763, C.C. 17: 205-21.
Çocukluklarına dair anekdotlara: Peder Marolles'nin anılarından seçmeler (1657) ve Madam Staal-Delaunay (1755), Jean-François Perrin, *Les Confessions de Jean-Jacques Rousseau* (Paris: Gallimard, 1997), s. 207-11.
"Çocukluk yıllarının": Besterman tarafından alıntılanmıştır, *Voltaire*, s. 14.
"Neredeyse kasten": Wilson, *Diderot*, s. 24; Diderot'nun çocukluk konusundaki görüşleri, s. 28.
"Hayatımın en güzel": Diderot'dan Sophie Volland'a, 18 Ekim 1760, *Correspondence*, ed. Versini, s. 262.

"Yalnızca bu düşünce bile": "Mon Portrait" adı altında toplanmış tarihi bilinmeyen yazılar, O.C. I: 1120.

"Benim seçtiğim yol": *Confessions* III, O.C. I: 116.

"İnsan içsel hayatının": George Eliot, *Middlemarch*, böl. 68.

"Kendimi devamlı": *Confessions* II, O.C. I: 59.

"Bırakın kıyamet borusu": *Confessions* I, aynı eserden, s. 5.

"Eğer Mösyö Rousseau": Grimm'den Saxe-Gotha Düşesi'ne, 7 Mart 1765, C.C. 24: 168.

"Sanki bataktan": Louis-Sébastien Mercier, *Mon Bonnet de Nuit* (1786), *Mémoire*, s. 525.

"Rousseau'nun": "To the Deists," *Jerusalem* 52. Bölüm, Blake, *Complete Poetry and Prose*, s. 201.

"Bazen kendime": *Confessions* III, O.C. I: 128.

"Modern bilincin": Raymond Trousson, *Jean-Jacques Rousseau: Bonheur et Liberté* (Nancy: Presses Universitaires de Nancy, 1992), s. 193.

"Kırılma ve kopma": Raymond, *Rousseau: La Quête de Soi*, s. 16.

"Gözlerinizi içinize çevirin": "A Difficulty in the Path of Psycho-Analysis," *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, ed. James Strachey (Londra: Hogarth Press, 1955), 17: 143.

"Rousseau'nun *asıl* istediği": Paul de Man, *Allegories of Reading: Figural Language in Rousseau, Nietzsche, Rilke, and Proust* (New Haven: Yale University Press, 1979), s. 285.

Altı yüz kişiden: Gagnebin, "Vérité et Véracité dans Les Confessions," *Rousseau et son Oeuvre*, s. 9.

Hafıza üzerinde yapılan yakın tarihli çalışmalar: bkz. Jerome Bruner, "The Autobiographical Process," *The Culture of Autobiography: Constructions of Self-Represantation*, ed. Robert Folkenflik (Stanford: Stanford University Press, 1993), s. 38-56; ayrıca bkz. Roy W. Perrett, "Autobiography and Self-Deception: Conjoining Philosophy, Literature, and Cognitive Psychology," *Mosaic* 29 (Aralık 1996): 25-40.

"Yüz bin yıl": *Confessions* I, O.C. I: 20.

"Hayatımın mutlu dönemlerinin": *Rêveries* IV, O.C. I: 1035.

"Geçmişten söz eden": Lejeune, *Le Pacte Autobiographique*, s. 53.

"Çok fazla sayıda": *Rêveries* II, O.C. I: 1003.

"Cıvıldayan kuşlar": *Confessions* IV, O.C. I: 135.

"Örneği görülmemiş": *Confessions* I, aynı eserden, s. 5.

"Projemin kendisi kadar": *Ébauches des Confessions*, O.C. I: 1153.

"Çünkü insan onun": *Confessions* IV, O.C. I: 141.

"Dromomania": Emmanuel Régis, Claude Wacjman tarafından alıntılanmıştır, *Fous de Rousseau: Le Cas Rousseau dans l'Histoire de la Psychopathologie* (Paris: Harmattan, 1992), s. 49. Wacjman'ın kitabı, Rousseau'ya dair psikolojik çalışmaların tarafsız bir incelemesidir.

Freud, suçluluk duyguları: *The Ego and the Id*, ç.n. Joan Riviere, tashih James Strachey (New York: Norton, 1962), s. 39.

"Tanrı'nın yerine hastalık": Charles Baudouin, *Psychanalyse du Symbole Religieux* (Paris: Fayard, 1957), s. 109.

"Zulüm görmek": *Ébauches des Confessions*, O.C. I: 1164.

"Rends confus": Mezmur 35: I, Masson tarafından alıntılanmıştır, *La Religion de Rousseau* I: 33.

"Masumiyetle ışıldayan": Starobinski, *Transparency and Obstruction*, s. 247.

"Müstehcen arzularının": Gibbon, *Memoirs*, s. 104.

"Hampshire Bombacılarının": aynı eserden, s. 128.

"Kendi karakterime": Hume, "My Own Life," 18 Nisan 1776 (dört ay sonra ölmüştür), Mossner, *Life of David Hume*, s. 615.

"Hayatı boyunca": Hume'dan Hugh Blair'e, 25 Mart 1766, C.C. 29: 58.

"Filozoflar için": *Ébauches des Confessions*, O.C. I: 1154.

"Duyularımız bize": Rousseau'dan Dom Deschamps'a, 8 Mayıs 1761, *C.C.* 8: 320.
"Franklin hakkında": Edmund S. Morgan, *Benjamin Franklin* (New Haven: Yale University Press, 2002), s. 146.
"Despotik güçten": Franklin, *Autobiography*, s. 21.
"Jean-Jacques'ın zamanında": *Journal Encyclopédique* (Temmuz 1782), *Mémoire*, s. 180.
"Şayet fazlasıyla samimi": *L'Année Littéraire* (1782), *Mémoire*, s. 468.
"Rousseau gibi bir insanın": *Corr. Litt.* 13: 162 (Temmuz 1782).
"Bir otobiyografiye ancak": George Orwell, "Benefit of Clergy: Some Notes on Salvador Dali," *Collected Essays* (Londra: Secker & Warburg, 1961), s. 209.
"Tanıdığım hiç kimseye": *Confessions* I, *O.C.* I: 5.
"*Söylevler*'in yazarı": Lionel Trilling: *Sincerity and Authenticity* (Cambridge: Harvard University Press, 1972), s. 24.

23. BÖLÜM KENDİ YARATTIĞI LABİRENTE DOĞRU (Sayfa 453-469)

Jean Guéhenno'dan Nazi işgaline dair: Guéhenno 2: 204-5.
"Eğer isminizi tamamen değiştirirseniz": Conti'den Rousseau'ya, 15 Haziran 1767, *C.C.* 33: 146.
"Siz ekselanslarına": *Confessions* X, *O.C.* I: 543.
"Ne! Rok yapmasına": Chamfort olarak tanınan Sébastien-Roch Nicholas, *Caractères et Anecdotes*, Chamfort, *Oeuvres* (Paris: 1812), 2: 237.
"Talihsiz Sultan'ın... Size her şey için": Rousseau'dan Coindet'ye, 27 ve 28 Haziran 1767, *C.C.* 33: 177,178.
"Burjuvalarınkinden de": Rousseau'dan Madam Verdelin'e, 22 Temmuz 1767, aynı eserden, s. 230.
"Yer altından": Rousseau'dan Coindet'ye, 9 Eylül 1767, *C.C.* 34: 137.
"Sizden başka": Rousseau'dan Du Peyrou'ya, 27 Eylül 1767, aynı eserden, s. 116.
"Durmadan midesindeki... Vahim bir gece": Rousseau'dan Conti'ye, 19 Kasım 1767, aynı eserden, s. 185, 190. (Rousseau bu mektubu göndermemiş, ama özenle korumuştur.)
"Zalim adam beni... O anda": aynı eserden, s. 187.
Du Peyrou Rousseau'ya: 26 Kasım 1767, aynı eserden, s. 208.
"Ateş yüzünden": Rousseau'dan Du Peyrou'ya, 27 Kasım 1767, aynı eserden, s. 211.
Coindet'ye açıkça: 27 Aralık 1767, aynı eserden, s. 264.
"Yalnızlık eskiden": Mirabeau Markisi'nden Rousseau'ya, 15 Mart 1768, *C.C.* 35: 201-2, Rousseau'nun 9 Mart tarihli mektubuna cevaben, s. 193.
"Bir daha sizi": Rousseau'dan Madam Boufflers'ye, 24 Mart 1768, aynı eserden, s. 217; Leigh (s. 217n) Madam Boufflers'nin 23 Mart tarihli mektubunun, bilindiği kadarıyla Rousseau'ya yazdığı son mektup olduğunu belirtmiştir.
"Sizden, dostluğumuz adına": Conti'den Rousseau'ya, 8 Nisan 1768, aynı eserden, s. 243.
"Mösyö Rousseau'nun mizacı": Du Peyrou'dan Coindet'ye, 17 Temmuz 1768, *C.C.* 36: 19.
Conti'nin uyarısı: Conti'den Rousseau'ya, 24 Temmuz 1768, aynı eserden, s. 24.
"Şüpheli olduğu kadar": Rousseau'dan Conzié'ye, 28 Temmuz 1768, aynı eserden, s. 28.
"Elveda Mösyö": Rousseau'dan A. J. M. Servan'a, 11 Ağustos 1768, aynı eserden, s. 30.
"Hayatının en önemli": Luc-Antoine Donin de Champagneux'nün anıları, aynı eserden, s. 233.
"Kâhyam": Rousseau'dan Moultou'ya, 10 Ekim 1768, aynı eserden, s. 144.
"Evlilik bağı": Rousseau'dan Henri Laliaud'a, 31 Ağustos 1768, aynı eserden, s. 65.
"Bütün umutlarımı bağladığım": Rousseau'dan Madam Delessert'e, 3 Eylül 1768, aynı eserden, s. 74-75.

İsviçreli bir doktora: Rousseau'dan Samuel-Auguste Tissot'ya, 5 Ocak 1769, *C.C.* 37: 3-5.
"Krallar ve seçkin kişiler... Uykularını": "Sentiments du Public sur mon Comte dans les Divers États qui le Composent," *O.C.* I: 1183-84 (ayrıca *C.C.* 36: 76-78).
"En güçlü ateşin": Rousseau'dan Madam Boy'ya, 2 Ocak 1770, *C.C.* 37: 198.
"Evlenirken koşullarımı... Papazın seni": Rousseau'dan Thérèse'e, 12 Ağustos 1769, C.C. 37: 120-23. Bu mektup Guyot tarafından ilginç bir biçimde analiz edilmiştir, *Plaidoyer pour Thérèse Levasseur*, s. 118-20.
Grimm sonradan: *Corr. Litt.* 9: 91 (15 Temmuz 1770).
"Tepemdeki tavanın": *Confessions* VII, *O.C.* I: 279.
"Trajik absütlüğüyle": *C.C.* 37: xxiv.
"Ne pahasına olursa olsun": Rousseau'dan C. A. de Saint-Germain'e, 26 Şubat 1770, aynı eserden, s. 292.
"İçiyorduk... Bir sabah oraya": Horace Coignet'nin anıları, *C.C.* 38: 306-7.

24. BÖLÜM PARİS'TEKİ SON YILLAR
(Sayfa 471-501)

"Elveda sana Paris": *Émile* IV, *O.C.* 4: 691.
"9 Nisan 1756'da": *Confessions* IX, *O.C.* I: 403.
"Kendisi birkaç gün önce": Louis de Bachaumont, *Mémoirs Secrets*, 1 Temmuz 1770, Plan, *Rousseau Raconté*, s. 99.
"Bu insanların yarısına": *Corr. Litt.* 9: 91 (15 Temmuz 1770).
"Gözü kapalı ve aptalca güvenin": *Confessions* X, *O.C.* I: 542n.
"Eski evime": Rousseau'dan Saint-German'a, 14 Temmuz 1770, *C.C.* 38: 62.
Du Peyrou'ya: 5 Kasım 1770, aynı eserden, s. 126-27. Du Peyrou Madam Franqueville'e yazdığı bir mektupta 1775'te Rousseau'yu ziyaret ettiğinden bahseder, 9 Mayıs 1779, C.C. 43: 262-63.
Plâtrière Sokağı'na... tanıdıkları bir bölgeye: Harumi Yamazaki-Jamin, "La Rue Jean-Jacques Rousseau," *Études Jean-Jacques Rousseau: Rousseau et l'Exclusion* (Montmorency: Musée Jean-Jacques Rousseau, 2000-2001), s. 245-48.
Şaşırdığını belirten bir konuğuna: Julien-Jacques Moutonnet de Clairfons, *Le Véritable Philanthrope... précédé d'Anecdotes et de Détails Peu Connus sur J. J. Rousseau* (1790), Madeleine Molinier tarafından alıntılanmıştır, "Un Portrait de J. J. Rousseau par un Visiteur Oublié," *Revue d'Histoire Littéraire de la France* 65 (1965): 415.
"Onların sanatının": *Rêveries* VII, *O.C.* I: 1065.
"Doktorlar bazen": Rousseau'dan Albe Dükü'ne, 1 Ekim 1772, *C.C.* 39: 110.
"Artık o bitmek bilmeyen": *Dialogues* II, *O.C.* I: 865-66.
"Eğer kendisi beni": Jacob Jonas Björnstahl'dan Carl Christoffer Gjörwell'e, 1 Eylül 1770, *C.C.* 38: 94.
Cenevre aksanıyla: Raymond, "Rousseau et Géneve," Baud-Bovy, *Jean-Jacques Rousseau*, s. 236.
Ebeveynlerinin isimlerinin yazılı olduğu yüzükler: Björnstahl tarafından belirtilmiştir, Gjörwell'e mektup, 1 Eylül 1770, *C.C.* 38: 95.
"Babasından hep": Bernardin, s. 39.
"Mösyö Rousseau burada mı yaşıyor Madam?": Marie-Jeanne Philipon'dan [ya da Phlipon] Marie Cannet'ye, 29 Şubat 1776, *C.C.* 40: 39.
Beşinci katta bulunan: Ziyaretçilerin dairenin kaçıncı katta bulunduğuna dair anıları farklılık göstermektedir, ama kesinlikle beşinci kattaydı (bkz. Leigh'in notları, *C.C.* 38: 345).
"Amacım size": Toustain Şövalyesi'nin anıları, Antoine-Joseph de Baruel-Beauvert, *Vie de Rousseau* (1789), aynı eserden, s. 330.

"Bir düşün adamının": Carlo Goldoni, *Mémoires* (1797), aynı eserden, s. 335.
"Bir fare yuvası... O çirkin karısı": Ligne Prensi, *Lettres et Pensées*, ed. Raymond Trousson (Paris: Tallandier, 1989), s. 288.
"Eskiden karımla birlikte": Bernardin, s. 51.
"Ne yaparsınız?": Lebègue de Presle, Guyot tarafından alıntılanmıştır, *Plaidoyer pour Thérèse Levasseur*, s. 131n.
"Bu benim için": Bernardin, s. 65.
Yazdığı sayfaların sayısını: *O.C.* I: 1685n.
"Hayatını bu meslekle... Doğrusu yoksulum": Corancez, *Mémoires de Rousseau*, s. 267, 275.
"Esmer tenliydi... Ey gençler": Bernardin, s. 31-36, 80, 90, 77, 66-67, 184.
"Bir adım daha": Antoine Bret'nin hatırladığı kadarıyla Bernardin'in anlattıkları, *C.C.* 38: 326.
"Demek üstadım": Björnstahl'dan Gjörwell'e, 1 Eylül 1770, aynı eserden, s. 93.
"Sağlık kürü... Müzisyenlerimizin hepsi": Bernardin, s. 49, 165, 50-51n, 54, 110.
"Bitkileri onun kadar": Pierre Prévost, *Lettre sur J. J. Rousseau* (1804), *C.C.* 40: 267.
"İnsan botanikle": Bernardin, *Harmonies de la Nature*, *Oeuvres Complètes*, ed. Louis Aimé-Martin (Paris: Méquignan-Marvis, 1820), 8: 317.
"Gerçekten eğitici": Goethe'den Weimar Dükü'ne, Haziran 1782, Leigh tarafından alıntılanmıştır, *C.C.* 39: xxviii.
"Doğanın ona bahşettiği": *Correspondence Secrète* (11 Kasım 1775), *Mémoire*, s. 417; hareketsiz poza dair, Bachaumont, *C.C.* 40: 29n'de alıntılanmıştır.
"Bu eserden büyülendim!": Johann Christian Mannlich, *C.C.* 39: 337. (Leigh bu mektup konusunda biraz şüphelidir, ama Rousseau'nun Gluck'a hayran olduğunu ve onunla sık sık görüştüğünü doğrulamaktadır.)
Vivaldi'nin *İlkbahar*'ı: *C.C.* 40: 22n.
Franklin bu çalışmaların: Schama tarafından değinilmiştir, *Citizens*, s. 157. Jenny H. Batlay şarkıların tarihini ve estetik niteliklerini ele almıştır, *Jean-Jacques Rousseau Compositeur des Chansons* (Paris: Éditions de l'Athanor, 1976).
"Titrek bir sesle": Vico Millico, Guyot tarafından alıntılanmıştır, *Plaidoyer pour Thérèse Levasseur*, s. 125-126.
"Bana yeteneğim konusunda... Yüzündeki ruj izlerini": A. E. M. Grétry, *Mémoires ou Essais sur la Musique* (1789), *C.C.* 40: 257.
"İnsan o okumaların": Philippe Lejeune, *Je est un Autre: l'Autobigraphie de la Littérature aux Médias* (Paris: Seuil, 1980), s. 111.
"Yedi veya sekiz": Claude-Joseph Dorat'dan Beauharnais Kontesi'ne, Aralık 1770, *C.C.* 38: 154-55.
"O da ağladı... Onları daha da": Dusaulx, *De Mes Rapports*, s. 65, 113.
"İşe yaramaz bir genç... Yaptıklarını": Condorcet, *Mémoires*, *C.C.* 38: 348.
"Okumayı bitirdim... Açıkça ve korkmaksızın": *Confessions* XII, *O.C.* I: 656.
"Bence onunla": Madam d'Épinay'den Sartine'e, 10 Mayıs 1771, *C.C.* 38: 228.
"Bana": Bernardin, s. 29.
"Ah, işte... O kitabı": Dusaulx, *De Mes Rapports*, s. 101-2.
"Onu ne zaman": Rousseau'dan Rey'e, 11 Ekim 1773, *C.C.* 39: 202.
Leigh'in de söylediği gibi: aynı eserden, s. xxiii.
"Yüzlerine sımsıkı": *Dialogues* I, *O.C.* I: 756.
"Şayet başka biri": "Sujet et Forme de Cet Écrit," *Dialogues*, aynı eserden, s. 665.
Jean-Jacques'ı, kendisi hakkında bir diyalog: *Dialogues* II, aynı eserden, s. 836.
"Anlatmak istediklerim": "Sujet et Forme," *Dialogues*, aynı eserden, s. 664.
"Şüpheci bakışlarla": Mercier, *Oeuvres Complètes de Rousseau* (1788), *Mémoire*, s. 533.
"Yaşayanların arasına": *Dialogues* I, *O.C.* I: 706.
"Ancak bugün": Jean-François de La Harpe'dan Rusya Büyük Dükü'ne, Haziran/Temmuz 1776, *C.C.* 40: 80.

Corancez'den Rousseau'nun kuzenine dair: *Mémoires de Rousseau*, s. 288-89.
Françoise Barguillet'nin de belirttiği gibi: *Rousseau, ou l'Illusion Passionnée: Les Rêveries du Promeneur Solitaire* (Paris: Presses Universitaires de France, 1991), s. 41, 68.
"Rousseau, *pour son petit écu*": *Recueil de Lettres Secrètes, Année* 1783, Guillaume Imbert de Boudeaux'ya atfen, ed. Paule Adamy (Cenevre: Droz, 1997), s. 336-37.
"Tanrı'ya teslim edilen": *Histoire du Précedent Écrit*, O.C. I: 978-79.
"Bana en azından": *Copie du Billet Circulaire*, O.C. I: 990.
"Duyduğum acıya rağmen": *Histoire du Précedent Écrit*, O.C. I: 984.
"*Me voici donc*... Bundan böyle": *Rêveries* I, O.C. I: 995-999.
"Yalnızca dış": *Rêveries* VIII, aynı eserden, s. 1078.
Farklı bir müzik tonu: Michèle Crogiez, *Solitude et Méditation: Étude sur les Rêveries de Jean-Jacques Rousseau* (Paris: Champion, 1997), s. 113.
"Anlamsız hayaller": *Dictionnaire de Trévoux*, Érik Leborgne kendi *Rêveries* baskısında alıntılamıştır (Paris: Flammarion, 1997), s. 36.
Fransız bir yazarın da belirttiği gibi: Goldschmidt, *Rousseau, ou, l'Esprit de Solitude*, s. 140.
"Delfi'deki tapınakta": *Rêveries* IV, O.C. I: 1024.
"Ben kimim?": *Rêveries* I, aynı eserden, s. 995.
"Üstüne kafa yorunca": *Rêveries* VI, O.C. I: 1051.
Freud'un anlattığı bir hikâye: *Complete Psychological Works* 6: 137-38. Patron Josef Breuer'di.
"Kıymetli *far niente*": *Rêveries* IV, O.C. I: 1042.
"Aylak aylak gezinip": Adam Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (1776), 1. Cilt, 1. Bölüm, "Of the Division of Labour."
"İnsanlara bahşedilmiş": Bernardin, s. 127.
"Ben daima insanın özgürlüğünün": *Rêveries* VI, O.C. I: 1059.
"Bu suretle doğanın": René Descartes, *Discours de la Méthode* (1637), VI. Bölüm.
"Ortak anamıza": *Rêveries* VII, O.C. I: 1066.
"Parlarlar o içe dönük gözün önünde": William Wordsworth, "I Wandered Lonely as a Cloud."
"Kendi varoluşunun tatlılığının... O güzel huzuru": "Délicieux," *Encyclopédie*, Georges Poulet tarafından ele alınmıştır, "Le Sentiment de l'Existence et le Repos," Simon Harvey et al., *Reappraisals of Rousseau: Studies in Honour of R. A. Leigh* (Manchester: Manchester University Press, 1980), 37-45.
"Ah, o benim...Tamamen kendim olduğum": *Rêveries* X, O.C. I: 1098-99.
"Her şeye rağmen": Gaston Bachelard, *The Poetics of Reverie: Childhood, Language, and the Cosmos*, ç.n. Daniel Russell (Boston: Beacon Press, 1969), s. 133.
"Bütün umutlarımı": Bernardin, s. 113.
"Hem üzücü": *Rêveries* I, O.C. I: 997.
Conti Prensi'nin ani ölümü: Kanıtlar Pléiade'nin önsözünde ele alınmaktadır, O.C. I: lxxxiii-lxxiv ve Fabre, "Jean-Jacques Rousseau et le Prince de Conti," *Lumières et Romantisme*, s. 101-35.
"Zenginlerin kibirleri": Bernardin, s. 49.
"Aylak bir ahmağın": *Discours sur l'Économie Politique*, O.C. 3: 272.
"Tüfekten çıkan... Büyük bir memnuniyetle": Corancez, *Mémoire de Rousseau*, s. 275-76.
Montaigne attan düşmüş: Michel de Montaigne, "De l'Exercice," *Essais* II.vi.
"Gece çökmeye başlamıştı": *Rêveries* II, O.C. I: 1005.
"Zaman içinde": Corancez, *Mémoires de Rousseau*, s. 291.
Modern tıp yorumcularına: Bensoussan, *La Maladie de Rousseau*, s. 50, tıp otoritelerinden alıntı.
"Kuruntulardan": Madam Delessert'den Jean-André Deluc'e, 30 Temmuz 1777, C.C. 40: 139.
"Neredeyse sönmüş": Rousseau'dan Duprat Kontu'na, 3 Şubat 1778, aynı eserden, s. 194.
Rousseau 20 Mayıs'ta ansızın: Bernardin, s. 186-87; Corancez, *Mémoires de Rousseau*, s. 293.
Paris'ten otlar, yosunlar ve mantarlar konulu kitaplar sipariş etti: Lebègue de Presle'nin anıları, C.C. 40: 330.

"İnsanlar kötüdür": Jean Hyacinthe de Magellan'ın anıları, aynı eserden, s. 323; konsere dair, s. 324.
"Bana diyecekler ki": Mérigot'nun yorumları, *Promenade, ou Itinéraire des Jardins d'Ermenonville* (Paris: Mérigot, 1788), s. 51.
"Gözlerinin yaşlarla": Girardin, *Lettre à Sophie comtesse de* ***, C.C. 40: 337.
Rousseau'nun ölümüne dair anlatılanlar: Lebègue de Presle, aynı eserden, s. 331.
Rousseau'nun otopsisi: aynı eserden, s. 373; baş dönmeleri konusunda, Moultou'nun aktardıkları, s. 315.
Modern kanı: Cecil Treip, patoloji profesörü, Leigh tarafından alıntılanmıştır, aynı eserden, s. 374n.
"Ermenonville artık": Charles Samaran tarafından alıntılanmıştır, *Paysages Littéraires du Valois* (Paris: Klincksieck, 1964), s. 16.
"Ermenonville'deki": Victor Offroy'un anıları, Guyot tarafından alıntılanmıştır, *Plaidoyer pour Thérèse Levasseur*, s. 192. Guyot Thérèse'in son yıllarını 135 ila 172. sayfalarda ele almıştır.
"Eğer benim kocam": Mimar Pâris tarafından aktarılmıştır, *Récit de la Mort de Rousseau*, Masson tarafından alıntılanmıştır, *La Religion de Rousseau* 2: 251.
"Solgun ve renksiz": "Rapport fait au Comité d'Instruction Publique de la Convention Nationale, 20 Vendémiaire an III" (11 Ekim 1764), C.C. 48: 79 ve *Mémoire*, s. 599.
"Aristokratik Cenevre": J. M. Paris törenin oldukça ayrıntılı bir betimini verirken alıntılamıştır, *Honneurs Publiques Rendus à la Mémoire de J. J. Rousseau* (Cenevre: Carey, 1878), s. 66-75.
"İşte bütün sistemlerimize": Maria Edgeworth'ten Mary Sneyd'e, 10 Ocak 1803 (artık yaşlanmış olan Madam d'Houdetot ile sohbetini aktarmaktadır), C.C. 5: 280.
"Rousseau'nun dostları": Deleyre'den Girardin'e, 5 Ağustos 1778, aynı eserden, s. 291.

Dizin

I. George (İngiltere Kralı) 368
II. Frederick (Prusya Kralı) 297, 366-68, 376-77, 396, 399, 407, 425, 434
II. Victor Amadeus (Kral) 46, 67, 78, 99, 103
III. George (İngiltere Kralı) 424
XIV. Louis 196, 357, 368
XV. Louis 225, 227-28, 265, 357
XVI. Louis 479

Abraham, Neve 47
Abraham, Ruben 47
Account of Corsica (Boswell) - 414
adaletsizlik 93-94, 162, 256, 356, 430
Addison, Joseph 46, 72
Allisan de LaTour, Marianne 369
"Allobrogialı İlham Perisi, Ya da Parmak Çocuğun Eserleri" 152
Alpler 61, 97, 99, 111, 143, 183, 229, 324, 360
Altuna, Manuel-Ignacio 170, 184-86, 195
Alzire (Voltaire) 132
Amiens 453-55
Ampére, André-Marié 347
Amsterdam 5, 251, 356, 408, 456
Anakreon 165, 195
Anet, Claudé 68-69, 71, 77-79, 102-03, 109, 111-13, 118-19, 127-28, 131, 320, 503
Annecy 39-41, 43-45, 50, 57, 62-63, 66-68, 70, 72, 77- 81, 83-85, 89-90, 93, 96, 99, 101, 113, 115-17, 231, 297, 344403, 439, 444, 503
annelik 1, 49
Ansiklopedi (Diderot ve d'Alembert) 34, 207-08, 211-12, 218, 220, 243257, 263, 292, 295-96, 299, 303-05, 345, 351, 360, 388, 422, 431, 491, 504
Anzoletta 178-79
Aristarkus 213, 304-05
Arouet, François-Marie. *Bakınız* Voltaire
Astraea 9, 96
Astronomi 9, 141
ateizm 219, 325
Augustine, Aziz 212-13, 439, 441
Autobiography (Franklin) 448, 449
Avrupa 8, 12, 30, 32, 34, 88, 95, 103, 112, 167, 207-08, 216, 227, 242, 251, 302, 329, 350, 382-83, 389-90, 392, 395, 412, 417, 422, 431, 436, 438, 460467, 483, 505
Avusturya Veraset Savaşı 165, 169, 307
Aydınlanma 117, 150, 207, 215-16, 218,237-38, 252, 287, 295-96, 298, 303, 336, 346, 348, 350, 356-57, 360, 412, 425, 488-90, 499, 504

Bachelard, Gaston 491
Bâcle, Pierre ya da Étienne 61-63, 137, 159,
Badinter, Elisabeth 254
Bagueret, Gabriel 117
bağcık yapımı 374-75
bale 165, 173, 195
Bally, John Henry 497
Barguillet, Françoise 486
Barillot, Jaques 130
Basel 223, 407
Basile, Madam 51-53, 137, 156, 177, 267,
Basile, Mösyö 53
Bastien ve Bastienne (Mozart) 227
Bellegarde, Élisabeth-Sophie-Françoise Lalive de. *Bakınız* D'Houdetot, Madam
Berger, Peter 255
Berlin 297, 304, 368, 396
Bern 18, 65, 72, 81, 88-89, 365-67, 400, 404-05,
Bernard, Abraham 18, 85
Bernard, Gabriel 20, 25, 29-30, 43, 91, 131
Bernard, Jaques 3, 18
Bernard, Samuel 3, 15
Bernardin de Saint-Pierre, Jacques Henri 427, 476-79, 483, 490-92, 494, 506

Bernex, Papaz Michel Gabriel de 67-68, 75, 89, 113
Besançon 105, 113-14, 119, 144, 215
Bienne 400, 405, 407, 490
Bilimler Akademisi 157-59, 196
Bilimler ve Sanatlar Üstüne Söylev (İlk Söylev; Rousseau) 152, 215-16,218, 236-37, 297, 365, 504eşit
Binis 170
Blair, Hugh 428
Blake, William 294, 374, 441
Blanchard, Peder 105
Bolívar, Simón 347
Boothby, Brooke 421, 434, 487
Bordes, Charles 148-50, 155, 218, 256, 330, 432
Bossey 250, 308, 403, 405, 439, 503
Boswell, James 189, 369, 372, 382-83, 412, 414-15, 428
botanik 112, 384-85, 416, 419, 421-22, 478-79, 505
Boudry 88
Boufflers Dükü 309, 311
Boufflers, Madam 309, 311, 362, 408-09, 414, 427, 431-32, 453-54, 456, 458, 471
Bourgoin 462-64, 472, 481, 506
Boy de La Tour, Madam 41, 64, 369, 388, 459, 468
Boyle, Robert 183
Briceau, Angélique 477
Broglie, Théodora-Élizabeth-Catherine de 163, 165
Buffon, Georges-Louis Leclerc de 344
Burney Charles 230
Buttafoco, Matthieu 389-90
Büyük Katarina (Rus Çariçesi) 159

Calas olayı 296, 359
Candide (Voltaire) 91, 155, 161, 298, 347
Canevas (ya da Canavazzo) 106,
Carmontelle, Louis de 411
Carrion y Ribas (ya da Carrio), Françoi-Xaiver de 170, 298
Castel 161
Cato 217, 142
Caton, Philibert 106-07
Cenevre 1-5, 7-11, 13, 17-21, 26-31, 34, 36-7, 39, 43, 46-7, 56, 61-2, 65, 67, 70, 74, 79, 84, 90-1, 93, 96, 116, 129- 31, 143-44, 149, 152, 155, 173, 179-80, 183-84, 216, 245-46, 248-50, 253, 257, 260, 267, 280-81, 283, 295, 297, 299-304, 309, 324, 331, 349-50, 360-62, 366-67, 378-80, 391-92, 405, 409, 439, 445, 449, 472, 474, 500, 503-05
Cenis Dağı 45, 63, 144
Cerjat, Jean-François-Maximillien 436
Césarges Markisi 464
Chaignon, Rahip Pierre de 183
Challes, Gasparde-Balthazarde de 107
Chambéry 46, 96-7, 99-101, 103-04, 106-08, 111-12, 115, 117, 119, 122, 124-28, 131-32, 135-36, 141-42, 147, 150, 154, 156, 167-69, 191, 196, 203, 230-31, 246, 297, 383-84, 386, 460, 463
Champion, Antoinette 188
Charles-Emmanuel III 98-99
Châtelet, Madam 94, 96, 269-70
Chenonceaux, Madam 164, 200, 221, 287, 333
Choiseul (Fransa birinci bakanı) 408, 467
Cicero 414
cinsellik 24, 102, 109-10, 114, 177, 221, 450
Cizvitler 49, 355, 360, 426
Claire ile Marcellin'in Aşkı (Rousseau) 267
Clarissa (Richardson) 327
Clément, Pierre-Paul 24, 112, 138, 188, 429
Clerambault 75
Clerc, Dr 385, 399
Clermont Kontu 228
Clot, Madam 15
Coignet, Horace 468
Coindet, François 263, 287, 409, 417, 432, 455-56, 458-59, 471
Coleridge, Samuel Taylor 418
Comédie Française 232, 292, 480
Comédie Italienne 170, 231
Compleat Angler, The (Cotton) 418
Concise and Genuine Account of the Dispute between Mr. Hume and Mr. Rousseau, A (Hume) 431
Condillac, Mösyö Jean-Antoine 150, 287, 292
Condillac, Rahip Étienne Bonnot de 150, 204-06, 287, 292, 487
Condorcet Markisi 205, 482
Confignon 39, 43
Conti Prensi 285, 306, 315, 357, 361, 362, 408-09, 453-56, 458-60, 462, 467-69, 471, 492, 506
Conway, General 437-38
Conzié, François-Joseph de 68, 101-02, 115, 117, 127, 139, 154-55, 169, 247, 298, 386, 460

Corancez, Guillaume-Olivier de 476, 486, 492-94
Cotton, Charles 418
Courtilles, M. *Bakınız* Wintzenried, Jean-Samuel-Rodolphe
Coutance Meydanı 12
Coyer, Peder 432
Cranston, Maurice 8, 68, 110, 138, 249, 257, 348, 414
Créqui Markizi 220, 223, 361, 485
Curchod, Suzanne 381

Çektiğim Acıların Tesellileri (Rousseau) 480
çıraklık 26, 32-33, 56, 115, 439, 448
çocuklar 4, 6, 10, 12, 16, 19, 21-22, 25-27, 33,-34, 46, 50, 57, 66, 70, 151, 154, 173-74, 190-94, 220, 224, 240-41, 259, 293, 307, 320, 324, 333-35, 337-38, 340, 347, 374, 377, 379-80, 392-93, 395, 398, 420, 441, 450, 460, 466, 481, 490, 505

D'Alembert, Jean le Rond 191-92, 205-07, 212, 217, 231, 254, 284, 292, 299- 305, 343, 370, 377, 392, 423, 425, 430, 432, 464, 471, 504
D'Alembert'in Düşü (Diderot) 211
D'Argenson Markisi 217
D'Aubonne, Paul-Bernard 72, 78
D'Egmont Kontesi 482
D'Épinay, Denis Joseph 259
D'Épinay, Madam *Bakınız* D'Esclavelles, Louise-Florence Pétronilel de Tardieu. D'Épinay
D'Escherny, François-Louis 385, 397
D'Esclavelles, Louise-Florence Pétronilel de Tardieu. D'Épinay, Madam 201, 220, 259-66, 268-69, 271-83, 288-90, 293-94, 305, 307, 309-10, 316, 321, 335, 378, 394, 439, 467, 482-83, 505
D'Holbach Baronu 218-19, 226, 252-53, 264, 269-74, 276-80, 282, 305, 307, 430-31
D'Houdetot Kontu 269, 284
D'Houdetot, Madam (Sophie) 268- 69, 283-84, 287-89, 291-92, 295, 304, 306, 316, 320-21, 329, 341, 408, 466, 500, 501, 505
D'Urfé, Honoré 9, 96
dağlar 31, 97, 112, 183, 188, 230, 324, 369-70, 418, 496
Daphnis et Chloe (Daphnis ve Chloe; Rousseau) 480, 495
Daran, Jacques 221
Darnton, Robert 205
Darwin, Charles 422
Darwin, Erasmus 422
Davenport, Richard 416-17, 419-21, 424, 429-30, 434-38, 456, 463
David, Jacques 149
De Bonac Markisi 89, 105
De Breil, Pauline-Gabrielle 59
De Jean-Jacques Rousseau considéré comme l'un des premiers auteurs de la Révolution (Devrimin İlk Yazarlarından Biri Olarak Kabul Edilen Rousseau; Mercier) 353
De la Roque Kontu 54, 56, 59, 323
De Loÿs, Sébastien-Isaac 65
Deffand Markizi 312
Delessert, Madeleine-Cathérine 459, 463, 479, 494
Deleyre, Alexandre 263, 305, 386, 395-96, 400, 428
Deluc, Jean-François 248, 250, 378, 391
Denemeler (Montaigne) 493
Deniz Feneri (Woolf) 343
depresyon 118, 387
Descartes, René 125, 139, 490
Deschamps 456, 459
Destouches Şövalyesi 205
determinizm 164
Dewes, Mary 421
Dialogues de Rousseau juge de Jean-Jacques (Jean-Jacques'ı Yargılayan Rousseau'nun Diyalogları; Rousseau) 484, 506
Dictionarie de Musique (Müzik Sözlüğü; Rousseau) 313, 388, 408
Diderot, Denis 96,117, 158-61, 164, 188-89, 197, 204-09, 211-14, 217- 20, 223, 225-26, 233, 242, 253, 255, 261, 263-64, 271, 275-76, 280283, 289-98, 301,304-06, 309, 311, 327, 343, 345, 360, 383, 393, 410, 428-29, 431, 440, 458, 464, 467, 471, 483, 491, 500, 504-05
Dijon 215, 236, 240, 365, 504
Dijon Akademisi 212-13, 236, 504
disleksi 75, 96
Doğal İnsan 238-39, 243, 295, 338, 340, 347, 351-52, 490
Doğanın Çocuğu (Diderot) 292
Doğanın Sistemi (d'Holbach) 219
Dr. Pansophia'ya Mektup (Voltaire) 432
Du Châtelet, Matmazel 94, 96, 269-70

Du Peyrou, Pierre-Alexandre 379-80, 384-88, 396-97, 408-09, 419-20, 422, 424, 433, 435-36, 438-39, 456-59, 463, 472, 505-06
Duchesne, Nicholas-Bonaventure 356- 57, 384, 388, 394
Duclos, Charles 220, 224, 255, 395, 432
Ducommun, Abel 29-32, 44, 64, 94, 152, 443, 503
Dupin Claude 163-64, 193, 203-04, 217, 221-23, 228, 260, 287, 307, 472, 504
Dupin, Louise-Marie-Madeleine 163-64, 192, 200-01, 203, 249, 257, 261, 333, 504
Dupont, Mösyö 168
Duvillard, Emmanuel 184
Düşünceler (Pascal) 141

eğitim 8, 11, 20-21, 46, 53, 57-59, 64, 72-74, 96, 101-03, 115, 125, 140, 144, 147, 150-52, 157, 160, 164, 188, 204-06, 218, 224, 243, 263, 272, 332- 38, 341, 344, 347-48, 355, 379, 384, 448, 450, 476, 500
"Efrayimli Levili" (Rousseau) 365
Eigeldinger, Frédéric S. 374
Eliot, George 417, 441
Ellis, Madeline 174
Émile et Sophie ou les Solitaires (Émile ve Sophie, ya da Yalnızlar; Rousseau) 346, 495
Émile, ya da Eğitim Üzerine (Rousseau) 16, 19, 21-22, 25, 27, 52, 58, 74, 138, 156, 187, 194, 221, 243, 306, 309, 315, 323, 332-49, 351, 353-57, 359-63, 367, 375, 377, 381, 384, 392, 400, 409, 426, 449, 453, 467, 471, 479, 482-83, 498, 501, 505
engizisyon 49-50, 400
ensest tabusu 109, 178-79
Erikson, Erik 104
Ermenonville 494-98, 506
Essai sur l'origine des langues (Dillerin Kökeni Üstüne Deneme; Rousseau) 229
eşitsizlik 149, 243, 349, 450
evcil hayvanlar 126
Évian 66-68

"Fanie'ye" (Rousseau) 154
Kraliyet Müzik Akademisi'ndeki Bir Senfonistten Orkestradaki "Meslektaşlarına Mektup" (Rousseau) 228
Faramand, Jacqueline 7
Fatio, Pierre 11
Fazy, Clermonde 131
feminizm 263, 323, 343
Fénelon, François de Salignac de La Mothe 116, 134, 341
Ferrero, Giuseppe Andrea 50
Fêtes of Ramire, Les (Rousseau) 199
Fielding, Henry 337
Fitzmaurice, Dr 135
Fizes, Antoine 135
fizik 140
Fontenelle, Bernard de 158
Fontenoy Savaşı 198
Francueil, Charles-Louis Dupin de 163-64, 200-01, 203-04, 221-22, 260-61, 443
Francueil, Madam 192-93, 204, 224
François de Sales, Saint 116-17
Franklin, Benjamin 33, 72, 448-49, 451, 480, 490
Fransız Akademisi 157-58, 292
Fransız Devrimi 7, 348, 354, 474, 498
Fréron, Élie-Catherine 233, 331
Freud, Sigmund 24, 244, 356, 442, 445, 489
Fribourg 20, 81, 83, 85, 88
fuhuş 24, 179

Gaime, Rahip Jean-Claude 57-58, 61, 64, 71-73, 116, 137, 245, 344-45, 503
Galley, Claudine 79-81, 156, 267
Garrick, David 413
Gâtier, Peder 73, 116, 344
Gaudard (ya da Godard; asker) 91-93
Gauffecourt, Jean-Vincent de 117, 196, 245-46, 262, 266, 268, 415
Gautier, Pierre 17
gayrimeşru çocuklar 190, 192, 379
Gibbon, Edward 45, 219, 335, 346, 446, 451
Gil Blas (Lesage) 96
Girardin Markisi 494-98, 506
Giraud, Esther 79, 81, 89-90, 506
Girod, Jean 121
Gluck, Christoph Willibald 227, 480
Goethe, Johann Wolfgang von 173, 479
Goldoni, Carlo 292, 475
Goton 28-29, 58, 70, 156, 317, 388
Gouin, Matmazel 190-91
Gouvon Kontu 60-64, 85, 180, 222
Gouvon, Peder 59-63, 71, 85, 180
Graffenried, Karl Emmanuel von 400, 405
Graffenried, Marie-Anne 79-81, 90, 156, 267
Graffigny, Françoise de. *Bakınız* Créqui Markizi

Grande Chartreuse keşişlerine methiye (Rousseau) 143
Granville, Bernard 421, 435, 456, 463
Gray, Thomas 46, 70
Gregory, Aziz 47
Grenoble 132, 147, 460, 506
Grimm, Frederick Melchior 208, 219, 223, 226, 253-54, 261, 264-66, 270, 274- 75, 277-78, 280-83, 289- 92, 294-95, 298, 304-05, 309, 311, 327, 350, 357, 378, 393, 399, 431, 441, 451, 458, 464, 466-67, 471, 483, 505
Gros, Aimé 73, 403
Grossy, François 111
Guéhenno, Jean 149, 169, 180, 453
Guy, Pierre 384, 408, 424, 453,
Güliver'in Gezileri 433

Handel, George Friedrich 421
Helvétius 23
Henriade (Voltaire) 71
Henriette 387, 410
Hermitage 471
Hesiodos 198
Hıristiyanlık 302, 353, 359
hırsızlık 32, 44, 56, 60, 152, 156, 203, 443, 449
hipokondri ve psikosomatik hastalıklar 118, 131, 221, 315, 383, 463, 474,
Historie de Madame de Montbrillant (Mme d'Épinay) 274-78, 295, 483
Hobbes, Thomas 237-39
Homeros 185
homoseksüellik, *ayrıca bakınız* cinsellik 48, 95
Hôpital des Enfants-Trouvés 190-91
Houdon, Jean-Antoine 160, 497
Hume, David 219, 238, 255, 362, 376, 408-14, 416-17, 423-38, 446-47, 451, 467, 505-06

İkinci Söylev Bakınız İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Temelleri ve Kökenleri Üstüne Söylev (Rousseau)
İlk Söylev (Rousseau). *Bakınız Bilimler ve Sanatlar Üstüne Söylev* (Rousseau)
Indes Galantes, Les (Rameau) 197
İngiltere 190, 307, 349, 360, 362, 408, 411-13, 416-19, 423-24, 429-30, 433, 436-38, 441, 454-55, 463, 467, 505
İngiltere Tarihi (Hume) 412
İnsan Bilgisinin Kökeni Üzerine Deneme (Condillac) 204
İnsan Üzerine Bir Deneme (Pope) 154
İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Temelleri ve Kökenleri Üstüne Söylev (İkinci Söylev; Rousseau) 55, 236-38, 241-42, 251, 253, 298, 504
Iphigenia (Gluck) 480
Iphis (Rousseau) 142
Isaac, Len 47
Iselin, Isaac 223
İskoç Aydınlanması 412
İstanbul 5, 11, 13, 89, 129, 439, 474
İtiraflar (Augustinus) 213, 439
İtiraflar (Rousseau) 1, 3-4, 6, 14, 16, 22- 27, 32, 37, 39, -41, 43, 49-52, 54-55, 57-59, 71, 75, 80, 84, 86-87, 89, 93, 96, 102, 105-06, 114, 121, 127, 131, 134-35, 142, 152-53, 161, 167, 169-70, 175-76, 179, 182-83, 192-94, 196, 201, 204, 208, 213, 232, 246, 248, 254, 261, 269, 272-74, 277, 284, 287, 292, 294, 305, 328, 359, 362, 395, 403, 430, 436-37, 439-44, 446-47, 449-51, 466, 472, 481-83, 486-87, 489, 494, 500-01, 505-06

J. J. Rousseau Sokağı 7, 135, 200, 214, 472
J.J.Rousseau Citoyen de Geneve, a Mr. D'Alembert sur les spectacles (Tiyatro Oyunları Üstüne d'Alembert'e Mektup; Rousseau) 299, 483, 505
Jakobitler 431
Jansenistler 141, 360
Jefferson, Thomas 323, 351,
Jelyotte, Pierre 225
Johnson, Samuel 267, 415, 422, 424
Johnson'ın Hayatı (Boswell) 382
Jonville, François Chaillou de 168, 285
Jugement du Projet de paix perpétuelle de Monsieur l'Abbé de Saint-Pierre (Rousseau) 257
Julie, ya da Yeni Héloïse (Rousseau) 11, 15-16, 41-42, 66, 69, 74, 87, 108, 112, 161, 183, 209, 224, 238, 250, 256, 267-69, 274, 283, 288-89, 294, 306, 311, 316-32, 332, 338, 353, 383, 388-89, 392, 402, 483, 494, 505
Jura Dağları 369
Juvenal 139, 299

Kaderci Jacques (Diderot) 211
kahraman fıskiyesi 63
Kalıcı Barışın Temini Projesi (Saint-Pierre) 257
Kalvinizm 21, 47, 141, 245, 366, 489

Kanunların Ruhu Üzerine (Montesquieu) 203, 236, 357
Karakterler (La Bruyère) 72
Karşı Reform 39
Katoliklik 39, 90, 142, 245
Kazanova 162, 315
Keats, John 52
Keith, George, Mareşal 367-69, 376-77, 380, 382, 387, 395-96, 399-400, 402, 405, 408, 412, 414, 423-24, 433, 467, 472, 505
Kelly, Christopher 177, 352
Kimya 129, 144, 147, 165, 186, 200, 203
kiraz macerası 156
Klüpfel, Emmanuel-Christoffel 208-09
Komès, Judith 47
Korsika 389-90, 414-15, 483
Korsika Akademisi 235
kulak çınlaması 124, 463
Kurtarılmış Kudüs (Tasso) 173
Küçük Savoylu (Rousseau) 267

L'Engegament Téméraire (Rousseau) 200, 260
La Bruyère, Jean de 72, 139, 142
La Chevrette 201, 259-60, 276-81, 290, 505
La Closure, Pierre de 130
La Découverte du Nouveau Monde (Yeni Dünyanın Keşfi; Rousseau) 149
La Fontaine, Jean 339
La Harpe, Jean-François de 296, 486
La Padoana 174, 176, 179, 208
La Pouplinière, Alexandre-Jean-Joseph de Riche de 197
La Pouplinière, Madam 196, 198
La Promenade du Sceptic (Bir Kuşkucunun Gezintileri; Diderot) 211
La Roche 361, 363, 387
La Rochefoucauld, François de 237-38
La Selle, Madam 184, 190
La Tour, Maurice-Quentin de 216-17
La Tribu 33-34
Lambercier, Gabrielle 439, 444, 450
Lambercier, Jean Jacques 439, 503
Lambert, Marie 382
Lamy, Père Bernard 125, 139
Lanson, Gustave 159
Lastic Kontu 256
Lawrence, D. H. 53
Le Blond, Jean 170, 174, 181-82, 285
Le Brun, Charles 308
Le Chasseron 384-85
Le Devin du Village (Köy Kahini; Rousseau) 217, 224, 226-30, 327, 354, 408, 460, 468, 479, 504
Le Mâitre, Jacques-Louis-Nicholas 75-79, 83, 94
Le Nôtre, André 308
Leibniz, Gottfried Wilhelm 139, 154
Leigh, R. A. 170, 193, 250, 273, 315, 357, 384, 466, 484
Lejuene, Philippe 23-24, 32, 56, 444, 481
Léman Gölü 85, 127, 250, 268, 324-25, 391
Lenieps, Toussaint-Pierre 220, 224, 232, 249, 287, 392, 453
Les Charmettes 119, 121, 123, 125-27, 129, 131, 137, 139, 155, 308, 322, 385, 405, 491, 500, 503
Les Échelles 96
Les Philosophes (Palissot) 305
Lesage, Alain-René 96
Lesueur, Jacques-Philippe 498
Leszczynski, Stanislas 218
Letters a Malesherbes (Malesherbes'e Mektuplar; Rousseau) 356
Lettre a Christophe de Beaumont (Christophe de Beaumont'a Mektup; Rousseau) 377-78, 505
Lettre a Voltaire (J. J. Rousseau'dan Mösyö Voltaire'e Mektup; Rousseau) 297
Lettre sur la musique Française (Fransız Müziği Üstüne Mektup; Rousseau) 229-30, 504
*Lettre sur les aveugles a l'usage de ceux qui voient (*Körler Üzerine Mektup; Diderot) 211
Lettres ecrites da la montage (Dağdan Yazılmış Mektuplar; Rousseau) 391, 393-5, 429, 505
*Lettres Morales (*Ahlaki Mektuplar ; Rousseau) 306, 356
Lettres Philosophique (Felsefi Mektuplar; Voltaire) 160
Levasseur, Madam 154, 186, 192-93, 202-03, 214, 220-21, 223, 226, 228, 249, 256, 261, 285, 454
Levasseur, Thérèse 186- 94, 203, 208, 214, 220-21, 226, 228, 236, 241, 245-48, 250, 256, 259, 261-62, 266, 268, 274-76, 280-81, 285, 308, 310, 313, 315, 355, 360, 362-63, 369, 371-72, 375, 380, 383, 387, 393, 397-401, 403-04, 407, 413-16, 419-20, 432-35, 437-38, 454-55, 460, 462, 464-66, 468-69, 471-75, 480, 492, 494-95, 497-98, 501, 504-06

Lévi-Strauss, Claude 237
Lichfield 422, 487
Lizbon depremi 345
"Lizbon Felaketi Üstüne Şiir" (Voltaire) 297
Locke, John 8, 139, 204, 335-36
Londra 5, 66, 412-15, 417, 419-20, 422-23, 425-27, 432, 447
Lorenzini ailesi 54-55
Lorenzy Şövalyesi 306
Lorraine Dükü 218
Lozan 41, 65-66, 85, 87, 90, 92, 113, 168, 226, 251, 318, 320, 503
Luze, Jean-Jacques de 410, 413
Lüksemburg Dükü 306, 311, 355, 357, 362, 367, 370, 376, 386, 453-54, 467, 505
Lykurgos 352
Lyon 7, 77-78, 94-96, 113, 145, 147-49, 152- 56, 158, 164, 180, 204, 206, 216, 218, 232, 235-36, 246, 298, 313, 328, 354, 369, 373, 459-60, 462-64, 468, 479, 494, 504, 506

Mably, Jean Bonnot de 147-50, 152-55, 164, 180, 235, 287, 333, 443, 459, 504
Mably, Madam 153
Mably, Peder Gabriel de 149
Madame de Montbrillant. Bakınız Histoire de Madame de Montbrillant, (Madam d'Épinay)
Magny, François 65, 116
makine 148
Malesherbes, Chrétien-Guillaume Lamoignon de 251-52, 303, 308, 313, 325-26, 355-58, 361, 384-85, 430, 472, 485
Malthus, Daniel 414, 422
Manoury 456
Marchard, Anne-Marie 3
Marie Antoinette 479
Marion 55-56, 188, 323, 430, 443, 489
Marivaux, Pierre de 139, 158, 200, 223, 231
Marlborough Dükü 368
Marmontel, Jean François 196, 213, 219, 344, 431
Martinet, Jacques-Frédéric 398-99
Marty, Oliver 110
Marx, Karl 348, 353
masonlar 396, 499
Masseron, Jean-Louis 29
mastürbasyon 53, 94, 187, 273
matematik 63, 116, 140, 158-59, 161, 177, 198, 205, 228, 352
Materialism de Sage (İnce Ahlak, ya da Bilgenin Materyalizmi-Rousseau) 264
materyalizm (*Bakınız* radikal materyalizm)
Mathas, Jacques-Joseph 285
Maubec 464
Mayer, Frédéric 465
mazoşizm 134, 445, 486
Mély 422, 428
Melzer, Arthur 244, 351
Menthon, Françoise Sophie de 107
Merceret, Anne-Marie 76, 79, 81, 83-85, 88
Mercier, Louis-Sébastien 353
Mercure de France 74, 116, 141-42, 212-13, 215
Merveilleux, Madam 92
Milletlerin Zenginliği (Smith) 489
Milton, John 214, 365
Minutoli, Mösyö 34
Mirepoix, Madam 362
miyopluk ve algısal bozukluk 19, 33, 91, 479
Moliére 300
Monquin çiftliği 464-65, 506
Mont Blanc 464
Montaigne, Michel de 139, 142, 206, 442, 493
Montaigu, Pierre François 167-70, 172, 174-75, 178, 180-84, 203, 227, 504
Montesquieu, Baron de La Bréde et de 8, 203, 236-37, 284, 357
Montlouis 285-86, 308-09, 315, 361, 363, 405, 501, 505
Montmollin, Frédéric-Guillaume 375-76, 395-98, 400, 407
Montmorency 259, 283, 286, 306-07, 309-10, 314, 324, 355, 360-61, 365, 372-73, 387-88, 396-99, 426, 432, 434, 453-55, 466, 501, 505
Montpellier 132-35, 137, 156, 321, 442, 503
Morellet, Peder 159, 189, 219, 313, 430
Môtiers 369-72, 375, 377, 379-80, 382- 83, 387-88, 391, 395-400, 402, 412, 414-15, 417, 422-23, 434, 439, 458, 460, 468, 494, 501, 505
Mouchon, Pierre 380-81
Moultou, Paul 248, 344, 360, 378, 381, 383, 387, 397, 462, 494
Mozart, Wolfgang Amadeus 227, 340
Mösyö Rousseau'nun Hıristiyanlığı Üstüne Mektuplar (Vernes) 394
"Mösyö Sainte-Marie'nin Eğitim Projesi" (Rousseau) 151
Muses Galantes, Les (Rousseau) 165, 195-97, 224, 504

Mussard, François 223-24
mutluluk 6, 63, 76, 80, 101, 110, 113, 117, 124, 131, 133, 135, 142, 154, 164, 174, 202, 205, 216, 223, 241, 262-63, 267, 308, 317-18, 330, 337, 381, 471, 501
müzik 6, 65, 74-78, 85-87, 89, 95, 100, 105-06, 108, 115, 117-18, 125, 142, 157, 162-63, 169, 173-74, 178, 181, 196-99, 207-08, 223-26, 228-31, 242, 261, 339-40, 342, 388, 421, 479-80, 488, 495, 498, 503, 504

Napoleon Bonaparte 354, 390
Narcisse ou l'amant de lui-meme (Rousseau) 158, 231-3, 504
Nietzsche, Friedrich 353
Noërey, Yüzbaşı 121
Notre Dame Katedrali 487, 506
Nyon 18, 28, 31, 43, 58, 83-85, 114, 184, 250, 503

Observations sur l'Esprit des lois (Kanunların Ruhu Üzerine; Dupin) 203, 504
Oğluma Mektuplar (d'Épinay) 335
Olivet, Kaptan 175, 179
opera 91, 149, 158, 165, 173, 197-99, 217, 222, 224-28, 230-31, 302, 317, 504
optimizm felsefesi 298
Orwell, George 451
Otranto Kalesi (Walpole) 425
Ovidius 152, 165, 195

Palais, Peder 106
Palissot, Charles 305, 350
Pancoucke, Charles-Joseph 328
Pansophia'ya Mektup(Peder Coyer) 432,
Panthéon 500, 506
Paoli, Pasquale 389-90
paradoks 162, 213, 216, 231, 238, 253, 308, 323, 351, 478
paranoya 422, 426, 429, 445, 454, 466, 469, 484, 492, 506
Paris 1-2, 7-8, 23, 31, 42, 57, 69, 73, 76, 78-79, 85- 86, 89, 91-93, 96, 99, 105-06, 140, 150, 153, 155-56, 158-63, 165, 168, 173, 180- 81, 183-84, 186-87, 191-92, 195-96, 205, 207-08, 211, 214-15, 217, 219, 221, 223-25, 227, 230-32, 236, 238, 246, 248-50, 256-57, 259, 261, 263-64, 268, 276, 279, 282, 285, 287, 293-94, 296-97, 300-01, 308-10, 313, 319, 328, 331, 347, 356, 359-61, 363, 374-75, 377, 387-88, 392, 408-10, 413-14, 425, 428, 430, 432, 450, 454- 56, 459-60, 463-64, 467-69, 471, 473-75, 477, 479, 481, 486-87, 492, 494-97, 500, 503-06
Paris Operası 224, 227, 230
Parisot, Gabriel 149-50, 163,
Parisot'ya Mektup (Rousseau) 149, 163
Pascal, Blaise 141, 237, 240, 351,
Paulus, Aziz Athanasius 88-89
Pergolesi, Giovanni Battista 228
Perrichon, Camille 149, 155
Perrotet 85, 87-88
Persifleur, Le 206
Petit (başkeşiş) 252
Petit Château 308, 315, 505
Petitpierre (papaz) 395
Petitti, Don Antoine 97
Philipon, Manon 474
Pillieu 310
Platon 139, 142, 193, 209, 300
Plutarkhos 10-11, 448
Poetique de la Reverie, La (Bachelard) 491
Pol ve Virjini (Bernardin) 476
Politik Kurumlar (Rousseau) 179, 264
politika 8, 161, 179, 203-04, 207, 296, 301, 348, 358-60, 368, 391, 448, 500, 505
Polonya 112, 218, 324, 483
Polonya Veraset Savaşı 112
Pompadour, Madam 225, 227, 326, 358
Pont du Gard 134-35
Pontverre, Benoît de 246
Pope, Alexander 49, 154-55
Portland Düşesi 421
Pradier, James 35
Prévost, Eugéne-Marcel 139
Princesse de Navarre, La (Voltaire) 198
Protestanlık 1, 68, 130, 245, 247
psikanaliz 442, 445, 491, 500
psikosomatik hastalıklar 118, 131, 221, 315, 383, 463, 474
Pufendorf, Samuel 71-72
Purcell, Richard 427
Pury, Abram 379, 385, 396, 458
Pygmalion (Rousseau) 389, 468, 480

Racine, Jean 139
radikal materyalizm 204, 211, 264, 298
Rameau, Jean Philippe 106, 157, 196-200, 207, 224, 228-30

Rameau'nun Yeğeni (Diderot) 211
Ramsay, Allan 343, 427
Raymond, Marcel 36, 442
Raynal, Guillaume 215
Réaumur, René Antoine 157
Richardson, Samuel 327
Richelieu Dükü 196-99, 265
Robert, Hubert 498
Robinson Crusoe (Defoe) 340, 400-01
robot 155, 488
Rocca, Francesca Cristina 50, 54
Roche, Daniel 361, 363, 387
Rochette 358-59
Roguin, Daniel 158, 195, 287, 363, 366, 369, 382, 387, 404, 459
Rol Yapma Paradoksu (Diderot) 300
Roland, Madame 474
Rolichon 95-96
Roman de Renard 27
Rousseau Adası 35-36, 405
Rousseau, David 8
Rousseau, Didier 2
Rousseau, François 192, 429
Rousseau, Isaac 1, 4-5, 8-9, 11, 14, 16-17, 19, 28-29, 31, 43, 114, 129-30, 147, 170, 184, 201, 241, 301, 321, 474, 503
Rousseau, Jean 413, 435
Rousseau, Jean-Baptiste 89, 95
Rousseau, Joseph Catherine 192
Rousseau, Suzanne Bernard (JJR'nin annesi) 1, 5, 24, 30, 43, 130, 221
Rousseau, Suzon (Suzanne, JJR'nin halası) 6-7, 24, 28, 58, 65, 76, 154, 189, 224, 503
Rousseau, Théodora 3

Sabran, Mösyö ve Madam 44, 50, 56
sağlık sorunları 66, 193, 221, 503
Saint-Évremond, Charles de 71-72, 139
Saint-Fargeau Baronu 492
Saint-Germain'e Mektup (Rousseau) 466
Saint-Gervais 7-8, 12, 17, 30, 37, 186, 245, 302, 503
Saint-Lambert, Jean-François de 269-79, 281-84, 288, 291-92, 304-05, 408, 413
Saint-Pierre (rahip) 257, 506
Saint-Pierre Adası 400-01, 403-05, 413, 422, 466, 489, 491, 501
Saint-Preux 15, 41, 112, 161-62, 209, 256, 268, 317-21, 323-24, 327-28, 330-31, 382-83, 496
Sainte-Barbe 175
Salève Dağı 2, 9, 19, 96,
Salomé 400
Salomon, Jean-Baptiste 125, 132
Sand, George 193, 203, 222, 260
sansür 251-52, 305, 325, 355, 357, 384
Sarrasin, Vincent 3-4
Sartine, Antoine 482-83
satranç 117, 140, 160-62, 254, 291, 454, 471
Sauttern Baronu 381
Sauttersheim, Jean-Ignace Sauttermeister von 381-82, 409
Ségur Kontu 358
Serna, Pierre 358
Serre, Suzanne 153-54, 156
Serva Padrona, La (*Hanım Olan Hizmetçi*) (Pergolesi) 228
Servet 4, 67-68, 90, 161, 223, 225, 240, 242, 249, 251, 296-97, 300, 348, 379, 500
Shakespeare, William 495
Silhouette, Étienne de 359
Simon, Jean-Baptiste 444
Sion 183-84
Smith, Adam 351, 431, 439
Socinus mezhebi 299, 303
Sokrates 142, 211, 253, 328, 336
Soleure (Soluthurn) 89, 92, 105
Some Thoughts Concerning Education (Eğitim Üzerine Düşünceler-Locke) 335
Spalding 436-39
Sparta 300, 303, 352, 391
Spectator 72
Staël, Germaine de 162, 230, 239, 326, 346
Starobinski, Jean 25, 56, 86, 117, 134, 200, 244, 255, 338, 346, 405, 420, 446
Stendhal 8, 185, 269, 307
Strazburg 407-09
Suard, Jean-Baptiste 431
Sukemeri öyküsü 26-27, 135, 403
süt tedavisi 113, 119

Tacitus 11, 241
taille (vergi) 93-94
Tasso, Torquato 165, 173, 195, 198, 319
Taulignan Markisi (ya da Torignan) 133
Tavel, Mösyö 109, 202, 320
Tavşan Adası 403, 405
Telemak (Fénelon) 116, 134, 341-42
Tencin Markizi 205

Thiry, Paul-Henri. *Bakınız* D'Holbach, Thonon Baronu
tiyatro 3-4, 72, 100, 170, 172-73, 200, 225, 232, 292, 299-301, 303, 392, 413, 443, 471, 505
Tom Jones (Fielding) 337
Toplum Sözleşmesi (Rousseau) 8, 11, 55, 72, 179, 203, 258, 264, 306, 315, 332-33, 348-62, 389, 392, 449, 451, 453, 483, 501, 505
Torino 39, 42-46, 50-51, 61-63, 72, 78, 84-85, 88, 91-92, 94, 99, 103, 131, 144, 156, 177, 180, 183, 188, 222, 236, 247, 323, 344, 366, 450, 503
Treytorrens 85
Trilling, Lionel 451
Tronchin, Jean-Robert 302, 391, 393
Tronchin, Louis-François 425
Tronchin, Théodore 280-81, 379, 394, 407, 423, 432
Trousson, Raymond 5, 42-43, 87, 107, 156, 243, 246, 293, 389, 442
Trublet, Peder 255
Trye 454-59

uykusuzluk 125, 463

Ünlü Yunanlı ve Romalılar'ın Yaşamları (Plutarkhos) 10

Vargas, Yves 341
Vaucanson, Jacques de 155
veba 168
Venedik 5, 165, 167-75, 177-81, 184, 195, 208, 220, 228, 285, 392, 396, 466, 504
Venture de Villeneuve 227
Vercellis Kontesi 54-55, 59-60, 85, 443
Verdelin, Madam 398, 408, 428, 432, 434, 456
vergi 93-94, 98, 103, 196, 203, 221, 249, 307, 359
Vergilius 139
Vernes, Jacob 248, 325, 393-94, 423
Veronese, Carol-Antonio 170
Vevey 64, 66-68, 77, 87, 114, 116, 319
vicdan 67, 90, 143, 175, 181, 189, 222, 255, 272, 293-94, 344, 346, 366, 395, 434
Vincent de Paul, Saint 191
Voltaire 49, 71-72, 74, 91, 96, 117, 132, 139, 155, 159, 161, 198-200, 209, 213, 232-33, 241-42, 254, 269-70, 284, 296-99, 301, 303-04, 311, 331, 343, 345-46, 359, 368, 392-94, 397-98, 413, 415, 425, 432, 440, 464, 467, 500, 505
Vulson, Charlotte 28-29, 156, 184

Walpole, Horace 45, 425, 431, 433-34, 463,
Walpole, Robert 425
Warens, Madam 40-44, 56, 61, 63-79, 81, 85, 87, 89-90, 92, 94, 96-106, 108-19, 121-24, 126-32, 134, 136-39, 142-45, 147-48, 154-56, 168-69, 176, 178, 185-86, 188, 201-02, 221, 227, 230, 240, 245-47, 267-69, 274, 278, 289, 317, 320-21, 342, 385-86, 403, 458, 482, 491, 503-04
Washington, George 124
Weaver Tepeleri 501
Wegelin, Jacob 379
Wintzenried, Jean-Samuel-Rodolphe (Mösyö Courtilles) 127-29, 131-32, 137-38, 185, 202, 247, 321, 503
Wollstonecraft, Mary 343
Woolf, Virginia 343
Wootton Hall 416-22, 424, 428, 433-34, 436-39, 444, 455-56, 463, 487, 501, 505
Wordsworth, William 97, 418, 491

Yahudiler 47
Yalnız Gezerin Düşleri(Rousseau) 95, 402, 444, 488, 506
Yedi Yıl Savaşı 270, 366
Yurttan Yazılmış Mektuplar (Tronchin) 391
Yurttaşların Hissiyatı (Voltaire) 393-94, 415, 423, 439, 460, 505
Yverdon 158, 363, 366, 369, 404, 410

zatürre 165
Zulietta 175-79, 208, 267
zührevi hastalık 175, 281, 393

DÜNYAYA YÖN VERENLER | 4

Saat ustası maceraperest bir babanın oğlu olarak dünyaya gelen Jean-Jacques Rousseau (1712 Cenevre – 1778 Paris), 18. yüzyıl Avrupası'nda emekçi sınıfa mensup yoksul bir çocuğun, toplumun sınırlarını zorlayan özgün bir düşünüre dönüşmesinin simgesidir. Küçük yaşlardan itibaren yaratıcı ruhunun etkisiyle toplum ve düzenle uyum sağlayamamış, 16 yaşında evini terk ederek başına buyruk yaşamış, düzenli eğitim almamış ve çok sınırlı süreler dışında düzenli bir işte çalışmamıştır. Okuduğu kitaplardan ve gezgin hayatı sırasında toplumun her kesiminden tanıdığı insanlarla yaşadığı tecrübelerden edindiği birikimle kendi kendini eğitmeyi başararak fırtınalı ruhuna huzur sunmak için otuzlu yaşlarında yazmaya yönelmiştir.

Ancak yazmak bile Fransız Devrimi'ne doğru giden bir süreçte artık iyice yozlaşmış aristokratik davranış ve düşünce kalıplarının egemen olduğu toplumsal yapıdan ve ilişkilerden bunalan bu asi dehaya ilaç olmamıştır. Mevcut kültürün aldığı yolu tartışan ve eleştiren, öğretisini insanın doğal özüne uygun ve bu özü bozmayacak, tam tersi geliştirecek sağlıklı ve adil bir yeni kültür anlayışı üzerine kuran Rousseau, düşüncesiyle yaşayışı arasında en çok benzerlik olan özgün filozoflardan biri olarak dinsel ve siyasi egemenlerin baskısına uğramıştır.

Bu baskılardan bunalsa ve hassas ruhsal dengesini giderek yitirmeye başlasa da fikirlerinden taviz vermemiş, özellikle *Toplum Sözleşmesi* ile özgürlük, eşitlik, kardeşlik arayışının ışığı ve Fransız Devrimi'nin esin kaynağı olmuştur. Gücünü doğadan alan yaratıcı düşünceleriyle 19. yüzyıl felsefesine, özellikle de romantizm akımına ilham vermiştir. Devrimci bir yaklaşımla çocuk eğitimi üzerine yazdığı *Emile*, çocukluk çağlarının insan oluşumundaki önemini belirlediği ve üst sınıftan bir kadının sözleriyle, "annelere, bebeklerini emzirmeyi öğrettiği" için, büyük etki sahibidir. Otobiyografi tarzının atası sayılan *İtiraflar*, benliğin karanlık yönlerini araştırması açısından psikanalize giden yolun ana taşlarından sayılır.

9 786053 602460

KDV dahil fiyatı
32 TL